

॥ ॐ શ્રી ॥

॥ મંગલમ્ ॥

કારુણ્યાર્થે મહેશં યં દુઃસ્વપ્નાશતિ મુક્તયે

સાત્ત્વં જીવ અર્દ્રેઃ સર્વદર્મનામિથ નૌતિ ।

ચત્રપત્તિજન્મ્યા ક્લેશમશાન્તિર્દિ તસ્મે

કાર્યેઽસ્મિન્નનલીયે પ્રેમ્યા પ્રણાતાન્મહુર્ણિ ॥ ૧ ॥

જે મુક્તિપ્રાપ્તિ પદમાત્માની આર્દ્ર અંતઃકરણ તથા મોહમિત્તે ગમ્ય-
 'સ' સ્થિતિ અર્થે દુઃસ્વપ્નાશતિ અર્થે મુક્તિ યથાને જ્ઞાનદશા સ્તુતિ કરે છે
 । જેના સ્વરૂપના યથાર્થ અનુભવમાત્રથી આ સંપૂર્ણ દુઃખનો નિવૃત્તિ
 થાય છે તે વિશ્વવંદ્ય પદમાત્મસ્વરૂપને, જ્યારે મંગલકાર્ય નિમિત્તે પ્રેમથી
 પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. (૧)

जीवनतत्त्वप्रति जयजय.

पद. (हय रणजी रान भरी, मे हय.)

जय जय जय लुपनवारि, लोढा अकलुत तारी,

गति जगभय जोई प्रति, सुंभः जने भा -

पृथ्वी जग्गि पावु तुं ज,

तुं नृपति सखत मनु ज,

सू-यंद्र तांग पुन,

तुंज गुज परमपूज्य,

जतिहारी । जतिहारी । —

तुज जल अमकट किया सलने, उदारे छे उदतगतिमृतने,

तुजने समल ने अहण करे, अकटावे तुं तेभां अमृतने:—

स्नेहामिनंदन.

पद. (प्रभु मरलोभा, रंगुं मुजने भावे—मे जय.)

ज'पुन'ने, हर्षदी ज्ञान वेधावुं,

अतिमलकट, हरणाट;—

प्रभुनंदचिंदर राइप छि, दृष्टि जुजे मुज जेम,

त्रिविधाया प्रभु न्याणीने, उपजे अंतर प्रेम,

गठ स्नेहनेो द्वावे दीछजे, ने दीछजे, अति बीछजे,

आतिगीजे, आरोपीजे, शुण, प्रभुभय ने धावुं—

तयां न्यां प्रभुइपतातवुं, करीजे ने दावुं ज्ञान,

स्नेहवुं आकर्षण धतुं, सहजे ते ते स्थान,

सगणी आतिने जूहीजे, जूहापीजे, ने भीतीजे, भीतावीजे

प्रति शणीजे, पुल जेकयनजुं आवुं:—

॥ ૩૦ થી ॥

॥ સુખાર્થે સદુપદેશ ॥

(દ્વિતીય ઉપદેશ.)

પ્રથમ કહેવાયલા ચાર પ્રકારનાં સુખ સાધવાની ઇચ્છવાળા અધિકારિ પુરુષો પોતપોતાના અધિકારપ્રમાણેનું ઇચ્છિત સુખ કેવા પ્રકારના વિચાર, ક્રિયાદિરૂપ પ્રયત્નવડે સાધ્ય કરી શકે એમ છે, એ સંબંધમાં વિશેષ વિચારથી નિર્ણય કરવો આવશ્યક હોવાથી અત્ર તે યથાભિતિ કરીએ છીએ.

સુખરૂપ પરમાત્મતત્ત્વરૂપ વસ્તુ સર્વને નિત્ય પ્રાપ્ત હોવાથી વસ્તુતઃ તો સુખ સર્વને પ્રાપ્ત હોય છે. પણ, તે સુખની જે શરીરીના અંતરમાં અભિવ્યક્તિ નથી હોતી તે શરીરીઓએ તે સુખાભિવ્યક્તિ નિમિત્ત યોગ્ય સાધનો સેવનની અપેક્ષા છે. એવાં વિવેક-પ્રાપ્ત પુરુષોને નવીન નથી. તેથી માત્ર સુખાભિવ્યક્તિ હેતુરૂપ વિહિત સાધનના અર્થતઃ વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયા આદિનાં સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપને જ અત્ર પ્રતિપાદન કરવાને કે ગણ્યું છે.

મનુષ્યમાત્રને અંતઃકરણરૂપાને જે વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયાઆદિ સાધનસામગ્રીના ક્ષેત્રરૂપ છે, તે તો પ્રાપ્ત જ હોય છે. તથાપિ તે ક્ષેત્રરૂપ અંતઃકરણરૂપના અધિક સત્ત્વવાળાં હોવાથી સર્વ મનુષ્યો એક સરખીરીતે યોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયા આદિને કરવાને સમર્થ હોતાં નથી. અતઃ તેથી જ આ વિશ્વમાં પૂર્વ-કાલથી ન્યૂન સત્ત્વવાળાં મનુષ્યોપ્રતિ અધિક સત્ત્વવાળાં મનુષ્યો વિવિધ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગમાં વારંવાર બોધ આપતાં આવ્યાં છે.

આજે પણ જનસમુદાયમાં આપણે જોઈએ જાણીએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં ન્યૂન આંતર બલવાળા મનુષ્યો હોય છે, ત્યાં ત્યાં

તેમને તેમનાથી અધિક આંતર બલવાળા મનુષ્યો પ્રસંગવશાત્ સ્વમતિઅનુસાર બોધ આપતા હોય છે.

આ અસંખ્યસરખા મનુષ્યસમુદાયમાંના કોઈ કોઈ તો માર્ગ વિચારે કરવામાં જ પ્રવીણ હોય છે, પણ તે પોતે કરેલા વિચાર કેટલે અંશે યોગ્ય અને કેટલે અંશે અયોગ્ય છે, તેનો સપ્રમાણ તર્ક કે વિચારથી નિશ્ચય કરતાં નથી, અને તદનુકૂલ ક્રિયા પણ કરવા સમર્થ થતા નથી, અને તેવા કોઈ કોઈ તો તે પોતાના યોગ્ય વા અયોગ્ય વિચારથી કરેલા નિશ્ચયપ્રમાણે ક્રિયા કરનાર પણ હોય છે. આ જનમહલમાંના કેટલાક તો વિશેષતઃ યોગ્ય વિચારને જ કરનારા હોય છે. તથા તે વિચારપ્રમાણે જ યોગ્ય નિશ્ચયમાં સ્થપાઈને યોગ્ય ક્રિયાને જ કરતા રહે છે. અને કેટલાક મનુષ્યો તો અયોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયાને જ યોગ્યબુદ્ધિથી સેવે છે. વળી કેટલાક તો અયોગ્ય વિચાર, ક્રિયાઆદિને અયોગ્ય બાળીને પણ સુખની આશાથી સેવે છે. અને અંતમાં, આરંભમાં કે મધ્યે દુઃખની પ્રતીતિથી વિકલ થતા રહે છે.

સર્વ મનુષ્યો ન્યૂનાધિક અંશે પણ એટલું તો સમજે જ છે કે અયોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયાનું ફલ સારું તો નથી જ. તોપણ, ઘણા મોહમતિવાળા મનુષ્યો સુખની પ્રાપ્તિની અને દુઃખની નિવૃત્તિની ઉત્કટ ઇચ્છાવડે અનેકવાર અયોગ્ય વિચારાદિને સેવે છે, અને પ્રતિફલ તો મેળવી સંતાપને અનુભવે છે.

યુષ્કિંદરવિચાર નિશ્ચયાદિનાં સામાન્ય સ્વરૂપ તો સર્વમાન્ય જ હોય છે, વેદ્યાપિ દેશના લેદથી, ભતિના લેદથી અને ધર્મના લેદના જાનથી કે અનુમાનથી વા પોતપોતાના કુલાચારના કે સંપ્રદાયના માનેલા લેદથી મનુષ્યો વિશેષ વિચાર નિશ્ચયાદિમાં લેદવાળા ભાસે છે. એ લેદ પરસ્પરથી પરસ્પરને ભયનું કારણ થઈ રહે છે. એ લેદ પણ યોગ્ય વિચારથી વિરોધનું કે ભયનું કારણ થતો નથી. તોપણ અજ્ઞાનથી થતા દુરાગ્રહવડે એ લેદ પણ ભયનું તથા દુઃખનું કારણ થઈ રહે છે. જેથી સુખની અભિલાષાવાળા મનુષ્યોએ સદા યોગ્ય વિચારાદિને સેવીને લેદ, ભય તથા દુઃખની નિવૃત્તિઅર્થે સુખતા અધિકારિ થવું ઉચિત છે.

સ્થલે સ્થલે પ્રસંગોપાત્ત વિવેકી પુરુષોને પ્રતીત થાય છે

કે કેટલાક મનુષ્યો સ્વાભિમાનથી તથા દુરાગ્રહથી વિવિધ વિષયમાં ભિન્ન ભિન્ન નિશ્ચયોને સાધે છે; અને કોઈ સમયે યોગ્ય વિચારથી તે જ-મનુષ્યો જ્યારે દુરાગ્રહને તથા મિથ્યાભિમાનને ત્યજે છે ત્યારે એકસરખા નિશ્ચયમાં વર્તે છે.

જનુભૂતિ જોતાં વિવેકીને સ્પષ્ટ અતુમાન થાય છે કે યોગ્ય ના અયોગ્ય નિશ્ચયને કેટલાક મનુષ્યો તો પોતે વિચાર કર્યા વિના વિધાસથી જ ગ્રહણ કરી લે છે. અને કેટલાક તો પોતાનામાં વિચાર કરવાનું સામર્થ્ય નહિ છતાં પણ પોતે સમર્થ હોય તેની પેઠે યથામતિ વિચાર કરીને અયોગ્યમાં યોગ્યબુદ્ધિ કે યોગ્યમાં અયોગ્યબુદ્ધિ કરે છે, અને દુઃખી થાય છે. કેટલાક દુરાગ્રહ-વિનાના તો પોતાને અસમર્થ જાણીને જ્યાં જ્યાંથી યોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય મળે છે ત્યાં ત્યાંથી મેળવીને તે પ્રમાણે વર્તે છે અને સુખી થાય છે. અને કેટલાક સ્વાર્થપરાયણ મનુષ્યો તો અસૂચા કે દ્રેષાદિ દોષોને વશ થઈ સ્વાર્થસિદ્ધિઅર્થે જાણી જોઈને યોગ્યનો નિંદાપૂર્વક ત્યાગ અને અયોગ્યનું સ્તુતિપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે. વળી કેટલાક તો પોતપોતાના સ્નેહસંબંધઆદિ નિમિત્તોથી બાંધેલા પક્ષને અનુસરીને વિચારથી અને પ્રસંગોપાત્ત અવિચારથી તે એકની નાં અનેકની પાછળ જ દોરાયા જાય છે. અને તે પ્રમુખ એક ના અનેકના નિશ્ચયે પોતાનો નિશ્ચય બાંધી સર્વ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

આ આદિ અનેક પ્રકારના સ્વભાવપ્રકૃતિ કે સંસર્જાનિ નિમિત્તોથી થતા વિચાર નિશ્ચયાદિના લેહવડે અનેક પ્રકારથી ઇચ્છાવિના પણ કદને સેવતા મનુષ્યોને સર્વ વિવેકી પ્રજા જુએ છે. અને તે સર્વ પ્રાસન્નિવેકપુરુષો તે દુઃખગ્રસ્ત મનુષ્યોને યોગ્ય યુક્તિથી તથા યોગ્ય શબ્દોવડે કર્તવ્યને સૂચવે છે. તથાપિ બહુ કોલના પ્રાપ્તદોષથી અને વર્તમાનમાં યોગ્ય પ્રયત્નના અભાવથી તે સર્વ મનુષ્યોની એકેકાગ્રે એકસરખી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તથાપિ સજ્જન પુરુષો પૂર્વકાલથી આરંભીને આ ક્ષણપર્યંત અન્ય સર્વ સુબોધના અધિકારિ મનુષ્યોને અર્થે, સદુપદેશ કરતા અભ્યાસે છે અને કરે છે.

પ્રાણિમાનમાં એક આપણે મનુષ્યો વિચાર નિશ્ચય અને ક્રિયાઆદિ સાધનોની સામગ્રીવાળાં છીએ તેથી આપણે તે સાધનરૂપ

સામગ્રીનો ઉત્તમ પ્રકારે ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

જનસ્વભાવથી સર્વ સુખ જાણે છે કે મનુષ્યમાત્ર ચોતાને આપ્રાપ્ત એવા અનુકૂલ પદાર્થની પ્રાપ્તિમાટે સદા પ્રયત્ન કરે છે. તેમ જ પ્રાપ્ત કરેલા અનુકૂલ પદાર્થનું સદા રક્ષિત કરવા તથા તે અનુકૂલ પદાર્થોની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે પણ પ્રયત્ન કરે છે. તો શરીરી-માત્રને પ્રાપ્ત જે અંત કરણ છે તે અનુકૂલ પ્રતિકૂલ એમ બે પ્રકારના સંસ્કારવાળું છે. તેમાં પ્રાપ્તઅનુકૂલઆંતરણની વૃદ્ધિઅર્થે તેમ જ જે અનુકૂલ સંસ્કારણલ આપ્રાપ્ત હોય તેની પ્રાપ્તિનિમિત્તે પણ મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો અવશ્યનો છે. વળી જેમ વ્યાધિઆદિ પ્રતિકૂલની નિવૃત્તિને ધરણીએ છીએ તથા પ્રતિકૂલ એવા રોગ-શત્રુઆદિની નિવૃત્તિઅર્થે પ્રયત્ન પણ કરીએ છીએ તેમ આપણા અંત કરણમાં પ્રાપ્ત રોગશત્રુરૂપ પ્રતિકૂલ કામક્રોધાદિ દોષોના તથા પ્રતિકૂલ વિચારનિશ્ચયાદિ દોષોના નિવારણાર્થે પણ પ્રયત્ન અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

ઘણા પુણ્ય સંચયવાળા મનુષ્યો આ કર્તવ્યને સુખાર્થે ધરે છે, પણ જાણવાયોગ્ય ઉપાયને જાણ્યાવિના તેઓ યોગ્ય પ્રકારે સાધી શકતા નથી. સર્વ યોગ્ય ક્રિયા વિચારાદિનાં સ્વરૂપને સત્શાસ્ત્રોમાં કર્તવ્યસહ નિરૂપણ પૂર્વપુરુષોએ કર્યું છે. તથાપિ અધિક વ્યવસાયવાળાં અને અટપાયા તથા અટપવિદાદિ સાધનોવાળાં મનુષ્યોને સુગમ કર્તવ્યાદિનો યોગ્ય થવા અર્થે તે સત્શાસ્ત્રના સારને આ સ્થલે સ્થાપી કર્તવ્યસિદ્ધિમાં ઉપયોગી વિચાર નિશ્ચયાદિનાં સ્વરૂપને વર્ણવવા યોગ્ય ગણ્યું છે. યદ્યપિ જીવોને જેનો આરંભ અજ્ઞાત છે એવા બહુ કાલથી વહેતા આ સંસારપ્રવાહમાં વસ્તુતઃ નવું તો કંઈ જ નથી તોપણ જેમ દેશકલ તથા રૂપાંતરને પામવારૂપ પદાર્થના સ્વભાવવડે સ્વાભાવિક પ્રતીત થતા જોઈથી આ વિશ્વમાં સદા નૃનતા પ્રતીત થવા સંભવ છે, તેમ પૂર્વપ્રતિપાદિત વિષયને પણ દેશકાલાનુસાર સુક્ષિત આદિ નિમિત્તોથી નવીનતા પ્રાપ્ત થવા સંભવ છે, તેથી સુખની દૃષ્ટિથી આ પ્રકારનો શ્રમ નિરર્થક ગણાય તેમ નથી.

વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયા આ જીવોની ઉન્નતિ તથા પ્રચુતિમાં હેતુરૂપ છે. ત્યાં યોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયા તો

મનુષ્યની ઉન્નતિમાં કારણ યદ્ય રહે છે. તથા અયોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયા તો મનુષ્યની અચ્ચૂતમાં કારણ યદ્ય રહે છે. માટે સર્વ ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ નિરંતર યોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયાને જ સેવા ઉત્સાહ રાખવો ઘટે છે.

વિચારના વિષય અનેક છે, તેથી વિચાર અનેક પ્રકારના હોવા ઘટે છે, તોપણ સારીરીતે સમજાય એવા તેના લેહ પાડીએ તો બે લેહ પડે છે: હિતકર અને અહિતકર અને અહિતકર. એ બેના પુનઃ સ્વપર હિતના લેહથી આ ત્રણ લેહ થાય છે: ૧ સ્વહિતાર્થ હિતકર વિચાર, ૨ પરહિતાર્થ હિતકર વિચાર, ૩ સ્વપર ઉભયહિતાર્થ હિતકર વિચાર. એ જ પ્રમાણે અહિતકરના આ ત્રણ લેહ થાય છે: ૧ સ્વઅહિતાર્થ અહિતકર વિચાર, ૨ પરઅહિતાર્થ અહિતકર વિચાર, અને ત્રીજો સ્વપરઉભયઅહિતાર્થ અહિતકર વિચાર.

આ પ્રકારે જ નિશ્ચય તથા ક્રિયાના પણ ૭ લેહ પાડી શકાય છે. જેમકે (૧) સ્વહિતાર્થ હિતકર નિશ્ચય, (૨) પરહિતાર્થ હિતકર નિશ્ચય, (૩) સ્વપરઉભયહિતાર્થ હિતકર નિશ્ચય, (૪) સ્વઅહિતાર્થ અહિતકર નિશ્ચય, (૫) પરઅહિતાર્થ અહિતકર નિશ્ચય, અને (૬) સ્વપરઉભયઅહિતાર્થ અહિતકર નિશ્ચય. અને (૧) સ્વહિતાર્થહિતકર ક્રિયા, (૨) પરહિતાર્થ હિતકર ક્રિયા, (૩) ઉભય હિતાર્થ હિતકર ક્રિયા, (૪) સ્વઅહિતાર્થ અહિતકર ક્રિયા, (૫) પર અહિતાર્થઅહિતકર ક્રિયા, અને (૬) ઉભય અહિતાર્થ અહિતકર ક્રિયા.

આ વિના અન્ય એ ક્રિયાઆદિ ત્રણેનાં, હિતાહિતકરરૂપે વિશેષ લેહ આ છે:

(૧) સ્વહિત ને પર અહિતાર્થ વિચાર, (૨) પરહિત અને સ્વઅહિતાર્થ વિચાર.

(૧) સ્વહિત ને પર અહિતાર્થ નિશ્ચય, (૨) પરહિત અને સ્વઅહિતાર્થ નિશ્ચય.

(૧) સ્વહિતને પર અહિતાર્થ ક્રિયા, (૨) પરહિત અને સ્વ અહિતાર્થ ક્રિયા.

વિચાર અને નિશ્ચય પણ અંતઃકરણમાંથી થતી ક્રિયાના પરિણામરૂપ છે, તથાપિ આ સ્થલ પૃથક્પણે ક્રિયાની ગણના કરી છે તે વાણીની તથા શરીરની ક્રિયા બાબતી. આ પ્રકારથી ક્રિયા,

મનની, વાણીની અને શરીરની એમ ત્રણ પ્રકારની પણ ગણાય છે. એક પક્ષથી જોતાં પ્રથમ અંતરની ક્રિયાના આરંભપછી વિચાર થાય છે, અને તે પછી નિશ્ચય બાંધાય છે. અને પશ્ચાત્ બહિર ક્રિયા થાય છે. પણ અત્ર તે અંત કરણ યોગ્ય મુદ્રા રુદ્ધ થયા પછીના વ્યવહારસંબંધમાં કહેવાય છે. તેથી પ્રથમ વિચાર, પછી નિશ્ચય અને પછી વાણી તથા શરીરની ક્રિયા થાય છે. માટે આ સ્થલે વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયા—એવા ક્રમથી ત્રણની ગણના કરવામાં આવી છે. જેથી આ પ્રકારની ગણના પણ દોષરૂપ નથી. યદ્યપિ દ્રવ્યોત્તર્જત વર્તતી સૂક્ષ્મ ક્રિયા, આ સર્વ વ્યવહારના કારણરૂપ છે, તોપણ તે કેવલ જીવને અધીન વર્તતી નથી. તેથી તેને આ કર્તવ્યસંબંધી વર્ણનમાં પ્રધાનપણે ગણવી ઉચિત માની નથી.

હવે પ્રથમ યોગ્યયોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયાસંબંધી એકત્ર વિચાર કરીએ.

વર્ષિકાલમાં જેમ પૃથ્વીમાં રહેલાં બીજ બલ પામીને અંકુર કાઢે છે, તેમ અંતઃકરણઉપાધિ વા ભૂમિમાં રહેલા સંસ્કારરૂપ બીજ યોગ્ય પ્રકારે સ્થૂલ રચાયા પછી બલ પામીને અંકુર કાઢે છે. એ અંત કરણસ્થવાસનાખ્યસંસ્કારરૂપ બીજનાં જે સુકોમલ સૂક્ષ્મ અંકુરો તે જ વિચાર છે, એમ માનવાને ચિંતા નથી. જેમ પૃથ્વી અનેક જાતિના બીજવાળી છે, તેમ અંત કરણભૂમિ પણ અનેક જાતિના વાસનાખ્યસંસ્કારરૂપ બીજવાળી છે. તેમાંના જે જાતિના સંસ્કાર બલ પામી અંકુર કાઢે છે, તે તે જાતિના તે અંકુરરૂપ વિચારો હોવાથી વિચારની પણ અનેક જાતિ થવી સંભવે છે. પ્રત્યેક જાતિના વિચારરૂપ અંકુર બલ પામતાં સ્કંધરૂપ થાય છે. અને તે વિચારરૂપ સ્કંધથી અનેક શાખારૂપ નિશ્ચયો પ્રકટે છે, અને તે શાખારૂપ નિશ્ચયોથી વિવિધ પક્ષવરૂપ ક્રિયા પ્રકટે છે અને તે ક્રિયારૂપ પક્ષોના પરિણામમાં કામ ક્રોધાદિ વા રાગદ્વેષાદિ અનેક દોષોરૂપ તેમ જ દયા, ક્ષમા, પરોપકારાદિ વા વિવેક વિરાગાદિ ગુણોરૂપ અનેક પદ યુગ્મ પ્રકટે છે. અને તેના અવધિએ, સુખ દુઃખરૂપ ફલનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

આ પ્રકારના વિચારરૂપ વૃક્ષના સ્વરૂપપ્રતિ લક્ષ કરતાં એ વિચાર જ સર્વ અર્થ તથા અનર્થના કારણરૂપ ઠરે છે. તેથી સદા

મનુષ્યમાત્રે અતરૂમાં થતા વિચારોની જાતિને ઓળખવાનો અભ્યાસ
પાડવો જોઈએ. અને જેમ ક્ષેત્રપાલ પોતાના ક્ષેત્રમાંથી સુખના
વિરોધી વૃક્ષનાં પુષ્પ થવાને માટે વૃદ્ધિ પામતાં અંકુરોને કાઢી
નાંખે છે, તેમ સાવધાન મનુષ્યોએ પોતાના મુખદુઃખના કારણરૂપ
ક્ષેત્રમાંથી સુખ વિરોધી વા દુઃખનાં સાધક એવાં દુષ્ટ વિચારરૂપ
અંકુરોને પ્રકટ થયેલાં જોઈ જાણીને તેને તત્કાલ કાઢી નાંખવા
અવશ્ય યત્ન કરવો જોઈએ. જે સમયપરતે એ યત્ન થતો નથી
તો પુષ્ટિને પામી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં એ અંકુરો અંતમાં દુઃખરૂપ
ફલને અવશ્ય આપે છે. માટે તે સંબંધમાં બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ
સાવધાનતા સેવવી ઘટે છે.

(અપૂર્ણ.)

વૃત્તિનિરોધનો મુખ્ય ઉપાય.

મનના નાશમાં વૃત્તિનિરોધની અપેક્ષા છે. તેથી વૃત્તિનિરો-
ધના ઉપાયદ્વારા વૃત્તિસહ મનનો નાશ કરવો ઉચિત છે.
આ વૃત્તિનિરોધના અનેક ઉપાય પૂર્વકાલથી નિશ્ચય
કરાયા છે, જેથી મનનો સહજ જય કે નાશ થાય છે. એ અનેક-
ઉપાયમાંનો મુખ્ય ઉપાય એ જ છે કે સત્પુરુષનો સંગ કરવો.
સત્પુરુષનાં સંગથી અન્ય સર્વ ઉપાયની પ્રાપ્તિ થાય છે. સત્પુરુષ-
ના વેપમાત્રને ધરનાર પુરુષ તે સત્પુરુષ નથી, પણ શાસ્ત્રે વર્ણવેલા
અનેક શુભ લક્ષણવાળા જે સત્પુરુષ હોય તે જ સંગ રવા ચોગ્ય
કહ્યા છે. તેવા સત્પુરુષના સંગથી આપણો અધિકાર તથા અટકૂલ
ઉપાય પ્રાપ્ત કરાય છે અને તે દ્વારા મનોનાશ થાય છે.

સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની કલા.

અનેક વિદ્યાર્થીઓનારક્ષી સ્મરણશક્તિ બળવાન કરવા અમારે શું કરવું, એવા પ્રશ્નો અમને વારંવાર પૂછવામાં આવે છે. પત્ની સંજોગમાં આ પવામાં આવતા ઉત્તરથી તેમનું જોઈએ તેવું સમાધાન ન થતું હોવાથી, આ સંબંધી વિસ્તારથી એક લેખ લખવો જ અધિક યોગ્ય જણી આ વિષયનો આજે આરંભ કર્યો છે.

સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની અનેક રીતો આ દેશના તેમ જ અન્ય દેશના વિદ્વાનોએ શોધી કાઢી છે. લોહસેટ, પેન્સમેન, ટિકસન, એપસગ્રાફ, ઉર્નાન, વગેરે અનેક વિદ્વાનોની પદ્ધતિઓ આજે વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ સર્વ પદ્ધતિમાંથી કયી ઉત્તમ છે, અને ઓછે શ્રમે સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરે છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી. લેખકે અત્ર ગણાવેલી અને નહિ ગણાવેલી વિવિધ પદ્ધતિઓમાંથી ધણીને જોઈ છે, અને તેને અનુભવ થયો છે કે એમાંની કોઈક જ પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓને જોઈએ તેવો સંતોષ થતો હશે.

આ લેખમાં સ્મરણશક્તિને ફળવવાની એક નવી જ કળા વર્ણવવાની ધારણા છે. ફલજ નવીન તો નથી જ; કારણ કે આ જગતમાં જે છે તેનું તે જ, નવા નવા જે ધરીને ફરી ફરીને આવે છે, અને તેથી જાણે તે નવું હોય, એમ જોનારને લાગે છે. ખરૂં જોતાં સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન વિશ્વના અખૂટ જ્ઞાનમંડારમાં રહેલાં છે; અને તેમાંથી શોધકો પોતાની વાણીનાં વસ્ત્રો પહેરાવી વિવિધ જ્ઞાનને બદાર કાઢે છે.

જો કે આ લેખમાં વર્ણવી સ્મરણશક્તિને ફળવવાની કળા, આજ સુધીમાં જણાવેલી ખીજી કળાઓ કરતાં ભૂદા પ્રકારની છે, પરંતુ તેથી પૂર્વની સર્વ કળાઓ ખોટી છે, અને આ જ એકલી સાચી છે, એમ કહેવાનો લેણ પણ ખાસ નથી. ઉંટ, બળદ, ઘોડો, હાથી, અમ્મર એ વગેરે સર્વે વાહનો, પ્રવાસનું કોઈ નવું વાહન શોધી કાઢવામાં આવતાં નકામાં ગણવાની ભાગ્યે જ કોઈ ભૂલ કરે છે.

પોતાને જોટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત છે, તેના કરતાં વધારે જ્ઞાન ફળવવાની અને તેને સ્મરણમાં રાખી રહેવાની અભિલાષાવાળા જોઓ છે, તેમને મારે આ લેખ લખ્યો છે. જે સમયે જે વાત યાદ આવવી જોઈએ, તે સમયે તે વાત યાદ ન આવવાથી, જોઓ પોતાની સ્મરણશક્તિ બહુ જ નબળી છે, એમ માને છે, અને તેથી ફરીને તેને બળવાન કરવા જોઓ આતુરતાવાળા છે, તેમને મારે આ પ્રયત્ન કરવાનો પ્રેમ પ્રકટ્યો છે.

સ્મરણશક્તિને જળવવાના પૂર્વે જે જે ઉપાયો, આ વાંચનારે વાંચ્યા હોય, અથવા આચારમાં મૂક્યા હોય તે સર્વને બૂલી જવા આરંભમાં તેને વિનવવામાં આવે છે. આ કળાનું ખરાપણ અથવા જોડાપણ, તરફથી નહિ પણ અનુભવથી કરી જોવા તે નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે.

જે સમયે જે વસ્તુ સ્મરણમાં આણવી હોય તે સમયે તે વસ્તુ સ્મરણમાં આવવાનું સામર્થ્ય એ જ આચારમાં કે પરમાર્થમાં થોડું ઉપયોગનું નથી. બળવાન સ્મરણશક્તિ આ સંસારમાં મનુષ્યને જેનું સુખ અને જેવો વિજય આપાવે છે, તેનું સુખ અને તેને વિજય લાગ્યે જ મનની ખીણ કોઈ શક્તિ અપાવતું હશે.

સ્મરણશક્તિને બળવાન કરવાની આ કળાનું ખરાપણ, અનેક મનુષ્યોએ અનુભવ પડે સિદ્ધ કર્યું છે. તેથી વાંચનારને શ્રદ્ધાથી તેને આચારમાં મૂકવા એકવાર પુનઃ વિચાર કરી, મંગલમય કાર્યોની સિદ્ધિમાં સંવેદા અનુકૂલ બળ અર્પનાર મંગલસ્વરૂપ પરમાત્મા હૃદયમાં ધ્યાન ધરી વિષયનો આરંભ કરીએ છીએ.

પ્રકરણ ૧.

‘સ્મરણ એ તો હું બૂલી ગયો,’ ‘સવારથી એ કામ કરવાનું ગોખી રાખ્યું હતું, પણ પછી કાણ જાણે શું થયું કે મને યાદ જ ન આવ્યું,’ આવા વાક્યો કેટલેક અસંખ્ય મનુષ્યો દિવસમાં કેટલી બધી વાર બોલે છે ! બૂલી જવાથી જગતમાં કેટલું નુકસાન, કેટલી મહાવિપત્તિઓ, અને કેટલા દુઃખો આવી પડ્યા છે, અને હજી આવે પડે છે, તેનો એક કાણુવાર વિચાર કરો, અને તમને બળવાન સ્મરણશક્તિ હોવી, એ કેટલું લાભકારક છે, અને બૂલી જવું, એ કેટલું હાનિકારક છે, તેનો યોગ્યતા ધ્યાન તરત જ આવ્યા વિના નહિ રહે.

મનુષ્યની શ્રદ્ધિમાં, વિકાસમાં અને વિજયમાં દુર્બળ સ્મરણશક્તિના જેવું હાનિ કરનારું બીજું કશું જ નથી. જીલકણ સ્વભાવથી મનુષ્યને જેટલું નુકસાન થાય છે તેટલું હાથપગ વગેરે અવયવોમાંથી અથવા નેત્રકન વગેરે ઇન્દ્રિયોમાંથી એકાદ ન હોવાથી થતું નથી. હાથી ખારણે બાંધવાથી મનુષ્યને પૈસાની જેટલી ખુવારી ચાય છે, તેના કરતાં જીલકણો સ્વભાવ હોવાથી વધારે ચાય છે. તમે ભારે કરકસર કરીને એક વર્ષમાં જેટલું ખાયાવો છો, તેના કરતાં જીલકણો સ્વભાવ એક હજારગણા વધારે દ્રવ્યની તમને હાનિ કરે છે. ઉપર ઉપરથી વિચાર કરતાં તમને આ સમજાતું નથી, પણ સહમતિચાર કરીને જોશો તો આ વાતમાં રહેલું સત્ય તત્કાળ તમને લક્ષમાં આવશે. ગોખેલું યાદ ન આવવાથી આ વર્ષે પરીક્ષામાં તમે નાંખાસ થાઓ છો, તેથી તમારું એક વર્ષ નુકસાન થાય છે, એટલું જ નહિ, પણ તે વર્ષમાં તો કરી કરવાથી અથવા બીજા કોઈ સંકુલો કરવાથી તમને જે ધન મળત, અથવા નવો અંખાસ કરી જે નવું જ્ઞાન તમે મેળવત, અને તેથી ભવિષ્યમાં જે લાભ તમને યાત, તે સર્વકેપર પાણી ફરી વળે છે. દુર્બળ સ્મરણશક્તિને લીધે મનુષ્યને કોઈ પણ અંખાસ કરવામાં હલકરતાં વધારે મહેનત કરવું પડે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ મહેનતના પ્રમાણમાં તેને ઘણું જ થોડું સ્મરણમાં રહે છે; અને જ્ઞાન એ જગતમાં મોટામાં મોટું બળ હોવાથી, જેની સ્મરણશક્તિ દુર્બળ હોય

છે, તેને આ મોટામાં મોટું બળ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતું રહેતું હોવાથી, બીજાં સઘળાં બળ હોય છે તોપણ તે દુર્બળ જ રહે છે, અને જ્યાં ત્યાં દારને જ પામે છે. વળી દુર્બળ સ્મરણશક્તિને લીધે તેનું તે કામ મનુષ્યને ફરી ફરીને કરવું પડે છે, અને તેમ કરવામાં અમૂલ્ય આયુષ્ય તથા ધનનો વ્યર્થ ક્ષય કરવો પડે છે.

જોયેલી, સાંભળેલી અથવા ગોખેલી વાત સ્મરણમંદ હિ રાખી શકવાથી જ અસંખ્ય ક્ષીપરપોને ગદ્ગદિતર કરતાં નિર્ધન સ્થિતિમાં દિવસો કાંટવા પડે છે. એક મનુષ્ય નિરક્ષર રહે છે, અને બીજો સાક્ષર થાય છે, તેનાં અનેક કારણોમાંનું મુખ્ય એક કારણ સ્મરણશક્તિની દુર્બળતા જ છે, કારણ કે ઠોઠ રહેલા મનુષ્યને જે કંઈ શીખવવાની મહેનત લેવામાં આવી હોય છે, તે તેના ભુલકણા સ્વભાવથી નિષ્ફળ ગણ હોય છે. એક મનુષ્ય રોગી રહે છે, અને બીજો સુદૃઢ આરોગ્યને ભોગવે છે, તેમાં પણ સ્મરણશક્તિની દુર્બળતા જ એક મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે આરોગ્યના જે નિયમો તેણે જાણ્યા હોય છે તે નિયમો જે સમયે પાળવા જોઈએ, તે સમયે તેમને પાળવાનું તે ભૂલી જાય છે. આમ વિચાર કરીને જોતાં વિવિધ પ્રતિકૂળ સ્થિતિઓમાં સ્મરણશક્તિની દુર્બળતા, એ સીધી અથવા આડતરીરીતે કારણ છે, એ સ્પષ્ટ થાય છે.

પૈયાં એ થોડાં છે, અને ડાયાં એ સાચાં છે. એવું જનકથન પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે કે પુરતોમાં રહેલું જ્ઞાન વ્યવહારમાં મનુષ્યને કયા પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી, પણ જે જ્ઞાન તેને મુખે હોય છે, અર્થાત્ સ્મૃતિમાં તાજું હોય છે, તે જ તેના ઉપયોગમાં આવે છે. સેકડો પુસ્તકો અથવા હજારો પુસ્તકો આપણે વાંચ્યાં હોય, પણ તેમાંનું કશું જ બીજું દિવસે અથવા એક અઠવાડીયાપછી અથવા એક માસપછી આપણને સ્મરણમાં હોય તો તે વાચવાથી આપણને શો લાભ છે ? મોટા મોટા વક્તાઓનાં ચમત્કારિક નજી આપણે સાંભળ્યાં હોય, મોટા મોટા મહાપુરુષોની તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાઓ આપણે શ્રવણ કરી હોય, પણ તેમાંથી કશું જ આપણને જે દિવસપછી કે જે મહિનાપછી સ્મરણમાં ન રહ્યું હોય તો તેવા શ્રવણમાં આપણું ગયેલું આયુષ્ય શું નકામું નથી ? હજાર સોનાની મહોરો કમાઈને ગજવામાં ભરી ઘેર આવતા હોઈએ, પણ ઘેર આવીને ગજવું તપાસતાં તેના કાણામાંથી એકે એક મહોર નીકળી પડી હોય, અને ગજવું ખાલીનું ખાલી રહ્યું હોય તો તેવી મહોરો કમાયા તો એ શું ને ન કમાયા તોએ શું ? આપણે વર્ષ ગોખી ગોખીને મરી ગયા હોઈએ, પણ પરીક્ષામાં ખરી અણિની વખતે ગોખેલું કશું જ ન સંજરે તો તેવા માથાતોડ અભ્યાસનો શો ઉપયોગ ? અસીલતા મુકરદમાની વિગતો ઘેરથી ગોખી ગયેલા વજાલને, કામ નીકળતાં કચેરીમાં મુદ્દાની વાતો પાઠ ન આવે તો ગોખવામાં લીધેલા અમનું શું પ્રયોજન ? પૈઘવિદ્યાનો અભ્યાસ કરનાર, રોગનાં લક્ષણો અને કયા રોગઉપર કયી દવા આપવી જોઈએ તે વાત રોગીનું ઔષધ કરવાની વખતે વિસરી જાય તો તેવો પૈઘ જગતમાં ફેટલો વિજય મેળવે અને કોઈ દવાને બદલે ભૂલથી કોઈ બીજું જ દવા આપી એસે તો રોગીની જીંદગી કેવી રીતે જોખમમાં આવી પડે ?

ભૂલી જવાના સ્વભાવથી ફેટલા ફેટલા પૈઘો અને ડોકડરો ફેટલા ફેટલા રોગીઓના પ્રાણને આજે દુનિયામાં હરી લેતા હશે તે કોણ કહી શકે એમ છે ? એ જ પ્રમાણે ભૂલી જવાના સ્વભાવથી ફેટલા અસંખ્ય મનુષ્યો, અસંખ્ય અસંખ્ય વિધ્યોમાં પારવિનાની

હાનિને સહન કરતા હશે, અથવા અન્યને કરાવતા હશે તેનું અનુમાન કોનાથી કરી શકાય તેમ છે ?

ધણા શુદ્ધિમાન મનુષ્યે ધણે પ્રસંગે આરંભેલાં ઉત્તમ કાર્યોમાં નિષ્ફળ ગયે જગતમાં જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ તેઓનામાં તે કામ કરવાની શુદ્ધિ નથી હોતી, એમ કહી નથી; પરંતુ જે સમયે જે કરવું જોઈએ તે કરવાનું તેઓ વિસરી ગયા હોય છે, એ છે.

જે જે મનુષ્યોએ આ વિશ્વમાં અધિક વિજય મેળવ્યો હોય છે, અથવા મેળવે છે, તે સર્વત્રી સ્મરણશક્તિ અત્યંત બળવાન હોય છે, અને જે જે મનુષ્યો આ જગતમાં નિષ્ફળતાને પામ્યા છે, અથવા પામે છે, તે સર્વત્રી સ્મરણશક્તિ અત્યંત દુર્બળ હોય છે, એ અવલોકન કરનાર કોઈ પણ મનુષ્યને સ્પષ્ટ થયા વિના રહે તેમ નથી. આથી જેમ સ્મરણશક્તિ બળવાન તેમ વિજય મળવાનો અધિક સંભવ, અને જેમ સ્મરણશક્તિ દુર્બળ તેમ વિજય મળવાનો અધિક અસંભવ : એ સિદ્ધાંત નિઃશંકપણે આપણે સ્થાપીએ છીએ.

તમારા પોતાના જ અનુકૂળતા પ્રસંગોનો તમે વિચાર કરી જોશો તો આ સિદ્ધાંતની સત્યતા તમને જણાયાવિના રહેશે નહિ. એવા અનેક પ્રસંગો તમારા જીવનમાં બન્યા હશે કે જેમાં કોઈ અમુક વાન યોગ્ય સમયે સ્મરણમાં ન આવવાથી તમને થોડી અથવા ઘણી હાનિ થઈ હશે.

કોઈ સ્થળે ગયા હોય છે ત્યાં કેટલા બધા માણસો પોતાની લાકડીને, છત્રીને કે જોડાને ભૂલી જાય છે. કેટલા બધા વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાં આગ્યા પછી, પોતાની છત્ર કરડીને, અરર ! હું શી લાવવી ભૂલી ગયો ! અરર ! ઘેર એકસરસાઈક લખવી ભૂલી ગયો; વગેરે ઉદાહરણો કાઢતા સાંભળવામાં આવે છે. કેટલા બધા મનુષ્યો ધંધાસંબંધી કાગળોમાં પોતાનું અને પોતાના ગામનું નામ લખવું ભૂલી જાય છે, અને તેથી પોતાને અને ખીજાને નકામી ઉપાધિમાં નાંખે છે. કેટલા બધાં માણસો કાંગળાઉપર સરનામાં જ લખવાં ભૂલી જાય છે, અને નામ લખે છે, તો ગામ નથી લખતા, અને ગામ લખે છે તો પ્રસંગે ધૂનમાં ને ધૂનમાં ખીનું જ લખી દે છે, અને આ પ્રમાણે પોતાને અને ટપાલ ખાતાને હાનિ કરે છે. વ્યવહારમાં આવા હજારો સામાન્ય પ્રસંગોમાં દુર્બળ સ્મરણશક્તિનાં ઉદાહરણો અને તેથી થતી હાનિનાં સ્વરૂપો તમારા જોવામાં આવશે. આમ હોવાથી વિજયને માટે બળવાન સ્મરણશક્તિની કેટલી બધી મનુષ્યને અગત્ય છે, એ શું તમને નથી સ્પષ્ટ થતું ?

પ્રકરણ ૨.

સ્મરણશક્તિ એટલે શું તે ધણા મનુષ્યો જાણતા નથી. યાદ આણવું અથવા ભૂલવાની ક્રિયાથી ઉલટી ક્રિયા કરવી, એટલે જ અર્થ તેઓ સ્મરણશક્તિનો કરે છે. આથી વધારે સ્મરણશક્તિવિષે તેઓ કશું જ જાણતા હોતા નથી. વિદ્વાન પુરુષોને પણ આ વિષયમાં ખેંડે શું છે, તેનું જ્ઞાન હોતું નથી તો સામાન્ય મનુષ્યોને તો ન જ હોય તેમાં આશ્ચર્યજનું કશું નથી.

કોઈ પણ સારા કેળવણીના મનુષ્યને તમે પૂછશો કે, આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ અથવા સાંભળીએ છીએ તે આપણને શાથી યાદ રહે છે; તેા તે તમને તરત જ યાદ કરીને ઉત્તર આપશે કે અહો ! એમ શું ! જે આપણે જોઈએ છીએ અથવા સાંભળીએ છીએ તેની છાપ અથવા છબી આપણા મનમાંથી આપણા મગજમાં પડે છે, અને મગજના અણુઓમાં પડેલી આ છાપ અથવા સંસ્કારને, જ્યારે આપણે કંઈ યાદ લાવવું હોય છે, ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ, મગજના અણુમાં પડેલી છાપો છાપોમાંથી જે છાપ આપણે યાદ લાવવી હોય તે છાપવાળો અણુ ક્યાં પડ્યો હોય છે, તે આપણે શી રીતે, જોણી કાઢીએ છીએ, અને તે અણુ પર શી રીતે આપણે આપણી છાપેલી વાતને મગજમાં પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તેના સમજણ પડે એવો કશો બુલાસો તે આપી શકતો નથી; કારણ કે તેના વાચવામાં અથવા સાંભળવામાં તે વિષે કંઈ આબંધ હોતું નથી, અને જે થોડુંક અણુ હોય છે તે શું અણુને ઉલ્લેખવાને બદલે શું અણુને વધારનાર હોય છે, વિદ્વાનો જેમને સ્મરણશક્તિના અણુ કહે છે, અથવા જે અણુમાં સ્મરણશક્તિનું સ્થાન છે, એમ કહે છે, તેવા અણુ મગજમાં છે જ નહિ, એ વાતની તેને ખબર હોતી નથી.

મગજના અણુ ભાગના અણુઓમાં સ્મરણશક્તિ રહેલી છે, એવું જે વિદ્વાનોમાં ફાલ મનાય છે, તે સાચું છે કે ખોટું, તેના આપણે વિચાર કરીએ. આપણા જીવનમાં પ્રત્યેક ક્ષણે જે જે બને છે, તે સર્વની છાપ જે મગજના અણુઓ ઉપર પડતી હોય—જે સ્થળે, જે સ્થર અથવા પ્રાણીપદાર્થો, જે ધ્વનિઓ, જે શબ્દો, અને જે લાગણીઓ આપણને પ્રતિક્ષણે થાય છે તે સર્વના સંસ્કાર જે આપણા મગજમાં પડતા હોય—અને આ છાપો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, એમ કહી શકીએ છીએ તોપણ મગજમાં રહેલા જ્વાળેટલા ભાગમાં તે સર્વનો શી રીતે સમાસ થઈ શકે તે જુદામાં ઉતરી શકતું નથી. એક જ દિવસમાં આપણા મગજમાં આપણી ઇન્દ્રિયોદ્વારો કેટલી કેટલી બાજતોની છાપો આપણામાં આવે છે, તેના વિચાર કરો, અને પછી તેને ત્રીશો ગુણીને વિચારી જુઓ કે એક માસના અનુભવનો મગજમાં સંચય થવાને માટે, મગજમાં કેટલો અવકાશ જોઈએ. પછી પ્રત્યેક વર્ષના બાર બાર માસનો વિચાર કરો, અને તમારી જુદા કુદિત યર્ષજશે.

આપણા આખ્યાયણ યજ્ઞને જે જે વિચાર, જે જે અનુભવ, અને જે જે ચિત્ર પસાર થઈને જાય છે, તે સર્વના સંસ્કાર પડવાને મગજમાં પ્રત્યેકને માટે પૃથક્ પૃથક્ અણુની જરૂર હોત તો કુદરત આપણા મગજમાં કરોડો અણુને સજાત, એટલું જ નહિ પરંતુ આ સર્વના સંસ્કાર તેમના ઉપર પડે એટલા માટે તેમને મગજમાં હમેશ તૈયાર સ્થિતિમાં રાખત. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે આ અણુઓ સૂક્ષ્મ છતાં પણ ભૌતિક છે, અને ભૌતિક શરીરમાં જે કંઈ વપરાયાવિનાનું પડી રહે છે, તે હાથને પામે છે. આમ હોવાથી અવિષ્ણના ઉપયોગને માટે અગત્યથી તૈયાર કરી રાખવામાં આવેલા અણુઓ ક્યારેક પડી રહેવાથી હાથને પામે છે, અને તેમ થતાં શરીરમાંથી તેઓને ક્યારેય બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે. વળી કુદરત જેનો ઉપયોગ નથી એવી કાઈ વસ્તુને કદી પણ સજાતી નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈ વિચાર અથવા અનુભવનો સંસ્કાર પ્રદણ કરવાને માટે અણુઓને તે તત્કાળ રચતી પણ નથી. કારણ કે તાત્કાલિક સર્જન

એ ચમત્કાર છે, અને તેવા ચમત્કારો કુદરત કદી કરતી નથી. કમથી ઉત્પન્ન કરવાનો અને ઉછેરવાનો કુદરતનો નિયમ છે, અને પોતાના નિયમનું કુદરત ઉલ્લંઘન કરતી નથી.

એક ઉદાહરણ લેવાથી આપણને આ વિષય અસાધ્ય - સમજશે. ધારો કે નિશાળમાં સાથે બહુનારા એ વિદ્યાર્થીઓને વીસ વર્ષસુધી એકબીજાસાથે કદી મળવું થતું નથી. વીસ વર્ષના અરસામાં આ જમણે એકબીજાનું કદી સ્મરણ કર્યું હોતું નથી. એક સમયે તેઓ એકબીજાને એક દિવસ મળે છે. બંનેને વીસ વર્ષપૂર્વેની વાતો જાણે આજે જ બની હોય તેમ સાંભરી આવે છે. હવે વીસ વર્ષકેપર બંનેની વાતોના સંસ્કાર મગ્ન જતા અણુઓમાં પડ્યા હતા અને તે સંસ્કાર આજે જામત થવાથી બંનેને જુની વીસ વર્ષની વાતો આજે સાંભરી આવી, એ વાત બે આપણે કમુદ્ધ રાખીએ તો જે અણુઓમાં તે સંસ્કાર પડ્યા હતા તે અણુઓ વીસ વર્ષસુધી ક્રિયાવિનાની જડ હાલતમાં મગ્નમાં પડ્યા રહ્યા હતા, એમ આપણે સ્વીકારવું જ જોઈએ. અને વીસ વર્ષસુધી ક્રિયાવિનાની હાલતમાં પડી રહેલા અણુઓ એકએક આમ સચેતન થઈ ક્રિયા કરે, અને નાનપણના ચિત્રો આંખેહુણ દર્શિસમીપ આણે, એ શું સંભવે છે ? ભૌતિક શરીરના અણુઓ આમ કરી શકે છે, એવો એક પણ દાખલો આપી શકશો ? વીસ વર્ષસુધી કાળ કે જમણું હાથને, પેસા ઉંચો હાથ રાખી તપ કરનારા આવાઓની પેઠે ક્રિયાવિનાનો ઉંચો રાખી મૂક્યા પછી, તે હાથવડે તત્કાળ કર્યું પણ કામ કરવાની શું તમે આશા રાખી શકો છો ? વીસ વર્ષસુધી નેત્રને બંધ રાખી મૂક્યા પછી, તે નેત્રાવડે પૂર્વના જેવું સ્પષ્ટ જોષ શકશો, એવું શું તમે ધારો છો ? હાતવાયાસવાવિના પથારીમાં એક અઠવાડીયું પડી રહેનાર મનુષ્યના શરીરમાં પણ કેટલી બધી દુર્બળતા આવી જાય છે, એ શું તમે બપવહારમાં નથી જોતા ? થોડા દિવસ નહિ વાપરવાથી શરીરના બળવાન અવયવો પણ દુર્બળ પડી જાય છે, અને તત્કાળ કર્યું કામ કરી શકતા નથી તો વીસ વર્ષસુધી જડ પડી રહેલા મગ્નના અણુઓ તત્કાલ શી રીતે જામત થાય, અને પૂર્વે અનુભવેલી વાતોના ચિત્રો મનની દર્શિઆગળ શી રીતે રજુ કરે, તે સ્પષ્ટ થતું નથી. આ એક જ દર્શતથી અણુઓમાં સંસ્કાર પડવાના મતમાં કંઈક દોષ છે, એ કોઈ પણ સુદ્ધિમાનને સ્પષ્ટ થયા વિના નહિ જ રહે.

અનુભવેલા વિષયોના મગ્નના અણુમાં પડેલા સંસ્કાર જામત થવાથી આપણને કોઈ વાત યાદ આવે છે, એ સિદ્ધાંત ઉપરના વિચારથી આ પ્રમાણે ભૂતભરેલો જણાય છે. મગ્ન એ કંઈ ચોપડીનાં પાનાંજેવું નથી કે તેમાં છાપો પડી રહે; તેમ જ તે કંઈ મધપ્રકાજેવું નથી કે તેમાં દરેક અનુભવની નોંધ, મધની પેઠે પૂરવામાં આવે. બે એકેક અણુમાં એકેક વાતનો સંસ્કાર પડે તો થોડા દિવસમાં બધા અણુ ભરાઈ જાય, અને તેમ થતાં નવા જ્ઞાનમાટે આપણે કેટલાક અણુને ખાત્રી કરવા પડે, પણ આ ખાત્રી કરવાનો અર્થ, ખીજો કરો જ નથી, પણ ભૂતી જવું, એ જ છે. અને ભૂતી જવાનો પ્રયત્ન કરનાર સંઘળા જ જાણે છે કે જે વાતને ભૂતી જવાનો આપણે અધિક પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે વાત અધિક અને અધિક આપણી સ્મૃતિમાં તાજ થતી જાય છે; આમ ભૂતી જવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતો હોવાથી આ મતપ્રમાણે નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આપણને અસંભવ જ રહે છે.

ભાષાસાનનો વિચાર કરતાં પણ આ મત ભૂવલરેલો લાગે છે ભાષાના દરેક શબ્દનો સંસ્કાર પડવાને એકેક અણુ જોઇએ, એમ જો આપણે સ્વીકારીએ તો એક ભાષાના વિદ્વાનના માયામાં જેટલા અણુ છે, તેના કરતાં બે ભાષાના વિદ્વાનના માયામાં વધારે અણુ હોવા જોઇએ; અને દશ અથવા વીશ ભાષા જાણનારના માયામાં તો દશગણા અથવા વીશગણા વધારે અણુ હોવા જોઇએ. પણ વ્યવહારમાં આંતું કયાંદિ અનુભવમાં આવતું નથી. દશ ભાષા અથવા વીશ ભાષા જાણનારના માયામાં એક ભાષા જાણનાર કરતાં દશગણા અથવા વીશગણા મોટા જોવામાં આવતાં જ નથી. જો આ બધું સાન અણુઓમાં જ રહેતું હોય તો આ વધારાનાં અણુનો મગજમાં સમાવેશ શી રીતે થયો ?

મગજમાં સ્મરણશક્તિનું સ્થાન કયું છે, અથવા મગજના કયા ભાગમાં સ્મરણશક્તિના અણુ રહેલા છે, એ વિદ્વાનો હજી સુધી નિર્ણય કરી શક્યા નથી. મગજના અમુક ભાગમાં તેની ક્રિયા થતી અનુભવીને ત્યાં તે છે, એમ તેઓ કહે છે ખરા, પણ તે સ્થાન ખરૂં છે એવું હજી સુધી સિદ્ધ થયું નથી. તે સ્થાનમાં સ્મૃતિજેવી કાંઈ માનસિક શક્તિને હજી સુધી તેઓ શોધી શક્યા નથી, કારણ કે તે સ્થાનમાં તેવી કાંઈ શક્તિ છે જ નહિ. સ્મૃતિનું સ્વરૂપ કેવું છે, એ વર્ણવવું કઠિન છે, કારણ કે સ્મૃતિ એવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી. આ કથન ધણીને દસવાળેવું લાગશે, અને તેમ લાગે તેમાં નવાઈ નથી કારણ કે સ્મૃતિ એ કાંઈ શક્તિ નથી, એવા નિશ્ચય કાંઈ પણ વિદ્વાને હજી સુધી સ્થાપ્યો નથી. તોપણ એ નિશ્ચયમાં જ ખીજા બધા નિશ્ચયો કરતાં વધારે સત્ય રહેલું છે, એ આપણે હવે પછી જોઇશું*.

(અપૂર્ણ.)

* માનસશાસ્ત્રનો થોડો અથવા ધણો અભ્યાસ કરનારા સર્વને આ લેખના સંસ્કારોસંબધી વિચારો વિચિત્ર તથા વિપરીત લાગ્યાવિના ભાગ્યે જ રહેશે. જે શોધકના શોધ અને અનુભવને આધારે આ લેખ લખનારાં આગ્યો છે, તેના આ પ્રકરણમાં લખેલા વિચારો જેમને વિપરીત લાગે તેમને તે પ્રતિ અલક્ષ કરવા ચિન્તવવામાં આવે છે. સ્મૃતિને જાણવાની જે કળા આ લેખમાં લખવામાં આવી છે, તેનું જ જિજ્ઞાસુને મુખ્ય કામ છે, અને તે જો અનુભવમાં મૂકી જોતાં ખરી જણાય તો પછી તેમના ખીજા વિચારો પ્રતિ તરફાળા ધ્યાન આપવાનું હૃદિમાનું કામ નથી આ કળાના શોધકે મગજ અને તેના વ્યાપારોનો દીર્ઘકાળ અભ્યાસ કર્યા પછી, તથા પોતે તથા પોતાના પરિચયમાં આવનાર અનેક મનુષ્યોએ ત્રણ વર્ષસુધી તેના અનુભવ કરી જોયા પછી અને તેમાં સફળતા પામ્યા પછી જ તેને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી છે; તેથી મિથ્યા તકેતિ તે પરિણામ છે, એવી અશ્રદ્ધા ધરવાનું પ્રયોજન નથી.

ब्रह्मसूत्र अथवा ब्रह्ममीमांसा.

(अनुसंधान २६ भा वर्षना ५४ ३१६ થી.)

ॐ परमात्मने नमः ।

चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

અનુસંધાન—તે જ પ્રમાણે પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાય છે.

તૃતીય પાદમાં આકાશાદિ વિષયક તથા બોદ્યુવિષયક શ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે. હવે એ બોક્તા જીવોનાં ઉપકરણરૂપ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ આ પાદથી કહેવામાં આવે છે. એટલે કે ભૂત તથા બોક્તાના વિચાર પછી ભૌતિક પ્રાણુના સંબંધની શ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર આ પાદમાં કરવામાં આવે છે. તેથી તૃતીય ચતુર્થપાદની એ પ્રકારની સંગતિ છે.

ત્યાં તત્ત્વજોડસૂત્ર-તેણે તેમની યજ્ઞ કરી, તસ્માદ્ ઘા પતસ્માદાત્મનઃ આકાશઃ સંમૂતઃ—આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું—ઈત્યાદિ ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપનિષદ પ્રકરણમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિનું કથન કર્યું નથી. કેમકે રથળે પ્રાણુની અનુત્પત્તિ જ કહેવામાં આવી છે. અસદ્વા રૂદ્રમય માસીત્ તદાહુઃ કિં તદસદાસોદિત્યયુવયો વાત્ત સોઽગ્રેઽસદાસીત્ તદાહુઃ કે તે ઋષય इति प्राणा वा ऋषयः । આ પૂર્વે અસત્ હતું. એ અસત્ તે શું ? પૂર્વે જે અસત્ હતું તે અસત્ તે ઋષિઓ. એ ઋષિઓ કયા ? એ ઋષિઓ તે પ્રાણુ—આ શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રાણુનો સદ્ભાવ કહેા છે. અદિનો પ્રાણુશબ્દ બલવાચક નથી કેમકે એ પ્રાણુ તે ઋષિઓ કહેા છે અને ઋષિઓ એ બહુવચન છે તથા પ્રાણાઃ એ પણ બહુ વચન છે. સર્વાણિ હ ઘા રમાનિ મૂતાનિ પ્રાણમેવાભિસંવિદન્તિ—આ સર્વ ભૂતો પ્રાણુમાં જ લય પામે છે ઈત્યાદિ રથળે પ્રાણુશબ્દ એક વચનમાં હોવાથી બલવાચક થઈ શકે છે. તેથી ઉપરની શ્રુતિ પ્રાણુની જ અનુત્પત્તિ કહે છે. અન્ય રથળે પ્રાણુની ઉત્પત્તિનો પણ પાઠ છે. યષાઽગ્રેઽર્જુનતઃ છુદ્રા વિસ્ફુલિંગા વ્યુચ્ચરન્તિ एव मेवैतस्मादात्मनઃ સર્વે પ્રાણાઃ જેમ પ્રજ્વલતા અગ્નિમાંથી છુદ્ર તનખાઓ નીકળે છે તેમ આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાય છે—એ શ્રુતિમાં તથા પતસ્માઽજાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વોન્દ્રિયાણિ ચ—એમાંથી મન, પ્રાણુ તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, એ શ્રુતિમાં, સત્ત પ્રાણાઃ પ્રમથન્તિ તસ્માત્—તેમાંથી સમ પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાય છે, એ શ્રુતિમાં તથા સ પ્રાણમસૂજત પ્રાણાચ્છુદ્ધાં સં વાયુર્ગ્ધોતિરાપઃ પૃથિવીન્દ્રિય મનોઽન્તમ્ તેણે પ્રાણુને સજ્જ્યો, તથા પ્રાણુમાંથી શ્વેદા, આકાશ, વાયુ, તેજસ્, જલ, પૃથિવી, ઈંદ્રિયો મનસ્ તથા અજ એ આદિ શ્રુતિમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિ કહી છે. આ પ્રકારે ત્રણ પ્રકારની

શ્રુતિઓ છે; અને તે વિરોધી અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે, અને તેમાં એકને સત્ય માનવી અને અન્યને નહિ એવું નિર્ધારણ કરાવનાર કાષ્ટ હેતુ નથી તેથી આ શ્રુતિઓ અપ્રમાણ છે એ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા તો ઉત્પત્તિપૂર્વે એટલે કે પ્રજ્ઞામાં પ્રાણનો સદ્ભાવ શ્રુતિ કહે છે તેથી એ શ્રુતિને મુખ્ય લક્ષ, પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિને ગૌણ માનવી એ દ્વિતીય પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકારના પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થવાથી આ સૂત્રથી સિદ્ધાન્ત કરવામાં આવ્યો છે કે પ્રાણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે પ્રાણની ઉત્પત્તિનું કથન કરનારી શ્રુતિ મુખ્ય છે. ખરૂં જોતાં તો એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન થાય છે એ મહત્તી ઐતી પ્રતિષ્ઠા છે. અને એની સિદ્ધિમાટે પદાર્થમાત્ર બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ છે. આ વિષદધિકરણમાં આ ન્યાયનું સ્થાપન કર્યું છે. તેથી એ ન્યાયપ્રથાણે પ્રાણની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ જ થાય છે છતાં આ અનધિકરણ પૃથક્ સ્થાપનું કારણ આ છે કે પ્રજ્ઞામાં પ્રાણનો સદ્ભાવ રહે છે એવી શ્રુતિ છે. તે શ્રુતિની મતિ શી છે તે જણાવવું અર્થાત્ એ શ્રુતિના અવિરોધનું સ્થાપન કરવું. આમ હોવાથી પ્રથમ સિદ્ધાન્ત જણાવવામાં આવ્યો છે કે તે જ પ્રમાણે પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સૂત્રમાં પ્રથમ પદ સ્થા-તે પ્રમાણે છે. જેમ અમુક છે તેમ અમુક છે એમ કહેવાય છે એટલે કે તેમ અમુક છે એવું કથન પૂર્વપ્રકૃત ઉપમાનાના સદ્ભાવની અપેક્ષા રાખે છે. અહિં એવું કાષ્ટ ઉપમાન કર્યા વિના સ્થા એમ કહ્યું છે તે કેવી રીતે ઘટી શકે ? પૂર્વ પ્રકૃત એવું ક્યું છે કે તેની માફક પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય ? ત્યાં અતીત અનન્તર પાદાન્તમાં તો સર્વમત જહુ આત્મા છે એ વાદીના મતનાં દૂષણો આપવામાં આવ્યાં છે. એ પૂર્વપ્રકૃત તો અહિં ઉપમાન થઈ શકે તેમ નથી કેમકે તેની તથા પ્રાણની વચ્ચે સાદૃશ્ય નથી. જ્યાં સાદૃશ્ય હોય ત્યાં જ ઉપમાન થઈ શકે છે જેમકે 'તેવો સિંહ તેવો જલવર્મા. અન્ય પૂર્વપ્રકૃત પદાર્થ અદૃષ્ટ છે. તેની સાથે સામ્યનું પ્રતિપાદન કરવા સ્થા પદ મૂક્યું છે એમ કહો તો જેમ સર્વ આત્માના સંનિધિયાં ઉત્પન્ન થનાર અદૃષ્ટ અનિષત છે તેમ પ્રાણ પણ સર્વ આત્માપ્રતિ અનિષત છે એવો અર્થ થયો કે જે અસંબદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ દેહ અનિષત છે અને તેથી પ્રાણ અનિષત છે એ તો કહેવાઈ ગયું છે તેથી પુનરુક્તિહોય આવે છે. જીવો પૂર્વપ્રકૃત છે તેને ઉપમાન હો તો જેમ જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી (જીવોની અનુત્પત્તિ પૂર્વપાદમાં સ્થાપન કરી છે) તેમ પ્રાણ પણ ઉત્પન્ન થતા નથી એવો અર્થ થયો કે જે સિદ્ધાન્તથી વિરોધી છે. તેથી જીવને ઉપમાન લેવાથી અપસિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સ્થા એ પદ અસંબદ્ધત્વનું દેખાય છે.

આમ કહેવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. આ સર્વ અધિકરણોની જેમ પરસ્પર સંમતિ છે તેમ એમની શ્રુતિવાક્યોસાથે પણ સંમતિ છે. તેથી શ્રુતિવાક્યમાં આવેલા પદાર્થને અહિં ઉપમાન લઈ સ્થાનો સંબંધ કરવાનો છે અર્થાત્ તેમ સંબંધ થઈ શકે છે. આ અધિકરણમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કથન કરનાર શ્રુતિવાક્ય માત્ર ઉદાહરણ છે, જેવું કે પતસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ ચ વ્યુચ્ચરન્તિ.

આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણ, સર્વ લોક, સર્વ દેવ તથા સર્વ ભૂત ઉત્પન્ન થઇ રહે છે. તેથી આ સૂત્રનો એવો અર્થ થયો કે જેમ લોક, દેવ વગેરે પરંપરામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રમાણે પ્રાણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ સર્વ લોક, દેવ આદિ ઉપમાન છે. આ જ પ્રમાણે અન્ય શ્રુતિ કહે છે કે ઘટસ્માજ્ઞાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । ધ્વાં વાયુર્યોત્તિ-
રાવઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી-આ આત્મામાંથી પ્રાણ, મનસ, સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આકાશાદિ-
વત્ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે એમ આ સૂત્રનો અર્થ થયો અર્થાત્ આકાશાદિ ઉપમાનરૂપે ધર્મ શકે છે.

દૃશાન્ત દાદાન્તિકના સંનિહિત હોય તે જ લેવું એવો નિયમ સ્વીકારી આ પ્રમાણે ઉપમાન થઇ શકે છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું. હવે ખરૂં જોતાં તો એ નિયમ જ નથી. ભગવાન જૈમિનિએ પૂર્વભીર્મસામાં અવ્યવહિતની માફક વ્યવહિત પદાર્થ પણ દૃશાન્ત થઇ શકે છે એ ન્યાયને સ્થાપન કર્યો છે. પૂર્વભીર્મસામાં પાનગ્યાપચ તદ્વત્ એમ કહ્યું છે. એનો અર્થ એ છે કે સોમપાન કરતાં જો વમન થાય (વ્યાપત્) તો આ સોમેન્દ્રિયરૂનો નિર્વાપ કરવો. એમાં તદ્વત્ એનો અર્થ અશ્વપ્રતિમહેષ્ટિના અધિકરણના ન્યાયપ્રમાણે એવો છે. એ અધિકરણ ધણી સૂચી વ્યવહિત છે, છતાં તદ્વપદ્યી તેનો પરામર્શ કરી તેને ઉપમાનરૂપે દૃશાન્તરૂપે લીધો છે. તેથી એ નિયમપ્રમાણે અહિં જોઇએ તો અતીત જે તૃતીયપાદ તેમાં વિવદાદિ અક્ષના વિકારો કલા છે; આ સૂચી એ વિવદાદિ ઉપમાન વ્યવહિત છે છતાં તેનો પરામર્શ કરી કહેવામાં આવ્યું છે કે જેમ એ અક્ષના વિકાર છે તે જ પ્રમાણે પ્રાણ પણ અક્ષના વિકાર જ છે.

પ્રાણોને અક્ષના વિકારરૂપ, ઉત્પત્તિવાળા લેવામાં કારણ તો ઐતત્વ છે. શ્રુતિ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહે છે માટે સાચું છે કે કાષ્ઠ કાષ્ઠ પ્રદેશમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ નથી કહેવામાં આવી. પણ તેની સાથે આ ઉત્પત્તિશ્રુતિને બાધ નથી. ઉત્પત્તિશ્રુતિ છે માટે જ પ્રાણની ઉત્પત્તિ લેવી જોઇએ. એક સ્થળે ઉત્પત્તિનું શ્રવણ નહિ હોય પણ તે અન્યત્ર વિદ્યમાન શ્રવણને બાધ કરી શકતું નથી તેથી જેમ વિવદાદિની ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહી છે તેથી અમની ઉત્પત્તિ લેવામાં આવે છે તેમ પ્રાણની ઉત્પત્તિ પણ શ્રુતિમાં કહી છે માટે તે લેવી જોઇએ.

પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેનાર શ્રુતિને ગૌણ લેવી એવું કહ્યું હતું, તેનું હવે શ્રીસૂત્રકાર ઉત્તર આપે છે.

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥ ૨. ॥

સૂત્રાર્થઃ—(એ શ્રુતિ) ગૌણ હોવાનો અસંભવ છે તેથી.

પ્રલયસમયે પ્રાણ વિદ્યમાન રહે છે એવી એક શ્રુતિ છે તેને અનુસરીને આ પ્રાણની ઉત્પત્તિશ્રુતિને ગૌણ લેવી એવું પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું હતું તેનું આ સૂચી એ ઉત્તર આપ્યું કે એ શ્રુતિ ગૌણ લેવાય તેમ નથી કેમકે ગૌણીનો અસંભવ છે, એ શ્રુતિ ગૌણ હોય એનો અસંભવ છે. એ શ્રુતિને ગૌણ લેવામાં આવે અને પ્રાણ ઉત્પન્ન થતા નથી એમ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રતિજ્ઞાની દાનિ યવાનો પ્રસંગ આવે છે. કસ્મિન્તુ ભગવો વિજ્ઞાતે સર્વનિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ-હે ભગવન! કોનું વિજ્ઞાન થયે આ સર્વ વિજ્ઞાત

મારા ઓરડાની મુસાફરી.

[અનુવાદક-શ્રી ધીમંતરામ નવલરામ પ્રસિદ્ધ]

દિવસ' ૧.

પુસ્તકનિરૂપણ.

આકાશમાં આકસ્મિક ગતિએ આવાગમન કરનાર ઝગઝગતા ધૂમકેતુની માફક નવન પથિનું દર્શન કરાવી સાક્ષરસૃષ્ટિસમક્ષ નવીન વિવરણનું પુસ્તક ખદાર પાડવાજેલું ખીલું કયું કીર્તિવંત કાર્ય છે ! મૃદુરથી, તેને હવે વધારે વખત અધિકારમાં રાખી મુકીશ નહીં. તે આ રહ્યું: વચ્ચે અને વિચારો.

મહે' મહારા ઓરડાની આસપાસ '૪૨ દિવસની મુસાફરી કરવાનું' માથે લીધું હતું અને તે પ્રમાણે તે કાર્ય મહે' પુરૂં કર્યું છે. જે ચિત્તાર્પક અને મનમોહક અવલોકન મહારાથી થયું છે અને જે અવલુંનીય આનંદ મહેને રસ્તામાં મળ્યો છે, તે વાચકવર્ગને દર્શાવી મહારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા આ કાર્ય ઉદ્દેશ્યું છે અને ઉપયોગ તથા આનંદની ખાત્રીએ પ્રુષ્ટિ આપી છે.

આધિઆધિ ને ઉપાધિથી પીડાતા અસંખ્ય મનુષ્યોને કંટાળાભરેલા કાળમાંથી મુક્ત કરી અખૂટ આનંદનું સાધનશૂત ચતાર આ જ પુસ્તક છે. અને મહારા હૃદયમાં તે અવલુંનીય સંતોષ ઉપજે છે. પેતાના દિવાનખાનામાં પર્યટન કરવાની મજા, મનુષ્યપ્રાણીની ઈર્ષ્યાથી પણ અગમ્ય છે અને લક્ષ્મીથી પણ સ્વતંત્ર છે.

ખરેખર આ જગતમાં એવો કોઈ પણ નિર્લોપી મનુષ્ય નહિ હોય કે જેને એક પણ વિશ્રાંતિસ્થાન નહિ હોય ! તે છતાં જેને એવા વિશ્રાંતિસ્થાનનો અભાવ હોય તેને આ મહારી મુસાફરીથી ધણી વિશ્રાંતિ મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

મહેને ખાત્રી છે કે દરેક સમલુ માણસ મહારી પદ્ધતિ દાખવ કરશે-પછી તેનો સ્વભાવ કે મિત્રસ ગમે તેવો હોય, ઉગાડે કે કંલુસ, તરબેર કે ગરીબ, યુવાન કે વૃદ્ધ હોય અથવા ઉજ્જવિષ્ણુ-પૂરૂં ચીતકંઠિષ્ઠમાં જન્મ્યો હોય ! પૃથ્વીના પાંચપર ખદબદી આમે છે અને ઉત્તરાવસ્થાને વિકાસ પળ એવો નહીં હોય કે જે આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી ઇશ્વરના આરંભમાં દત્તા-એ શ્રુતિમાં રીતને સમજદારીથી અવલોકશે નહિ

દિ કાર્ય છે-દત્તવાદ રમૂતિમાં દિરપયગલે *our de ma chambre* નામના એક લઘુ વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેથી આ શ્રુતિએ નેત્રારોને ૪૨ દિવસના પ્રવાસરૂપે ૪૨ પ્રકારના શ્રુતિ મુખ્ય છે તથા ગૌણ લેવાય તેમ જ આરોનું કથન વાચકોને સચિદર થઇ પડશે,

ગોળ્યસમવાત્ એવું જ સત્ત્વ તૃતીય પદ્ય મહાકાલ, ત્યાંએ પૂર્વપક્ષનું મત છે તેથી તેને અનુસરી.

દિવસ ૨.

પર્યટનપ્રશંસા.

મહારી મુસાફરીની પ્રશંસાના ઉપોદ્ધાતમાં મહારે સૌથી પહેલું નિવેદન કરી દેવું જોઈએ કે આ મુસાફરીમાં એક પાઈનો પણ ખર્ચ લાગતો નથી. આ હકીકતમાં આકર્ષણ-શક્તિ છે. મધ્યમ વર્ગના મુસાફરોને આ હકીકત ખેંચાણ કરે છે એટલું જ નહીં પણ ગર્વશીલતાને પણ આકર્ષવા પૂરતી સમર્થ છે. વળી માંદા માણસોમાટે તો આ મુસાફરી આશીર્વાદસમાન છે; પવનના સપાટા કે ઝલુના ફેરફારથી બહોવાળું અહિં કંઈ નથી. વળી બ્લીકણ મનુષ્યોમાટે ફેટલી મઝા ! આ મુસાફરીમાં યોર કે લુટારા કદી આવી શકતા જ નથી; રસ્તામાં કંઈ ખાઈ કે ડોલર નડવાની નથી. લાખો મનુષ્યોમાંથી કેમ્પએ હજુ હિમ્મત ધરી નથી, અને સ્વપ્ને ખ્યાલ પણ કર્યો નથી એવી મુસાફરી કરવા માટે તમે સર્વ તૈયાર થાઓ. ખરેખર એટલેના પાદશાહ હશે તે પણ મારી સાથે મુસાફરીએ નિકળવામાં આંચકો ખાશે નહિ, કેમકે મહારી મુસાફરીમાં જરાએ મહેનત પડવાની નથી. ત્યારે ચાલો, આપણે પ્રયાણ શરૂ કરીએ. પ્રભુજીવનથી કે મિત્રદ્રોહથી માનઅંગ થયલા સર્વ મનુષ્યો ! દુનીયાની ઈર્ષ્યા અને કુલ્લકતા યુગી મારી સાથે ચાલો મારી મુસાફરીમાં દુઃખીયા, માંદા, કાંચર, મૂછ વગેરે સર્વેનો સમાવેશ થશે. કુધારાની કુટિલ યોજનાઓને અને વિશ્વાસઘાતના વેરસાધનોને મગજમાં ચગડાળે એસાડનારા હે મનુષ્યો ! હિંડો અને હમારા મગજમાંથી મલિન વિચારોને હાંકી કાઢો. એક ક્ષણનું ડહાપણ મદકણ કર્યા શિવાય એક ક્ષણની મઝા તમે ગુમાવો છો. મારી મુસાફરીમાં આવવાની હિમ્મત ધરો. જે મુસાફરોએ રોમ તથા પારસની સ્થૂંક કરી છે તેથી કંઈક વધારે જ સ્થૂંકો અને રસિક રસ્તો આપણે મદકણ કરીશું. માત્ર કલ્પનાદિવીના આનંદમાં તક્લીન થઈ સ્વર્ગીય વિમાનવાળા આપણી મુસાફરી સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યા વગર રહેનાર નથી.

દિવસ ૨.

કાંચકાકાનું.

અહો ! જગતમાં અધીરા પુરુષો ફેટલા બધા છે ! મને ખાતી છે કે મારા વાંચનાર જાણવાને જિજ્ઞાસુ બન્યા હશે કે મહારો આશ્રમઆસપાસનો પ્રવાસ :૪૨ દિવસમાં કેમ પૂરો થયો અને ૪૩ કે બીજો કોઈ આંકડો કેમ ન થયો ! પરંતુ હું પોતે જ તેનો ખુલાસો કરવા શક્તિ ધરાવતો નથી તો પછી વાચકવર્ગને હું શું ખુલાસો આપું ? પણ હું એટલું જ કહી શકું છું કે જે આ પુસ્તક 'વાંચનારને લાલુ લાગે તો તે હું કે' કેમ ન થયું તેમાં મારો દોષ નથી. કોઈ પ્રવાસી પોતાના પ્રવાસવર્ણનને પ્રમાદમાં લાલુ કરે પણ હું આહું તો મહાર્ વર્ણન એક જ પ્રકરણમાં લખાવી દઉં એવું હું ખુલ્લેખુલ્લું જાહેર કરી દઉં છું.

એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે મહેને મહારો પ્રવાસ સુખરૂપ નિવડ્યો છે; તે છતાં હું તે ક્યારે પૂરો કરી શકીશ તેની મહેને સમજ પડતી નથી. વિશેષમાં હું એમ ધારું છું કે ફેટલાકે મહાપુરુષો જે આ કાર્યમાં વચ્ચે ન આવ્યા હોત તો એક મહાભારત પુસ્તક લખ

ખવાને મ્હને પુષ્કળ વખત મળ્યો હોત । પણ તેમની કૃપાથી જ હું મ્હારા ઔરડાની આસપણ સુસાદરી કરી શક્યો છું.

તેમ છતાં તેઓ કેટલે દરજ્જે દોષવાનું હતું તે હે બુદ્ધિશાળી વાંચનાર । તમારાથી બની શકે તો નીચેની દલીલપરથી સમજ લેજો.

અવિચારી કૃત્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષણિક ગુસ્સાના આવેશમાં જે કાઈ માણસ તમારા તરફ કંટુ કટાક્ષ નાંખે અથવા ધ્રુવો મારી જમ અર્થર્થે તમારી પ્રિયતમાની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં ફાવી જાય તો તે વખતે તમારે તરવાર મ્યાનમદ્વાર કાઢવી પડે તેના કરતાં બીજું વધારે ન્યાયી કાર્ય કયું હોઈ શકે ?

આવા જ બનાવવખતે તમે ઉસ્કેરાઈ જંગલમાં જાઓ છો અને નીકાલ તથા ગામડીયાની માફક જ્યારે તમારો દુસ્મન તમારાપર ઘા કરે છે ત્યારે તમે સજ્જત પ્રતિજ્ઞા મારો છો તમારું વેરવળ્યા પછી તમે તમારા પ્રતિસ્પર્ધીને હાથે તમારા મરણનું જોખમ ધોરી લઈ તમે તમારી છાતી ખુદથી મુકા છો. આ પ્રમાણેનો રીવાજ વાસ્તવિક ગણાય. એમ છતાં આવા પ્રશસનીય કાર્યને વખોડનારા લોકો ધણી વખત મળી આવે છે; પણ તેવું કહેનારાઓ ઉપર જ્યારે આવા પ્રસંગો આવી પડે છે ત્યારે જેમની તેઓ મોટી ભૂલ કાઢતા હોય છે તેવી જ ભૂલમાં તેઓ પોતે ગોચા ખાધાવગર રહેતા નથી. આવા માણસોના અભિપ્રાય ઉપર વજન મુકી કેટલાક અભાગીયા માણસો પોતાની આજ્ઞા અને ગુજરાનનું સાધન ગુમાવી દે છે. તેથી આવી જાતના કાર્યનું સમાધાન કરવા રીવાજ તથા માનની ખાતર જે લોકો વચ્ચે પડે છે તેઓ કાયદાકાનુનપ્રમાણે સમાધાન કરાવવાના કરતાં માત્ર ઉદાગ મોઢે છે. વળી કાયદો તથા રીવાજ એક બીજાના વિરોધી હોવાથી ન્યાય આપનાર પણ ઉદાગના પાસા નાંખી ન્યાય આપે છે.

તેથી મારી સુસાદરી ૪૨ દિવસમાં પૂરી થવાનો સુકદો કોઈ આવા જ કારણથી કેમ ન કહી શકાય ?

દિવસ ૪.

અક્ષાંશરેખાંશ.

બેકારીયા ગુરુના ગણિતશાસ્ત્રપ્રમાણે મારી ઔરડી પૂર્વ ૪૮ અક્ષાંશ પર આવેલી છે અને તે પૂર્વપશ્ચિમભિમુખ છે તથા જે વધારે ઉંડાણથી વિચારીએ તો ૭૬ કમ દૂરતો સમાંતર ચતુર્થજ યાય છે. મારી સુસાદરી આ ચતુર્થજના કરતાં વધારે લાંબી થશે, કારણ કે અમુક નિયમ કે યોજનાવગર હું આમથી તેમ ફરીશ, વક્રગતિ લાઇશ અને જરૂર પડતાં ભૂમિતિની દરેક રેખાનું અનુકરણ કરોશ । દરેક પગલું ભરતાં વિચાર કરી જાઓ એમ કહે છે કે હું કાલે ત્રણ જણની મુલાકાત લઇશ, ચાર કાગળ લખીશ અને ફલાણું કરીશ તેવા મનુષ્યોપર મને ઝાઝો વિશ્વાસ નથી. દરેક જાતના વિચાર, રસ તથા લાગણીને માટે મારો આત્મા એટલો બધો ખુલ્લો છે કે જે કંઈ દૃષ્ટિએ પડે તેને તે તત્કાળ ગ્રહણ કરે છે, જાહેરગણના કહણ રસ્તાપર વેરાયલાં આનંદપુષ્પો વીણવા આત્માએ શા માટે તૈયાર થતું ન જોઇએ ? તે એટલા બધાં આનાં આનાં અને જીવલે વેરાયલાં છે કે જે સદાગ્રહે આપણા પગઆગળ આવી પડે તો તે વીણવાને કયો મૂર્ખ હશે નહીં રહેશે ? અમુક નિયમિત પગથી પકડવાના ડોળ-

શિવાય જેમ પારથી શિકારખાંજળ દોડ્યો જાય છે તેમ પોતાની કલ્પનાને નિરંકુશ બોલી દઈ તેના વેગમાં ચાલ્યા જતા જેનું સુખ ખીણું શેમાં રહેલું છે? તેથી હું જ્યારે મારા આરામના મુસાફરી કરું છું ત્યારે મારો પ્રવાસ લાગ્યે જ સીધી લીટીમાં ચાલે છે. હું ટેમ્પ-પાસેથી ખુલામાં આવેલા તકતાતરફ જઈ છું. ત્યાંથી આરણ્યતરફ કુચ કરવા તિર્યક ગતિ પકડું છું અને જો કે વિચાર તો ક્યો-હોય કે પ્રદક્ષિણા કરી ટેમ્પપાસે પાછું આવું તોપણ જો રસ્તામાં કોઈ અવરોધ આવે તો વિવેક કે સહુકાષ્ટને સંધર્ષા વિના હું માઈં રયાન ત્યાં જ જમાવી દઉં છું. વચમાં વચમાં મને કહી લેવા દો કે આરામ ખુરસી એ રાચરચીલામાંની એક અતિ ઉત્તમ વસ્તુ છે, અને વિચારમસ્ત મનુષ્યોના મગજને અતિ લાભકારી છે. શીયાળાની લાંબી રાતે ગીચ વસ્તીના કોલાહલથી દૂર જઈ આવી ખુરસી પર લાંબા થવામાં ઘણું અંશે હઠાપણ તથા આનંદ શમાવડો છે. એક સારી સળંગેલી સગડી, કેટલાંક પુસ્તકો અને કામળ પેન્સિલ-વાલ્ડ ! ગમગીનીના કિલકિલ તોડી, પાડવા માટે કેવા ચુંદા ફિરસતાઓ ! વળી સગડી સંકારતાં પુસ્તક તથા પેન્સિલને ધ્રુવી જઈ મનમાં કંઈ રમણીય તરંગોના વહનમાં લસકાઈ જવું કેવું સર્વોત્તમ લાગે છે ! અનતકાળના ચક્રમાં ચુરો થતા આ દરરોજના કલાકોની ગતિ દિલગીરી ઉત્પન્ન કર્યા શિવાય લપસી જાય છે. તેમ મિત્રમંડળની રમુજના હેતુથી થોડી લીટીઓની ચુંધણી કરવામાં કેટલી રમ્યતા લાગે છે !

દિવસ ૬

ખીજાનું.

મહારી આરામખુરસીની પાસે ઉત્તરાભિમુખ કરી ચાલીએ તો તરત જ મહાઈ ખીજાનું એક ખુલામાં દર્શિગેચર ચાલે છે. મહારા ખીજાનાં ઘણી જ સંરસ જગા પસંદ કરી છે અને પ્રાતઃકાળના કિરણો તેની અંદર નિરાતે રમે છે. સુંદર ઉનાળાની શહવારે સફેદ દિવાલપરથી સરી આવતા કિરણો સર્વે ઉગતાં જ પ્રવેશ કરે છે અને આરીની સામે આવેલું વૃક્ષ આ સઘળા કિરણોનું પ્રચક્રરણ કરી રંગબેરંગી નમુનાનું પ્રતિબિંબ આરામમાં પાડે છે. મહારા છાપરાંનો કબજો કરી બેઠેલાં પક્ષીઓનો કિલકિલાટ હું રોજ સવારમાં સાંભળું છું. તે વખતે મહારો આત્મા કંઈક દબરો રમણીય તરંગોમાં તપા કરે છે, અને અર્ધ જાગ્રતિના તરંગવાળું આનંદમય સુખ ખીજા કાષ્ટ પછુ પ્રાણીને લાગ્યે જ મળતું હશે. હું ખરેખર તક્લીન બની જઈ છું અને ખીજાનાની સુખવાળી દુર્ગમાં મનન કરવાની ઈચ્છા બને ત્યાં સુધી લંબાવું છું. કલ્પનાની કળી ખીજવનાઈ અને સુંદર તરંગ પ્રદક્ષિ કરનાઈ ખીજાનું એવી સુંદર વસ્તુ ગણાય છે કે તેના ઉપર આપણે સુતા કે આત્મવિસ્મૃતિમાં લીન થયા વગર રહેતા જ નથી. પુત્રના પ્રસવથી હૃદયેલી બનેલી માતા આ જ ઠેકાણે પ્રસતિની વેદના ધ્રુવી જાય છે. વિલક્ષણ પ્રભેદ, કલ્પના અથવા આશાના અંકુરને તલ-પાપડ થવાની આ જ જગા છે. ટુંકામાં કહીએ તો આધુષ્યકાળના અર્ધા વખતમાં બાકીના અર્ધા વખતની વેદના ધ્રુવવનાઈ આ જ ખીજાનું છે.

પણ અરે ! કેટલા સારા અને કેટલા દિલગીરીભરેલા વિચારો મારા મગજ પર દ્રુમલો

કરે છે ! લયાતક અને રમણીય દેખાવના વિશેષાભાસથી મિશ્રણ થયેલી આ વસ્તુ ખરેખર નવીનતા ઉપજાવે છે. બીજાનાં એ આપણને જન્મ લેતા જોવા છે અને મૃત્યુ પામતા પણ જોવા છે. હમેશાં બદલાતો અને અસ્થિર રહેતો આ એક એવો પડદો છે કે જેના ઉપર મનુષ્યભૂતિ વારાફરતી રસમય નાટકો, હાસ્યયુક્ત દારસો અને કરુણારસવાળાં નાટકો ભજવ્યા જ નાંખે છે.

બીજાનું પુષ્પથી આગ્રહાદિત થયેલું પારણું છે, યુવાવસ્થામાં પ્રેમદેવીની ગાદી છે અને અંતે શ્વશાનભૂમિનું પહેલું સ્થાન છે.

દિવસ. ૬

તત્ત્વવિચારકમાટે.

આ પ્રકરણ માત્ર તત્ત્વશાસ્ત્રીઓને માટે જ છે, બીજાને માટે નથી. એનાથી જન-સ્વભાવપર ઘણો પ્રકાશ પડશે. બુદ્ધિના સ્વચ્છ કિરણમાંથી પ્રાણુતત્ત્વને બુદ્ધિપાઠી મનુષ્ય-પ્રકૃતિનું પ્રયક્ષરણ કરનાર લૌલકીયાકાચ (Prisms) રૂપ આ પ્રકરણ છે.

મારી મુસાફરીના પ્રારંભમાં મારી આંખોમાં શી રીતે દાઝવા પામી તેનો ખુલાસો આત્મા અને ધ્રુવ વિષેની મારી દર્શનપદ્ધતિ વાંચનાર અગળ સમજાવવા સિવાય આપી શકાય એમ નથી, અને વળી મારા વિચાર તથા કાર્યપર આત્મતત્ત્વવિદ્યાની એવી મોટી અસર થયેલી છે કે જો હું એનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાની કુશળી પહેલેથી જ આપું નહીં તો પછી આ પુસ્તકનો ગૂઢાર્થ મદ્ય કરતાં ધણી મુશ્કેલી પડે.

શિન્ન શિન્ન અવલોકનથી મને માલમ પડ્યું છે કે મનુષ્ય આત્મા તથા જીવનો બનેલો છે. આ બે તત્ત્વો કેવળ જૂદા છે તોપણ તે એકબીજાસાથે એવાં તો ગુંથાઇ ગયેલાં છે કે જો તેમની વચ્ચે આપણે કંઈપણ ફરક યોજવા તત્ત્વર થઈએ તો આત્માને જીવ-ઉપર ઉપરીપણું ભોગવનારની સત્તા આપવી જોઈએ. એક વૃદ્ધ વિદ્યાચર્યએ મને કહ્યું હતું કે 'મેટા રમૂજ વસ્તુને 'ઘટર' એટલે બીજું' એવું નામ આપવો હતો. એ ઠીક છે પણ હું તો આપણા આત્માની સાથે જ જીવ રહેલો છે તેને જ સર્વોત્તમ ગણી એ નામ આપવું પસંદ કરું છું. ઘટર પદાર્થ કહીએ તે ખરેખરો આ જ છે અને તે જ આપણા ઉપર વિચિત્ર અવળગણપણું વાપરે છે. મનુષ્યમાં દ્વિત્વ રહ્યું છે એ વાત સામાન્યરતિ સમજવી અઘરી નથી; પણ લોકોનું કહેવું એવું છે કે મનુષ્ય આત્મા અને શરીરનો બનેલો છે અને તે ઘણા જ વિરોધીપણાથી શરીરને ચિર ઘણી બાબતોનો વાંક મુકે છે, કારણ કે શરીરને તો સ્પર્શ કે વિચારશક્તિ નથી; ઇષકાને પાત્ર તો માત્ર જીવ જ છે, તે તીવ્ર લાગણીવાળું પ્રાણી છે જે આત્માથી સંપર્શુરિતે અન્ય હોવાને લીધે બુદ્ધિ જ પ્રાણી બની એક છુગી હયાતી ભોગવે છે અને જેનામાં પોતાના જ સ્વાદ, વલણ તથા ઇચ્છા હોવાથી બીજા પ્રાણીઓના કરતાં ઉચ્ચ ગણાય છે; કારણ કે તે બીજા કરતાં વધારે

૧. આત્મા અને જીવ એ શબ્દો અર્થશાસ્ત્રપ્રમાણના અર્થમાં લેવાતા નથી પણ આત્માનો અર્થ પ્રેરકઆત્મા છે અને જીવનો અર્થ પ્રેર્ય અથવા નિયોજ્ય આત્મા છે.

કેળવાયલું છે અને તેમના કરતાં વધારે સંપૂર્ણ ઇંદ્રિયોવાળું છે. હે સ્ત્રી પુરુષો, તમે સુદિનેમાટે જોઈએ તેટલા અહંકારી ભલે થાઓ, પરંતુ ઇતર પદાર્થથી હમેશાં સાવચેત રહેજો; તેમાં યુષ્મત્વે કરીને જ્યારે તમે એકલાં હો ત્યારે તો ખૂબ સાંભળજો.

આ બે વિરુદ્ધ પ્રકૃતિના ગ્રાણીઓના એકત્રપણાપર મેં કોણ જાણે કેટલાએ પ્રયોગો કર્યા છે. દાખલાતરીકે મેં સ્પષ્ટ રીતે નિશ્ચય કર્યો છે કે આત્મા જીવને પોતાના તાત્કાલિક લક્ષ્ય શકે છે અને સામી આપ મારવા માટે જીવ પણ આત્માને તેના વક્ત્રુથી વિરુદ્ધ વર્તારી શકે છે. નિયમતરીકે એક નિયમવડનાર છે. બીજું અમલ કરનાર છે; પણ બહુશઃ તે જાને વિરોધી વર્તનાર છે. સુદ્ધિશાળી પુરુષનું મહાન કાર્ય એ છે કે પોતાના જીવને અરાજક કેલવણી આપવા દેવી કે જુદી તે એકલું વર્તી શકે નહીં અને આત્મા તે જાનથી મિત્રથી મુક્ત થઈ આકાશમાં ગમન કરી શકે. આનો દાખલો આપવાની જરૂર જણાય છે. આપ જ્યારે એક પુસ્તક વાંચતા બેસો છો, જ્યારે કોઈ મનેતરજક ઝર્મિ મગજમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે આપને આત્મા એ નથી ભ્રમિસાથે એકદમ જોડાઈ ગય છે અને તમે પુસ્તકને લુટી જાઓ છો; એટલે તમારી ચક્ષુઓ માત્રિક ગતિએ રાજદ તથા લીટીપછવાડે ભ્રમ છે, સમજ્યાવગર અને શું વંચાઈ ગયું તે યાદ રહ્યા વગર તમે પાનાં ફેરવ્યા જાઓ છો. આમ યવાનું કારણ એ કે તમારા આત્માએ પોતાના સાથીને પોતાની આગળ વાંચી જતાનો હુકમ કર્યો અને પછી પોતે થોડો વખત ગેરહાજર રહેવા વિચારે છે એની કોઈ સૂચના આપી નહિ. તેથી આત્મા સાંભળતો ન હતો તોપણ જીવ તો હુકમપ્રમાણે વાંચે ગયો.

દિવસ ૭

આત્મા.

હજી તમને સ્પષ્ટ રીતે સમજ પડી નથી કેમ ? ચાલો ત્યારે દાખલા દલીલ લઈને આપણે તે વિષયને હજી વધારે સ્પષ્ટ કરીએ.

એક દિવસ ગયા ઉત્તરણમાં હું અમુક વખતે દરઆરતરફ ધીરેધીરે જતો હતો. આખો દિવસ હું ચિત્ર કાઢ્યા કરતો તેથી મારા આત્માએ ચિત્રકળાપર જ પૂનઃ લગાડવાનું પસંદ કરી રાજદરબારતરફ મને લઈ જવાનું કામ જીવ જોને આપણે ઇતરની સંજ્ઞા આપી છે તેને જ તદન સોંપી દીધું. આત્મા વિચાર કરવા લાગ્યો કે વાહ ! ચિતારાની વિદ્યાપણ કેવી સર્વોત્કૃષ્ટ છે ! કુદરતની પ્રતીતિથી જે આર્પ થયો છે અને જેણે એ કળા આજીવિકાના આધારભૂત કરી નથી, જે ગમતની ખાતર ચિત્ર કાઢતો નથી પણ સૃષ્ટિસૈદ્ધ્યની મદદતાથી અને ચિત્ર વિચિત્ર રંગોથી મનુષ્યવદનપર રમી રહેલા પ્રકાશના અગમ આશ્ચર્યયુક્ત નિયમથી વિરમય પામી, પોતાના કૃત્યમાં કુદરતના કૌતુકની છાયા આવિર્ભૂત કરવા મથન કરે છે તેવા જ ચિતારાને ધન્ય છે ! વન કુદરતના પ્રેમથી બેચાઈ જે એકાંત પગથીમાં ભટક્યા નિકળે છે અને અધમય જંગલ અથવા અદૃશ અરણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલી ગ્લાનિની લાગણીથી પીગળે છે તેવા ચિત્રકારને જ ધન્ય છે ! તેની કૃતિ કુદરતનું જ અનુકરણ કરે છે; નવો જ દરીયો અને સૂર્યપણ પ્રવેશ ન કરી શકે એવી અધમય શુદ્ધાઓ મગજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; લીલી વેલીવાળા લતામંડપોનો જીવનઅંકુર તેના હુકમને અધીન થઈ સ્ફુરે છે અને આકાશના જુરા રંગો તેના ચિત્રમાં પ્રતિબિંબ પાડે છે; તે

અવકાશને ઘેરી લે છે તથા આપણને તોફાનના ગડગડાટ સંભળાવે છે. કાંઈ વખત વિરમ્ય પામેલા પ્રેક્ષકની દ્રષ્ટિ આગળ પ્રાચીન સિંસરીલીના આનંદમય દિનારાનું તે દર્શન કરાવે છે. વનજલદેવતાથી નમ્ર બરમા નાસતી ફરતી ચમકેલી અપ્સરા અને પવિત્ર અરણ્યની આસપાસ આવી રહેલાં, શિદ્ધકારીગિરીના રમ્ય નમુના રૂપ મંદિરોનાં ભવ્ય મોખરા ચીતરી આપે છે. આવા સ્વર્ગીય પ્રદેશના સાંત ચીલામાં ચાલતા કદપનાદેવી પશુ જીવી પડી જાય છે. આશમાની રંગીની પૃષ્ઠભૂમિ આકાશસાથે અવિભક્ત થઈ જાય છે અને આખો દેખાવ સાંત સરિતાના પાણીમાં ચિતરણેતો યઈ એવો તો રમણીય ચિતાર ઉભો કરે છે કે તેનું વર્ણન કરવા જીભ અશક્ત છે.

ન્યારે મારો આત્મા આવા વિચારમાં તહીન થયો હતો ત્યારે મારું ઇંતર કંઈ નવે જ રસ્તે ચઢી ગયું હતું. આગાનુસાર અદાલતતરફ જવાને બદલે કાળી બાલુએથી એણે એવો તો કતરાતો રસ્તો લીધો કે અદાલતથી છેક અર્ધગાઉ આથે મેડમ દી હોત કેસલના બારણાસુધી મારે ઇંતર ભટક્યું ત્યારે જ આત્માએ તેને પકડ્યું.

હવે હું વાંચનારની કદપનાને જ માત્ર સોપું છું કે જો આ ભટકતું ઇંતર તે સુદરીને એકાંતમાં મળી ગયું હોત તો શેા પરિણામ થાત ?

દિવસ ૮.

ઇંતર જીવ,

જો ઇંતર જીવથી આત્માને આમ છુટો રાખી તેને મરજમાં આવે તેમ મુસાફરી કરવા દેવાનું ઉપયોગી તથા અનુકૂળ હોય તો તેના ગેરદાખલા પશુ છે. તેથી જ દાખલાતરફ મેં આગળ કહ્યું હતું તે મુજબ મારી આંતરણીઓ દાઝવા પામી હતી.

હું ઘણાંખરો ઇંતરજીવને મારો નાસ્તો તૈયાર કરવાની ખટપટ સોંપું છું. તે સર્વ સામગ્રી સંભાળથી રાંધી આપે છે; કાફી જનાવવામાં તો તે ઉત્તાદ બની ગયો છે અને મારા આત્માની મદદશિવાય આવા વ્યાપારમાં તો તે સર્વે સરાડે ઉતારે છે, પશુ અનુદાન કરવા માટે આ યત્નું કહિન કાર્ય છે; કારણ કે ઇંતરજીવ યાત્રિકજેવા કાર્યમાં શું-યાદ રહે ત્યારે તદ્દન નવે જ રસ્તે વિચારવાનું કાર્ય જો કે સહેલું છે તોપણ તે કાર્યપર દ્રષ્ટિ રાખી સાવવતું અર્થાત્ નિયમાનુસાર બોલીએ તો ઇંતરજીવના કાર્યપર આત્માને પરીક્ષા લેવાનું સોંપવું અને તે કાર્યમાં આત્માએ ખીલકુલ ભાગ લીધો વિના તપાસવું—એ અતિ દુર્ઘટ છે. માણસ જો કરી શકે તો આત્મતરફ વિદ્યાની રમતને આ અતિ અસાધારણ ખેલ છે. મારો ખોરાક પકાવવાને સગડીઉપર મેં મારો ચીપીયો મુક્યો હતો અને થોડીવાર પછી ન્યારે મારો આત્મા નવા જ સ્થાનમાં પ્રયાણ કરવા નિકળી પડ્યો તેવામાં તે લાલચોળ થયેલી લાકડી સધડીપર પડી, મારા જિયારા ઇંતરજીવે તે ચીપીયો ઝાલ્યો અને તેથી મારી આંતરણીઓ દાઝી ગઈ.

બાલકેનો બોધ.

પણાખરાનું એવું માનવું છે કે જ્ઞાન પુસ્તકોમાંથી અને મોટા પુરુષનાં વચન તથા કૃતિમાંથી મળે છે. એ માનવું સાચું છે પણ તે સાથે આ પણ સાચું છે કે જેને આપણે નજીવી વાતો ગણીએ છીએ જેને આપણે હલકાં માનીએ છીએ તેનાથી પણ આપણને ઓછા બોધ મળતો નથી. બોધ લેવા ધારનાર, જેમ હંસ જ્યાં ત્યાંથી દુધને મહણ કરે છે, અને જલને પૃથક્ કરે છે તેમ, જ્યાં ત્યાંથી બોધ લઇ શકે છે. એટલું જ નહિ પણ કેટલોક બોધ જે આપણને નજીવી વાતોથી મળે છે તે મોટાં મોટાં પુસ્તકોમાંથી મળતો નથી. શ્રી દત્તાત્રય સંમર્થ મહાપુરુષ છે, ઈશ્વરનો અંશાવતાર મનાય છે છતાં તેમણે બોધ સાથી લીધો છે? તેમણે ૨૪ ગુરુ ક્યાં છે, તે ક્યાં? સંપ્રદિમાં રહેલાં હલકાં પ્રાણીઓનું આખું કુદરતનું પુસ્તક જ ખરું બોધ આપનાર છે અને તેથી ન્યૂન બોધ જ ખીજાં કાગળનાં પુસ્તકો આપે છે. કુદરત જે બોધ આપે છે તેમાં તકરાર હોતી નથી, તેને સિદ્ધ કરવા અસંખ્ય પુરાવાની અપેક્ષા રહેતી નથી, છતાં તે બોધ શબ્દપ્રમાણુજન્ય નહિ હોવાથી પરાધ નહિ રહેતાં તરત જ અનુભવરૂપ થઇ રહે છે. એક વાર એ બોધ થતાં મનુષ્ય તરત જ તે પ્રમાણે વર્તવા માંડે તેમ છે. મધમાખીને તિરંતર કામ કરતી વિવેકવડે જોનાર ઉદ્દોગ કરવા ઉત્સાહવાળો થઇ રહે છે, ટોડીને અતુટૂળ સમયે કણસંચય કરી રાખતી જોનાર ઉત્તર સમયમાં પ્રથમથી વ્યવસ્થા કરી રાખતાં શીખે છે, કુતરાને નિમકદલાલીપણે સેવા કરતો જોનાર આહાર માનતાં શીખે છે અને પ્રમાણિકપણાનો પાઠ સચોટ લાભે છે, - ને વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કરનાર પત્નીવ્રત તથા પતિવ્રતના સંસ્કારથી રહિત રહેતો નથી અને પોતાનાં અન્નને પોતાની પાંખવડે સારીરીતે રક્ષણ કરનાર અરઘીને જોનાર માતાપિતાના ધર્મને દૃઢ બોધ મહણ કરે છે. જ્યારે માણસો ગંબીર મધ બેથી રહેનાર ધુવડોને તિરસ્કાર કરે છે ત્યારે માણસોમાંથી જ કોઇ સદા એવો ગંબીર બેથી રહે, વાતચિતમાં પણ પેલો મોટો મહાત્મા છે એવું બતાવવા ગંબીર મુખમુદ્રા કરી રહે તો તેવા લાંબું મોંદું કરી રાખનારને કાણ પસંદ કરે, પ્રીતિથી ભુલે? બકબકાટ કર્યા કરનાર મેગપાઇ નામના પક્ષીને કોઈ સાંભળતું નથી એ જોનાર પોતાની વાણીને નિયમમાં રચાવતાં શીખે છે. જ્યારે આપણે સમડી, બાજ અને વડને ધિક્કારીએ છીએ ત્યારે એનાથી જ આપણને બોધ મળે છે કે છતરના હકને છીનવી લેનાર તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે તો આપણે અન્યના હકપર હુમલો કરવાનો શો હક છે? જ્યારે દેડકાને તથા સર્પને માટે આપણે કમકમાટ છૂટે છે ત્યારે ઇર્ષ્યા, દ્વેષઆદિ દુર્ગુણો જેનો દંશ એથી અધિક વિપ્રમય છે તેનો આપણે કેવી રીતે સંમુદ કરીએ? ચક્રવાટીને કમલમાત્રનો અંતર થતાં રડતી જોઇ ક્યાં આ પતિવિરહનાં દુઃખોની અદ્યાત રહે અને તેથી પતિપ્રતિના ધર્મને સેવવા વિલંબકરે? સર્પને અરત તથા ઉદય પામતા બોધ જગતમાં આવી પડતી દેશનાં વિપરિણામોથી કાણ આશ્ચર્ય ધરે? દુધમાં ઉભરો આવતાં તેમાં જલ રેડતાં તે ઉભરો યમલો જોનાર તથા પુનઃ નાપવડે જળ બળી જતાં દુધ પણ પોતાના અત્માને અગ્નિમાં આહુતિ કરનાર જોનાર કાણ નેત્રોના ક્રુષ્ણ તથા મિત્રના ધર્મથી અદ્યાત રહી શકે? સંકેપમાં એ જ કે વિવેકદૃષ્ટિથી

જેવામાં આવે છે તો નીતિધર્મનું જ્ઞાન મોટી મોટી સંસ્થાઓમાં ડેળવાયેલા પુરુષોત્તરકૃષ્ણ જેમ થાય છે તેમ પ્રસંગે આવતા સદા અને સર્વત્ર સુલભ હલકા તથા નજીવા મનાતા વ્યતિકરોડિપરથી પણ થાય છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે વૃદ્ધ પુરુષો વિશેષ અનુભવવાળા હોવાથી બાળકોને ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય છે પણ આપણે એ પણ સ્વીકારવું પડે છે કે બાલકો પણ દૂષિત નહિ થયેલી એવી સ્વપ્રેરણાથી વર્તન રાખનાર હોવાથી ધણે પ્રસંગે વૃદ્ધોને પણ આ જ નિષ્ક્રમથી બોધ આપી શકે તેમ છે. ક્યો આદાર શુદ્ધ છે, કેવો વિદ્યાર શરીરના સંરક્ષણમાટે કરવો જોઈએ, કેવી ક્રિયાઓ બલની અને શરીરની વૃદ્ધિ માટે કરવી જોઈએ, કેવો હંસમુખો અને નિશ્ચિન્ત સ્વભાવ રાખવાથી જગતમાં સુખની પ્રાપ્તિ યથા શક્ય છે એ આદિ અનેક અશો બાલકો મોટાને પોતાની કૃતિથી શીખવે છે. જ્યારે પાશ્ચાત્ય કવિશિરોમણિ બર્ડ્સવર્થે The child is father of the man-બાલક એ યુવાનની પિતા છે, એ અમર ચરણ પોતાના કાનમાં લખ્યું ત્યારે બાલપણની લાગણી અને સંસ્કારો યુવાવસ્થામાં રહે છે અને તેથી પુત્રનાં લક્ષણો તે પાત્રણામાંથી જણાય છે એ ભાવ વિવક્ષિત ક્યો હતો છતાં એમની પ્રતિભાથી નીકળેલું આ વચન અનેક અર્થમાં સત્યતાથી પૂર્ણ થયેલું જણાય છે. અનેક રીતે બાલક મોટાનો સુરક્ષે પિતા છે, બોધ આપી પાલન કરનાર રૂપે પિતા છે. આટલું જ નહિ પણ જેમ મોટાની રમતો અનેક ગંભીર અર્થને સૂચવે છે તેમ બાલકોની રમતો પણ તેથી અન્યૂન અર્થને સૂચવે છે. શેતરંજની રમત અનેક પુરુષો રમે છે, પણ એનાપર વિચાર કરનારને એ મોટું સત્ય ખુલ્લું કરે છે. રમતના આરંભમાં રાગ, પોતાના પ્રધાન તથા લક્ષર વગેરેથી સુરક્ષિતપણે, નિર્ભય યથા બેઠેલા હોય છે અને આ જગતમાં તેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી જ, તે સુરક્ષિત રિયલિટી સદા માટે રહેવાની છે એવું જ્ઞાન થાય છે. પણ થોડી જ ક્ષણ પછી રંગભૂમિપર દષ્ટિ નાંખનારને જણાય છે કે રાજાની નિશ્ચિન્ત રિયલિટી ક્યાં ને ક્યાં જતી રહી છે, અનેક પ્રકારનાં દશાન્તર તેને યથા છે. પદાતિ જે આરંભમાં પક્ષટણુજન્ય શોભતું હતું તે ગમે ત્યાં આડુંઅવળું કુચ કરી ગયું છે, કેટલા હણ્યા છે, કેટલા મૃત્યુના મુખમાં ઝૂમતા આવી રહ્યા છે અને ખીન્ન અન્ય વિશનિતને આશ્રય આપતાં રતિદિવસ ઉગ્ગરો કરતા બેસા છે. આ ક્ષણે ભય આવશે, આમથી આવશે, તેમથી આવશે એવી લખબીન રિયલિટી આવી રહ્યા છે. જે પ્રધાન રાજાના સામી પાને આરંભમાં બોમવતો હતો તેની કાર્યની વિલક્ષણ મતિએ ક્યાં દૂર પ્રદેશમાં ખસેડી નાંખ્યો છે કે જ્યાંથી તેને રાજાજોઈશકતો પણ નથી યુદ્ધની રચના સક્ષમ થતી જાય છે અને પરિણામમાં સર્વ ભખના જતી રહે છે અને સર્વ પ્રકારે રક્ષાયેલા રાજા નિરાધાર યથા પડે છે, તેનું લક્ષર જેને લીધે તે પોતાને સુરક્ષિત માનતો હતો તે ક્યાંનું ક્યાં લુપ્ત થયું છે અને રાજા ખીયારો દીનતા ધરતો અનેક પ્રદારો આવી પડવાથી આમ નાસે છે, તેમ નાસે છે અને હેવટે યજુના પંખમાં પકડાય છે. આ પ્રકારે વિવિધ દશાન્તરોનું દર્શન કરાવી, જગતની સંપત્તિનું ક્ષણિકત્વ એ રમત જણાવે છે અને તેથી એને વિવેકપૂર્વક જોનારને એ અમાનિત્ય, નિત્યાનિત્ય રિવેક, રિપતિમાં ધૈર્ય, વિરાગ, સમત્વ આદિ અનેક દુર્લભગુણો રાખવાની આવશ્યકતા સૂચવે છે. આ જ પ્રમાણે મોટા પુરુષોની અન્ય રમત પણ વિવિધ

ઉપયોગી અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. તે જ રીતે બાલકોમાં રમાતી સ્વર્ગનિઃસરણી જેવી બાલિકા રમત પણ તેવા જ ગંભીર અને સાત્ત્વ અર્થનું શિક્ષણ આપે છે. પાસના દાણા પડવાથી એક છેક શિખરપર ચઢી સ્થિર થઈ રહે છે અને બીજી તેથી વધારે દાણા નાંખવા છતાં વારં-વાર સર્પના મુખમાં પકડાઈ પૂંછડે ઉતરી નીચે પડપડ કરે છે. શું આ તમારું કર્તવ્ય જણાવતો નથી ? ઉંચે ચઢેલાં જોઈ તમને આશ્ચર્ય થાય છે પણ જે ઉંચે ચઢવાનો મત્ત કંઈ છતાં તેમ નથી કરી શકતો તેનું કારણ તમને આપી સ્પષ્ટ થતું નથી ? અહિં સ્પષ્ટ-પણે જણાય છે કે ઉંચે ચઢનાર મનુષ્ય જો એક પણ પગથીયું ચૂકે છે તો તે ઉન્નતિને બદલે અવનતિને પામે છે. આ નિયમ કેવળ આ રમતમાં જ નથી પણ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિમાં દેખાય છે. દાદરે ચઢી મેડાઉપર જનાર માણસ સીડીનું એક પગથીયું ચૂકે છે તો તેની શી દશા થાય છે ? તે દાદરેથી નીચે જ અડ્ડાયા છે. પર્વતના શિખરઉપર ચઢનાર એક પગ જો ઉતાવળથી સિધિલ થૂકે છે તો તેની કેવી દુર્દશા થાય છે ? તો વ્યવહાર તથા પરમાર્થમાં ઉન્નતિ સાધનારે ઉંચે ચઢવા જતાં એક પણ પગથીયું ચૂકતું જોઈતું નથી. શરીરનું આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરનાર વિવિધ વ્યાયામો કરે છે, પુષ્ટિકર આહાર લે છે, ટોનિક દવાઓ પણ લે છે, પણ જો તેના કાંઈ મુખ્ય પગથીયાને ચૂકે છે, નિરંતર ચિન્તાવાળો રહે છે તો તે શરીર સુધારવાના ક્રમમાં પાંચે જ પડે છે. સમાજની ઉન્નતિ સાધવા પ્રયત્ન કરવા નીકળી પડનાર પણ આવી જ કોઈ ભૂલ જાણી જોઈને કે અજાણતાં કરે છે તો તે ઉન્નતિ કરવા ધારેલા સમાજને અવનતિને અપીન કરે છે. ધર્મેમાર્ગમાં ઉંચે ચઢનાર ધર્મનું એક પણ પગથીયું ચૂકે છે તો તે ક્રમે ક્રમે અથવા એકદમ નીચે પછડાય છે. નિરંતર ઉત્તમ આચાર પાળનાર મનુષ્ય એકવાર તેમાં ભૂલે છે અને પોતાની દુર્બલતાથી જરા પણ ખસે છે તો તેને નીચે આવી પડતાં વાર લાગતી નથી. દુષ્ટના સ્પર્શવાળા પદાર્થોને એક વાર ઉપયોગ કરવાથી તેને થાય છે કે આપણે દુવે આ ક્યું છે તો આ બીજી આહાર કયો અધિક ઉતરતો છે. એ પણ પૂર્વના જેવો જ છે. તો દુવે કંઈ નહિ. એક વાર એને લેવાથી શું થાય છે ? આમ વિચારી તરત જ બીજા પગથીયું તે ચૂકે છે, અને એક ક્રમે ક્રમે ઉતરતાં તે છેક નીચેની પંક્તિમાં અદ્ય-સમયમાં આવી રહે છે. શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ શ્રદ્ધા રાખનાર શ્રદ્ધામાં જરા ભૂલ કરે છે અને એક નજીવી વાતમાં પણ મિથ્યા સંસયવાળો થાય છે તો તરત જ બીજી પ્રસંગે તેને તે સંસય બળવાન વેગમાં સ્ફુરે છે; તૃતીય પ્રસંગમાં તે ઇંછેનું આમાં જ્ઞાન નહિ દશે એવો નિશ્ચય કરે છે અને એમ ઇંછના જ્ઞાનની મર્યાદા કરતો કરતો ઇંછને પોતાની પંક્તિમાં આણી મૂકે છે, અર્થાત્ ઇંછાશુદ્ધિથી રહિત યર્ષ જાય છે અને એથી પણ આગળ ચાલે છે તો ઇંછને તુચ્છવત્ ગણતાં પેણું તે આંચકા ખાતો નથી. ઇંધરને દંડપણે માનનાર પુરુષ એક વાર તેમના અરિતંત્રમાં સદ્ગજ પણ સંકટથીજ થાય છે, અને જો તેને માટે તાત્કાલિક ઉપાયોને યોજતો નથી તો અદ્ય સમયમાં એ સંકટ વિપર્યયમાં પરિણમ પામે છે અને એક વાર જેને આપણે આસ્તિકરૂપે જોતા હતા તે દુવે અદ્ય સમયમાં નાસ્તિકરૂપે શિરો-મણિ થઈ રહે છે. પ્રતિમાદારા શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરનાર પ્રતિમા તો પીતળની છે કે પાવા-ણીની છે માટે એમાં શું ઇશ હોઈ શકે, પ્રતિમાપર તો હંદર ફરી જાય છે છતાં મિથ્યા મુશ્કવણમાં પડે છે અને એનું સમાધાન ચાન્ત મતિથી મદ્ધજ-પ્રાપ્ત કરતો નથી તો અદ્ય

સમયમાં તે પ્રતિભાપૂર્ણને છોડી દેનારે અને એ પૂજનું ખંડન કરવા તત્પર થઇ રહેનાર થાય છે. સદા સત્ય બોલનાર એકવાર પણ અસત્ય બોલે છે તો પછી અસત્ય બોલવામાં જે અંતરનો કમકમાટ થાય છે તેને તે દાખી દે છે અને ખીજવાર અસત્ય બોલતાં તે ઓછો આચંકા ખાય છે અને એમ ચાલતાં પછી તે કે જે પૂર્વ સત્યશિવાય બોલતો નહોતો તે હવે અસત્યાશિવાય બોલતું નહિ એવા સપથ લેનાર જાણે હોય તેવો થઇ રહે છે. આ જ પ્રમાણે વિચારીને જોતાં સર્વજ્ઞ જણાશે કે ધર્મનું એક પગથીયું જે પ્રમાદથી ખસે છે તે અદ્ય સમયમાં અધઃપતનને પામે છે. માટે બાળકોની આ રમત જણાવે છે કે તમે તપાસા નિશ્ચયથી લેશ પણ ડગો નહિ. તમે ધર્મમાર્ગે વહન થાઓ છો તેમાંથી તત્કાળ આગળ નહિ વધાય તો ચિન્તા નહિ પણ તેનું એક પણ પગથીયું નહિ ચૂકતાં લખ્ખબૂમિકાને મીનની માફક પકડી રાખો. આમ કરવાથી તમે તમારી મેજે જ થોડા સમયમાં આગળ વધેલા તમને પોતાને જોશો. આમ હોવાથી જ એક કવિ કહે છે કે ચયા હિ મલિનૈર્ઘર્ષૈર્વ્યજ્ઞ તન્નોપવિદયતે । एवं ચલિતવૃત્તસ્તુ વૃત્તશેષં ન રક્ષતિ॥ જ્યાંસુધી મનુષ્યોનાં વસ્ત્રો ખીલકુલ કાધવિનાનાં હોય છે ત્યાંસુધી તેનાપર એક પણ ડાઘો નહિ પડે તેની તેઓ સર્વોત્તમ સંભાળ રાખે છે પણ ગમે તે કારણથી એક પણ ડાઘો પડે છે તો પછી એ સંભાળ જતી રહે છે અને મલિન વસ્ત્ર થતાં તેના તે જ મનુષ્ય સ્થાનને સાફ કર્યાવિના, સ્થાન સ્વચ્છ કે અસ્વચ્છ છે તે જોયાવિના પણ ગમે ત્યાં બેસી જાય છે. તે જ પ્રમાણે જ્યાંસુધી વૃત્તનો લેશ પણ લાંગ થયો નથી ત્યાંસુધી વૃત્તનું ઉત્તમ પાલન તથા રક્ષણ થાય છે પણ એક વાર તેમાં લેશ પણ લાંગ થાય છે તો પછી બાકીના વૃત્તના રક્ષણમાટે પ્રમાદ જ થાય છે અને અદ્ય સમયમાં તે રહેલા વૃત્તનું પણ વિસ્મરણ થઈ જાય છે. માટે વૃત્તમાં પ્રથમ ચૂક કરતાં અતિશય વિચાર કરવાનો છે. સર્વ ઉત્તતિ સાધવા પ્રયત્ન કરનારે આ જ પ્રમાણે વર્તવાનું છે, અને એ બોધ તે બાળકો વિવિધ પ્રકારે આપે છે.

શરીરપર ચરબી વધારવા મારે શું કરવું ?

યોગ્ય આહાર, યદ્યપ્ય કરવાથી શરીરપર ચરબી વધારી શકાય છે. પણ ચરબીથી શરીરનાં હાડકાં પૂરવાં તેના કરતાં માંસ અને રુધિરથી તે પૂરવાં, એ અવિક યોગ્ય છે. અહલ, વટાણા વગેરે કઠોળ તથા કેળાં ખજૂર વગેરે મીઠાં ફળ પ્રમાણમાં અધિક ખાવાથી શરીર પુષ્ટ કરી શકાય છે. પ્રત્યેક ત્રાસ, મોમાં લગભગ પાણીજેવો થઇ જાય ત્યાં સુધી ચાવવાની જરૂર છે. આથી આહારમાં રહેલું સત્ત્વનું પૌષ્ટિક તત્ત્વ તેના કણોમાંથી છૂટકું પડે છે. ગમે તેવા પૌષ્ટિક ખોરાકે પણ યોગ્ય રીતે ચાવવામાં નથી આવતો તો ધારેલી પુષ્ટિ આપી શકતો નથી. વધારે ચાવવાથી થોડા ખોરાકથી ઘણી પુષ્ટિ મળે છે, એટલું જ નહિ, પણ ક્યુંના શમવાથી મનુષ્ય-સહેલાણી મિતાહારી થઇ શકે છે.

સદ્ગુરુકૃપાના અનુભવકાલે સદ્ગુરુ- શરણપ્રાપ્ત સાધકના હર્ષોદ્ગાર,

દાહરા.

અનિદ્રાભય નિવારવા, જે અલગતમ હાલ,
તે રક્ષક સદ્ગુરુતણું, શરણ થઈ મેં હાલ.
વક્રદષ્ટિ જેની થતાં, યમ પણ ધારે ભીત,
એવા ગુરુને શરણ થઈ, થઈ રહ્યો હું અલીત.
સમર્થ કરવા, પાલવા, સંહરવા આ દૃશ્ય,
તેવા ઉગ્ર ગુરુતણો, આજ યથો હું શિષ્ય
બ્રહ્મા અને બૃહસ્પતિ, સરસ્વતી પણ સાથ,
જેથી જ્ઞાન-બ્રહ્મ કરે, તે મુજ ગુરુ સાક્ષાત.
જેને ઉપમા આપવા, જડતી ન વસ્તુ કોય,
એવા નિરુપમ સદ્ગુરુ, મુલાગીને શિર હોય.
વેદશાસ્ત્ર જેને સ્તવે, સેવે કૃષિમુનિ આદિ,
તે સહ જનના ધ્યેયરૂપ, મુજ ગુરુ આદિઅનાદિ.
જેની સંતા રક્ષિતી, જગત્તણો વ્યવહાર,—
નીકે છે જે પૂર્વથી, તે મુજ ગુરુ આ વાર.
જેમાંથી છે ઉપબધુ, વિવિધ ભાવિતું જ્ઞાન,
તેહ જ્ઞાનધન ગુરુતણા,—શિષ્યતણું મહં માન.
જેની દૃષ્ટિમાંત્રથી, કોટિ જન્મનાં પાપ,—
ટળી જાતાં ક્ષણ એકમાં, તે મુજ ગુરુ મોખાપ.

જેની હૃદયી સ્ત્રવે, વિશુદ્ધ પ્રેમપ્રવાહ,
 તે પ્રેમારુપદ શુરુતણે, શિખ્ય થયો હું આહ !
 યોગી યતિ ને સિદ્ધ પણ, જેની સિદ્ધિનો અંશ,—
 માત્ર લલ્લો તે સિદ્ધિનિધિ, (મુજ) હૃદયમુકુટઅવતંસ.
 આવા સદ્ગુરુ પામતાં, થયો જગત્માં ધન્ય,
 દેવાદિકે સ્તુતિ ઉચ્ચરે, એથી શું સુખ અન્ય.
 સદ્ગુરુની છાયામહિં, સમણ કહું હું નિત્ય,
 જેની છાયામાં રમે, બ્રહ્મા શિવ આદિત્ય.
 અનવધિ જે આનંદને, અનુભવતો ઉરમાંદા,
 કાચી કલમપટ્ટી નહિં, તે કદી પૂર્ણ લખાય.
 જે શ્રીસદ્ગુરુ તારતા, અધમાધમ આ છવ,
 તેવા સમર્થ શરણથી, ધારું ગર્વ અતીવ.
 મુજમાં વાસ્તવ માલ નથી, મુજમાં કાંઈ ન જ્ઞાન,
 પણ શિરપર રાજે સબલ, શ્રીસદ્ગુરુ ભગવાન.
 તે સદ્ગુરુના આશ્રયે, રહી હું લખણુ ભેર,
 ખીલો મુદ્દ લેઈને, બેંશ કરે જેમ તોર.
 મુજમાં સ્વતંત્ર બલ નથી, સદ્ગુરુવિષ્ણુ બલહીન,
 (પણ) મુજથી સદ્ગુરુ નિકટતમ, થઈને રહ્યા અભિન્ન.
 ખરું જોતાં જડરૂપ હું, કાષ્ઠનું પોણું ઢાલ,
 સદ્ગુરુચર્મ થકી મદયું, જેથી બોણું બોલ.
 પ્રેમાવેશે આવી જઈ, અનુચિત દઉં હૃદાંત,
 કાં જે એથી પ્રકટતો, મુજ સાચો સિદ્ધાંત.
 રહી કાગળનો હું તો, પતંગસરખો તુચ્છ,
 સંધાતાં શુરુઢોરથી, પહોંચું ગગને ઉચ્ચ.
 હૃદ જનોના હિતને, કરવામાંહિં નિપુણ,
 હૃદયધ્વાંત નિવારવા, મુજ શુરુ દિવ્ય અરુણ.
 આવા સદ્ગુરુ શિર લહી, રહે શી મારે ખોટ,
 અભાગીસમ મુજ હૃદયમાં, નથી ભરતી કે ઝોટ.
 જે ભેઈએ તે આપવા, સમર્થ સદ્ગુરુરાય,
 વલવલતા આ વિશ્વમાં, કોણુ હવે તે ધાય ?
 અનવધિ ધન વૈભવતણા, મહારાશિ શુરુદેવ,
 મુજ શિર રાજે પ્રકટ પછી, કોની કહું હું સેવ.
 હૃદયવિષે ઉપજે કદી, મોહવૃત્તિ કે વાર,

તુમિ પામું નિરખી શુર, સુંદરતાના સાર.
 જેના મોહક રૂપસમ, નિલુપનમાં નથી કાંચ,
 એવા શિરપર ગાજતા, મારા સદ્ગુરુરાય.
 કલેશ શોક મારા ટળ્યા, ચિંતા ને વળી દેન્ય,
 નષ્ટ થયું અંતર યદી, કામ ક્રોધનું સૈન્ય.
 શુરના બોધ યદી થયું, માફ અંતર શાંત,
 સંશય વિપર્યય જતાં, યદી રહ્યો નિર્મીત.
 અમૃતથી પણ અધિક પ્રિય, શુણ્ણતાં સદ્ગુરુનાથ,
 ગળી જતો આશ્ચર્યથી, હોયે પાકો પહાણ.
 અહો ! મધુર ધ્વનિ શુરતણા, જે ક્ષણ પડતો કાન,
 આ વ્યવહારતણું સકલ, બુદ્ધ તત્સણુ જાન.
 જે ક્ષણથી મેં સાંભળ્યો, સાચો શુરનો બોધ,
 તે ક્ષણથી ઉર અનુભવ્યો, સુખસરિતાનો ધોધ.
 અદ્વિતીય એ બોધને, શુણ્ણી થયું મન સ્તબ્ધ,
 અંતર જણવી ના શકે, જડે ન વડવા શબ્દ.
 શુણ્યો અનુપમ બોધને, જેણે પ્રીતે કર્ણ,
 ધન્યભાગ્ય તે જાણ્યો, (તેનું) ક્યું ભાગ્યનું પર્ણ.
 એ ઉત્તમ જ્ઞાનદને, વર્ણવતાં વહી જાય,—
 દિવસોના દિવસો તદપિ, યથાર્થ નહિ કહેવાય.
 જ્ઞાનતણા નિધિરૂપ એ, સદ્ગુરુ મારી પાસ,
 તેને ત્યજીને અન્યની, કેમ ધરું હું આશ.
 ભલે જ્ઞાન દર્શાવતા, વિવિધ જાતિનું લોક,
 મુજ શુરજ્ઞાનનિકટ ગણું, એ સઘળાને ફોક.
 શંકામાત્ર વિહારતા, જે ક્ષણ જે જે થાય,
 યદી રહ્યો નિઃશંક હું, મુજ સન્નિશ્ચયમાંધ.
 સર્વેશ્વર્યતણા મહા,—સમુદ્ર છે શુરરાય,
 જેની ઇચ્છા ઉપજતી, તેનું જોતો ત્યાંય.
 સંપત્તિ ઘોડી ગ્રહી, આઠબર ધરનાર,
 આ જગમાં નાના જનો, ગણતાં નાંવે પાર.
 કંઈક કહે હું જાની છું, સઉની પૂરું આશ,
 પણ નિજની તો ના પુરે, એ જોઇ આવે હાસ્ય.
 હું તો સમર્થ શુરતણા, જગમાં શિષ્ય ગણાઉં,
 લેભાશુ એવાયદી, કેમ હું મોઢે તણાઉં.

શ્રીસદ્ગુરુકરુણાચક્રી, સુજમાં દેવી જોર,—
 ભાસે અનવધિ આવતું, વય છે હોય કિયોર.
 અંધ ઉકેલે શાસ્ત્રને, મૂળે કાળે ગાય,
 બહેરો થવણુ કરે બધું, એ સુજ ગુરુમહિમાય.
 અજાની મતિહીન પણ, ગુરુનો સેવક છું જ,
 જગના જ્ઞાની જે નહિ, સુજ ગણતીમાં ક્રુષ.
 નથી અભિમાને બોલતો, અંતર નિરભિમાન,
 ગુરુપ્રતાપ બોલાવતો, બોલાવે ગુરુજ્ઞાન.
 શાસ્ત્ર નથી શીખ્યો નથી,—જાણ્યાં પુરાણઆદિ,
 તોપણ ગુરુકરુણાચક્રી, સત્ય લણું મેં આદિ.
 શાસ્ત્રધ્યયનતણો ભલે, દર્શાવે બહુ ડોળ,
 (પણ) લવરી કરતી છલ એ, સુગે ન અનુભવગોળ.
 ગુરુએ નિજ સામર્થ્યથી, સુજમાં પ્રેર્યું જ્ઞાન,
 નિસંશય તેથી થઈ, કદં થઈ અસ્તાન.
 ઉપરના આચારશ્રી, ભલે જનો વહેમાય,
 સુજ અંતરની જે રિયતિ, તેથી કદી ન કળાય.
 પ્રતાપ એ સદ્ગુરુતણો, નથી આરો પુરુષાર્થ,
 ગુરુઅનુગ્રહથી સુધર્મી, આરા સ્વાર્થ પદાર્થ.
 નિર્મલતા અંતરવિષે, કમથી થતી જણાય,
 ગુરુપ્રદર્શિત માર્ગમાં, હાંવે સરલાવહાય.
 નિજ સ્તુતિનાં આ વાક્યને, વદવાં છે ન ઉજિત,
 (પણ) ગુરુનાં એ સ્તુતિવચન લહી, ગાઉ ગુરુનાં ગીત.
 જે જ્ઞાનેથી ના હજે, અંતરનો પરિતાપ,
 તેહ જ્ઞાન સાચું નહિ, બાણવિનાની ચાપ.
 બોધ સ્વરૂપમાં જે દીધો, પણ એ તો અહંભુત,
 હું એ સાચું માનતો, બાકી બીજાં તુત.
 ગુરુએ દીધા જ્ઞાનથી, જગત લહું હરિષ્પ,
 હરિથી ભિન્ન ન દશ્ય આ, રંક હોય કે ભૂપ.
 આ વિધિ જ્ઞાન-યત્તાં, ઉદે, નથી રહું હું અસ્થાન,
 કાં જે એ નિશ્ચય થતાં, રહું નહિ અજ્ઞાન.
 દ્વૈતાભાવ જગે સદા, આગે-હું બા. વિવિધ,
 દ્વૈતાભાવ થતાં થતો, છવ પણ મોટો સિદ્ધ.
 કેવલ હરિષ્પ જ્યાં લહો, સમગ્ર કાર્યપ્રપંચ,

એક બાસતા, અંતરે, શંકર વિષ્ણુ વિરંચ.
હરિના રાજ્યાવશે નથી, લય ચોકાદિ દેશ,
(હું) હરિના રાજ્યવિષે રહું, મુજને ક્યાંથી કલેશ.
જગના અજ્ઞાની જનો, જેને કહે વિકાર,
હરિદષ્ટિ શૂતાં મને, જણાય અંજુઆકાર.
હરિ સ્વેચ્છાનુસાર જેમ, મારે અન્ય સ્વરૂપ,
હરિ જા જ્યાં ત્યાં પારતા, વિકારકેશ રૂપ.
સેવે નિશ્ચય વૃત્તિ આ, ક્યાં પછી દુઃખનું જ્ઞાન,
ત્રિકાળ મુખમાં હું રહું, ધરતાં હરિનું ક્યાંત.
નિંદા કે સ્તુતિથી મને, યાય ન રાગ દેવ,
'તું' પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, કહે શુરુદેવેશ.
પરબ્રહ્મમાં સ્તુતિ અને નિંદાનો નથી ભેદ,
અખંડ એક સ્વરૂપ તે, બ્રહ્મ કહે છે નેદ.
શુરુકરુણાથી હું લહું, મુજને તે પરબ્રહ્મ,
અનવધિ મસ્ત્રીમાં વહું, 'જ્ઞાનધન શિવોહમ્'
સદ્ગુરુ નિત્ય અખોધતા, રહેલું પરમ અસન્ન,
ઉચ્ચભાવ ઉર સેવવો, જનવું કદી ન દીન.
બ્રહ્મભાવ જે શ્રેષ્ઠ છે, જેથી પર ના કોઈ,
તેમાં મુજને સ્થાપતો, સાવધાન બટ હોઈ.
સષ્ટ સષ્ટ ઉચ્ચપદે યતો, સ્થિર જાણે હું હોઈ,
અંતરમાં તેમ બાસતું, મુજને ચોગી જોઈ.
અતાપ છે આ શુરુતણો, તે જેમ નચવે જાય,—
શુરુઅધીન આ પૂતળું, તે વિધિ જ્યાં ત્યાં ધાય.
કદી નહિ દુઃખમાં મને, સ્થાપે નિશ્ચય એહ,
તો પછી કરીને કલ્પના, ધરવો શીઠ સંદેહ.
તોપણ જો કદી આપશે, આગળ દુઃખ શુરુનાય,
વિચારી દુઃખી ના થતો, ત્યારની ત્યારે વાત.
માતપિતાનો પ્રેમ પણ, શુરુથી ગણાય ન્યૂન,
શુરુનો સ્નેહ અમૂલ્ય છે, બાકી બીજાં શૂન્ય.
જેહ પ્રેમના સ્મરણથી, હૃદય અતિ ઉભરાય,
અનુભવ કરતાં મુખ લહું, (તે) કહું ન મુખથી જાય.
યુવતુલ્ય પ્રીતિ ધરે, સાચા સદ્ગુરુ તે જ,
નિહેતુક શુરુપ્રેમથી, અવધિ અવધિ છે જ.

તેવા હૃદય પ્રેમનું, આસ્વાદન ઠરું નિત્ય,
 એથી અધિક ન ભાળતો, ઠોચી યાવું હિત.
 ઠોણ પ્રેમ દર્શાવતું, સદ્ગુરુ સરખોઆજ,
 ચોદ લોકમાં ના લહું, સત્યપ્રેમ ગુરુમાં જ.
 લલો જગજગન રનેહને, તે પણ કરીને-વેઠ,
 પણ તે મુજ ઉર બાસતો, ગુરુપ્રેમથી હેઠ.
 એવું કાંઈ ન દેખતો, મુજ ગુરુમાં ના હોય,
 આપે પ્રેમવટે બધું, મુજ ઇચ્છા જે જોય.
 મનમાન્યા સદ્ગુરુ મળ્યા, હવે શું મારે ન્યૂન,
 નિશ્ચય આજ ઉદય થયાં, સર્વ પૂર્વતાં પુણ્ય.
 મુદિત જેમ લોજન મળ્યે, તરસ્યાને જળ જેમ,—
 મળતાં તૃપ્તિ થતી અતિ, મુજને ગુરુથી તેમ.
 જ્ઞાન, વિભવ ને વિષયથી, સર્વથકી હું પૂર્ણ,
 ગુરુકૃપાર્થી હવે લોકસમ, થયો હું ચિત્તિમુવર્ણ.
 ગુરુકરુણાથી જ્ઞાનની, નિત્ય ધૂનમાં રહીય,
 મુજ અનુભવના ઢોહરા, જ્યારે ત્યારે ગઈય.

સુખનું સ્થાન:

આડંબરવાળો દુઃખી નહિ, તેમજ કંગાલપણું નહિ એવા પ્રકારની જે સાદાઈ તે સુખનું સ્થાન છે. અનેક વૈભવો મળે અને અનેક સ્થૂળ પદાર્થોનું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થાય તેમ જ કેવળ શુદ્ધિ, તર્ક આદિની શક્તિઓનો અત્યંત વિકાસ થાય, એ બધામાં સુખનું સ્થાન નથી. આપણા ઉપર અનેક પ્રકારનો કર્તવ્યભાર રહેલો એમાં પણ સુખનું સ્થાન નથી. મનની પ્રજ્ઞાતિ અવસ્થા એ સુખનું રહસ્ય છે. જ્યાં ચિંતા અને ઉદ્વેગનાં ક્રીડીયારાં ઉભરાતાં હોય છે, ત્યાં મનની પ્રજ્ઞાતિનો નિરતર દુકાળ જ હોય છે. જેટલા પદાર્થોનો ઉપયોગ હોય તેટલા પદાર્થોનો સમ્રહ રાખો. ધરમાં, શરીરમાં, મગજમાં અને મનમાં—બધે જ આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરજો, અને જેટલાની આપણાથી સરળપણે વ્યવસ્થા થઈ શકે તેટલી જ જવાબદારી તમારે માથે રાખો. તેથી વધારે નહિ તેમ એથી ઓછી પણ નહિ.

પ્રતાપમય ચારિત્ર્ય.

મનુષ્યના જીવનમાં જે જે તત્ત્વો રહેલા છે તે સ્વતઃ (પોતાના મૂળરૂપે) સારા પ્રકારનાં જ છે, તેથી જ્યારે તે બધાં ક્રિયામાં યોગ્ય છે-એ તે ક્રિયા અયોગ્ય પ્રકારની નથી હોતી તો-તેનો પરિણામ સારો જ આવે એ નિઃસંશય છે; કેમકે તે સારા કૃણ પ્રકટાવનારાં હોય છે, પરંતુ તે ક્રિયાને ખોટા મા-ર્ગમાં વાળવામાં આવે છે ત્યારે જ અનર્થ પ્રકટે છે. માનવ જાતિને દુઃખોત્પત્તિ યવામાં આ જ કારણ હોય છે.

જગત્માં જે કંઈ ખરાબ અથવા અયોગ્ય છે તે સારી વસ્તુનો દુરુપયોગ કરવાથી તમા તેને અયોગ્ય રૂપમાં પ્રદર્શ કરીને તે જ પ્રકારથી તેનો વ્યવહાર કરવાથી, પ્રકટેલું છે. તેથી ખરાબ અથવા અયોગ્યનો નાશ કરવાને માટે મનુષ્યની કર્તવ્યમર્યાદામાં જે જે વસ્તુ આવી મળે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવલું જ્ઞાન મનુષ્યે મેળવવાની જરૂર છે.

કોઈ પણ વસ્તુનો દુરુપયોગ યવામાં કાં તો અજ્ઞાન અથવા ચારિત્ર્ય (character) બળની ન્યૂનતા એ, એમાંથી એક અથવા એ બંને કારણરૂપ હોય છે.

જે સંદર્ભમાં મનુષ્ય રહે છે તેમાં વ્યાપાર કરતાં સામર્થ્યો તથા તત્ત્વોનું જેને જ્ઞાન નથી હોતું તે મનુષ્ય અનેક પ્રકારનાં દોષો કરે છે. અને જેમને તેનું વારત્ત જ્ઞાન છે તે મનુષ્યના ઉપદેશને જેઓ અનુસરતા નથી તેઓ લગભગ પ્રત્યેક વસ્તુનો દુરુપયોગ કરતા રહે છે. આમ હોવાથી મહાપુરુષોના નેતૃત્વની જનસમાજના કલ્યાણુઅર્થે અનિવાર્ય અમત્ય છે. અને તોપણ જગત્માં કેવળ નેતૃત્વ હોવામાં જ બધું સંપૂર્ણ થાય છે એવું નથી; બીજી વસ્તુની પણ તેને અમત્ય છે.

ઉચ્ચ અંતઃકરણવાળા મહાપુરુષોનું નેતૃત્વ અથવા ઉપદેશ અમુક પ્રમાણુમાં સહાય કરે છે, અને તે પણ જ્યાંસુધી મનુષ્યની ક્રિયાઓ સરળ હોય છે ત્યાંસુધી. પરંતુ અમુક પ્રકારનો વિરોધ વિકાસ કરવાને માટે મનુષ્યને જ્યારે આચારના પ્રદેશમાં ઉતરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે આચારો પણ સરળ નહિ પરંતુ કંઈક ગુંચવાડાબરેલા હોય અને તે કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મનુષ્યે જાતે જ જીવનના અનેક નિયમોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. તે સમયે તેને બીજાકેપર આધાર રાખવાનું પર-વડતું નથી.

તેથી જેમ મહા પુરુષોના નેતૃત્વની જનહિતઅર્થે અનિવાર્ય અગત્ય છે, તેમ તે નેતૃત્વનો ઉપયોગ એવા પ્રકારનો ન થવો જોઈએ કે જે મનુષ્યસમુદાયને સામાન્ય રિયતિ-માં જ રહેવા કે તથા પરાધીનતાનો જ નિરંતર અનુભવ કરાવ્યા કરે; પરંતુ પ્રત્યેક વ્યક્તિ જ્યાંસુધી તેને બદારના નેતૃત્વની અગત્ય નથી રહેતી એવી રિયતિમાં મુકાય ત્યાંસુધી તેને

અર્થે પ્રગતિમાં જામત રાખ્યા કરવામાં અને તેના વિકાસની વૃદ્ધિ કરવામાં જ તે નેતૃત્વનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

સમર્થ પુરુષોનો વાસ્તવ ઉદ્દેશ એ જ હોવો જોઈએ કે જે દુર્બળ છે તેનામાં સામર્થ્યનો વિકાસ કરવો. અને તે દુર્બળ મનુષ્યોને સમર્થ પુરુષની નિરંતર પરાધીનતા રહે, એવું પણ તે મહાપુરુષો ઇચ્છતા ન હોવાથી તે દુર્બળ મનુષ્યોની દુર્બળતા શીઘ્ર ટાળવી એ પણ તેમનો તેટલો જ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

ત્રિપુરુષોમાં અધિક પ્રમાણમાં ઉત્તમતાનો વિકાસ થાય, અને આજે અનેક મનુષ્યો જે બંધનમાં પોતાનું જીવન ગાળ્યા કરતા હોય છે તેમાંથી છુટી મુક્તત્વનો અનુભવ કરે એ પ્રકારનું થવામાં જે કંઈ બને તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો આપણો પણ ઉદ્દેશ હોવો ધટે છે.

બાલ્ય કાલ વીત્યા પછી જ મનુષ્યને કંઈ પણ સ્વતંત્રપણે પ્રાપ્ત કરવાનો સમય આવે છે. પરંતુ આ સમયને વિનાકારણ લંબાવ્યા કરવાની કશી જરૂર નથી. તેમ પ્રત્યેક બલવાન અંતઃકરણવાળો પુરુષ દુર્બળ અંતઃકરણવાળા મનુષ્યની દુર્બળતા ટાળવાનો અને બળનો તેનામાં વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે અને દુર્બળ મનુષ્યની દુર્બળતાનો તે અયોગ્ય લાભ ન લેવો ધારે તો તે સમય અધિક લંબાતો નથી.

મનુષ્યની ઉન્નતિના નિયમોનું જેમને જ્ઞાન છે તેઓ અજ્ઞાન મનુષ્યોને કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો બોધ આપે છે, અને તેને લીધે અજ્ઞાન મનુષ્યો સ્વતંત્રપણે જે અનેક દોષો કરતા હોય છે તેમાંના કેટલાક દોષો કરતા તેઓ અટકે એ સત્ય છે, પરંતુ અનુભવ મનુષ્યને જણાવે છે કે આ પ્રકારનું નેતૃત્વ સર્વ પ્રકારના દોષોથી આશ્રિતને મુક્તત્વ અર્પનાર નથી. કારણ કે ખીજના ઉપદેશને સમજીને તેના પ્રકારે આપણા જીવનમાં ઉપયોગ કરવો એવું પણ યોગ્ય જ્ઞાન હોવાની અગત્ય છે, અર્થાત્ ઉપદેશનો લાભ ઉપજે એવા પ્રકારનો ઉપયોગ કરવામાં પણ અમુક પ્રકારના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે.

આમ હોવાથી જેમને એ પ્રકારનું જ્ઞાન અથવા જુદી નથી તેઓ જીવનનાં તત્ત્વોનો પ્રત્યેક પ્રસંગે દુરુપયોગ કરવાના, પછી ભલે ગમે તેવા પ્રયત્ન પુરુષોવડે તે મનુષ્ય દોરવાતા હોય. એથી ઉલટું જેમનામાં એ પ્રકારની જુદી છે તેઓ, તેમના નેતાના અર્થે ઉપદેશ અથવા સૂચનાવિના પણ યોગ્ય પ્રકારે કાર્ય કરવાના. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે ઉક્ત વિષયસંબંધમાં આ એક બાલુથી જોતાં પ્રત્યેક મનુષ્યે જેમ બને તેમ વધારે પ્રમાણમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ જ મુખ્ય ઉપાય છે; અને તેમ છતાં તેની ખીજ બાલુ પણ છે.

વધારે ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કયું છે એ ન જાણવાને લીધે પણ અનેક મનુષ્યો અયોગ્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા હોય છે. તેમને માટે ઉન્નતિના માર્ગનું વાસ્તવ જ્ઞાન થવું એ જ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત કરનાર કારણ છે. જ્યારે તેમને યોગ્ય જ્ઞાન આવે છે ત્યારે તેમનાં બંધન શિથિલ થઈ જાય છે. પરંતુ ખરૂં જોતાં એમ છે કે અયોગ્ય માર્ગ જતા મનુષ્યોનો મોટો ભાગ યોગ્ય માર્ગ કયો છે અથવા યોગ્ય કર્તવ્ય કયું છે તે સારીરીતે જાણતા હોય છે.

જ્યારે આમ છે ત્યારે તે ભોંકા શા માટે અયોગ્ય માર્ગ વહેતા દર્શી ?

આનું કારણ બીજું કંઈ જ નથી, પરંતુ ચારિત્ર્યની ન્યૂનતા એ જ છે. જે કંઈ કાર્ય તમે કરતા હો તે કરવામાં તમે નિષ્ફળ જ થતા હો તો જાણવું કે તમારા ચારિ-

અર્થાં દુર્બળતા છે. તે જ પ્રમાણે એક વસ્તુનો તમે ઉપોદ્ધ કરતા હો અને તેની વિરુદ્ધ કોઈ બીજી જ વસ્તુનો આચાર કરતા હો તો તેમાં પણ આરિગ્ધની દુર્બળતાને જ કારણરૂપ જાણો.

જેવા પ્રકારની પૂર્ણતા તમારે તમારામાં પ્રકટાવવી હોય, તેમ જેવા પ્રકારનો સહ-અંશ તમારે તમારામાં જાળવવો હોય અને જેવા પ્રકારના આદર્શરૂપ તમારે થવું હોય તેવા પ્રકારની પૂર્ણતા, સહઅંશ તથા આદર્શરૂપતા તમને ન પ્રાપ્ત થાય, અથવા બીજું કંઈ પણ સિદ્ધ કરવું હોય તે સિદ્ધ ન થાય, અથવા તમને એમ લાગે કે અમુક પ્રકારનું તો હું મેળવીશ અને તે છતાં ન મળે તો તે બધામાં દોષ-પાત્ર તમારું આરિગ્ધ છે. મનના વ્યાપારોને અતિમાં અથવા ક્રિયામાં દોરનાર વસ્તુ તે આરિગ્ધ છે. આરિગ્ધની ન્યૂનતા અથવા દુર્બલ આરિગ્ધ જ મનુષ્યને ઉંધેમાંગે વાળે છે; અને તેથી જે તમને શક્ય લાગતું હોય તે પણ સિદ્ધ કરવામાં અશક્ય થઈ પડે તો જાણવું કે તમારામાંનું કંઈક ઉંધે માંગે વહેતું હોય છે.

જે કંઈ તમે કરી શકો એમ હો એવું તમને લાગે, તે કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય હોના છતાં તે જે તમે ન કરી શકો તો જાણવું કે તમારામાંનું કંઈક ઉંધે માંગે વહેતું હોય છે.

તમારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાપ્રમાણે તમે જે કંઈ ન કરો એમ હોય અને તે છતાં કોઈના દબાણથી તમારે તે કરવાનું આવે-તમે તે કરો-તો તેનો અર્થ પણ એ જ છે કે તમારું આરિગ્ધ શિથિલ છે. તેમ જ આસપાસના સંબંધોથી દબાવું, વિવિધ રિથિતિઓ અથવા પ્રસંગોમાં મૂકાતાં અનિચ્છા છતાં અમુક પ્રકારે અનુસરવું, એ વગેરે યવામાં પણ એક જ વસ્તુની દુર્બળતા અથવા ન્યૂનતા કારણરૂપ છે; અને તે આરિગ્ધ.

બસવાન આરિગ્ધવાન મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ કથાથી પણ દબાતો નથી. તે કથાથી સંકોચ પામતો નથી કે તેને કોઈનો ક્ષોભ થતો નથી. તે કોઈ પણ કારણથી અકળાઈ ઉઠતો નથી, ઉદ્દેશાઈ જતો નથી, કે કથાથી સીધાલીધા થતો નથી. મનની નિર્માલ્ય ઇચ્છાઓને તે મનુષ્ય વચ્ચે થતો ન હોવાથી તેને અંગે કોઈની તાબેદારી તેને ઉદ્ભવવી પડતી નથી, અને તેથી કોઈ તેનું અપમાન પણ કરી શકતું નથી. એ પ્રકારના કાર્યો કેવળ દુર્બળ મનુષ્યમાટે જ નિર્માલ્ય થઈ હોય છે.

મનમાં પ્રતિકૂળ ઘટિઓના ઉભરાઓ ઉઠ્યા કરવા, વારંવાર કટોકટીના સમય આવી મળવા, વારંવાર વિરોધ પ્રકટાવાનાં કારણો ઉપજવા, જેના તેના સામે યવાના પ્રસંગો પ્રકટવા જ એ બધું પણ આરિગ્ધની દુર્બળતાને જ આધારી છે.

જેમ જેમ આરિગ્ધ બળવાન થતું જાય છે તેમ તેમ જેની તેની ટીકા કરવાનો રસ ઓછો થતો જાય છે. કોઈની ટીકા ન કરવાનો સ્વભાવ તેના રમણીય આરિગ્ધનું જ દર્શન કરાવે છે. તેમ જ કોઈના દોષોનું કોઈ ખાસ કારણસર પ્રતિપાદન કરવાનું આવે તો તે વખતે બહુ જ સ્વલ્પમાં અને કચિત્ જ તે દોષોનું કથન કરવું એ પ્રકારનો અભ્યાસ પણ ઉત્તમ આરિગ્ધના જ લક્ષણરૂપ છે.

બલવાન ચારિત્ર્યવાળો મનુષ્ય પ્રતિકૂળની સામે થવામાં બળ વાપરતો નથી, પરંતુ અનુકૂળ અથવા ઉત્તમને રચવામાં જ પોતાના સમય તથા સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરતો હોય છે. તે અંધારાને હાંકી કઢાડવાનો યત્ન કરતો નથી પણ દીપકને પ્રકટાવવાનો યત્ન કરે છે. તે જાણે છે કે જ્યાં પ્રકાશ થયો કે અંધકાર તત્કાળ જ ત્યાંથી ભાગશે.

અજળ ચારિત્ર્યવાળાને કશાનો ભય નથી હોતો. તે ક્રૂરતાની ચિંતા કરતો નથી, કશાથી નિરાશ થતો નથી કે કશાથી હોભ પામતો નથી. કોઈ પણ કામમાં અથમણી કે નિષ્ફળતા મળવા છતાં પણ હિંમત હારી જતો નથી.

ચિંતાના પંજામાં જે તમે સપડાયા હો તો જાણવું કે તમારા ચારિત્ર્યનો તકંબક વિકાસ કરવાની અગત્ય છે. હાય જેડીને દુર્બળ બની દેવને આધીન થઈ રહેવાની જે તમારામાં વૃત્તિ હોય, આમથી વિપત્તિ આવશે કે આમથી આવશે એવા તમને અખંડ ભય થવા કરતો હોય, કામ કરતાં જરી કઠિનતા કે પ્રતિકૂળતા આવી તે વખતે તે કાર્ય તમે તત્કાળ છોડી દેતા હો, વિરોધી કારણોની મધ્યે તમે તમને રચપાચેલા જીવો તે વખતે કંપી ઉઠતા હો, તેમ જ નિષ્ફળતા કે પરાધીનતા અથવા હૃદયથી ચિરદ્ધ કાર્ય કરવાના વખતે પણ તમે તાણે થઈ જતા હો તો જાણવું કે એ બધામાં એક જ કારણ છે. કયું ? ચારિત્ર્યની દુર્બલતા.

કશા પણ અપવાદવિના કે લેશ પણ અતિશયોક્તિવિના કહીશું તો તે યોગ્ય જ છે કે મનુષ્યમાં જેટલી વ્યગ્રતા તથા ઉગ્રતા તેટલી ચારિત્ર્યની દુર્બલતા.

કોઈ એ ખીલું કાંઈ જ નથી પણ સત્વગુણનો દુર્બલ છે, પરંતુ મનુષ્યમાં રહેલા સત્વગુણને યોગ્ય દિશામાં વાળવાનું કાર્ય ચારિત્ર્યનું જ છે. તેથી જ્યાં ચારિત્ર્યનો યથાર્થ વિકાસ થયો છે ત્યાં કોઈનો સંભવ જ રહેતો નથી.

જે અંતઃકરણ સદૃજ સદુજમાં પલટાઈ જાય છે, અર્થાત્ મને ત્યાં દોરવાઈ જાય છે અને જેનામાં કોઈ પણ વિષયનું સમતોલપણું રહી શકતું નથી—કશામાં જે મનની સમતોલ સ્થિતિ નથી રહી શકતી—એ બધું એકના જ પ્રતાપે છે—ચારિત્ર્યહૃન્નિય. બલવાન ચારિત્ર્યવાળો મનુષ્યને પોતાનો અભિપ્રાય અથવા નિશ્ચય ફેરવવાનું કારણ જણાય છે તો અત્યંત વિચારપૂર્વક, શાંતિથી અને સમજીને ફેરવે છે. તેમાં તે જરા પણ તાલાવેલીયાપણું કરતો નથી. અખર ચારિત્ર્યવાન પોતાનામાં ક્રમપૂર્વક ફેરફાર કરે છે, એક એક પગથીયે જેમ જેમ તે ચઢે છે તેમ તેમ તે પોતાનામાં ફેરવવાળેનું ફેરવે છે, નવીન કર્તવ્યનું સર્વ રીતે પૃથક્કરણ કરી તેમાં પગલું ભરે છે, અને આગળનો માર્ગ દિતકર જણાય છે તો જ તેમાં પ્રવેશ કરે છે.

મનુષ્યમાં જેમ જેમ અધિક વ્યક્તિત્વ (Individuality) તેમ તેમ તેનું ચારિત્ર્ય અધિક બલવાન. મનુષ્યની પોતાનામાં જેમ વધારે બલવતી દૃઢ શક્તિ તેમ તે હૃદયતર ચારિત્ર્યવાન. તમને પોતાને રચવાનો અભ્યાસ પાડો. સર્વોત્તમ પ્રકારના થવાનો તથા અત્યંત વિશાળ થવાનો અભ્યાસ પાડો. અને તમારું ચારિત્ર્ય આશ્ચર્યકારક રીતે વૃદ્ધિ પામશે.

જે મનુષ્યને જેમાં તેમાં ન્યૂનતાનું અને દેષોત્તું જ હાન થાય તથા જેના ચિંતનમાં એ જ અંખડ રમણ કરતું હોય તેનું ચારિત્ર્યબળ હુણું સમજવું. તેનું કારણ એ છે કે જ્યારે ચારિત્ર્યની દુર્બળતા હોય છે ત્યારે જ તેની દૃષ્ટિએ વારંવાર હલકાપણું જણાઈ આવે છે.

જેનું ચારિત્ર્ય બળવાનું છે તેને સદા અનુકૂળનું જ હાન રહે છે, તેની વૃત્તિ અનુકૂળ અંશમાં જ સમેલી રહે છે, કેમકે તેનું ચારિત્ર્ય જ્યાં અનુકૂલ અથવા યોગ્ય અંશ છે ત્યાં જ રહેલું છે; અને તેથી તે પોતાની કર્તવ્યમર્યાદામાં આવતી સર્વ વસ્તુને અનુકૂળ પ્રકારની ધવાના જ કારણોને ઉપજાવે છે.

(અપૂર્ણ.)

સમુદ્ર ખારો શા માટે છે.

સમુદ્રમાં ખારા જળને બલે મીઠું જળ હોત તો જગતને કેટલું બધું સુખ થાત, એવા વિચારો કેટલાક મનુષ્યો પ્રસંગે દર્શાવે છે, પરંતુ પરમેશ્વરે જે કર્યું છે તે બહુ જ વિચારીને કર્યું છે. ઈશ્વરના કદયાણુકર હેતુઓ ન જાણવાથી આપણે તેમની કૃતિમાં દોષ કાઢીએ છીએ. સમુદ્રને પરમેશ્વરે જે ખારો ન કર્યો હોત તો આ આખું જગત આજે વિવિધ વ્યાધિઓથી બરાદ ગયું હોત. હવામાં વ્યાપેલાં રોગને ઉત્પન્ન કરનાર સધળાં કારણોને પવન ઉડાડીને સમુદ્રપ્રતિ ધસડી જાય છે, અને ત્યાં સમુદ્રનું ખાઈ જળ તેમને તત્કાળ શોષી લે છે. મીઠું એ શુદ્ધ કરનાર તત્ત્વ છે, અને તે સમુદ્રમાં મોટા પ્રમાણમાં રહેલું છે. સમુદ્ર એ અશુદ્ધ દ્રવ્યને શુદ્ધ દ્રવ્યમાં રૂપાંતરને પમાડનાર, વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલું અત્યંત મોટું ગંભીર કારખાનું છે. પ્રત્યેક અશુદ્ધ અને રોગ કરનાર વસ્તુને તે ચુસી લેઈને આરોગ્યને આપનાર ‘ ઓઝોન ’ (Ozone) ના રૂપમાં જગતને પાછી આપે છે, અને જગત્પત્ની આવી મહામૂલ્યવાન સેવા કરવા છતાં તે બદલામાં એક દમડી-સરખી પણ માંગતો નથી. સમુદ્રની શુદ્ધ હવા આવતી હોય તેવા સ્થળમાં અથવા કોઇ વહાણના તુતકઉપર એક પ્રહર ઉભા રહો, અને ત્યાં ત્રણ કલાક દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા કરો, અને અનુભવ કરી જુઓ કે સમુદ્ર તમને શો લાભ કરે છે. તમારાં ફેફસાંમાં ભરાઈ રહેલું સધળું જ મલિન દ્રવ્ય, સમુદ્રની હવા વાળીશુદ્ધીને સાફ કરી નાંખશે. તમારું લોહી તમારી નસોમાં ઉછાળા મારતું વહેવા માંડશે. તમારા હૃદયને નવા પ્રાપ્ત કરેલા બળથી ધનકારા મારવાની ફરજ પડશે. ભરતી એ સમુદ્રની જાણ છે. જમીનની ગંદી વસ્તુઓને ચાલી જવાને અને સમુદ્રના ઉદરમાં તેમને લઈ જવાને દિવસમાં બે વાર તે આવે છે. જે ગંદી વસ્તુઓને તે સમુદ્રમાં ધસડી જાય છે, તે વસ્તુઓ સમુદ્ર પોતાના ઉદરમાં પચાવે છે, તેમને ક્ષારમય કરે છે, તેમને નિર્દોષ કરે છે, અને મનુષ્યનું આરોગ્ય વધારનાર સ્થિતિમાં તેમને પાછી જગતમાં આપે છે.

જનસમાજ તથા દેશનું ઉપયોગી એક ગુણ વલ.

તમે પૂછશો તો મનુષ્યોમાં સૌએ પોણોસો ટકા કહેશે કે આપણો દેશ નિર્માલ્ય થતો જાય છે, લક્ષ્મી, ધાન્ય વગેરે પરદેશોમાં ધસડાઈ જાય છે, બંધનો વધતા જાય છે અને તેથી દેશનું બળ ઘટે છે. દુષ્કાળથી, કરવેરાથી, વિવિધ પ્રકારના હુક ન મળવાથી, અને પૈસો મળવાનાં સાધન ઓછાં અને સંકુચિત થઈ ગયાં હોવાથી દેશ દુર્બલ બને છે. કોઈ એવાં કારણો જણાવે છે તો કોઈ કહે છે કે આ દેશનું પુષ્કળ ધન લશ્કરીખાતામાં અને એવાં જ ખીજા કામમાં જર્ણ રહે છે. અમલદારોને મોટા મોટા પગારો આપવામાં, ઠાંત્રીઓની સરચાતાં ખર્ચ પૂરાં કરવામાં અને એવી અનેક શાખાઓમાં ધનનો વ્યય થતો હોવાથી દેશ દુર્બલ પડે છે. કોઈ કહેશે કે આપણા દેશમાં ૫૦૦૦૦૦૦૦ (પાંચ કરોડ) બાવા, સાધુ, બિખારી વગેરે ન કમાનાર મનુષ્યો છે, તેમનો ખાવાનો ખર્ચ પ્રજાઉપર જ પડે છે, અને તેથી દેશના બળમાં ઘટાડો થાય છે.

આવાં આવાં અનેક કારણોનો અનેક મનુષ્યો વિચાર કરે છે, અને તેથી દેશનું બળ ઘટી ગયું એમ માની અસંતોષના ઉદ્ગારો કાઢ્યા કરે છે. મનથી તેઓને ચલુચ-ણાટ થાય છે. હવે દિવસે દિવસે દેશનું બળ ઘટતું જશે, એ જ નિર્ણયઉપર તેઓ આવતા જાય છે. મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ દેશની દુર્બલતા યવાનાં કારણોનો વિચાર કરવામાં વિવિધ પ્રકારના બળના ક્ષયને આગળ આણે છે. તે ખરૂં છે, પણ તે વિચાર કરવાથી અને તેને માટે નિસાસા નાખ્યા કરવાથી શું દેશના ઉદયનાં સૂર્યસ્થિતિ આપણી દૃષ્ટિએ આવવાનાં હતાં ?

આ સ્થાને જ વિચારને ફેરવવાની જરૂર છે; તેને બીજી દિશાએ વાળવાની અમલ છે. દેશનું બળ ક્ષીણ યવાનાં અનેક કારણો વિચાર્યાં તો હવે દેશનું બળ વધવાનાં કારણોનો વિચાર કરી તેમાં જો પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો આજે અનેક મનુષ્યોનું વિચાર કરવામાં જો બળ નકામું ચાલ્યું જાય છે તે અટકાવે તેનાવડે દેશને પુષ્ટિ મળે.

દેશના બળને ઘટવાના અનેક વિચારો કર્યા કરીએ તો તેથી શું તેના બળમાં વૃદ્ધિ થાય એમ છે ? નહિ જ. અને જ્યારે તેમ છે ત્યારે જો પ્રકારે તે બળ વધે એમ હોય તેના વિચારપ્રતિ લક્ષ વાળવો શું ઉચિત નથી ?

દેશને પાંચ કરોડ બીખારી ભારૂંપ છે, તેમનો ખર્ચ દેશને ભારૂંપ છે, તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો દેશની ઉન્નતિમાં તેમ જ વ્યવહારમાં ધણી સુગમતા થઈ જાય એમ ધણી કહે છે. તો દેશમાં તેના કરતાં પણ અત્યંત પ્રમાણમાં સંખ્યાવાળી અને જેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ બીખારીઓ કરતાં અત્યંત પ્રમાણમાં ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે એવી કોઈ પ્રજા નથી ? દેશનાં ખેતરોમાંથી રસકસ ક્ષીણ થાય છે એમ કહેવામાં આવે છે, પણ અસંખ્ય પ્રમાણવાળી એક પ્રજાની મનોમુક્તિ કંઈ કાળથી ઉપરસરખી થઈ પડી રહી છે, તેમાં યોગ્ય ખેડાણ કરવામાં આવે તો શું તે દેશને અને મનુષ્યોના વ્યવહારને અધિક ફલદ્રુપ કરી શકે એમ નથી ? પરદેશમાં ધસડાતી લક્ષ્મીથી પ્રાપ્તિ થતી દુર્બલતાકરતાં આપણી એક સપ્તિનો ભંડાર તે હજી દબાઈ રહેતો છે,

તેને ઉદાહવામાં અને તેના સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરી તેમાંથી બધા પ્રકટાવવામાં આવે તો શું દેશ અલૌકિક સંપત્તિને અધિક પ્રમાણમાં પ્રકટાવી શકે એમ નથી ?

અનરૂપ, જો કે દેશની અવનતિના ઉપરનાં કારણોનો વિચાર કરતેઅરૂપ નથી એમ કહે નથી, પરંતુ જ્યારે એમ જ જણાય કે તે કારણોને નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય બળ આપણને પ્રાપ્ત નથી તો પછી તે કારણોને વિચારી મિથ્યાં શા માટે રોદડાં રડ્યાં કરવાં ? એક ધર બળી ગયું તો પછી ખીલું શોધવાની જ જેમ પ્રથમ અગત્ય છે, નહિ કે બળેલા ધરની પેઠા પાડ્યા કરવાની, તેમ મુખ્ય કર્તવ્ય છે તો તે એક જ છે કે દેશમાં જે જે સાધનો હાલ પ્રાપ્ત છે, અને તેમાં પણ જે ઉત્તમ ફલ પ્રકટાવીને દેશના ઉદયમાં તથા મનુષ્યના સમગ્ર જીવનમાં અભ્યુદય તથા શ્રેષ્ઠતા અને બલને ઉપજાવી શકે એમ છે તેનો વિચાર કરી તેની યોજના કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી.

વાચકો ! વિચારી જોશો તો જણાશે કે દ્વિમાલયના બરફમાં રહેલા બળ (Energy) કરતાં, નાથગરોના ધોધમાં રહેલા બળકરતાં અને એવાં અનેક પાણિય તત્ત્વોકરતાં અત્યંત દિવ્ય એવું એક બળ મનુષ્યસમુદાયમાં રેલાઈ રહ્યું છે. અને તેનો જો યોગ્ય પ્રકારે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે જનસમુદાયને અને તેવડે દેશને અપરિમિત સાંહ્યાય આપી શકાય એમ છે. એ બળની વૃદ્ધિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થનાર મનુષ્ય સાથે સાથે પોતાના બળની પણ વૃદ્ધિ કરી શકે છે.

પાંચ કરોડ લીખારીને લીધે દેશને ઘણી હાનિ થાય છે અને તેના બળનો ક્ષય થાય છે એ વિચારનારે તે સંખ્યાકરતાં અત્યંત વધારે એવી સ્ત્રીજનિની સંખ્યાને જોઈને તેમનામાં રહેલા બળને જ્યાં સુધી પ્રકટ કરવામાં નથી આવ્યું ત્યાં સુધી તેઓ પણ ઘણી વખતે હાનિના કારણરૂપ થાય છે, અને તે બળવિના દેશ બિહુ રહે છે, અને તેમનામાં પુરુષોના બળનો ધણો ક્ષય થાય છે તથા ઘણા સંસારોમાં તેઓ એક કારણરૂપ થઈ અનેક પુરુષોના બળના ક્ષયના કારણરૂપ થઈ રહે છે, તે શું વિચારવા સરખું નથી ? અને તેઓ આવી જ સ્થિતિમાં રહ્યા કરે તો શું સમાજને કારણરૂપ થઈ પડે એમ નથી ? પરદેશ જેટલું દ્રવ્ય લઈ જાય છે તેના કરતાં સ્ત્રીઓનું અચાન, પુરુષોનું બળ શું ઓછું લઈ લે છે ? અને જો તેમ છે તો પુરુષોની પાસે જ રહેલા એ બળના ક્ષય કરનાર અગ્નિને યોગ્ય દિશામાં વાળીને તેમાંથી સર્વોત્તમ લાભ લેવાની અગત્ય નથી ?

અને કાણુ કહે છે કે સ્ત્રીજાતિ બળનો અને અનેક શુભ સામયોગો કાંડાર નથી ? કાણુ કહે છે કે સ્ત્રીજાતિમાં રહેલું એ બળ જનસમાજને અને દેશને ઉપયોગી નથી ? અને એ બળનો જ્યાં સુધી ઉપયોગ થયો નથી ત્યાં સુધી સમાજ સર્વ પ્રકારના બળથી ઉઠારતો થઈ ચકવાની આશા રહે છે ? જે કેટલાંક બળની ઉત્પત્તિ અને ઉપયોગ સ્ત્રીજાતિમાં અને સ્ત્રીજાતિવડે જ થઈ શકે છે, તે શું ખીલું કાઢી મારે કરીને થઈ શકે કે મળી શકે એમ છે ? અને જ્યાં સુધી તે નથી મળી શકતું ત્યાં સુધી અર્ધાગરૂપ ગણાતો પુરુષ પૂર્ણ શી રીતે થઈ શકે ? અને તે પૂર્ણ થયા વિના તેને પૂર્ણ બળ, પૂર્ણ સામર્થ્ય કે કાંઈ પણ પ્રકારની પૂર્ણતાનો અનુભવ શી રીતે થાય ?

જગતના સજ્જનો સંકેત જ એ પ્રકારનો છે કે મનુષ્ય જ્યારે પૂર્ણતાને પ્રકટાવે-જ્યારે પૂર્ણ થાય-ત્યારે જ તેમાંથી પૂર્ણ ફલ ઉપજાવી શકે છે. અને એકલો પુરુષ કે

એકલી સ્ત્રી એ પૂર્ણરૂપે ગણાતું નથી. એ ઉભયનું સંયોગી કાર્ય-જે રૂપમાં વ્યવર્થરીતે યત્ન જોઈએ તે પ્રકારનું સંયોગી કાર્ય-જ પૂર્ણ વસ્તુરૂપે ગણાય છે. કુદરતનાં કાર્યોપ્રતિ જોશો તો જણાશે કે તેનું પ્રત્યેક કાર્ય આ ઉભય તરફનું સંયોગી છે, અને એ ઉભય તરફનો જ્યારે કુદરત સંયોગ કરે છે, ત્યારે જ તે પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે.

પુરુષજાતિ અને સ્ત્રીજાતિ એ બે કુદરતનાં મોટામાં મોટાં કાર્યો છે. અને તે પ્રત્યેકમાં તેણે અનેક સ્વતંત્ર બળને સ્થાપ્યા છે. બંને બળ સ્વતંત્ર શક્તિવાળાં છે અને સ્વતંત્ર સામર્થ્યવાળાં છે. પરંતુ તેઓ સ્વતંત્ર ક્રિયા કરી શકતાં નથી, સ્વતંત્ર પ્રકારે ફળ પ્રકટાવી શકતાં નથી. સર્વોત્તમ ફળ ત્યારે જ પ્રકટે છે કે જ્યારે એ બે જાતિમાં રહેલાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં બળ પરસ્પર મળે છે. અને તેમ થવામાં હેતુ એ છે કે બંને જાતિનાં બળમાં જૂદા જૂદા પ્રકારની કળાને પ્રકટાવનાર તરવો છે, અને તેથી એ બે તરવો જ્યારે ભળે છે ત્યારે જ ફળને પ્રકટાવે છે. ફળ પ્રકટાવવામાં એક તરત કારણરૂપ નથી પણ બંનેનાં તરવો કારણરૂપ છે. પુરુષજાતિનાં તરવમાં ખૂટતી વસ્તુ સ્ત્રીજાતિના તરવમાંથી મળે છે, અને સ્ત્રીજાતિના તરવમાંથી ફળ પ્રકટાવવામાં ખૂટતી વસ્તુ પુરુષજાતિ પૂરી પાડે છે.

અને એ તે બંનેની શારીરિક, માનસિક તથા વ્યાખ્યાત્મિક એ સર્વ સૃષ્ટિમાં એ જ પ્રકારનો નિયમ છે. તેથી જો એ ત્રણે સૃષ્ટિનાં તરવોનો એક ખીજનાં તરવોની સાથે જાનપૂર્વક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંયોગ કરવામાં આવે છે તો તેમાંથી અદ્ભુત બળ પ્રકટ થાય છે અને તે બળ જનસમાજનું તથા દેશનું સર્વરીતે દિત કરે છે.

જનસમાજના દિતને ઇચ્છનાર બંધુઓ ! દેશના દિતચિંતક બંધુઓ ! તમારું કર્તવ્ય છે તો આ એક જ છે કે સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયમાં રહેલાં સામયોગી બહાર પ્રકટાવવાનાં સાધનો રચો. પુરુષો કંઈક અંશમાં પણ પ્રયત્નશીલ છે, અને તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવે છે, પણ સ્ત્રીજાતિના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવવાનો પૂર્ણ યોગ જાણે નથી. સ્ત્રીજાતિમાં રહેલાં સ્વતંત્ર બળ જ્યારે અપૂર્વ પ્રમાણમાં પ્રકટ થશે ત્યારે તેઓ વિશ્વમાં એક અદ્વિતીય વ્યક્તિરૂપે જણાશે. અને ત્યારે જ સમગ્રશ્રી કે દેશમાં બળ નથી એમ નથી, પણ અત્યંત પ્રમાણમાં છે.

સ્ત્રીજાતિનું સ્વતંત્ર બળ ખીલવાની સાથે પુરુષજાતિમાં પણ અનેક બળ ખીલી ઉઠશે. પુરુષનાં અનેક સામર્થ્યો દબાઈ રહેવામાં સ્ત્રીજાતિનું અગ્રાન એ એક મુખ્ય કારણ છે. સ્ત્રીજાતિના અગ્રાન અને અકુસલતાને લીધે પુરુષને અનેક નિરુપયોગી કાર્ય કરવાં પડે છે, અને તેવાં કાર્યોમાં તેના બળને ઘણો હાન્ય થઈ જાય છે. અને તેથી જ્યારે સ્ત્રીજાતિ તેમના કર્તવ્યને ઉત્તમ પ્રકારે કરી પુરુષજાતિને સહાય આપશે ત્યારે તે પ્રજા ઉન્નતિના ગિરિશૃંગઉપર વિરાજશે, અને આ સૃષ્ટિરૂપ નબોમંડલમાં સૂર્ય અને ચંદ્રસમાન દીપ્તિને પ્રસારશે.

ઈતર દેશકરતાં આ દેશમાં સ્ત્રીજાતિ વિશેષ લાભ પ્રકટાવી શકે એમ છે. કારણ કે ઈતર દેશની સ્ત્રીઓ પોતાના કર્તવ્યને જે રૂપમાં સમજે છે, તેના કરતાં આ દેશની સ્ત્રીઓ-આર્ય મહિલાઓ-પોતાના કર્તવ્યના અધિક અંશો વધારે સારી રીતે સમજે છે. અને તેમાં પણ સ્ત્રીજાતિનાં અલંકારરૂપ પતિભક્તિ, પતિસેવા, પતિપરાયણતા, અને સ્વ-રૂપમાં કહીએ તો સર્વ પ્રકારનો પતિભાવ તેમના અંતઃકરણમાં બહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે રચ-

પાયો છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં પણ એનો મોટો ભાગ દુષ્કાંડ છે. પતિની આંસા ઉઠાવવામાં અને પતિને અનુસરવામાં આ દેશની સ્ત્રીઓ પૂર્વથી પ્રથમ પંક્તિએ જ વિરાજી છે.

અને એ ગુણ તે તેમનામાં મોટામાં મોટો ગુણ છે. જ્યારે આવો મોટામાં મોટો ગુણ તેમને પ્રાપ્તસરખો છે, તો પછી તેઓને જો યોગ્યરીતે ફળવવામાં આવે તો તેઓ ધતર ગુણો શા માટે સિદ્ધ ન કરે? આ દેશની પૂર્વની સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રકારના ગુણને ધારણ કરનાર હતી, તો તેની પ્રગરૂપ આજની સ્ત્રીમતિ શામાટે તેવા ગુણયુક્ત થઈ ન રહે? અવશ્ય થાય.

પરંતુ આજકાલ મનુષ્યસમાજમાં જો અત્યંત વિચારો આવતા જોવામાં આવે છે. એક સ્ત્રીમતિને કેવળ અધમ અને નિઃશરૂપે માને છે. જ્યારે બીજો વર્ગ સ્ત્રીના અત્યંત માહાત્મ્યને પ્રકટાવતો જણાય છે. પરંતુ તે ઉભય વર્ગમાંથી કોઈએ પણ સ્ત્રીમતિના વાસ્તવ હાઈને-રહસ્યને-જાણવાને માટે ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કર્યો હોય છે. અને તે જાણવા-વિના એ જાને પ્રકારના નિર્ણય કરનાર મનુષ્યો ભૂલે છે. સ્ત્રીમતિની ક્યાં મહત્તા છે, ક્યાં તેમની પ્રધાનતા છે, શેમાં તેમના સામર્થ્યની અધિક અપેક્ષા છે અને તેમનામાં કયું બળ સવિશેષ છે, એ જ્યાં સુધી નથી જાણ્યું ત્યાંસુધી તેમની કસેલી નિંદા અથવા સ્તુતિ કંઈ પણ યથાર્થ લાભને પ્રકટાવતાં નથી.

જગતમાં સર્વ અંશે પુરુષ જેમ મુખ્ય નથી, તેમ સ્ત્રી પણ નથી. તેમ જ કેવલ સ્ત્રીમતિ જ અધમ છે અને પુરુષ ઉત્તમ છે, સ્ત્રી પ્રધાન છે અને પુરુષ ગૌણ છે, એવું પણ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક ગૌણ અને પ્રત્યેક મુખ્ય છે. કોઈ કાર્યમાં સ્ત્રી ગૌણ છે તો પુરુષ મુખ્ય છે, અને કોઈમાં સ્ત્રી મુખ્ય છે તો પુરુષ ગૌણ છે. અને આ પ્રકારનો ભેદ હોવાથી જ એ ઉભયનો સરીર, મન તથા આત્માના પ્રદેશમાં યોગ્ય પ્રમાણપૂર્વક સંયોગ હોવાની અગત્ય છે.

જ્યાં પુરુષની પ્રધાનતા હોવી ઘટે ત્યાં પુરુષ પ્રધાનરૂપે રહે અને સ્ત્રી ગૌણરૂપે રહે અને જ્યાં સ્ત્રીની પ્રધાનતા હોવી જોઈએ ત્યાં પુરુષ પોતાની ગૌણતા સ્વીકારી તે રૂપે પ્રવૃત્તિ કરે તો તે સમાજ સર્વોત્તમ હિતને બહુ અલ્પ સમયમાં પામી શકે એમ છે. પરંતુ તકરાર આ જ જગ્યાએ થાય છે. પણ તેમ ન થાય અને પ્રત્યેક પોતાના અધિકારને ઉત્તમ પ્રકારે જાણે અને તે પ્રકારે વર્તે એ જ કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે.

પ્રિય વાચકો ! આ કર્તવ્યને સ્વીકારો. બલ દેશમાં અને દેશમાં જ છે. ફલ વૃક્ષમાં અને વૃક્ષમાં જ છે. તેને પ્રકટાવવાનો યત્ન કરો. રત્ન ખાણમાં અને ખાણમાં જ છે. તેને ખોળી કહાડવા યત્ન કરો. બંડાર ઘરમાં અને ઘરમાં જ છે. તેને શોધી લેવા મહેનત કરો.

સ્ત્રીમતિમાં રહેલા બળને પ્રકટાવવામાં પુરુષે આડે ન આવતાં સહાય કરવાની છે, તેમને ઉત્તેજન આપવાનું છે, તેમને તે માર્ગ દેરવાનાં છે. પુરુષે સ્ત્રીમતિના બલની ઉપેક્ષા કરવાની અગત્ય નથી, પણ તેને ખીલવવાની અગત્ય છે. અને તેને પ્રિય બધુઓ ! તમે જ કરી શકો એમ છે.

એ બેઠે.

નિવેદવાદી (Possimist) તેના કરવાના કામમાં ધણો કટગો અને જીવજીવામ-
ણીવાળો માર્ગ લે છે, અથવા સીધીસાધના કાનના જેવો નકામી બમણી મહેનત
આપનારો એવો ગોળગોળ માર્ગ તેને જડી આવે છે. કારણ તેનું ચિત્ત હંમેશાં એવા
કઠંગા માર્ગમાં જ રમ્યા કરતું હોય છે. અનિવેદવાદી (Optimist) હંમેશાં સૌથી
સરળ માર્ગ લે છે, અને તેનું જે લક્ષ્યસ્થાન હોય છે ત્યાં જ તેને દારી જનાર હોય છે.
કારણ કે તેનું ચિત્ત હંમેશાં લક્ષ્યઉપર જ વળગેલું રહ્યા કરે છે.

* * * * *
નિવેદવાદી અધિકારમય, કંપારી આણુનાર અને ફલદ્રુષ ન હોય એવા જગતમાં
રહે છે, કેમકે તેણે વિચારમાં, કલ્પનામાં, નિશ્ચયોમાં, ચિંતનમાં, દષ્ટિમાં અને કહેવામાં,
એવું જ જગત રચેલું હોય છે. અનિવેદવાદી પ્રકાશમય, બળ (ગરમી,) આપનાર અને ફલદ્રુષ
જગતમાં રહે છે. આરંભમાં કદાપિ તે તેનું માનસિક જગત હોય છે, પણ સમય જતાં અને
એ જ માનસિક જગતમાં દૃઢ રહેતાં, તે સ્થૂં જગત પણ એવા જ પ્રકારનું ઉપજાવી શકે
છે. તેને સ્થૂં જગતમાં જેવા યત્ન હોય છે, તેવા જ તે આંતર જગતમાં રહે છે. તેના
આંતર જગતની વિચાર, કલ્પના, નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ, ચિંતન, સંકલ્પ એ વગેરે ભૂમિ છે.

* * * * *
નિવેદવાદી અસત્ત્વી સાથે ઝુંબેસ ચલાવે છે, અને પ્રકાશતરફ વળ્યા વિના જ અધ-
કારને હેસેડી કાઢવા મથે છે; અર્થાત્ સુખના સ્થાનતરફ ગતિ કર્યાવિના જ દુઃખને દૂર કરવા
મથે છે. પણ સુખ અને દુઃખચિવાય ત્રીજી કાંઈ સ્થિતિ ન હોવાથી જ્યાંસુધી તે દુઃખને
છાડતો નથી ત્યાંસુધી તે સુખમાં આવી શકતો નથી. એ નિવેદવાદી સત્યના બળને વધા-
રવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે જાણે છે કે જ્યારે સત્ય પૂરેપૂરું બળવાન થશે ત્યારે અસત્ત્વો
સલાહથી અને શાંતિમયો અંત આવી જશે સત્ય એ સદૃશ્યો છે. સામાન્ય સદૃશ્યો
નહિ, પણ સચેતન સદૃશ્યો છે, અને અસત્ત્વ એ અધિકાર, દુઃખ અથવા દુર્ગુણ છે.

* * * * *
અનિવેદવાદી એ નિર્માતા બળ (Building force) છે, નિવેદવાદી એ પ્રગતિ-
આગળ વૃદ્ધિ-ના માર્ગમાં એક મોટા વિઘ્નરૂપ છે. અનિવેદવાદીને તે નિશ્ચયનો ઉત્તમ
બદલો મળ્યા કરે છે અને તેથી તે અનિવેદવાદમાં વધારે અને વધારે દૃઢ થતો જાય છે.
નિવેદવાદીને નથી મળતો અને તેમ છતાં પણ બીજે માર્ગે વળતા તેની આંખ ઉઘડતી
નથી. તે અનિવેદવાદમાં જ વધારે હકીકતો થતો જાય છે. તે જ પ્રમાણે અનિવેદવાદીને
જ્યારે નિત્ય સુદિના દિવસો ચાલે છે, (વૃદ્ધિ થતી હોય છે) ત્યારે નિવેદવાદીને વદીના
દિવસો આપે છે. (ક્ષય થતો હોય છે) અને તેથી પરિણામે અનિવેદવાદી પૂર્ણિમાની
રમણીય અને અમૃત્ય રાત્રિને જીએ છે, જ્યારે નિવેદવાદી ધોર, લપાનક અને અધારી
અમાવાસ્યાની રાત્રિને જીએ છે.

* * * * *
નિવેદવાદી તેના આગળ વધવાના માર્ગમાં તેની મેજે જ આડખીલી નાંખીને આગળ
વધતો અટકે છે. તેના શરીરમાં રહેલા દરેક બળઉપર તે કર્વત અધારીને તેના વિનાશ
કરતો જાય છે. અને તેની ક્રિયાની સૃષ્ટિ જે નંદનવનસરખી નવપલ્લવિત દરિયાળી અને
ફલદ્રુષ તથા સુવાસિત હોવી જોઈએ, તેને બદલે ઉકરડાસરખી હોય છે. અનિવેદવાદી
તેનામાં જે કંઈ હોય છે તે સપ્તગાને સારામાં વાળે છે, અને તેથી તે દરેક પ્રસંગમાં
સર્વોત્તમ પરિણામનું ધનામ ખેંચી જાય છે.

શ્રી યોગસાર.

(અનુસંધાન ૨૬ મા વર્ષના ૫૪ કંઠે થી.)

(૧) અસદ્કરણાત્—એ કાર્યકારણની અવસ્થાવિશેષ નહિ હોય અને કાર્યનો પૂર્વે અભાવ હોય અને એ અભાવમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે નીતવસ્થામાં પીતલનો અભાવ છે તો એ અભાવમાંથી પીતલ કોઇ પણ દ્વિયાથી ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી. જે અસત્ છે તે સદા અસત્ જ રહે છે. વંધ્યાપુત્ર અસત્ છે તો એની ઉત્પત્તિ કારણના વ્યાપારથી થઇ શકતી નથી. તેથી પ્રથમ દેય એ જ છે કે નો કાર્ય અસત્ હોય તો એ કદાપિ સત્ થઇ શકે નહિ. તેથી જેમ કારકના વ્યાપારથી પછી કાર્ય સત્ થાય છે તેમ કારકવ્યાપારપૂર્વે પણ એ સત્ જ હોય છે. તિલમાં તૈલ છે તો તેની કારકવ્યાપારથી અભિવ્યક્તિ કરાય છે. રેતીમાં તૈલ નથી તો રેતીમાંથી કોઇ પણ પ્રકારના કારકવ્યાપારથી તૈલ કાઢી શકાતું નથી.

(૨) ઉપાદાનગ્રહણાત્—ઉપાદાન એટલે ઉપાદાનકારણ અને તેનું મહણ એટલે તેનો સંબંધ. કારણસાથે કાર્યનો સંબંધ છે તેથી કાર્ય સત્ છે એમ માનવું જોઇએ. જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણથી સંબંધ જ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ કાર્યસાથે જે કારણ સંબંધવાળું હોય છે તે જ કારણ તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જો તિલ તૈલસાથે સંબંધવાળાં હોવાથી તિલ તૈલને ઉત્પન્ન કરી શકે છે, મૃત્તિકા ધટ્કાસાથે સંબંધવાળાં હોવાથી મૃત્તિકા ધટ્કાને ઉત્પન્ન કરી શકે છે; મૃત્તિકાનો સંબંધ તૈલસાથે નહિ હોવાથી અને તિલનો સંબંધ ધટ્કાસાથે નહિ હોવાથી મૃત્તિકામાંથી તૈલ થતું નથી અને તિલમાંથી ધટ્કા થતો નથી. તાત્પર્ય કે આ વિશ્વમાં આપણે વિવિધ કાર્યોનાં વિવિધ ઉપાદાનકારણ જોઇએ છે. ધટ્કાની ઇચ્છાવાળો મૃત્તિકાનું જ મહણ કરે છે, તૈલની ઇચ્છાવાળો તિલનું જ મહણ કરે છે, દધિની ઇચ્છાવાળો દુધનું મહણ કરે છે. અસત્કાર્યવાદ સ્વીકારીએ—કાર્ય ઉત્પત્તિપૂર્વે અસત્ છે અને સ્વીકારીએ—તો પ્રતિનિયત પ્રવૃત્તિ ઉપપત્તિવિનાની કરે છે. કાર્ય જે કારણસાથે સંબંધવાળું હોય તે કાર્યની ઉત્પત્તિમાટે તે કારણનું મહણ કરવું પડે એ યોગ્ય છે, પણ તેમ હોય તો કાર્ય સત્ હોવું જોઇએ, કેમકે જે પદાર્થ અસત્ છે તેનો સંબંધ કદાપિ થતો નથી. સંબંધ એ ભાવરૂપ ધર્મ છે અને એ ધર્મનો આશ્રય જે હોય તે સત્ હોવો જોઇએ. અસત્ પદાર્થ ભાવરૂપ ધર્મનો આશ્રય કોઇ સ્થાને દેખાતો નથી. હવે જો એમ કહો કે સંબંધવિના જ કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ કારણથી અસંબંધ જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તો જેમ ધટ્કાનો મૃત્તિકાસાથે સંબંધ નથી તે જ પ્રમાણે દધિ, તિલ વ્યાદિ સર્વ પદાર્થસાથે સંબંધ નથી. તેથી જેમ મૃત્તિકાસાથે સંબંધવિના પણ ધટ્કા મૃત્તિકામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે દુધસાથે પણ સંબંધ નથી તો દુધમાંથી પણ ધટ્કા થવો જોઇએ અને તે જ હેતુથી તિલમાંથી પણ ધટ્કા થવો જોઇએ; કારણ કે ધટ્કાને અંશવ જેવો મૃત્તિકામાં છે તેવો જ દુધ

તિલબાદિમાં પણ સમાન છે. અને આ રીતે સર્વ પદાર્થનો સર્વમાથી સંભવ થવો જોઈએ પણ તેમ નથી (૩) સર્વ સંમવાભાવાત્-સર્વમાથી સર્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેથી કાર્યનો કારણસાથે સંબંધ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ.

સાંખ્ય વૃદ્ધો કહે છે કે અસત્વાન્નાદિન સંવન્ન કારણે: સત્ત્વસગિમિ: । મ-
સંઘસ્ય ચોત્પત્તિમિચ્છતો ન દ્યવસ્થિતિ: ॥ જે કાર્ણ-ઉત્પત્તિપૂર્વે અસત્ હોય તો
તેના કારણે તો સત્ત્વસત્તાવાળા છે અને તેની સાથે અસત્ કાર્યનો સંબંધ થાય નહિ
અને કાર્યનો કારણસાથે સંબંધવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ જે મને છે તેના મતમાં
અમુક કાર્યમાટે અમુક કારણનું જ મદદથી કરવું ધૃત્યાદિ જે પ્રતિનિયન પ્રવૃત્તિ લોકમાં
દેખાય છે તેની વ્યવસ્થા યથ શકે તેમ નથી જે કાષ્ઠ આની સામે એવું જણાવે
કે કાર્ય અસત્ છતાં અમુક કારણ અમુક કાર્યની જ ઉત્પત્તિ કરી શકે કેમકે તેમ કરવા
તેની શક્તિ છે અર્થાત્ જે કારણની શક્તિ જે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની હોય તે જ કાર્યને
તે કારણ ઉત્પન્ન કરી શકે એ પ્રમાણે કારણનિઃ શક્તિ માનવાથી વ્યવસ્થા યથ શકે
છે તો ત્યાં સાંખ્યશાસ્ત્ર ઉત્તર આપે છે કે (૪) શક્તસ્ય શાક્યકરણાત્ એ હેતુથી
સાંખ્યશાસ્ત્ર એ પૂછે છે કે એ શક્તિ કયે કારણનિઃ માનીએ તોપણ એ શક્તિનો કાર્ય-
સાથે કાષ્ઠ સંબંધ છે નહિ ? જે સંબંધ છે એમ માનો તો કાર્ય અસત્ છે અને શક્તિ
સત્ પદાર્થ છે. એ બેનો સંબંધ કેવી રીતે યથ શકે ? તાત્પર્ય કે શક્તિનો કાર્યસાથે
સંબંધ માનવા કાર્ય સત્ છે એમ માનવું જોઈએ. જે સંબંધ નથી એ પક્ષ સ્વીકારો
તો જેમ દુધરૂપ કારણની શક્તિનો દહિસાથે અસંબંધ છે તેવી જ રીતે ધટસાથે પણ
અસંબંધ છે તો પછી એ શક્તિથી દુધમાંથી દહિની જ ઉત્પત્તિ થાય અને મટની નહિ
થાય એમ માનવા કાષ્ઠ હેતુ રહેતો નથી. ખરૂં જોતાં દૃષ્ટને અનુસાર કદપના થાય છે.
અને દૃષ્ટમાં તો જે શક્તિવાળું કારણ છે (જે શક્ત કારણ છે) તે જે શક્ય છે, જે
એ શક્તિસાથે સંબંધવાળું છે તેને જ ઉત્પન્ન કરતું દેખાય છે. તેથી એ રીતે કાર્ય
ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ છે, એમ માનવું જોઈએ. કારણની શક્તિ તે કારણરૂપ જ છે અને
શક્તિના આત્મભૂત કાર્ય છે, તેથી કાર્ય એ વસ્તુતઃ કારણરૂપ જ છે. વળી આ અર્થની
સિદ્ધિમાટે ધૃતર હેતુ આ છે કે (૫) કારણ ભાવાત્-તન્તુઓ જ પટરૂપ થાય છે એવી
અબાધિત પ્રતીતિ આપણને થાય છે. પટપ્રતિ આપણે જોઈએ છીએ તો આડાઅવળા
તન્તુઓ જ દેખાય છે અને એથી અતિરિક્ત પટ એવી કાંઈ વસ્તુ પ્રતીત થતી નથી.
તે જ પ્રમાણે હાથડૂંજન અને ઓઢસિજન એના જેટલા અણુઓ છે તેટલા જ
અણુઓ જલમાં દેખાય છે અને આવી કરીને જ એ જે કારણનું જે વજન હોય
છે તેથી તલભાર પણ વજન એનાથી યથેચ્છ જલનું વધતું નથી. ખીજ જ્યારે વૃક્ષ-
રૂપ થાય છે ત્યારે પણ ખીજ પોતામાં રહેલી શક્તિવશાત્ ભૂમિ, જલ અને
હવામાંથી વિવિધ અણુઓને એવે છે અને તેથી જ મોટા વૃક્ષરૂપ યથ રહે છે.
અહિં પણ એ કારણભૂત તે ખીજ, ભૂમિ, જલ અને હવાના અણુઓકરતાં તલભાર પણ
વૃક્ષનું વજન અધિક હોતું નથી. તેમજ ખીજ જ વૃક્ષરૂપ થયેલું છે એ આપણને પ્રતીતિ
થાય છે. આ જ પ્રમાણે રેત્સમાંથી શરીર થાય છે ત્યારે કારણ અને કાર્યના પ્રમાણમાં
ફેર દેખાય છે. પણ તે ફેર ખીજ અણુઓ તેમાં વધવાથી થાય છે તેથી જેમ રેત્સ સ-

રીરનું ઉપાદાન કારણ છે તે જ પ્રમાણે છે રેતસૂવડે આકર્ષાઈ આવેલા આણુઓ. પણ શરીરના કારણરૂપ જ છે. અને એ કારણભૂત આણુઓનું વજન અને શરીરનું વજન એક જ હોય છે. એ કારણભૂત આણુઓ જ અમુક રચનામાં ગોઠવાયેલા શરીરરૂપ છે એ આયુષ્યને જણાય છે. તેથી સર્વત્ર જોતાં કાર્ય કારણરૂપ જ દેખાય છે અને તેથી સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે કારણથી કાર્ય જૂદું નથી, કારણ એ કાર્યની ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ છે તેથી કાર્ય પણ કારણરૂપ જ હોવાથી ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ છે. વળી આ જ અર્થની સિદ્ધિ આ અનુમાનોથી પણ થાય છે:—આપણે જોઈએ છીએ કે અથ અને ગાય એ બંને બિન્ન બિન્ન વસ્તુ છે અને તેમાં અથ ગાયનો ધર્મ નથી અને ગાય અથનો ધર્મ નથી, ઘટ અને કડું એ બંને બિન્ન વસ્તુ છે અને તેમાંથી કાષ્ટ એકબીજાના ધર્મરૂપ નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાં વસ્તુઓનો ભેદ હોય છે ત્યાં તે એકબીજાના ધર્મરૂપ હોતી નથી. પટ એ તનુનો ધર્મ છે તેથી પટ અને તનુ એ બંને બિન્ન વસ્તુઓ નહિ હોવી ઘટે પણ એક જ હોવા જોઈએ. વળી અથ અને ગાય, ઘટ અને કડું ઇત્યાદિ જે બિન્ન વસ્તુઓ છે તેમાં એકબીજાનું ઉપાદાન કારણ નથી અને બીજું તેનું ઉપાદેય કાર્ય નથી, અર્થાત્ જ્યાં વસ્તુઓનો ભેદ હોય છે ત્યાં તે બેની વચ્ચે ઉપાદાનોપાદેયસંબંધ હોતો નથી. પટ અને તનુવચ્ચે એ જાતનો સંબંધ છે તેથી તે પટ તનુથી બિન્ન વસ્તુ નહિ. હોઈ શકે. જે જે બિન્ન વસ્તુઓ હોય છે તેમની વચ્ચે સંયોગ થઈ શકે છે અર્થાત્ સંયોગની પ્રાપ્તિ જ હોતી નથી. ઘટ અને જલ એ બંને બિન્ન બિન્ન વસ્તુ છે તો તેનો સંયોગ થાય છે. દિમાલય અને વંખા એ બે પર્વત બિન્ન બિન્ન રથજે રહેલા છે અને તેમના સંયોગનો સંભવ આવતો નથી. ઘટ અને તનુ એમાં એ બંનેનો અભાવ છે. પટ અને તનુ એ બંને એક પ્રદેશમાં જ છે તેથી એમાં સંયોગની પ્રાપ્તિ છે છતાં સંયોગ બેની વચ્ચે નથી. તેથી પટ એ તનુથી બિન્ન વસ્તુ નથી. વળી પુસ્તક અને કપડું એ બંને બિન્ન વસ્તુઓ છે તો એ બંનેને સાથે મિશ્રિત કરીએ છીએ, પુસ્તકના ઉપર કપડું વીંટાળીએ છીએ ત્યારે એ મિશ્રિત વસ્તુનું ગુરુત્વ (વજન) પ્રત્યેકના ગુરુત્વકરતાં અધિક થાય છે. તેથી એ નિયમ જણાય છે કે જ્યાં વસ્તુનો ભેદ છે ત્યાં તે બે વસ્તુનું સામકું ગુરુત્વ પ્રત્યેકના ગુરુત્વકરતાં વધે છે. પટને જોખવામાં આવે છે તો એનું વજન તનુના વજનકરતાં વધારે થતું નથી. તનુનું વજન પ્રથમ લાઇએ અને પછી પટ અને તનુ એ બંનેનું વજન ભેગું લાઇએ તો તનુનું વજન અને એ બંને સરખાં જ થઈ રહે છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પટ એ તનુથી ભિન્ન વસ્તુ નથી.

આ પ્રમાણે વિવિધ હેતુથી અને પ્રતીતિથી કાર્ય અને કારણનો અભેદ જ જણાય છે. અહિં તમને શંકા થશે કે જો કાર્ય એ કારણરૂપ જ હોય તો કારણમાંથી કાર્ય થાય છે એ વ્યવહાર તથા એ બેની વચ્ચે કાર્યકારણભાવસંબંધ એનું શું? તેમ જ કાર્યથી જે અર્થ સરે તે કારણથી પણ સરવો જોઈએ. ઘટથી જલ લાવવાની ક્રિયા કરી સકાય છે તે શ્રુતિકાથી પણ થવી જોઈએ. શરીરને ઠંડકવાની ક્રિયા પટથી થાય છે તે તનુથી પણ થવી જોઈએ કેમકે એ બંને એક છે, પણ તેમ થતું નથી. વળી કાર્ય અને કારણ એક હોય તો તનુ એ જ પટ છે તો તનુમાંથી પટ વણવા વણકર આદિની જરૂર નહિ રહેવી જોઈએ અર્થાત્ કારકોનો બાપાર વ્યર્થ ઠરવો જોઈએ. આ પ્રકારની શંકા આ

પ્રસંગમાં પ્રાપ્ત થાય છે પણ તે બેદને સાધવા સમર્થ નથી, એ વિશેષ વિચારથી જાણાય છે. જેમ કાચખાના શરીરમાંથી તેનાં અંગો બહાર નીકળે છે અને પુનઃ અંદર પ્રવેશે છે અર્થાત્ જેમ અંગોનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થયા કરે છે તેજ પ્રમાણે કાર્ય પણ કારણમાંથી બહાર નીકળે છે અને કારણમાં અંદર પ્રવેશે છે. જ્યારે કાર્ય કારણમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે આપણે કાર્ય ઉત્પન્ન થયું એમ વ્યવહાર કરીએ છીએ અને જ્યારે કાર્ય પુનઃ કારણમાં શમી જાય છે, કારણાકાર ચર્ચ રહે છે ત્યારે કાર્ય નાશ પામ્યું એમ કહીએ છીએ. પણ એમાં ઉત્પત્તિ કહેવામાં કાંઈ અપૂર્વ પદાર્થ અસ્તિત્વમાં આવે છે એમ થતું નથી અને નષ્ટ થાય છે એમ કહેવામાં તે પદાર્થનો ઉત્કેદ થઈ જાય છે એમ નથી, માત્ર અભિવ્યક્તિ અને અનભિવ્યક્તિ થયા કરે છે. આથી ઉત્પત્તિ-આદિ વ્યવહારની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રકારે કાર્યદશામાં કારણના પ્રતીન યતા ગુણ-ધર્મો જે કારણ દશામાં અભિવ્યક્ત નહોતા તે અભિવ્યક્તિમાં આવવાથી આપણે તેને કાર્ય કહીએ છીએ, અને જે દશામાં એ ગુણધર્મો અભિવ્યક્ત નહોતા તેને કારણ કહીએ છીએ, અર્થાત્ તે બેની વચ્ચે કાર્યકારણસંબંધનો વ્યવહાર કરીએ છીએ. તેથી કાર્યકારણસંબંધ એ અભેદનો, તાદાત્મ્યનો જ બોધક છે અને બેદનો બોધક નથી. ગુણ-ધર્મોની અભિવ્યક્તિ અને અનભિવ્યક્તિ થવાનું કારણ રચનાવિશેષ છે. જ્યારે એક રીતે કારણની રચના હોય છે ત્યારે તે કારણ કહેવાય છે અને જ્યારે એ જ વસ્તુમાં રચનાનો બેદ થાય છે ત્યારે તે કાર્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી એ રચનાનો બેદ કરવા કુલા લાડિ કારકનો વ્યાપાર અપેક્ષિત રહે છે. એ કારકોના વ્યાપારને લીધે જ કારણની તે પ્રકારની વ્યવસ્થા થાય છે કે જે વ્યવસ્થામાં તે જ કારણ કાર્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. આ રચનાના બેદને લીધે જ કાર્યથી જે અર્થ સરે છે તે જ અર્થ કારણથી સરતો નથી. દેવદત્ત ઉભો હોય તો ટેનિસ અથવા ક્રિકેટ રમી શકે છે અને એ જ પુરુષ બેઠો હોય તો એનાથી એ બંનેમાંથી એક પણ ક્રિયા કરી શકતો નથી છતાં દેવદત્ત ઉભો હોય અથવા બેઠો હોય તોપણ એક જ છે. ઉભેલો દેવદત્ત અને બેઠેલો દેવદત્ત એ બિલ બિલ પુરુષો નથી. તે જ પ્રમાણે જ્યારે મૃત્તિકા રૂપ સ્થિતિ કારણની હોય ત્યારે જલ તેમાં નહી રહી શકે અને ઘટરૂપ સ્થિતિ તેની થાય ત્યારે જળ તેમાં રહી શકે છતાં તેટલાથી મૃત્તિકાનો અને ઘટનો બેદ પડતો નથી. ચાર પુરુષ પૃથક્ પૃથક્ હોય તો કાંઈ પણ પામખી ઉપાડી શકે નહિ પણ જ્યારે ભેગા થાય ત્યારે પામખી ઉંચકી શકે છતાં તેટલાથી એ ચાર પૃથક્ હોય ત્યારે અને ભેગા થાય ત્યારે તેમનામાં બેદ થતો નથી. કાર્ય એ કારણની અવસ્થા-વિશેષ હોવાથી એક વ્યવસ્થામાં જે અર્થ સરે તે અન્યમાં ન સરે એ સ્વાભાવિક છે; છતાં તેટલાથી તે વસ્તુ કંઈ બદલાઈ જતી નથી. તેથી સર્વ રીતે વિચારતાં કાર્ય એ કારણથી ભિન્ન નથી અને તેથી કાર્ય ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. આ જ હેતુથી શ્રીમદ્ ભગ્વત્ ગીતામાં કહ્યું છે કે નાસતો ધિચ્છતે માવો નામાવો ધિચ્છતે સત્. । જે અસત્ છે તેનો સદ્ભાવ કદાપિ થતો નથી અને જે સત્ છે તેનો અભાવ કદાપિ કરતો નથી. શ્રુતિ પણ કથ અસત્ સ્વજ્ઞાયેત-અસત્માંથી સત્ કેવી રીતે થાય એ પ્રકારે અસત્ કાર્યવાદનું ખંડન કરીને સત્ત્વે સૌમ્યેદમ પ્રાસીત્-હે સૌમ્ય ! આ ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ હતું એમ સત્કાર્યવાદનું સ્થાપન કરે છે. તેથી સર્વ પ્રમાણોથી સત્

કાર્યવાદની જ સિદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ કાર્ય એ કારણથી જિત વસ્તુ નથી પણ કારણનો જ પરિણામ છે એ પરિણામવાદ જ સિદ્ધ થાય છે^૧.

આ કાર્યના કારણથી અભેદના સિદ્ધાન્તપ્રમાણે હવે તમને રપટ સમગ્રશે કે આ વ્યાકૃત નામરૂપવાળું સમગ્ર વિશ્વ તે પાંચ ભૂતના અણુઓનો પરિણામ છે. પાંચ ભૂતની રચનાવિશેષ છે તેથી પાંચ ભૂતરૂપ જ વસ્તુતઃ છે; પાંચ ભૂત તે પાંચ તન્માત્રાની રચનાવિશેષ માત્ર છે માટે વસ્તુતઃ તન્માત્રારૂપ જ છે. તન્માત્રા અને એકાદશ કરણરૂપ ઇન્દ્રિયો તે ત્રિવિધ અહંકારની રચનાવિશેષમાત્ર છે તેથી વસ્તુતઃ અભિમત્રમાત્ર ધર્મવાળા અહંકારરૂપ જ છે; અહંકાર તે મહત્તત્ત્વની રચનારૂપ જ છે તેથી વસ્તુતઃ મહત્તત્ત્વરૂપ જ છે અને મહત્તત્ત્વ તે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની અવસ્થાવિશેષમાત્ર છે તેથી એ ત્રણગુણરૂપ જ છે. આ જ અર્થ શ્રી પાતંજલ યોગસૂત્રમાં કહેતાં જણાવ્યું છે કે તે વ્યક્તસૂદમા ગુણાત્માન્ ॥ ૯, ૧૨ ॥—કાલકેદથી અભિવ્યક્ત અને અનભિવ્યક્ત યદ્ય રહેનાર એટલે અતીત, અનાગત અને વર્તમાનરૂપે યદ્ય રહેનાર ધર્મો તે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોરૂપ જ છે. આ સૂત્રમાં તે-શબ્દનો અર્થ ધર્મો છે કે જેમના સંજ્ઞામાં ૪. ૧૨ માં સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ ધર્મો જ્યારે વર્તમાન દશામાં હોય છે ત્યારે તે વ્યક્ત કહેવાય છે અને જ્યારે અતીત તથા અનાગત દશામાં હોય છે, ત્યારે તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. એ ધર્મોમાં મહત્તત્ત્વથી આરંભી ઘટપટાદિ રચૂતમાં રચૂત પદાર્થસુધી સર્વેનું ગ્રહણ કરવાનું છે, કેમકે ઉપર જણાવ્યું તેમ સર્વ કાર્ય પોતાના કારણના ધર્મરૂપ જ છે. તેથી આ સૂત્રનો એ અર્થ થયો કે વ્યક્ત અને સૂક્ષ્મ એ એ રૂપે રહેનાર મહત્તત્ત્વથી આરંભી રચૂતમાં રચૂત પદાર્થોરૂપ સર્વ ધર્મો તે વસ્તુતઃ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ જ છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાર્યનો કારણમાં લય કરતાં, કાર્ય એ કારણની અવસ્થામાત્ર છે, ધર્મમાત્ર છે એ રીતે લયચિંતન કરતાં ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાપર્યન્ત પહોંચાય છે અને એ ત્રણ ગુણોના પરિણામે વિચારતાં રચૂતમાં રચૂત અવધીપર્યન્ત આવી પહોંચાય છે. અહિં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સામ્યાવસ્થાવાળા આ ત્રણ સત્ત્વાદિ ગુણોને પ્રકૃતિસંજ્ઞા આપી છે તે હવે રપટપણે યથાર્થે જણાવ્યું તેમ છે, કેમકે એના વિવરણરૂપ જ આણું અનાત્મ વિશ્વ છે. એ પ્રકૃતિને અવ્યક્ત સંજ્ઞા પણ અપાય છે અને તેની અપેક્ષાથી સર્વ પરિણામોને વ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. એ બેનું સાધર્મ્ય તથા વૈમર્મ્ય સામ્યશાસ્ત્ર આ પ્રમાણે જણાવે છે: શ્રી સામ્યકારિકામાં જણાવ્યું છે કે—હેતુમદનિત્યમવ્યાપિ સક્રિયમનેકમાશ્રિતં લિક્ષ્મ્ । સાવયવં પરત્તન્ત્રં વ્યક્તં વિપરીતમવ્યક્તમ્ ॥ ૧૦ ॥ ત્રિગુણમવિવોકે વિષયઃ સામાન્યમચેતનં પ્રસવધાર્મિ । વ્યક્તં તથા પ્રધાનં તદ્વિપરીતસ્તથા ચ પુમાન્ ॥ ૧૧ ॥ આ કારિકામાં પ્રથમ તો એ કહ્યું કે જે વ્યક્ત સંજ્ઞાવાળા વિકારો છે તે હેતુમત્ છે એટલે તેનું કોઈ કોઈ કારણ છે. જેમ પંચભૂતનું તન્માત્રા, તન્માત્રાનું અહંકાર ઇત્યાદિ, એ વ્યક્ત વિનાશી છે એટલે તિરોબાવ પામનાર છે, અંવ્યાપિ છે એટલે સર્વને વ્યાપન કરનાર નથી. જે કારણ હોય તે કાર્યમાં વ્યાપી રહે છે, તેથી જે સર્વનું કારણ હોય તે વ્યાપી યદ્ય રહે પણ વ્યક્તસંજ્ઞાવાળા વિકારો

હોવાથી પરમ કારણરૂપ નહિ હોવાથી એ સર્વ વ્યાપક છે પણ એની સ્થિતિ મર્યાદાવાળી હોય છે. આ વ્યક્તમાં પરિસ્પન્દરૂપ ક્રિયા રહેલી છે, જેમ કે બુદ્ધિઆદિ તે તે દેહને મહત્ત્વ કરે છે અને ત્યજે છે અર્થાત્ ગતિઆગતિવાળાં છે. વળી બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો આદિ પ્રતિપુરુષ ભિન્ન ભિન્ન છે. એક પુરુષની બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો જે હોય તેથી ભિન્ન જ બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો બીજા પુરુષનાં હોય છે, તેમ જ છતર સર્વ-પાંચ ભૂતાદિ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેથી આ વ્યક્તસંજ્ઞાવાળા વિકારો અનેક છે એ સ્પષ્ટ છે. જે કાર્ય હોય તે કારણના ધર્મરૂપ છે તેથી કારણરૂપ વસ્તુતઃ હોવા છતાં બેદવિવક્ષા કરીએ તો કારણ તેના આશ્રયરૂપ કહી શકાય છે. તે પ્રમાણે આ વ્યક્તસંજ્ઞાવાળા વિકારો પોતા-પોતાનાં કારણમાં આશ્રિત છે, એ સર્વ મહદાદિ વિકારો પ્રકૃતિના અનુમાન કરાવનાર હોવાથી લિંગરૂપ છે, એના વિભાગ થઈ શકે છે એનું પૃથક્કરણ થઈ શકે છે તથા પરસ્પર સંયોગને પામી શકે છે તેથી સાવચવ છે. વળી એ સર્વ પરતન્ત્ર છે એટલે અન્યની અપેક્ષા રાખનાર છે. મહતત્ત્વમાંથી અહંકારની ઉત્પત્તિ કરવી હોય ત્યારે પ્રકૃતિના સાહાય્યની અપેક્ષા રહે છે. પ્રકૃતિપૂરુષને બુદ્ધિને થતું નથી તો એ અહંકારને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી, તે જ પ્રમાણે અહંકારઆદિ સર્વ વિકારો પોતાનાં કાર્ય કરવામાં પ્રકૃતિની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે. આ પ્રકારનું વ્યક્ત છે અને પ્રકૃતિ અથવા અવ્યક્ત તે આથી વિપરીત સ્વરૂપવાળી છે કેમકે એનો કોઈ હેતુ નથી, એ જાતે જ સર્વના હેતુરૂપ છે, નિત્ય છે, કારણ કે સદાસર્વદા અસ્તિત્વમાં રહે છે (એ પરિણામિ નિત્ય છે), સર્વના કારણરૂપ હોવાથી સર્વ અનાત્મ પદાર્થમાત્રમાં વ્યાપી રહેલી છે, પરિણામરૂપ ક્રિયા એને છે પણ ગતિઆ ગતિરૂપ ક્રિયા એને નહિ હોવાથી એ નિષ્ક્રિય છે, અનાશ્રિત છે, અલિંગ છે, અવયવરહિત છે અને પરિણામ પામવામાં કાંઈની અપેક્ષા નહિ હોવાથી એ સ્વતન્ત્ર છે. આ પ્રમાણે વ્યક્ત અને અવ્યક્તની વિલક્ષણતા છે.

હવે એ જાનેનું સાધર્મ્ય અથવા સાદૃશ્ય આ પ્રમાણે છે: વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એ બંને સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણરૂપ છે અર્થાત્ ત્રિગુણરૂપ છે. જેમ પ્રકૃતિ પોતાથી વિવેક કરવા અસમર્થ છે, તેમ બુદ્ધિ આદિ સર્વ પણ પોતાનું ભિન્નપણું જાણવા અસમર્થ છે તેથી ઉભય વિવેકહીન છે અર્થાત્ અવિવેકી છે. એ સર્વ જ્ઞાનના વિષયરૂપ થાય છે, જાણાય છે તેથી વિષયરૂપ છે અર્થાત્ દ્રશ્ય છે અને એ સર્વ પુરુષોમાટે સાધારણ છે, સર્વ પુરુષોને સાધારણ રીતે દ્રશ્ય થાય છે, કોઈ એક પુરુષના જ દ્રશ્યરૂપ નથી તેથી એ સાધારણ છે અર્થાત્ સામાન્ય છે, એતનાવિનાનાં હોવાથી અચેતન છે, સર્વ પરિણામ પામનાર છે તેથી પ્રસવરૂપ ધર્મવાળા છે. આ પ્રમાણે એ જાનેનાં સમાન ગુણો છે અને આગળ કહેવામાં આવશે તેમ પુરુષ આ ઉભયથી વિલક્ષણ ધર્મવાળો છે.

(અપૂર્ણ.)

૧ આ પ્રકૃતિની સાહાય્યનું આગળ વિસ્તારથી વર્ણન આવનાર છે તેથી અત્ર વિસ્તાર કર્યો નથી. એને યોગશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિપૂરુષ નામ આપવામાં આવે છે.

સચ્ચિતનમાલા.

જીવન બે પ્રકારથી ગણી શકાય છે: ૧ દૃષ્ટીરિતે અને ૨ અદૃષ્ટીરિતે; અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એક બાહ્યરૂપમાં અને બીજું આંતર રૂપમાં. બાહ્ય જીવન ગાળવામાં અનેક સ્થૂંઘ સાધનોની અને તેને અનુકૂળ વિવિધ પ્રકારની પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે. તેથી તેવાં સાધનો અને પરિસ્થિતિ તમને ન પ્રાપ્ત હોય તો બાહ્યજીવનને અમુક ઉચ્ચ પ્રકારનું અથવા વૈભવી કે દબદબાભર્યું ગાળવાની લેશ પણ સ્પૃહ કરશો નહિ. બહારનું જીવન જ એવી રીતે ગાળવાથી તમારા જીવનના ઉંડાણમાં તમને વાસ્તવ આનંદ નહિ રહે. તમને બાહ્યજીવનનાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં સાધનો પ્રાપ્ત ન હોય તો તેથી લેશ પણ નિરાશ ન થશો. અદૃષ્ટ જીવન અથવા આંતર જીવનમાં તમે જેવી ભગ્યતા, જેવી સુંદરતા, જેવી અનુયમતા લાવવા-ઉપભવવા-ધારશો તેવી લાવી શકવા-ઉપભવી શકતા-તમે સમર્થ છો. વસ્તુતઃ બાહ્યજીવનમાં જેઘતા મૂલ્યવાન પદાર્થોને આંતરજીવનને માટે અગત્યની સામગ્રીસાથે કરશો જ સંબંધ નથી. અને તેથી આંતર જીવનમાં ગમે તેવી દિવ્યતા લાવવી હશે તો બાહ્યજીવનમાંથી કોઈ પણ સામગ્રી તમને પ્રાપ્ત નહિ તો પણ નિઃશંકપણે તમે લાવી શકશો.

તમારાથી ગાળી શકાય એવા ઉત્તમ પ્રકારથી તમે તમારું આંતર જીવન ગાળો, આંતર જીવનને દૈહીયમાન કરનાર જે જે સદ્ગુણો હોય તે તે સદ્ગુણોને તમે કાવે તે દક્ષા પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરો. ધસતી ઝુપડીમાં બેસીને થતું તમારું બાહ્યજીવન, તમારા આંતર જીવનને ત્રિસોડના નરયતિના મહાલપમાં મહાલરામાં લેશ પણ પ્રતિબંધક યર્ષ પડે તેમ નથી. બાહ્ય જીવનના ઠાંકનો પરિત્યાગ કરો, એ મૂર્તિ નથી પણ છાયા છે; જ્યાં મૂર્તિ પ્રકટશે ત્યાં એ છાયાની પેઠે અસ્પષ્ટ પ્રકટ્યા વિના નહિ રહે. મૂર્તિ એ આંતર જીવન છે, તેને પ્રથમ પ્રકટાવો.

દૃષ્ટજીવન અથવા બાહ્યજીવનને શોભાવવાનો અને તેદ્વારા અન્યઉપર તમારો પ્રતાપ પાડવાનો જે પ્રયત્ન તમે કરો છો, અને તેમાં જેટલો કાળક્ષેપ કરો છો, તેના કરતાં ઓછાં સમયમાં અને ઓછા પ્રયત્નમાં એ તમે યોગ્યરીતે વર્તશો તો તમારા અદૃષ્ટ અથવા આંતર જીવનને અત્યંત શોભાયમાન અને અત્યંત પ્રતાપમય કરી મૂકશો. બાહ્યજીવનથી તમે મૂલ્યવાન ગુણાવામાં, તમારું જેટલું મૂલ્ય અંકાય છે, તેનો મોટો ભાગ બાહ્યસાધનો જ કારણરૂપ છે. તમારી પાસે કરોડ રૂપૈયા છે માટે તમે કોટચંદ્રિપતિ છો, એ રૂપૈયા જતા રહેતાં તમે કોડીના પણ નથી. ત્યારે કોટચંદ્રિપતિતરીકે તમારી જે ગુણનાં ધાય છે તેનો લગભગ બધો જ ભાગ રૂપૈયા જ. હેતુરૂપ છે, નહિ કે તમે અને તેથી જગતમાં તમારું મૂલ્ય તો કશું જ નથી, માત્ર તમને પ્રાપ્ત સ્થૂંઘ સાધનોનું જ છે.

તો આવા મૂલ્યરહિત તમારે ગણાઈને સંતોષ પામવાનું શું તમને સાઈ લાગે છે ?

તમારૂં આંતરજીવન જો અત્યંત લગ્ન હશે, અને તેનું જોટલું મૂલ્ય જગતમાં અંકારી એ તમારૂં પોતાનું જ સ્વતંત્ર મૂલ્ય છે એમ જાણીએ. એ મૂલ્યથી તમે સર્વત્ર સંપત્તિસંપન્ન ગણાશો. અને એ સંપત્તિવાળા તમારી મૂર્તિ જ્યાં ધકારી કે તરફાળ તેની છાયારૂપે સ્થૂલ જીવન સંપત્તિવાળું અને ઉત્કૃષ્ટ થતું જશે.

અદૃષ્ટ જીવનને ઉચ્ચ કરવામાં તમારા પોતાના સ્વતંત્ર જીવનની જ મુખ્ય જરૂર છે. અને બાહ્ય જીવનને ઉચ્ચ કરવામાં અન્યના જીવનની વિશેષ અપેક્ષા રહે છે. અન્યનું બળ આપણને ત્યારે જ મળે છે કે જ્યારે આપણમાં કંઈ સ્વતંત્ર બળ હોય, છે. સામે મનુષ્ય આવીને તમને ત્યારે જ રૂપેયા ધીરે છે કે જ્યારે તમારી પોતાની પાસે સ્વતંત્ર રૂપેયા છે એમ તે જાણે છે; આથી બહારના સાધનોવગેરેમાટે તમારી પાસે જો સ્વતંત્ર બળ નથી તો તે મળવા કઠિન થઈ પડે છે. માટે તે પ્રયત્ન કરવાનો પ્રથમ પડતો મૂકો. જેમાં અન્ય મનુષ્યોના જીવનની જરૂર નથી, પણ તમારા પોતાના સ્વતંત્ર જીવનની જરૂર છે એવા પ્રયત્નને પ્રથમ આદર આપો. અવશ્ય, આંતર જીવનને બહુ મૂલ્યવાળું કરવામાં બહારના કોઈ કોઈ પુરોગામી સહાયની અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ તે પ્રાપ્ત થવી બહુ સુગમ છે. કારણ કે તેના મહાપુરુષો એ સહાયને કશા પણ બદલાની આશા રાખ્યા વિના જોને તેને આપવાને તત્પર હોય છે. અને તેથી તેવી સહાય તમે સુગમપણે પામી શકો એમ છે.

અદૃષ્ટ જીવનને ઠેવું કરવું તેનો સંપૂર્ણ આધાર તમારા પોતાના ઉપર જ છે. તેમાં પ્રતિબંધક બહારની કોઈ પણ વસ્તુ નથી. અને તેમાં જે કંઈ પ્રતિબંધક થઈ પડે તેને દૂર કરવા તમે સ્વતંત્રપણે સમર્થ છો. એ પ્રતિબંધોસામે યુદ્ધ કરવા કોઈ બીજા મનુષ્યોને આમંત્રણ કરવાની જરૂર નથી કે તોપણ કારખાનામાં તોપો ધણવવાનો 'ઓર્ડર' આપવાનો નથી. તમે ધરના ખુણે બેઠા બેઠા એકલા જ તે પ્રતિબંધોનો ક્ષય કરી શકો એમ છે.

જેમણે જેમણે આવા પ્રતિબંધોનો ક્ષય કર્યો છે તેમણે એકલાએ જ કર્યો છે. તેમને બીજા મનુષ્યોની જરૂર નથી પડતી એટલું જ નહિ પણ બીજા બહારના સાધનોની પણ જરૂર નથી પડતી. એથી ઉલટું બહારના સાધનો અને અન્ય મનુષ્યોનો મોટે ભાગે પરિત્યાગ કરવો પડે છે. આમ હોવાથી જ તે કાર્ય તમે ધારો એટલું ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકો એમ છે. સ્થૂલ અથવા બાહ્ય સાધનો અને પરિસ્થિતિને સ્વયંમાં અને તેનાદ્વારા સહાય લેવામાં તમારા પોતાના જીવનો અત્યંત બળ યાચ છે, અને તેથી એ સાધનોનો જ્યાં ઉપયોગ નથી હોતો ત્યાં તમારા તે જીવનો સંયમ રહેવાથી બીજી દિશામાં તમારા તે જીવને સારી રીતે વાળી શકો છો.

અદૃષ્ટ પ્રકારે ગણાતા તમારા જીવનને ઉત્કૃષ્ટ કરવા માટે જે આંતર સામગ્રીની જરૂર છે તે તમને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત છે. પરંતુ તે જાણવાને માટે જે દૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે તે તમને હાલ પ્રાપ્ત ન હોવાથી જ તમે પોતે તમને પોતાને તે સામગ્રીથી રહિન માનો છો.

એ સામગ્રી તમારા પોતાના જ અંતરમાં છે, અને તે અત્યંત પ્રમાણમાં છે. એક ડબ્બીમાં ખીજી ડબ્બી અને ખીજી ડબ્બીમાં ત્રીજી ડબ્બી એમ ડબ્બીઓની પરંપરા એક જ મોટા ડબ્બામાં હોય છે એવા ડબ્બા તમે જોયા છે ને ? ઉપરથી જોતાં એક જ ડબ્બો દેખાય, પણ એક એકની અંદર જેમ એક એક ડબ્બી રહેલી હોય છે, તેમ મનુષ્યની આંતર સામગ્રીમાં છે. ઉપરથી જોતાં મનુષ્યને એમ લાગે છે કે મારામાં અમુક નાની સામગ્રી જ છે. પણ જ્યારે તે તેનો ઉપયોગ કરે છે, અને એ પ્રકારે એ સામગ્રી રૂપ ડબ્બીને ઉઘાડે છે, ત્યારે તેને જણાય છે કે તેની જ અંદર ખીજી નવીન સામગ્રીરૂપ ડબ્બી તૈયાર જ છે. આવી રીતે જેમ જેમ તે એક એક સામગ્રીને ઉઘાડતો જાય છે, વાપરતો જાય છે, તેમ તેમ તેની અંદરથી નવીન અને નવીન સામગ્રી તેને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. હાકાની ઝીણી મલમલનો આખો તાકો જેમ એક આંગળીની ઝીણી વાંસની શુંગળીમાં સમાધ રહેલો હોય છે, તેમ અનંત સામર્થ્યની સામગ્રી તમારા અંતરમાં રહેલી હોય છે. તમારે તેને કેવી રીતે વાપરવી એ જ વિચારવાનું છે. અને આથી જ અદૃષ્ટ રીતે ગાળવાના જીવનને તમે જેવું ઉત્કૃષ્ટ કરવા ધારશો તેવું ઉત્કૃષ્ટ કરી તે વડે સુખનો અનુભવ કરી શકો એમ છે.

* * *

તમારા અદૃષ્ટ જીવનનું ઉંચામાં ઉંચું જેવું સ્વરૂપ તમે કદમ્બુ હોય તેવા પ્રકારનું જીવન ગાળવા માંડો. દૃષ્ટ પ્રકારનું જીવન તમને પ્રાપ્તસામગ્રીને અનુસાર, ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે ગાળવામાં કરો જ વિરોધ નથી. પરંતુ તેમાં તમારા બળ તથા સમયનો કેટલો ભોગ આપવો પડે છે, તેનો પૂર્ણ વિચાર કરજો. તમારા અદૃષ્ટ પ્રકારે ગાળવાના અર્થાત્ આંતર જીવનની સાથે તમે વધારે અને વધારે સંબંધવાળા રહેજો. એ જીવન જ તમને સુખ વા દુઃખનો અનુભવ કરાવશે. તમે વાણીથી મીઠા શબ્દો બોલો, પણ અંતર દ્વેષ કે ક્રોધથી પૂર્ણ રહેતું હોય, તમે મનુષ્યોના પ્રવક્તામાં યાનતા, વિરાગતા, પ્રેમના, બેધના, વિવેકના અને એવા જ પ્રકારના શબ્દો બોલતા હો. પરંતુ અંતરમાં તેથી વિપરીત જ વ્યાપારો ચાલતા હોય તો ભલે થોડી ક્ષણમાટે જાણ જગતમાં તમે કદાચ સ્તુતિપાત્ર ગણાશો, પરંતુ તેથી તમારો પોતાનો કરો જ શુદ્ધાર વળવાનો નથી. તમારું અંતર તો મિલની ચીમનીની અંદરની કાળાસ જેવું જ રહેવાનું. એ ચીમની બહારથી રંગેલી હશે તેથી શો સાચો લાલ થવાનો હતો ?

* * *

તમે તમારા જીવનને સર્વોત્તમ પ્રકારે ગાળો અને તેની સાથે ખીજીઓને પણ તે જ પ્રકારે સર્વોત્તમ જીવન ગાળવાને ઉત્તેજન આપો, અને તેઓ તે પ્રકારે સર્વોત્તમ જીવન ગાળે તેમાં તમારાંથી જેટલી સહાય અપાય તેટલી આપો. ભલે તમે તમારા અમુક સ્વાર્થથી આ કાર્ય કરો વા કેવલ પરમાર્થથી આ કાર્ય કરો, તેમાં કંઈ વાંધો નથી. પરંતુ તે નિર્દોષ અને શુદ્ધભાવપૂર્વક જ કાર્ય થવું જોઈએ. નિઃસ્વાર્થતાની ડાંડળી થઈને ફરવાની જરૂર નથી. તમારે સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છા હોય તો તે ભલે સાધજો, પણ તેને નિઃસ્વાર્થતા અથવા પરમાર્થનું રૂપ આપીને સ્વાર્થ સાધવાની અધમવૃત્તિ કદી પણ રાખશો નહિ. તમારા અને અન્યના કલ્યાણને માટે જ તમે કાર્ય કરો, બસ એટલું પૂરતું છે.

* * *

તમારૂં આંતરજીવન નો અત્યંત જીવ્ય હશે, અને તેનું જોટલું મૂલ્ય જગતમાં અંકાશે એ તમારૂં પોતાનું જ સ્વતંત્ર મૂલ્ય છે એમ જાણુજો. એ મૂલ્યથી તમે સર્વવ સંપત્તિસંપન્ન ગણાશો. અને એ સંપત્તિવાળી તમારી મૂર્તિ જ્યાં ધડાશે કે તત્કાળ તેની ઊપારૂપે સ્થૂલ જીવન સંપત્તિવાળું અને ઉત્કૃષ્ટ થતું જશે.

અદૃષ્ટ જીવનને ઉચ્ચ કરવામાં તમારા પોતાના સ્વતંત્ર જીવનની જ મુખ્ય જરૂર છે. અને જાણ જીવનને ઉચ્ચ કરવામાં અન્યના બળની વિશેષ અપેક્ષા રહે છે. અન્યનું બળ આપણને ત્યારે જ મળે છે કે જ્યારે આપણામાં કંઈ સ્વતંત્ર બળ હોય છે. સામે મનુષ્ય આવીને તમને ત્યારે જ રૂપેયા ધીરે છે કે જ્યારે તમારી પોતાની પાસે સ્વતંત્ર રૂપેયા છે એમ તે જાણે છે; આથી બહારનાં સાધનોવગેરેમાટે તમારી પાસે નો સ્વતંત્ર બળ નથી તો તે મળવાં કઠિન થઈ પડે છે. માટે તે પ્રયત્ન કરવાનો પ્રથમ પડતો મૂકો. જેમાં અન્ય મનુષ્યોના બળની જરૂર નથી, પણ તમારા પોતાના સ્વતંત્ર બળની જરૂર છે એવા પ્રયત્નને પ્રથમ આદર આપો. અવશ્ય, આંતર જીવનને બહુ મૂલ્યવાળું કરવામાં બહારના કાષ્ટ કાષ્ટ પુરોગામી સહાયની અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ તે પ્રાપ્ત થવી બહુ સુગમ છે. કારણ કે તેના મહાપુરોગો એ સહાયને ઠરાવે પણ બદલાની આશા રાખ્યાવિના જેને તેને આપવાને તત્પર હોય છે. અને તેથી તેવી સહાય તમે સુગમપણે પામી શકો એમ છે.

અદૃષ્ટ જીવનને કેવું કરવું તેનો સંપૂર્ણ આધાર તમારા પોતાના ઉપર જ છે. તેમાં પ્રતિજ્ઞક બહારની કાષ્ટ પણ વસ્તુ નથી. અને તેમાં જે કંઈ પ્રતિજ્ઞક થઈ પડે તેને દૂર કરવા તમે સ્વતંત્રપણે સમર્થ છો. એ પ્રતિજ્ઞાસામે યુદ્ધ કરવા કાષ્ટ બીજા મનુષ્યોને આમંવણ કરવાની જરૂર નથી કે તોપના કારખાનામાં તોપો ધડાવવાનો 'ઓર્ડર' આપવાનો નથી. તમે ધરના ખુણે બેઠા બેઠા એકજા જ તે પ્રતિજ્ઞાનો હાથ કરી શકો એમ છે.

જેમણે જેમણે આવા પ્રતિજ્ઞાનો હાથ કર્યો છે તેમણે એકજાએ જ કર્યો છે. તેમને બીજા મનુષ્યોની જરૂર નથી પડતી એટલું જ નહિ પણ બીજાં બહારનાં સાધનોની પણ જરૂર નથી પડતી. એથી ઉલટું બહારનાં સાધનો અને અન્ય મનુષ્યોનો મોટે ભાગે પરિત્યાગ કરવો પડે છે. આમ હોવાથી જ તે કાર્ય તમે ધારો એટલું ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકો એમ છે. સ્થૂલ અથવા જાણ સાધનો અને પરિસ્થિતિને રચવામાં અને તેનાદ્વારા સહાય લેવામાં તમારા પોતાના બળનો અત્યંત જીવ્ય યાવ છે, અને તેથી એ સાધનોનો જ્યાં ઉપયોગ નથી હોતો ત્યાં તમારા તે બળનો સંયમ રહેવાથી બીજા દિશામાં તમારા તે બળને સારી રીતે વાળી શકો છો.

અદૃષ્ટ પ્રકારે ગણાતા તમારા જીવનને ઉત્કૃષ્ટ કરવા માટે જે આંતર સામગ્રીની જરૂર છે તે તમને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત છે. પરંતુ તે જાણવાને માટે જે દૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે તે તમને હાલ પ્રાપ્ત ન હોવાથી જ તમે પોતે તમને પોતાને તે સામગ્રીથી રહિત માનો છો.

એ સામગ્રી તમારા પોતાના જ અંતરમાં છે, અને તે અત્યંત પ્રમાણમાં છે. એક ડબ્બીમાં બીજી ડબ્બી અને બીજી ડબ્બીમાં ત્રીજી ડબ્બી એમ ડબ્બીઓની પરંપરા એક જ મોટા ડબ્બામાં હોય છે એવા શબ્દો તમે જોયા છે ને ? ઉપરથી જોતાં એક જ ડબ્બો દેખાય, પણ એક એકની અંદર જેમ એક એક ડબ્બી રહેલી હોય છે, તેમ મનુષ્યની આંતર સામગ્રીમાં છે. ઉપરથી જોતાં મનુષ્યને એમ લાગે છે કે મારામાં અમુક નાની સામગ્રી જ છે. પણ જ્યારે તે તેનો ઉપયોગ કરે છે, અને એ પ્રકારે એ સામગ્રી રૂપ ડબ્બીને ઉઘાડે છે, ત્યારે તેને જણાય છે કે તેની જ અંદર બીજી નવીન સામગ્રીરૂપ ડબ્બી તૈયાર જ છે. આવીરીતે જેમ જેમ તે એક એક સામગ્રીને ઉઘાડતો જાય છે, વાપરતો જાય છે, તેમ તેમ તેની અંદરથી નવીન અને નવીન સામગ્રી તેને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. હાકાની ક્રીષ્ણી મસમસનો આખો તાકો જેમ એક આંગળીની ક્રીષ્ણી વાંસની શુંગળીમાં યમાષ્ટ રહેલો હોય છે, તેમ અનંત સામર્થ્યની સામગ્રી તમારા અંતરમાં રહેલી હોય છે. તમારે તેને કેવી રીતે વાપરવી એ જ વિચારવાનું છે. અને આથી જ અદૃષ્ટ રીતે ગાળવાના જીવનને તમે જેવું ઉત્કૃષ્ટ કરવા ધારશો તેવું ઉત્કૃષ્ટ કરી તે વડે સુખનો અનુભવ કરી શકો એમ છે.

* * * *

તમારા અદૃષ્ટ જીવનનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ જેવું સ્વરૂપ તમે કદ્યું હોય તેવા પ્રકારનું જીવન ગાળવાં મર્યાદા દૃષ્ટ પ્રકારનું જીવન તમને પ્રાપ્તસામગ્રીને અનુસાર ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે ગાળવામાં કરી શકો જ વિરોધ નથી. પરંતુ તેમાં તમારા બળ તથા સમયનો ફેટલો ભોગ આપવો પડે છે, તેનો પૂર્ણ વિચાર કરજો. તમારા અદૃષ્ટ પ્રકારે ગાળવાના અર્થાત્ આંતર જીવનની સાથે તમે વધારે અને વધારે સંબંધવાળા રહેજો. એ જીવન જ તમને સુખ વા દુઃખનો અનુભવ કરાવશે. તમે વાણીથી મીઠા શબ્દો બોલો, પણ અંતર દ્વેષ કે ક્રોધથી પૂર્ણ રહેતું હોય, તમે મનુષ્યોના પ્રત્યક્ષમાં યાનના, વિરાગના, પ્રેમના, બોધના, વિવેકના અને એવા જ પ્રકારના શબ્દો બોલતા હો પરંતુ અંતરમાં તેથી વિપરીત જ વ્યાપારો ચાલતા હોય તો બહુ ઘોડી ફરોમાટે બાહ્ય જગતમાં તમે કદાચ સ્તુતિયાત્ર ગણાશો, પરંતુ તેથી તમારો પોતાનો કરો જ શુદ્ધવાર વળવાનો નથી. તમારું અંતર તો મિલતી ચીમનીની અંદરની કાળાસ જેવું જ રહેવાનું. એ ચીમની બહારથી રંગેલી હશે તેથી શો સારો લાભ થવાનો હશે ?

* * * *

તમે તમારા જીવનને સર્વોત્તમ પ્રકારે ગાળો અને તેની સાથે બીજાઓને પણ તે જ પ્રકારે સર્વોત્તમ જીવન ગાળવાને ઉત્તેજન આપો, અને તેઓ તે પ્રકારે સર્વોત્તમ જીવન ગાળે તેમાં તમારાથી જેટલી સહાય અપાય તેટલી આપો. બહે તમે તમારા અમુક સ્વાર્થથી આ કાર્ય કરો વા કેવલ પરમાર્થથી આ કાર્ય કરો, તેમાં કંઈ વાંધો નથી. પરંતુ તે નિર્દોષ અને શુદ્ધભાવપૂર્વક જ કાર્ય થવું જોઈએ. નિસ્વાર્થતાની ડાંબી મધને ફરવાની જરૂર નથી. તમારે સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છા હોય તો તે બહે સાધજો, પણ તેને નિસ્વાર્થતા અથવા પરમાર્થનું રૂપ આપીને સ્વાર્થ સાધવાની અધમદૃષ્ટિ કદી પણ રાખશો નહિ. તમારા અને અન્યના કલ્યાણને માટે જ તમે કાર્ય કરો, બસ એટલું પૂરતું છે.

* * * *

મહાકાલે આ કથન અનેક પ્રસંગે કર્યું છે અને તેમ છતાં તે પુનઃ પુનઃ કહે છે કે જ્યારે દશે દિશાથી પ્રતિકૂલતાનું જ જાન થાય, અને તમારા પ્રત્યેક કાર્યને પ્રતિકૂળ જ પરિણામ આપતો જણાય, તેવા સમયે પણ તમે પોતે જે કંઈ યોગ્ય અને ઉચ્ચ છે તેમાં જ રમ્યા કરજો. આગ્રહપૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુપ્રતિ જ-ધર્યા કરજો, અને તમારી માનસ દૃષ્ટિને તો અખંડ અનુકૂલ પરિણામનું જ ચિંત્ર જોવા કરવા દેજો. તમે જે વખતે પ્રતિકૂલતાની સાથે બળો છો, તે વખતે અગ્નિમાં ઘી હોમાય છે, અને તેથી અગ્નિ અત્યંત પ્રજ્વલિત થાય છે. તમારી આ પ્રકારની માનસ સ્થિતિ સ્થૂત પરિસ્થિતિને ધારેલા અનુકૂલ પરિણામમાં લાવવા સમર્થ છે.

* * * * *

જે અંતઃકરણ ચિંતાથી બપાકુલ યથ રહ્યું હોય છે તે અંતઃકરણ પોતાના કર્તવ્યમાં વારંવાર ભૂતો કરે છે. આ જેમ સત્ય છે તેમ જ અંતઃકરણમાં પ્રકટતું દ્વિધાપણું અને કરાગપણું, ખોટાં ખોટાં જ્ઞાતિજનક મેનવ્યો, તેમ જ મનની કુમાર્ણે વાળેથી ગતિ એ બધું પણ વારંવાર ભૂતો થવામાં તેટલા જ કારણરૂપ છે. અને એવી ભૂતો અનેક વિધ્નો અથવા કષ્ટને ઉપજાવે એ સ્વાભાવિક છે.

* * * * *

વિકળ મન હંમેશાં વિકળતાના જ કારણોને ઉપજાવે છે. વિધ્નથી ધેરાયલું મન વધારે અને વધારે વિધ્નોને જ પ્રકટાવે છે. હંકારમાં સિદ્ધાંત એટલો જ કે વિધ્ન વિધ્નને, વિપત્તિ વિપત્તિને, ક્લેશ ક્લેશને અને દુઃખ દુઃખને જ સજે છે. આ સિદ્ધાંતને પ્રચલિત કહેવતના શબ્દોમાં કહીએ તો 'વાગ્ધાપર વાગે' એ છે. તેથી વિધ્ન, વિપત્તિ, ક્લેશ વગેરેથી જેમ અને તેમ ઝાઝા આપણે રંગાઇએ છીએ, તેમ આપણે આપણાપ્રતિ ઝાઝા વિધ્ન, વિપત્તિ, ક્લેશ વગેરેને આમંત્રીએ છીએ વિધ્ન, ક્લેશ વગેરેનું જેમ વધારે ચિંતન કરીએ છીએ, આપણી માનસ અને સ્થૂત દૃષ્ટિને જેમ જેમ વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં તેનાં જ ચિત્રો દેખાડીએ છીએ, આપણી કલ્પનામાં તેનાં જ પ્રસંગોને ખડા કર્યાં કરીએ છીએ, તેમ તેમ આપણે તે જ વસ્તુથી વીટળાઇએ છીએ. થોડો સમય જતાં આપણને અતુભવ એ જ પ્રકારનો થાય છે કે વિધ્ન, વિપત્તિ અદિના સર્વરૂપ આપણે છીએ, અને તેમાંથી નીકળેલા કિરણોથી જ આપણું જગત્ જવાઇ રહ્યું છે.

* * * * *

ક્લેશાદિકથી, દુઃખાદિકથી જેમ જેમ આપણે ક્લેશાદિ, દુઃખાદિ થતા જઇએ છીએ તેમ તેમ તે ક્લેશ, દુઃખ વગેરે દ્વિગુણિત, ત્રિગુણિત, દશગુણિત, શતગુણિત, સહસ્રગુણિત અને એમ વધતાં જ જાય છે. આપણે પોતે જ આપણા ક્લેશાદિને વધવા માટે બળ આપતા જઇએ છીએ, જીવન આપના જઇએ છીએ, અને તેમને ટકવાના કાળને વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં લંબાવતા જઇએ છીએ. આજ સુધીમાં તમને પ્રાપ્ત થયેલા ક્લેશાદિકની આ રીતે તમે અનેકગુણિતવૃદ્ધિ કરી છે. હવે તેનો છોડો લાવવો છે !

* * * * *

વર્તમાન સમયના વિધે અથવા પ્રતિકૂલતાની ચિંતા કરવી એ આપણા બનિ-
ષ્યમાં તેને સ્થાયી રાખવાનાં અને તેની વૃદ્ધિ કરવાનાં કારણને રચવાં એ જ છે, એ-
વધાની ચિંતાથી મુક્ત રહેવું એ તે બધાના સત્વર નાશ કરવાનું કારણ રચવું એ છે.
વિધે અથવા ગમે તે પ્રતિકૂલતા આવી હોય તેને ટાળવાને માટે તેની ચિંતા કરવી એ
એક મુખ્ય સાધન છે એમ ધણા મનુષ્યો સમજે છે. 'હાય, હાય, તારા માથે આટઆ-
ટલું દુઃખ છે, તેની લગ્ન ચિંતા નથી ?' આતું કહેનારા મનુષ્યોના ટોટા નથી. તેઓ તેને
ટાળવાને માટે તેની ચિંતા કરવી એ જ સાધન સમજે છે, પણ ખરૂં જોતાં તેમ નથી.
કલેશ, વિપત્તિ વગેરે હોય તો તેનો વિચાર કરો, પણ તે વિચારમાં એ જ હોતું જોઈએ
કે તેને ટાળવાને માટે માર્ગ શોધવો. નહિ કે 'હાય, હાય, હવે શું થશે, આ દુઃખ
તે કેમ-ટળશે' એવા લમણે હાય દહને વિચારો કરતા બેસી રહેવું. પ્રાપ્તવિપત્તિના
વિચારો મનને બગાડતા નથી, પણ પ્રાપ્ત વિપત્તિ માટે જે વિકળતાના વિચારો
છે તે મનને બગાડે છે. મનને સાંત રાખો, ધૈર્યવાળું રાખો, સ્થિર રાખો,
સામર્થ્યવાળું રાખો, અને પછી એ વિપત્તિને શી રીતે ટાળવી તેના જ આગ્ર સરળપણે
વિચાર કરો. મનને તંગ કરીને તાણી તાણીને વિચાર કરવાથી કશું જ વળવાનું નથી,
મનને સાંત અને સ્વસ્થ રાખીને વિપત્તિ ટાળવા જે વિચાર કરવા હોય તે કરો. ચિંતા
ન કરો પણ ચિંતન કરો.

*

*

*

પ્રાપ્તવિપત્તિનું જેઓ ધણું જ ચિંતન કરે છે તેને તે વિપત્તિ ધણા મોટા પ્રમાણમાં
પ્રાપ્ત જ રહે છે અને વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, અને જેઓ વિપત્તિઆદિનું ચિંતારૂપે ચિં-
તન નથી કરતા, તેમને વિપત્તિ ટાળવી સહેલી લાગે છે, અને તેમની પાસે કાઈ
પ્રસંગ વિપત્તિરૂપે પછી આવતો જ નથી.

*

*

*

*

ધણી વખત આવી મળનાર કેટલાક ઉપાધિઓ તો એવા હોય છે કે જે આપણે
તેના વિચારો કરવાનું છોડી દઈએ છીએ તો પછી તે અપણી પાસે ઉઠા જ રહેતા
નથી. અને તેની સામા ઉપાધિમાત્રથી પણ અત્યંત સમર્થ એવી સત્તા જે આપણા
અંતરમાં રહેલી છે તેને જાગ્રત કરી તત્કાળ તેના સંમુખ સ્થાપીએ છીએ તો તે જ ક્ષણે
તે લોપ થઈ જાય છે. પરંતુ જગતમાં એવા ધણાએ લડવૈયા પડ્યા છે કે જેના જ્ઞાનમાં
અજ્ઞાન બાણો છે, અને તેમ છતાં ઉપાધિઓથી યરચરતા જ રહ્યા હોય છે, અને ઉપાધિ-
ઓના ગેળી મારને મૂગે મહોડે સહન કર્યા જ કરતા હોય છે !

*

*

*

*

ખીલું બધું તો ઠીક પણ એ વાર્તા ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો કે ઉપાધિ અથવા
વિપત્તિની આશા રાખ્યા કરવી નહિ. ધણા મનુષ્યોને આ એક કુટેવ પડી હોય છે. તેઓ
નિત્ય વારંવાર એવા વિચાર કરતા હોય છે કે "કાણે જાણે, કાલ ઉઠીને કેવોએ
દહોડો આવે, સઘળા દહણા તે કંઈ દીવાળી છે, આ દુનીયામાં કાલ ઉઠીને માથે શું શું
નહિ આવી પડે તેનું કાણુ જાણુ છે, આજ તો આટલું છે, તે કાલ ઉઠીને શું એ નહિ
આવી પડે તે શું સમજાય." આવા આવા વિચારો ધડી બે ધડી નહિ પણ કલાકાના
કલાકો કર્યા કરનારા પણ ધણા હોય છે. આવા પ્રતિકૂલતાના જ અનુભવો કર્યા કરવાનું

જાવી લેવામાં આવે છે. ઉપાધિરૂપ અથ્વા અસલ છે એમ કલ્પનાથી જ માની લેવામાં આવે છે. જે મનુષ્ય એ અશ્વોમાં ધોર અધિકાર અથવા સ્થામતાને જ જુએ છે તેને તે કેવળ ભયની પ્રતીતિ કરાવી તેનામાં ચિંતા પ્રકટાવે છે. જે મનુષ્ય તેના તરફ એટલી હદયની ઉઠી લાગણીથી જોતા નથી, અને તેના સર્વ અંશોતરફ દૃષ્ટિ નાખે છે તેને એ અશ્વોની કિનારીમાંથી ઝરતા સૂર્યનાં સુવર્ણમય રશ્મિઓ એ અમ્મની સ્થામતાસાથે અપૂર્વ સુંદરતાને ધરતા પક્ષ જાય છે. એ જ અશ્વો ખીજાની કલ્પનામાં મનોહર વિચાર-સ્ફુર્તિ કરાવી શકે છે. સ્વલ્પમાં જેવા દૃષ્ટિબિંદુથી તે જોવામાં આવે છે તેવી અસર તે જોનારના અંતઃકરણમાં ઉપજાવે છે.

આપણી શારીરિક સ્થિતિ કેટલીક વખત અત્યંત ગંભીર અથવા ત્રાસજનક લાગે છે, અને તેમ છતાં તે ઝાઝળ માત્ર જ હોય છે. અને આત્માના સામર્થ્યથી સહજમાં તેની અસ્તબ્ધસ્થ સ્થિતિ કરી શકાય છે. જ્યારે ભય અથવા શંકાની દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઈએ છીએ, ત્યારે તે અત્યંત ભયાનક લાગે છે, અને આપણામાં તેના જ ભય-જનક વિચારોને પ્રકટાવે છે. જે વસ્તુ ઉપર આપણે દૃઢપણે જોયા કરીએ છીએ તેને અનુરૂપ વિચારો જ આપણામાં પ્રકટવા માંડે છે. આ રીતે અમુક પ્રકારના ભયોત્પાદક વિચારો ક્રમે કરી આપણા શરીરમાં તે પ્રકારની હાનિકારક અસરને પ્રકટાવે છે, અને તે અસર ખીજા અનેક હાનિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

આપણા પોતાના આકાશમાં જ્યારે સ્થામ અથવા ચઢી આવતાં દૃષ્ટિએ પડે ત્યારે વિચારવાયુની મધુર લહરિઓ તેને ક્ષણમાત્રમાં વિખેરી નાખશે એ જરૂર જાણીએ. આ વિચારો તે તે છે કે જે આત્માના અભ્યંતર પ્રદેશમાંથી ઉઠે છે, અને તે કુચળે પ્રવેશ કરનાર મનુષ્ય તે વિચારોને સ્ફુરાવી શકે છે. તમે ત્યાં પ્રવેશો, તે વિચારને સ્ફુરવા, તેમાં તન્મય થાઓ અને પરમ આરોગ્ય અનુભવો.

મનુષ્યમાત્રના જીવનનો એક અભ્યંતર પ્રદેશ છે; તે અત્યંત શુદ્ધ, મધુર, અને રમણીય છે. એ અભ્યંતર પ્રદેશમાં પ્રવેશવાથી સુદ્ધિશક્તિની મર્યાદાથી અતીત એવી પરમ શાંતિ અને એ સ્થળવિના અન્ય ક્યાંદિ પણ નથી એવો અલૌકિક વિશ્વક્ષણ આનંદ મળી આવે છે.

મનુષ્યના શરીરમાં જે ક્ષણે વ્યાધિનું દર્શન થાય છે, અથવા વ્યાધિ પ્રકટ થવાની ચિહ્નો દેખાય છે, ત્યારથી જ તેને એ ભય ઉપજે છે કે રખેને આ વ્યાધિ ભયંકરરૂપ પકડે અથવા આ ચિર્ણમાંથી કાંઈ મોટો રોગ ઉપજી આવે. પરંતુ આ જ સ્થળે આત્માના વિચાર પ્રકટાવવાની જરૂર છે. આત્માની જ્યાં સત્તા પ્રવર્તી રહી છે ત્યાં ભયંકરજેવું કશું જ નથી. જે કાળે મનુષ્ય આત્મામાં પ્રવેશે છે, પ્રજ્ઞાનપણે આત્માના પ્રદેશમાં આવીને ઠરે છે, તે કાળે, પૂર્વે જે અત્યંત ભયાનક દેખાતું હતું તે કેવળ મિથ્યારૂપ થઈ રહે છે, અને તત્કાળ ત્યાંથી પલાયન કરી જાય છે.

જ્યારે તમે કોઈ પણ વસ્તુની કઠિનતા જોવા માગો છો, ત્યારે તમને પ્રત્યેક વસ્તુમાં કઠિનતા જણાય છે. પરંતુ ગમે તેવી કઠિનતા હોય તોપણ તમારા પોતાના સામર્થ્ય-આગળ તે દુર્બળ જ છે, એમ જ્યારે તમે નિશ્ચયપૂર્વક જાણો છો; અને એ પ્રકારનો અંતરથી અનુભવ કરો છો ત્યારે કોઈ પણ વિષયની કઠિનતા ટળી જાય છે.

* * * *

સત્ય પ્રેમ સામાના પ્રેમની સ્પૃહાવાળો હોતો નથી. સતિને બદલામાં કશું જ જોઈતું નથી. બદલો એ તેને મન અત્યંત તુચ્છ ક્રિયા છે. સત્યપ્રેમ અન્યઉપર એક જ કારણથી પ્રેમ રાખે છે, અને તે એ કે તે પોતે સત્ય પ્રેમરૂપ છે અને તેથી અવસ્ય પ્રેમ કરવો જોઈએ. આવા નિરસ્વાર્થ પ્રેમથી તમારું હૃદય શું હલકારી રહ્યું છે ?

* * * *

ચિંતામાનથી મુક્ત રહો. તે જ્યાં હોય ત્યાં તેને સહ્યા કરવા દો, તમારું મુખ તેના તરફ જરા પણ ફેરવવાની જરૂર નથી, તમને તેની કશી જ અગત્ય નથી.

* * * *

તમારા ધન, શૃદ્ધ, અલંકારો વગેરેની જેટલી સંભાળ રાખો તેટલી જ તમારી વાણીની પણ સંભાળ રાખજો. જ્યારે તમારે કોઈ પણ ઉપયોગી કહેવાતું હોય ત્યારે જ તેનો ઉપયોગ કરજો. અન્ય મનુષ્યના જીવનને જે પ્રભાવમય અને સુખરૂપ કરે તેનો જ ઉચ્ચાર કરજો. જે આપાતકારક સત્ય દેખાય, જે થોડા વખતને માટે જ સત્ય દેખાય, તેનું અર્થંક કયન કર્યો કરશો નહિ. જે નિત્ય છે, જે પરમ સત્ય છે, તેને વાણીવડે વારંવાર ઉચ્ચારજો. જેને તમે સત્યરૂપે ન જાણતા હો, જેને તમે દિતરૂપે ન જાણતા હો, તે પછી ભલે તમારી જીભને ધડીભર ગમન ઉપજાવે એમ હોય તોપણ નિરોધપૂર્વક તેને બોલતા અટકજો. અને જે વસ્તુસંબંધી તમને ખજર ન હોય તેના નકામા ગપગોળા કદાપિ ફેંકશો નહિ, ગમે તે બોધતું તેના કરતાં મોન એ ખરેખર મધુર છે, જરા મોનની મધુરતાને પણ ચાખો તો ખરા.

* * * *

સામર્થ્ય શેમાં છે તે તમે જાણો છો ? જ્યાં અત્યંત શાંતિ છે ત્યાં જ સામર્થ્ય છે. જે સામર્થ્ય મોટા હિમાચલને પણ ડગાવે છે, તે સામર્થ્ય પૂર્ણ પ્રશાંતિમાં જ રહેલું છે, અને પ્રશાંતિમાં રહીને જ તે સામર્થ્ય પોતાનું કાર્ય કરે છે. આથી મનુષ્ય જ્યાંસુધી પૂર્ણ શાંતિને અનુભવતાં દિષ્ટિએ નથી ત્યાંસુધી મહાન્ સામર્થ્યને તે કદી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તમે પોતે અર્થંક પૂર્ણ પ્રશાંતિમાં છો, તમારી આસપાસ-તમારા સર્વ વ્યવહારમાં, તમારા અંતઃકરણમાં લેશ પણ અંશમાં, ક્યાંદિ અંશમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફોલ નથી, પરંતુ પરમ પ્રશાંતિ જ છે, એ ભાવનાને સદોદિત જાગત રાખો. આવી પ્રશાંતિને તમારામાં અનુભવ કરવો હોય તો નીચેનું પદ વારંવાર શાંતિના ભાવપૂર્વક ગાઓ અને તેમાં તન્મય થઈ રહો.

પદ. (જીવ લજી લે સદ્યુદ્ધતાને, એ લય.)

મારું જીવન સતત વહે શાંતિમાં,

શાંતિમાં, વિશ્રાંતિમાં—મારું.

વસ્તુવિચારે કરી મન પડતું, નથી અવનતિની શ્રાંતિમાં,
ઉચ્ચ લક્ષ્યને લક્ષી રહેતાં, સતત વહે ઉત્ક્રાંતિમાં; માંડે
હર્ષ શોક ન થતાં અનુકૂળ પ્રતિકૂલ સ્થિતિની સંપ્રાપ્તિમાં,
દ્વૈતભાવ ક્યાંથી પ્રકટે આ, ચિન્મયતાની વ્યાપ્તિમાં; માંડે
અતૃપ્તિના અંતરના અંકુર, પરિણમતા પર્યાપ્તિમાં,
ઉપેન્દ્ર એક અચક્કરવરૂપે રહું, આદિ મધ્યે કે સમાપ્તિમાં; માંડે

* * * * *

મનના, બુદ્ધિના તથા આત્માનાં સામર્થ્યનો ઉચ્ચ પ્રકારનો વિકાસ તમારામાં કરવા હિતજન હો તો પુસ્તકોમાં, આકાશમાં, જ્યોતમાં, કે મનુષ્યોની વાતચીતમાં ડાકીયાં ક્યાં કે રશે નહિ. એ બધામાંથી પાછા વળો, બહારની સઘળી વસ્તુઓમાંથી પાછા વળો અને અંતરમાં આવી ઠરો. અભ્યંતરનું ચિંતન કરતાં, અભ્યંતરમાં સ્થિર રહેતાં, અભ્યંતરનો અનુભવ કરતાં શિખો. એ અભ્યંતરનું ચિંતન કરવામાં, તમારા સમગ્ર વિચારોને તમારા અંતરનાં ઉંડાણમાં, તમારા આંતર જીવનના મધ્યસ્થિતિમાં વાળવા માડો. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ આમ અભ્યંતરનું ચિંતન કરવાને બદલે બહિરનું જ ચિંતન કર્યા કરતો હોય છે, અને તેથી ઉપરઉપરના જ ચિંતનમાં તે અખંડ રમણ ક્યાં કરતો હોય છે. ઉપરઉપરના ચિંતનમાં અતરવ રહેલું છે, ઉંડાણના ઉચ્ચ ચિંતનમાં તરવ રહેલું છે, અને જ્યારે તમે તરવનું ચિંતન કરતા થાઓ છો ત્યારે જ મન બુદ્ધિ તથા આત્માનો સર્વોત્તમ વિકાસ કરો છો.

* * * * *

ઉપરજીલ્લા નહિ પરંતુ ઉંડાણના ગંભીર વિચારો અને ઉચ્ચ પ્રકારના વિચારો જ આપણો વાસ્તવ વિકાસ અને આપણામાં વાસ્તવ વિરોધતાને ઉપજાવે છે. પરંતુ તેવા વિચારો કેવલ અભ્યંતરમાં સ્થિર થવાથી અને વારંવાર અભ્યંતરના જ સંબંધવાળા રહેવાથી પ્રકટે છે. બહારનું ચિંતન મનુષ્યને વ્યગ્ર, સંકાશીલ, બ્યવધાનકારક અને અધઃપતન કરનાર ધર્મ પડે છે, જ્યારે અભ્યંતરનું ચિંતન મનુષ્યને અવિકલ, પ્રશાંત, નિઃસંક અને ઉચ્ચગામી કરી મૂકે છે. ઉચ્ચે જતું હોય તો અભ્યંતરના-ઉંડાણના-વિચાર કરો, નીચે જતું હોય તો ઉપરના-બહિરના-જ વિચારો કરો.

* * * * *

અભ્યંતરના વિશાળ પ્રદેશમાં, આપણામાં રહેલી સર્વ શક્તિઓની શક્યતાની જ ખાલુને આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ પ્રકારે સિદ્ધિનાં અર્થત્વ સંકષ્ટનાં જ કારણોને સ્પષ્ટપણે જાણીને તેનો વિકાસ કરવાને માટે, આપણને એ શક્યતાની ખાલુનું અર્થત્વ તે અંશનું વિસ્પષ્ટ જ્ઞાન થવું જોઈએ, અને તેનું આપણને જ્ઞાન રહેવું જોઈએ. આપણી સર્વ પ્રકારની બુદ્ધિ અથવા શક્તિના પૃથ ભાગમાં રહેલા અમર્યાદ સમર્થ્યને આપણે અનુભવવું જોઈએ. આ પ્રકારના ઉંડાણવાળા અનુભવનું દર્શન અથવા આંતર પ્રદેશનું જ્ઞાન, જ્યારે આપણે અંતરનું અને અંતરનું જ અખંડિતપણે ચિંતન કરીએ છીએ, અંતરમાં અને અંતરમાં જ અગિયુષ્ઠ રહ્યા - કરીએ છીએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે અને વેગપૂર્વક આપણને થાય છે. આ અનુભવ કરવાનો વિધય

છે, વાણીનો નથી, અને તેથી ઉપરનું લખાણ તત્કાળ સ્પષ્ટ ન થાય તો તેથી અકળાશે નહિ તેમ તેને નિર્મલ્ય ગણી અથવા કઠિન માનીને ઉવેખી કહાડશે નહિ આચારમાં મૂકી જીએ. તેનું અદ્ભુત ફળ ત્યારે જ જણાશે.

*

*

*

જ્યારે જ્યારે તમે તમારા પોતાના સંબંધમાં વિચાર કરો ત્યારે ત્યારે તમારામાં રહેલી આ શક્તિ અથવા સિદ્ધિના સામર્થ્યવાળા તમારા પોતાનો વિચાર કરો. એટલે તમે કેવળ સામર્થ્યહીન છો, તમારામાં કશું જ કરવાની શક્તિ નથી, એવા પ્રકારના તમારે પોતાને માટે વિચાર કરશે નહિ. આ શક્તિતાનું સામર્થ્ય તમારામાં અનંત પ્રમાણમાં છે, તેથી તેવા રૂપે જ તમે તમને જાણો અને વિચારો.

કોઈ અમુક જ પ્રકારની કાર્ય કરવાની અત્યંત કુશળતા (Talent) કે જે વ્યાપણને પ્રાપ્ત હોય અથવા પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત ક્ષમતા હોય તે શક્તિના પોષક વિચારોને જ તમારામાં અવકાશ આપો. કોઈ પણ વ્યક્તિના સંપોષક વિચારોમાં જ પ્રતિભાનું સામર્થ્ય રહેલું હોય છે.

જ્યારે જીજ્ઞાસા સંબંધમાં તમે વિચાર કરો, ત્યારે તેમના આત્માપ્રતિ દૃષ્ટિ વાળીને વિચારો કરો. મનુષ્યમાં બે વિભાગ અથવા બે બાજુઓ છે. એક જીવનની અને બીજી આત્માની. ત્યારે આત્માની બાજુને જોઈને જ ધૃત મનુષ્યોસંબંધી વિચાર કરવાનો અભ્યાસ પાડો. એ બાજુનો વિચાર કરવાથી કોઈ કાળે પણ તે મનુષ્યમાં આત્માની દિવ્યતા ઝળહળી ઉઠવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ પ્રકારે આપણા પોતાના સંબંધમાં તેમ જ ધૃતરના સંબંધમાં વિચાર કરવાથી આપણે આપણને અધઃતરનું ચિંતન કરવાનો અને અધઃતરપ્રતિ જ દૃષ્ટિ વાળેલી રાખવાનો અભ્યાસ યાદીએ છીએ.

*

*

*

*

પ્રત્યેક શક્તિની બે બાજુઓ હોય છે, એક અંદરની અને એક બહારની. જ્યાં સુધી મનુષ્ય તે શક્તિની બહારની જ બાજુને જોવા કરે છે ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય એ શક્તિના સામાન્ય બળને જ જોઈ શકે છે અથવા અનુભવી શકે છે. પરંતુ મનુષ્ય જ્યારે કોઈ પણ શક્તિની અંદરની બાજુપ્રતિ દૃષ્ટિ વાળે છે અને તેના આંતર સામર્થ્યનો વિચાર કરવા માંડે છે, ત્યારે તે મનુષ્ય તે શક્તિનું વધારે વિશાલ અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તે શક્તિનું અધિક ઉચ્ચ સ્વરૂપ તેના લક્ષમાં આવી શકે છે. માનસ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે જેનું જ્ઞાન મનુષ્યને થાય છે તેના તે બાજુ જીવનમાં અવિષ્કાર કરી શકે છે, તેથી જ્યારે તમને કાર્ય કરવાની અત્યંત કુશળતાની જે શક્તિ તેનું વિશાલ સ્વરૂપમાં જ્ઞાન અથવા જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે શક્તિનો તમે તમારા પોતાના સ્થૂન વ્યતર્ભાસિદ્ધિ અને વિશેષ અવિષ્કાર કરો છો, અને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક પ્રમાણમાં તેમાં તન્મય થઈ રહ્યાં તમે એ શક્તિને જાગ્રત કરી સોડો છો. આમ હોવાથી જ પદ્મોદય જીવન બાજુમાં પામવાની અગત્ય છે, એ તમને સદૃશ

મારું જીવન સતત વહે રું

શાંતિમાં, હિ

મંગલ લગ્ન.

પદ. (રમેહની નદીઓ ઉભરાય, એ લપ.)

આજે રૂડાં મંગલ વર્તીય,

મારો પ્રભુસહ હસ્ત જોડાય;

પ્રભુકરથી મીઠળ બધાય,

છેડા છેડી પ્રભુથી ગંઠાય.

કન્યા ને આ પતિ, એવું હતું જે ભાન;

તે રૂપ અંતરૂપટ હતો, ઉભયના મધ્યસ્થાન,

આજે મધ્યેથી અળપાય,

જેથી એકરૂપ થવાય;—

સાવધાન શબ્દે કરી, કરવા એ પટ દૂર,

સંજ્ઞા ધાર્તા, મુજ વધ્યું; અભિમુખતાનું પૂર;

ત્યાં તો સંલગ્ન મુજને કરાય,

મુજને અખંડ સોભાગ્ય કથાય;—

જલથી જલ મળતું યદા, તેનું વધે પ્રમાણ,

એકરૂપ થાવા વિષ, તેથી એક અન્નજી;

મુજ પ્રભુસહ એકય પમાય,

ત્યારે વધતું ઘટતું ત્યાં ન કાંય;—

સૂર્યરશ્મિનું એકય પજી, નહિ અમારી તુર્ય,

(કાં જે) રશ્મિ ને ભાનુતણાં, જણાય છે જે રશ્મિ

અમ એકય તો એવું યાય,

જેમાં દ્વિત ન કાંઈ લઢાય;—

એવા અનુભવ એકયમાં, માણું અવનવી મોજ,

અમે સરોવરરૂપ થતાં, યદ્યપે અમે સરોજ;

એથી અન્ય કશું ન વધાય,

લગ્નહેતુસમાપ્તિ સધાય;—

૧ પાણીમાં પાણી ભળવાથી તેના જવામાં વધારો થાય છે, તેથી તે ખરેખરે એકરૂપ થતું જણાતું નથી એમ મને લાગે છે. પણ અમારા એકપમાં કોઈ વધારું કે ઘટતું જણાતું નથી.

મહાત્મા અમિતવર્ચા.

અથવા

અદ્ભુત યન્ત્ર.

પીપ્પરવાદા નદીને તીરે શ્રીઅમિતવર્ચા નામના ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો છે. એ આશ્રમની દિવ્યતાઉપરથી અનુમાનઅર્થને ઋષિના માહાત્મ્યઉપર પહોંચતાં ક્ષણ પછી વાર લાગે એમ નથી. નદીના આશ્રમવાળા તીરે અનેક વૃક્ષોનાં ઝુડાં પોતાના સ્વાભાવિક રમણીય સનિવેશથી સહિદેવીના ચાતુર્યને ઘોષ કરે છે. ઋષિના શિષ્યોએ આશ્રમમાં અને આશ્રમની આસપાસ રોપેલા, પૂર્ણ પ્રેમથી પાણી પાછને ઉછરેલા, અપત્યવત્ રહેલા સુગંધ અને શોભાના બરથી યુક્ત અનેક વૃક્ષો કલાદંડી માનવીમાધાવી શું શું કરી ચક્રે છે તેનો કંઈક ચિતાર આપે છે. નેત્રને ઉત્સવરૂપ બનેલા એ વૃક્ષો વાયુવેગથી હાલતી પોતાની શુકુમાર શાખાઓરૂપ હરતથી તે આશ્રમમાં પ્રવેશવાનું નિર્મનજી અતિથિને કરી છતિધિદેવો મઘ એ શ્રુતિને કૃતિમાં મૂકતાં જણાય છે. આશ્રમનું બંધારણ પ્રેમરૂપ દિવ્ય તત્ત્વઉપર રહેલું સ્પષ્ટ જણાય છે. સૂર્યાસ્તપહેલાં વિશ્રાંતિની એક બે ધટિકા ઋષિઓને મળે છે તે તેઓમાંના ધણા આશ્રમના પ્રાણીઓના સદ્વાસમાં બહુધા ગાળે છે. સુદૃઢ શરીરવાળા કેટલાક શિષ્યો આશ્રમમૃગોસાથે દોડવાની સરત કરે છે. અતિવિશ્રંબને લીધે ધરના મનુષ્યજેવા યજ્ઞ રહેલા એ મૃગો પ્રથમ તો જાણી જોઈને પોતાની સ્પર્ધા કરનાર તરુણોથી પકડાઈ જાય છે, પણ પછી પોતાનો ઉદ્ધમ વેગ જણાવી તે તરુણોને સંદેશો કહેતા જણાય છે કે, જોયો અમારો વારતવિક વેગ ! શ્રીઅમિતવર્ચા ઋષિના પ્રભારથી આટલા વેગથી અમે ઉન્નતિશિખરપ્રતિ ગતિ કરીએ છીએ. આ જન્મમાં અમે મૃગો છીએ, પણ ફાળ મારી અમે સત્વર મનુષ્યત્વ, દેવત્વ, અને ઈશ્વર પામીશું. પીપ્પરવાદા નદી શિષ્યોનો પણ મદજી કરી તે મૃગોને ઉત્તર દેવી સંભળાય છે: “ હે મૃગો ! જપ છે તમારો, પણ અભિમાન ધરશો નહિ. મારા વેગપ્રતિ દષ્ટિ કરો. આ આશ્રમમાં રહી આ ઋષિશિષ્યો જે સત્કર્મપરંપરા આચરે છે તેના ફળપ્રતિ વેગને સચવનાર મારો પ્રવાહ છે. જે તમારામાં સામર્થ્ય હોય તો મારાઉપર આ જે તણખપું તરે છે તેની સ્પર્ધા, તીરઉપર રડી, કરો. ”

અહિંસાનો મહિમા તમારે જોવો હોય તો જરા લક્ષ કરો—આશ્રમ આગળ પડેલા કૂતરાતરફ. પગે કટિ વાગવાથી તે નિર્ભંગસરખો પડી રહ્યો છે, અને તે કાંદવાના તેના તેના સંપ્રજા પ્રયત્નો નિષ્ફલ ગયા છે, તેની આ દશા જોઈ એક મિયાડી દૂરથી દોડતી આવે છે, તમે એમ ધારતા હોશો કે કૂતરો મિયાડીઉપર તલપ મારી તેના પ્રાણુ લેશે. પરંતુ અહિંસાનો મહિમા તમારી ધારણાને બૂલભરેલી ઠેરવે છે. સ્નેહાળ બહેનની પેઠે

નીચે વળી બિલાડી પોતાની જાણને આમ તેમ ફેરવી કાઢે. કાઢે છે, અને ફૂતરે. મનઃકથા યદ્યપિ વૈષેષિકામાં નિસર્ગસિદ્ધ પાટવજ્ઞાણી પોતાની લગિનીને લાંગૂચ્યાલનાદિ અનેક ચેષ્ટા-આધી પોતાનો આભાર સૂચવે છે. ઉતરતા પ્રાણીઓવચ્ચે જ્યારે આ પ્રકારનો સંબંધ છે ત્યારે મનુષ્યમનુષ્યવચ્ચે અને શુરશિખ્યવચ્ચે સંબંધનું તો કહેવું જ શું ?

અરેક શિષ્ય બીજા શિષ્યોને પોતાના પ્રાણસમાન પ્રિય ગણે છે, અને મહર્ષિ અમિતવર્યાને તે સર્વ પોતાનો અંતર્યામીની મૂર્તિ, પરમેશ્વરના પ્રતિનિધિ અને પ્રાણના અધિપતિરૂપે અવલોકે છે. આશ્રમમાં ૫૦૧ શિષ્યોની સ્થિતિ છે, છતાં કાષ્ઠને કાષ્ઠપ્રતિ દેવ નથી, કાષ્ઠનું અંતઃકરણ કાષ્ઠપ્રતિ અસૂચાધી બગતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠનું અનિષ્ટ દેખી પ્રસન્ન થતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠનો માર્ગ રોકતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠના ઉચ્ચ અધિકારથી ગ્યાનિ અનુભવતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠના ઉતરતા અધિકારથી અભિમાન, સતોષ કે પ્રસન્નતા સેવતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠનું કાર્ય કરવામાં પછાત પડતું નથી અને કરીને કદી બતાવતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠને અપેક્ષિત સાહાય્ય આપવામાં પ્રમાદ કરતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠને વિદ્વેષનો લેશસરખો ઉપજાવતું નથી, અન્યજ્ઞતાં પણ શૂલ યથે કાષ્ઠ કાષ્ઠપ્રતિ ક્ષમા યાચવામાં લઘુતા સમજતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠને પોતે જાતે ક્ષમા આપવારૂપ અભિમાન ધારણ કરતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠપ્રતિ વિપાદયુક્ત મુખમુદાથી કદાપિ જ્ઞેતું નથી, કાષ્ઠ કાષ્ઠના પદાર્થ અન્યાયથી મદ્ય કરવા વિચારતું નથી. સખ્ય, રનેહ અને સદ્વિષ્ણુતાની પ્રૌઢિએ શિષ્યો આ પ્રમાણે પહોંચેલા છે. અમિતવર્યા ઋષિને તેઓ માત્ર શુરરૂપે માનતા નથી, તેઓ તેમના શુર છે, ઉપર કલા પ્રમાણે આજે છે અને ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ છે, માતા છે, પિતા છે, સખા છે, અને શ્રાતા છે. અર્થાત્ શુદ્ધ પ્રેમના ધોરણઉપર બંધાયેલા સર્વ સંબંધોનો અનુભવ અમિતવર્યા પ્રતિદિન પ્રસંગે કરાવે છે. આ કારણથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિધિનાના જીવોને નિયમમાં રાખવા અર્થે જેમ રાત્ર્યમાં અધિકારીઓની યોજના કરવામાં આવે છે તેવી યોજના આ આશ્રમમાં કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ આશ્રમમાં નાગરિકસંસ્થા (પોલીસ) નું કાર્ય પ્રત્યેક શિષ્યનું અંતઃકરણ કરે છે, અને ફોજદારી ન્યાયાધીશનું કાર્ય મહર્ષિ અમિતવર્યા કરે છે, અર્થાત્ શાંતિભંગના અસંભવને લીધે નાગરિકની આવશ્યકતા નથી, અને શિષ્યોને આચાર, વર્તનઆદિ સંબંધી જો કંઈ ચડા ઉદ્ભવે છે તો તેનું સમાધાન આશ્રમના સર્વવિદ્ અધિષ્ઠાતાતરફથી તેઓ મેળવે છે.

આશ્રમના અધિષ્ઠાતા મહામુનિને હવે નિદ્રાળીએ. જાગત દશામાં નેત્રને આત્માનું સ્થાન કહ્યું છે તે જેવું યથાર્થ છે. ધણા મનુષ્યો બીજાની વાણીથી લોભાષ્ટ અંતે પશ્ચાત્તાપ કરે છે, પરંતુ નેત્રભાષા ઉદ્ભવાનું સામર્થ્ય જો આવ્યું તો એ પ્રમાણે ઠગાનાના પ્રસંગો અતિન્યૂન આવે છે, અને મનુષ્યસ્વભાવની પરીક્ષા સમીચીન રીતે થઈ શકે છે. સ્ત્રીઅમિતવર્યાનાં નેત્ર અદ્વિતીય છે. નિર્મલ દર્પણની પેઠે તે તેમના આત્માનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડે છે. તેમનું અતિનેજસ્વિપણું તેમના જિતેન્દ્રિયત્વને અને અંતરાત્માના સંગને સૂચવે છે. તેમના દીર્ઘ અપાંગ, બીજા લક્ષણોસાથે લેતાં, સિદ્ધિસંયમનો ધોણ કરે છે. તેમાં કંઈકતાનો અંશ નથી, પણ નિવૃત્તજ્ઞ પ્રમાણી મિથિત દ્રવ રહેલો છે તે તેમના વાતસલ્યના મહિમાનું ખ્યાપન કરે છે, તેમનું રથેય મન અને પ્રાણ એ બે અવે-ઉપર તેમના પૂર્ણ નિમજ્જનો નિદેશ કરે છે. સ્મિતની છાયાથી અંકિત તેમની મુખમુદા પ્રસન્નતાપરતે પૂર્ણ રાશાકને લગવે છે અને જણાવે છે કે દરપ્રપંચને ક્રૂસાસમાન

સમજી દશિસ્વરૂપ રસમય નિગતમાના સાક્ષાત્કારથી તેઓ આત્મતૃપ્ત અને પથાર્ય રસિક બન્યા છે. તેમની ગતિઉપરથી સમજાય છે કે વાવાઝોડાથી મેરુ મહીધરનું ચલન યામ તો વિષયસનિકર્ષથી તેમના ચિત્તમાં ફોલા યાય. પ્રસંગે પ્રસંગે વિલક્ષણ રીતે નેત્રનિમીલન કરવાની તેમની યુક્તિ સ્પષ્ટ બોધ કરે છે કે વ્યવહાર કરતાં પણ કૂર્મની પેઠે પ્રત્યાહાર કરવો એ તેમને મન સહેલની વાત છે. વાયુની અતિમંદ લહરીમાં પણ ફરફર ઉડતા, મખમલહરતાં પણ સુંવાળા ફેર તેમનું અતિ અત્પત મતિદ્વિધ્ય, તથા શિષ્યવર્ગપ્રતિ, મનુષ્યપ્રતિ, પ્રાણિમાત્રપ્રતિ, વિશ્વપ્રતિ તેમનું અપરિમિત કારુણ્ય સૂચવે છે. ચરણશુશ્રૂષા-કાળે શિષ્યના હસ્તતલવડે સેવાયેલી તેમની પદપ્રકાશનું ક્ષણ પણ પ્રેક્ષણ કરવાથી નેત્રનું સાર્યકમ યાય એમ છે. સ્વદંપમાં કહીએ તો શ્રીઅમિતવર્યા નાથિ પ્રેક્ષકને એતું જ્ઞાન કરાવે છે કે તેમની સંનિધિમાં શ્રેષ્ઠ આનંદ, આત્મતિક તૃપ્તિ, અષ્ટ સિદ્ધિ, નવ નિધિ, મૃગપતિની નિર્લયતા, સાગીર્યની પવિત્રતા, પ્રમાદરનો પ્રકાશ, સુધાંશુની અમૃતદ્રષ્ટિ, અભોધિની અગાધતા, વટવૃક્ષછાયાની શીતલતા, મેરુની ગંભીરતા, અવકાશની સર્વગતતા એ સર્વની અવરિધિ છે. હૃદયપુડરીકની મધ્ય કણિકામાં જેમ જીવાત્માની સ્થિતિ છે તેમ આશ્રમના મધ્યમાં મહામુનિ અમિતવર્યા શિષ્યરૂપ વિભૂતિથી પરિવેષિત રહે છે. આવું તેમનું દેવી સ્વરૂપ હોવાથી તેઓ વેદાન્તદૃષ્ટિથી તેમના શિષ્યોના જ્ઞેય છે, યોગ-દૃષ્ટિથી તેમના ધ્યેય છે, અને ભક્તિની દૃષ્ટિથી તેમના સેવ્ય છે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? ઈશ્વર છે કે કેમ-એવી સંકા કોઇ પણ શિષ્યને થતી નથી, કારણ કે ઉગ્ર ઈશ્વરથી યુક્ત પુરુષમુક્તિ સર્વના સમક્ષ જ છે.

શિષ્યો બ્રાહ્મ મુદ્દતે ઉઠી આવસ્યક દેહકાર્યથી પરવારી થીયૂપવવાહાના હૃદયમલહર સ્પર્શ જલમાં સ્નાન કરી સંપ્રમસાધક દ્વિપાઓના આચરણમાં એક પ્રહર ગાળે છે. અમિતવર્યા મહાત્મા પણ કર્તવ્યતાતિત અવસથાને પ્રાપ્ત છતાં અને વિધિનિષેધાતિત હોવા છતાં જનતાને શુદ્ધાચારનું ઉદાહરણ આપવાઅર્થે, શિષ્યોના ધ્યેય છતાં શિષ્યસમાન આચારોને સેવે છે. ધ્યાનના અવસાને શિષ્યો વેદમંત્રોવડે શ્રીઅમિતવર્યાનું અર્ચન કરે છે. તે થયા પછી શિષ્યો શુરુશ્રીના પ્રસાદરૂપ ફલાહાર પ્રદણ કરે છે, મધ્યાહ્નનો કળ મહા-ત્મા બહુધા એકાંતમાં વ્યતીત કરે છે, અને શિષ્યો આશ્રમના આવસ્યક કર્તવ્યથી પરવારી શાસ્ત્રપરિશીલન, સંખ્યાશાપઆદિ દ્વિપાઓમાં ગાળે છે. શ્રીઅમિતવર્યા કોઇ કોઇ સમયે અણુધાર્યા આવી પહોંચી આ શિષ્યસભાને વિભૂષિત કરે છે. આવા કોઇ પ્રસંગે શિષ્ય-સમાજ ભરાયો છે, અને નીચે પ્રમાણે બહુ સંજંધવિનાનું પરંતુ બોધયુક્ત સ્નેહસંભાષણ આવી રહ્યું છે:

અનિમેષ કહે છે: આ જગતમાં પૂજ્યત્વ શા ઉપર અવલંબી રહ્યું હશે!

સ્વયંજ્યોતિ કહે છે: આ પ્રજનું એક ઉત્તર આપી શકાય એમ નથી. વ્યવહાર અને પરમાર્થ એ બે દૃષ્ટિથી પૂજ્યત્વના અવલંબન પણ દ્વિવિધ હોવા ધટે છે. કેમ યથાર્થ કેની, સ્થિરપ્રાણ!

સ્થિરપ્રાણ કહે છે: યથાર્થ છે. પરમાર્થપક્ષે પૂજ્યત્વ અંત કરણના ઉચ્ચ અધિકાર ઉપર અવલંબી રહે છે. જેણે ઉચ્ચતમ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, શ્રેષ્ઠ યોગની કલા સાધી છે, પરમાત્માની અનન્ય ભક્તિમાં જેનું અંતર રમે છે એવો યોગી, યોગી અને ભક્ત પુરુષ પરમાર્થદૃષ્ટિથી પૂજ્ય છે. વ્યવહારિક પૂજ્યત્વવિશે બહુ દ્વાદશ ત્મા પોતાના અભિ-પ્રાયથી આપણને આનંદ આપશે.

દ્વાદશાત્મા સસ્મિત કહે છે: પરમાર્થનો મધુર રસ પોતે પચાવી પાડી વ્યવહારનો આરો રસ બંધુ રિથરપ્રાણે મારે માટે રાખ્યો તેથી મારે તેમને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. આરા રસની પશુ શું વ્યવહારમાં આવશ્યકતા નથી? આપણે તો પ્રલાદારી છીએ, અને બીજાઓ જેવું લવણ વાપરે છે તેવું વાપરતા નથી, તોપણ ક્ષમા પણ કારણ રહેલો છે, અને તે રાસાયણિક ઉપચારોથી પ્રયત્ન પાડી શકાય છે એ સિદ્ધ વાત છે. અર્થાત્ આપણે સર્વ પણ ક્ષિત્તોક્તા હોવાથી તે રસ પિરસતાં મને સંકેત થતો નથી.

પૂર્ણપ્રગ કહે છે: અહો! કલિયુગમાં પિરસનારાઓનું પણ કેવું વાક્યાતુર્ય હોય છે!

દ્વાદશાત્મા કહે છે: બંધુ પૂર્ણપ્રગ! શ્રીઅમિતવર્મા શરુના ચરણકમલની ડાયામાં રહેતા તમને કલિયુગની પ્રતીતિ થાય છે તેથી હું તમને પ્રત્યાક્ષ કહેવા જતો હતો, પરંતુ તમારે અપમાન ન થાય માટે હું તમને પૂર્ણપ્રગ જ કહીશ. વારુ, વ્યાવહારિક પૂજ્યત્વનો વિષય મને સોંપ્યો છે તો પ્રથમ તો લક્ષ્મીસ્મૃદ્ધિજન્ય પૂજ્યત્વ છે. લક્ષ્મીના પ્રભાવનું ચિન્તનમાત્ર કરવાથી ચતો ઘાતો નિયતેતે એ ક્રુતિપ્રમાણે મારી વાણી વિરમી જાય છે, સુદ્ધિ બહાર મારી જાય છે, અને કદપના કુદિત યદ્દ જાય છે, તેથી હું અત્ર જ વિરમું છું. બંધુ પૂર્ણપ્રગ હિતર પૂર્ણ કરશે.

પૂર્ણપ્રગ કહે છે: શી એ વશ્તુકનું ચિન્ન છે, તેથી બંધુ દ્વાદશાત્માએ વશ્તુગદ્ધિનો આશ્રય લઈ હિતર આપ્યું છે એમ કલ્પવિના ચાલે એમ નથી. વિવિધ શાસ્ત્રો વિદ્યાઓ અને વિવિધ કલાઓની પ્રાપ્તિથી સિદ્ધ થતું આદ્યપૂજ્યત્વ શું વ્યવહારમાં અમિત રચાને મૂકવા યોગ્ય નથી?

ઉમાશ્યાસ કહે છે: મૂકવોયોગ્ય છે જ, અને શું વિદ્યુતના અમકારાજેવી અસિના પ્રયોગથી સંપાદન કરવામાં આવતું જ્ઞાનપૂજ્યત્વ બીજી પદ્ધતિએ સ્થાપવા યોગ્ય નથી?

સિદ્ધતથ્ય કહે છે, બંધુ ઉમાશ્યાસે વર્ણવેલ પૂજ્યત્વ બહુ ઉચી પંક્તિનું છે. સ્મૃતિ-કારનાં કહેવા પ્રમાણે

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમણ્ડલમોદિનૌ ।

પરિવાહ યોગયુક્તઃ રણે સામિમુક્તો દત્તઃ ॥

યોગી અને વીરપુરુષ બંને સૂર્યમંડલને ભેદી અતિક્રમણ કરે છે. ત્રીજે સ્થાને શી-જન્ય પૂજ્યત્વ મૂળીએ તો યોગી સ્થાન બાકી રહે છે, તે સ્થાન વયોજન્ય પૂજ્યત્વને આપવા હું ધાર્દ્ર્ય ધરું છું. શરદામધ્યે જ તારતમ્યનો નિર્ણય કરવામાં વય ઉપયોગી છે એમ સ્મૃતિકાર કહે છે, પરંતુ વ્યવહારમાં સર્વ વર્ણોમાં અદર્શિશ શ્રેષ્ઠ વયની અધિક સંમાનનીયતાના સંસ્કારો એવા પ્રગલ્ભ હોય છે કે ધણી વાર તો તે યોગી સ્થાનને બદલે પ્રથમ સ્થાને આવી બેસે છે.

એકાંતપ્રિય કહે છે, આ વિના સત્તાજન્ય પૂજ્યત્વઆદિ પૂજ્યત્વના અનેક વિભાગો પાડી શકાય, પરંતુ વીરત્વ, પરાક્રમ, સત્તાઆદિ ગુણો જ્ઞાનપ્રકૃતિના અંગમૂત હોવાથી તેને પ્રયત્ન પાડી વર્ણવા આવશ્યક નથી.

સદસાંશુ કહે છે: સત્તાની વાર્તા ચાલે છે તો, મારા અંતરમાં જે પ્રશ્ન ધણી સમ-યથી ધોળાયાં કરે છે તે કાઢવાનો આજે યોગ આવ્યો છે. યોગીશ્વર આપણા શરુશ્રીનું અંધર્ય અપરિમિત છતાં તેઓ તેને કાઈ દિવસ કેમ પ્રકટ કરતા નથી?

આ વાક્ય પૂર્ણ થાય છે કે તરત જ પાદુકાનો ખડખડાટ શ્રવણગોચર થાય છે. શ્રીઅમિતવર્મા મહાત્મા સંભાષણશાળામાં પધારે છે.

(અપૂર્ણ.)

વ્યાપારાદિમાં કેવી રીતે વિજય મેળવવો.

(અનુસધાન વર્તમાન વર્ષના ૫૪ રકટ થી.)

યોગ્ય પ્રકારની ક્રિયા કાંઈ પણ વસ્તુના મૂલ્યને વધારે છે. વધાર્ય વિજય એનો અર્થ એ જ છે કે તે વસ્તુના મૂલ્યની નિત્ય વૃદ્ધિ થતી રહેવી. મનુષ્યે બનાવેલી વસ્તુમાટે જ આ પ્રકારનું સમજવાનું નથી, પરંતુ મનુષ્યને પોતાને માટે પણ એ જ પ્રકારે સમજવાનું છે.

કાંઈ પણ વસ્તુની જેમ જેમ અધિક ઉપયોગિતા પ્રકટતી જાય છે, તેમ તેમ તેની ક્ષમિત વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં મળતી જાય છે. જગત્ સારી વસ્તુઓ જ માગતું હોય છે, અને તેની પ્રાપ્તિમાટે વધારે પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાને તે તૈયાર છે. પરંતુ બલવાન અને હુદિવાળી માનસિક શક્તિઓ જ ઉત્તમ પદાર્થો બનાવી શકે છે.

અમુક પ્રકારનો પ્રયત્ન જ અમુક પ્રકારની વસ્તુઓ પ્રકટાવે છે. જો કે તે વસ્તુઓનું મૂલ્ય, તે વસ્તુ તૈયાર કરવામાં મનુષ્યના વિવિધ પ્રકારના સામર્થ્યો જોટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો હોય છે તેના ઉપર જ મુખ્ય આધાર રાખે છે. અધિક સંખ્યામાં બનાવેલી સામાન્ય પ્રકારની વસ્તુઓ મનુષ્યને ધાર્યો વિજય આપી શકતી નથી. અદ્વિતીય પ્રકારની વસ્તુ બનાવવામાં જ વિજયનો આધાર રહેલો છે, અને તે વસ્તુના ગુણ (Quality) તથા પ્રમાણ (Quantity) ની સાથે તેનું અદ્વિતીયપણું હોવું જોઈએ. આ પ્રકારે વસ્તુ ઉપજાવવામાં મનુષ્યના વિશાળ મનનું તેમાં ક્રિયાત્મકવિધાન (તે વસ્તુ પ્રકટાવવામાં જે પ્રકારની ક્રિયા કરવી જોઈએ તે ક્રિયાને કામે લગાડવી તે) થવું જોઈએ. મનુષ્યમાં જે ઉત્કૃષ્ટ શક્તિવાળું મન છે તેને કામે લગાડીને સારીરિક કે માનસિક જે કંઈ ક્રિયા કરવાની હોય તે કરવામાં આવે, અને એ રીતે જે વસ્તુ બનાવવામાં આવે તેના વડે જ વિજયની સિદ્ધિ થાય છે.

તેમ છતાં જેમનામાં આવી ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિવાળું મન ન હોય તેવાને વિજય પ્રાપ્ત થવાનો જ નથી, એમ માની ખેસવાનું કશું કારણ નથી. મનુષ્યમાં રહેલી એ કાર્ય-સાધકતાની શક્તિને અસામાન્ય પ્રમાણમાં વધારી શકાય છે. આ સંબંધમાં મનુષ્યમાં કેવા પ્રકારની કાર્યસાધકતાની શક્તિ મનુષ્યને પ્રાપ્ત છે તે જાણવું, અને તેનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવો એ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કાંઈ ને કાંઈ શક્તિ તો રહેલી હોય છે, પરંતુ તે કયી છે તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન તે મનુષ્યને ન થવાને લીધે ઘણી વખતે તેનામાં રહેલી એ મુખ્ય શક્તિઉપર એ અલક્ષ કરે છે, અને તેનામાં જે નથી તેને માટે પારવિનાનાં દારૂં માર્યા કરે છે. આ કારણ પણ ઘણાં મનુષ્યને વિજય ન અપાવવામાં નિમિત્તરૂપે હોય છે.

જેના પરિણામમાં ધારેલી ફત્તેહ મળે એવા પ્રકારનું કામ કરવામાં, તે કામની પોષક અને સહાયક એવી ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ, અને તે ક્રિયાઓ પણ સામાન્ય પ્રકારની

નહિ પરંતુ અત્યંત ઉચ્ચ પ્રતિભા યદી મેળવે. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મૂળ કાર્યને તોડી પાડે અથવા તેમાં વિધિ ઉપજાવે એવી કશી ક્રિયા ન થતાં મૂળ કાર્યની રચના થવામાં જે સર્વ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે એવી જ બીજી ક્રિયાઓ થતી રહેવી જોઈએ. પરંતુ મનુષ્ય પોતાનો પ્રયત્ન એવા પ્રકારે કરે કે જેથી તેનું પ્રત્યેક કાંઈ પણ મહત્વવાળું કાંઈ ઉપજાવે, તેને માટે તે મનુષ્યમાં કેટલું સવિશેષ સામર્થ્યની અવેક્ષા છે. એ પ્રકારના સામર્થ્યની જેનામાં ન્યૂનતા છે તેણે ક્રિયાઓનો મોટો ભાગે દુર્બલ થતો હોય છે. તેના પ્રયત્નોના વ્યાપારો ઉપર માર્ગે જ વહેતા હોય છે. આથી કેટલા પ્રકારનું જાણવા જેવું કાંઈ મળતું નથી. પરિણામી વસ્તુમાં જે ગુણ (Quality) ઉપજાવવો જોઈએ તે એ કાર્યો ઉપજાવી શકતા નથી. જે ક્રિયામાં કાર્યસાધકકૌશલ્ય (ability) નથી રહ્યું તે ક્રિયા કાંઈ પણ વાસ્તવિક મૂલ્યવાળા કાંઈને પ્રકટાવી શકતી નથી. આમ હોવાથી પૂરે જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રતિભા વસ્તુઓ બનાવવાથી જ વિજય મળતો હોવાથી જેણે વિજય પ્રાપ્ત કરવો છે તે મનુષ્યને માટે કાર્યસાધકકૌશલ્યની શક્તિની અનિવાર્ય અગત્ય છે.

તમારા વ્યાપારને લગતા કૌશલ્યનો વિકાસ કરવાને માટે, તમારામાં તે વ્યાપાર કરવાનું દાક્ષ જે કૌશલ્ય હોય તેનો સર્વોત્તમ પ્રકારે ઉપયોગ કરો, તથા તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરો. અને તમારા તે કૌશલ્યનો વિકાસ કરવામાં તમારા સમયનો બને તેટલો વધારે ભોગ આપો. તે વિકાસને અત્યુદ્ગમ જે જે સાધનો હોય તેને આમદ્યપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી તેના ઉપયોગવડે તે કૌશલ્યનો તમારામાં વધારો કરો.

તમને જોઈએ તેટલો પગાર મળતો હોય કે ન મળતો હોય, અથવા તમારા કાર્યનો બીજી કેટલી રીતનો ખર્ચો જોઈએ તેવો મળતો હોય કે ન મળતો, તોપણ તમારામાં રહેલી કાર્ય કરવાની જે શક્તિ અથવા કુશળતા (Talent) છે તેનો તમારા કાર્યમાં નિઃસંકાયપણે ઉપયોગ કરો. તમને વધારે સારો પગાર મળે ત્યારે જ તમારી કાર્ય કરવાની જે ઉચ્ચ પ્રકારની કુશળતા છે તેનો ઉપયોગ કરવાનું તમે ધારતા હો તો તેમ કરવાથી તમે વધારે પગાર કે ખર્ચો કદી મેળવી શકવાના નથી; અને ઉલટી તમારી તે શક્તિ તમાગમાં યડી પડી ઘસાઈ જવાની.

તમને પ્રાપ્ત કાર્યસાધકતાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવાથી, તમારામાં જે કાંઈ સર્વોત્તમ છે તેને પ્રદાશમાં આણીને તમારી એ કાર્યસાધકતાનો તમારામાં વિશેષ વિકાસ કરો છો એટલું જ નહિ, પરંતુ જેઓ તમને જાણે છે, તેઓને તમે સિદ્ધ કરી આપો છો કે તમે કેટલા વધારે મોટી પદવીને લાયક છો, અને એવી લાયકાતવાળા મનુષ્યોની જ્યાં ત્યાં અનિવાર્ય અગત્ય હોવાથી, તમે નિઃસંશય તમારી ચેત્વણતાપ્રમાણે ઉચ્ચમ્મદ મેળવી શકશો.

તમારી વાણીના દુઃકાકાથી નહિ પણ કાર્ય કરીને સિદ્ધ કરી બતાવો કે તમે અમુક કાર્ય કરવામાં એકલા છો. એ પ્રકારે કરવાથી આગળ વધવામાં તમને અનેક તક-પ્રસંગ આવી મળે છે.

નોકરીને ખર્ચે તમે કાંઈ વ્યાપાર કરતા હો તોપણ તમારે માટે આ જ નિયમ લાગુ પડે છે, અને તેમાં કશો જ અપવાદ હોતો નથી. જગતને સારી વસ્તુઓ જોઈએ છે, તમે તે ઉપજાવો, અને તમે શું ઉપજાવી શકો એમ છે તે જગતને જાણવા દો. તમારો વ્યાપાર હુમ ચાલશે.

જ્યાં ઉત્તમ પ્રકારની નોકરી હોય છે ત્યાં મનુષ્યો દોડી જાય છે. તમારામાં રહેલી કાર્યસાધકતાની શક્તિનો સર્વોત્તમ અને પૂરેપૂરા ઉપયોગ કરીને તે નોકરીની લાભકાતવાળા થાઓ. એ કાર્ય તમારી પાસે પુષ્કળ વ્યાપારને આકર્ષી લાવશે.

મનુષ્યે અત્યંત લક્ષ આપવા યોગ્ય વિષય વ્યાપારને સિદ્ધ કરવાની કુશળતાનો વિકાસ કરવો એ છે. આ આત્મ પ્રકારની શક્તિનો વિકાસ થવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓનો શોધ થયેલો હોવાથી, એ વિષયઉપર આપેલું સતત લક્ષ અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે.

જેઓ કાંઈ પણ બાબતમાં અદ્વિતીયસરખા થયા નથી, અને તેથી કરીને અઘણિ કરી પશુ વિજયી મેળવ્યાવિનાના જ છે, તેમણે આથી નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. શરીરમાં સ્નાયુઓનો વિકાસ કરવો એ જેમ શક્ય અને સરળ છે તે પ્રકારે વ્યાપારિકી કાર્યસાધકતાની વિરલ શક્તિને પ્રકટાવવી એ પણ તેટલી જ શક્ય અને સરળ છે.

આપણી વર્તમાન સ્થિતિમાં મનુષ્યના લૌકિક અભ્યુદયમાં વ્યાપારિકી કાર્યસાધકતા એ અત્યંત મુખ્ય વિષય છે. જીવની સંપૂર્ણ કૃતકૃત્યતા વ્યાપારની સિદ્ધિ-માં જ રહી છે એમ નથી. પરંતુ વ્યવહારને સાવવામાં તથા દેહનિર્વાહનાં સાધનને અર્થે તેની અગત્ય પણ ધણી છે. જ્યાં સુધી વ્યવહારદશામાં રહીને વ્યવહારની ધુરા એનીએ છીએ, ત્યાં સુધી તે વ્યવહાર અને તેટલો સરળ અને સુખજનક થાય એ કરવાની પણ આવશ્યકતા છે. વળી જે વિજયની કળા આપણને પ્રાપ્ત છે તેમાં જાણીને નિષ્ફળતાનો અનુભવ કરવો અને દુઃખનાં શોદકાં રડયા કરવાં, એથી કંઈ વિશેષ નથી. વિજય કેમ સિદ્ધ કરવો એ આપણે જાણીએ છીએ, તેથી આપણે આપણાં સુખને અર્થે, વ્યવહાર-સિદ્ધિની જેટલા પ્રમાણમાં આપણને અગત્ય છે તેટલા પ્રમાણમાં એ જ્ઞાનો ઉપયોગ જાન જાણેથી કળાને વાપરીને તેમાંથી ધારેલો લાભ ઉપજાવી લેવો જોઈએ, તે જ્ઞાનને થોડા ધણા પ્રમાણમાં ન વાપરતાં આપણા સઘળા સામર્થ્યપૂર્વક વાપરીને તેમાંથી અધિક લાભ થોડા સમયમાં મેળવી લેવો જોઈએ.

વર્તમાન સમયમાં કાર્ય કરવાની જે શક્તિ તમને પ્રાપ્ત છે તેનો સંપૂર્ણ અંશથી ઉપયોગ કરવાની સાથે વિશેષમાં એ કરવાનું છે કે મનને એ જ સ્થિતિમાં રાખ્યા કરવું એમ કરવાથી તમને હાલ જે કાર્ય કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થવાને લીધે તે વિશેષ તેજસ્વી બનતી રહેવાની અને તેની સાથે તમારા મનને જોડેલું રાખ વાથી તેમાં પણ વિકાસ થતો રહેવાનો જેવી રીતે સ્નાયુને યોગ્ય પ્રકારનો વ્યાયામ આપવાથી તે સ્નાયુનું કદ અને તેના સામર્થ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેવી રીતે તમારામાં રહેલી કાર્ય કરવાની શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી તે શક્તિ, તેના કાર્ય કરવાના સમયમાં જ વધારે બલવત્તર થતી જશે.

તમારી એ કાર્ય કરવાની શક્તિને તમારા મનની અનુકૂળ સ્થિતિમાં રાખીને તેની સાથે રહીને ઉદ્યમ કરવા માટે કર્તવ્ય એ છે કે તમને જે પ્રાપ્ત કાર્ય હોય તે તમારું દિત કરનાર છે, તમારી ઉન્નતિમાં તે સહાયક છે એવા પ્રકારનો તેમાં બાવ રચાઈને પછી તે કર્તવ્ય આનંદથી કરવું તમારું કાર્ય એક બોજારૂપ છે, માથે પડ્યું છે તે જેમ તેમ કરીને પૂરું કર્યું એટલે છૂટ્યા, આ નોકરીની છ કે આઠ દલાકની કેદ બોગવવી

તે ભોગવરી એવા પ્રકારના કંટાળાવાળા વિચારોપૂર્વક કોઈ કાર્ય ન કરશો, ઉપર કહ્યું તેવા જ પ્રકારનો અનુકૂળ ભાવ નિરંતર તમારા મનવડે તમારા કાર્યમાં રાખ્યા કરજો. તમારા વિચારમાં તમારા કાર્યને ત્રાસરૂપે ન રાખતા પ્રીતિના વિષયરૂપે, રાખજો. અને આ વિચારને તમારા મનમાં એવી રીતે દઢાવજો કે જ્યારે જ્યારે તમને તમારા કર્તવ્યનું સ્મરણ થાય ત્યારે ત્યારે તે કર્તવ્ય તમારી પ્રગતિઅર્થે જ છે એવું તમને સ્મરણ રહે.

આ પ્રકારના ભાવપૂર્વક કાર્ય કરવાથી તમે તમારા કર્તવ્યની સાથે એવા પ્રકારના સંબંધવાળા થશો કે પછી જે કંઈ કાર્ય તમે કરશો તે સર્વ કાર્ય તમને સ્વાથી વિજય આપનાર જ થઈ પડશે. આટલા જ અગત્યની બીજી વાર્તા આની સાથે એ લક્ષમાં રાખવાની છે કે જ્યારે તમે તમને પ્રાપ્ત કાર્ય તમારી જ પ્રગતિનું સાધક છે એવા પ્રકારના વિચારો રાખો તેની સાથે એ પ્રગતિના વિચારો એવા તો બળપૂર્વક કરવા કે જેથી તમારું કાર્ય તેનાથી ઉત્તેજિત બને. પ્રગતિના વિચારના આત્માની સાથે તમારું કાર્ય એવું તો એકરૂપ બને કે જેથી તે કાર્ય કરવામાં તમને અત્યંત ઉત્સાહ અને આનંદ રહે. આમ થવાથી તમારું કાર્ય શીઘ્રતાથી આગળ વૃદ્ધિ ધામતું જશે એટલું જ નહિ પરંતુ એથી પણ અધિક ઉત્તમ કાર્ય કરવાને તે તમને શક્તિમાન કરશે અને અધિક ઉત્તમ કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થવું એનો અર્થ જ એ કે તમારી વ્યવસ્થા ઉન્નતિ થતી.

* * * * *

અદ્વા અનેક મહાન કાર્ય કરે છે. ઉચ્ચતર પ્રાપ્ત્ય તથા ઉચ્ચતર ભૂમિકાની સિદ્ધિ એ જ વાસ્તવ વિજય છે. આ પ્રકારનો વિજય જે મનુષ્ય સિદ્ધ કરવા માગે છે તેને માટે અદ્વા એક અત્યંત અનિવાર્ય અગત્યની વસ્તુ છે. કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ જાગ્યતમાં થોડી પણ અદ્વા વિના કદી જ આગળ પંથ કાપી શકે. નથી તેમ જ જે અત્યંત સમર્થ પુરોગ થઈ ગયા છે તેમનામાં સુખ્ય વસ્તુ બીજી કોઈ જ નહોતી પણ અત્યંત પ્રમાણમાં અદ્વા હતી.

અદ્વાનું જે અર્થમાં અદિ મહાન કરવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એવો નથી કે કોઈ પણ વસ્તુસંબંધી કંઈ માનવું. અદ્વા એ મનની એક સ્થિતિવિશેષ છે-કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાપ્ત (મેળવી આપનાર) સ્થિતિવિશેષ છે. અદ્વા એ મનુષ્યમાં રહેલી એક એવી વસ્તુ છે કે જે મનુષ્યના બંધનોને ત્રોડે છે, જે અનેક ઉચ્ચ પ્રાપ્ત્યને સિદ્ધ કરે છે, અનેક મહાન શક્યતાઓને રંગે છે, અને એ શક્યતાઓની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય તેનું અંતરથી જ્ઞાન પ્રકટાવે છે. આપણા વર્તમાન સમયમાં અને આપણી વર્તમાન સ્થિતિમાં અમુક વસ્તુ શી રીતે આપણે મેળવી શકીએ તેનું જ્ઞાન અદ્વા ઉપજાવે છે, અને તેના સાધનોપ્રતિ આપણને દારી જાય છે.

અધિક પ્રમાણમાં વિજય સાધવાને માટે દોષદૃષ્ટિની ખાસ અગત્ય છે. અને જેને મનુષ્યો વિશાળ મગજ કહે છે તેવું હોવાની જરૂર છે. અર્થાત્ અમુક સમયે અમુક જ કરવું અને તે યોગ્ય પ્રકારનું જ હોય, એવું જાણવાની જે આંતરદૃષ્ટિ તેની અગત્ય છે. આવી જે આંતરદૃષ્ટિ તે અદ્વા વિના બીજું શું છે ?

જ્યારે ઉચ્ચ વસ્તુમાં તમારી શ્રદ્ધા પ્રકટેલી રહે છે, ત્યારે તમારું અંત કરણ જે કંઈ ઉચ્ચ છે તેના જ સામર્થ્ય અને તેના જ આત્મામાં પ્રવેશ પામે છે, તેની સાથે જ તમારું અંતઃકરણ સંબંધવાળું થાય છે. એ પ્રકારે યવાથી એ ઉચ્ચ વસ્તુને તમે પ્રાપ્ત કરો છો. આ ઉપરથી એ સરળપણે સમગ્રય એમ છે કે શ્રદ્ધાની કક્ષામાં રહીને જે અંતઃકરણ વિવિધ વ્યાપારો-ક્રિયાઓ-કરે છે, તે અંતઃકરણે ઉચ્ચ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં પર્વત કદીપણ દારી ન જતાં કાર્ય કરવું જ જોઈએ.

શ્રદ્ધા ત્રિચારની વિશુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે છે, અને મનને તેજસ્વી બનાવે છે. કારણ કે શ્રદ્ધા મનને તેની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં સ્થાપેલું રાખે છે-ઉચ્ચ ભૂમિકાનું જ તેને અખંડ જ્ઞાન કરાવ્યા કરે છે. એ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધિ અવસ્થા કરીને રહેલી છે.

આપણામાં અપ્રકટરૂપે ઉચ્ચ કક્ષાવાળાં અને અધિક સામર્થ્યવાળાં જે તત્ત્વો રહેલાં છે તેને શ્રદ્ધા જાગ્રત્ કરે છે, અને પ્રત્યેક દિશામાં આપણા જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરે છે. તેમ યવાથી મનની વિદ્યાગતા થાય છે, મનના સામર્થ્યોમાં વૃદ્ધિ થાય છે અને કાર્ય-સાધકતાનાં અધિક ઉચ્ચ તત્ત્વો પણ આપણને આવી મળે છે.

વર્તમાન સમયમાં મનુષ્યને જે કંઈ પ્રાપ્ત છે, તેમાંથી તેના સર્વોત્તમ અંશને શ્રદ્ધા બહાર પ્રકટ કરે છે. જે મનુષ્યને તેના પોતાનામાં શ્રદ્ધા છે તે મનુષ્ય સર્વ સમય ઉત્તમ અને ઉત્તમ ભૂમિકામાં જ રહ્યા કરે છે, અને પોતાનામાંથી ઉત્તમતાને જ બહાર પ્રસારી કરે છે. તેનો ઉદ્ભવ ગમે તે પ્રકારનો હોય તોપણ તે નિમિત્તનું કર્તવ્ય તે સર્વોત્તમ પ્રકારે જ કરે છે. અને જે મનુષ્ય તેના પ્રાપ્ત કાર્યને સર્વોત્તમ પ્રકારનું કરે છે, તે મનુષ્ય કાળે કરી જે કાર્ય તેના પ્રાપ્ત કાર્યકરતાં વધારે ઉત્તમ પ્રકારનું છે તે તેને અવસ્થા આવી મળે છે.

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક કાર્ય કરે છે, અને જેને પોતાના કાર્યમાં શ્રદ્ધા છે, તે મનુષ્ય તે કાર્યમાંથી સર્વોત્તમ ફળ મેળવે છે. અધિક મહાન સાહસિક કાર્યો કરવાનો ઉત્સાહ પણ તેનામાં જાગ્રત્ થાય છે, અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં તથા પ્રત્યેક મનુષ્યમાં તેની શ્રદ્ધા હોવાને બગે, જ્યાં જ્યાં જે જે કંઈ સર્વોત્તમ છે તેની જ સાથે તે મનુષ્ય માનસ સંબંધથી જોડાયેલો રહે છે. આ પ્રકારનું થવું એ અત્યંત અગત્યનું છે, કેમકે જે મન વધારે મહાન અને વધારે સારી વસ્તુમાં જ અખંડ એકાગ્ર-જોડાયેલું રહે છે, તે દુર્મેષા વધારે મહાન અને વધારે સારી ક્રિયા જ અખંડિતપણે કર્યા કરે છે.

આ ઉપરથી વ્યાપારાદિમાં વિજય મેળવવાને માટે શ્રદ્ધાનું અંગ 'કેટલું' ઉપયોગી, મદદવર્તુ અને આવશ્યક છે, એ સદૃજ સ્પષ્ટ થાય એમ છે.

મયનો જય.

મનુષ્યમાં જ્યાં સુધી ભય નામના વિકારની વિદ્યમાનતા છે, ત્યાં જ્યાં સુધી મનુષ્યને ભયભીત થવાનો સ્વભાવ રહેલો છે, ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય કંઈ પણ સર્વોત્તમ કાર્ય કરી શકવાને સમર્થ થતો નથી. પરંતુ સુખ, નિરામયતા, સ્વાતંત્ર્ય અને અર્થસિદ્ધિથી યુક્ત એવું સુંદર જીવન ગાળવાની અલેક મનુષ્યની ઇચ્છા હોવાથી ભયનો નિઃશેષ જય કરવાને માટે તેણે તત્કાળ પ્રયત્ન થવું જોઈએ.

મનુષ્ય સામર્થ્યવિનાનો છે એમ નથી, અને તેથી જે કંઈ તે ધારે તે ન કરી શકવાનું પણ તેને કશું જ કારણ નથી. પરંતુ તેનામાં રહેલા વિવિધ પ્રકારના વિકારો તેના સામર્થ્યને શોષી લેતા હોવાથી જ્યારે ત્યારે તે સામર્થ્યથી ખાલી ખં હોય એમ તેને પોતાને સમજાય છે. સામર્થ્યની વૃદ્ધિ ત્રણ પ્રકારથી થાય છે: ૧ નવીન સામર્થ્યને પ્રકટાવનાર વિવિધ ઉપાયો અથવા ક્રિયાઓ કરવાથી, ૨ પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો સર્વોત્તમ પ્રકારે ઉપયોગ કરવાથી, અને ૩ પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો વિવિધ કારણોથી થતા ક્ષયને અટકાવવાથી.

આ ત્રણમાં પણ ત્રીજો પ્રકાર ઉંધે રીતે વપરાતાં તે સર્વથી અધિક દાનિકારક થઈ પડે છે. મનુષ્ય એવાં અનેક કારણોને અહોરાત્ર ઉપજાવે છે કે જે તેના બળનો નિરંતર અત્યંત પ્રમાણમાં ક્ષય કર્યા કરે છે. સામર્થ્યની વૃદ્ધિ કરનાર મનુષ્ય પ્રથમ બે પ્રકારોને લઈ સાધ્યા કરતો હોય, પરંતુ ત્રીજા પ્રકાર તરફ જો તે બેદરકાર હોય છે તો તે દુર્ગા દુર્ગાને કુલ્હરીમાં વાળવા જેવું થાય છે. કેમકે ત્રીજા પ્રકાર સંબંધી રાખેલી અસાવધતા તે મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરેલા સધળા સામર્થ્યનો, ધાસની ગમે તેટલી મોટી ગંજમાં પડેલી માત્ર અગ્નિની એક ચીજુગારી તમામ ધાસને ભરમસાત કરી દે છે, તેમ જોતજોતામાં ક્ષય કરી નાખે છે.

કાણા ગજવામાં જેમ પૈસા રહેતા નથી, પુટેલા પાત્રમાં જેમ જળ રહેતું નથી, અને તળાવાવિનાનાં માટલામાં અનાજ રહેતું નથી, તેમ જેનામાં વિકારોની અવજતા છે તેનામાં સામર્થ્ય રહેતું નથી. ભય એ વિકાર છે, અને તે જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં છે ત્યાં સુધી તે ગમે તે કરવાના સામર્થ્યને મેળવી શકતો નથી. ભય નવીન સામર્થ્ય ઉપજાવે દેતો નથી, અને પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો નાશ કર્યા કરે છે. આવી સમર્થ દાનિથી બચવાને માટે ભયનો જય કરવાનું સાધન મેળવવું અને તેને સિદ્ધ કરવું એ મનુષ્યમાત્રને અનિવાર્ય અગત્યનું છે.

વિકાસ થતો અટકેલો, એ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતાં સધળાં દુઃખોનું વાસ્તવિક મૂળ કારણ છે. અને એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે જ્યારે મનુષ્ય પોતાનાંથી બનતું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવામાં ચુકે છે કે તત્કાળ વિકાસ થતો અટકે છે; તેથી પોતાનાંથી બનતા સર્વોત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય કરવાની વચમાં જે કંઈ આડખીલીરૂપે આવતું હોય તેનો મનુષ્યે તત્કાળ

ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારના આકાશીરૂપે આવનાર અનેક કારણો છે, પરંતુ તેમાં પણ ભયનું અસ્તિત્વ એક અત્યંત અગ્રણીપદ ભોગવે છે.

સ્વભાવથી અત્યંત સામર્થ્યને પ્રાપ્ત મનુષ્યોને તેમનાં તે સામર્થ્યોના સર્વોત્તમ પ્રકારે સર્વોત્તમ કાર્યનિમિત્ત ઉપયોગ કરતાં, આ ભયે અટકાવ્યા છે, મનની અન્ય અનેક પ્રતિકૂળ સ્થિતિકરતા મનુષ્યના મહાબળનો ક્ષય કરવામાં, અને તેમની મહત્તા દર્શાવવાના પ્રસંગે તેના ઉપર પાણી ફેરવી મૂકવામાં આ ભયે કોષ રીત પાછી પાની કરી નથી એ અનેક દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે.

અને તેની સાથે એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે કે મનુષ્યને અનેક પ્રકારના વ્યાધિ ઉપજાવનાર, વિદ્ય પ્રકટાવનાર તથા દુર્દૈવ લાવનાર ધીમં અનેકકારણો દરતાં ભય એ મુખ્ય છે. તેથી ભયનો જય કરવામાં કંઈક અસામાન્ય વસ્તુને સિદ્ધ કરવાની કુચી રહેલી છે, એ તત્કાળ જણાઈ આવે છે. કંઈ નહિં તો ભયનો જય મનુષ્યને એકાએક કોષ ઉચ્ચ ક્રાંતિઉપર લાવી મૂકે છે, કોષ અદ્ભુત અભયપદ પર રચાઈ દે છે.

યાદવલ્કયસરખા અત્યંત સમર્થ તત્ત્વવિદ્ પુરુષે જનકપ્રતિ કહ્યું છે કે ભયમૈ જનક પ્રાપ્નોસિ હે જનક ! તું અભયપદ પામ્યો છે.—એ સદ્જન સ્પષ્ટ કરે છે કે ભયનો જય થવાથી મળતું જે અભયપદ તે મહામુશ્વવાન અને અત્યંત સ્પૃહણીયપદ છે. યાદવલ્કયસરખાને પણ જ્યારે એ પદ અત્યંત મહાવવાળું જણાયું છે તો પછી તેમાં કંઈ અપૂર્વત્વ હોવું જોઈએ એમાં શી શંકા ? અને આ વચનવડે અભયના માહાત્મ્યને સ્વયં પ્રત્યેક મુખેઅછકે અભયપદ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, એમ યાદવલ્કયે લક્ષણ કરાવી છે.

ભયનો કામચલાઉ નાશ કરનારા માર્ગો તો અનેક મળી આવે, પરંતુ તેના નિઃશેષ લય કરવાને માટે પ્રથમ તેને પ્રકટવાનાં મૂળ કારણોનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ આદિ કારણનો પણ બહુ વિચારપૂર્વક નિર્ણય થયો છે. તેને આ સખ્તોમાં કહી શકીએ કે વર્તમાન સમયવિનાના અન્ય સમયનું ચિંતન, ભવિષ્યના સંબંધમાં આપાતતા જણાતી અનિશ્ચિતતાના વિચારને લીધે મનની યતી એક સ્થિતિવિશેષ તે ભય છે. જો મનુષ્યને એમ સમજાય કે ભવિષ્ય જેવા પ્રકારનું આપણે ઇચ્છીશું તેવા પ્રકારનું જ થશે, અર્થાત્ જો કંઈ જોઈશે તે ભાવિમાં અવશ્ય આવી મળશે તો પછી ભય થવાનું કશું જ કારણ તેને રહેતું નથી. પરંતુ તેની અનિશ્ચિતતા આપણા મનમાં ક્ષોભ પ્રકટાવે છે. મનનો આ વિચારોસાથે નિત્ય સંપર્ક રહે છે, અને તેથી જ આપણામાં વિવિધ પ્રકારની ભયોત્પત્તિ થયા કરે છે. આથી ભયનો નાશ કરવાને માટે આ અનિશ્ચિતતાઉપર અંકુશ રચવાવો જોઈએ.

આ પ્રકારે થઈ શકતું સંભવિત છે, એ સમાચાર શું તમને આનંદજનક લાગતા નથી? ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતાનો વ્યામોહ અસંખ્ય પ્રકારનાં ભયનાં કારણો રચે છે, તેમાં પણ અત્યંત મુખ્ય કારણ મૃત્યુના ભયનું છે. મૃત્યુનો ભય લાગવામાં પણ મુખ્ય હેતુ એ છે કે ઇતર જન્મસંજ ધી મનુષ્યને કેવળ અનિશ્ચિતતા હોય છે, તેનું તેને કશું જ ચોક્કસ જ્ઞાન નથી હોતું. પરંતુ વર્તમાન જન્મકરતાં ભવિષ્યનો અન્ય જન્મ કોઈ ઉચ્ચ અને અદ્ભુત પ્રદેશમાં પ્રવેશવાનું દ્વાર છે, એ પ્રકારનું મનુષ્યને નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન

યાય છે તોપછી તેને મૃત્યુનો વિચાર અત્યંત ભયજનક થઈ પડતો નથી.

આવતી કાલે કોઈ સુંદર ભવ્ય મહાલયના માલિક થઈ તેમાં આપણે નિવાસ કરવા જવાનું છે એ દૃઢ જ્ઞાન આપણને આજના ખરાબ ધરને ત્યજવામાં જરા પણ ભય ઉપજાવતું નથી, પણ ઉલટો જ્ઞાનક ઉપભવે છે, તે જ પ્રમાણે વર્તમાન જન્મકરતાં ભવિષ્યનો જન્મ સર્વ પ્રકારે વધારે ઉત્તમ આવવાનો એની જો આપણને પૂરું ખાતરી થતી હોય તો પછી મૃત્યુનો આપણને આટલો ભય નહિ લાગવાનો.

ભયનું ખીલું કારણ વિષતિ છે. થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં મનુષ્યમાત્રને વિષતિનો ભય લાગે છે. કારણ કે તેમાંથી તે સરલપણે ઉગરી શકશે કે નહિ, તેનું તેને જ્ઞાન નથી, તેમ જ એ વિષતિથી સર્વશે સદા જયવાને માટે શું કરવું તેનું પણ તેને નિરંતર જ્ઞાન હોતું નથી. આ જગતના પદાર્થોના અશાશ્વતપણને લીધે મનુષ્યને દરિદ્રનો પણ ભય રહ્યા કરે છે. મનુષ્ય અન્ય મનુષ્યોને ધનહીન થતા તથા અણુધાર્યા દુર્દેવને પ્રાપ્ત થતા જુએ છે, અને તેથી તેને એમ ભય થાય છે કે કોઈ કાલે આપણી પણ આવી દશા નહિ થાય તેની શું ખાતરી ? પરંતુ આવા પ્રતિકૂળ સંજોગોઉપર મનુષ્ય જો પોતાનું સ્વામિત્વ મેળવે છે, તો આ સંજંધમાં પછી તેને ભય થતો નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પ્રસંગને તે જાહી જ દૃષ્ટિથી જોઈ શકતો હોવાથી તેને એ સંજંધમાં અનુભવ પણ ભિન્ન પ્રકારનો જ થાય છે. પણ મુખ્ય વાર્તા એ છે કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ-ઉપર સ્વામિત્વ સ્થાપવાની કક્ષાનું મનુષ્યને સ્પષ્ટ જ્ઞાન નથી, અને તેથી મનુષ્યોનો મોટો ભાગ ભવિષ્યમાં દુર્દેવના ભયથી નિત્ય ધ્રુજતો અને ધ્રુજતો જ રહે છે.

મનુષ્યને વ્યાધિનો પણ અખંડ ભય હોય છે, કારણ કે વ્યાધિના વિકટ અનુભવો મનુષ્યની દૃષ્ટિઆગળ નિરંતર તરવરતા હોય છે. વ્યાધિનાં ભયંકર ચિહ્નોને તે ક્યાંહીને ક્યાંહી નિત્ય જોતો હોય છે. ફલાણીને આવો વ્યાધિ યયો અને ફલાણીને અમુક પ્રકારનું ચિર્ષ્ન પ્રકટયું, આણું તે સાંભળ્યા જ કરતો હોય છે. અને પ્રથમ જો સામાન્ય ચિર્ષ્નપે જણાતું હોય તે જ પરિણામે વધી વધીને તે મનુષ્યને કાળનો પ્રાસ બનાવી દેતો સર્વ કોઈ જુએ છે.

આ વિના પણ ખીજ અનેક બાજતો અને રિથિતિઓ મનુષ્યમાં થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં ભય પ્રકટાવે છે. અને તે પણ એક જ કારણને લાગે કે મનુષ્યને તેના ભવિષ્યનું જ્ઞાન નથી. ખરૂં જોતાં ભવિષ્ય સુધારવાના સામર્થ્યને મેળવવાનું જ્ઞાન નથી. ભવિષ્ય તો સાઈ વા ખોટું હોય, મનુષ્યને તેનું જ્ઞાન નથી. પરંતુ તેને ભય થાય કે કદાચ પાછળનું પણ હોય, કારણ કે તે જાણે છે કે પ્રથમનું અર્થાત્ સાઈ ભવિષ્ય પ્રકટાવવાનું તેનામાં સ્વતંત્ર સામર્થ્ય નથી. આથી સદૃજ સમજાય છે કે તાત્કાલિક આત્મ મજબૂત ભવિનું કેવળ અજ્ઞાન હોઈને તેની કેવળ અનિશ્ચિતતાને લીધે મનુષ્યને ભય પ્રકટેલો અને પ્રકટેલો રહે છે. મનુષ્ય હાલ જો કંઈ કરતો હોય છે તેનો શો એ પરિણામ આવશે, એ પણ તેને સ્પષ્ટ નથી, અને તેથી તે નિત્ય ભયની ભૂમીમાં શોકાયા કરે છે.

મનુષ્ય આજે જો કંઈ કરે છે તેનું તેણે પૂર્વે પણ કોઈ વખતે કર્યું હોય છે, તેણે નથી કર્યું હોતું તો ખીજ કાણે તેનું અથવા તેને લગભગ મળતું જ કર્યું હોય છે, અને

તેમાં તેણે કાં તો જાતે જ પ્રતિકૂલ કૃણ પ્રકટતું અનુભવ્યું હોય છે અથવા અન્યને તેનું અનનુકૂળ કૃણ મેળવતાં જોયું હોય છે. આથી આજે પણ તેને એ જ સંકા થાય છે કે આજના મારા કરેલા કૃત્યનો અનુકૂળ જ પરિણામ આવશે તેની શી ખાતરી ? મોટે ભાગે મનુષ્ય આનું સંતોષકારક અને ખાતરીજનક દરો જ ઉત્તમ મેળવી શકતો નથી. અને તે જ કારણ મનુષ્યને ભવિષ્યને માટે અખંડ ભયગીત રાખે છે.

ખીજા કોષ કારણથી નહિ પણ સર્વ પ્રકારની અનિશ્ચિતતાને જ ન્યાં ત્યાં જોવાંથી મનુષ્યને ભય થાય છે, એ આ ઉપરથી જણાયા વિના રહે તેમ નથી. પરંતુ આ રથને એ જ પ્રશ્ન થાય છે કે આવી અનિશ્ચિતતાને પ્રદટાવનાર કારણ તે કયું છે. મનુષ્યસરખા મનુષ્યને પણ ન્યાં ત્યાં આવી અનિશ્ચિતતા જ દેખાય છે તે શાથી ?

આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં આ અનિશ્ચિતતાનું રથ કારણ તો એક એ જણાય છે કે અમુક સમયે અમુક પ્રકારની સ્થિતિમાં અમુક રીતે અમુક ખોટો બનાવ બન્યો હોય; ભવિષ્યમાં એવું નહિ જ અને એનું કશું જ બળવાનું કારણ નથી; આ પ્રકારનો વિચાર અથવા નિર્ણય લગભગ બધા જ મનુષ્યમાં પ્રકટતો રહે છે. અને તેથી જ જણાય છે કે મનુષ્યોના મોટાભાગને વર્તમાન સમયમાં અને તેવી સ્થિતિ હોય પણ કાલ ઉઠીને તે પલટાઈ જઈ વધારે ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિ નહિ જ મળે એવો દૃઢ નિશ્ચય હોતો નથી. તેને એની જરા પણ ખાતરી નથી. વર્તમાન સમયની સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની યથા વિના ભવિષ્યની સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની થાય એની તેને જરા પણ શ્રદ્ધા નથી. પરંતુ ભલે તેને તેવી ખાતરી ન હોય, છતાં તેથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે તેવી ખાતરી મળી જ શકે એમ નથી.

આમ હોવાથી ભયનો જય કરવાને માટે, ભવિષ્યને આપણે જેવું કરવું હોય તેવું કરી શકીએ એમ છે, ભવિષ્યમાં જેવા પ્રકારની અનુકૂળતા ઉપજાવી હોય તેવી અનુકૂળતા તથા ધાર્યા પ્રમાણેના સાલ આપણે ઉપજાવી શકીએ એમ છે. વર્તમાનકરતાં આપણા ભાવિને અધિક ઉત્કૃષ્ટ કરી શકીએ એમ છે, અને આપણી સર્વોત્તમ ઉત્પત્તિને માટે આપણામાં રહેલાં સર્વ કારણોનો સાથે સાથે જ એકમેકપણે-ઉપયોગ કરી શકીએ એમ છે, એ પ્રકારના વિચારની સત્યતાને માટે ચોક્કસ પૂરાવો ઉપજાવવો એ અગત્યનું છે. જનસમુદાય, આ માટેનું ખાતરીજનક પ્રમાણ નહિ; જ મળે એનું માનશે, કારણ કે તે ઉપરઉપરનું જોઈને જ અમુક નિર્ણયો બાંધી લેનારો હોય છે, અને અને તેટલો તેઓ મનુષ્ય તે છેવટ મનુષ્ય અને તેથી તે પરાધીન, પરતંત્ર, દુર્બલ અને અસમર્થ છે-આવો વિચાર મોનવ પ્રૃતિ (Human nature) માટે જ બાંધી લીધો હોય છે.

પરંતુ કારણ અને કાર્યના મહાન સિદ્ધાંતને જેમણે જાણ્યો છે, તથા મનુષ્યના વાસ્તવ સામર્થ્યને જેઓ સમજે છે. તેઓ જાણે છે કે કોઈ પણ વસ્તુનો કેવળ ઉપર-ઉપરનો દેખાવ તે વસ્તુની અંદર રહેલા વાસ્તવ સત્યનું પ્રકાશન કરી શકતો નથી. તેમ તેઓ એ પણ જાણતા હોય છે કે મનુષ્યનાં સમગ્ર જીવનનું રૂપાંતર કરી નાંખવાનું, તેના સમગ્ર સ્વભાવનું અને તેના ભાવિનું રૂપાંતર કરી નાંખવાનું-જદલી નાંખવાનું-સામર્થ્ય તે જ મનુષ્યમાં રહેલું છે.

આ જગત કશા પણ નિયત ધોરણુવિના ગમે તેમ ચાલનારૂં જગત નથી.-પોપા-
ખાઈનું જગત નથી. તેમ જ તેમાં બનતા બનાવો દાકનું ખેસનું અને તાકનું પકનું જેવા
નિબ્રયોજન કે ગમે તેમ થતા નથી. જગતની ઉપરઉપરની સપાટીઉપર જ માત્ર દષ્ટિ
નાંખતાં અને તેમાં અસ્તવ્યસ્તપણે ચતા વિવિધ વ્યતિકરો, વ્યાપારો આદિ જોતાં મનુ-
ષ્યને એકાએક એમ લાગી આવે છે કે આમાં કશી પણ વ્યવસ્થા કરવી અને તેનું પુનઃ
કાંઈ પણ પ્રકારે બદોબસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કેવળ નિર્થક છે, પરંતુ મનુષ્ય
ચિંચરતાથી ભયારે વિચારે છે અને એ વાત શોધી કઢાડે છે કે પ્રત્યેક પ્રતિકૂળ કાર્યો
અથવા વ્યતિકરો કંઈ પણ પ્રતિકૂળ કારણના પરિણામેજ પ્રકટે છે અને તેવાં કારણોને
પ્રકટાવનારૂં ખીલું કાંઈ જ નથી પરંતુ મનુષ્ય પોતે જ છે, ત્યારે તેને કાંઈ ખીલ જ
દષ્ટિભિંદુથી નિર્ણય વગેરે કરવાની ફરજ પડે છે.

માનવપ્રજ્ઞતા ગહરાટીયાં, ધંગધંગવિનાનાં અને ઉધે માર્ગ વહેનારાં કાર્યોને લી-
ધે જ જગતની સપાટીઉપર ગહરાટ, ગરબાટ અને બધાધુધી દેખાય છે. જેમ ઘરનાં
માથુસોની અવ્યવસ્થાને લીધે જ ઘરમાં ગરબાટ અને અવ્યવસ્થા જણાય છે, તેમ જગ-
તમાં અવ્યવસ્થા જણાવામાં એ જગતમાં રહેનાર મનુષ્યોવિના ખીલું કાંઈ નથી. પ્રત્યેક
ઘરનો અંદરનો ભાગ, જેવા તેમાં રહેનાર હોય છે તેના સ્વભાવને અનુરૂપ જ હોય છે,
ઘર ગમે તેવું સામાન્ય હોય અને તેની અંદરનો ઉપસ્કર (સરસામન) બહુ-સામાન્ય
પ્રકારનો તથા કશા પણ ખરચવિનાનો તેમ જ જાઝા મૂલ્યવિનાનો હોય, તોપણ તેમાં રહે-
નાર મનુષ્ય જે વ્યવસ્થાવાળો હોય છે, તો તે આખું ઘર વ્યવસ્થાવાળું, સ્વચ્છતાવાળું
અને જ્યાં જે જોઈએ ત્યાં તે મૂકેલું હોય એવા પ્રકારની યોજનાવાળું હોવાનું. એથી
ઊલટું અત્યંત સુંદર અને નવું તાલું ઘર અને તે પણ અત્યંત મૂલ્યવાન પદાર્થો
ફરનીયર, વગેરેથી ભર્યું હોય, પરંતુ જે તેને અવ્યવસ્થાવાળા મનુષ્યને સ્વાધીન કરવામાં
આવશે, તો પછી ત્યાં કાંઈને ઉભું રહેવું પણ નહિ ગમે એવું ખરાબ રહેવાનું.

મારા જાણવામાં છે કે એક શ્રીમાનને ત્યાં વિદ્યાપતિથી અડી ત્રણ હજાર રૂપિયા ખરચીને
સ્નાનગૃહ (Bath-room) મારેનો સુંદર સામન મગાવ્યો હતો. તે સામન આવ્યાને અડીત્રણ
મહિના નહોતા થયા, ત્યાં તો નહાવાના ટબઉપર અર્ધો અર્ધો આગળ ધૂળ ચડી હતી, અને
તેના ઉપર પાણી પડવાને લીધે એ ધૂળના યર સાફ થવાને બદલે ઊલટા સખ્ત પ્રમાણમાં
જામતા જતા હતા. આ શ્રીમાન અને એક નૃપતિમાં કશો ફેર નથી. કાટચવધિ ધન
પ્રાપ્ત છે, અને નોકરોનું તેને ત્યાં કીડીયાઈ ઉભરાયલું રહે છે. તેના દેવગૃહમાં કંઈ નહિ
નો પચીસ ત્રીસદળર રૂપિયાના પદાર્થો છે, છતાં ત્યાંની અવ્યવસ્થા પણ તેટલી જ છે.
આ ખરચવાનો ત્યાં તોટો નથી, પણ વ્યવસ્થાને નામે ત્યાં મોટું ૦ છે. એનું કારણ ખીલું
કશું જ નથી પરંતુ તે ગૃહપતિનો વ્યવસ્થાનો સ્વભાવ નથી, અને તેથી ત્યાં અવ્યવસ્થાનું
સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે.

જગતમાં નાંની અથવા મોટી સર્વ વસ્તુમાં જ્યાં સો આ જ નિયમ પ્રવર્તેલો હોય
છે. જગત અને જગતના નાના મોટા વિવિધ ભાગોમાં, જેના હસ્તક તે તે ભાગ હોય
છે, સો તેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ જણાય છે. અરીણી રાજના ગામની અને એક કુશળ
સાવધાન નૃપતિના ગામની વ્યવસ્થા જોશે તો આ વાર્તાની સત્યતા સદગમાં સમજાશે.

જગતમાં સારી વસ્તુઓ સારા કારણોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને એથી વિપરીત વસ્તુઓ વિપરીત કારણોમાંથી પ્રકટે છે, પરંતુ સારા અથવા ખોટા બંને જ કારણો પ્રકટવાનું મૂળ જોશો તો તે એક જ-છે મનુષ્ય. મનુષ્ય ધારે છે તેવા કારણો સંગે છે, અને તેથી ભાવિની ચાવી તેના પોતાના જ હાથમાં છે.

જગતની ધણીખરી રિયતિ બદલવાને માટે તેમાં વસતી માનવજાતની ધણીખરી રિયતિ બદલાવી જોઈએ. એકાએક આ વાર્તા અશક્ય લાગશે, અને તેમ છતાં તેમાં શક્યતા છે જ. મનુષ્યોને કંઈ કાળથી સારા ચલનું અને યોગ્ય પ્રકારના ચલાનું કલા કરવામાં આવે છે. ‘સુધરો સુધરો’ ના કાનના પકડા ફાડી નાંખે એવા મોટા અવાજો કરવામાં આવે છે, ‘ઉત્તમ પ્રકારના બેના !’ સર્વોત્તમ યાઓ’ ના ઉપદેશોથી આખા જગતના વાતાવરણમાં પ્રકંપ ઉપજાવી મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ મનુષ્યે તે પ્રકારના ચલાને માટે શું કરવું, પ્રાપ્તિરિયતિથી આગળ કેવી રીતે વધવું, તે સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવતું નથી. ખરું જોતાં મનુષ્ય દલકી રિયતિ ત્યજવાને અને ઉત્તમ રિયતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અત્યંત તત્પર છે. માનવજાતના અબ્યુદયમાટે જે જ્ઞાન અને સત્યની અગત્ય છે, તેને અર્થે અનેક મનુષ્ય આતુરતાપૂર્વક પ્રાર્થના કર્યા જ કરતા હોય છે. આથી અગત્યનું છે તો એ જ છે કે જેની મનુષ્યોને ધ્રુષ્ટા છે તે વસ્તુ તેમને આપવી, તેનું જ્ઞાન તેમને પ્રાપ્ત કરાવવું; આમ ચર્તા જગતમાં ફેલાતર ચલાને આરંભ થઈ જશે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ જગત એ તેમાં વસતા મનુષ્યની ક્રિયાદ્વારા પ્રકટતું સાક્ષાત્ કાર્ય છે. એક વ્યક્તિગત જગત તે વ્યક્તિદ્વારા થતી ક્રિયાને અનુરૂપ હોય છે, તે ઉપરાંત જેની સાથે તે વ્યક્તિ (મનુષ્ય) સંબંધમાં આવે છે તે વ્યક્તિઓ અથવા જગતના અંશની ક્રિયાને અનુરૂપ હોય છે. એટલે મનુષ્યની સ્વતંત્ર ક્રિયા અમુક પરિણામ પ્રકટાવે છે, અને તેની જ સાથે તે પરિણામ પ્રકટવામાં જેના સંસર્ગમાં તે મનુષ્ય છે, તે જનસમુદાય પણ કારણરૂપ હોય છે. અર્થાત્ જે કારણોએ કરીને મનુષ્ય અમુક પ્રકારનું કંઈ પણ ઉપજાવે છે-કાર્યરૂપે પ્રકટાવે છે.

પરંતુ મનુષ્ય પોતાની ક્રિયા અથવા પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપને પલટી શકે છે, અને તેની સાથે જગતના અર્થાત્ જેની સાથે તે સંબંધમાં આવે છે તેનાં કાર્યોને પોતાને અનુરૂપ રૂપમાં એવી રીતે બદલ્યું કરી શકે છે, અને પોતાની પ્રવૃત્તિની સાથે અનુરૂપપણે એવી રીતે છે કે જેના પરિણામે તે ધારે છે તે જ પરિણામોને સર્વ પ્રસંગમાં પ્રકટાવી શકે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના પ્રદેશમાં પોતાના સ્વતંત્ર જગતમાં જે કંઈ તે ઇચ્છે છે તે પ્રકટાવે છે, અને બાહ્ય જગતમાંથી તેના જગતમાં આવતી વસ્તુઓને પણ તે એવા પ્રકારે પલટાવી દે છે કે જે તેના સ્વભાવને તથા ક્રિયાને કેવળ બંધબેસતી થઈ રહે અને તેના પોતાના દિલને માટે તે જ કંઈ કરી રહ્યા હોય છે, તેમાં તે સદાયરૂપ થઈ પડે.

મનુષ્યના વાસ્તવ સામર્થ્યનું અને વાસ્તવ સ્વભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એટલે એ જ કે જે કંઈ તેણે ઉપજાવવું છે તેના તે જને જ નિર્ણય કરી શકે, અને તેની સાથે સંબંધમાં આવનાર જગતે તેના પોતાના દિલને માટે શું શું ઉપજાવવું જોઈએ તેના પણ તે નિર્ણય કરી શકે, અર્થાત્ જગતની પાસેથી પોતાનું દિલ થાય એવું શું અને કેવી રીતે

લેવું તેનો પણ તે જાતે જ નિર્ણય કરે આ પ્રકારની તેનામાં શક્તિ હોવી. આમ થવાથી તે મનુષ્ય પોતાની પ્રાપ્તસ્થિતિનો સંપૂર્ણ નિયામક થઈ રહે છે. અને આ સત્ય હોવાથી આ આખો વિષય કેવળ ગણિતશાસ્ત્રના કોષકાગેરો થઈ જાય છે.

જ્યારે આપણે ગણિતનો કોઈ દાખલો ગણતા હોઈએ છીએ ત્યારે તેના જવાબનો આપણે પહેલેથી ભય રાખતા નથી. જો આપણે તેના સિદ્ધાંતો જાણીએ છીએ, તો તેના પરિણામમાટે આપણને કશો ભય રહેતો નથી. જો આપણે કુશળ ગણિતશાસ્ત્રી હોઈએ છીએ તો આપણને નિશ્ચયપૂર્વક જણાય છે કે એવો ખરો જવાબ આપણે આણી શકીશું. એ જ પ્રમાણે જોને જો બાબતનું દૃઢ જ્ઞાન હોય છે તેને તેનો કશો ભય હોતો નથી. તેમ છતાં બીજાઓ કરતાં વિશેષ એટલા જ કારણથી કે કુશળ ગણિતશાસ્ત્રી પણ તેની ગણનામાં કેવળ નિર્માત્રિ અને નિર્ભય હોતો નથી; તે માત્ર એટલી જ બાબતમાં બીજા કરતાં વિશેષ છે કે તે દાખલામાં જે નિયમોને લગાડવાના છે, તે તેને માત્ર ખબર છે. ગણિતશાસ્ત્રની સૃષ્ટિમાં જેમ એક ઠોઠ નિશાળીઓ રહે તેમ તે પણ રહેતો હોય છે. બીજી કશી રીતે બંનેમાં ભેદ નથી. ભેદ છે તે એટલો જ છે કે એકને ગણિતશાસ્ત્રના નિયમોનું જ્ઞાન છે, અને બીજાને નથી. કુશળ ગણિતશાસ્ત્રી ખરો જવાબ કહાડે છે-ખરો હીસાબ કરે છે-ગમે તેમ કરીને પણ તે ખરે ઠેકાણે આવી પહોંચે છે. 'એ દાખલાનું ભવિષ્ય જેવું તેણે લાવતું ધાર્યું હોય છે તેવું જ લાગે છે. દાખલાના ભવિષ્યમાં તેણે ખરો જવાબ લાવવો એ જ નહીં કર્યું હોય છે, અને તેના નિયમોને જાણીને તથા તેના શુદ્ધિ-પૂર્વક ઉપયોગ કરીને જે તેણે ધાર્યું હોય છે તે કળ ઉપજાવે છે.

તે રહસ્યરૂપ છતાં તેનું સરળ રહસ્ય આ છે. દાખલો ગણવાને માટે કયા નિયમો લગાડવા તે તે જાણે છે, અને તે નિયમોને તે પ્રકારના પ્રત્યેક દાખલામાં લાગુ પાડે છે. અને તેના પરિણામો ખરો જવાબ ઉપજાવી કહાડે છે. આપણા નિત્યના જીવનમાં જે જે દાખલાઓ (પ્રસંગો) આવી મળે, તેનો ઉકેલ તે જ રીતે લાવવો જોઈએ. આપણા જીવનના પ્રસંગોરૂપ દાખલામાટે પણ ગણિતશાસ્ત્રજેવા નિયમો જ હોય છે. અને તેથી જીવનના તે નિયમોને જો આપણે ખરીરીતે વાપરીએ છીએ, તો તે દાખલાનો ઉત્તર આપણે ખરો જ લાવી શકીએ છીએ-આપણા જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગોમાંથી ધારેલો પરિણામ ઉપજાવી શકીએ છીએ.

(અપૂર્ણ.)

વેદાન્તનિવન્ધમાલા.

(૨)

સાધનપ્રણાલિકા.

વેદાન્તશાસ્ત્રની આરંભભૂમિકામાં જે સાધનસંપત્તિને આવશ્યક માની છે તે સંપત્તિ મધ્યસ્થ દીપન્તેષી છે. જેમ ઉંબરાઉપર મુકેલો દીપ આગલા અને પાછલા બે ખંડને પ્રકાશ આપે છે, તેમ અધિકારિની સાધનસંપત્તિ ચયેલી અને થવાની સંપત્તિઉપર પ્રકાશ નાંખે છે. અધિકારિની વિવેકાદિ સાધનસંપત્તિ પણ એક દૃઢ અથવા કાર્યરૂપ છે અને પુનઃ નવીન તરંગાનાદિ સંપત્તિના ખીજ અથવા કારણરૂપ છે. આ પ્રમાણે વિવેકાદિ સાધનચતુષ્ટય પૂર્વભાવિ નિર્મલ પ્રયત્ન અને તેના સદ્કારિ હેતુઓની અપેક્ષા રાખે છે, અને વિવિદિપુની સ્થિતિથી પર વિદ્વાન્ની સ્થિતિ સિદ્ધ કરવામાં ઉત્તર પ્રયત્નની અને તેના સદ્કારિ હેતુઓની અપેક્ષા રાખે છે.

આપણા પ્રાચીન તરંગચિંતકોએ સાધનોનાં જે સ્વરૂપો અને તેના પરસ્પર સંબંધો વર્ણવ્યા છે તે ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે વારતત્વ સાધનસિદ્ધિ મન, બુદ્ધિ, અને શરીરના અવિરોધી વિકાસની અપેક્ષા રાખે છે. વેદાન્તની વિશુદ્ધિમાં સાધનો કંઈ જિનનિનન પ્રવાહ નથી, પણ પરસ્પર સંબંધ નાદીન્મૂલજેવા છે. જેમ હૃદયસાધેના સંબંધમાં રહી નાદીઓ, ધમનીઓ અને રક્તવહિનીઓ પોતપોતાના નિયત પ્રદેશમાં પાતુ-ઓતું શરીરમાં યોગ્ય કરે છે, અને સંબંધ છૂટતાં વેગથી એક દિશામાં રુધિરનું વહન થતાં શરીરની પ્રાણમેયો બંધ થાય છે, તેમ સાધનો પણ પરમપુરુષાર્થના ઉચ્ચમાદસાથે સંબંધ રાખી પોતપોતાની પ્રાપ્તિ મર્પાદાનું ઉદ્ધંધન કર્યાવિના પ્રવૃત્ત થાય છે, તો અવાન્તર સિદ્ધિઓસહિત સમગ્ર અધ્યાત્મજીવનને ઉજ્જવલ બતાવે છે, અને તે ઉચ્ચમાદથી વિખૂટાં પડે છે તો એક દેશમાં વહન થતાં તેમનું બલ માત્ર અવાન્તર સિદ્ધિમાં જ અપી જાય છે અને પરિભ્રમણે અધ્યાત્મજીવન શુદ્ધ અથવા નદુપ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ વ્યવહારમાં પણ કાર્યસિદ્ધિમાં દક્ષતાની જોર છે, તેમ પરમાર્થમાં પણ વિજયી થવામાં દક્ષતાની અપેક્ષા છે. સાધનોનો પરસ્પર સંબંધ નદિ જળજવાથી, અથવા જળપા છતાં અવાન્તર સાધનના મોહમાં તજાવાથી, અથવા અચૂક સાધનના મોહને લીધે તેના સાધન-માત્રપ્રતિ લક્ષ્ય રાખવાથી, અને ઇતર સાધનોની અવગણના કરવાથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાલમાં એકદેથી રાક્ષસો પ્રકટ થાય છે, અને ઇતર દેશમાં વામનો જણાય છે. પરિપૂર્ણ ક્ષમાવાસા ધીકૃત્યુચ્ચન્દ્રજેવા મહાત્માઓનો જે અમાવ જણાય છે તે ઉપરના દોષોને લીધે છે.

સાધનોનો પરસ્પર સંબંધ હોવાથી સાધનોની પ્રણાલિકાઓ બંધારેલી હોય છે, અને તે પ્રણાલિકાઓનો સંબંધ અખૂટ રસને પ્રકટાવનાર એક મોટા સરોવરસ્થાનીય હૃદય-સાથે હોય છે.

સાધનના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે સાધ્યના સ્વરૂપસાથે તેનો અસાધારણ સંબંધ હોવો ધટે છે. એક એક સાધ્ય સિદ્ધ કરવા એક એક સાધન કદાચ પ્રસંગે પૂરતું હોઇ શકે, પરંતુ સરોવરરધાનીય પરમ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં અર્થાત્ તેને પ્રાપ્ત કરવામાં અવાન્તર પ્રણાલિકાઓપ્રતિ લક્ષ કરવાની આવશ્યકતા છે.

આપણા વિચારકોએ સાધ્ય બે પ્રકારનાં સ્વીકાર્યા છે: (૧) વાસ્તવ પ્રાપ્ત્ય અથવા અપ્રાપ્ત વસ્તુ, (૨) સિદ્ધ છતાં અપ્રકટ રહેલું પ્રાપ્ત્ય.

વાસ્તવ સાધ્યને શ્રેયસ્ અથવા અભ્યુદય કહે છે; અને સિદ્ધ છતાં અપ્રકટ રહેલા પ્રાપ્ત્યને શ્રેયસ્ અથવા મોક્ષ કહે છે. આ ઉભય પ્રાપ્ત્યનો “ સુખ ” શબ્દમાં સમાસ થાય છે, અને તે સુખના સાતિશય અને નિરતિશય એવા બે ભેદ પડે છે. આ ઉભય સુખના વિરોધી દુઃખને પરિહાર્ય ગણવામાં આવે છે, અને તે દુઃખ આધ્યાત્મિક, આધિ-ભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં મનાય છે. સુખના આવિર્ભાવનાં તે પ્રતિ-બંધક છે અને તેથી તેના નિવારણની અપેક્ષા ઉભી રહે છે. નિરતિશય મોક્ષસુખના પ્રતિબંધકરૂપે અજ્ઞાનની જ ગણના કરી છે અને તેથી તે સુખનું વિરોધી દુઃખથીજ અજ્ઞાન છે, અને તેનું નિવારણ યથા પછી જેવી રીતે સાતિશય સુખના આવિર્ભાવમાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે તેવી રીતે નિરતિશય સુખના આવિર્ભાવમાં પ્રયત્નની અપેક્ષા રહેતી નથી, આપ્રમાણે ઉભય પ્રકારનાં સુખ અને દુઃખની અતુલ્ય પ્રાપ્તિ અને પરિહાર કરવા ઉપાયોની વ્યવસ્થા કરી એક અખંડ અથવા પૂર્ણ જીવનને પ્રકટ કરવામાં અને તેનું જીવન વર્તમાન સમયમાં જાળવામાં આપણા તત્ત્વચિંતકોએ કૃતમૃત્યતા માની છે, અને વ્યવસ્થાવિનાનાં જીવન ખંડ અથવા અપૂર્ણ જીવનરૂપ હોવાથી તેને પશુજીવનની ઉપમા આપી છે.

આપણા વેદશાસ્ત્રમાં આ-સાધ્યને બે સંગ્રામાં વહેંચી નાખ્યું છે. સાતિશય સુખના બીજબૂત પદાર્થને ધર્મ, અને નિરતિશય સુખના બીજબૂત પદાર્થને બ્રહ્મ કહી તે તે પદાર્થના સ્વરૂપને જણાવનારાં સાધનોની શ્રેણી વર્ણવવામાં આવી છે. સુખના વિરોધી દુઃખને અધર્મ, અને અજ્ઞાન એમ વર્ણવ્યું છે. સ્વરૂપમાં, સાતિશય સુખને જન્મ આપનારને ધર્મ કહે છે અને તેના વિરોધી દુઃખને જન્મ આપનારને અધર્મ કહે છે; તથા સ્વતઃસિદ્ધ નિરતિશય બ્રહ્માત્મસુખને પ્રકટ કરનાર હેતુને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અને તેના પ્રતિબંધક હેતુને અજ્ઞાન કહે છે.

આ પ્રકારે ઉભય પ્રકારના સાધ્ય અને પરિહાર્યનો વિચાર કરી સાધનવ્યવસ્થા કરવાની રહે છે. ત્યાં ધર્મ જે સાતિશય સુખનો પ્રવર્તક છે તેનો આશ્રય કરવાનો આપણી આયેક્ષમિમાં જન્મથી જ અને વસ્તુતઃ ગર્ભાધાનસમયથી જ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. જે સમયમાં ગર્ભસ્થ બાલકનું મન અવ્યક્ત દશામાં હોય છે તે સમયમાં ધર્મપાલનનો બોબો માતાપિતાના ઉપર નાખવામાં આવે છે; સ્તનધાવાવસ્થામાં પણ સંસ્કાર આપવાનું જોખમ માતાપિતાને શિર જ રહે છે; માત્ર ઉપનયનસંસ્કારપછી જ કિશોરાવસ્થામાં બાલકને પોતાના સ્વધર્મના પાલનની વિશેષ કર્તવ્યતા જણાવવામાં આવે છે. ગર્ભાધાનથી માંડી ઉપનયનપર્યંતના બાલકને અને વિવાહપર્યંતના કન્યાને આપવાના સંસ્કારો તેમના અવ્યક્ત મનને પોતાની પ્રાપ્ત સામગ્રીને જામત્ કરી તેના પૂર્ણ જીવનને અભિવ્યક્ત કરવાની યોગ્યતા અર્પેનાર છે.

જેવડે વ્યક્તિનું અને સમાજનું ધારણુ યષ્ટ શકે છે તેના ધર્મના વિશાલ લક્ષણોમાં આયોજ્યે ધણી ઉદાર છુદ્ધિ વાપરી છે. તે ધર્મનું અસાધારણ લક્ષણુ જે ક્રિયામાં ખરી રીતે યોગ્યજેલું જણાય તે ક્રિયાને ધર્મ સંગ્રા આપવામાં આયોજ્યે સંકેત્ય ધર્મો નથી. આ તેમની ઉદાર ધર્મભાવનાના બળથી જ અનાયોજ્ય-દરમુ-દાસ-વર્ગને તેઓએ શદ્દ ગણી પોતાની વર્ણવ્યવસ્થામાં સ્થાન આપ્યું છે, અને દિંદુરયાનનો જ્યાં સુધી વિકાસક્રમ ઇતિહાસના પાનામાં સ્થાયત્વ રહ્યો ત્યાં સુધી તે વર્ણવ્યવસ્થા સ્પર્શી રીતે ચાલી ચકી, અને શદ્દોની હાલ જે કંઈ સુધરેલી દશા જણાય છે તે તે કાલની ઉદાર ભાવનાનું અનુમાન કરાવી શકે છે. મહાત્મા ગૌતમ છુદ્ધના સમયમાં જ્યારે તે વ્યવસ્થામાં બ્રાહ્મણોએ અસાધારણ તાણુ કરી ત્યારે તે વર્ણવ્યવસ્થા નૂટી, શદ્દોએ પોતાની ઉન્નતિ સાધવામાં બ્રાહ્મણો અને વેદાદિની અવગણના કરી; અને પરિણામે મિશ્રબ્રમ્હનો ઉદય થયો. ત્યારપછી અભેકજાન્ડરના યુદ્ધકાલપછી ગ્રીક પ્રજાનો સંબંધ; મગધના સામ્રાજ્યની ધુરા ચંદ્રગુપ્ત નામના શદ્દને હાથે જવાનો પ્રસંગ; અશોકની પરમ ઉદાર રાજ્યવ્યવસ્થા પછી કેવળ ધર્મપરાયણતાના માહા પરિણામ, અમુક સૈકાસુધી રાજ્યવિશ્લેષ; સીધીઅન, હુન આદિ બ્રાહ્મણનું આગમન; અને નાનાં રાજ્યોને ઉદય અને પરરપર વિમુક્ત; પ્રજાની રાજ્યવિશ્લેષવક્રમાં નીતિભ્રષ્ટતા—આદિ અનંત આપત્તિના પરિણામમાં આયોજી ત્યાર વર્ણુની વ્યવસ્થા ભાગી પડી અને તેના સ્થાને નાતોનો ઉદય થયો. ત્યારપછી મુસલમાન રાજ્યનો લગભગ સાત આઠ સૈકા સુધીનો કાલ અને અપવાદરૂપ અકબરઆદિ રાજ્યો વિનાના સપળો રાજ્યકાલમાં મનની સ્વતંત્રતાનો અભાવ અને જૂલમના પરિણામમાં આયોજી શરીર અને મનની અવનતિ અને વિદ્યાઆદિ વિકાસક હેતુઓના અભાવે ધર્મોન્ધતા અને ધર્મની માત્ર આચારમયતા પ્રકટ યષ્ટ. હાલના વ્યવસ્થિત રાજ્યસમયમાં આયોજ્યે પોતાના પાછલા ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ ઉકેલી, પોતાની અવનતિનાં કારણોને વિચાર કરી, વર્તમાન સમયને અનુકૂળ પોતાના જાગ્ય આર્યધર્મની પરિશુદ્ધિ કરી તેના મૂલ્ય સ્વરૂપને જાગ્રત કરવાનું છે; તે કરવામાં પોતાના આર્યવતો લેખ કરવાનો નથી. પરબ્રજના ગુણધર્મોને સ્વીકારવાના છે, પણ તેની ભૌતિક ઉન્નતિ આપનાર સુધારાથી બ્યામેહ પામી આચાર અને વિચારમાં સંકરતા પ્રકટ કરવાની નથી. આ પ્રકારની તે તે રાજ્યસમયને લઈ કરેલી સંકરતાને લઈ જ આપણી અનંત નાતો, બ્રાહ્મવિવાહ, ઔદ્યોગવણીનો બ્રાહ્મવ-સ્ત્યાદિ અવનતિની નિસરણીનો આપણને વારસો મળ્યો છે. જનપાનાના રાજદશ પુરપોએ થોડા દિવસઉપર પશ્ચિમના સંબંધથી પ્રાપ્ત કરેલી ભૌતિક સંપત્તિથી બ્યામેહ નદિ પામતાં પ્રયેક જનપાનવાસીને રાજતરત્તી આધેયપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે તમારે શાંત અને સ્થિર સુધારણાના હિમાયતી રહેવું; ગૃહવ્યવસ્થામાં કરકસરવાળા રહેવું; માત્ર પોતાના અંતર્દીપની અને કર્તવ્યશુદ્ધિની પ્રેરણાને વશ વર્તવું; અને આચારમાં સરલ અને નિષ્કપટી થવું; તે સાથે સાદાઈઉપર લક્ષ રાખવું, અને બપેલા મારવાની વૃત્તિને દબાવવી. સ્વદેષમાં વૈશવ બોગવવાની વૃત્તિને તિલાંજલિ આપી, આવી પડતાં દુદોને સહન કરવાના બલને અર્થાત્ તિનિદાને સિદ્ધ કરવી.

શરીર અને મનને આવા સાદા સદ્ગુણોની સિદ્ધિથી અલંકૃત કર્યા વિના વારતવ ધર્મસિદ્ધિ કહી શકી નથી. વૈભવીવૃત્તિ અને વિદ્યાએ બેનો સયોગ વિલક્ષ્ય પુણ્ય

તમામાં હોઇ શકે છે. ધણેભાગે વિલવ અને વિનાશ, અને વિદ્યા અને નિર્મલ ચારિત્ર્ય-વાળી નિષ્કિંચનતા સુયુક્ત જોવામાં આવે છે. આપણી ત્રિમૂર્તિની ભાવનામાં જ્ઞાનઃ સર્વવિદ્યાનામ્-એ મંત્રથી પ્રભોધાતા મહેશ્વરની બાહ્યશોભા દિગંબરતામાં જ રહેલી જણવી છે; કંઈ અખંડ રાસલીલા રમનાર વૈકુંઠવાસીમાં વર્ણવી નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે બાહ્ય વૈભવથી કેસરપંખુની અથવા ભૂતિયાની પેઠે બડકંઠું; અથવા મુખ્ય પ્રાપ્ત્યની સિદ્ધિમાં ઉપયોગી સાધનતા ક્ષણે આવતા તે વૈભવનો સ્વીકાર ન કરવો. તાત્પર્ય એ છે કે તે વૈભવથી વ્યામોહ નહિ પામતા અંતઃકરણને અને શરીરને સાદા સદૃશ્યોથી અખંડ અલંકૃત રાખવા ભૂલવું નહિ, અને વૈભવવિનાની સ્થિતિને વારંવાર બો-ગવવામાં અને ધતરને તે સ્થિતિમાં ટેવાય તેવો પ્રભોધ કરવામાં સાધ્ય રહેવું.

શ્રેયઃસાધકે ઉપરના વિચારો ખાસ કરવાના છે, કેમકે તેઓએ શ્રેયસ્ને પોતાનું મુખ્ય સાધ્ય માન્યું નથી. જેઓએ શ્રેયસ્ને જ અર્થાત્ સાતિશય સુખને જ પોતાનું પરમ પ્રાપ્ત્ય માન્યું છે તેઓ ઇન્દ્રિયવનના વિલવ મેળવવા પ્રયત્ન કરે, તેમાં નિષ્ફળ થાય અથવા સફળ થાય તોપણ તે શોભાપ્રદ છે. પરંતુ શ્રેયસ્ને મુખ્ય ગણવું અને માત્ર શ્રેય-સ્ની ચોવીસ કલાક આરાધના કરવી એ ધણું લજ્જાસ્પદ છે. જે પદવીનો સ્વીકાર કરી આપણા ઉચ્ચાગ્રાહને વિશ્વમાં પ્રકટ કર્યો છે તે પદવીને અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ ન કરવી, એ વિલાપત જઇ આવી ધોળકું ધોળનાર બારીસ્ટરજેવા છે. તેના કરતાં હિંદુસ્થાનમાં રહી ઉત્તમ વકીલ તરીકેની પદવી મેળવી નામ કાઢવું વધારે યોગ્ય ગણાય, કેમકે તેવા વકીલ જેવા સમાજના ઉપકારક થાય છે, તેવા પેલા વિલાપતી બારીસ્ટર થતા નથી. તેવી જ રીતે શ્રેયસ્માં અમને વિશ્વાસ નથી; કદાચ હોય તોપણ ઇતર અધિકારીને અર્થે છે. અમારી તેમાં યોગ્યતા નથી માટે અમે તો શ્રેયસ્ને જ ધર્મમર્યાદામાં રહી સાધીએ છીએ, એમ કહી પોતે શ્રેયઃસાધક નથી, એવું સ્પષ્ટ કહેવું એ નિષ્કપટ ભાવને પ્રકટ કરનાર છે અને તેથી તેવા પુરુષોને વધારે ધન્ય છે.

શ્રેયઃસાધકને પોતાની દૃષ્ટિઆગળ વધારે ઉત્તમ આદર્શોની જરૂર જ નથી. તેઓએ પ્રસંગે સમગ્ર વૈભવથીયુક્ત છતાં તે વૈભવપ્રતિ દૃષ્ટિપાત પણ ન કરનાર; પ્રસંગે સમગ્ર બાહ્યઉપાધિથી વિરહિત કર્કસ તપશ્ચર્યાની પરાકાષ્ઠાનું બાન કરાવનાર; પ્રસંગે સામાન્ય મનુષ્યો જે કાર્ય કરતાં લાજ પામે તેવાં કાર્ય પોતાના પ્રાણાત્મસ્વરૂપ સિધ્ધિને અર્થે કરતા રમેર સુખને પ્રકટ કરનાર; અને પ્રસંગે અવધૂત વશાનું ભવ્ય સ્વરૂપ જણાવનાર તેમના આચાર્યશ્રીની લીલાતનુનો તેમને એક સમયે સાક્ષાત્કાર થયો છે, અને તેની અનુવૃત્તિ શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્ર લગવાનમાં તેઓ દક્ષમતિવાળા હોય તો જોઇ શકે તેમ છે. જેમની અનુ-ભવમર્યાદા સંકુચિત છે તેમને જ અર્થે ઉચરતું લખાણ છે.

સાતિશય સુખના સાધનરૂપ ધર્મે પ્રવૃત્તિમય અને નિવૃત્તિમય એમ બે પ્રકારનો છે. ત્યાં પ્રવૃત્તિમય ધર્મે સર્વ દેશકાલમાં સ્વીકારાયેલો છે, અને તે ધર્મે કાં તો ઈશ્વરના અ-સ્તિત્વના સ્વીકારપૂર્વક અથવા તો ઈશ્વરના અનસ્તિત્વસ્વીકારપૂર્વકે હોય છે. જ્યાં ઈશ્વરના સદ્ભાવના સ્વીકારપૂર્વકે ધર્મનું બધારણ નથી હોતું, ત્યાં ધર્મે માત્ર નીતિના શા-સનમય હોય છે, અને તેને પાલન કરવાની અગત્યનો આધાર માત્ર આંતર દીપના પ્રકા-શઉપર જ હોય છે. અમુક પ્રવૃત્તિ કર્તવ્ય છે કે કેમ તે સંબંધમાં અંતરબ્રહ્માનો આદેશ

જેવડે વ્યક્તિનું અને સમાજનું ધારણ થઈ શકે છે તેવા ધર્મના વિશાલ લક્ષણોમાં આયોગ્યે ધણી ઉદાર શુદ્ધિ વાપરી છે. તે ધર્મનું અસાધારણ લક્ષણ જે ક્રિયામાં ખરી રીતે યોગ્યેલું જણાય તે ક્રિયાને ધર્મ સંગ્રા આપવામાં આયોગ્યે સંકેત ધર્યો નથી. આ તેમની ઉદાર ધર્મભાવનાના બળથી જ અનાયોગ્ય-દસ્તુ-દાસ-વર્ગને તેઓએ શરૂ ગણી પોતાની વર્ણવ્યવસ્થામાં સ્થાન આપ્યું છે, અને દિંદુરયાનનો જ્યાં સુધી વિકાસક્રમ ઇતિહાસના પાનામાં સ્થાયત રહ્યો ત્યાં સુધી તે વર્ણવ્યવસ્થા સ્પષ્ટ રીતે ચાલી શકી, અને શ્રદ્ધાની હાલ જે કંઈ સુધરેલી દશા જણાય છે તે તે કાલની ઉદાર ભાવનાનું અનુમાન કરાવી શકે છે. મહાત્મા ઐતમ છુદ્ધના સમયમાં જ્યારે તે વ્યવસ્થામાં બાહ્યોએ અસાધારણ તાણ કરી ત્યારે તે વર્ણવ્યવસ્થા તૂટી, શ્રદ્ધાએ પોતાની ઉન્નતિ સાધવામાં બાહ્યો અને વેદાદિની અવગણના કરી, અને પરિણામે મિશ્રપ્રજનો ઉદય થયો. ત્યારપછી અલેક્ઝાન્ડરના યુદ્ધકાલપછી ગ્રીક પ્રજાનો સંબંધ; મગધના સામ્રાજ્યની ધુરા અંદ્ર-ગુપ્ત નામના શત્રુને હાથે જવાનો પ્રસંગ; અશોકની પરમ ઉદાર રાજ્યવ્યવસ્થા પછી કેવળ ધર્મપરાયણતાના માહા પરિણામ, અમુક સૈંકાસુધી રાજ્યવિસ્તાર; સીંધીઅન, હુન આદિ બાહ્યપ્રજાનું આગમન; અને નાનાં રાજ્યોને ઉદય અને પરસ્પર વિગ્રહ; પ્રજાની રાજ્યવિસ્તારક્રમમાં નીતિભ્રષ્ટતા—આદિ અનંત આપત્તિના પરિણામમાં આયોગી ત્યાર વર્ણુની વ્યવસ્થા ભાંગી પડી અને તેના સ્થાને નતોનો ઉદય થયો. ત્યારપછી મુસલમાન રાજ્યને લગભગ સાત આઠ સૈંકા સુધીનો કાલ અને અપયાદરૂપ અકબરઆદિ રાજાઓ વિનાના સઘળા રાજ્યકાલમાં મનની સ્વતંત્રતાનો અઝાવ અને જૂલમના પરિણામમાં આયોગી શરીર અને મનની અવનતિ અને વિદ્યાઆદિ વિકાસક હેતુઓના અભાવે ધર્મઅંધતા અને ધર્મની માત્ર આચારમયતા પ્રકટ થઈ. હાલના વ્યવસ્થિત રાજ્યસમયમાં આયોગ્યે પોતાના પાછલા ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ ઉકેલી, પોતાની અવનતિનાં કારણોનો વિચાર કરી, વર્તમાન સમયને અનુકૂળ પોતાના લઘ્ય આર્થધર્મની પરિશુદ્ધિ કરી તેના મૂલ્ય સ્વરૂપને જામત્ કરવાનું છે; તે કરવામાં પોતાના આર્થવતો લેખ કરવાનો નથી. પરંપ્રજાના ગુણધર્મોને સ્વીકારવાના છે, પણ તેની લૈાતિક ઉન્નતિ આપનાર સુધારાથી બ્યામોહ પામી આચાર અને વિચારમાં સ કરતા પ્રકટ કરવાની નથી. આ પ્રકારની તે તે રાજ્યસમયને લઈ કરેલી સંકરતાને લીધે જ આપણી અનંત નાતો, બાહ્યવિવાહ, ઋષ્ટિજવણીનો અભાવ—ઈત્યાદિ અવનતિની નિસરણીનો આપણને વારસો મળ્યો છે. જાપાનાના રાજદશ પુરુષોએ થોડા દિવસઉપર પશ્ચિમના સંબંધથી પ્રાપ્ત કરેલી લૈાતિક સંપત્તિથી બ્યામોહ નહિ પામતાં પ્રત્યેક જાપાનવાસીને રાજાતરફથી આધેણપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે તમારે શાંત અને સ્થિર સુધારણાના હિમાયતી રહેવું; ગૃહવ્યવસ્થામાં કરકસરવાળા રહેવું; માત્ર પોતાના અંતર્દીપની અને કર્તવ્યશુદ્ધિની પ્રેરણાને વશ વર્તવું; અને આચારમાં સરલ અને નિષ્કપટી થવું; તે સાથે સાદાઉપર લક્ષ રાખવું, અને ભરખા મારવાની વૃત્તિને દબાવવી. સ્વરૂપમાં વૈભવ ભોગવવાની વૃત્તિને તિલાંજલિ આપી, આવી પડતાં દ્રવ્યને સહન કરવાના બલને અર્થાત્ તિનિશાને સિદ્ધ કરવી.

શરીર અને મનને આવા સાદા સદૃશ્યોની સિદ્ધિથી અલંકૃત કર્યા વિના વારતવ ધર્મસિદ્ધિ કહી શકી નથી. વૈભવીવૃત્તિ અને વિદ્યાએ એને સયોગ વિલક્ષણ પુરુષા-

નેત્ર અને પ્રકાશ.

માત્ર એક સમિતું સાધન-કરણ (organ) છે એમ જડવાદી વૈજ્ઞાનિકનો સિદ્ધાંત છે. એ જ પ્રમાણે નેત્રદર્શનનું સાધન-કરણ-હૃદય છે. આંખના પડાણું અમુક રીતે દલનચલન થવાથી આપણને પ્રકાશનું જ્ઞાન થાય છે. નેત્રમાં વિકાર થવાથી અથવા નેત્રનો નાશ થવાથી પ્રકાશસમિતી પૂર્ણતામાં પણ હાસ થાય છે. જગતમાં જે નેત્રજેવી વસ્તુ ન હોત તે પ્રકાશસમિતિએ અનુભવ પણ આપણને ન હોત, એટલું જ નહિ પણ પ્રકાશજેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી એમ કહેવાનું આપણે ધાર્મિક ધરત. અંધ પુરુષના અનુભવમાં પ્રકાશજેવો કોઈ અતિકર નથી. પરંતુ આ સર્વવિપરયી આપણે કહી શકતા નથી કે પ્રકાશજેવી કોઈ વસ્તુ નથી, કારણ પ્રકાશ એ આકાશ (ether) તત્ત્વનાં અમુક પ્રકારનાં આદોલનો છે, અને એ આદોલનો બાહ્ય વિષમાં નિરંતર પ્રવેશે છે. તે જ પ્રમાણે અતીન્દ્રિયસમિતું પ્રતિબિંબ મસ્તિષ્કમાં બંધે પડતું હોય, મસ્તિષ્કના અંતરે પ્રતિબિંબનો અભાવ પણ બંધે થતો હોય, પરંતુ તે ઉપરથી કહી શકાય એમ નથી કે મસ્તિષ્કનો નાશ થતાં અતીન્દ્રિયસમિતો નાશ થાય છે.

કરણ અને વાદિત્ર.

ધૃમેશમાં organ શબ્દનો અર્થ જેમ હૃદય અથવા કરણ થાય છે, તેમ એક પ્રકારનું વાદિત્ર પણ થાય છે. એ વાદિત્રપ અર્થથી અતીન્દ્રિયતત્ત્વની સ્થિર સંસ્થિતિ વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજવામાં આપણને સાહાય્ય મળે છે. ત્યાં આપણે મયૂરવીણા (તા. ઉસ) રૂપ વાદિત્ર લઇએ. મયૂરવીણાનો અમુક આકાર હોય છે. તેમાં અમુક અંતરે પડાઓ બાધલા હોય છે, અમુક પ્રકારે ધાતુના તાર મેળવવામાં આવે છે, અને લાકડાના પોલા ભાગઉપર ચામડું મઢવાથી અમુક પ્રકારનો રણકાર ઉપજવવામાં આવે છે. સંગીતના ધ્વનિની આ સર્વ અભિવ્યંજક સામગ્રી છે. તાર તુટ્યા હોય અથવા બરાબર મળ્યા ન હોય, વગાડવાનો ગજ ન હોય અથવા તેના ઉપર ભેરજે બગાબર ચોપડો ન હોય, વાદિત્રનું પેટું તડવાળું, હિરવાળું અથવા બીજી રીતે વિકૃત હોય તો સંગીતની તેટલા પુરતી ક્ષતિ થાય છે, અને મુખ્ય સામગ્રીનો લોપ થતાં સંગીતની અભિવ્યક્તિ પણ સમાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેટલા પરથી એમ કહી શકાય નહિ કે સંગીત એ વાદિત્રમાં રહેલું છે. સંગીત વસ્તુતઃ સંગાતાના મગજમાં રહેલું છે. વાદિત્ર બંધે હિન્નચિન્ન અથવા નષ્ટ થઈ જાય, પરંતુ જ્ઞાતિપ્રી સંગાતા છે ત્યાંસુધી સંગીતની સંસ્થિતિ છે, સંગાતા છે તો તે વિકૃત વાદિત્રને અવિકૃત કરશે અથવા તો નવીન વાદિત્ર બનાવી સંગીતને અભિવ્યક્ત કરશે. તે પ્રમાણે મસ્તિષ્કથી બંધે અતીન્દ્રિયસમિતી અંશિભક્તિ થતી હોય પરંતુ અતીન્દ્રિયજ્ઞાન તેથી મસ્તિષ્કમાં જ રહેલું છે એમ કંઈ કહી શકાતું નથી. મગજમાં બંધે વિકાર થાય, અતીન્દ્રિયસમિતો તે વિકારને ટાળી અભિવ્યક્ત યશે; મગજનો બંધે નાશ થાય, અતીન્દ્રિયજ્ઞાન નવીન મગજને રચી પ્રકટ યશે.

શબ્દ અને અર્થ.

અતીન્દ્રિયજ્ઞાન અને શરીરનો સંબંધ સમજવામાં બીજું ઉપયોગી ઉદાહરણ શબ્દ અને અર્થનું છે. શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી અથવા શબ્દ લખવાથી અમુક અર્થનું સૂચન થાય છે. પરંતુ તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે શબ્દ અને અર્થમાં કશો ભેદ નથી.

સૂત્રને નથી જાણ્યો એમ નથી. તેમ છતાં લાસરીયાપણું એ એક એવી જાણ છે કે જ્યાં બસા બસા ચક્રીમાં પડી જાય છે, આ અનુભવ લગભગ મનુષ્યનું જીવન કરે છે, અને તેથી આજસ અથવા લાસરીયાપણાની ચક્રીમાં મનુષ્ય ન સપડાય તેને માટે આ સૂત્રને પુનઃ પુનઃ સ્મરણમાં લાવવાની જરૂર છે કે હાલ જ કાર્ય કરો.

બેઠા બેઠા જૂતકાળના વિચારો કરવા, કાં તો બહુ કાળના ધગધગાવિનાનાં કોકડાં વણવાં, એ પણ પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વભાવ જ પડી ગયો છે. એ સંબંધમાં પણ પુષ્કળ કહેવાની જરૂર છે; અને તે આપણે વારંવાર ક્યાં જ કરીશું તમે માત્ર તે શ્રવણ કરજો. તમારે આ વિચારને તત્કાળ મૂકી દેવાની અગત્ય છે.

પરંતુ વર્તમાન સમયમાં કાર્ય કરવું, અથવા વર્તમાન સમયમાં રહેવું એનો અર્થ એટલો નથી કે માત્ર આજના જ વિચારોનું ચિંતન કરવું—આજના માથા ઉપરના બોજનો જ ફક્ત વિચાર કરવો—આજે આવી મળેલા પ્રસંગોની સાથે જ માત્ર જેમ તેમ કરીને અનુકૂળપણે વર્તી લેવું, પરંતુ તેની સાથે આજનું કાર્ય આજે જ કરી લેવું.

“ ગયા વર્ષે મને આવી આવી બીડો નડી, ગયા મહિનામાં મને આવાં આવાં દુઃખો પડ્યાં, ગયું અઠવાડીયું તો માઈ મન જાણે છે કે મેં કેમ કરીને વીતાવ્યું છે ”—આવા આવા વિચારો કરીને વ્યતીતકાલનો ભાર પણ આજે માથે લઈને ફરવું, એ કેવળ મૂર્ખતા છે, એ તો તમે જાણો છો, પરંતુ આજનું કામ આવતી કાલે ઉપર રાખવું એ પણ તેટલી જ મૂર્ખતા છે. આવતી કાલે કરવાથી તે કામ વધારે સાઈ યશે, એવો વિચાર આપણું મન આપણને માત્ર ઠગવાને માટે જ ઉપજાવે છે. તેથી કાલે ઉપર કામ રાખવું એ જેમ યોગ્ય નથી, તેમ કોઈ વિશેષ ફળ ઉપજાવનાર પણ નથી.

આજના આપણે જેવા આજે છીએ તેવા આવતી કાલ રહેતા નથી. આવતી કાલના આપણે જૂદા જ હોઈએ છીએ, અર્થાત્ આજના આપણે કરતાં આવતી કાલના આપણેમાં કેટકેટલું યદ્દિ યદ્દિ ફેરફાર હોય છે. આજના આપણે અને તે ઉપરાંત આજના દિવસમાં જે અનુભવ મૂકીએ છીએ, તે બૃને મળીને આવતી કાલના આપણે યદ્દિએ છીએ, તેથી આજે કાર્ય કરીને જે કંઈ સારો અનુભવ આપણે લીધો હોય છે, તેનો લાભ કાલના આપણને મળે છે. તેમ આજના આપણે આજે ઉત્તમ કાર્ય ન કરીને તેનો લાભ નથી લેતા તે આવતી કાલના આપણે તે લાભવિનાના જ રહીએ છીએ.

આમ હોવાથી તમારા માથાનો ભાર તમારા બાંધઉપર કે કોઈ મિત્રઉપર નાંખવો એ જેમ તમારી અયોગ્ય પ્રકારની સ્વાર્થચિંતિ છે, તેમ આજના તમે ઉપરનો કર્તવ્યનો ભાર આવતી કાલના તમે ઉપર નાંખવો એ પણ આજના તમારાની અયોગ્ય પ્રકારની સ્વાર્થચિંતિવિના બીજું કશું જ નથી. એ કેવળ સ્વાર્થચિંતિપુરતું નુકસાન કરનાર છે એટલું જ નહિ પરંતુ બીજી રીતે પણ તે નુકસાન કરે છે—આજના આપણેનો યતો વિકાસ તે અટકાવે છે.

કંઈ પણ જ્ઞાન પામવાને માટે આજનું કાર્ય આજે તમને મળ્યું છે, તેથી તેને ન કરીને તમે તે જ્ઞાન નથી પામતા તો તેની ખોટનો અનુભવ કરનાર તમે જ છો. આવતી કાલે ઉપર આજના કામને મુલતવી રાખવાથી તે કામના ભારથી તમે કાયમના નિષ્વૃત્ત થાઓ છો એમ કંઈ નથી. જ્યાં સુધી તે કાર્ય સધાયું નથી હોતું ત્યાં સુધી ફરીફરીને તે

માનવ સંયુક્ત ખડું જ થાય છે. તેથી જો તમે આજનું કાર્ય આજ જ કરી લો છો, તો પછેના કાળ પડી ગયેલા વિચારોની પેઠે તમારે માથે સામડું કામ કરવાનો બોલો એકી વખતે આવતો નથી.

આવતી કાલ ઉપર કામને મુલતવી રાખવાથી તમે બીજું કશું જ કરતા નથી, પરંતુ આજના કામનો બોલો માત્ર આવતી કાલઉપર નાખો છો, તેમ યતાં આજનું જ કામ છે તે આવતી કાલ 'નિઃકર્ય' અથવા 'ભારકર્ય' લાગે છે—પછી તે માત્ર સકળ કાર્યપે જ રહેતું નથી. આવતી કાલનું કર્તવ્ય તો તમારે આવતી કાલે કરવાનું જ છે, તે ઉપરાંત આજના કામનો બોલો આવતીકાલના કર્તવ્યઉપર વધારે નાખો છો. આનો પરિણામ મોટે ભાગે એ પ્રકારનો આવે છે કે આવતી કાલે નથી તમે આવતી કાલનું કામ કરી શકતા કે નથી તમે કાલઉપર રાખેલા આજના કામને પણ આવતી કાલે કરી શકતા. આ પ્રકારનું લાસરીયુખાતું રાખવામાં તમે કાષ્ઠ શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો છો એવું કશું જ નથી; એ તો મૂર્ખતામાત્ર જ છે.

લાસરીયાપણાની ટેવ તાત્કાલિક આટલી જ દાનિ કરીને અટકતી નથી. એની વધારે દાનિ કરનાર અસર તો એ છે કે મનુષ્યના સમગ્ર મનની સ્થિતિમાં તે વિકાર પ્રકટાવે છે. તે આજસને, એકીપણાને, 'હોતી હે ચલતી હે' એ પ્રકારના સ્વભાવને, અનિશ્ચિતતાને, મુઝવણને, અણઉકેલને, બેકાળછોને, ગદ્ગદતીયા સ્વભાવને, અને એવા જ બીજા ન હુમ્મલા યોગ્ય દોષોને આપણા વિચારો તથા ક્રિયામાં પ્રકટાવે છે. જે મનુષ્ય તેને સેવે છે તેના જીવનમાં કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ અંશમાંથી પણ તે ડાઘાયું કઢાડે છે. અનેકરીને તેને ખુવાર કરે છે. તેની કાર્યદક્ષતા (કામ કરવાની હેશીયારી) ને બટો લગાડે છે. એને તેના સમગ્ર જીવનની કિંમત એકદમ ધટાડી દે છે.

યથું એટલું ખર્ચ અને ન યથું તે રહ્યું, એવો સ્વભાવ રાખવાથી પણ તમે તમને દાનિ ઉપજાવો છો. પહેલાના કામનો જ પાર ન આવતો હોય તો પછી તમે નવું કામ તો શી રીતે જ કરી શકવાના? એનો તમને વખત જ મળતો નથી. કામમાં લાસરીયા-પણું કરનાર મનુષ્યને તેનો માનસિક સુધારો કરવાનો તો વખત જ ક્યાંથી મળે? કારણ કે તેના મગજમાં કંઈ જરીપુરાણી કામનાં કાકણ ગુંથામાં જ કરતાં હોય છે. આ ઉપરાંત સમયના મૂલ્યનો વિચાર તો તેના મગજમાંથી ધસાતો જ આવે છે. અલેક કાલને સાધી લેવી, અને એક ધડી પણ નકામી ન ગુમાવતાં તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરી લેવો, એ પ્રકારનો વિચાર કાળે કરીને તેના મનમાં ઉઠતો પણ નથી. તેને તેના પોતાના સમય-તરીકે કોઈ સમય જ જણાતો નથી. 'હમણાં નહિ, પછી કરીશું' એ તેનો મદામત્ર હોય છે, અને પ્રાપ્તકાર્યને બાલુએ મૂકવું, એ તેની માળાનો મણકો ફેરવવો એ છે. તે તેનો પોતાનો જ ગુલામ બન્યો હોય છે. વિચારો !

મનુષ્યને નિષ્કળતા મળવામાં અર્ધો ભાગ, અરે લગભગ પોણો ભાગ, તેની આ પ્રકારની ટેવ છે. ઉપરઉપરથી જોતાં આ ખર્ચ લાગતું નથી, પરંતુ તે કેવળ સત્ય છે. આ પ્રકારની ટેવથી સાક્ષાત્ જો દાનિ થાય છે એટલા ઉપરથી જ આ નિર્ણય કયો નથી, પરંતુ મનુષ્યના જીવનઉપર તે જ અરાજ અસર પ્રકટાવે છે તેનો વિચાર કરતાં તમને પણ ઉપરનો નિષ્કળ સત્ય જણાશે.

વિચારની અવ્યવસ્થા ક્રિયામાં પણ અવ્યવસ્થા પ્રકટાવે છે; અને વિચાર તથા ક્રિ-

યાની લાંબા કાળની અવ્યવસ્થા, મનુષ્યનાં સમગ્ર આદિચત્વરે દુર્બળ કરી મૂકે છે. મનુષ્યને યોગ્ય પ્રકારે ક્રિયાની સુઝ પડતી નથી. આ કારણથી અનેક મનુષ્યો, અજ્ઞતાનો અનુભવ કરતા હોય છે. જગતને એવા મનુષ્યોની જરૂર છે કે જે ઉત્તમ પ્રકારે કાર્ય કરે છે, અને હાલ કરવાનું કાર્ય હાલ જ કરે છે.

તમારામાં લાસરીયો એર હરાયો હોય તો સાવધ થઈ જાણ તેનો ત્યાગ કરજો, અને આ કારણથી જ કામે લાગજો. આ દોષને ત્યજવાનું કાલક્રિપર જોજો રાખતા તમારા કામ કરવાના રથાનક્રિપર, અથવા જ્યાં તમે તમારો ધણો સમય ગાળતા હો ત્યાં એક કાળક્રિપર કાળી શાહીના મોઢા અક્ષરથી આ પ્રકારે લખજો:—‘હાલ જ કરો.’

આ પ્રકારનો નિર્ણય કરીને તે રીતથી જેમ અને કેમ તરત કામ કરવાથી, તમને થોડા જ સમયમાં સમજશે કે તમારા કાર્યની ઉપયોગી તમારી માનસિક શક્તિઓ વિકાસ પામવા લાગી છે, અને પછી તો જે વખતે જે કાર્ય કરવાનું હશે તે વખતે નિયમસર જ તે કાર્ય કરી શકવાના સામર્થ્યવાળા તમે થશો. એમાં ખીજો કશો જ પ્રયત્ન કરવાની અગત્ય નહિ રહે. યથાસમય યથાર્થિત કાર્ય કરવાની મનને કેળવણી આપી શકાય છે. કંઈક ધૈર્ય, કંઈક ખંત, કંઈક સંકલ્પબળ અને કંઈક આગ્રહની તેમાં અગત્ય છે, પરંતુ આ પ્રકારના પરિશ્રમનો અદલો તમને લગભગ તત્કાળ જ મળવા મળે છે, તમે ધણા ભારથી નિરંતર મુક્ત જ રહો છો.

આજસની કુટેવને છોડી દો, આગ્રહપૂર્વક છોડી દો.

કેટલાંક કાર્યો એવાં હોય છે કે જે નિત્યનાં નિત્ય જ કરવાં જોઈએ. આઠ આઠ દિવસે સામઢું ખાવાનું રાખ્યું હોય તો તે જેમ જનતું નથી, અને આઠ દિવસનું સામઢું ખાવા જતાં હાનિવિના ખીજો કશો જ પરિણામ આવે તેમ નથી. તમે ઈશ્વરનું પ્યાન ધરતા હો કે જપ કરતા હો તો તે નિત્ય જ અમુક સમય કરવાની જરૂર છે. આઠ દશ દહાડે સામઢા બે ચાર કલાક એ સત્ક્રિયા કરવી ધારતા હો કે કરતા હો તો તેનો જોઈએ તેવો લાભ તમે પામી શકશો નહિ. એ ક્રિયા નિત્ય કરવાથી જ તેના સંસ્કાર તમારા અંતઃકરણમાં કાયમ પડ્યા કરે છે.

તમારે વાંચવાનો અભ્યાસ હોય તો તે આઠ કે દશ દહાડે સામઢું વાંચી જવાનું ધારતા હો તો તે પણ બૂલ જ છે. નિત્યનું વાંચન અને તેનું ચિંતન જ ખરો લાભ પ્રકટાવે છે.

તે જ પ્રમાણે સદ્વિચાર, અનુશાન, કસરત, વગેરે નિત્ય જ કરવાનાં છે. થોડે થોડે દિવસે સામઢું કરવામાં તેનો વાસ્તવ લાભ નથી. એક દિવસ સામઢા દસ દીપક કરવાથી શું દસ દિવસ નિત્ય દીપક નહિ કરો તો ચાલશે? એક દિવસમાં દસ વખત નાઠી લેવાથી, શું દસ દિવસ નાળા વિના શરીરરુદ્ધિ રહેશે? કદી નહિ.

નિત્ય કરવાનાં કાર્ય નિત્ય જ કરો, અને તે પણ તેના યોગ્ય સમયે જ. સત્તારમાં પાંચ વાગે ઉઠી જમવા બેસનારને અને સાંજની વખતે દાતાણ કરનારને કોણ શુદ્ધિમાન ગણશે? ભલે તે નિત્યની ક્રિયા છે, અને નિત્ય તમે કરો પણ ખરા, પરંતુ યથાસમય નથી કરતા તો તે ક્રિયા નહિ ક્યાં જોવી જ છે.

તમને સવારે જપ કરવાનો વખત નથી મળતો એમ નથી પણ તમે જાણીને જ

તેને અપોરિયો પર મુસ્તવી રાખો છો. અને એ જ પ્રમ.એ બધામાં હોય છે. આ પદ્ધતિનો આગળથી આગ કરો. ગમે તેમ કરીને અપોરનું જમવાને માટે અપોરે વખત કહાડો જ છે, તેમ પ્રતિ ક્રિયાને જમવા જેટલી જ અગત્યની સમજી તેને યથાસમય સાધો.

‘ મુસ્તવી અવાનાં માઠાં ફળ ’ એ કહેવત તમને કાઢએ કરી છે, ખરું? પરંતુ તેજી બહેરાઆગળ શું કહેવું છે એમ તમને નથી લાગતું ?

વાયકો ! સાસરીયો પડે છેડી દો, આળસ ત્યજી દો, મુસ્તવી રાખવાનું માંડી વાળો, અને એક જ મત સ્વીકારો કે—આજનું કાર્ય આજે જ કરવું.

સુખ અંતરમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે:

તમને બહારના પદાર્થોમાંથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે કે અંતરના ? સુખપ્રાપ્તિની આસા તમે બહારના પદાર્થોમાંથી રાખો છો કે અંતરમાંથી ? જેટલો કાળ અમુક પદાર્થો મળે ત્યાંસુધી જ તમે સુખી રહી શકો છો કે ગમે તેમ હોય,—જે તમારે ન જોઈતું હોય તે કદાપિ આવે અને જોઈતું હોય તે ન આવતું જણાય—તોપણ તમારા અંતરમાં એવો કાષ્ઠ પદાર્થ છે કે જેથી તમને સુખની પ્રાપ્તિ યથા કરે ?

જગતમાં એવા ધણા માણસોને જોઈએ છીએ કે જેને રહેવાને સુંદર ઘર હોય, ધણા મિત્રો હોય આગળ પાછળ બીજી અનેક અતુલ્યતા હોય, સારી સંપત્તિ હોય, સારી સ્ત્રી હોય, અને જગતમાં ઇચ્છવોપેક્ષ અનેક વસ્તુઓ તેમને પ્રાપ્ત હોય તે છતાં પણ તેઓ અસંતુષ્ટ હોય છે, અનેક ફરીયાદો કર્યા કરતા હોય છે, અને દુઃખની ભૂતિ દેખ તેમને માનતા હોય છે. એથી ઉલટું કાષ્ઠ એવા જણાય છે કે જેમને રહેવાને ઘર નથી, મિત્રો કે પ્રીતિપાત્ર મનુષ્યો નથી, જેઓ અતિદુઃસ્થ સ્થિતિ અને અતિદુઃસ્થ પ્રસંગોથી વીંટળાયેલા હોય છે, જેને જગતનાં સુખો કદીએ છીએ તે નથી હોતાં, અને તેમ છતાં તે દુઃખમાં ગરકાવ હોવાને બદલે, દુઃખનાં રોડાં રડવાને બદલે, પોતાના દુઃખોને નિંદવાને બદલે, સુખી અને પ્રસન્ન જણાય છે. તેમનું અંતઃકરણ, તેમની વાણી, તેમનાં નેત્ર, તેમની શબ્દો એ સઘળું પ્રસન્ન હોય છે. કશામાં બેચેનને દુઃખ કે ગ્તાનિ જણાતાં નથી. આ પ્રકારનો બેદ આપણને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

વળી, આપણે જોઈએ છીએ કે એક માણસ એવો છે કે જે દરેક પ્રકારના આનંદથી વીંટળાયેલો છે, જૂદી જૂદી જાતના આનંદજનક કામો જેને કરવાનાં છે, અને જેનું જીવન વિવિધ આનંદજનક વ્યતિકરોમાં પલટામાં જ કરતું હોય છે, અને તેમ છતાં તે નિત્ય દુઃખી રહેલો, કાષ્ઠથી પણ પ્રસન્ન થઈ શકેલો અસંભવિત, હમેશાં વધારે અને વધારે સુખનાં વલખાં મારનાર, વધારે આનંદને યોગનાર અને સદાનો અતુષ્ઠ હોય છે. બીજો એક એવો છે કે જેની જીવનમાં આનંદ કે ઉત્સાહજનક પ્રસંગો કદા જ બનતા નથી, જેનું જીવન એક જ ધરડાં સાલનાઈ યથ રહ્યું હોય છે, જેના જીવનમાં કંઈ પણ વ્યવસ્થા આવતી નથી, અને જે હમેશાં નિર્વિશેષ (Monotonous) હોય છે, જેને અખંડ કામ ચાલ્યા કરતું હોય છે, અને તે પણ કઠિન અને નીરસ હોય છે, જેને આનંદ ભોગવવાના પ્રસંગો બહુ વિરલ હોય છે, તેમ છતાં પણ તે સંતુષ્ટ અને સુખી હોય છે. તે તેના કામમાં સંતોષી હોય છે, તેમાં તેને આનંદ પડે છે, અને બીજાઓ જે કંઈ આનંદ તથા ભોગવવાના ભોગવતા હોય છે તેને તેના જીવનમાં તે પ્રત્યક્ષ કરવાને પણ ઇચ્છતો નથી.

આ અને દર્શાવતા જે પ્રકારના મનુષ્યોમાં ભેદ એ છે કે એક મનુષ્ય સુખ મેળવવાને, સુખને ઉપજવાને અને સુખને ટકવાને માટે બહારના સાધનોને જ નિર્ભર રહેવા માટે છે—બહારના પદાર્થોમાંથી જ તે મનુષ્યને શોધનાર હોય છે, અને બીજાને તેના અંતરને સુખના સાધનરૂપ માટે છે—અંતરમાંથી જ સુખને શોધનાર હોય છે.

અનેક મનુષ્યો પોતાને પ્રાપ્ત ઉપાધિ અથવા સંલેગોમાંથી સુખને મેળવી લેનારા હોય છે, પણ ઉપાધિ અથવા પરિવેષન (Environment) એ હંમેશાં અદલાતુ જ હોય છે. આજના કરતાં આવતા વર્ષની સ્થિતિ જૂના જ પ્રકારની હોય છે, જેના સુખનો આધાર તેના આગળપાછળના અનુકૂલ સંલેગોઉપર જ રહેલો છે, તેને ઘોડા વખતમાં સમન્વય છે કે તેઓને નિરાશ થવાનો સમય બહુ નજીક છે, અને જો તેમને લાગે વખત આવે એવું સુખ જોઈતું હોય તો તેમણે બીજી દિશાપ્રતિ દૃષ્ટિ વાળવી જોઈએ.

પરંતુ જે મનુષ્યોને તેમના અંતરમાંથી સુખને મેળવવાનો અભ્યાસ પડ્યો છે તેની પાસે સુખનું સાધન એવું છે કે જે કોઈથી છીનવી લેવાય એવું નથી કોઈ પણ પ્રકારની દાર્દ્ર્ય, કોઈ પણ અપ્રિય પ્રસંગ, કોઈ પણ નિરાશા કે કંઈ પણ તેના એ સુખના મૂળને ઉખેડી શકે કે બાળી શકે એમ નથી. કેમકે તેને પ્રેમની અને આનંદને ઉપજાવવાની કુંઝી મળી હોય છે. આથી સુખને અંતરમાંથી ઉપજાવવાની જરૂર છે.

જો મનુષ્યને ઈચ્છા વિષયના પ્રયોગોમાં કે કોઈ ક્ષણમાં પ્રેમ હોય છે, સગીતમાં પ્રેમ હોય છે, હસાઈ જેવી ગણતી વસ્તુ કે પ્રસંગમાંથી પણ આનંદ ઉપજાવી લેવાની જો તેનામાં શક્તિ હોય છે, સતોષવૃત્તિ હોય છે, પ્રતિકૂળ પ્રસંગને પણ અનુકૂલ કરી લેવાનું જો તેનામાં બળ હોય છે, અને એવા પ્રસંગો કંઈ વધારે સાઈ થવાના માર્ગમાં એક સોપાનપ્રસ્તર (Stepping stone) રૂપ છે એમ માની તેમાંથી કંઈ દિલ જે મદદથી કરે છે, તે સુખને પામે છે.

તે જ સદ્ગુણી છે કે જે પોતાના સુખને પોતાના અંતરમાં રહેલું જાણે છે, અને ત્યાંથી મેળવે છે, કારણ કે તે સુખ કોઈથી કોઈ કાળે છીનવી લેવાતું નથી.

અંતરમાંથી સુખ ઉપજાવવું એનો અર્થ એમ કહેવાનો નથી કે બહારના પદાર્થોમાં દોષશુદ્ધિ, ધરવી અથવા તેનો તિરસ્કાર કર્યા કરવો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ બહારના પદાર્થોઉપર જ આપણા સુખનો આધાર ન રાખવો. બહારના પદાર્થોમાં સુખ નથી રહ્યું, પણ તેની સાથેની આપણી મનઃવશુદ્ધિને લીધે તે પદાર્થોમાં સુખ ભાસે છે.

અંતરમાંથી સુખ ક્યારે પ્રકટે છે કે જ્યારે તેનું વિરોધી એવું કોઈ કારણ આપણે ઉપજાવતા નથી. દ્રેષ, ઈર્ષ્યા, અસુખ, દોષદર્શન વગેરે એવાં કારણો છે કે જે અંતરમાંથી સુખને બહાર પ્રકટવા દેતાં નથી અને તેથી કોઈના ઉપર—અંતરના કે બહારના કોઈપણ પદાર્થોઉપર—એમાંનું કંઈ પ્રકટવું ન જોઈએ.

અભ્યાસથી અંતરમાંથી સુખ મેળવાય છે. વારંવાર અંતરમાં અભિમુખ થવાનો અભ્યસ એ સુખને બહાર આણનાર છે. બહારના જગતનું વિસ્મરણ અને અંતરમાં જ સ્થિતિ એનું નામ અંતરમાં અભિમુખ થવું એ છે.

શ્રી શ્રેયસાધકઅધિકારિવર્ગના મહોત્સવો.

પ્રતિવર્ષના નિયમાનુસાર ઉક્તવર્ગનો શ્રી નૃસિંહજીવંતીનો કાર્તિક કૃષ્ણપક્ષ અનુદર્શીનો ૧૦૦ મો મહોત્સવ વડોદરામાં શ્રી નૃસિંહજીમમાં સર્વ વિધિપૂર્વક પાલન કરવામાં આવ્યો હતો.

નવીન ગ્રંથો

મંગલપ્રેરિત સંદેશા

અથવા

દૂરદશકાસ્તુનું અદ્વિત પ્રકાશન.

રચનાર-શ્રીમાન વિશ્વવંધ. (છાત્રાલાલ જીવનલાલ.)

તમારા ગામની જાણીતી વાતો સાંભળવાકરતાં પરદેશની નવીન વાતો સાંભળવી મને જ્યારે વધારે ગમે છે, ત્યારે આ પૃથ્વીલોકકરતાં બીજા કાષ્ઠ નવીન લોકની વાતો સાંભળવી તમને વધારે ગમે એ અવાચારિક જ છે. પણ તમારી તે ઇચ્છા ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે કે જ્યારે ઉપરની રસપૂર્ણ વાતને તમે વાંચો છો. કેમકે તે પુસ્તકમાં મંગલલોકના રાગરતી, પ્રભાતી, વિદ્યાની, સામાજિકપત્રોની, અને એવી અનેક મોટી તથા ઝીણી બાજુઓની રસભરી દૃષ્ટિકત જણાવી છે. અને તે પણ કેવળ કલ્પિત નહિ, પણ વિજ્ઞાન (Science) ની શોધોના અનુભવ જેમાં પ્રમાણભૂત છે, એવી શાસ્ત્રીય વાતો આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તક એવી તો અપૂર્વ રીતે લખાયું છે કે તેને વાંચતાં વાચક મંગલ-લોકોના પોતાના ધરમાં બેઠે અનુભવ કરી શકે એમ છે, તો એથી વિશેષ શું ?

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટે જ ૦-૧-૦.

યોગિનીકુમારી.

રચનાર-શ્રીમાન વિશ્વવંધ.

પૂર્વે શ્રીમદ્વાકાલમાં આવેલી આ વાર્તા સ્વતંત્ર અંશરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ વાર્તાના રસની અલોકિકતા વાંચનાર જ જાણી શકે છે. તેમાં બોધ અને જ્ઞાનનો માગ હોવા છતાં એવો તો અદ્વિત રસ છે કે જે વાંચનારને તે વાર્તા જેમ અને તેમ જલદી પૂરી કરાવ્યાવિના રહેતો નથી. જ્યારથી આ વાર્તા મદ્વાકાલમાં આવતી થઈ ત્યારથી મદ્વાકાલની માગણી અત્યંત વધી પડી સેંકડો માદકો થયાં હતાં. આજે જે જે તે વાર્તા વાંચે છે, તેની એકસરે પ્રશંસા કરે છે. આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થયેલી તમામ વાર્તામાં આ વાર્તા પ્રથમ પંક્તિ ભોજવે છે એ પ્રકારનો ઉદ્દગાર વાંચ્યા પછી વાચક જ કહાડે છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટે જ ૦-૨-૦.

બેને મથો નીચેને રચયેથી મળશે.—

૧. વ્યવસ્થાપક મદ્વાકાલ, વડોદરા.

૨. આયુર દેહીંગ કંપની. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ.

સંદર્ભ કરનાર—શ્રી શ્રેષ્ઠસાધકઅધિકારિવર્ગ વડોદરાતરફથી શા. સાંકલચંદ દરિયાત અમદાવાદ

૧ "સલવિજય" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ દરિયાતે છાપ્યું.—અમદાવાદ.—નવાદરવાજા

આ અને દર્શાવતા એ પ્રકારના મનુષ્યોમાં બેઠે એ છે કે એક મનુષ્ય સુખને મેળવવાને, સુખને ઉપજવાને અને સુખને ટકવાને માટે બહારનાં સાધનોને જ કુશલતા માને છે—બહારના પદાર્થોમાંથી જ તે સુખને શોધનાર હોય છે, અને બીજાને તેનું અંતરને સુખના સાધનરૂપ માને છે—અંતરમાંથી જ સુખને શોધનાર હોય છે.

અન્યક મનુષ્યો પોતાને પ્રાપ્ત ઉપાધિ અથવા સંજોગોમાંથી સુખને મેળવી લેનારા હોય છે, પણ ઉપાધિ અથવા પરિવેષન (Environment) એ હંમેશાં બદલાતું જ હોય છે. આજના કરતાં આવતા વર્ષની રિયનિ બૂના જ પ્રકારની હોય છે. જેના સુખનો આધાર તેના આગળપાછળના અનુકૂલ સંજોગોઉપર જ રહેલો છે, તેને થોડા વખતમાં સમગ્ર નય છે કે તેઓને નિરાશ થવાનો સમય બહુ નજીક છે, અને જો તેમને લાંબો વખત આસે એવું સુખ જોઈતું હોય તો તેમણે બીજી દિશાપ્રતિ દૃષ્ટિ વાળવી જોઈએ.

પરંતુ જે મનુષ્યોને તેમના અંતરમાંથી સુખને મેળવવાનો અભ્યાસ પડ્યો છે તેની પાસે સુખનું સાધન એવું છે કે જે કાંઈથી છીનવી લેવાય એવું નથી. કોઈ પણ પ્રકારની દાનિ, કોઈ પણ અપ્રિય પ્રસંગ, કોઈ પણ નિરાશા કે કંઈ પણ તેના એ સુખના મૂળને ઉખેડી શકે કે બાળી શકે એમ નથી. કેમકે તેને પ્રેમની અને આનંદને ઉપજવવાની કુશલતા મળી હોય છે. આથી સુખને અંતરમાંથી ઉપજવવાની જરૂર છે.

જો મનુષ્યને ઊંચા વિષયના મથોમાં કે કોઈ કળામાં પ્રેમ હોય છે, સંગીતમાં પ્રેમ હોય છે, દક્ષતા જેવી ગણતી વસ્તુ કે પ્રસંગમાંથી પણ આનંદ ઉપજાવી લેવાની જો તેનામાં શક્તિ હોય છે, સતોષશક્તિ હોય છે, પ્રતિકૂલ પ્રસંગને પણ અનુકૂલ કરી લેવાનું જો તેનામાં બળ હોય છે, અને એવા પ્રસંગો કંઈ વધારે સાઈ થવાના માર્ગમાં એક સોપાનપ્રસ્તર (Stepping stone) રૂપ છે એમ માની તેમાંથી કંઈ દિત જે મહત્ત્વ કરે છે, તે સુખને પામે છે.

તે જ સદ્માત્રી છે કે જે પોતાના સુખને પોતાના અંતરમાં રહેલું જાણે છે, અને ત્યાંથી મેળવે છે. કારણ કે તે સુખ કોઈથી કોઈ કાળે છીનવી લેવાતું નથી.

અંતરમાંથી સુખ ઉપજાવતું એનો અર્થ એમ કહેવાનો નથી કે બહારના પદાર્થમાં દોષશુદ્ધિ ધરવી અથવા તેનો તિરસ્કાર કર્યા કરવો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ બહારના પદાર્થોઉપર જ આપણા સુખનો આધાર ન રાખવો. બહારના પદાર્થમાં સુખ નથી રહ્યું, પણ તેની સાથેની આપણી મનઃવશુદ્ધિને લીધે તે પદાર્થોમાં સુખ લાસે છે.

અંતરમાંથી સુખ ક્યારે પ્રકટે છે કે જ્યારે તેનું વિરોધી એવું કોઈ કારણ આપણે ઉપજાવતા નથી. દેવ, ઈર્ષ્યા, અસુખ, દોષદર્શન વગેરે એવાં કારણો છે કે જે અંતરમાંથી સુખને બહાર પ્રકટવા દેતાં નથી અને તેથી કોઈના ઉપર—અંતરના કે બહારના કોઈપણ પદાર્થોઉપર—એમાંનું કંઈ પ્રકટતું ન જોઈએ.

અભ્યાસથી અંતરમાંથી સુખ મેળવાય છે. વારંવાર અંતરમાં અભિમુખ થવાનો અભ્યાસ એ સુખને બહાર આણનાર છે. બહારના જગતનું નિરમરણ અને અંતરમાં જ સ્થિતિ એનું નામ અંતરમાં અભિમુખ થવું એ છે.

શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગના મહોત્સવો.

પ્રતિવર્ષના નિયમાનુસાર ઉક્તવર્ગના શ્રી નૃસિંહજીયતીનો કાર્તિક મુળપક્ષ અતુલ્યશીનો ૧૦૦ મો મહોત્સવ વડોદરામાં શ્રી નૃસિંહાશ્રમમાં સર્વ વિધિપૂર્વક પાલન કરવામાં આવ્યો હતો.

નવાન ગ્રથા

મંગલપ્રેરિત સંદેશા

અથવા

દૂરદર્શકેશનું અદ્ભુત પ્રકાશન.

તાર-શ્રીમાન્ વિદ્યવંધ. (છોટાશાહ જીવનલાલ.)

તમારા ગામની જાણીતી વાતો સાંભળનાં કરતાં પરદેશની નવીન વાતો સાંભળવી તમને જ્યારે વધારે ગમે છે, ત્યારે આ પૃથ્વીલોકકરતાં બીજા કોઈ નવીન લોકની વાતો સાંભળવી તમને વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ તમારી તે ઇચ્છા ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે કે જ્યારે ઉપરની રસપૂર્ણ વાતને તમે વાંચો છો. કેમકે તે પુસ્તકમાં મંગલલોકનાં નગરની, પ્રગ્લની, વિદ્યાની, સામાજિકપત્રોની, અને એવી અનેક મોટી તથા કીશી આખ-તોની રસભરી દ્રષ્ટિકત જણાવી છે. અને તે પણ કેવળ કલ્પિત નહિ, પણ વિદ્યાન (Science) ની શોધોનો અનુભવ જેમાં પ્રમાણભૂત છે, એવી શાસ્ત્રીય વાતો આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તક એવી તો અપૂર્વ રીતે લખાયું છે કે તેને વાંચતાં વાચક મંગલ-લોકનો પોતાના પરમાં એટલે અનુભવ કરી શકે એમ છે, તો એથી વિશેષ શું ?

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટ જ ૦-૧-૦.

યોગિનીકુમારી.

રચના-શ્રીમાન્ વિદ્યવંધ.

પૂર્વે શ્રીમહાકાલમાં આવેલી આ વાતો સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. જે વાતાંત્રી રસની અલૌકિકતા વાંચનાર જ જાણી શકે છે. તેમાં બોધ અને જ્ઞાનનો ભાગ હોવા છતાં એવો તો અદ્ભુત રસ છે કે જે વાંચનારને તે વાતો જેમ અને તેમ જલદી પૂરી કરાવ્યા વિના રહેતો નથી. જ્યારથી આ વાર્તા મહાકાલમાં આવતી થઈ ત્યારથી મહાકાલની માળસી અત્યંત વધી પડી સેંકડો માહોલ થયાં હતાં. આજે જે જે તે વાર્તા વાંચે છે તેની એકસરે પ્રશંસા કરે છે. આજ સુધીની યુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થયેલી તમામ વાર્તામાં આ વાર્તા પ્રથમ પકિત જોગવે છે એ પ્રકારનો ઉદ્ગાર વાંચ્યા પછી વાચક જ કહાડે છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટ જ ૦-૨-૦.

અને પ્રથો નીચેને સ્થળેથી મળશે.—

૧ વ્યવસ્થાપક મહાકાલ, વડોદરા.

૨ આયુર્ન ટ્રેડિંગ કંપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર—શ્રી એવરસાધકઅધિકારિવર્ગ વડોદરા તરફથી શ્રી. સાંકલચંદ દરિયાલ અમદાવાદ.

શ્રી "સત્યવિજય" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં યા. સાંકલચંદ દરિયાલે છાપ્યું. અમદાવાદ. નવાદરવાજા.

શરૂ થઈ ચુક્યું છે.

શ્રી શ્રેયસ્સાધકવર્ગતરફથી પ્રકટ થયેલા 'દંપતીમિત્ર' નામના માસિક ઠનો ફરીથી આરંભ થઈ ગયો છે. શ્રી તથા પુરુષનાં સ્વતંત્ર કર્તવ્યોને ઉત્તમ રીતે જણાવવાની સાથે, એ જાનેનાં સહકારી કર્તવ્યો કયાં છે, તેને તે ઉત્તમ પ્રકારે રસિક અને સુંદર શૈલિમાં, ચર્ચે છે. તેમાં અત્યંત રસવાળી અને દંપતીજીવનને ઉત્તમ કરનારી વાર્તાઓ પણ આવે છે. જેમ તેમાંના લેખોથી તે અત્યંત આકર્ષક છે, તેમ તેનું દ્રશ્ય સ્વરૂપ પણ અત્યંત મનોહર છે. નવીન શૈલિ અને નવીન પ્રકારના બાહ્યદર્શન કરાવતું આ માસિક સર્વોત્તમ છે. તેનો પ્રત્યેક વિષય વાંચનારને ઉપયોગી અને અત્યંત રસ પ્રકટાવનાર છે. દંપતીજીવનને ઉત્તમ પ્રકારનું કરવામાં આ પત્ર અત્યંત અગત્યનું છે. તે શ્રીપુરુષના વ્યાવહારિક, ધાર્મિક અને પારમાર્થિક અભ્યુદયને કરવામાં અને તેમનાં શરીર, મન અને આત્માની શક્તિઓનો વિકાસ કરવામાં આ પત્ર સર્વ પ્રકારની સહાય આવે છે.

વિશેષમાં શ્રીમહાકાવના સમર્થ લેખક શ્રીમાન વિશ્વવંદનો લખેલો "તરુણ શ્રીપુરુષનો આરો મિત્ર" એ નામનો અપ્રસિદ્ધ લેખ તેમાં પ્રકટ થાય છે. તે શ્રીપુરુષ ઉભયને અત્યંત ઉપયોગી લેખ છે.

આ માસિકના શ્રીવાચકને દિ'દીશાવાનું જ્ઞાન થાય તેને માટે સરળ ભાષાનો એક દિ'દી લેખ પણ તેમાં લખાય છે.

શિયોનો ગૃહસંસાર અને તેમના વ્યાવહારિક જીવનને પણ અત્યંત ઉપયોગી લેખો તેમાં આવે છે. તેમ જ ભરતચંદ્રચંદ્ર, પાકશાસ્ત્ર, ચિત્રકામ વગેરે કલા (Fine Arts) સંબંધી પણ ઘણું લખવાજેલું લખાણ આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સ્વદેશમાં આ પત્ર શ્રી તથા પુરુષ ઉભયને અત્યંત અગત્યનું છે. વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજસાથે રૂ. ૩-૦-૦. લખેલ—

વ્યવસ્થાપક, દંપતીમિત્ર.

વડોદરા.

શ્રી મહાકાલ

૭૧

વર્ષ ૨૭

માસ કૃષ્ણ ૧૪

અંક
૪.

જે સર્વોત્તમ કર્તવ્યઃ
જે કંઠ ઉત્તમ

તમે જાણતા હો તેનો

ઉપદેશ કરો

અને

જેનો ઉપદેશ કરો

તેને તમે આચારમાં મૂકો

પાંચિક મૂલ્યઃ

રૂ. ૧-૦-૦

પ્રમાનુક્રમણિકા.

પ્રકાશ.

માઘ

વિસ્તાર

૧ પદ્યસંમલ.

૧ સામર્થ્યને આધારે. ...	...	...	...	...
૨ તત્ત્વજ્ઞાન એજ સર્વોત્તમ સાધન છે. ...	...	...	(ઉલ્લેખ પૃષ્ઠ)	૧૨૬
૩ બ્રહ્માનુભવની રીતિ ...	...	...	(ઉલ્લેખ પૃષ્ઠ)	૧૨૮

૨ સદ્ગુણ ધોમન્ત્રીસહાચાર્યજીપ્રણીત લેખ

૧ કર્તવ્યસ્વરૂપ ...	...	...	...	...	૬૬
---------------------	-----	-----	-----	-----	----

૩ શ્રીમાનુ વિદ્યવંશપ્રણીત લેખ.

૧ સ્મરણ્યક્રિતને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની કલા. ...	...	...	...	૧૦૯
---	-----	-----	-----	-----

૪ તત્ત્વવિચાર.

૧ વેદાન્તનિમિષમાલા (નર્મદા) ...	...	...	...	૧૧૫
૨ ધ્યાન આપો (કૃષ્ણીયા) ...	...	...	...	૧૨૭

૫ માનસશાસ્ત્ર.

૧ અતાપમય ચારિત્ર્ય. ...	...	...	...	...	૧૨૪
-------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

૬ (વધા)

૧ મહાત્મા-અમિતવર્યા અથવા અદ્ભુત યંત્ર (કૌશિકંદ્રશ વિ મહેતા.)	...	...	...	૧૦૭
૨ શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન. (કૃષ્ણીયા)	...	...	...	૧૧૦

૭ સાહિત્ય.

૧ દિવ્ય વલય. ...	...	...	...	...	૧૨૦
૨ શ્રી જમદગ્નિચરિત્ર ...	...	...	...	...	૧૨૨

૮ મંત્રીર્ણ.

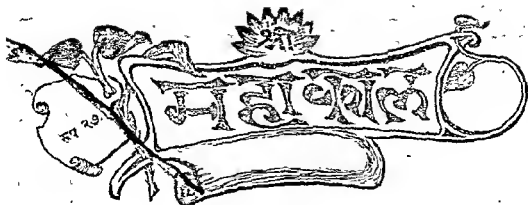
૧ મારા એરઝાની મુસાફરી (ધી. ન. પંડિત.)	...	...	...	૧૨૭
---	-----	-----	-----	-----

સૂચના.

૧૯૭૧ નો આવૃત્તો ફાલ્ગુન માસનો અંક વી. પી. થી કરવા માં આવશે. ગ્રાહકોએ તે સ્વીકારવા કૃપા કરવી. જેમને અનુકૂળતા હોય તેમણે તે પૂર્વે ૧૯૭૧ નું લવાજમ મનિઓર્ડરથી મોકલવું.

વ્યવસ્થાપક, મહાકાલ.

વડોદરા.

સામર્થ્યોને આહવાન.

પદ. (વારો, વારો કુંવરજી કાલુડો, એલય)

આવો, આવો, સામર્થ્યો ! હું તમને તેડું છું તમે, મારે અંતર આવજો.
હું તો હેયાના હેતે બોલાવું; ઉમળકાના ઉછાળે તેડાવું—હું તેડાવું—

સ્વાગત દઇને બોલાવું સન્માને,
પ્રેમે બેસાડું જુદાં જુદાં સ્થાને,

હું જાને માને—મારા મકાને,

જેથી પાત્રું રૂડી દિવ્ય પ્રલાને, હેયાનાં હેતે બોલાવું—હું બોલાવું.

આવો શ્રદ્ધાદેવી ! મારા હૃદયમાં,

કારણરૂપ છો મારા ઉદયમાં,

યશમાં ને જયમાં, ને અભ્યુદયમાં,

આપ જ છો સ્થાપનાર અલયમાં; હેયાનાં

મારા મગજમાં પ્રતિભા ! પધારો,

જેથી કરી યાય તેમાં સુધારો,

પુખ વધારો, રૂઠાં વિચારો,

સાનનો જેથી યાયે અગકારો; હેયાનાં

નિર્મલતા ! મારાં મેનમાં રહેજો,

નિર્ભયતા અણુ અણુમાંડિ પહેજો,

દહતાને દેજો, કદ આવે જો,

તત્ક્ષણ તો મારી સંભાળ લેજો; હેયાનાં

અવિકલતા ! મારી વૃત્તિમાં આવો,

ઉદારતા ! મારો હસ્ત શોભાવો,

સંપત્તિ લાવો, દૈન્ય વિલાવો,

સામર્થ્યો મારું સર્વાંગ દીપાવો; હેયાનાં

પ્રક્ષત્વ ! પ્રકટો મારા અનુભવમાં,

સાક્ષીત્વ ! સંગી રો' શોકહિંસવમાં,

સર્વદા ભયમાં, જડ અને જીવમાં,

સમદૃષ્ટિ ! હો લાલહાનિસંભવમાં; હેયાનાં

આ વિધિ સામર્થ્યો સ્વર્ણનાં મારામાં,

આવીને પ્રેરજો સુજને સારામાં,

મટી વામાટામાં, (ને) સંરળા ઉધામાં,

પ્રકટાવો આત્મલયોત અધારમાં; હેયાનાં

કર્તવ્યસ્વરૂપ.

આ સંસારવૃક્ષને સુખ તથા દુઃખ એ બે ફલ છે. તેમાં સુખ ધર્મથી અને દુઃખ અધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેમ જ સુખઃ સર્વની ઇચ્છાનો વિષય છે તેથી સુખ. આપનાર ધર્માચરણ જ કર્તવ્યરૂપ છે. પ્રથમ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરવું ઉચિત છેઃ ચોરીઃ અને દુષ્ટત્યજીને વ્યવહારધર્મને સેવવાઃ મોહ લજીને ધનાદિ પદાર્થોનો લોભ તથા સદ્બચ કરવોઃ પરોપકાર કરવોઃ પ્રાણિમાત્રપર સામાન્ય સ્નેહ રાખવોઃ સર્વ પ્રાણિ-પર હયા રાખવીઃ સદા ચિત્તની પ્રસન્નતા રાખવીઃ દોષવાનના દોષ બાણીને તેની ઉપેક્ષા કરવીઃ તેમના સંસર્ગથી રહિત રહેવું પદાર્થમાત્ર નાશવાનું છે, અને અવિનાશી ઈશ્વર છે, માટે નાશવાનું પદાર્થોપ્રતિની આસક્તિ છોડવી અને પરમેશ્વરમાં પ્રીતિ સ્થાપવીઃ ઉપાધિજન્ય સુખની સ્પૃહા ન કરતાં વાસ્તવ સુખની સ્પૃહા કરવીઃ તોષ, વૃદ્ધિ અને શીત, તથા અન્ય આધિવ્યાધિઆદિથી જન્ય દુઃખને સહન કરવાનો સ્વભાવ રાખવોઃ ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણનો નિગ્રહ રાખીને તેમનો જય કરવોઃ સત્યમત આગ્રહથી પાળવું. સદ્ગુરુ તથા સત્શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ રાખવો. એક દિવસ મૃત્યુસમયે જ્યારે આ સર્વ પ્રાણિ-ઓનો આશ્રય છૂટે છે ત્યારે સર્વના આધારરૂપ માત્ર ઈશ્વર જ છે, અને તેથી તે જ નિરંતર આશ્રય કરવા યોગ્ય છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવોઃ સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ક્ષેત્રઆદિ, પદાર્થો મારા છે, અને હું એમનો છું, એમના દુઃખે હું દુઃખી, અને એમના સુખે હું સુખી એવા ભાવથી જે દૃઢ મમત્વભાવ ણધાય છે, તેનાથી મુક્ત થવુંઃ વળી દૃઢ મમત્વ તથા દૃઢ અહંકાર જો લવને પ્રાપ્ત હોય છે તો તે અહંમમ સહસા લવથી ન છૂટી શકે એવી ગ્રંથીરૂપ થઈ રહે છે, જેને વિદ્વાનોએ મહામોહ કહ્યો છે, તેનાથી પણ છૂટવું

વિષય-પાર્થસંબંધી ઉઠતી વાસનાને શુદ્ધ મોક્ષવાસનાવડે. ત્યજવી,
અને અત્યાં તે મોક્ષવાસનાના વિલાપનપૂર્વક જીવન-મુક્ત થઈ સ્વરૂપે
સ્થિત થવું, — કર્તવ્ય છે. હે પ્રાપ્તિવેદક મહાપુરુષ! જે કલ્યાણની
મુખ્યવાળો પુરુષ સર્વ પૂર્વ સાધનોને સિદ્ધ કરતો ઉત્તર ઉત્તર
સાધનોનો અધિકારી યાય છે તેને જીવન-મુક્તિસુખઅર્થે આ જગત-
માં જે જે પ્રકારની અંતરબહિર્ક્રિયાથી વાસનાક્ષય, મનોલય,
અને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, તે તે સર્વ ક્રિયાઓ અતિમ કર્તવ્યરૂપ
છે. અદ્યક્ષબલથી પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પદાર્થોમાં સંતોષ માનીને વિહિત
આચાર સેવવાનો અભ્યાસ રાખનાર મનુષ્ય જે વ્યવહારભારને
કમથી વહન કરી રહ્યો હોય છે તો સહજમાં આ સંસારને તરે છે.
હસ્તાર હુઃખરૂપ સંસારને તરવો એ જ જીવમાત્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

શ્રીમન્ત્રસિંહાચાર્યજી.

—કર્તવ્યમાર્ગ—

જો ના કરો અવર સાધન આપ સાધો !
તો સહશુરુચરણમાં મનને જ બાંધો;
જો ના સ્તવે શુરુ સદા અતિ તો લગવો,
લેજો વિચારી અધિકારિ! મુખોધ આવો.
યત્ને થશે જય સદાય સમીપ જોજો,
કાળે કરી જય થંશે ધરો ધીર તો તો;
ના યત્ન ના શુરુ ભજો શિવને સતાવો,
લેજો વિચારી અધિકારિ! મુખોધ આવો.

—શ્રી નૃ૦

સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની કલા.

(અતુસંધાન ગયા અંકના ૫૪ થી.)

પ્રકરણ ૩.

જે નિશ્ચયો દીર્ઘ સમયથી વિદ્વાનોમાં સ્વીકારાતા આવ્યા છે, તે નિશ્ચયોને સ્થાને વધારે સારા નિશ્ચયો જણાવ્યાવિના, તેમનું ખંડન કરી નાખવું, એવો આ લેખનો આશય નથી.

મગજ અણુઓનું (cells) બનેલું છે, એવું સર્વત્ર મનાતું આવ્યું છે. પરંતુ આ સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ કરવાની કલાના શોધક તે નિશ્ચયને બૂલબરેસો કહે છે. તે જણાવે છે કે મેં મનુષ્યના મગજનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું છે તથા તેની રચનાનો તન દબને અભ્યાસ કર્યો છે. અને મને જણાયું છે કે મગજ અણુઓનું બનેલું નથી, પણ પુષ્કળ સૂક્ષ્મ તંતુઓનું બનેલું છે. આ પ્રત્યેક તંતુ એક બીજાથી પૃથક્કૃત નેમ એક રેશમની દોરીના અથવા મુતરનો દોરડાના તાર એકબીજા સાથે અત્યંત નિકટના સંબંધથી જોડાયેલા હોય છે તેમ પરસ્પર જોડાયેલા હોય છે. આ તંતુઓનો લાગણીને જણાવનારા જ્ઞાનતંતુઓ સાથે સંબંધ હોય છે, અને આ લાગણીને દર્શાવનારા જ્ઞાનતંતુઓનો નેત્ર. ક્યૂં, વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે દૃઢ સંબંધ હોય છે. મગજના આ તંતુઓનું અધિક નિરીક્ષણ મરનાં વળાં એ સ્પષ્ટ થયું કે તેઓ મસ્તક અને ગરદનના પાછળના ભાગઆગળ યમને કરોડરજીવનના છિદ્રમાં પ્રવેશેલા હોય છે. અદિયી આગળ ચાલતાં શિન્ન સિલ્લ સ્થળ આગળ તેઓ જૂદી જૂદી યાખામાં વહેંચાઈ જાય છે, અને શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા જ્ઞાનતંતુઓની સાથે સંબંધવાળા થાય છે. આ પ્રમાણે શરીરની અંદરની તથા બહારની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિઓ સાથે તથા અવયવો સાથે તેઓનો સંબંધ હોય છે. મસ્તકમાં જે ઇન્દ્રિયો છે, અને શરીરમાં જે ઇન્દ્રિયો છે, તેઓનો સંબંધ આ પ્રકારે થયેલો હોય છે. આ શારીરિક વાત, કોઈ પણ ચરિત્રકેન્દ્રવિદ્યાનો અભ્યાસ કરનાર મનુષ્ય, મસ્તકને ચીરીને તેનું અવલોકન કરી જોશે તો કેવળ સ્તબ્ધ છે, એમ તેને જણાવ્યાવિના નહિ જ રહે. આ એક જ વાત ઉપર વિચાર કરવાદે અને લાગ્યું કે મગજ એ સ્મરણશક્તિને વાદ રાખવાની વાતો બરી મૂકવાનો ભંડાર હોવો પાંખવતો નથી, કારણ કે જગતો આ પ્રમાણે દુરુપયોગ કરે, એવી કુદરત હિઝબ નથી. આથી મેં ઘણાં વર્ષો સુધી પ્રયોગો કર્યા, અને તેના અંતમાં સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની કલા અને જડી આવી.

જેમ જાણેલો કોપરો કોટીનો થાય છે, તેમ આ કલા પણ સૂક્ષ્મ મંદતવની શોધોની છે, એક જાર જાણવામાં આવી કે અત્યંત સૂક્ષ્મ જણાય છે, અને સ્વાભાવિક જ હૈ.

ગાર નીકર છે કે આટલી સહેલી આ કળા હતી તો ખીજા કાષ્ટને તે આજ સુધી કેમ જાણવામાં ન આવે ?

જે ભાષા આપણે બોલીએ છીએ તેમાં જો કે હજારો શબ્દો છે, તો પણ તે માત્ર આવન અક્ષરોની જ બનેલી છે. મહાદેવિઓની અદ્ભુત કાવ્યચમત્કૃતિઓ, ઉત્તમ લેખકોના હૃદયહારી લેખો, જે સમર્થ વક્તાઓનાં મનોવેષક વ્યાખ્યાનો આ આવન અક્ષરોની જ રમત છે. હૃદયના ઉચ્ચ ભાવોને જાગ્રત કરનાર અને ફળવનાર સંગીત માત્ર સાત સ્વરોનું જ બનેલું છે. તારના યંત્રોના વીજળાવેગે પ્રેરવામાં આવતા હજારો સંદેશ, માત્ર થોડી નિશ્ચય કરેલી નિશાનીઓના જ બનેલા છે.

તારના યંત્રમાં ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દો ભરી મૂકવામાં આવેલા નથી, અને તોપણ ગમે તે શબ્દને તે ગ્રહણ કરી શકે છે, અથવા અન્ય સ્થળે પ્રેરી શકે છે. સતારમાં, તાઉ-સમાં કે સારંગીમાં લૈરવી કે આશાવરી કે ગિદગ વગેરે રાગરાગણીઓ ભરી મૂકી નથી, અને તોપણ તેમાંથી નીકળતા સાત સુરવડે કાઠ પછુ કુરાળ વાદિત વગાડનાર ગમે તે રાગ તેમાંથી કાઢી શકે છે, અને તે એકવાર નહિ પણ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સેંકડો અથવા હજારો વાર કાઢી શકે છે.

આવી સરળ યુક્તિઓપડે, ઉત્પન્ન કરવાની અને પુનઃ પુનઃ તેનું તે ઉત્પન્ન કરવાની રીતો મનુષ્યે શોધી કાઢી છે, અને તોપણ પોતાનું મગજ જે રીતે ક્રિયા કરે છે તે રીત પણ આવી જ છે, એમ તેને આજસુધી જણાયું નથી.

પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ મગજમાં જે ઘોળો પદાર્થ છે, તે સૂક્ષ્મ તંતુઓનો અર્થાત્ તાંતણોનો બનેલો છે. જેમ તાઉસના અથવા સતારના કાષ્ઠ પછુ તારને છેડવામાં આવે છે કે તરત તેમાંથી તેનો પોતાનો સુર નીકળે છે, અને જેટલી વાર નેતે છેડવામાં આવે છે તેટલીવાર તેમાંથી તેવો જ સુર નીકળે છે; તે જ પ્રમાણે આ મગજનો પ્રત્યેક તંતુ ચોક્કસ આદિભવેને પોતાનામાંથી કાઢે છે. તમે ગાંધારાનો પડદો દાખી તારને છેડો છો કે તત્કાળ તે તાર ગાંધારાના સુરનું જ્ઞાન યાચ તેનાં આદિભવો ઉત્પન્ન કરે છે, અને આકાશમાં ફેલાવે છે. તારવિના સંદેશો પહોંચાડનારા યંત્રમાં પણ એમ જ યાચ છે. તે યંત્રની એક ખીટીને સ્પર્શ કરતાં તત્કાળ આદિભવો ઉત્પન્ન યાચ છે, અને મનુષ્યની મદદવિના આકાશમાં વેગથી વહીને જ્યાં તેને પહોંચવાનું હોય છે, ત્યાં પહોંચે છે, અને પોતાને ગ્રહણ કરનાર યંત્રમાં સગ્રામીય આદિભવો ઉપજાવે છે.

મગજ એ જ્ઞાનને રહેવાની મંજુષા (મનુસ) નથી, પણ સંદેશો મોકલનાર અને ગ્રહણ કરનાર યંત્ર છે. માનસિક ઇદ્રિયો અને શરીરવચ્ચે સંદેશો લઈ જવા લાવવાની તેની તારની રચના એટલી તો પૂર્ણ છે કે પગે એક ઝીણીસરખી ફાંસનો સ્પર્શ થતાં તેનું આદિભવ તત્કાળ મગજમાં લઈ જવામાં આવે છે. નેત્ર, કાન અથવા નાકને કંઈક પ્રિય કે અપ્રિય જણાય છે કે તત્કાળ તેનાં આદિભવો શરીરના કાષ્ઠ ભાગને પહોંચાડી દેવામાં આવે છે. ભજ્યાં તળાવાની કે એવા જ કાષ્ઠ સ્વાદવાળા પદાર્થને તળાવાની વાસ નાકને આવતાં જ તેનાં આદિભવો નીકળી પડે છે, અને જઠરને એકદમ તેની ખબર પહોંચી જાય છે. જો નેત્રને કાષ્ઠ મનોહર દેખાવ નજરે પડે છે, અથવા કાનને કાષ્ઠ સુંદર ગાન સાંભળવામાં આવે છે કે આનંદનાં આદિભવો આખા શરીરમાં

કરી વળે છે. આ પ્રમાણે મગજને જેમ બધી વાતની ખજાર પડે છે, તે શરીરને પણ પડે છે.

માથામાં જેમ મગજ અથવા ધોળો પદાર્થ છે, તેમ આખા શરીરમાં પણ મગજ રહેલું છે. (આધિજ્ઞા મનુષ્યની આગિણીઓનું અવલોકન કરવાથી આ વાતની ખાતરી થશે.) મસ્તક એ માત્ર સધળા સંદેશ્યોને પોતાના દ્વારા જતા જવા આવવાનું મધ્ય બિંદુરૂપ સ્થાન છે.

પ્રકરણ ૪.

આ બાબત જેમ અને તેમ સહેલાઈથી સમજાય તેટલા માટે એ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ જણાવવાની જરૂર છે કે જ્ઞાન એ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. એવી એક પણ જગા નથી કે જ્યાં જ્ઞાન ન હોય. તે પૂર્વે દત્ત, આજે છે, અને હવે પછી સદાકાળ રહેશે, અર્થાત્ શાસ્ત્રો જેને અનાદિસિદ્ધ કહે છે, તેનું તે છે. જેમ હવા જેને જેટલી જોઇએ તેટલી અને જ્યારે જોઇએ ત્યારે વગર પૈસે મળી શકે છે તેમ જ્ઞાન પણ જેટલું જોઇએ તેટલું અને જ્યારે જોઇએ ત્યારે મળી શકે છે, કારણ કે તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા આ જ્ઞાનમાંથી જેટલું જોઇએ તેટલું અને જે પ્રકારનું જોઇએ તે પ્રકારનું લેવાનો બાળક, યુવાન કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરુષ, રાગ કે રંક સર્વને સરખો જ દુક છે, અને આ જ્ઞાનમાંથી મનુષ્ય જેટલું સમજવાનો અને ઉપયોગ કરવાનો અધિકારી થયો હોય છે, તેટલુંતેને મળે છે. નદીમાંથી જેટલું જોઇએ તેટલું જળ પી લેવાનો સર્વને સરખો દુક છે, પણ ચકલી દશ બાર ટીપાં જ પી શકે છે, મનુષ્ય શેર બશેર પી શકે છે, અને હાથી એક પખાલ ભરીને પી શકે છે. આમ હોવાથી જ્ઞાનના ગ્રહણનો આધાર, ગ્રહણ કરનારની લાયકી-જવર આધાર રાખે છે.

જ્ઞાન સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે કે કેમ, એ શંકાનું સમાધાન આ લઘુ લેખમાં થઈ શકે તેમ નથી. ચૈતન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અને તે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે, એવું શાસ્ત્રોદ્ધાર જાણનારને આ વિષયમાં શંકા થવી સંભવતી નથી, એમ છતાં જેમને શંકા રહે તેમણે શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારા તે શંકાને નિવૃત્ત કરવા પ્રયત્ન રેવવો.

પૂર્વે કહ્યું તેમ મગજ એ જ્ઞાનનાં આદિભૂતોને અર્થાત્ વિચારોને ગ્રહણ કરનાર અને મોક્ષકરનાર યંત્ર છે. આદિભૂતો ગ્રહણ કરવાના અને મોક્ષકરવાના તેના પોતાના નિયમો હોય છે, અને તે નિયમો વિશ્વમાં રહેલાં સધળા પ્રકારનાં તેજ રંગ, અને ધ્વનિ-સાથે બંધબેસતા આવે એવા હોય છે. મનુષ્ય ગમે તે બાપા બાલતો હોય છે તો પણ તેનું મગજ આ નિયમોનો સ્વીકાર કરે છે, અને તેનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ અથવા પ્રસંગથી વિચારનાં આદિભૂતો પ્રક્ટી મગજમાં જ્યાં સુધી નથી પ્રવેશતાં અને મગજદ્વારા નેત્ર, કર્ણ, વગેરે ઇન્દ્રિયોસુધી જ્યાં સુધી નથી પહોંચતાં ત્યાં સુધી આપણે જોઈ શકતા, સાંભળી શકતા, સ્પર્શ કરી શકતા, સુંઘી શકતા, અથવા રવાદને જાણી શકતા નથી.

જેમ કોઈ તારવંત્રઉપર રામ કરનાર મનુષ્ય કોઈ સંદેશો તારમાં મૂકે છે ત્યારે તે દિશામાં નાખેલાં તારનાં દોરડાંઉપર દામ કરનાર સ્વધના જ મનુષ્યોને તે સંદેશાનું જ્ઞાન

યામ છે, તે જ પ્રમાણે તમે અથવા કોઈ પણ મનુષ્ય વિચારનાં આદિલનને પ્રેરે તો જે જે મનુષ્યનું મગજ તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં હોય તે મનુષ્યનું મગજ, તે આદિલન જે સમયે પસાર થતું હોય છે તે સમયે કોઈ બીજી કામમાં યુધાયણું નથી હોતું તો તેને ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ તે વિચારને જાણે છે.

વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા જનમાંથી જે પ્રત્યેક વિચારનું આદિલન તમે સ્વીકારો છો, અને તેના ઉપર પ્રીતિની દૃષ્ટિથી જુઓ છો તે આદિલન તમારા શરીરના બધા ભાગમાં ફરી વળે છે, અને શરીરના ચોક્કસ ભાગોને કાં તો નવા રચવામાં અથવા ફરી રચવામાં મદદ કરે છે અથવા તો તેમનો નાશ કરવામાં મદદ કરે છે; અને આમ કરીને તે વિચારનું આદિલન શરીરના તે ભાગને પોતાને અનુકૂળ કરે છે, અર્થાત્ પોતાના આદિલનને બહુ સત્વર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કરે છે. આથી કરીને બીજે પ્રસંગે જ્યારે તેનું જ આદિલન તેના પ્રતિ આવે છે ત્યારે તે તેને સત્વર પોતાના પ્રતિ આકર્ષી લે છે અને સહેલાઈથી તેને અનુકૂળ થઈ જાય છે.

માનસિક આદિલનોના નિષ્ક્રમ સઘળા જ મનુષ્યોના એક જ હોવાથી જ્યારે કોઈ વિચાર કોઈ મનુષ્યના મગજમાં ઉઠે છે, ત્યારે જે તંતુઓમાં તેણે જેવાં આદિલનો પ્રકટાવ્યાં હોય છે, તેવાં જ આદિલનો બીજા મનુષ્યના મગજના તે તંતુઓમાં તે પ્રકટાવે છે, અને તેના મગજમાં તેવાં આદિલનો પ્રકટતાં તે મનુષ્યને તે વિચાર શો છે, અને શાનો છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે. સઘળા પ્રકારનાં તેજ, રંગ, અને અવાજ બીજા કંઈ જ નથી પણ અમુક સંજ્ઞાનાં આદિલનો છે, અને તેથી કરીને કોઈ ચિત્ર જ્યારે આપણી નજરે પડે છે, ત્યારે તે ચિત્રના રૂપરંગનાં આદિલનો પ્રમાણે જ આપણા મગજમાં આદિલનો પ્રકટે છે, અને તેથી તે ચિત્ર જોવાને આપણે શક્તિમાન થઈએ છીએ.

વધારે સ્પષ્ટ સમજાય એટલા માટે એક ઉદાહરણ લેઈને આ વિષય સમજાવીએ. ધારો કે આપણા મગજમાં આવેલ તંતુઓ છે, અને તે દરેક તંતુ મૂળાક્ષરના અક્ષરોનાં ઉચ્ચારપ્રમાણે આદિલનો પ્રકટાવે છે; અર્થાત્ ક નો ઉચ્ચાર કરતાં જેટલાં આદિલનો થાય તેટલાં આદિલનો એક તંતુમાં થાય છે, જ નો ઉચ્ચાર કરતાં જેટલાં થાય તેટલાં બીજા તંતુમાં, એમ આવેલ તંતુઓમાં આવેલ અક્ષરોના ઉચ્ચારનાં આદિલનો પૃથક્ પૃથક્ થાય છે. આમ હોવાથી કોઈ મનુષ્ય ય નો ઉચ્ચાર કરે કે તરત જ તમારા મગજમાં ય નો તંતુ, યનો ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલાં આદિલનો થયાં હોય તેટલાં જ આદિલનો તમારા મગજમાં પ્રકટાવે છે, અને આ પ્રમાણે તેટલાં આદિલનો પ્રકટતાં તમને ય નું જ્ઞાન થાય છે. (વસ્તુતઃ મગજમાં હજારો તંતુઓ છે પરંતુ ઉદાહરણરૂપે જ આવેલ તંતુ લીધો છે.) હવે ધારો કે તમને પ્રેમનો વિચાર સ્ફુરે છે. આ વિચારનું તમને જ્ઞાન થાય છે. તેનું કારણ એ કે તમારા મગજમાં પૂરૂં એ મ અને અ નો ઉચ્ચારમાં જે આદિલનો થાય છે, તે થયાં છે. હવામાં પ્રેમના વિચારનાં આદિલનો પસાર થતાં હોય છે, અને તમારા મગજની સ્થિતિ તેમને ગ્રહણ કરી શકે એવી તે સમયે હોવાથી તેઓ આકર્ષાઈને તમારા પ્રતિ આવ્યાં છે, અથવા કોઈએ પ્રેમના વિચારનાં આદિલનો તમારા પ્રતિ પ્રેમી છે, અને તેથી તમારા મગજના તંતુઓમાં તેટલાં જ આદિલનો થવાથી તમને પ્રેમના

વિચારનું જ્ઞાન થયું છે. આ પ્રેમના વિચારનાં આદિદત્તો તમારા જ્ઞાનનું તુએકેપર ફરી વળે છે, અને પોતાની સુખદ અસરનું તમને જ્ઞાન કરાવી આકાશમાં આપણ વર્ણાં નવ છે, અને માર્ગમાં ખીજાં જે જે ગ્રાણીઓનાં મગજ તેમને મદદથી ફરી શકે એવી દાક્ષતર્માં હોય છે તે સર્વમાં પોતાનાં આદિદત્તો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમનામાં પોતાની સુખદ અસર પ્રકટાવે છે. શોકના, કેવળના, લયના, દ્રેષના જે વગેરે વિવિધ નિંદ્રા વિશ્વાસમાં પણ આમ જ થાય છે. ફેર માત્ર એટલો જ પડે છે કે તેઓ પોતાની પ્રતિકૂળ દુઃખદ અસર પ્રકટાવે છે, અને તેથી તમને લાભ ન થતાં દાનિ થાય છે.

વાતાવરણમાં જે સમયે પ્રેમના વિચારનાં અથવા દ્રેષના વિચારનાં આદિદત્તો પસાર થતાં હોય તે સમયે તમારું મગજ કોઈ ખીજા કામમાં અને વિચારમાં તસ્લીન થઈ ગયું હોય છે, તો તે આ પસાર થતા વિચારનાં આદિદત્તોને મદદથી કરવાયેલા રિથિતિમાં હોતું નથી, અને તેથી તે આદિદત્તો તમારા મગજના તંતુઓને દોડાપમાન કરતાં નથી, અને તમને તે પ્રેમના અથવા દ્રેષના વિચારનું જ્ઞાન થતું નથી. જેમ ખુદ્દાને નેત્ર છતાં ખીજા કોઈ કામમાં આપણું મગજ પ્રેવાણ થયું હોય છે, તો પાસે ધરેલા ચિત્રનાં આદિદત્તો આપણા મગજમાં પ્રવેશી શકતાં નથી, અને તે ચિત્રનું આપણને જ્ઞાન થતું નથી, તેમ ખીજા કામમાં એકાકાર થયેલા આપણા મગજને વાતાવરણમાં વહેતા વિચારનાં આદિદત્તોની કશી જ અસર થતી નથી. આથી વાતાવરણમાં વહેતા અસંખ્ય અયોગ્ય અને દાનિકારક વિચારનાં આદિદત્તોની દુઃખદ અસરથી જયવાની કુંચી આપણને દરતમત થાય છે. અને તે એ કે ઉપયોગી, શુદ્ધ અને સુખદ વિચારોમાં જ આપણા મગજને નિરંતર પ્રેવાયજી રાખવું. મનુષ્યમાં તિશ્વયજી રહેલું છે, અને તે તે અયોગ્ય વિચારોને પોતાના પ્રતિ આવતા ખાળી શકે છે.

સતારમાં કે સારંગીમાં જેમ આશાવરી કે બિહાગ વગેરે રાગો ભરી મૂક્યા નથી, તથા તારયંત્રમાં સદેશાઓ જેમ ભરી મૂક્યા નથી, તથા ટાઇપરાઈટરમાં લખેલા પત્રો જેમ ભરી મૂક્યા નથી તેમ આપણાં મગજમાં વિચારો અને જ્ઞાન ભરી મૂક્યું નથી. જેમ વાદિત્રો રાગને પ્રકટાવવાનાં સાધનો છે. તેમ આપણાં મગજ વાતાવરણમાંથી આવતા જ્ઞાનનું આપણને જ્ઞાન કરાવનારાં સાધનો છે, જેમ વાદિત્ર વગડનાર વાદિત્રના તારને છેડે છે એટલે તેમાંથી સ્વર નીકળે છે, તેમ વાતાવરણમાં વહેતા વિચારો આપણા મગજના તંતુઓને છેડે છે, એટલે આપણને વિચારનું જ્ઞાન થાય છે.

દાખરો વિચારો આપણા આગળ થઈને નિરંતર વદ્યા નવ છે, પરંતુ આપણને તે વિશે કશું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે તે વિચારોને આપણે આપણા પ્રતિ અગ્રહર્યા નથી. પણ વિચારો આપણા પ્રતિ આવે છે, આપણા મગજના તંતુઓએકેપર પસાર થાય છે, અને પસાર થઈને બહાર નીકળી નવ છે, પણ તેની જરા અથવા નિવકુલ અસર આપણને થતી નથી; કારણ કે આપણને તેમનો તત્કાળ કરો ઉપયોગ દેનો નથી, તેથી અથવા ખીજાં કોઈ કારણથી, તેઓ આપણામાં ફેરફાર કરીને આવજા અંગરૂપ થઈ નવ ત્યાં મુખી આપણે તેમને મદદથી ફરી રહેતા નથી. પણ મનુષ્યો અજ્ઞાનજેવા રહે છે, તેનું કારણ જ્ઞાનના વિચારો તેમના મગજમાં પ્રવેશના નથી, એ

નથી, પણ જે જ્ઞાનના વિચાર તેમના પ્રતિ આવે છે, તેના પ્રતિ તેઓ બેદરકાર રહે છે, અને તેમને પકડી રાખ્યા વિના અને તેમનો ઉપયોગ કર્યા વિના તેમને જેવા આવે છે તેવા વહી જવા દે છે.

કોઈ ખાસ વિચારના અદિશનને પકડી રાખીને જ્યારે મગજના તંતુને અથવા તંતુઓને છેડેલી સ્થિતિમાં રાખી રહેવામાં આવે છે ત્યારે તે તંતુઓ તે જ વિચારને પછી આકર્ષ્યા કરે છે, અને મનની દૃષ્ટિઆગળ તે વિચારના જ ચિત્રને પ્રત્યેક સમયે વધારે અને વધારે સહેલાઈથી રજુ કરે છે. તમે તમારા ઝોરડામાં સતારના કોઈ સુરને વગાડો તો તેનું અદિશન તે ઝોરડામાં બીજા જે જે સતાર પડ્યા હશે તે સર્વ સતારમાં તે સુરની સાથે મળેલા તારોમાં યથારા પ્રકટાવશે; અર્થાત્ તેઓમાં અદિશનો પ્રકટાવશે. એક વાર પ્રકટેલું અદિશન કદી નાશ પામતું જ નથી. તે સર્વદા આકાંક્ષામાં ગતિ કર્યા જ કરે છે. સતારનો તાર યથરતો બંધ પડી જશે અને આપણે કાને કશો જ અવાજ નહિ આવે પણ તેથી તે અવાજનું અદિશન નાશ પામ્યું છે, એમ સમજવાનું નથી. તે અદિશન તો ઝોરડામાંથી બહાર પ્રવાસ કરતું નીકળી પડ્યું હોય છે, જે તે ચાલતું ન હોત તો સતારને વાગતો આપણે કદી પણ સાંભળી શકત નહિ. આપણો કાન સતારના અવાજને સાંભળવા જે તારમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં જતો નથી, પણ અવાજનું અદિશન કાનપાસે આવે છે. તે જ પ્રમાણે આપણી આંખ કંઈકે માંધલ દૂર રહેલા તારાઓને જેવા તારાઓપાસે જતી નથી, પણ તારાના તેજના અને રંગનાં અદિશનો તારામાંથી નીકળી આપણા નેત્રની પાસે આવે છે અને તેના જ્ઞાનતંતુઓને અથડાય છે, અને આપણે તારાને જોઈએ છીએ, બહેરા મનુષ્ય સાંભળતો નથી, તેનું કારણ અવાજનાં અદિશનો તેના કાનને અથડાતાં નથી એ નથી; અવાજનાં અદિશનો તો તેના કાનને અથડાય જ છે, પણ તેના કાનનો પડો બહુ જડો થઈ ગયેલો હોવાથી તે અદિશનોના અથડાવાથી તે કંપતો નથી, અને તેથી તેમાં અદિશનો ઉપજતાં નથી. જેમ તાલિસમાં એક બીણા તારને છેડવાથી તેની પાસેના બીજા બીણા તાર કંપે છે, પણ તે તારની જગાએ આપણે એક જડો સળીયો બાંધ્યો હોયે તો તે કંપતો નથી, તેમ સાધારણ સ્વરનાં અદિશનના અથડાવાથી બહેરા માણસના કાનનો પડો કંપતો નથી. જ્યારે ધણી મેલી છુમ તેના કાનઆયળ પાડવામાં આવે છે ત્યારે તેનાં વધારે વેગવાળાં અદિશનો જોરથી તેના કાનના બહુ પડદાને અથડાય છે અને તેમ થતાં તે ધ્રુજે છે, અર્થાત્ તેમાં અદિશનો પ્રકટે છે, અને તે સાંભળે છે. ઓછું જોનાર અથવા ટુંકી નજરવાળા મનુષ્યના સંબંધમાં પણ એમ જ થયું હોય છે. તેમના જ્ઞાનતંતુઓમાં કંઈક ઊંચા થવાથી પ્રકાશનાં અદિશનોવડે તેઓ બરાબર કંપતા નથી, અને તેથી ઓછું દેખાય છે. પાસેના પદાર્થોનાં જગજાન અદિશનો જ તે તંતુઓઉપર અસર કરતા હોવાથી પાસેના પદાર્થો દેખાય છે.

સ્વાદને જાણનારી, ગંધને જાણનારી અને સ્પર્શને જાણનારી ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. આ કારણથી જ એકના એક પદાર્થનો સ્વાદ, વાસ, અને સ્પર્શ સર્વને સરખો અનુભવમાં આવતો નથી. ઇન્દ્રિયોની તીવ્રતાઉપર જ વિષયોના અનુભવનો આધાર હોય છે. હોવાના નેત્રવાળો એક દેખાવને જોઈ જુએ છે,

તેના કરતાં નિર્દોષ નેત્રવાળો સેંકડો હરજો વધારે સારો જીએ છે. કેટલીક સુદમ બાળનો દોષવાન નેત્રવાળાને જણાતી પણ નથી. આપી જ સર્વ મનુષ્યોનાં એકના એક પદાર્થનાં વર્ણન સરખાં હોતાં નથી. એકના એક પદાર્થને એક મનુષ્ય જ્યારે બહુ જ ખારો, અથવા ગળ્યો અથવા તીખો કહે છે, ત્યારે બીજાને તે જોઈએ તેટલો જ ખારો, ગળ્યો અથવા તીખો જણાય છે. એકનું એક જ ગાયન એકના હૃદયને પાણી પાણી કરી નાંખે છે, ત્યારે બીજાને તે ચકલીઓની ચીંચીયારી જેવું લાગે છે. જો બીજાની ઈર્ષ્યા બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેઓનાં જ મનને પદાર્થોનાં વધારે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે, અને તેથી કરીને તેઓની જ સ્મરણ્યશક્તિ વધારે સારી હોય છે, અર્થાત્ તેઓ જ સાંભળેલી અથવા જોયેલી બાજતોને, સંપૂર્ણરૂપે જ્યારે જોઈએ ત્યારે પોતાના મગજમાં ખરી કરી શકે છે.

આપણને જે જે અનુભવો ધાય છે, તે સર્વનું મનની દૃષ્ટિઆગળ ચિત્રારૂપે જ્ઞાન ધાય છે. આમ હોવાથી ભૂતકાળમાં અનુભવેલા કેાઇ વિષયનું ચિત્ર આપણે મગજમાં પાણું ખડું કરવું હોય છે, અર્થાત્ કેાઇ વાતને પુનઃ સ્મરણમાં આણવી હોય છે ત્યારે, સતારના પડદાઉપર જેમ કેાઇ આંગળી દેરવી વળે તેમ આપણે મગજના તંતુઓઉપર મનોમયરીતે ફરી વળીએ છીએ; અને જ્યારે ખરા તંતુઓને સ્પર્શ ધાય છે ત્યારે જાનતાંતુઓ તે ચિત્રને વાતાવરણમાંથી આકર્ષી આપણી દૃષ્ટિસમીપ ખડું કરે છે, અને પુનઃ આપણે તેનું અવલોકન કરીએ છીએ. વિચારમાં રહેલા આ પ્રકારના સામર્થ્યને લીધે આપણે અમર્યાદ જ્ઞાનને આપણાંમનિ આકર્ષી શકીએ છીએ, અને આપણે જોયેલા કેાઇ પણ સ્થળને અથવા દેખાવને પુનઃ જોઈ શકીએ છીએ.

(અપૂર્ણ.)

અવ્યયર્થનાં:

દુહ તથાપિ હાસ, આપતલ્લો લહી સર્વદા,
અંતરૂમાં આભાસ, આપસ્વરૂપનો પ્રકટલો.
સ્મરૂં ન પ્રતિદક્ષ નામ યો તોપણ આપ દયાનિધે !
શિરથી રક્ષક હાથ, હાથ પણ દૂર કર્યો નહિ.
મનનો દુહ સ્વભાવ, નથી અન્નપ્રયો આપને,
તેથી દાખી પ્રભાવ, બલ હણ્યો તેનું પ્રલો;
કૃત દુરિતોથી દુઃખ, હાથ હાથ પીડા આપનું,
લીન કરીને સુખ, આપવિના ક્યાં ચાચીએ ?
જોલે સત્તર ઈંચ; કહેણનયમી હાસને,
યાચું નગાવી શીય, કાપે રજતમપાથને.

—શ્રીવિદ્યવંશ.

મહાત્મા અમિતવર્ચા

અથવા

અદ્ભુત યન્ત્ર.

(અતુસંધાન ગત વર્ષના પૃષ્ઠ થી)

શ્રી અમિતવર્ચાના પધારવાથી સંભાષણશાલાનું રૂપાંતર થઇ જાય છે. શિષ્યવર્ગમાં એકદમ સંભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રી કૃષ્ણની મુરલીના શ્રવણથી ગોપીઓને જેમ જગતનું અભાન થઇ જતું હતું તેમ અમિતવર્ચાની સત્વમયી મુખચળિતા દર્શનથી શિષ્યગણની વૃત્તિઓ વિશ્વપ્રપંચથી તત્કાલ વિમુખ થઇ જાય છે. શિષ્યો પોતાના અંગોની વિશેષ ચેષ્ટાવિના જ્યારે બેઠાહતા ત્યારે જ સંભાષણશાલા સામ્યાવરણાયુક્ત પ્રકૃતિજેવી લાગતી હતી, તેણે શ્રીઅમિતવર્ચાના આગમનથી થયેલા શિષ્યોના સસંભ્રમ ઉત્થાનને લીધે ક્ષુબ્ધ-દશામાં અવસ્થિત પ્રકૃતિનું સામ્ય ધારણુ કર્યું છે. તેમાં વળી શુરશ્રીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ અર્પણ કરવાના શિષ્યોના વેગે તે શાલાના દેખાવને અભિનવવિલક્ષણતા સમર્પણ કરી છે. વાતસલ્યમૂર્તિ, યાનરાશિ શ્રી અમિતવર્ચાના પરમપાવન ચરણના સંચારથી પૃથ્વીનું અંતઃકરણ દ્રવીભૂત થઇ ગયું હોય, તે પિંગળા જળરૂપ બની ગઈ હોય, તે જળપૃષ્ઠઉપર અમિતવર્ચારૂપ ઉદ્યિતાવસ્થાયાળા નૂનન નારાયણ વિલસી રહ્યા હોય અને તેમના ચરણકમલમાં શિષ્યરૂપ મત્સ્યો સ્થિતિ કરી રહ્યા હોય એમ પ્રેક્ષકને લાન થયાવિના રહેતું નથી. શિષ્યોના સર્વાંગે વ્યાપી રહેલી દીનતા, તથા વિશેષે કરીને તેમનાં મુખઉપર પ્રસરી રહેલી ગંભીરતા અને પ્રસન્નતા; ખીજે પક્ષે શ્રી અમિતવર્ચાના મુખઉપર વ્યક્ત દેખાતી સ્મિત-ચાયા તથા અમૂલ્ય આશીર્વાદનના બાવને સૂચવનાર તેમનાં દિવ્ય નેત્ર તથા મુકામલ હસ્ત આ દેખાવનું અન્યને યથાર્થિત પ્રદર્શન કરવા અદ્વયમતિ લેખકની લેખિની અસમર્થ છે, કાંઇ ચિત્રકાર કદાચ પોતાની પિંછીથી પ્રેક્ષકોના અંતરમાં તે બાવો ઉપજાવી શકે તો તેણે પોતાને ધન્ય માનવે.

મહાત્માશ્રીને માટે ઉચ્ચ આસનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. તેઓ તે ઉપર વિરાજમાન થયા પછી શિષ્યો એસે છે. શ્રી અમિતવર્ચા કહે છે, કેમ સ્વપ્નંગ્યોતિ ! આજ તમારા સંભાષણમાં શો વિષય ચાલી રહ્યો છે ?

સ્વપ્નંગ્યોતિ ઉત્તર દે છે: હે ભગવન્ ! આપશ્રીનાં પાપપુંજહર ચરણકમલ સ્થપાવાથી આજે પુનઃ આ શાલા પવિત્ર અને વિભૂષિત થઇ છે. હે પ્રભો ! અંતર્યામીરૂપે અમને સર્વને ગુપ્ત બોધ અર્પનાર આપશ્રીનું અમને સ્પષ્ટ બોધ આપવાઅર્થે અત્ર પધારવું અનંત ઉપકારકર છે. દીપકોમધ્યે સૂર્યની પેઠે યોગિવૃંદમાં વિરાજમાન પીયુરો ! મધ્યાહ્ને સૂર્ય પ્રકાશ આપનાર છતાં શરીરના મસ્તકાદિ અવયવોને સંતપ્ત કરે છે, પરંતુ આપશ્રી તો અવર્ણુનીય શીતલતાયુક્ત પ્રકાશતા દાતા છો, તેમની યથાર્થ સ્તુતિ શી રીતે કરવી ? હે પરમ કૃપાલો ! આ મેઘરાગ્ન વર્ષમાં અમુક ઋતુમાં વર્ષે છે, કાંઇ સ્થલે વર્ષે છે તો કાંઇ સ્થલે વર્ષતા નથી, કાંઇકનાં ક્ષેત્ર અવૃષ્ટિથી ક્ષીણ થાય છે તો કાંઇકનાં ક્ષેત્ર અતિવૃષ્ટિથી પાપમાસ થાય છે, અનેક વાર આંખ ખેંચાવી ખેંચાવીને પણ દીપ્તસરખું પણ પાડતા નથી, અને કેટલીક વાર રાષ્ટ્રના આવેશમાં પૃથ્વીને લદખદ કરી નાખે છે, પરંતુ આપશ્રીની કૃપા તો બારે માસ વર્ષે છે, અવૃષ્ટિ તેને સદા અજાણી છે, તેની અ-

નિવૃત્તિ અત્યંત દુઃખલય અને સૌખ્યપરાકાશને જ અર્પે છે—એવા આપશ્રીનું મહાત્મ્ય વર્ણવાની ધૃષ્ટતા કોણ કરશે ?

. હે સર્વથા આસક્ત પ્રભો ! અમારા સંભાષણને જાણવાની આપની દમ્ભા આપ-શ્રીના વાતસલ્યને અનુરૂપ જ છે. મધ્યે મધ્યે અંતઃકરણની લઘુતાના આવિર્ભાવવાળી અમારી વાર્તા સંગોપાંગ આપશ્રીને નિવેદન કરતાં અમારૂં અંતઃકરણ લગભગ એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આપના શ્રુતિગુણ અશ્રુતરથાદી વચ્ચેને શ્રવણ કરવાનો અત્યંત શુભયોગ અમારી તુચ્છ વાર્તાથી પણ મળતો હોવાથી તે પહેલે અમારૂં નિકૃષ્ટ સંભાષણ પણ ધન્ય છે. નાનામાં નાની નદી પણ અગાધ મહાસાગરનો સંયોગ કરાવે છે તેમ અમારી તુચ્છ-તમ વાર્તા પણ કૃતકૃત્યતાજનક આપશ્રીનાં બોધમય વચ્ચેનાં પાન કરાવે છે. પ્રભો ! આજનો વિષય ‘ પૂજ્યત્વનું અવલંબન ’ એ હતો. વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક પૂજ્યત્વ એમ બે પ્રકારે વિભાજ પાડવામાં આવ્યા હતા. પારમાર્થિક પૂજ્યત્વના હેતુરૂપે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિને સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. વ્યાવહારિક પૂજ્યત્વસંબંધે વિદ્યા, કલા, પીરત્વ, સત્તા, લક્ષ્મી, વય-ધૃત્યાદિનો વિચાર ચાલતો હતો, એટલામાં બધું સદસાશુએ પોતાની લાંબા સમયની એક શંકા પ્રકટ કરી. તે શંકા .....

સ્વયંજ્યોતિનો શોભાનેષ્ઠ શ્રીઅમિતવર્યા કહે છે, જ્યાંપર્યંત સાધકઅવસ્થા છે, અને સિદ્ધદશાનો અનુભવ નથી ત્યાંપર્યંત અંતઃકરણમાં શંકાનો ઉદ્ભવ થવો એ યુક્ત જ છે. શંકા પણ બે પ્રકારની હોય છે; એક પોષક, અને બીજી શોષક. પોષક શંકા ખાડો ખોદી યાંત્રણને હૃદયમચ્ચાવી તેમાં તેને સ્થિર કરવા જેવી છે; અંતઃકરણના રથેયમાં તે ઉપકારક છે. શોષક શંકા યાંત્રણાજેટલો અથવા યાંત્રણાકરતા વધારે ઉડે ખાડો ખોદી યાંત્રણને તેમાં ઉતારી શુભ કરવા જેવી છે; અંતઃકરણના રથેયની તે વિધાતક છે શાસ્ત્ર-સદશુર-અનુભવ એ ત્રિમૂર્તિના ચરણે શંકાનું નિવેદન કરનાર પુરુષ કદાપિ શેષ્ય-રતો નથી. અજ્ઞાનરૂપ અધિકારને વિખેરવામાં જેના અંતઃકરણના અંશુઓનું સામર્થ્ય-ધર્મે વિદિત છે તે સદસાશુની શંકા પોષક જાતની હોવી ધટે છે, અથવા તો તે વિનોદરૂપ જ દર્શી. તેનું સમાધાન અજ્ઞાધિતરીતે યાઓ, અને તેનું નિવેદન અજ્ઞાધિત રીતે ખરમાત્રમા કરો. માંડે અજ્ઞાન આગમન તમારા સંભાષણના અનુસંધાનમાં પ્રતિબંધકરૂપે ગણવાનું નથી.

આટલું કહી શ્રીઅમિતવર્યા પોતાની ઐશ્વર્યચક્ષુ કરણાર્દદિષ્ટિ બેઠેલી સન્નામાં ચારે છેડે પ્રસારે છે. કાષ્ઠ અલૌકિક પ્રવાહમાં જાણે સ્નાન થયું હોય અને દિવ્યજલ પ્રાદ્ થયું હોય એમ સર્વને ભાન થાય છે. દિષ્ટિ સંકોચાષ્ટ પાસેના ભૂમિપ્રદેશવિપર સ્થ-પાય છે. માતૃકુક્ષિમાં ચતુર્થે માસે જેમ ગર્ભનું રજરણ થાય છે તેમ શિષ્યસભામાં સળ-વળાટનો આરંભ થાય છે, અને થોડીક દણ્ણમાં તો શ્રીઅમિતવર્યાના આગમનપૂર્વે જેવું અનિયંત્રિત સ્નેહવર્તન હતું તેવું તેમના સમક્ષ લગભગ ચપ્પ રહે છે. શિષ્યો ગુરુઅભિમુખ બેઠા હતા તે બે વિભાગમાં સામસામા બેસે છે. શ્રીઅમિતવર્યા તટસ્થ-સલાના અંત-યોગીરૂપે વિરાજ રહ્યા છે.

અહરવર્ચસી કહે છે, પ્રિયબંધુ સદસાશુ ! આપણા ગુરુશ્રીનું ઐશ્વર્ય અપરિમિત છતાં તેઓ તેને કાષ્ઠ દિવસ કેમ પ્રકટ કરતા નથી, એવી તમને જે શંકા દીર્ઘસમયથી ચર્ચા કરે છે તેના સંબંધમાં પૂછવાનું કે પ્રતિપતિ શ્રી મહેશ્વરનું ઐશ્વર્ય અપરિમિત છતાં તેઓ પણ તેને કેમ પ્રકટ કરતા નથી ?

બૃહતપા કહે છે, અને શ્રી મહેશ્વર પોતાનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરે છે તેમ આપણા

ગુરુશ્રીએ પણ પોતાનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ કર્યું નથી, કરતા નથી, અને કરશે નહિ ? આપણને વિસ્મૃતિ તો નહિ થતી હોય ?

જિજ્ઞાસુ કહે છે, વિસ્મૃતિની વાત જવા દોને, નથી પ્રકટ કર્યું એમ જ સ્વીકારોને. તોપણ શું કોઈ એમ કહી શકશે કે ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરવામાં જ ઐશ્વર્ય રહેલું છે ? ઐશ્વર્યની ગુપ્તિ કરવામાં શું ઐશ્વર્ય રહેલું નથી ?

પાંક્તિપાવન કહે છે, એરે ! ગમે તેમ હો. ગુરુશ્રીનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ જ છે. દોષ આપણો ને આરાધ્ય અન્ય શિરે ! વાદળથી ઢંકાયેલા સૂર્ય પણ વાદળોની પ્રતીતિ નથી કરાવતો શું ? સૂર્ય ઢંકાતો જ નથી. આપણી દૃષ્ટિનું જ આવરણ થાય છે. આપણા ગુરુશ્રીનું ઐશ્વર્ય અદ્વિતીય પ્રકટ જ છે.

તીર્થસ્નાત કહે છે, યુવાર્ય છે. સર્વ વૈભવથી પરિવૃત્ત કોટિપતિને સાદાઈ રાખવામાં અંતઃકરણનો એહો નિઘ્રહ જોઈતો નથી, તેમ ઐશ્વર્યપતિ આપણા ગુરુશ્રીનું પ્રતિસાદ્ય અંતઃકરણની અલૌકિક અવસ્થારૂપ ઐશ્વર્ય જ દર્શાવે છે.

મતખંધુ કહે છે, અને જો ગુરુશ્રીના ઐશ્વર્યના પ્રકટીકરણના દૃષ્ટાંતો જ જોઈતાં હોય તો તે શું મળી આવે એમ નથી ? મને પોતાને થોડાક માસ ઉપર હિમ જવર આવતો હતો, અને કોઈ ઉપાયે મટતો ન હતો ત્યારે ગુરુશ્રીએ શું આપના સર્વના દેખતાં વિલક્ષણ કરુણદૃષ્ટિપાત કરી મારા શરીરઉપર પોતાતો સુકુમાર વરદ હસ્ત સ્થાપી તે જવરને તત્કાલ મટાડ્યો ન હતો ?

પ્રસન્નાત્મા કહે છે, અને શું પરમહિવસે જ, પૂર્વરાત્રિએ જાંતુના કરડવાથી મારા ગાદાપર ચઢી ગયેલા સોળે ગુરુશ્રીએ પોતાના સુધાસ્યન્દી કરકમલના સ્પર્શથી તત્કાલ ઉતાર્યો ન હતો ?

સંદેહશીલ કહે છે, એવા દૃષ્ટાંતોની કિમત ખલુ ન્યૂન છે. ઉદાહરણો કેવલ શ્રદ્ધા ઉપર સ્થપાયેલાં હોવાં જોઈએ નહિ, પરંતુ ત્રાહિત માણસના-અશ્રદ્ધાલુના પણ કાન પકડાવે એવાં જોઈએ.

નવપ્રવિષ્ટ કહે છે, અર્થાત્ ઐશ્વર્યનો પ્રયોગ સાધીત અને સામાજિક હોવો જોઈએ એમ તમારું કહેલું છે. રંગભૂમિઉપર જેમ પાત્ર પોતાનો ભાગ ભજવે છે તેમ ઐશ્વર્યપ્રયાપ્તિ સર્વ લોકસમક્ષ પોતાના ઐશ્વર્યનું પ્રકટીકરણ કરવું જોઈએ. પરંતુ એવે પ્રકારે ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરાવવાનો અભિલાષ શું ઐશ્વર્યવાનને નાનમ આપવાસરખો નથી ? અને એ રીતે ઐશ્વર્યનો રજાટ શું ઐશ્વર્યવાનને હાનિ કરતો નહિ હોય ?

કૌતુકી કહે છે, એમ કરવાથી જો ઐશ્વર્યની હાનિ થતી હોય તો મૂળ જ ઐશ્વર્યની અદ્યતા-સમજવી. પચીસ ટીપ્પાન્ટેલું જલ સમુદ્રમાંથી કાઢવાથી સમુદ્ર જો શોષાઈ જતો હોય તો તેને સમુદ્ર એ ગંભીર સંજ્ઞા કેાણુ આપશે ? નવું નવું જાણવાની ઇચ્છા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ઉઠતી એ સ્વાભાવિક છે. કોઈ કુતૂહલખાતર જ નવીન જાણુવાની ઇચ્છાવાળા હોય, તેમ ખીજે પક્ષે કોઈ નવીન જ્ઞાનનો સાક્ષાત્ ઉપયોગ કરવાના સ્વૃત્ય આશયવાળા હોય છે.

તિગમશાસ્ત્રી કહે છે, ખંધુ કૌતુકી ! તમે ખરેખરા સપડાયા છો, કુતૂહલની કુતૂહલની તૃપ્તિઅર્થે જ આપણા ગુરુશ્રીને ધ્રમ આપવાની અપોગ્યતા તમે સ્વીકારશો જ, અને ખીજા જે સરલ અંતઃકરણના યુવાર્ય જિજ્ઞાસુ લોકો તમે કહ્યા તેમને-ગુરુશ્રીનાં ચરણકમલનો આશ્રય લેતાં કેાણુ અટકાવે છે ? ગુરુશ્રીએ પોતાને ઐશ્વર્ય દર્શાવવા તેમના સમક્ષ જવું, એમ તમે કહેવા માગો છો ?

(અપૂર્ણ)

શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન,

સૈદ્ધાંતો અને એની પૂર્વના સૈદ્ધાંતો વિજ્ઞાને બરેલા પગલાં પ્રગતવર્ગને આશ્ચર્ય પમાડે તેવા છે. વિવિધ શાખાઓમાં વિજ્ઞાનનું ખેડાણ થયું છે. નિરીક્ષણ કરવાનાં વિવિધ સાધનો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે; પ્રયોગ કરવાનાં સાધનોમાં આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ થઈ છે; અને અનુમાન કરવાની પદ્ધતિ પણ નિયત કરવામાં આવી છે. આ હેતુઓને લીધે વિજ્ઞાનની મર્યાદા વધી છે અને વિવિધ વિષયના અંધકારને વિજ્ઞાનનો પ્રદીપ ભેદવા સમર્થ થયો છે એટલું જ નહિ પણ જે જે વિષયનો પ્રકાશ થયો છે તે વિષયોનો તેવો પ્રકાશ સર્વને થઈ શકે એવી સર્વ યોજના સર્વના પ્રત્યક્ષ મુખમાં આવી છે.

જેમ એક તરફથી વિજ્ઞાને મોટાં પગલાં ભર્યાં છે અને પોતાની ગતિ સર્વ દિશામાં ગણાપ તેવી કરી છે તે જ પ્રમાણે એ વિજ્ઞાનવડે કરેલી શોધો સર્વના જાણવામાં આવે અને પ્રસિદ્ધિમાં રહે તેવી યોજના પણ થઈ છે. આથી એ વિજ્ઞાનની શોધોના જ્ઞાનનો પ્રગતવર્ગમાં અધિક પ્રસાર થયો છે. આ રીતે વિજ્ઞાનની દૈનિક શોધો તો આત્મલ-વૃદ્ધને જાણવામાં આવે તેવી રીતે દાખલ કરવામાં આવી છે. પૂર્વે જેમ અવશ્ય કર્તવ્ય-કર્મને નિત્યકર્મમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેથી તેનો પરિણામી આશય નહિ સમજનારા પણ તે તે આવશ્યક કર્મને કરનારા થઈ રહ્યા હતા તે જ પ્રમાણે સર્વના વાચનમાં આવે એવી રીતે વિજ્ઞાનની શોધોને પ્રકટ કરવાથી બાલકો, યુવાનો અને તેમના સંબંધી સર્વ વૃદ્ધો એ શોધોના જ્ઞાનને મેળવી શકે છે.

આ પ્રકારે વિજ્ઞાનની શોધોના જ્ઞાનનો પ્રસાર થવાથી દૈનિકાક્રમે શાસ્ત્રપ્રતિ સંકટ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. શાસ્ત્રમાં અમુક અમુક કર્તવ્ય કલ્પ હોય અને વિજ્ઞાન અમુક દૈનિક જણાવે છે તેથી એ બેનો સમન્વય કરી શકવાને અસમર્થ થયવા બનેલું રહ્યું ન સમજનાર દૈનિક પ્રજા શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનનો વિરોધ માનવા તત્પર થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ૨૫૪ કરીએ તો શાસ્ત્ર અમુક અમુક નિયમે પવિત્ર મંત્ર છે અને તે દિવસે વિરોધ દાનાદિ સત્ કરીને કરવાનું જણાવે છે. ત્યારે વિજ્ઞાન જણાવે છે કે એ નિયમો તે માત્ર ચંદ્રની અમુક અમુક કળાને જ જણાવનાર છે, એ કળાને જ અનુસરનાર છે. શાસ્ત્ર જણાવે છે કે સૂર્ય કે ચંદ્રનું મંદણ થાય ત્યારે એ સમયમાં દાનાદિ સત્ કરી કરવા વિશેષ રીત આપનાર છે. એ સમયમાં કરવામાં આવતો દૃષ્ટાંતનો જય પુરસ્કારજીતી રીત આપે છે. એ સમયે પ્રથમથી રનાનદિ કરવાં અને ૨૫૨૭ વચ્ચે ખાસ કરી જય તથા સંયમમાં એ સમય ગાળવો અથવા તો એ સમયમાં દાન કરવું અને સૂર્ય ચંદ્ર મંદણથી

મુક્ત થાય ત્યારે તેમને મુક્ત યતા જોઈ સ્નાન કરવું. વળી અમુક અમુક પદાર્થો મહાજી પૂર્વના હોય તે કાઢી નાંખવા અને મહાજી પછી તે તે પદાર્થોના ઉપયોગ ન કરવો. મહાજીના સમયથી અમુક સમય મુધીમાં પડવાજનો આદાર ન કરવો અને જો આવશ્યક હોય તો અત્યંત ઓછા પ્રમાણમાં ફલાહારાદિ જ માત્ર કરવો. આ આદિ વિવિધ નિયમો શાસ્ત્ર એ સંબંધમાં પાલન કરવા યોગ્ય જણાવે છે. ત્યારે વિજ્ઞાન જણાવે છે કે સૂર્ય અને ચંદ્રનું મહાજી એ માત્ર પૃથ્વી અને ચંદ્રની અમુક સ્થિતિનું જ નામ છે અથવા તે સ્થિતિનો જ પરિણામ છે. ચંદ્ર પૃથ્વીની ઉપગ્રહ છે અને તેથી પૃથ્વીની આસપાસ એ ફરે છે. લગભગ ૨૭ થી ૨૮ દિવસમાં એ પ્રદક્ષિણા કરી રહે છે. ચંદ્રની પૂર્ણ પ્રદક્ષિણાનો સમય તેને જ આપણા લોક ચંદ્રમાસ ગણે છે. પૂર્ણિમાને દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્ર સામસામા આવે છે અને પૃથ્વી મધ્યમાં આવે છે. અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્ર એક બાજુ સીધી લીંટીમાં આવે છે. અને પૃથ્વી સાફ બીજી બાજુ રહે છે. ચંદ્ર સ્વતઃ પ્રકાશયુક્ત નથી પણ સૂર્યના પ્રકાશથી જ એ તેજસ્વી પ્રકાશી છે. આમ હોવાથી જ્યારે પૂર્ણિમાને દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્રની બરાબર વચ્ચે પૃથ્વી આવી રહે છે ત્યારે સૌર પ્રકાશ ચંદ્રને પહોંચતો નથી કેમકે પૃથ્વીનું વ્યવધાન થાય છે. આમ થવાથી ચંદ્ર પ્રકાશરહિત કૃષ્ણ જણાય છે અને એનું નામ ચંદ્રગ્રહણ છે. આ જ પ્રમાણે અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે ચંદ્ર આવી રહે છે તેથી સૂર્યનો પ્રકાશ કાષ્ઠક વાર પૃથ્વીમાં પહોંચતો નથી કેમકે ચંદ્રનું વ્યવધાન થાય છે. તેથી સૂર્યતરફની ચંદ્રની બાજુ પ્રકાશયુક્ત થઈ રહે છે અને પૃથ્વીતરફની ચંદ્રની બાજુ કાળી થઈ રહે છે. એ કાળી બાજુ પૃથ્વીના અમુક અમુક સ્થાનના લોકના જોવામાં આવે છે અને તેથી એ લોકના જોવામાં સૌર પ્રકાશ તે સમયે આવતો નથી અને તેથી સૂર્યનું મહાજી એ સમયે થયેલું એમની દૃષ્ટિપ્રમાણે કહેવાય છે. ખરે જોતાં સૂર્ય પ્રકાશરહિત યતો નથી, સૂર્ય તો પૂર્વવત્ જ પ્રકાશી રહેલો હોય છે; મહાજીના સમયે તથા ત્યાર પૂર્વે અને ત્યાર પછી સૂર્ય તો જોવા ને તેવા જ પ્રકાશી રહેલા હોય છે. તેથી સૂર્યને કાળા પડવાપણું, પ્રકાશરહિત થવાપણું સૂર્યગ્રહણ સમયે હોતું નથી. પણ માત્ર એ પ્રકાશને પૃથ્વીરસ્ય લોકો જોઈ શકતા નથી કેમકે ચંદ્રનું વ્યવધાન થાય છે અને તેથી એને સૂર્યગ્રહણ માને છે. એક પ્રકાશિત દીપક ઝગઝગ બળતો હોય છતાં આપણી ચક્ષુમન્દ્રિય અને તે અમુકની વચ્ચે આપણે આપણી એક અંગુલિ ઉભી કરી ધરી, રાખીએ તો તે સમયે અંગુલિ અને ચક્ષુની લીંટીમાં આવતો તે દીપકનો પ્રકાશ આપણને ઉપલબ્ધ થતો નથી છતાં જેમ તે દીપક તો પૂર્વવત્ જ પ્રકાશિત રહેલો તે સમયે પણ હોય છે તે જ પ્રમાણે સૂર્યગ્રહણસમયે પૂર્વવત્ જ પ્રકાશયુક્ત તેજસ્વીસ્વરૂપે વિરાગે છે છતાં અંગુલિસ્થાનીય ચંદ્રનું વ્યવધાન થવાથી એ પ્રકાશને પૃથ્વીના અમુક પ્રદેશમાં સ્થિત થયેલા લોક જોઈ શકતા નથી. વળી આ પ્રકારની ચંદ્રની અને સૂર્યની સ્થિતિ પ્રતિમાસે થવાનો યોગ આવે છે. છતાં ચંદ્રનું અને પૃથ્વીનું વ્યવધાન અત્યંત અદ્ય ક્ષણ રહેવામાં આવવાથી આપણને ગ્રહણનો વ્યતિકર ઉપલબ્ધ યતો નથી અથવા તો એ જ સંધિના સમયે પૃથ્વીની ગતિને લીધે એની સ્થિતિ એવી થઈ જાય છે કે તેથી એ ગ્રહણનો વ્યતિકર થવા પામતો નથી.

આ પ્રકારે ગ્રહણનું સ્પષ્ટીકરણ વિજ્ઞાન જણાવે છે. જો એ વ્યતિકર માત્ર દીપ-

વેદાન્તનિબન્ધમાલા.

(૨)

સાધનપ્રણાલિકા.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૮૬ થી)

ઇશ્વરાપણ્ણુદિથી નહિ પરંતુ ઇષ્ટફલની પ્રાપ્ત્યર્થ અને અનિષ્ટ ફલની નિવૃત્ત્યર્થ જે ધર્માચરણ કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય દેશ, કાલ અને કર્તાના પ્રયત્નને અનુસાર યોગ્ય નિયત ફલ પ્રકટાવે છે. આ પ્રકારના ધર્માચરણને સકામ કર્મયોગ કહે છે. આ સકાલ કર્મયોગ બાહ્ય અતુકૂલ સામગ્રીને રચી આપે છે અને આંતર સુખાનુભવની સામગ્રીને રચી આપે છે. બાહ્ય સામગ્રીને પ્રકટ કરવાના ધર્મના પરિણામને અર્થસિદ્ધિ કહે છે અને આંતર સામગ્રીને પ્રકટ કરવાના ધર્મના પરિણામને કામસિદ્ધિ કહે છે. અર્થ શબ્દવડે કેવળ ધનનો રવીકાર કરવાનો નથી પણ સુધર્મ વ્યક્તિની બાહ્ય પદાર્થોની ઇષ્ટ સામગ્રીના તેમાં સમાસ થાય છે. આથી મારો અર્થ તે આપનો અર્થ ન હોય અને આપનો હોય તે મારો ન પણ હોય. ધર્માતુકૂળ જે સામગ્રી ન હોય તે વસ્તુતઃ અર્થ નથી પણ અનર્થ છે, અને તેથી જે ધનાદિ સંપત્તિ ધર્માતુકૂળ ન હોય તે અનર્થની યોષક હોવાથી અધર્મેજન્મ ગણી ત્યાગ કરવાયોગ્ય જ ગણાય છે. હવે ધર્માચરણ હોય, તેને અતુકૂલ અર્થસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય પરંતુ ભોક્તાનું શરીર, અને ઇન્દ્રિયોત્તુ ભોગવવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો સકામ કર્મયોગ અસ્થિતિ થતો નથી. આથી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ ઇત્યાદિ બાહ્યાર્થ ધર્માતુકૂળ પ્રાપ્ત થયા હોય, તે વડે તે તે વિષયની વાસનાથી તૃપ્તિ કરવારૂપ પુરુષાર્થને કામસિદ્ધિ કહે છે.

જેમ ધનવડે બાહ્ય સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી અર્થનો સંકુચિત અર્થ ધન ગણાય છે, તેમ જીરૂપ સાધનવડે પંચવિધ વિષયની વાસના તૃપ્ત થતી હોવાથી કામશબ્દનો સંકુચિત અર્થ જીવિષયક વાસના ગણાય છે. વસ્તુતઃ અર્થ અને કામનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિસ્તૃત ભાવ છે, અને તે ભાવને લક્ષમાં લઈ તેને પુરુષાર્થમાં આપણા પ્રાચીન પુરુષોએ ગણ્યા છે.

આ પ્રકારના ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિબૃહની પરસ્પર અબાધિત સિદ્ધિ નિષ્કામ કર્મયોગને જન્મ આપે છે; અર્થાત્ ઇશ્વરાપણ્ણુદિનો ઉદય કરાવે છે. સૌભરિ આદિનાં દર્શાવેલો આ જ અંતર્ગત નિયમને લક્ષમાં લઈ પ્રવૃત્ત થયેલાં છે.

બાહ્યાર્થની વાસના હોય, તે તૃપ્ત કરવા ઇન્દ્રિયગ્રામનો વેગ હોય તો તેને ધર્મબંધનમાં નાંખી ઇષ્ટાર્થની સિદ્ધિએ પુનઃ અતૃપ્તિનો ઉદય થતાં; પુનઃ પ્રયત્ન, પુનઃ ઇષ્ટફલની પ્રાપ્તિ, પુનઃ ક્લેશ-ઇત્યાદિ પરંપરાથી વૃત્તિ બોધ પામે છે પરંતુ ધર્મબંધનને અતુકૂળ અર્થકામ પ્રવૃત્ત થયા હોય તો જ, નહિ તો બોધ નહિ, પણ જડતા અને અવનતિ જ પ્રકટે છે. આ કારણથી આ ત્રિબૃહની અબાધિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા આપણા તત્ત્વજ્ઞોના આદેશ છે. કેવળ અર્થસિદ્ધિ માત્ર ભોક્તાને બોળારૂપ થાય છે; કેવળ કામસિદ્ધિ અધર્મમાં જેથી જોઈ સત્ત્વર અનર્થને પ્રકટાવે છે; અને ઇશ્વરાપણ્ણુદિવિનાનું અથવા અમુક ઇષ્ટફલના ઉચ્ચ આશયવિનાનું ધર્માચરણ કરીશ્વર અથવા જડતાને લાવે છે.

મોટા શ્રીમાનોની સ્થિતિ જ્યાં ઇન્દ્રિયસામર્થ્યના અભાવવાળી અને ધર્મવૃદ્ધિવિનાની

જોવામાં આવે છે, ત્યાં અર્થ ફેટલા ઓળખાય થઈ પડે છે, એ સુસને જણાયાવિના નહિ રહે. કેળવાયલા શરીર તથા મનવાળા હિંમતી જાતના નાગરિકોમાં લગનાદિ અનુકૂળ અર્થના અભાવે અને ધર્મના શિથિલ વેગથી આંતર વાસનાનો વેગ અથવા કામ શું સુખ આપે છે તે જોવું હોય તો કન્યાની જ્યાં અછત છે, અને નાતોના બંધન સખત છે તેવી નાતોના યુવાન પુરુષોનો મનોવૈભવ તપાસવો. રાત્રિદિવસ આ ઉભય પ્રકારના કેવળ અર્થસામગ્રીવાળા અને કેવળ કામસામગ્રીવાળા મનુષ્યો સળગતી ચિતામાં બળે છે, એમ સુસને જણાશે. જેમને કોઈ નિયત અર્થ સિદ્ધ કરવો નથી, કામનું પણ ઉત્તમ સ્વરૂપ જેની મતિમાં અદ્યુ નથી, જેમને ઇશ્વરાર્પણુદ્ધનું જ્ઞાન નથી; તથા જેમને કેવા નિયમથી ધર્માચરણ કરવું યોગ્ય છે તેનો ત્રિવેક નથી—એવા હિંદુસ્થાનના આરે ખુણાનાં તીર્થોમાં ફરનારા બાવા અને યતિઓનાં ઝુંડ જોવા, અથવા જેમનો આખો જન્મરો પાનાંપોથી વાંચવામાં અને ત્રિકાલ સંધ્યા કરવામાં ગયો છે તેમ જનાં મતિને કોઈ પણ પ્રકારનો સંસ્કાર મળ્યો જણાતો નથી એવા દ્રાક્ષણો અથવા ગામડાંના પુરોહિતોને જોવા.

આથી સ્પષ્ટ થશે કે કેવળ ઇન્દ્રિયવનનો વૈભવો પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા કામદેવતુલ્ય શરીરોદિ પ્રાપ્ત કરવામાં, અથવા દુર્વાસાજેવું ધર્માચરણ કરવામાં સુવ્યવસ્થિત જીવન ગળાતુ નથી, અને પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે ધર્માનુકૂલ અર્થ અને કામને ઇશ્વરાર્પણુદ્ધિ જન્ય થવા પુરતાં સિદ્ધ કરવા, અને ત્યારપછી ઇશ્વરાર્પણુદ્ધિવડે કર્તવ્ય-કર્મોને લાભાલાભનો વિચાર કર્યાવિના કરવો, અને ત્યારપછી શમાદિ નિવૃત્તિધર્મનું પાલન કરવું, એ આપણી સનાતન સાધનપ્રણાલિકા છે.

ઉપર બતાવ્યાપ્રમાણે આચરવાયોગ્ય ધર્મના મુખ્ય ત્રીએ મુજબ વિભાગ પડે છે:—
 (૧) વ્યક્તિનો પોતાના જ હિતને પ્રવર્તવિનાર ધર્મ, જેને આપણે વ્યક્તિધર્મ કહીશું;
 (૨) કુલધર્મ અથવા જે કુલમાં જન્મ છે તે કુલની પ્રાચીન પૂર્વજો અથવા પિતરાની પરંપરાગત નીતિરીતિનું પાલન, કુટુંબધર્મ જેમાં પિતાનો પુત્રપ્રતિનો, પુત્રનો પિતાપ્રત્યેનો, સ્ત્રીનો પતિપ્રત્યેનો, વિધવાઓનો, વિધુરનો, કન્યાનો વગેરેના કુટુંબવ્યવસ્થા જળવાય તે પ્રકારના નિદેશ વર્તનના નિયમોનો સમાસ થાય છે. (૪) વજ્રધર્મ જેમાં દ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્રને પોતપોતાના વર્ણને અનુકૂલ ગુણાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાના નિયમોનો સમાસ થાય છે. (૫) જાતિધર્મ જેમાં મનુષ્યતરીકે છતર પ્રજા-મુસલમાન, યાહૂદી, ખ્રીસ્તીઆદિ ચતુર્વર્ણબહારની પ્રજાસાથે કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવી, અને તેમનું, તેમ આપણું હિત કેવી રીતે સિદ્ધ કરવું એના નિયમોનો સમાસ થાય છે; (૬) આશ્રમધર્મ જેમાં ત્રૈવર્ણિક પ્રજાએ બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા યતિતરીકે જે પ્રકારનું જીવન ગાળવાનું છે તેનો તથા દત્તર આશ્રમોસાથે કેવી રીતે વર્તવું તેના નિયમોનો સમાસ થાય છે. ૭ વિશ્વધર્મ જેમાં મનુષ્ય પ્રજાથી ચઢતી દેવાદિ યૌનિની વ્યક્તિઓની સંબંધના તથા નિકૃષ્ટ પશ્યાદિ પ્રજાના સંબંધમાં અને ચરાચર જગતના પ્રાણી પદાર્થોના સંબંધમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતપોતાના ગુણકર્મનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાના નિયમોનો સમાવેશ થાય છે, અને (૮)—પરમાત્મવિષયક ધર્મ જેમાં ઇશ્વરસાથેનો વ્યક્તિનો, કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તેનું નિર્વહણ કેવી રીતે કરવું; અને તેની સાથે સામીપ્ય, સાર્થ્ય, સાયુજ્ય, અને કેવલ્ય, શ્રી રીતે સિદ્ધ કરવું એ આદિ ગહન વિચાર અને તેને અનુકૂલ આચારનો સમાસ થાય છે.

જેમ અર્થ અને કામનો ત્રિવૃત્ત અર્થ છતાં ધન અને સ્ત્રીમાં તેની નિયંત્રણા શકિત બલથી થઈ ગઈ છે તેમ ધર્મનો ઉપરપ્રમાણે ત્રિવૃત્ત અર્થ છતાં માત્ર ઇશ્વરવિષયક જ્ઞાનમાં તેની નિયંત્રણા થઈ છે.

મારા ઓરડાની મુસાફરી.

[અનુવાદશ્રી ધીમંતરામ નવલરામ પંડિત.]

દિવસ ૯.

ફિલસુફી.

હે વિવેકી વાંચનાર, તમારે વિચાર કરવા માટે બોધતાં તત્ત્વોનું દિગ્દર્શન પાછલા પ્રકરણમાંથી થયું હતું એવી હું આશા રાખું છું અને તમે પોતે જ તે ઉજ્જવલ પગથિને અનુસરી નવીન શોધ શોધવાને શક્તિમાન થશો. જે તમે કદાચિત્ તમારા આત્માને એકલો પ્રવાણ કરાવવામાં ફોટો પામે તો તમે પોતે જ એ કાર્યમાં સંતુષ્ટ થયા વિના રહેશો નહીં. આ અદ્ભુત શક્તિથી પ્રાપ્ત થતી મઝા તેનાથી ઉત્પન્ન થતી અનેક અડચણ સાથે તુલના કરતાં સંપૂર્ણ રીતે વધી પડે છે. આના કરતાં બીજો કયો પ્રિયકર આનંદ સમજવો કે આપણે આપણા જીવનનો વિકાસ કરવા શક્તિમાન છીએ ? પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ જન્મમાં વ્યાપી રહેલાં સશક્ત છીએ. સ્પષ્ટ કહીએ તો આપણા જીવનમાં દ્વિત્વ આણુવા શક્તિવાળા છીએ. પોતાનું બળ તથા માનસશક્તિ વધારવાને, જ્યાં તે ન હોય ત્યાં જ પાવને, ભૂતકાળનું સ્મરણ કરવાને અને ભવિષ્યમાં જીવવાને શું મનુષ્યની પ્રમળ તથા સદા અતૃપ્ત થયેલી ઇચ્છા નથી ? અરે ! એ જીવ તો લરકરને સરદાર થશે, વિદ્વદ્ વર્ગમાં અધ્યાક્ષ બનશે, અને ઝુંદરીઓમાં લક્ષ્યચિહ્નું થઈ ચલાશે અને જો તેને આ સંપત્તિ મળે તો પાછો ગામડાંની જીંદગીની કુદરતી શાંતિ ન મળવાથી દોષ પામશે અને એક ભરવાડની છુપડીની અદેખાઈ કરશે. તેની યોજનાઓ તથા આશાઓ મનુષ્યસંમતા વારસારૂપ વ્યાધિથી ખંડિત થાય છે; તેને કાઈ સ્થળે સુખ જડતું નથી. માત્ર પા કલાક મારી સાથે મુસાફરી કરતાં તેને હું નવાં રસ્તા ઉઘાડી દર્શાવ.

અરે ! તે બધી હૃદયવેષક ચિંતા, ફિકર અને અતિ પીડાકર સૃષ્ટિ. પેલા ઇતર જીવને તે મનુષ્ય કેમ સોંપી દેતો નથી ? મારા પ્રિય મિત્રો, ચાલો તમારા જંજીરો તોડી મુક્ત થવાનો એક યત્નમાત્ર કરો અને હું તમને લાઇ જવા માણું છું. તેટલી અવકાશની ઉંચાઈથી, સ્વર્ગીય હાવાના મધ્ય ભાગમાંથી, સ્વર્ગમાંથી જ, તમારા ઇતરજીવને લક્ષ્મી અને પ્રતિષ્ઠાના માર્ગે દોડતો જુઓ. જુઓ તો ખરો, એ કેવો ગંભીર હાવકાષથી બધા મનુષ્ય વચ્ચે ચાલી રહ્યા છે? મનુષ્યો તેને માન દર્શાવતા પાછા હઠી બળે છે અને ખાતરીથી માન્યને કે તે એકલો છે એમ કાઈ કહેશે નહિ. જે જનવૃથમાં તે ધુળી રહ્યા છે તે ભાગ્યે જ દરકાર રાખે છે કે એને આત્મા છે કે નહિ અથવા તે વિચારશક્તિ ધરાવે છે કે નહિ. કેટલીએ તરંગી નારીઓ દોષ તપાસ્યા વિના તે ઇતરસાથે પ્રેમમાં જંપલાવે છે; તે વળી આત્માની મદદ લીધા વગર જ માન મરતબો તથા લક્ષ્મીના ઉંચા શિખરપર ચઢે છે. એટલું જ નહિ પણ એ સ્વર્ગસદનમાંથી તારા ઘેર પાછા આવતાં આત્મા પોતાને ઉચ્ચ ઉમરાવપણાને જીવમાં જોશે તો તેથી મને આશ્ચર્ય થશે નહિ.

દિવસ ૧૦, છબી.

તમારે એમ નહીં ધારવું કે મારા ઓરડાની આસપાસ મુસાફરી કરવાનું વચન આપ્યાને બદલે હું તે મુરઠેલી ટાળવાને ફાંફાં માઈ છું. એમ ધારશે તો તમે મોટી ભુલ કરો છો એમ ગણાશે, કેમકે આપણી મુસાફરી તો ખરેખર આદ્યા કરે છે અને જ્યારે મારો આત્મા પોતાની સાધનસામગ્રીને અવલંબી પાછલા યજ્ઞકરણમાં કદા પ્રમાણે આત્મતત્ત્વવિદ્યાના ગદ્યન માર્ગમાં દૂરતો હોતો ત્યારે હું મારી આરામખુરસીપર એવો બેઠો હોતો કે તેના આગલા બે પાયા જમીનથી બે તકુ ઉંચા ટકેલી પૂર્વપશ્ચિમ હું મારો બાર સમનોલન કરતો કરતો ધીરે ધીરે પ્રયાણ કરતો હોતો અને આખરે મને ખબર પડ્યા શિવાય હું હવાલની નજીક જઈ પહોંચ્યો. કારણ કે જ્યારે મને પુરસદ હોય છે ત્યારે હું ધણુખઈ આ જ પ્રમાણે ગમન કરૂં છું. એટલામાં અચાનક રીતે માત્ર યાત્રિક પ્રવત્તે મારા હાથે મેડમદ હોત કેસલની છબી મદલ્ય કરી અને ઇતરજીવ તેનાપર વળગેલાં ધૂળના પડ સાફ કરવામાં આનંદ માનવા લાગ્યો આ કાર્ય કરતાં શાંત મજાની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ અને મારો આત્મા જો કે સ્વર્ગના વિશાળ પ્રદેશમાં ધુમી રહ્યો હોતો તોપણ આ મજાની લાગણી ઠેક આત્માસુધી પહોંચી; કેમકે આટલું કહેવું કરવું ઉચિત છે કે જ્યારે આત્મા અવકાશમાં રમણ કરી રહે છે ત્યારે ત્યાં પણ તે શુભ અને અતિ સદ્ગતિ સાંકલપડે ઇન્દ્રિયોસાયે સંકલિત જ રહે છે; તેથી તે પોતાના કાર્યમાં વ્યગ્ર થયા વિના ઇતર જીવના પ્રશાંત આનંદમાં ભાગ લઈ શકે છે; પણ, જો આ પ્રશાંત આનંદ કોઈ ઉન્નત શિખરે પહોંચે અથવા કોઈ અણધાર્યો દેખાવ દષ્ટિઆગળ આવી આત્માને ચમકાવે તો તરત જ વિજળીના વેગથી તે નીચે ઉતરી પડે છે અને પોતાના સ્થાનમાં પાછો પેસી જાય છે. આ પ્રમાણે છબીની ધૂળ સાફ કરતાં કરતાં મારી એ જ અવસ્થા થઈ. જ્યારે કપાળે સર્વ ધૂળ કાઢી નાંખી અને રેશમજેવા સુંવાળા વાળની લટો તથા તેના શિખા-બરણરૂપ થયેલાં ગુલાબી ગજરા દેખાવા લાગ્યા ત્યારે મારો આત્મા જો પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઉંચે સૂર્યમાં પર્યટન કરી રહ્યો હોતો તેને આનંદનો ચમકાર પહોંચ્યો અને મારા હૃદયની ગમ-તમાં તેણે રિનગ્ધતાથી ભાગ લીધો. જ્યારે એક ઝપાટે તેનું સુંદર કપાળ ઝગકડું દેખાયું ત્યારે આનંદ વધારે જુગ્ગળને ચિત્તાકર્ષક થઈ રહ્યો. આવેલ રમણીય દેખાવ નિહાળવાને મારો આત્મા આકાશ ઉડવાની તૈયારીમાં જ હોતો પણ જો તે સ્વર્ગમાં ગયો હોત કે અપ્સરાનૃત્ય નિહાળતો હોત તો પણ જ્યારે ઇતરે એક મોટી વાદળી લીધી અને તેની ભ્રમર આંખ નાં તથા મુખપર-હા પરમેશ્વર ! માઈ હૃદય એ વિચારથી ધબકે છે-ફરવી ત્યારે તે આત્મા એક ક્ષણ પણ વધારે થોભ્યો ન હોત. આ સર્વ કાર્ય એક ક્ષણમાં બની ગયું. આખે, ચહેરા એકાએક બહાર દેખાઈ આવ્યો, ખરતાતારાની પેઠે મારો આત્મા ઉપરથી પડ્યો. તેનું આવીને જોયું તો ઇતરને અદ્ભુત આનંદમાં આવી ગયલું દીકું; અને પોતે પણ તેમાં ભાગલેલ છે આનંદમાં વધારો કર્યો. આવી ત્રિચિત્ર અને અતર્કિત અવસ્થાથી સમય તથા સ્થાનનો વિચાર મારા મનમાંથી ઉડી ગયો. હું એક ક્ષણભંગી પશ્ચાત્તમાં જીવતો માલમ પડ્યો અને કુદરતવિરુદ્ધ હું પાછો સુતાન થતો ગયો. હા, મારી આગળ હૃદયરમણી ઢબી છે ! ખરેખર તે જ છે. તે મારા સામું જોઈ દસે છે. તે હમણાં બોલશે અને પ્રેમ સ્વીકારશે. અહા ! તે દેહમાં કે જે મારો હૃદયને દલાલિગન લેવા દે ! મારા આ માદક હૃદયમાં ભાગ લે ! તે ક્ષણ ધણી દેખી પણ હવેનામાદ કરાવે એવી છે. શાન્ત વિચારશક્તિએ પોતાનો રાજ્યદોર હાથમાં લીધો અને નિમિષમાત્રમાં હું એક વર્ષ-જેટલો વધારે જુદા બની ગયો. માઈ અતઃકરણ અરજીનું થંકું થઈ ગયું અને આ પૃથ્વીપર ઉભરાતા પ્રમત્ત પુરુષોનાં ટોળાંની સપાટીપર હું આવી ગયલાં માલમ પડ્યો.

દિવસ ૧૧.

ગુલાબી અને સફેદ.

પણ આપણે તે બનાવોની પૂર્વજૂકિત કરવી ન જોઈએ. આત્મા અને ઇતરજીવની મારી પદ્ધતિ વાયકવર્ગને સમજાવવા ઉતાવળ કરવાથી મારા બીજાનાનું વર્ણન અધવચ્ચી રહી ગયું છે. આ વર્ણન પુરું કરી દેવા પ્રકરણમાંથી મુસાફરી આટલી છે ત્યાંથી આપણે આગળ ચાલીશું; પરંતુ કૃપા કરી આટલું બ્યાનમાં રાખજો કે દીવાલની નજીક મારા કબાટથી ચાર કદમ દુર મેડમદ હોતકેસલની છબી પકડીને માફે ઇતરરૂપ અર્થ ત્યાં જ ઉભું થઈ રહ્યું હતું.

બીજાનાવિષે બોલતાં હું દરેક મનુષ્યને બલામણુ કરવાની શુદ્ધી ગયો હતો કે અને તો તેમણે ગુલાબી અને સફેદ મચ્છરદાની વાપરવી. એ તો નિઃસ્શય છે કે રંગની આપણાપર એટલે સુધી અસર થાય છે કે તેથી આપણને આનંદ કે દિવંગીરી ઉત્પન્ન કરી શકે. હવે ગુલાબી તથા સફેદ એ બે રંગ આનંદ ઉપજાવનારા છે. ગુલાબના ઉપર એ રંગોપરતો કુદરતે તેને ફેલોરાના રાજ્યનો સુકુટ પહેરાવ્યો છે અને જ્યારે આકાશ સર્વને સુંદર દિવસ બતાવે છે ત્યારે આતઃકાળે આ ચિત્તાંકર્ષક રંગથી તે વાદળોને ચિતરે છે.

એક દિવસ અમે મહામુશ્કેલીથી ઉભો ઢોળાવ ચઢતા હતા. અમારી માયાળુ શેઝાલી અચળતાથી પાંખધારી બની ધણી આગળ ચડી ગઈ હતી, તેથી અમે તેને પકડી શક્યા નાહ. એકદમ તે કુંગરની ટોચપર ચડી અમારા તરફ જોઈને શ્વાસ લેવા લાગી અને અમારી ચઢવાની સુસ્તાઈપર હાથ કરતી દેખાઈ. જે બે રંગના હું વખાણ કરું છું તે કહી પણ આટલા ફોટો પામ્યા ન હોત. તેના લાલચોળ ગાલ, પરવાળાજેવા હોઠ, કપોતજેવી ડોક, શ્વાસપાસની લીલોતરીથી મૃદુભાવને પામ્યા હતા, અને અમને સર્વને મોહિત કરના હતા; ત્યાં ઉભા રહી તેના તરફ તાકીને જોયાવિના રહેવાય જ નહી. તેની છુરી આંખો તથા તેણે અમારા પર નાંખેલાં કટાક્ષવિષે તો હું બોલતો જ નથી; કારણ કે એમ કરવાથી આપણે આપણા વિષયથી ધણી આડકતરા ચાલ્યા હીએ અને વળી આવા બીજી વ્યતીકરે તરફ હું લાગે જ વિવેચન કરવા તત્પર થાઉં છું.

બધા રંગકરતાં બે રંગની સર્વોપરી સત્તા સાબીત કરવાને અને તેમની મનુષ્ય સુખપર ચતી અસર દર્શાવવાને મેં પુરતું દર્શાવ આપ્યું એટલે બસ છે.

આજે હું એટલેથી જ અટકીશ. હવે મારે કંપો વિષય વિચારવો કે જે નીરસ ન થાય ? કયા વિચાર આ વિચારથી હું સાધ જતા નથી ? હું માફે કર્તવ્યપાછું હાથ ધરવા ક્યારે તત્પર થઈશ તેની મને જ સમજ નથી. જો હું એ લેશ પણ આગળ ચલાવું અને વાચકને એનો અંત જોવાની ઇચ્છા હોય તો, જે દેવી સત્તા વિચારોને વિલકત કરી આપે છે તેનો આશ્રય વાચકે લેવો અને તે કુંગરની પ્રતિમાને બીજા અસંબદ્ધ તરંગો જે પ્રતિ-ક્ષણે તે મારાપર વર્ષાવે છે તેની સાથે મિશ્રણ ન કરે એવી પ્રાર્થના કરવી.

જો આ સૂચનાનો અમલ ન કરવામાં આવે તો, મારી મુસાફરી નિષ્ફળ નીવડશે.

દિવસ ૧૨.

કુંગર.

દિવસ ૧૩.

મુકોમ.

મારા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે. ગમે તેમ થાય તોપણ મારે અહિં આ રહેવું જ પડશે. મુકોમ એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે.

અપૂર્ણ.

દિવ્ય વલય.

—૧—

ધ્યાનરૂ.

ગૃહસ્થાશ્રમનાં અપૂર્વ સુખનાં સાધનોમાં ગૃહ એ સર્વથી મુખ્ય છે. ગૃહમાં રહે માટે ગૃહસ્થ, ગૃહનો વ્યવહાર ચલાવે તે ગૃહી-ઓ હોય તો ગૃહિણી-ઓ વગેરે સહોદા જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગૃહની પ્રધાનતાને સૂચવે છે. 'ગામમાં ધરનું તો ઠેકાણું નથી અને મોટો શાહુકાર થવા ભય છે' આનું સામાન્ય જનકથન ગૃહના મધ્યને અનાયાસ દૃષ્ટિએ લાવે છે.

'દુનીયાનો છેડો તે ધર' એ પ્રકારનું મનુષ્યો કહે છે તે ગૃહના સુખનો વિચાર કરીને જ કહે છે. જ્યાં ત્યાંથી યાત્રા પાડ્યા આવીને એક ઝુપડાસરખા પથુ પોતાના સ્વતંત્ર ધરમાં આવીને મનુષ્ય એસે છે ત્યારે તેને જે શાંતિ થાય છે તેના સુખને અનુભવી જ ભણે છે.

જ્યારે ઝુપડાસરખા ગૃહમાં પથુ મનુષ્ય સુખનો અનુભવ કરે છે તો જ્યાં સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા, સર્વ પ્રકારના વૈભવ અને સર્વ પ્રકારનાં સધનોની પ્રાપ્તિ છે, એવો જુઓ પેલો મહાલય ! તેના ભોક્તાને તે કેમ સુખનું જાન કરાવનાર ન થઈ પડે !

કંઈ પથુ બોલ્યા આસ્વાદિના જેમ મહાપુરુષ અન્ય મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તેમની અપૂર્વનાની છાપ પાડી શકે છે, તેમ આ મહાલય બીજું કશું ક્યાં વિના પોતાની પ્રનાયમથી સ્થિતિપડે જ અન્યના અંતઃકરણમાં તેનું અપૂર્વ ગૌરવ પ્રકટાવી રહ્યો છે.

અત્યંત વિસ્તારવાળા ઉદ્યાનના મધ્યભાગમાં એક મહાલય, નાનાં મોટાં અનેક બાલકોના 'ઉજળા વાડીવસ્તારથી' જેમ જલ્દપ્રપિતા શોભે તેમ આ મહાલય આગપા સના નાનાં નાનાં સુંદર મકાનોથી અને બગીચામાં કરેલા પુષ્પાગ તેમ જ વિવિધ ચિત્ર-મંદિરોવડે શોભી રહ્યો હતો. તેના ગગનચુન્નિ સિખરો અને તે ઉપરના સુવર્ણકલશો આકાશના અનેક લોકની સાથે સદેશ ચલાવી રહ્યા હતા ત્યારે તે મહાલયની ભૂમિતલની ગુપ્તિ (ભોવરા) પૃથ્વીનીચેના લોકની સાથે કંઈ ગોપ્ય ગોપિ કરી રહી હતી. અને તેથી જેમ અપૂર્વ યતૈશ્વર્ય તથા સર્વ સામર્થ્યનપેશ દંપતી પેઠાપોતાના વ્યવહારપ્રદેશમાં સ્વનંત્રપણે પોતપોતાના કર્તવ્યને ઉત્કૃષ્ટરીતે કરવા કરે, તેમ આ મહાલયના આ જાંતે વિભાગો પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર કાર્ય કરનાં શોભી રહ્યાં હતાં.

પરંતુ મનુષ્યશરીરમાં બે બાહુ તથા વશાસ્થ (છાતી) અને પૃષ્ઠ (પીઠ) પણ અત્યંત અગત્યના અવયવો છે, અને તે સર્વની પૃથક્ પૃથક્ શોભા છે તેમ આ

મહાલયના ઉત્તર દક્ષિણના વિસ્તારવાળા હસ્તરૂપ વિભાગો પણ તેના મધ્યનું સર્વરીતે રક્ષણ કરવાને સમર્થ હોઈ દશરથની આસપાસ રામ લક્ષ્મણ એસવાથી એ ઉગ્રવથી દશરથ અને દશરથવડે એ ઉભય બાલમૂર્તિઓ જેમ ચિત્તાકર્ષક અને ગૌરવયુક્ત જણાય તેમ દશરથસદૃશ મધ્યના મોટાભાગથી આસપાસના નાના વિભાગો પિતાની આસપાસ પ્રેક્ષતા બાલકો શોભે તેમ શોભતા હતા, અને બાલકોવડે જેમ પિતા શોભે તેમ મધ્ય વિભાગ પોતાના ગૌરવની, અસિપાસના વિભાગોવડે વૃદ્ધિ કરી શોભા પામી રહ્યો હતો.

મહાલયનું પ્રાકૃમુખ (આગળનો પૂર્વનો ભાગ) સૂર્યના રથનો સમ મુખનો અથ જો રથને તે વહન કરે છે તેમાં વિરાજેલા સૂર્યના ઐશ્વર્યનું આરંભથી જ સૂચન કરે છે, તેમ આ મહાલયના મર્લના ઐશ્વર્યને પ્રથમથી જ દર્શાવી રહ્યું હતું. મનુષ્યના માયાથી પગસુધીના પ્રત્યેક અવયવો સપ્રમાણ અને સુધૃષ્ટિ હોવાથી જેમ તેની સુંદરતા દેખાય છે, તેમ આ પ્રાકૃમુખના ઉપરના ચિત્રકામ, વિવિધ ક્રમાનો અને એવા જ ઘાટો તેની સુંદરતાને વગર બોલેઆલ્યે લક્ષણોવડે જ કેમ જાણે દર્શાવતા હોય તેમ લાગતું હતું.

અંતઃપુરમાં રહેનારી સુરપવતી સહજજ કુલવધૂ પ્રસંગે દેખાય ન દેખાય અને પ્રસંગે પડતી અંદર રહીને તીર્થદુદ્ધિથી કાષ્ઠના પ્રતિ જુએ અને પ્રસંગે પાછું મુખને પડમાં સંતાડે એવી રીતે આ મહાલયનો પૃષ્ઠ-પશ્ચિમનો ભાગ-આગળથી જોનારને કંઈક અંશમાં આમથી દેખાતો અને કંઈક અંશમાં તેમથી દેખાતો છતાં મોટેભાગે અદૃશ્ય એવો કુલવધૂસરખો શોભતો હતો.

આવો અનુપમ મહાલય, સુવર્ણનો મોટો તાંદ્ર જેમ તેના કાનાઉપર કરેલા કાતર-કામથી દીપી ઉઠે, તેમ તેની આસપાસના બ્રિજાથી દેદીપ્યમાન જણાતો હતો. તેની ભવ્યતા મનુષ્યના ચિત્તને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકતી.

આવા અપૂર્વ મહાલયને જોવાથી કેને અત્યાનંદ ન પ્રકટે, અને તે જોવાની ઇચ્છા પણ કેને ન હોય ? કદપનાની દૃષ્ટિથી આજે પણ તે મહાલયને જોવાનો પ્રયત્ન વાચકો કરી તેનો આનંદ લઈ રહ્યા હશે તો જેમણે તે જોયો હશે તેના આનંદનું શું પૂછવું ? મહાલયના આગળના માર્ગથી જનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય ત્યાં ચોડો સમય ગાળીને બહારથી પણ એ મહાલયને જોઈને આનંદ પામ્યાવિના રહેતો નહિ.

પરંતુ બાગના મુખ્યદ્વાર આગળ પેહું કાણ જણાય છે ? એક મનુષ્ય એ જ મહાલયપ્રતિ રિધરદૃષ્ટિથી સાધક જેમ ખ્યાનમાં પોતાના ખેયને જોઈ રહ્યો હોય એમ જોતો જણાય છે. અવશ્ય, તે મનુષ્ય છે, અને મનુષ્યવૃત્તિના આશ્ચર્યના વિષયરૂપ આ મહાલયને તે ચક્રિતદૃષ્ટિથી જુએ એમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ જ આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે જોનારમાત્રની દૃષ્ટિમાં આનંદ સ્પુરાવનાર આ મહાલયપ્રતિ જ તે જોતો છતાં, તેનાં નેત્રમાં જલ છે ! કંઈક કાળથી જેની રાત્રિદિવસ ઝંખના કર્યા કરે છે અને જેના વિના ખાવું પીવું કે કોઈ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો પણ જેને રચતો નથી એવા ભક્તને અપારે તેના ઉપાસ્ય ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે હર્ષથી તેનું હૃદય ગદ્ગદિત

યતાં તેના નેત્રમાં પ્રેમનાં અશ્રુઓની ધારા ચાલે છે, તેવું શું આ મનુષ્યના નેત્રના જલનું કારણ તો નહિં હોય ?

જેમ મદ્દાપુરુષને જગત્તા સુખદુઃખાદિ ધર્મો લેવાપમાન થતા નથી, પરંતુ જગત્માં રહેનાર તે મદ્દાપુરુષ વિવિધ વિકારોથી લિપ્ત અને સુખદુઃખાદિના બોક્તારૂપ જણાય છે—જગત્તા દષ્ટિ એ પ્રકારે જુએ છે—તેમ જોને ઉદયઅસ્તરૂપ રિયતિ તિલમાત્ર પણ સ્પર્શે કરી થકે એમ નથી એવા સૂર્ય બગવાનું પણ જગત્તા દર્શિમયાદામાં આવવાને લીધે, ઉદયારતના જગત્તા આરોપથી લેવાયા છે, અને જ્યારે રામચંદ્ર લંકામાંથી સ્ત્રીના લધને આવતાં હનુમાનનાં માતાને મળ્યા ત્યારે તેમને તે માતાએ સ્નેહમયી ઉપાલંબવચનો કહેતાં કહ્યું કે હે રામચંદ્ર દેવ ! તમે ઈશ્વર છાના ! તમે જો ખરા ઈશ્વર હો તો આ ગરીબસરખી મારી સ્ત્રીનાને આટલું બધું દુઃખ પડવા દો ! તમે જો ઈશ્વર જ હોત તો તમારે વળી મારા હનુમાનની જરૂર શી ? તમારે સૈન્યનું શું કામ ? તમારે પૂલ શા બાધવા ? તમારે તો ઘેરમેદા એક બાણ મારીને રાવણનો નાશ કરવો જોઈતો હતો. આટલાટલું દુઃખ સ્ત્રીતાસરખી સાધ્વીને તમે ઉપગમ્યું તો પછી તમે ઈશ્વર હો એ હું માનું જ નહિં ”—આ વગેરે વચનોના ઉત્તરમાં અન્ય કોઈ રીતે સમાધાન મદ્દલ કરવાને અસમર્થ એવાં તે માતાને સમાધાન, પ્રીતિ અને આશ્વાસન પ્રકટે એ હેતુથી તેમની કહેલી સર્વ વાર્તા કબૂલ કરતા હોય એવો બાવ મૂચવી ‘સત્ય સત્ય ગૌતમસુતા, જો તુમ કહેા સો સત્ય’ એટલું વચન માત્ર પ્રસન્ન મુખે કહેતા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા હતા, તેમ તે સૂર્યદેવ જગત્તા આરોપને કબૂલ કરતા મધુર સ્મિતમય્યાં મુખથી પશ્ચિમમાં પોતાના રથની ગતિ આપી ચુક્યા હતા.

સાધ્વિકાલનો સમય યવા આજો હતો. દિવસનો સપ્તમો સમય જોજો પરિશ્રમ કરે છે તેમને સાંજનો સમય નિશ્ચિતમાટે—દિવસના કરેલા શ્રમનું નિવારણ કરવા માટેનો હોવાથી, મનુષ્યો તે સમયે ધ્યેન્ન રથાને આનંદપૂર્વક હરે હરે છે.

આ સમયે પેશો મનુષ્ય મુખ્યદ્વારઆગળ ઉભો મદ્દાલયપ્રતિ જુએ છે મુખ્ય દ્વાર આગળ કોઈ મનુષ્ય જોવામાં આવતો નથી. નેત્ર સજલ છે. તેજો દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો અને અંદર ચાલવા માંડ્યું. ચાર ડગલાં ચાલે, વળી અટકે, પુનઃ ચાલે, પુનઃ અટકે એમ કરતાં શેડો માર્યો કાઢ્યો, પરંતુ એથી આગળ જવાની તેની હિંમત ખૂટી પડી.

તે મનુષ્યનાં પહેરેલાં વસ્ત્રો, તે બાગના માળીનાં વસ્ત્રોને લજ્જા પમાડે એવાં હતાં. અને તેથી વિશ્વલોકમાં ગયેલા નરસિંહ મહેતા, રાસની મધ્યે ઉભા જેવા શોભતા હતા તેવો આ મનુષ્ય પણ આ બાગમાં શોભાવળો જણાતો હતો ! તે એક જગાએ સ્થિરસરખો થઈ ઉભો હતો. તેના સર્વ અવયવો અને નેત્રો સ્થિર હતાં, પણ જેમ જને તીર અને તેના ઉપર આવેલાં વૃક્ષો સ્થિર હોવા છતાં મધ્યનું નદીનું જળ ખગખગ કરતું વહેતું હોય છે, તેમ તેના નેત્રના જલ મુખઉપર વહેતાં હતાં. સમય જક વિશ્વની મધ્યમાં એક ચેનનસતા વિલાસઆપાર કરી રહી છે તેમ તેના જડવત્ શરીરઉપર આ નેત્રનું જલ ફાવે ત્યાં ગતિ કરતું હતું.

પ્રસંગે તે આસપાસ જોતો પણ કપાદિ કોઈ નજરે ન પડતું હોવાથી, કેવળ સ્થૂળને જ જોનારને આ વિશ્વના અંતર્દિત ઈશ્વરનું અનરિતત્વ જણાય છે, તેમ તેને અંદર કોઈ

મનુષ્ય નથી એમ લાગ્યું. તેની દૃષ્ટિ કાંઈ મનુષ્યવ્યક્તિને જોઈ ચકતી ન હતી. પરંતુ સંતાકુકડીના શોખીન વિશ્વવ્યવસ્થાપક ઈશ્વર આ વિશ્વની દૃષ્ટિથી અપ્રકટ રહેવા છતાં વિશ્વમાત્રની એટલાને જોઈ રહ્યા હોય છે, તેમ તથા 'પિંડે સો બ્રહ્માડે અને બ્રહ્માડે સો પિંડે' એ ન્યાયે પેલા મનુષ્યરૂપ નાના વિશ્વની એટલાને કાંઈ જોઈ રહ્યું હોય તો તેમાં શું અશક્ય છે !

જેમ ખાલી અવકાશમાંથી તે અવકાશમાં જ બાપી રહેલા પરમાત્મા ઉપાસકને દિવ્યતત્ત્વ ધરી એકાએક સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, તેમ પાસેનાં જલોની બટામાંથી પ્રકટતા એક મનુષ્યશરીરે, જેમ ધ્યેયસ્વરૂપ, ધ્યાનસ્થ ધ્યાતાને મસ્તકે હસ્ત મૂકી ધ્યાનમાંથી ઉત્થાન કરાવે, તેમ પેલા મનુષ્યની પીઠેથી આવીને સ્કંધઉપર કામળ હસ્ત મૂકે.

વિજળીના ચમકારાની પેઠે તે મનુષ્યે પાછળ જોયું અને મહાલંચ તથા ઉઘાનની ચેતનસત્તા જોઈ શરીર ધારણ કરીને આવી હોય તેવી મનોહર મુખાકૃતિવાળા પુરુષને જોતાં તે એકાએક સ્તબ્ધસરખો થઈ ગયો. અને સ્તબ્ધીભાવ એ સ્થાયીભાવ ન હોવાથી એક બે ક્ષણમાં જ તેણે કંપનું રૂપ પકડ્યું-તેનું શરીર લપથી કંપવા લાગ્યું.

પરંતુ તે જ ક્ષણે મુખાકૃતિકર્તા પણ અત્યંત મનોહર અને મધુર શબ્દોવાડે તે પુરુષે કહ્યું : મહારાજ ! ગભરાશો નહિ. કહો કાણુ છે, ક્યાંથી આવો છો, કેને શોધો છો, અને કેમ રડો છો ?

લપથી કંપનાર મનુષ્યનાં વસ્ત્રોસાથે કરાવેલા પરિચયથી તે કાણુ હશે એવું વાચકાએ અનુમાન કર્યું જ હતું, અને તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય નવીન પુરુષે તેને કરેલા સંબોધનથી એકસ થયો હતો જ. જેમ પુષ્પ જાય છે પણ પુષ્પનો સુવાસ રહી જાય છે, તેમ બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મણત્વ જવા છતાં પણ તેમનો 'મહારાજ' નામનો ઉપાધિ હજી રહ્યો છે તેનું અભિમાન બ્રાહ્મણો જેટલું રાખે તેટલું એણે છે !

દીનતાના અનંત ઐશ્વર્યવાળા આપણા પ્રથમના પરિચિત મનુષ્યે હસ્ત જોડી કહ્યું : મહારાજ ! હું તો ગરીબ બ્રાહ્મણ છું. હું તો આ મહેલ જોડે છું, મારે ખીલું કશું કાંમ નથી. જો કહો તો હું જતો રહું.

પેલો પુરુષ બ્રાહ્મણનો લય સમજી ગયો હતો. તેણે કહ્યું : મહારાજ ! ગભરાશો નહિ. હું તમને કહાડી મૂકવા નથી આવ્યો, તમારે મહેલ જોવા છે ! આવો, આવો મારી સાથે. હું તમને ખતાવું.

આ શબ્દો તે પુરુષે એવા પ્રેમથી અને લાવથી કહ્યા કે જેથી બ્રાહ્મણનું કાળજી જરા હેકું બેકું તેને ધૈર્ય આપ્યું અને સંકોચ પામતો પામતો તથા આશ્ચર્યનો અનુભવ કરતો તે પુરુષની સાથે ચાલ્યો.

(અપૂર્ણ)

પ્રતાપસય ચારિત્ર્ય.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ થી.)

મનુષ્યમાં જે જે સામર્થ્યો તથા જે જે તરવો રહેલાં છે, તે બધાં મનુષ્યમાં જે જે કાર્ય કરવાને માટે નિર્માણ છે, અર્થાત્ જે જે કાર્ય કરવાને માટે સંજ્યા છે, તે જ કાર્ય અથવા વ્યાપારો તે તે સામર્થ્યો તથા તરવોવડે જો કરાવવામાં આવે છે તો ચારિત્ર્યનો વિકાસ થાય છે. મનુષ્યો આબેધી જુએ છે, મોંઘી જમે છે, કાનથી સાંભળે છે, કુદ્ધ મુખથી પીવાને બદલે નાકમાં ઢેકાનમાં રેડતો નથી અને સાંભળવાને માટે કાનને લંબાવવાને બદલે પગને લંબાવતો નથી એ ખરૂં છે. પરંતુ તે જ મનુષ્ય તેનાં આંતર સામર્થ્યો તથા તરવોના ઉપયોગમાં આવા જ અરબજ ગોટાળા વાળી દે છે.

આ પ્રકારે ન થાય પણ જેનું જે કર્તવ્ય હોય તે જ તે કરે એ પ્રકારે તે સામર્થ્યો તથા તરવોને ફેળવવાની અગત્ય છે. અને તેની સાથે પોતાના ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવારૂપ જે મૂલ ઉદ્દેશ તેને સિદ્ધ કરવામાં તે સામર્થ્યો તથા તરવો વપરાય તેને માટે પણ મનુષ્યે સાવધાનતા રાખવાની છે.

શરીરના અત્યેકભાગને તેનું પોતાનું સ્વતંત્ર પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય કરવાનું હોય છે, અને તેને માટે જ તે બધાની ઉત્પત્તિ છે. હવે જ્યારે અત્યેક અવયવ અથવા ભાગમાં રહેલાં તરવો, તે તે ભાગ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત હોય છે, તો તેને તેના હેતુને સિદ્ધ કરે, અને તેમાં વિશેષ અને વિશેષ બળ ઉપજાયા કરે, એવા પ્રકારના વ્યાપારો ભાગના સઘળા વ્યાપારો યોગ્ય પ્રકારનાં છે એમ જાણવું અને ચારિત્ર્ય એ એક જ એવી વસ્તુ છે કે જે આ પ્રકારે તરવોને યથાયોગ્યમાર્ગે યોગ્યરૂપમાં પ્રવર્તાવે છે. તેથી મનુષ્યે પોતાના જન્મમાં ભલે મે તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવો પાડ્યો હોય પણ તેને ચારિત્ર્ય એ અનિવાર્ય અગત્યની વસ્તુ છે.

મનુષ્યમાં સઘળા વસ્તુઓનો યોગ્ય માર્ગે વ્યય થવામાં ચારિત્ર્ય વાસ્તવ નિયામકરૂપે છે. અને કોઈ પણ વસ્તુનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી જેને માટે તે વસ્તુને સંજ્યામાં આવી છે, તે વસ્તુ સર્વોત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થતી હોવાથી, ચારિત્ર્ય એ સર્વ વસ્તુને સિદ્ધ કરનાર છે એ સ્પષ્ટ છે. પુનઃ પુનઃ દર્શીશું કે સઘળા વસ્તુનો યથાર્થ નેતા ચારિત્ર્ય છે, અને સઘળા વસ્તુનો યોગ્ય ઉપયોગ કરાવનાર પણ તે ચારિત્ર્ય જ છે.

આ પ્રકારે અગત્ય ધરાવતી વસ્તુ જે ચારિત્ર્ય તેનો વિકાસ કરવાને માટે મનુષ્ય-જીવન જ્ઞાને માટે છે તે જાણવાની અને જીવનના એ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરનાર કયા સાધનો છે, અને એ ઉદ્દેશને નિષ્ફળ કરનાર કયા માર્ગો છે તે જાણવાની પ્રથમ અગત્ય છે, અર્થાત્ સાધકબાધકયુક્તિનો વિવેક કરવાની આવશ્યકતા છે.

જેવું જોઈએ તે પ્રકારનું એટલે યથાર્થ પ્રકારનું કર્તવ્ય કેવી રીતે થાય એ જો શોધી કહાડવામાં આવે અને મનુષ્યના પ્રત્યેક અંશને યોગ્ય કર્તવ્યનો જ પ્રકાશ કરવામાં સ્થિરતાથી કેળવવામાં આવે, તો ચારિત્ર્યનો વિકાસ થવાનો. પરંતુ મનુષ્યનો વિકાસ થવાના પરિણામે તે જે ચારિત્ર્યઅલ્પને સંપાદન કરે તે સધળા જ બળતો. કાંઈ પણ કાર્યમાં પૂરેપૂરા અંશમાં ઉપયોગ થવો જોઈએ. કેમકે યોગ્ય પ્રકારનો અને અખંડિતપણે અમુક કાર્યમાં અમુક સમયસુધી જો બળતો ઉપયોગ થવાથી કાંઈ પણ વસ્તુને સ્થાયીપણે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અથવા ન હોય તો તેને ઉપજાવી શકાય છે.

મનુષ્યના સધળા વ્યાપારોને યોગ્ય પ્રકારના વ્યાપારરૂપે કરી મૂકવાના અખંડ પ્રયત્નને જ ચારિત્ર્યનો વિકાસ થાય છે. મનુષ્ય ગમે તે ક્રિયા કરે, ગમે તેવા વિચારો કરે ગમે તેવી કલ્પનાઓ કરે તો તેથી ચારિત્ર્યનો વિકાસ થતો નથી. મનુષ્યમાં એવા પ્રકારની ક્રિયા થવા કરવી જોઈએ કે જ્યાં જે જે પ્રકારની ક્રિયા થાય ત્યાં તે તે પ્રકારનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થાય. મનુષ્યના જે પ્રદેશમાં જે કાંઈ પ્રકારનો વ્યાપાર થતો હોય તે એવી જ જાતનો હોવો જોઈએ કે તે તે પ્રદેશના ઉદ્દેશને વિશેષ અને વિશેષ અંશમાં સિદ્ધ કરતો જાય.

આમ યુવું શક્ય અને સ્વાભાવિક છે. કેમકે યોગ્ય પ્રકારની ક્રિયાનું જળ એ જ ચારિત્ર્ય હોવાથી યોગ્ય પ્રકારની ક્રિયા કરાવનાર તથા યોગ્ય પ્રકારની ક્રિયાનો જ વિસ્તાર કરનાર જે કંઈ પ્રયત્ન છે, તે ચારિત્ર્યના બળની વૃદ્ધિ કરે છે.

ચારિત્ર્ય હોવું એટલે આપણા જીવનનો જે ઉદ્દેશ આપણે સ્વીકાર્યો હોય તે ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરનાર બળની આપણને પ્રાપ્તિ હોવી, અને જ્યારે આપણને કાંઈ પણ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય ત્યારે તેથી યથાર્થ પ્રકારની જ ક્રિયા કરવાની આપણમાં શક્તિ હોવી.

ચારિત્ર્ય હોવું એટલે જે કંઈ યથાર્થ છે તે જાણવું, અને તે જાણેલા યથાર્થને સિદ્ધ કરવાને માટે એટલા બધા દૃઢપ્રયત્ન કરવા કે એથી વિરુદ્ધ દિશાપ્રતિ ગમે તેવા કારણ પ્રકટવા છતાં પણ આપણું વલણ ન થાય.

આ સર્વ વિચારથી એ નિર્ણય થાય છે કે આ સંબંધમાં મુખ્ય મહત્ત્વનું યથાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્તિ એ છે. જે કંઈ યોગ્ય અથવા વિદિત છે તેની જ પસંદગી કરવી, આપણા કર્તવ્યનો યથાર્થ માર્ગ તત્કાળ આપણી દૃષ્ટિએ તરી આવે એ પ્રકારનું યથાર્થ સ્પષ્ટરૂપે ધવું અને મનુષ્યજીવનનો મૂળ-ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં આપણા સધળા સામર્થ્યો અને તરવોને કેવી રીતે યોજવા તેનું યથાર્થ જ્ઞાન હોવું. આ મુખ્ય અગત્યનું અને મહત્ત્વનું છે.

જીવનના વિવિધ નિયમોનું જ્ઞાન, આ મહત્ત્વના વિષયને શુદ્ધિના પ્રદેશમાં પ્રકાશિત કરશે, અને આરંભમાં તેની પણ અગત્ય છે. પરંતુ ચારિત્ર્યનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ મનુષ્યને લાંબા તર્કવિતર્ક કર્યા વિના જ 'યથાર્થ શું છે' તેનું તેના અંતરમાં જ્ઞાન થઈ આવે છે. ચારિત્ર્યનો વિકાસ મનુષ્યને જે કંઈ યથાર્થ છે તેનો અનુભવ કરવાની શક્તિને તેનામાં પ્રકટાવે છે. અને બહારની સ્થિતિ અથવા સાધનો ગમે તેવા પ્રતિકૂળ હોય તેમ શુદ્ધિ અથવા તર્ક પણ જેને માટે કરી ઉત્તર ન આપી શકતાં હોય તેવા કાર્યને સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય પણ એ આપે છે.

શુદ્ધિશક્તિ એટલે નિર્ણય કરી આપે છે કે મનુષ્યનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ કરનાર જે કંઈ હોય તે સધળું યોગ્ય અથવા યથાર્થ છે, ત્યારે ચારિત્ર્ય મનુષ્યના અંતરમાંથી જ એમ

જ્ઞાન કરાવે છે જે કંઈ યથાર્થ છે તે મનુષ્યને વધારે ઉદ્ધૃત અને વધારે ઉત્તમ વસ્તુપ્રતિ આકર્ષી જાય છે, અને જે કંઈ અયોગ્ય છે તે મનુષ્યને નિંદા અને અધમપ્રતિ પસંદી જાય છે.

આરિત્યખળનું જ્યાં અસ્તિત્વ હોય છે, તે મનુષ્યના સમગ્ર અંશમાં વૃદ્ધિનું જ્ઞાન રહ્યા કરે છે, કેમકે આરિત્યખળ મનુષ્યમાં વૃદ્ધિના જ્ઞાનને અખંડ પ્રકટાભ્યા કરે છે. તેથી એ આરિત્ય જેમ જેમ વધારે ખળવાનું થતું જાય છે, તેજ તેમ તે મનુષ્યને જહુ સુદમ-પણે તથા રપટ્ટરીતે સમજાય છે કે તેનામાં જે કર્મ છે તે સધળાનું પુનરંચન થતું જાય છે, તેમાં સુધારો થતો જાય છે, તેમાં પૂર્ણતા આવતી જાય છે, અને કંઈક વિશેષ ઉચ્ચ રૂપમાં તેનો વિકાસ થતો જાય છે.

આ પણ સ્વાભાવિક જ છે, કેમકે જ્યારે આરિત્ય ખલવાનું બને છે ત્યારે મનુષ્યના સધળા અંશનો યોગ્ય વ્યાપાર જ જહાર પ્રકાશમાં આવે છે, અને કાંઈ પણ વસ્તુનો યોગ્ય વ્યાપાર તે વસ્તુમાં સ્થાયી વિકાસને પ્રકટાવે જ છે.

આમ હોવાથી જે કંઈ યથાર્થ છે તે વૃદ્ધિ કરનાર અથવા ઉન્નતિ કરનાર છે, અને જે અયોગ્ય અથવા અયથાર્થ છે તે ઉન્નતિ અટકાવનાર છે, એનું જેને જ્ઞાન થાય છે તે મનુષ્યને યોગ્યોગ્યનો ભેદ સમજવો જહુ સુગમ થઈ પડે છે.

(અપૂર્ણ.)

દુઃખનું કારણ.

દુઃખનું કારણ મુખ્ય, અહંબુદ્ધિ આ તનમાં,
તેથી દૃઢ થઈ રહી, વિષયમુખરૂપતા મનમાં,
વળી વધતાં અવિવેક, ધરી મમતા વહે જનમાં,
પછી સાચું મુખ ઠળે, વ્યર્થ સી મૃત ગૃહ ધનમાં.
અવિવેક એક આ દુઃખ સઠળ, આણી અતિ પીડા આપતો,
પણ નૃસિંહકરુણા પ્રાપ્ત જન, શહી વિવેક પીડા કાપતો,

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

આ વાક્ય શ્રવણ કરતાં શો વિચાર મનમાં આવે છે ? શું કરવાનું લક્ષમાં આવે છે ? શા પ્રયત્નનો વિધિ આથી સમગ્ર્ય છે ? આ પ્રશ્નો પોતાની જાતને પૂછીને શાન્તિથી એનું ઉત્તર અંતરમાંથી મેળવનારને એનું રહસ્ય સમગ્ર્ય છે. પણ એ રીતે વિચાર નેઓ કરતા નથી તેઓ આ વાક્યથી મિથ્યા પ્રયત્નને આદરી ઉલટું મનને બટકતું કરી દે છે અથવા મિથ્યાશ્રમિત કરી નાખે છે. પ્રાથમિક ઈળવણીની શાલાઓના વર્ગના વિદ્યાર્થીને ઘણાં શિક્ષકો તેમનું અંતર બટકતું જોઈ ધ્યાન આપવાનું કહે છે. આ વાક્ય સાંભળતાં તે બાલક શું કરે છે ? એ બાલક પુસ્તક પોતાની ચક્ષુસમીપ ધરે છે અને તેમાં આ લખેલા અક્ષરોપ્રતિ ટગર ટગર તાકી તાકીને જુએ છે. શાલાથી જદાર ગૃહમાં પણ બાલકો વાંચતાં હોય અને તેમને જ્ઞાન આપવાનું કહેતાં તેઓ પણ આ જ પ્રમાણે કરે છે. શિક્ષક અને માતાપિતા આ પ્રમાણે બાલકોને કરતાં જોઈને સમજે છે કે એ બાલકો ધ્યાન આપે છે અને દલે એમનું ચિત્ત બરાબર તે તે વાચનઆદિ કાર્યમાં લાગેલું છે. પણ આમ સમજવામાં તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે. આ પ્રકારે જે બાલકો ધ્યાન આપે છે તેમની મુખમુદ્રાપ્રતિ જોવામાં આવશે તો સમજાશે કે તે કેવી વિરૂપ થઈ રહે છે. તેમના ચહેરાની નસે નસ ખેંચાતી જણાશે અને તે બાલકોના પ્રયત્ન આખના તન્તુઓને તથા મુખના તન્તુઓને ખેંચવામાં જ લાગી રહેલો જણાશે. મનજનનત્તુઓનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે કે તેમને પરિશ્રમ થતાં અધ્ય સમયમાં તે વિશ્રાન્તિની અપેક્ષા રાખે છે, અને તેથી શિથિલ થઈ રહે છે. આ નિયમને અનુસરીને જ આ પ્રમાણે ધ્યાન આપનાર જ્ઞાતવ્ય વિષયને ગ્રહણ કરી શકવા સમર્થ થયો નથી પણ તેને બદલે આ તન્તુઓને મિથ્યાશ્રમિત કરી દેવાનો જ પ્રયત્ન સેવે છે. અને તેથી અધ્ય સમયમાં જ નિદ્રાથી અભિભવને પામે છે.

આ રિયલિટીનો વિશેષ અનુભવ સંયમ સાધવા પ્રયત્ન કરનારને અવશ્ય થાય છે. આરંભક સાધક સંયમના અનુદાનમાં જોડે છે સારે ધ્યેય વસ્તુની આકૃતિ કલ્પનાશક્તિવડે આલેખે છે. મનની વૃત્તિ ક્ષણિક છે એટલે કે જ્ઞાનરૂપ જે વૃત્તિ ઉદ્ભવને પામે છે તે ચિરકાલ રહેતી નથી. નેત્રદ્વારા પુસ્તકને પાંચ મિનિટસુધી જોયા કરનારને એમ લાગે છે કે એને પાંચ મિનિટસુધી પુસ્તકનું જ્ઞાન રહ્યું છે. પણ એ શ્રાન્તિ છે. એ મનુષ્યને એક જ્ઞાન રહેતું નથી પણ થોડે થોડે ક્ષણે એને નવું નવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું રહે છે; પણ એ સર્વ જ્ઞાનો એક પ્રકારનાં હોવાથી એને એવો ભાસ થાય છે કે એ જ્ઞાન અનેક નહોતાં પણ એક જ હતું.

દીપકપ્રતિ જોતાં આ અર્થ સ્પષ્ટ થશે. દીપકની વાટ સળગાવવામાં આવે છે ત્યાંથી તે દીપકને આલવી નાખવામાં આવે છે ત્યાં સુધી એક જ દીપક પ્રજ્વળતો હોય એનું સામાન્ય દૃષ્ટિવડે જણાય છે, પણ વિશેષ ચિચારતાં એ સત્ય હરતું નથી દીપકમાં પ્રતિક્ષણે નવી નવી જ્વાલા પ્રકટતી રહે છે. આરંભતી જ્વાલા નષ્ટ થાય છે, ત્યાર પૂર્વે દ્વિતીય જ્વાલા પ્રકટે છે અને એ થતાં આરંભતી જ્વાલા નષ્ટ થાય

છે. આ દ્વિતીય જ્વાલા પશુ તૃતીય જ્વાલા પ્રકટતાં નહીં થાય છે. આ પ્રમાણે સત્-તરૂં એક પછી એક મોઝાની માફક દીપકમાથી જ્વાલા પ્રકટતી રહે છે. પૂર્વ પૂર્વ નહીં થતી જાય છે અને ઉત્તર ઉત્તર આચિંતાવને પામે છે. જ્યાં સુધી દીપક બળતો રહે છે ત્યાંસુધી આ ક્રિયા એકસરખી રીતે ચાલ્યા કરે છે. આમ પ્રતિક્ષણે પ્રકાશ પાડનાર જ્વાલાનો બેદ છતાં એ સર્વ જ્વાલાઓ પ્રકાશ પાડનારૂં કાર્યને કરનાર હોવાથી સમાન દેખાય છે અને એ સામ્યને લીધે એ જ્વાલાઓ ભિન્ન ભિન્ન નહિ દેખાતાં અખંડિત દીપ હોય તેવું ભાસે છે તેથી વસ્તુતઃ જ્વાલાનો પ્રવાહ ચાલે છે અને તેમાં સામ્યપણ્યને લીધે એકમની શ્રાન્તિ થાય છે.

નદીતટપર ખેરી જળને અવસોકનારને જણાય છે કે તટ એક ક્ષણ પહોં જળ-વિનાનું રહેતું નથી પણ જલને વહેતું જોનાર તે તરત સમજે છે કે એક ક્ષણનું જલ તે દ્વિતીય ક્ષણનું જલ નથી. જે જલ આ ક્ષણે તટને સ્પર્શ કરે છે તેથી અન્ય જલ જ દ્વિતીય ક્ષણે તટને અડકે છે. પ્રથમનું જલતો સ્પર્શ કરી તરત જ પ્રવાહમાં વહી ગયું છે. આમ પ્રવાહમાં સતત વહેતાં જલો પ્રતિક્ષણે ભિન્ન ભિન્ન થતાં હોય છે છતાં જલરૂપે સમાન હોવાથી એક જલનું ભાન કરાવે છે.

આ જ પ્રમાણે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તે અચિંત્ય છે, ક્ષણિક છે. એક વૃત્તિ ઉદ્ભવને પામી તે અસ્થ સમયમાં જ રહે છે પણ દ્વિતીય ક્ષણે તેવી જ વૃત્તિ ઉદ્ભવને પામે છે. પ્રથમના સમાન સમતીય વૃત્તિ જ ઉદ્ભવને પામે છે, તો તે બંને વૃત્તિ સજાતીય હોવાથી તે એક છે એવી ભ્રાન્તિ થાય છે. પ્રથમની વૃત્તિ પુરતકને વિષય કરનાર હોય છે અને દ્વિતીય ક્ષણની વૃત્તિ અન્વને વિષય કરનારી હોય છે તો એ બંને વૃત્તિ વિજાતીય છે અને એમ થતાં તરત જ સમજાય છે કે પ્રથમનું જ્ઞાન જતું રહ્યું અને આ નવું જ્ઞાન થયું. ખરું જોતાં તો પુરતકને વિષય કરનાર વૃત્તિ ઉદય થાય છે ત્યારે પણ આ જ પ્રમાણે વૃત્તિને પ્રવાહ ચાલે છે એક વૃત્તિ એક વાર ઉઠી રચાવી રહેતી નથી પણ નવી નવી વૃત્તિ ઉદ્ભવ્યા કરે છે, અને તે સર્વ પુરતકને જ વિષય કરનાર હોવાથી વૃત્તિના પ્રવાહને બદલે ચિરસ્થાથી એક વૃત્તિનું એક દીપકની માફક, ભાત કરાવે છે.

આમ હોવાથી સયમમાં પ્રવેશનાર સાધક પોતાની કલ્પનાશક્તિવડે ધ્યેયની મૂર્તિ રચે છે અર્થાત્ તેવી એક વૃત્તિને ઉપજાવે છે અને તેને જુએ છે. ત્યાર પછી એવીને એવી વૃત્તિને ઉદ્ભવ થયા કરે તે માટે તે ધ્યેયની પ્રતીત થતી મૂર્તિપ્રતિ તે આરંભક સાધક બળાતકારથી માનસદૃષ્ટિવડે જોવા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્ન તેના તત્ત્વન્યૂનને શ્રમ આપે છે અને એ શ્રમના પરિણામમાં શ્રમિત થયેલી વૃત્તિ વિનાન્તિ લેવાઅર્થે નિદાને આણે છે. સાધકનો પ્રયત્ન તે મુખ્યમુદાને ધ્યાન આપવા અર્થે વિરૂપ કરનાર બાળકના પ્રયત્નના સમાન છે.

(અપૂર્ણ.)

॥ ૐ ॥

॥ તત્ સત્ ॥

॥ શ્રી સહસ્રાનુરવે પરમાત્મને નમઃ ॥

શ્રીજમદગ્નિચરિત.

(આરંભક પ્રવેશ.)

સ્થલ—ગુરુઆશ્રમ.

[પાત્રો—ગુરુ તથા તેમના શિષ્યો.]

[એક સુંદર નિવાસસ્થાનવાળો ગુરુનો આશ્રમ છે. પાસે શિષ્યોને રહેવાની પણ દૃષ્ટિએ છે. મધ્યે જણોની ધરોવાળો સ્વચ્છ સ્થળ ચોક્કસ છે. આજે ગુરુનો જન્મદિવસ હોવાથી તે નિમિત્ત ઉત્સવવડાવવાનું કરી તે સ્થળને શિષ્યવર્ગે ઉત્સાહપૂર્વક અત્યંત ભવ્ય અને મનોહર કર્યું છે. મધ્યના ચોકમાં એક જણો-લતાનો સુંદર મંડપ કર્યો છે. તેમાં સ્થાને સ્થાને ઘૂતના લીપકો મૂક્યા છે. લતામંડપની મધ્યે ગુરુમાટે ઉચ્ચ ભવ્ય આસન રચવામાં આવ્યું છે. ચોકનો તથા આસપાસનો ભાગ પણ સારિત શીલાથી એવંજૂત કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી તે દેવસદનસરખો ચોક્કસ છે. ઉચ્ચાસનઉપર શ્રીગુરુ નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રસન્ન મુખથી વિશાળતા છે. બે શિષ્યો આમર વ્યવસ્થા કરે છે. એક શિષ્ય ગુરુના ચરણ તળાસે છે. બીજા શિષ્યો સંમુખ ઉભા રહી હાથ ભેગી સ્તુતિ કરે છે.]

શિષ્યો—

મંગલ.

જય જય શ્રીમહેશ્વર સદ્ગુરુવર ! જય સચ્ચિદાનંદ ! સુંદર પ્રમુખર !

જય ભનભયહર ! અક્ષર સુખકર ! મનમતિથી પર, છે બહિરંતર ;

જનનહરણ જય શિષ્યતરણ જય વિશ્વભરણ જય પુણ્યસ્મરણ !

જય અક્ષરણુશરણ, પ્રપૂજ્યચરણ, જય દૃદિહરણ !—જયં

સ્તવી રંધા શેવશારદંહરિહર, જેને નિજ અંતર, નિરંતર ;

આરંભ્યું કાર્ય અંગે દુઃકર, હો સદ્ગં થવાં સદ્ગુરુવર ! વર ;—જયં

કર્તું તિદ્વિભગ્યે જલશોભણ, ગરુડે, તેમ કરજો ભલંભરણ,

કર્તું તવ કૃપાથી આરંભઆચરણ, છર્ધએ જાલક પંથ ;—જયં

જવ તવ કરુણા થાતી અમપર, અમ અર્થો સિદ્ધ થતા સત્વર,

હે પૂર્ણશ્રામ ! હો વર જયકર, કર્તવ્ય જેથી કરીએ હિતકર ;—જયં

(સ્તુતિ કરીને સર્વ શિષ્યો સાર્થાગ. હંડવત પ્રણામ કરે છે. તથા હસ્ત ભેગીને સંમુખ ઉભા રહે છે.)

૧. રુ—(પ્રસન્ન મુખમુદ્ર પૂર્વક સંસારે સર્વને બેસાડાવું સૂચવીને) હે પ્રીતિપાત્ર શિષ્યો! તમાની શી ઇચ્છા છે તથા આજે કયા દિનકર કાર્યનો આરંભ કરવો ધાર્યો છે ?

પટ્ટશિષ્ય—(હસ્ત બેઠી અત્યંત વિનયવિવેકપૂર્વક) ભગવન્ ! આજ અમારા જીવનનો પરમ ધન્ય મંગલકર દિવસ છે. મહેશ્વરસ્વરૂપ આપ સદ્ગુરુશ્રીનું અમારા સરખા અનેક પામરોના પરમ ઉદ્ધરણુઅર્થે અવતરણુ થવાનો આજનો પુણ્ય દિવસ અમને પરમ આનંદરૂપ છે. હે કૃપાનિધિ ! આપના અમારા પ્રતિજ્ઞા અનંત ઉપકારોનું સ્મરણ અને અમારી કૃતજ્ઞતાનું સ્મરણ, અમારા એક નેત્રમાંથી આજે જ્યારે આનંદાશુ ખેરવે છે, ત્યારે કૃતજ્ઞતાના ભાવવાળું અમારું બીજું નેત્ર અમારી હૃદયતાકિપર શોકાશ્રુ ખેરવે છે. તેમ છતાં આપનો નિઃસીમ કરુણાકટાક્ષ જ્યારે શોકાશ્રુકિપર પડે છે કે તત્કાલ તે પોતાના પ્રભાવમાં અમને આકર્ષી અમને સર્વોચ્ચ આનંદમય કરી મૂકે છે, આથી આજની અમારી પરમ આનંદમયી અવરયામાં આજના પરમ દિનજનક દિસે, અમારા દિનમાં અધિક મિત્ર વૃદ્ધિ થવાના દૃઢ સંરક્ષા જામે. એ ઉદ્દેશથી આપ પ્રભુએ સ્વેચ્છા આર્થકુલ-ભૂપણ શ્રીજમદગ્નિઋષિના પુણ્ય ચરિતને દરરૂપે નિદર્શન કરાવવું ધાર્યું છે. આજના અભિષેક દિવસે વિવિધ રથાનથી પધારેલા આ અમારા પ્રાણુ-મસ્તરૂપ પૂજ્ય ગુરુજીવો-સમીપ તે પરમ શ્રેયસ્કર કૃતિનું નિરૂપણ કરી તેમને આનંદ પ્રકટાતી અને કૃતાર્થ ધણે એ તેમો મુખ્ય હેતુ છે. આ નિમિત્ત આપ પ્રભુની અનુગ્રા તથા અમારી સદ્વ્રતાઅર્થે આ સ્તુતિવચન ઉચ્ચારાયાં છે.

ગુરુ—શિષ્ય પોતાના હિતને વિચારી તેને અનુકૂલ કૃતિવિચારઆદિ કરવા ઉત્સુક થાય તેમાં જેમાં શિષ્યોએ શુરુભાવને ધર્યો છે તેની વૃત્તિમાં શા માટે અસંતોષ પ્રકટે ? પરંતુ તમે, આ કૃતિથી શું હિત થવા વિચાર્યું છે ?

૨ શિષ્ય—હે ભગવન્ ! આપ પ્રભુના જોષદ્વારા અમે જાણ્યું છે કે જે જે વસ્તુનું અત્યંત દૃઢપણે ચિંતનમનન કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુના અતઃકરણમાં પ્રવળપણે સરકાર પડે છે, અને તે સંસ્કારો જેમ જેમ વધારે દૃઢભૂત થતા જાય છે, તેમ તેમ તે સંસ્કાર મનુષ્યને તદ્દનુકૂલ આચરણમાં દોરે છે. અને તે પ્રકારનું આચરણ જેમ જેમ સિદ્ધ થતું જાય છે, તેમ તેમ તે મનુષ્ય તદ્દરૂપ થતો જાય છે. આથી તેવા અનુકરણીય ચરિતના આજે અમારા તથા ધૃષ્ટાના અતઃકરણમાં કંઈક વિશેષ સત્સંસ્કાર પડે અને સદસદ્નો વિવેક કંઠવારૂપ વ્યુત્પન્ન થતી શું મલ્લ અને શું ત્યાજ્ય છે તેનો નિર્ણય કરી પોતાના જીવનમાં તેવડે પ્રગતિને સાધી શકે તે અર્થે માલ તથા ત્યાજ્ય એ ઉચ્ચ વિચ-યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનાર એવા અનેક રસમય એ ચરિતનો યથાવિધિ પ્રયોગ કરવા વિચાર્યું છે. તે સફલ થવા આપની અપરિમિત કરુણ જ હેતુરૂપ છે.

ગુરુ—એ વિના વિશેષ કાષ્ટ હેતુ છે ?

(પ્રેરણાક શિષ્યો મદસ્મિનથી એકબીજા સંમુખ બુએ છે.)

૩ શિષ્ય—હે સર્વત્ર ! આપથી શું અજ્ઞાન છે ? પરંતુ આપ સમર્થ આપના સર્વ-સત્યોદિ-મહાસામર્થ્યને નિગૂઢ રાખવારૂપ આદિ નીનિને અમારા હિત તથા જોષઅર્થે પાલન કરો છો. આપ અનર્થધર્મ તેથા સર્વવ્રત સર્વશકિતમત્યાદિ પરમ સામર્થ્યોથી સુકત છતાં તેની અપ્રતીતિ કરાવી અમને એ જ પ્રકારનો જોષ આપવા કૃપાળુ છો કે વારતવ સ્વ-

સ્વસ્થાનુભવરૂપ સ્થિતિમાં એ સામર્થ્યની પ્રતીતિ કરા પ્રયોજનરૂપ નથી, તેમાં કોઈના વાસ્તવ અર્થને તે વિશેષપણે સિદ્ધ કરતી નથી. તેમ સ્વસ્થાનુભવરૂપ મહા ઐશ્વર્ય તથા આશ્ચર્યના પરમ વિષયઆગળ અન્ય સર્વ ઐશ્વર્ય તથા સામર્થ્ય નિષ્ફળ છે. અને તેથી સદા સર્વદા સ્વસ્થાનુભૂત. જેની સમ્યક્ સ્થિતિ છે તેવા આપ પ્રજ્ઞ આપશ્રીના સ્વસ્થાનુભવઐશ્વર્યથી અખંડિતપણે વિશ્વાજ્ઞમાનને અન્ય સર્વદાવાદિ. સામર્થ્યને આમહર્ષ્યક પ્રતીતિ કરવાનો કરો જ હેતુ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને એવા ધર્મેની પ્રધાનપણે અપ્રતીતિ દર્શાવવારૂપ આપની અગમ્ય લીલા એ જ અમને અતિ મોહક છે.

તે ઉપરાંત અમે શિષ્યોને આપની એ લીલાવરે એ ઉપદેશનું દાન આપવાને આપ કૃપણ છો કે કોઈ કાલે આપ વરદ પ્રજ્ઞના અનુગ્રજને અમારામાંના સુભાગી શિષ્યવર્ગને લૌકિક અલૌકિક વિવિધ પ્રકારના ઐશ્વર્યના પ્રાપ્તિ યતારૂપ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રવેશ થાય તો તે સમયે તેમણે તે ઉન્નતિને ઉન્નતનો પરાવધિ ન માનીને આગળ વધવા અને નિરુપાધિક એવા આપના વાસ્તવ સ્વસ્થાનુભવ કરવાના માર્ગમાં જ ઉત્તરોત્તર ક્રમવરે વધ્યા કરવું, અને અર્વાચરૂપે જલસિદ્ધિરૂપે જણાતા ચમત્કારિક પ્રદેશમાં જ અહોભાવ નં ધરવો તથા તેના જ ઉપયોગમાં મિથ્યા બજનો બધ ન કરતાં એ ચમત્કાર પણ જેના એક વિકારરૂપ છે એવા પ્રકૃતિના ઈચ્છ આપના પદમાં સાચી પ્રીતિ સ્થાપેલી રાખવી. ચમત્કાર અથવા વિવિધ ઐશ્વર્ય એ પરિણામી સાધ્ય નથી પરંતુ જીવત્વની સ્ફુર્તિ ન્યાં નિરોધ લઈ પામે છે, એવા પરમ સ્થાનના મર્ગોને એ માત્ર મધ્ય પ્રદેશ છે, તેથી તેના પ્રદેશમાં આવનાર મનુષ્યે તેના ઉપ જળનો એ પ્રદેશનાં ચમત્કાર અથવા ઐશ્વર્યનું અન્યને ભાન કરાવવાની ઇચ્છાવાળાં જે અદિલનો ત્યાં પ્રવર્તી રહ્યાં હોય છે તેનાથી લેપાપમાન ન થતાં અગપણે અને ધૈર્યપૂર્વક ઐશ્વર્યનું ભાન કરાવવાની ઇચ્છાપ્રતિ તિરસ્કારભુવિ સ્થાપવી એ જ કર્તવ્ય ધરે છે. અને ભગવાન પસિકના કરેલા બોધઅનુસાર અંતરથી એક પરમ ઉચ્ચ અને પરમ ઐશ્વર્યના નિધાનરૂપ પદમાં રહેવા છતાં આ લોકસમુદાયમાં અને તેના સંબંધનાં સર્વ પ્રસંગોમાં તો નાનારૂપમાં અર્થાત્ જ્ઞાનીઅજ્ઞાની અને પ્રસંગે મૂઢ એવી સ્થિતિઓની જ પ્રતીતિ જ્યાં જોઈ ધરે ત્યાં તેના તેવા પ્રકારથી કપાં કરવી. અને આ જ હેતુથી પ્રસંગે વિલક્ષણ વૃત્તિવાળા મહાત્માઓએ તો આ વિચિત્ર સ્વભાવના જગતમાં બાલક, ઉન્મત્ત તથા પિશાયસરખી વિચિત્ર રૂવૃત્તિ પણ સેવી છે.

હે ભગવન ! આમ જનાં પણ જીવોપ્રતિ મહાઅનુમદ્ધ કરીને કોઈ કોઈ મહા પુરુષોએ પોતાના ધર્મે તથા સ્વીકારેલા કર્તવ્યને બાધ ન આવે એવી રીતે અધિકારીના વિચાર કરીને વિવિધ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યની સુરક્ષી જાતવવા પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રવૃત્તિ કરી છે. બાકી ખરું જોતાં અમે તો, મેઘથી આપ્તહિન સૂર્ય હોય જતાં જેમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળાને તેના આકાશવિષે અસ્તિત્વની જેમ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી, તેમ અનંતૈશ્વર્યપાધિ પતિ આપે પ્રવૃત્તિનાના (ગુપ્તવજ્રાના) પટમાં રાખેલું ઐશ્વર્ય અને સર્વદાવાદિ પણ અમારાં આંતર ચક્ષુ અનેક પ્રસંગે દર્શન આપે છે. અને તેમાં આપ પ્રજ્ઞની અમારા પ્રતિ નિઃસીમ દયા એ જ હેતુ છે; અમારો અધિકાર તેમાં નિમિત્તરૂપ નથી.

(સહજ સંકોચ પામતાં કહે છે) હે કૃપાળુ ! આ અકાષડાપડવ કરવાનો મારો હિદેશ એ જ છે કે આપ વાસ્તવિક રીતે સર્વદા તથા સર્વવજ્ર છે એ અમે અનેક પ્રસંગે

જાણું છે, અને આ ક્ષણે, પણ અમને તો તેનું જ દર્શન થયું છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના સામર્થ્યને જાણવા છતાં જેમ વ્યામોદવશ યદને ગોવર્દનગિરિને તોળવાના સમયે, જે કે શ્રીકૃષ્ણની અંગુલિકા પર જ એનો સર્વ ભાર હતો છતાં પ્રયેક ગોવાળીઓએ પોતાની ડાંગ ઉઘી કરીને તે ગિરિને ઝીની રાખવારૂપ જેમ મિથ્યા ચેષ્ટા કરી હતી, તેમ જ્યારે આપ જ આપના સર્વદાતૃત્વનું પ્રકાશન ન કરવા જતિને વેગ આપો છે તો આપની એ ક્ષીણાથી અમે પણ વ્યામોદવશ થઈ, આપને અજાણ્યે જાણી આપને 'જણાવવાની' અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરીએ તો તેથી અમે પેલા ગોવાળીયાઓનું અનુકરણમાત્ર જ કરીએ છીએ, અને તેથી વ્યામોદભાવ પામવામાં એ દોષ થતો હોય તો તેના મુખ્ય બોધિકાર અમે નથી પણ પેલા ગોવાળીયાઓજ છે ! (શુરસદિત સર્વ સભા આ વચનથી વિનોદ પામે છે,) અને તેથી આપે ગર્ભિત સર્વજ્ઞતાથી પૂછેલા પરંતુ ઉપરથી અજ્ઞાનના પડથી વીંટાળેલા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવા મૂજૂતા ધરીએ તો તે દોષના પણ મૂળ કારણરૂપ અમે નથી એ વિચારતાં અમને સંકેત રહેતો નથી, (આ વચનનો શુર તથા ધૃતર સર્વ મર્મ સમજવાથી સર્વ મુખકે પર પ્રસન્નતા દર્શાવે છે.)

હે ધૃત ! જેમ ખીસકોલીના ચરીરકરતાં તેનું પુષ્ક લાંબુ હોય છે, તેમ મારા ત્રિવેદનના તાત્પર્યરૂપ ચરીરકરતાં વાણીના વિવેચનરૂપ પુષ્ક અત્યંત વિસ્તારવાળું થઈ ગયું છે. જે આપ દામા આપવા કૃપા કરશો.

શુર—(પ્રસન્નતાથી) હે શિષ્ય ! તારાં વચનો નીતિમર્પદા તથા વિવેકયુક્ત હોવાથી અયોગ્ય નથી પરંતુ યોગ્ય છે, અને સર્વ શિષ્યોએ મદ્દણુ કરવાયોગ્ય તારી શક્ષિ છે, અને તેથી તારી આકૃતિ ખીસકોલીની ઉપમાને યોગ્ય નથી, પરંતુ તે જે સૃષ્ટિની ઉપમાનો સ્વીકાર કર્યો છે તેને અનુરૂપ જ કહું તો તારી આ કૃતિ મોરના, શરીરજેવી છે, મોરનું ધડ નાનું હોવા છતાં તેનાં પીંછાંનો તેના કરતાં વિશેષ વિસ્તાર છે, તેમ તે તારા તાત્પર્યને વાણીરૂપ પીંછાંવડે વિશેષ વિસ્તાર કર્યો છે. પરંતુ મોર જેમ પીંછે રણીઆમણો છે, અને એ પીંછાની કળા તેના ચરૂરને વિલક્ષણુ શોભાચુકત કરી મૂકે છે, અર્થાત્ મોરના શરીરને શોભાવવા માટે પીંછાની જેમ અગત્ય છે, તેમ તારા તાત્પર્યરૂપ ચરીરને દીપાવીને દર્શાવવા માટે તારી વાણી પીંછાકરતાં એાછી સુન્દરતા આપતી નથી. પ્રસંગે પોતાની હકીકત અન્યને દુઃકારમાં દુઃકરે કેવી રીતે કહેવી તેનું જ્ઞાન મનુષ્યને હોતુ જોઈએ, તે તને છે, જેથી આ સમયે કરેલો વિસ્તાર અયોગ્ય નથી માટે તેનો સંકેત ન માનતાં હવે સ્વરૂપમાં તમારા સર્વનો અન્ય હેતુ પ્રકટ કરો.

૩ શિષ્ય—(નિઃસંકેતભાવે પામતાં) હે ભગવન ! અમારા બધુવર્ગના અત્યંત ઉત્સાહી તથા મુખ્યસરખા આ 'સુતીક્ષ્ણચેત્તા'ને ગર્ભ રાત્રિમાં કંઈ સ્વપ્નસરખી પ્રતીતિ થઈ અને ગદ્ય કાવ્યે જ તેમણે અવલોકેલા 'શ્રીજમદગ્નિચરિત'નાં કેટલાંક ચિત્રો તેમની દૃષ્ટિએ આભ્યાં, અને તેથી તેમને અપૂર્વ આદ્વાદ પ્રકૃત્યો. શ્રીજમદગ્નિએ કોધનો નિગ્રહ કરવારૂપ કરેલી પ્રવૃત્તિનું ચિત્ર એમની જતિમાં વિશેષ પ્રધાનપણે આવેલાયું, અને તે ચિત્રે તેમનામાં કેટલાક સંસ્કારોનો ઉદ્ભવ પમાડ્યો અને કંઈક વિચારસ્ફુર્તિ કરાવી તથા અમારા સર્વના હિતમાં જદિ કરનાર કંઈ યોજનાનું સ્વરૂપ પણ તેમની જતિએ રચ્યું. પછી આજના પુણ્ય પ્રભાતમાં અમે સર્વ એ ઘટિકા રાત્રિ હતી તે સમયે ઉઠીને

આપ ઇષ્ટનું સ્મરણધ્યાન કરી રહ્યા હતા, એટલામાં અમારા સર્વની પાસે તે આવ્યા, અને આજના મંગલ દિનના સવિશેષ કર્તવ્યસંબધી અમારું સર્વનું લક્ષ્ય એમનું, અને એ અનુકરણીય ચરિતને દૃશ્યરૂપે લગ્નવાવિષે સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણી, અને તેમાં સર્વ કોઈએ આનંદ દર્શાવ્યો. તે ઉપરાંત જેમ શ્રીજમદગ્નિએ પ્રધાનપણે કોષના વિરોધનો નિશ્ચય સેવ્યો હતો, તેમ તેમણે જણાવ્યું હતું કે તેમણે પોતે આજના મંગલમય દિનથી આરંભી હાલ તરતને માટે એક સંવત્સર (વર્ષ) પર્યંત એક સદ્ગુણને પોતાના જીવનમાં દૃઢપણે સ્થાપવાનો આપ પ્રભુના અનુમત્તથી નિશ્ચય કર્યો છે. અમને સર્વને પણ આ પ્રવૃત્તિ બહુ આજ્ઞા જણાઈ અને તેથી કેટલાક બધુઓએ પરસ્પર મંળી પોતા પોતાની અલ્પતા રહિવાળા એક એક સદ્ગુણને આજથી એક વર્ષપર્યંત આગ્રહપૂર્વક ધારણ કરવાનું વિચારી આપશ્રીના સ્મરણસહિત તેને નીભાવવાને આપ પ્રભુના વરદ કરુણા-કટાક્ષની માનસ યાચનાપૂર્વક, નિશ્ચય કર્યો છે. આપની સર્વસદૃષ્ટિને તે કંઈ અજ્ઞાત નથી, પરંતુ અમારા મુખથી જ જ્યારે તેનું પણ નિવેદન કરવાનું છે તો તેનું નિવેદન તો અમારા અગ્રણી ગુરુસ્વરૂપ બધુથી જ યાચ એ ઉત્તમ છે.

ગુરુ—હે પ્રિય શિષ્યો! સત્સાધનોપ્રતિ તમારી સર્વની આ પ્રકારની અભિરુચિ જોઈને મને વિશેષ સંતોષ અને પ્રસન્નતા યાચ છે, અને એ જ પ્રકારે તમે સત્પ્રવૃત્તિ જે પરિણામે વાસ્તવ નિવૃત્તિને પ્રકટાવનાર છે તેમાં સાવધાનતાથી ભાગ્યેય જોડાયેલા રહેશો તો પરમાત્મા ઉત્તરોત્તર તમારો વિજય જ કરશે. હવે જેણે જેણે જે જે મુખ્ય સદ્ગુણને પોતાના વિષે પ્રકટ કરવાનો ધાર્યો છે, તે તે તમે સર્વ પૃથક્ પૃથક્ મને નિવેદન કરો. કેમ કે પ્રવચક! તે કયા સવિશેષ સદ્ગુણને આરાધ્ય ગણ્યો છે!

પદ્મશિષ્ય—ભગવન્! ચિત્તમાં સ્વાભાવિક પ્રસાદને જળવીને સંકલ્પનો બનતો નિરોધ કરવા વેગ પ્રકટ્યો છે, આપ પ્રભુની આજ્ઞા ધ્યે એ વેગને નિશ્ચયરૂપે સેવવા વિચાર્યું છે.

ગુરુ—તારો નિર્ણય યોગ્ય છે. કેમ પરમમંત્ર! તે શું સ્વીકાર્યું છે?

પરમર્થજ્ઞ—ગુરુ! કોઈમાં દોષણુદ્ધિ ન ધરતાં સર્વપ્રતિ ગુણુદ્ધિને ધરવાની ઇચ્છા રાખી છે.

ગુરુ—યોગ્ય છે. વિવેકપૂર્વક સર્વજ્ઞ શુભગુણદર્શન તારા હિતનું સાધક યશો. કેમ,

સુતીક્ષ્ણચેતા! તે પોતે શો નિશ્ચય અગિયાર કર્યો છે?

સુતીક્ષ્ણચેતા—પ્રભો! શોકકેશાદિથી અંતઃકરણ કલંકિત ન બને પરંતુ સદા અવ્યગ્રતાપૂર્વક, સમસ્થિતિમાં રહે તે નિમિત્ત સાવધાનતા સેવવી ધારી છે.

ગુરુ—અનુકૂળ વિચાર્યું છે. કેમ બૃહદ્બલ! તે?

બૃહદ્બલ—પરમાત્મન્! કોઈને કદુશબ્દ કે મર્મવચન ન કહેતાં પ્રીતિકર વાણી વદવા વિચાર્યું છે.

ગુરુ—તે?

ઉમતપત્ન—સર્વદા આનંદનું વૃત્તિવડે પ્રધાનપણે આસ્વાદન કર્યો કરવું એવી અભિ-લાષા છે, પ્રભો!

ગુરુ—(તેની જોડે બેઠેલા શિષ્યને નેત્રના ધસારામાત્રથી પૂછે છે.)

પ્રાયશ્ચત—હે ઇષ્ટ! કોઈઉપર જ્ય પ્રકટાવવાની વૃત્તિ છે.

ગુરુ—મુધાધર !

મુધાધર—મનવચનવડે અહિંસાવતને પલો ! પાલન કરવું ધાર્યું છે.

ગુરુ—તમે ?

પાંચમણ—નિરભિમાનતાના લક્ષણને સિદ્ધ કરવા વૃત્તિ છે.

ગુરુ—સદ્ધિવેદિનું ! તે ?

સદ્ધિવેદી—મોહના જ્યમાં મારી વૃત્તિ છે ભગવન્ન.

ગુરુ—જયધ્વજે શો નિશ્ચય ધાર્યો છે ?

જયધ્વજ—નિશ્ચિંતતા અને પ્રજ્ઞાતિને આંતર પ્રદેશમાં સતત અનુભવવાનો પ્રિવાસ સેવવા વૃત્તિ છે.

ગુરુ—(બાકીના શિષ્યોઉપર દૃષ્ટિ પ્રસારતા) આ બધા વિદ્યાર્થીઓએ પણ આવા જ સદ્ગુણો સેવવા વિચાર્યું છે ?

ઉત્તમપત્ન—ભગવન્ ! કોઈ કોષ્ટએ વિવિધ કર્તવ્યોને પણ સ્વીકાર્યો છે.

ગુરુ—કેવા કેવા પ્રકારનાં સ્વીકાર્યો છે, તે વિદિત કરે.

૧ શિષ્ય—આ આશ્રમ તથા આશ્રમની આસપાસના રથભને માર્ગન કરવું (સાધુ સૂત્ર કરવું) એનો અનુપમ લાભ લેવાની મારી વિશિષ્ટ છે.

૨ શિષ્ય—આ આશ્રમનાં દેવદૃષ્ટો તથા સુરસુરભિઓ (માય) ની શુશ્રૂષા કરવાની મારી વૃત્તિ છે.

૩ શિષ્ય—શ્રીગુરુસેવાનો અલભ્ય લાભ મને આપતા મારા પૂજ્ય બંધુઓને મેં દીનપણે પ્રાર્થના કરી છે, અને તેમણે તે સ્વીકારવાનો અનુમત્ત કર્યો છે.

સુતીક્ષ્ણચેતા—એ સર્વના હક્કનો લાભ તમને એકલાને નહિ આપીએ !

બે લઘુશિષ્યો—(હસ્તજોડી વિનયથી) ભગવતી (ગુરુપત્ની) ની શુશ્રૂષા કરવાનું અહોભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે.

૪ શિષ્ય—પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન, સાયં તથા મધ્યરાત્રિ એ ચાર સમય એક એક ઘટિકા ધૃતસાધન સેવવા મારી અભિલાષા છે.

૫ શિષ્ય—ચાર પ્રહરપર્યંત આસનની એક રિયતિ સેવવા ઇચ્છા છે.

૬ શિષ્ય—ભગવન્ ! જિહ્વાહિન્દ્રવના જયરૂપ વાણીનિરોધ અને સ્વાદૃષ્ટિનો જય કરવા ઉપર મારી વૃત્તિ છે.

૭ શિષ્ય—અતિવિસેવક તથા આ સમગ્ર પૂજ્ય મંડલની યથાશક્તિ સેવા કરવાની ઇચ્છાવાળો દાસાનુદાસ હું છું પ્રભો !

સુતીક્ષ્ણચેતા—ભગવન્ ! અમને સર્વને પોતાની મધુર વિનોદજનક વાણીવડે પ્રસન્ન કરનાર અને ક્રિયાવડે અલૌકિકસરખાં કાર્યો કરનાર અમારા આ પ્રભોદક (સા તમો શિષ્ય) બધુનો અમારા પ્રતિ અદ્ય અનુમત્ત નથી.

ગુરુ—હવે વિશેષ જણાવવા યોગ્ય છે ?

પ્રાથમત—ભગવન્ ! જેમણે વિવિધ સદ્ગુણોનું અનુશાન કરવું ધાર્યું છે, તેમણે એક એક રથ્ય કર્તવ્ય સાથે સાથે સંકીર્ણ છે. તેમાં અમારા પૂજ્ય ગુરુરૂપ શ્રેયસ્કર દેવને અમારાં સર્વનાં જ્યાં જ્યાં રથભનો થાય ત્યાં ત્યાં અમને જણાવવા કૃપા કરવી,

એ પ્રકારનો કર્તવ્યમાર સ્વીકારવા અમે તેમને પ્રાર્થના કરી છે. તેમ આપ પ્રભુદ્વારા અમારા હિતનાં કર્તવ્યોપરિ અમારૂં નિરંતર લક્ષ દોરવાનું ઉમ કર્તવ્ય પણ તેમના વિના અન્ય કોઇ કરી શકે તેમ નથી. તથા આપ પ્રભુને વિવિધ લેખનઆદિ જગદુપકારક કાર્યો કરવા સર્વ જીવોપરિ અનુગ્રહ કરો એ પ્રકારની અમારી સર્વની વિનીત પ્રાર્થના પ્રભુચરણે લાગ્યા કરવાનું કર્તવ્ય પણ એ સમર્થ કૃપાળુ દેવને શિરે સ્થાપ્યું છે.

શુરુ—પ્રિય બાલકો! તુમે તમારા દિતના યથામતિ કરેલા વિચારો ખાસ વિરોધકારક વા અનુચિત નથી, તેમ તમે સપજાએ સ્વીકારેલાં કર્તવ્યો પંચ અવિહિત નહિ હોય એમ તમારી પ્રવૃત્તિ જણાવે છે, તેથી એ સંબંધિ હવે વિશેષ કથન કરવાયોગ્ય નથી તમારા સર્વપ્રેરિ મારી પ્રસન્નતા વિચારી તમારા કર્તવ્યને આનંદપૂર્વક કરજો. વારુ, તમારા પ્રયોગમાં સહસ્રાન્તુનનું બીયથ પાત્ર કોણ યનાર છે ?

(શિષ્યોએ કહ્યું પાત્ર કોણ યનાર છે એ પ્રકટ ન કરવું એવા પ્રકારની પ્રથમ યોજના કરેલી, તેથી શુરુના આ પ્રશ્નથી તેઓ પરસ્પર રિમતપૂર્વક જુએ છે, અને કેટલાક શિષ્યો પ્રમેદકપ્રતિ દષ્ટિ સ્થાપે છે તેથી)

પ્રમેદક—(હસ્ત જોડીને) આપ સર્વત્ર પ્રભુને શું અજ્ઞપ્યું છે ! (આ ઉત્તરથી સર્વ પ્રસન્નતા પામે છે.)

શુરુ—(તેમના અંતરનો બાવ વિચારી મંદરિમતપૂર્વક) હા, હા, તમારી એ ઇચ્છા પણ ઠીક છે. પ્રથમથી એ સર્વ જણાવવાથી દૃષ્ટાની કુતુહલતાવાળી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ શમે છે, અને કંઈક રસમંગ થાય છે, તેથી એ સર્વ યથાસમય જણાય એ જ યોગ્ય છે.

મુતીકૃષ્ણેતા—પ્રભો ! એ ચરિતનો પ્રયોગ કરવાની આગા—

શુરુ—હા, તમે સર્વ નિશ્ચય કર્યો છે અને ઇચ્છા પ્રકટાવી છે તો બને ભવિતવ્ય યાઓ. (સર્વ શિષ્યો જય જયનો આઘોષ કરે છે. પછી એક બે શિષ્ય પ્રમેદકપ્રતિ દષ્ટિ પાળે છે એટલે)

પ્રમેદક—(ઉઠતાં ઉઠતાં વિનોદપૂર્વક) હા હા, આપની સેવામાં તત્પર જ છું. (એમ કહી શુરુના સમીપ ધરેલા નૈવેલના યાજ્ઞઉપરના આચ્છાદનને દૂર કરી તે યાગ પ્રથમ શુરુસમીપ ધરે છે. શુરુ તેમાંથી કિંચિત્ મહણ કરે છે.)

શુરુ—(રિમતમુખથી) આ કાર્યમાં કુચક્ષતા મેગવવાનું પણ તેં સ્વીકાર્યું છે કે શું ?

પ્રમેદક—કૃપાનાથ ! દેવોને અમૃત પાવાનું કર્તવ્ય તો વિષ્ણુભગવાનનું જ છે ને !

(સર્વ પ્રસન્ન થાય છે. સર્વને તે પ્રસાદ વહેંચે છે. અને પુનઃ સર્વ શુરુ-અભિમુખવૃત્તિ સ્થાપે છે.)

શુરુ—હા, હવે તમારા પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાં લક્ષ આપો, અને

(ગીતિ.)

વિધવિધ સદ્ગુણ સાધી, હરજે મલ, કરી અંતર સુશુભમયું,
કોપનો જંચ કરતાં જેમ, જમદગ્નિએ સધળું સિદ્ધ કર્યું.

(અપૂર્ણ.)

તત્ત્વજ્ઞાનં એજં સર્વોત્તમ સાધનં છે.

૫૬. (આખ વિના અંધારં રે, એ લખ.)

જ્ઞાનવિના અંધારં રે, સદા જીવને, જ્ઞાનવિના અંધારં,
ખીજાં બધાં સાધન ખોટાં, છેને ધરે નામ મોટાં,
“ મીઠું ” નામ પણ એ ખારં ખારં રે; સદા
મુક્તાત્વનું નામ આવે, જીવને પ્રજ્ઞનિકટે લાવે,
ઉધડે જો જ્ઞાનનું ખારં ખારં રે; સદા
ખીજા સાધનઉપચારે, રહે ન કેનું લગારે,
ઉઠે જીવત્વનું ધારં ધારં રે; સદા
જેને તાપે છે જ્ઞાની, એવો દિવ જ્ઞાનાગ્નિ,
ખાળે કર્મોનું જારં જારં રે; સદા
જેમાં નથી કાષ્ટ વિકારો, બેદનો ના અધ્યુસારો,
નથી જેમાં ક્યાંદિ મારં તારં રે; સદા
જ્યાં ન અસ્તિત્વ કરાનું, જ્યાં ન કાષ્ટ કર્મનું પાનું,
જેને નથી કાંઈ સારં નહારં રે; સદા
એવા એ તત્ત્વજ્ઞાને, વિચરો બધું ! ગુરુજ્ઞાને,
આપે જે અનુભવ ચારુ ચારુ રે; સદા
સદ્ગુરુથી મહી કળ જાની, ચાજે સાચા તત્ત્વજ્ઞાની,
કરીને આ જીવપદ ન્યારં ન્યારં રે; સદા

બ્રહ્માનુભવીની સ્થિતિ.

૫૬.

જ્ઞાનમાં મતિ જેની રમે છે.

ધતર કાંઈ પણ આસક્તિથી, તેને ન નયને જોવું ગમે છે;—
સ્વર્ગરૂપે તે આપે શોભે, તેથી ધમણ ન અન્ય ધમે છે;—
દુઃખને તે દુઃખરૂપ ન ગણતો, તેથી આવી પડે તે ખમે છે;—
અસંગ રહીને સર્વ વસ્તુમાં, નિર્લેપતાથી તેદ્ર ભમે છે;—
બોધ્યા વિજ્ય પણ વાણીમાંથી, તેની નિત્ય પિયૂષ ઝમે છે;—
મૃત્યુ કે મહા આધિઆધિ, ત્રિકાળ પણ તેને ન દમે છે;—
નરદરિમક એવા પુરોને, પ્રેમવડે મતિ મારી નમે છે;—

નવીન ગ્રંથો

મંગલપ્રેરિત સંદેશા

અથવા

શકૂતરુનું અદ્ભુત પ્રકાશન.

રચનાર-શ્રીમાન વિદ્યેવંદ. (છાગ્રાજીવ છત્રનલાલ.)

તમારા ગામની જાણીતી વાતો સાંભળવાકરતા પરદેશની નવીન વાતો સાંભળવી તમને જ્યારે વધારે ગમે છે, ત્યારે આ પૃથ્વીલોકકરતા પીળા કાષ્ટ નવીન લોકની વાતો સાંભળવી તમને વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ તમારી તે ઇચ્છા ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે કે જ્યારે ઉપરની રસપૂર્ણ વાતને તમે વાંચો છો. કેમકે તે પુસ્તકમાં મંગલલોકના નગરની, પ્રજાની, વિદ્યાની, સામાજિકપત્રેની, અને એવી અનેક મોટી તથા ઝીણી બાજુ-તોની રસભરી દૃષ્ટિકત જણાવી છે. અને તે પણ કેવળ કલ્પિત નહિ, પણ વિજ્ઞાન (Science) ની શોધોનો અનુભવ જેમાં પ્રમાણભૂત છે, એવી શાસ્ત્રીય વાતો આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તક એવી તો અપૂર્વ રીતે લખાયું છે કે તેને વાંચતાં વાચક મંગલ-લોકનો પોતાના ધરમાં બેઠે અનુભવ કરી શકે એમ છે, તો એવી વિશેષ થું !

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પોરટે જ ૦-૧-૦.

યોગિનીકુમારી.

રચનાર-શ્રીમાન વિદ્યેવંદ.

પૂર્વે શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવેલી આ વાર્તા સ્વતંત્ર અંશરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ વાર્તાના રસની અલૌકિકતા વાંચનાર જ જાણી શકે છે. તેમાં ભાષ અને જ્ઞાનો ભાગ હોવા છતાં એવો તો અદ્ભુત રસ છે કે જે વાંચનારને તે વાર્તા જેમ અને તેમ જલદી પૂરી કરાવ્યાવિના રહેતો નથી. જ્યારથી આ વાર્તા મદ્ભાગવતમાં આવતી અર્ધત્યારથી અદ્ભુતજાની, મહાફળી, અત્યંત વધી પડી, મેંદરો, પ્રાદર, મર્મ, દર્શા, આજે જે જે તે વાર્તા વાંચે છે તેની એકરવરે પ્રશંસા કરે છે. આજ સુધીની ગુજરાતી સાપ્તાર્માં પ્રકટ થયેલી તમામ વાર્તામાં આ વાર્તા પ્રથમ પકિત ભાગવે છે એ પ્રકારનો ઉદ્ગાર વાંચના પછી વાચક જ કહાડે છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦ પોરટે જ ૦-૨-૦.

બને મંચે નીચેને સ્થલેથી ગુણશે.—

૧ વ્યવસ્થાપક મદ્ભાગવત, વડોદરા.

૨ બાહ્યુત દેહીંગ કંપની. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર-શ્રી એપરસાધકઅધિકારિવર્ગ વડોદરાતરથી શા. સાંકલચંદ હરિલાલ અમદાવાદ.

શા "સલવિગય" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ હરિલાલે જામ્યું. અમદાવાદ—નવાદરવાળ.

શરૂ થઈ ચુક્યું છે.

શ્રી શ્રેયસ્સાધકવર્ગતરફથી પ્રકટ થયેલા 'દંપતીમિત્ર' નામના માસિક કોના ફરીથી આરંભ થઈ ગયો છે. શ્રી તથા પુરુષનાં સ્વતંત્ર કર્તવ્યોને ઉત્તમ રીતે જણાવવાની સાથે, એ બંનેનાં સહકારી કર્તવ્યો ક્યાં છે તેને તે ઉત્તમ પ્રકારે રસિક અને સુંદર શૈલિમાં ચર્ચે છે. તેમાં અત્યંત રસવાળી અને દંપતીજીવનને ઉત્તમ કરનારી વાર્તાઓ પણ આવે છે. જેમ તેમાંના લેખોથી તે અત્યંત આકર્ષક છે, તેમ તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ પણ અત્યંત મનોહર છે નવીન શૈલિ અને નવીન પ્રકારના બાહ્યદર્શન કરાવતું આ માસિક સર્વોત્તમ છે. તેનો પ્રત્યેક વિષય વાંચનારને ઉપયોગી અને અત્યંત રસ પ્રકટાવનાર છે.

દંપતીજીવનને ઉત્તમ પ્રકારનું કરવામાં આ પત્ર અત્યંત અગત્યનું છે. તે સ્ત્રીપુરુષના વ્યાવહારિક, ધાર્મિક અને પારમાર્થિક અભ્યુદયને કરવામાં અને તેમનાં શરીર, મન અને આત્માની શક્તિઓનો વિકાસ કરવામાં આ પત્ર સર્વ પ્રકારની સહાય આપે છે.

વિશેષમાં શ્રીમહાકાલના સમર્થ લેખક શ્રીમાન વિંધવંધનો લખેલો "તરુણ સ્ત્રીપુરુષનો સાચો મિત્ર" એ નામનો અપ્રસિદ્ધ લેખ તેમાં પ્રકટ થાય છે. તે સ્ત્રીપુરુષ ઉભયને અત્યંત ઉપયોગી લેખ છે.

આ માસિકના સ્ત્રીવાચકને હિંદીભાષાનું જ્ઞાન થાય તેને માટે સરળ ભાષાનો એક હિંદી લેખ પણ તેમાં લખાય છે.

સ્ત્રીઓનો ગૃહમંસાર અને તેમના વ્યાવહારિક જીવનને પણ અત્યંત ઉપયોગી લેખો તેમાં આવે છે. તેમજ જાતજીવન, પાકશાસ્ત્ર, ચિત્રકામ વગેરે કલા (1111111111) સંગ્રહી પણ ઘણું જાણવાજેલું લખાણ આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. સ્વસ્વમા આ પત્ર, શ્રી તથા પુરુષ ઉભયને અત્યંત અગત્યનું છે.

ધાર્મિક લવાજમ પોસ્ટેજસાથે રૂ. ૩-૦-૦.

લખો—

વ્યવસ્થાપક, દંપતીમિત્ર.

વડોદરા.

શ્રી મહાકાલ.

૧૯૭૧

વર્ષ ૨૭

ફાલ્ગુન કૃષ્ણ ૦ ૨૪

ચંદ્ર

તમારા વિચાર અને વર્તન-
ઉપર સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ
સ્થાપો. આ વાતાં ઓછી અગ-
ત્યની નથી, એ નિશ્ચય જાણો.

જેમખને તેમ અત્યંત બલવાન
ઉત્સાહપૂર્ણ અને પ્રકાશિત અંતઃ-
કરણવાળા મનુષ્યોનો સંગ કરો.
યોગ અથવા ઘણા પ્રમાણમાં અનુ-
કરણ કરવાનો આપણને સ્વભાવ
જ હોય છે. તેથી આપણે આપણને
એવા સ્થાનમાં મૂકી દેવા કે જેમાં
સાવધપણે અથવા અસાવધપણે
રહેવા છતાં પણ આપણે સર્વોત્ત-
મનું જ અનુકરણ કરતા રહીએ.

અચલ ધૈર્ય, અચલ નિષ્ઠા અને
અચલ શ્રદ્ધા જ આ ત્રણમાં તમારી
પોતાની કંઈ વસ્તુ થઈ રહી છે ?

વાર્ષિક મૂલ્ય:

રૂ. ૨-૦-૦.

પ્રમાનુક્રમણિકા.

અક્ષા.	પાન્યુન.	વિસ્તાર.
૧ પદ્યશાસ્ત્ર.		
૧ ધર્મનું સ્વરૂપ ...	...	૧૩૧
૨ ધર્મરત્ન નિકટતા ...	...	૧૪૧
૩ મનપ્રતિ વચન ...	...	૧૪૫
૪ મનને પ્રમોદ ...	...	૧૪૬
૨ સદ્ગુણ મીમન્સુદિદાવાર્ચગીપ્રજ્ઞાતિ લેખ.		
૧ સંસારસ્વરૂપ ...	...	૧૪૭
૩ મીમાન્સુ વિધેયવંશપ્રણીત લેખ.		
૧ સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની ઠણા.	...	૧૪૮
૪ તત્ત્વવિચાર.		
૧ વેદાન્તનિમિષમાલા (નર્મદા) ...	...	૧૪૯
૨ ધર્મશાસ્ત્ર ...	...	૧૫૦
૫ માનસશાસ્ત્ર.		
૧ ભાવનો ભવ ...	...	૧૫૧
૨ માનસ રસામન ...	...	૧૫૨
૩ બોધદેહનું વિધિપૂર્વક વિનયન ...	...	૧૫૫
૬ વિદ્યા.		
૧ મહાત્મા અમિતવૈશ્યા અથવા બહુભુત ધન (ટીશિકરામ વિ. મહેતા.) ...	...	૧૫૬
૨ શાસ્ત્ર બને વિદ્યાન. (કણ્ઠીયા.) ...	...	૧૫૭
૭ શાસ્ત્રત્વ.		
૧ દિવ્ય વસ્તુ. ...	...	૧૫૮
૨ મી જગદગ્નિચરિત. ...	...	૧૫૯
૮ પ્રકીર્ણ.		
૧ મારા ઓરડાની મુસાફરી (ધી. ન. પંડિત.) ...	...	૧૬૦

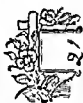
શરુ થઈ ચુક્યું છે.

શ્રી શ્રેયસશાલક વર્ગ તરફથી પ્રકટ થતું 'બાળકોનો બંધુ' નામની માસિકોની આરંભ થયો છે. બાળકોને માટે ઉપયોગનું આ એક જ માસિક લેખો તેમાં ગુણી બાવામાં છે. તેની બાબા અત્યંત સરળ છે. બાળકોને વાંચતાં લા (fine arts) સહીત તેનું છે, અને તેમને સારીરીતે રજાવી શકે એવું છે. સ્વરૂપમાં આ પત્ર. આ માસિક લેખાજમ પોસ્ટેજસાથે ૧-૦-૦૦ } સંખ્યા વ્યવસ્થાપક બાળકોનો બંધુ. વડોદરા.

સંસારસ્વરૂપ.

જેમ વાયુમાં સ્પંદ થાય છે, જેમ અગ્નિથી વિસ્ફુલ્લિંગ પ્રકટે છે, જેમ જલમાં તરંગાદિ ઉપજે છે, અને જેમ આ મનમાં સદ્વ્યો ઉઠે છે, તેમ મૂલ પ્રકૃતિમાં વ્યાપી રહેલ ચૈતન સત્તાખળથી વેગવડે પ્રકૃતિસ્વભાવ ભગ્નત્ત્વવાદી તે પ્રકૃતિસ્થાનમાં આ વિચિત્ર પ્રતીત થતું જગત્ ઉપજી આવે છે અને તે પ્રકૃતિમાં સ્ફુટ થએલો મૂળ એક વેગે પોતાના પર-પરાએ થતા વેગોને જપારે સમાવતો નિઃસરત્ત્વ યઈ શમે છે ત્યારે આ પ્રતીત ગતું જગત્ કારણાકાર થતું મૂલ પ્રકૃતિમાં રાગી રહે છે. આ પ્રકારે ઉપજતું જગત્ જ્યાં સુધી ભવત્ત્વનું નિર્વાહક 'આ હું હું,' 'આ અન્ય છે,' એવું પૃથ અભિમાન બલપૂર્વક વિદ્યમાન હોય છે, ત્યાં સુધી અયિભેદવાળું હોય છે, અને એ અયિભેદ છે ત્યાં સુધી ભય અને દુઃખવાળું છે; જેથી ભેદ-ભાવની નિવૃત્તિપૂર્વક અભિમાનજો અમાત્ર તે જગદભાવ છે, અને ભેદભાવપૂર્વક જે અહંસ્કૃતિ છે તે જગત્ છે. આ પ્રકારનું તે આ સંસારનું સ્વરૂપ છે. એ સંસારનો નિર્વાહક હેતુ પ્રવૃત્તિ છે. અહંપૂર્વક જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ હોય છે, ત્યાં સુધી આ જગત્ ટકી રહે છે. જે સદા પ્રવાહની પેઠે વદ્યા કરે છે, તથા જે ક-દાશિત્ત્વ પણ નિર્વિઠારપણે રિચર હોય નહિ તે સંસાર છે. આવા પ્રવાહરૂપ અને વિકારી સંસારને અનુભવતો જે પ્રવૃત્તિયુક્ત છે તે સંસારી છે. જ્યાં સુધી સંસારીપણામાં રિચત છે ત્યાં સુધી તે દુઃખી છે. સંસારીપણાના અભાવે દુઃખભાવ હોય છે. પ્રવૃત્તિના અભાવે સંસારીપણાનો અભાવ અને સંસારીપણાના અભાવે મુક્તત્વ છે.

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

મહાત્મા અમિતવર્ચા

અથવા

અદ્ભુત યન્ત્ર.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના ૫૪ ૧૦૯ થી.)

મકટવિદ્ય કહે છે: ચમત્કાર દર્શાવી કુતૂહલીઓના કુતૂહલને તૃપ્ત કરવાનો શ્રમ અશ્વર્થસંપન્ન વ્યક્તિને આપવારૂપ અર્થિનય આ વિદ્યાર્થીમંડલમાંથી કાઢી પણ કરે એમ હું ધારતો નથી. પરંતુ આ સર્વ સ્વીકારશે કે સમય સમયમાં ફેર હોય છે. સત્યયુગનેવા પતિત સમયમાં શ્રદ્ધા અને વિદ્યા અવર્ણનિય પ્રેમમયિથી જોડાયેલા રહે છે. તે સમયે ચમત્કાર સંજ્ઞા ધ્રુવ જ કાં તો અંતરમાં સ્પુરતી નથી, અથવા તો તે સ્પુરતા શ્રદ્ધાના વિદ્યાસમીપ વાસથી ધ્રુવની તૃપ્તિ થાય છે. પરંતુ આ સમય ભિન્ન છે, સાંપ્રત દલિલાક્ષીન મનુષ્યોમાં છાછર આંતરમાં ચમત્કારસંજ્ઞા ધ્રુવ સામાન્ય ભોગવે છે, અને તે ચમત્કાર પણ કાઢી તેમને ધેર સામા જઈ કરે અથવા બેલની પેટો તેનું સામાજિક પ્રદર્શન થાય એ જ તેમને ઇષ્ટ છે. અપ્રકટ ચમત્કારને પ્રકટ કરી જોવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી. તેથી આપણા સદ્ગુરુશ્રીનું અશ્વર્થ અપરિમિત છતાં તેના અવિશ્વાસપ્રધાન લોકો તેથી અભિભવ પામે એ બોલો સંભવ છે.

મજાપદુ કહે છે: ચમત્કાર દર્શાવવાથી એક દર હાનિ તો નહિ થતી હોય? બધું દૈનુકી, શું તમને લાગે છે કે જેમાં લાભ ન્હૂન અથવા નહિવત્ હોય અને ખોટ વિશેષ હોય એવા વ્યાપારમાં પ્રાપ્ત બુદ્ધિ અથવા સર્વેશ્વર પ્રતે ?

દૈનુકી કહે છે: ત્યારે શું જગતમાં નિર્દોષ ચમત્કાર પ્રકટપણે ખનતો અણકય છે ? વિશ્વમાં શું સર્વ જ ચંકાથી ખસત છે ? ગુપ્તવિદ્યાનું પ્રકટીકરણ શું સર્વદા હાનિને જ ઉપજાવનાર છે ? સૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં શું આજપર્યંત કોઈએ ચમત્કારરૂપે કશું જ કર્યું નથી ? વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર આદિ-શું પોતાના અશ્વર્થને સર્વદા, પેટીમાં હોરાના કંઠાની પેટે સાચવી રાખના હતા ? બધું સહસ્રાંશુ ! તમે આ પ્રસંગ ઉપજાવો તમારા વિમાર-રૂપ કિરણોને આમ ઉકળામાટે સહેલી દો છો ? મૌનભંગ કરવો શું તમે કદિ ધાર્યો નથી ?

સહસ્રાંશુ કહે છે: અનેક તેજ-પુણે પ્રકટ થયા છે એટલે માફ તેજ સ્વાભાવિક રીતે અભિભવ પામે છે. વાત વધી પડી છે, અને આપણી અલગ મતિ એમાં નિર્જાત વ્યાપાર કરતી નથી તો લાવેને આપણા વાતસલ્યમર સર્વેશ્વર ગુરુશ્રીને એ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીએ.

આ રથે સર્વ વિદ્યાર્થીઓના અંતરમાં કાઢી અલૌકિક વેગજન્ય પ્રેરણા થવાથી

સમગ્ર મંડલ બોલી ઉઠે છે: હા આવો, આપણા સદ્ગુરુશ્રી ક્યાં આધા છે ! પોતે અદ્વિજ બિરાજે છે.

આ વાક્ય બોલી રહ્યા પછી સર્વ મંડળ શ્રીગુરુસંમુખ બેસવાને પુનઃ ઉદ્બુદ થયું. પરંતુ બેઠા પછી સંમુખ જુએ છે તો શ્રીગુરુનું આસન સર્વને શૂન્ય માલમ પડે છે. મહાશ્વર્ય ! પરમ ચમત્કાર ! સર્વની દષ્ટિ, અતદિત યથા શ્રીકૃષ્ણની બોળમાં ગોપીઓની પેઠે, તિરોહિત યથા શ્રીઅમિતવર્માના અન્વેષણમાં આમતેમ ફરે છે. આખરે તેઓ દ્વારઆગળ જળના રેલાની પેઠે વેગથી વહી જનાર શ્રીગુરુના પવિત્ર ઉપવચનો છેડા, તેમના પાવન ચરણની પાની, અને તેમની વંદનીય પાદુકાનો પૃથ્ઠ ભાગ એટલું જોઇ શકે છે. આશ્ચર્યના ઉદ્ભાવ સર્વના મુખમાંથી નિકળે છે. આશ્ચર્યની અભિવ્યક્તિ જોવાને ઇચ્છનારા પણ કહે છે, આજનો પ્રસંગ સર્વોપરિ યયો છે શ્રીગુરુ આસનઉપર વિરાજ્યા ત્યારથી જ એઓશ્રીએ આશ્ચર્ય રૂપ પોતાની યોગમાયા આપણા ઉપર પાથરી, અને તેઓશ્રી સમક્ષ છતાં જોયું તેઓ ન હોય એમ આપણે અવાનવશ થઈ તેમના વિષે તથા તેમના આશ્ચર્યવિષે વિવાદ કર્યો, અને કેટલાક તો શિષ્યવૃત્તિને ન છોડે એવા વચનો નિઃશંકયજી ઉચ્ચારી ગયા. વાતસહ્યમય ગુરુશ્રીને પ્રાર્થના કરવા સંબંધી બંધુ સહસ્રાંશુએ પુનઃ બાપણ કયું ત્યારે જ આપણને સર્વને જાગૃતિ આવી કે ગુરુશ્રી તો અદ્વિજ વિરાજમાન છે ને ! પરંતુ સંમુખ થઇ આપણે જોઇએ છીએ તો આસન આપણને શૂન્ય માલમ પડે છે. શાસાની સર્વ દિશાએ સૂદમ દષ્ટિ કરતાં આખરે આપણને શ્રીગુરુદેવના ઉપવચનો, ચરણકમલનો અને પાદુકાનો પ્રાંત ભાગ જણાયો, પરંતુ આપણામાંથી કેાઈએ એઓશ્રીને દ્વારપર્યંત ગમન કરતા જોયા નહિ. અહો કેવું આશ્ચર્ય ! ચમત્કારનું પ્રસક્ષ પ્રદર્શન ! પૂજ્ય બધું સ્વયંજ્યોતિ ! આપે પણ અમને સાવધાન ક્યાં નહિ.

સ્વયંજ્યોતિ કહે છે. જે સત્તાનો તમને બાજોહમાં નાખવાનો સંકેત હોતો તે સત્તાના પ્રતિપક્ષી થવાનું મારામાં સામર્થ્ય ન હોવાથી મને ક્ષમા કરશો. બાકી તમને સાવધાન કરવા હું ચુકત નહિ.

ઋજુહૃદય કહે છે: અહો, હવે મને સ્મરણ થાય છે. પૂજ્યબંધુ સ્વયંજ્યોતિ ગુરુશ્રીનો સર્વ સંકેત જાતે જાણે છે. આપણા વાદવિવાદમાં બે ત્રણ પ્રસંગે શ્રીગુરુનાં નેત્રાથી એમના નેત્રોને અર્થમય સંદેશો મળેલાં મેં જોયાં હતાં, અને એમણે સાદૃશ્ય પ્રણામ કર્યા હોય એમ પણ મારી સ્મૃતિ કહે છે. શ્રીગુરુના આસનઉપરથી ઉઠવાના સમયે એમણે વંદન કર્યું હતું. આ પ્રસંગો, જે કેાઈ અકલ્પનીય સત્તાથી અંતરમાં હ્રાંસ થયા હતા, તે હવે ઉપરિચિત થયલાં મને જણાય છે.

તિગ્મશ્ચ કહે છે: અને તેથી આશ્ચર્યમાં શ્રદ્ધિ થાય છે, અને ચમત્કાર-વિશેષ નમસ્કારને પાત્ર બને છે.

આ રથે સંવાદ અટક્યો. સંમેલનના આવા પરિણામથી ધણીને ભારે ગ્લાનિ થઇ. આખરે મંડળ એવા નિર્ણયઉપર આવ્યું કે સ્વયંજ્યોતિએ સાંચકાણે શ્રીગુરુચરણસમીપ જઈ સર્વ પ્રસંગ નિવેદન કરી અયોગ્ય વર્તનનિમિત્ત શિષ્યમંડળતરફથી ક્ષમાની યાચના કરવી.

આ પ્રસંગ બંધ્યા પછી કેટલાક સમયપર્યંત શિષ્યોમાં મોહિમાંહે તેની કેાઈ પ્રકાર-

ની ચર્ચા થઇ નહિ, તેમ જ શ્રીઅમિતવચ્ચા તથા તેમના શિષ્યોવચ્ચે એ પરત્વે મૌન રહે એ તો સ્વાભાવિક જ હતું. સાતમે દિવસે સંધ્યમશાલામાં જ્યારે સર્વ શિષ્યોની વૃત્તિ પોતપોતાના અધિકારપ્રમાણે ન્યૂનાધિક પરમ તત્ત્વસંસ્પર્શ કરી નિયમિત કાલે ઉદ્ધિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે સર્વને તે પ્રદેશમાં એક વિચિત્ર વંત્ર સ્થપાયાનું જ્ઞાન થયું. સ્વયંજ્યોતિનો દક્ષિણ હસ્ત તે વંત્રને સ્પર્શ કરી રહ્યો હતો. એ વંત્ર શું છે તે જાણ કરી શકે એમ નહતું, તેથી સર્વની વૃત્તિ સ્વભાવિકરીતે સ્વયંજ્યોતિતરફથી તત્ત્વબંધી સ્પર્શીકરણ મેળવવાની હતી. તે વૃત્તિને તૃપ્ત કરતાં તે અગ્નિમ શિષ્યે કહ્યું: પરમપ્રિય બંધુઓ ! આજથી સાત દિવસઉપર બનેલા પ્રસંગસંબંધી વિશેષ ચર્ચા થયેલી જાણી સ્થલે જાણ્યામાં આવી નથી. તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે સર્વના અંતરમાં એ પ્રસંગ દટાઇ ગયો છે. કરુણાવરુણાક્ષય સદ્ગુરુશ્રી નિરંતર શિષ્યહિતપરાયણ છે એ જાણને અજાણ્યું નથી. શ્રીગુરુદેવના પ્રાદ પ્રતાપથી જ્યારે આપણને તેમના સાન્નિધ્યમાં સમ્પ્રદાન ઉચ્ચારતાં કવચિત્ સાત્ત્વિક ભય થાય છે ત્યારે અનેક પ્રસંગે તેઓશ્રી અંતઃકરણની અસાધારણ સુકુમારતાથી આપણી બાલસદૃશ અનેક ચેષ્ટાઓનું અભિનંદન કરી આપણાં અંતઃકરણને હર્ષમાન કરે છે, એ પણ સત્ય છે. એ સુકુમારતાનો અનુપમ દર્શાવત આજે આપને જણાવવાનું સુખાચર્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. આપ સર્વ જાણો છો કે ચમત્કારની ચર્ચાના દિવસે શ્રીગુરુદેવે પોતાનું ઐશ્વર્ય વિસ્તારી પોતાના આસનઉપરથી એ ચર્ચા સાંભળી હતી, અને આપણા મહાના મોટા ભાગના અજ્ઞાનમાં તેઓશ્રીનું તિરોધાન થયું હતું તે દિવસે સાયંકાળે એકાંતમાં શ્રીઈષ્ટચરણકમળમાં મે મારું મસ્તક અર્પ્યું. પછી તેઓશ્રી તરફથી જે અનુગ્રહવક્ર્ય ઉચ્ચરવામાં આવ્યા તેનું સ્વરૂપ આપનાં સંબોધનરૂપે મારા શબ્દોમાં હું નીચે પ્રમાણે જણાવું છું:

પરમપવિત્ર મહાભાગ બંધુઓ ! સિદ્ધ દર્શાને પ્રાપ્ત ન થયેલા પુરુષોમાં વિરલ જ એવા પુરુષો હોય છે કે જેમનું અંતઃકરણ ચમત્કારસંબંધી કદાચિત્ પણ ચિંતન કરતું ન હોય. સાધનને સાધનવાળા ધણા પુરુષો વાર્તાદિ પ્રસંગે ચમત્કારપ્રતિ તીવ અરુચિ દર્શાવે છે, પરંતુ તેઓ પણ પોતાની સત્ક્રિયાના અનુદાનમાં સંતત પ્રીતિ બની રહે એ અર્થે જાણ પણ ઉત્તેજક આતર પ્રતીતિમાટે ઉત્સુક હોય છે. આ પ્રમાણે ચમત્કાર અર્થાત્ અસારણ વ્યતિકરને પ્રત્યક્ષ કરવાની ઇચ્છા કેવલ હસી કાઢતા જેવી નથી. ચમત્કાર એ પ્રકારના હોય છે: આંતર અને બાહ્ય, અથવા સ્વસંવેદ અને પરસંવેદ. આપની સર્વની યોગમાર્ગમાં ન્યૂનાધિક પ્રવૃત્તિ થઇ ચુકેલી છે તેથી આપની ઇચ્છાનો તેજ સ્વસંવેદ ચમત્કારના સાક્ષાત્કારસંબંધી હોવી ઘટે છે કે જેનું સ્વરૂપ શ્રુતિભગવતી પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં ઋગ્વેદાગ્નિતર શ્રુતિ સ્પષ્ટ કહે છે કે—

પૃથ્વ્યાપ્ય તેજોનિલસે સમુદિયતે

વજ્રાત્મકે યોગગુણે પ્રવૃત્તે ।

ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ

પ્રાત્સ્ય યોગાગ્નિમય શરીરમ્ ॥

અર્થાત્ ધારણા ધ્યાનાદિ ઋગ્વેદોપકે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પંચતત્ત્વોનો જયસિદ્ધ થતાં યોગાગ્નિમય શરીરને પ્રાપ્ત થએલા પુરુષને રોગ થતો નથી, જરા

આવતી નથી, અને મૃત્યુનું કાપ હોતું નથી. ખીજે ચમત્કાર ઘટ્ટજાવાલ ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

અગ્નીષોમપુટં છત્વા ન સ મૂયોઽભિજાયતે

અર્થાત્ અગ્નિ અને ચંદ્ર-એ બેતો પુટ જેને સિદ્ધ થયો છે તે પુરુષ પુનઃ જન્મને પામતો નથી. આ શ્રુતિમાં જે પદાર્થને અગ્નિતત્ત્વરૂપે, અને જે પદાર્થને ચંદ્રતત્ત્વરૂપે વર્ણવે છે તેના પદાર્થિય સંશ્લિષ્ટ અને સેવનથી અનંતમરત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સર્વોપરિ ચમત્કારો આપે સિદ્ધ કરવાના છે, અને તેની પ્રયત્નતા નોષ આપે નિરાશ થવાનું લેક્ષ પણ પ્રયોજન નથી. કારણ કે પંચતત્ત્વજન્ય અને અગ્નિચંદ્રતત્ત્વરૂપરૂપ એ બેના ક્રમમાં જ આપ હો, અને એ મુખ્ય ચમત્કારોના અંગરૂપ ઉપચમત્કાર આપના સર્વમાં બોલે વધતો સિદ્ધ થયો છે.

લઘુત્વમારોગ્યમલોલુપસં

ઘર્ણમસાદ્ઃ સ્વરસૌષ્ઠ્યં ચ ।

ગન્ધઃ શુભો મૂત્રપુરોપમલરં

યોગમવૃત્તિ પ્રથમૈં વદન્તિ ॥

અર્થાત્ શરીરની લઘુતા, આરોગ્ય, ચાંચસ્થનો અભાવ, નિમંત્ર કાત, મધુર સ્વર, સુગન્ધ અને મસમૂત્રની ન્યૂનતા-એ યોગસાધકનાં લક્ષણોથી આપ સર્વ દેદીપ્યમાન હો.

(અપૂર્ણ.)

ધર્મતુલ્ય સ્વરૂપઃ .

હવે ધર્મતુલ્ય સ્વરૂપ, સુગમ આ જાણી લેવું,
સુગ જનોએ સદા, સુખ થઈ જો છે વહેવું,
એક પ્રવૃત્તિધર્મ, જેથી વ્યવહાર સધાતો,
અન્ય નિવૃત્તિધર્મ, ગ્રહી છવ સુખમાં ધાતો,
આ મુખ્ય બેઠ જો ધર્મના, જાણી વિધિત જન ધસે,
કમથી સાધે ઉલ્લસને, તો દુઃખ દહી સુખમાં વસે.

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યે.

મયનો જય.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૮૧ થી.)

મનુષ્ય જ્યારે એ નિર્વિવાહપણે જાણે છે કે લવિષ્ય એ ખીલું કાઢે જ નથી, પણ વર્તમાન સમયની છાયા એ જ લવિષ્ય છે—વર્તમાન સમયમાં કરેલા કાર્યને ભોગવવાનો સમય એ જ લવિષ્ય છે—તો પછી લવિષ્યસંબંધનો તેનો ભય ટળી જાય છે. મનુષ્ય વર્તમાન સમયમાં જીવનના હેતુનો યથાર્થ વિચાર કરી જીવનનો યોગ્ય રૂપમાં ઉપયોગ કરે છે. અને તે જે કંઈ કરે છે તેમાં જીવનના ઉદ્દેશનો વિચાર કરી તેના નિયમોને જ કામે લગાડે છે તો પછી તેને લવિષ્યમાટે ભય ધરાવવું કશું જ કારણ રહેતું નથી.

આમ હોવાથી વિશેષમાં આપણે એ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે જે મનુષ્ય અતિ-રોધીપણે અથવા તેને લાલ જ પ્રકટે એવું અનુકૂળપણે (Constructively) નિત્યનું જીવન ગાળ્યા કરતો હોય છે તે મનુષ્ય તેનું લવિષ્ય અધિક પ્રસાદતાવાળું, અધિક ઉત્તમતાવાળું અને વર્તમાન સમયકરતા વધારે પૂર્ણતાવાળું રહે છે, એ નિઃસંશય છે.

તે મનુષ્યની સંપૂર્ણ જ્ઞાતની હોય છે કે તેના વર્તમાન પ્રયત્નનો ઉત્તમ જ પરિણામ આપવાનો, અને તે વળી તેથી પણ ઉત્તમ પરિણામને જ કાળે કરી પ્રકટાવવાનો. કેમકે તે જાણતો હોય છે કે હું એવા પ્રકારની ક્રિયા કરું છું કે જે અતિ ઉત્તમ અને હાનિ વરતુને જ ફળરૂપે પ્રકટાવનારી છે. શું આંખોનો વાવનાર નથી જાણતો કે હું માંથો વાવુ છું અને તેથી ફેરીઓ મેળવીશ અને બાવળ વાવનાર શું નથી જાણતો કે હું ॥ બાવળોયા જ ઉગેલા જોઈશ ?

આવા મનુષ્યને ભય એ અશક્ય વસ્તુ છે. તેના મનમાં જગડગપણું કે અનિશ્ચિતતા ॥ હોવાથી તેના મનમાં ભયની પ્રતીતિ યતી નથી. તેને દારિદ્ર્યને ભય પણ રહેતો નથી, કેમકે તે નિત્ય સાવધાન થતો જાય છે, નિત્ય સુધરતો જાય છે, અને કોઈનું પણ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે કરીને તેને વધારે અને વધારે ઉપયોગી થતો જાય છે, તેથી તેનું દારિદ્ર્ય નષ્ટ થવાનાં કારણો જ રચાતાં જાય છે. એ તો નિર્વિવાહ સિદ્ધાંત છે કે મનુષ્ય જેમ જેમ ઉત્તમ કાર્ય કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેનું ફળ પણ ઉત્તમ પ્રકારનું—જ તેને પરિણામે અનુભવવામાં આવે છે.

કવચિત્ આ સિદ્ધાંતના અપવાદો દૃષ્ટિએ પડે, પરંતુ તે અપવાદો દેખવામાત્રના હોય છે, અને તે પણ જ્યારે તે કાર્ય કરવામાં આવ્યું હોય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારના નિયમનો ભંગ થવાના પરિણામરૂપે જ હોય છે.

એવા ધણા મનુષ્યો હોય છે કે જેઓ પોતાના જીવનમાં અમુક પ્રકારના સિદ્ધાંતોનું યથાર્થરૂપે પરિપાલન કરતા હોય છે. જ્યારે ખીલ કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં તેઓ કેવળ ઉધું જ જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે અને તેથી ઉધી જ ક્રિયાઓ કરતા હોય છે. આથી તેના પરિણામમાં અનિશ્ચિતતા હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી ભયની ઉત્પત્તિ હોય એ પણ તેટલું જ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તે જ મનુષ્ય જ્યારે સર્વ સિદ્ધાંતોને યથાર્થ રૂપમાં કામે લગાડે છે ત્યારે તેને અનિશ્ચિતતા અથવા ભયનું કશું જ કારણ રહેતું નથી, કેમકે તે તેના ધારેલા પરિણામને જ લવિષ્યમાં પ્રકટ થતો જુએ છે.

જે મનુષ્યમાં કંઈ પણ કાર્ય કરવાની શક્તિ રહેલી છે, અને એ શક્તિની પૂર્ણ-રૂપમાં બહાર-ન્યુલમાં-પ્રતીતિ કરાવી શકાય એવા પ્રકારે તેનો ઉપયોગ કરીને જે પ્રદેશમાં તેની અગત્ય છે ત્યાં તે પૂરી પાડે છે—ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરે છે—તેના મનુષ્યમાટે જગતની નિરંતરની માગણી હોવાથી જગત તેનો જોષએ તેવો બદલો વાળી આપે છે, અને તેને બદલાઈને મળતું ફળ નિત્ય વૃદ્ધિ પામતું રહે છે.

અનેક મહાન કાર્ય કરનારા મનુષ્યોની જે તેમના સમયમાં યોગ્ય કદર-કરવામાં નથી આવતી તો તેનું કારણ જોઈએ પોતે જ છે. કેમકે તેમનામાં રહેલી અસૌકીક શક્તિ-ઓનો તે સમયે જેની જરૂર હતી તેમાં તેમણે ઉપયોગ કર્યો નહોતો. તેમણે અવિધ્યને માટે કાર્યો કર્યા હતા અને તેનું ફળ તેમને અવિધ્યકાળે આપ્યું જ હોય છે. જેટલા પ્રમાણમાં તેમણે વર્તમાન કાળની જરૂરીઆતો પૂરી પાડી હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેમને વર્તમાન કાળમાં તેનો લાભ મળ્યો હોય છે. જેમણે કેવળ વર્તમાન કાળનો જ વિચાર કરીને તે જ કાળની જરૂરીઆતો પૂરી પાડી છે તેમને વર્તમાન કાળમાં જ તેનું ફળ મળ્યું છે, અને પછી આગળના સમયમાં મળતું અટકી ગયું છે. જેમણે વર્તમાન અને અવિધ્ય અને કાળનો વિચાર કરી અને કાળની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમને અને કાળે વધાવી લીધા છે.

તેમ છતાં કોઈ પણ મનુષ્ય તેની કાર્ય કરવાની કોઈ પણ શક્તિને તેના પોતાના સમયની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાના વ્યાપારમાં વાપરી શકે એમ છે. અને તેથી તેકેવળ પોતાના સમયમાં જ પ્રસંગે પામે છે અને તેજ સમયના લોકો તેની કદર કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પોતાની પ્રાપ્ત શક્તિને અત્યંત વિજ્ય અપાવે એવા રૂપમાં કામે લગાડી શકે છે, અને તેથી ધારેલું ફળ તે અવશ્ય પ્રકટાવે છે.

જે મનુષ્યો આજે તેમનાથી બનતાં સર્વોત્તમ કાર્યો કરતા હોય છે તેમને આ નિય-મનું જ્ઞાન યતાં કરીને કોઈપણ પ્રસંગે અયત્ન કરવાનું ચર્ચ પડતો નથી. કેમકે જ્યાં સુધી તેઓ પોતાનાથી બનતી સર્વોત્તમ કૃતિ કર્યા કરવાનું જરૂરી રાખે છે ત્યાં સુધી તેઓ ઉત્તરોત્તર ચઢતી ચઢતી કળાને પ્રાપ્ત થતા રહેતા હોય છે, અને તેમનો એ ઉત્તરોત્તર ક્રમશઃ સ્થાયીયણે વૃદ્ધિ પામ્યા કરતો હોય છે. આવા મનુષ્યોનું જ્ઞાન નિત્ય અગ્રહણીય હોય છે. તેઓ ઉત્તમ કારણોને સજ્જતા હોવાથી તેઓ અવિધ્યમાં ઉત્તમોત્તમ ફળને જ વેડવા સમર્થ થઈ રહે છે. અને તેથી જ ઉપર કહ્યું તેમ જેઓ આ નિયમને પોતાના જીવનક્રમમાં કામે લગાડે છે તેઓને અયનો લાય રહેતો નથી.

આ અયનો તો સર્વ કોઈ સ્વીકાર કરશે, પણ મનુષ્યના મોટાભાગને તેમનામાં કેવળ સારા અને સારા કારણોને જ કેવી રીતે રચવા, અને તેઓ જેનાથી પરિણામે લાભ જ ઉપજે એવા પ્રકારનું જીવન ગાળે છે એ શી રીતે જાણવું એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. એના અનેક મનુષ્યો હોય છે કે જેઓ પોતાને સારા ધાર્યા કરે છે, અને સર્વોત્તમને સજ્જતાનો જ પ્રયત્ન કર્યા કરતા હોય છે અને તેમ છતાં તેઓ નિરંતર કષ્ટમાં અને દુર્દેવના પંડામાં સપડાયેલા જેવા કરવામાં આવે છે.

પરંતુ આનું કારણ બીજું કંઈ નથી પણ તેમના જીવનમાં આવી મળતા પ્રસંગો અને તેમને પોતાને જ લગતા પ્રસંગો શી રીતે સમાધાન કરવું અને કેવી રીતે વર્તવું, તથા તેવા પ્રસંગે કયા સવિશેષ યોગ્ય નિયમોનું પાલન કરવું તેનું તેમને જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોતું નથી.

(અપૂર્ણ.)

વેદાન્તનિબંધમાલા.

(૨)

સાધનપ્રણાલિકા.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના ૫૪ ૨૧૬ થી)

આ પ્રમાણે અનંત વિભાજ અથવા ક્રોટિમાં વહેંચાયેલા ધર્મના અર્થ અને કામ કામ જમણા હાય છે. એ ત્રણ પરસ્પરતા ઉપકાર છે. પરંતુ ધર્મ અંગી છે અને અર્થકામ અંગરૂપ છે, એ વિસરવું જોઈએ નહિ. જેમ તામસ તથા કરનાર બાવાઓ એક હાય ઉચો અખંડ રાખી તેને નિરુપયોગી બનાવે છે, તેમ અર્થ અથવા કામને શુદ્ધ બનાવવાનો નથી; વળી જેમ માત્ર રતાયુગલને જ વધારનાર મધ્ય પોતાના બાહુને અત્યંત બલવાન કર્યા છતાં મગજને કંઈ પણ બ્યાયામ આપતા નથી, તેમ કેવળ અર્થ અથવા કામને સિદ્ધ કરવાથી તજજન્ય મદ અથવા ઉન્માદને પણ સ્વીકારવાનો નથી. ધર્મવૃત્તિને પરિપોષણ કરનારી બાહ્ય સામગ્રી અથવા અર્થ અને નિર્દોષ વાસનાની તૃપ્તિ અથવા કામ સેવ્યક્રોટિમાં છે. તે વિનાની સધળી બાહ્ય સામગ્રી અને વાસનાતૃપ્તિ અસેવ્ય અથવા હેય છે. શ્રેયસ્વી આકાંક્ષા રાખનારને ધર્મવૃત્તિનું પરિપોષણ નહિ કરનારી અર્થસિદ્ધિ અથવા કામસિદ્ધિ હોય જ છે; શ્રેયસ્વી જ અભિલાષા રાખનારને તે ભલે ઉપાદેય હોય. લોકાપ્રતિ ગમન કરનારને માર્ગમાં આવન રૂંપાઆદિ તીથોનાં દર્શનનું અનુષંગી ફલ મળે છે, અને તે ભોગવવા પ્રતિબંધ નથી. પણ તેને ઉત્તરનાં તીથોનાં દર્શનનું ફલ ન મળે તેથી અસતોષ પામવાનું નથી, કેમ કે તેનું લક્ષ્ય લક્ષ અથવા સેતુબંધ છે, કંઈ બદલિકાત્રમ નથી. માત્ર લક્ષ્યવિના ચારે બુદ્ધે રવડું હોય તો ભિન્ન સ્થળોને જોવામાં આનંદ મળે, પણ પ્રવાસના અવધિએ “Happy home” અથવા પ્રાપ્ત્યપ્રાપ્તિજન્ય આનંદની આશા રાખવી નહિ.

ધર્મ પ્રવૃત્તિનાં અર્થકામ અનુષંગી ફલો છે, અને ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતા ધર્મની સિદ્ધિમાં એ ઉભયનો ભોગ આપવો પડે છે, અર્થકામના ભોગવડે જ અથવા પરમ પુરુષની તૃપ્તિ કરવારૂપ યજ્ઞમાં આહૂતી આપવાવડે જ ઉત્તમ ધર્મસિદ્ધિ યાય છે. ધર્મવડે અર્થપ્રાપ્તિ અને કામસિદ્ધિ કરવી અને ચઢીઆતા ધર્મની સિદ્ધિઅર્થે ઉભયનો ત્યાગ કરવો એ આદ્ય નીતિ છે. કુલધર્મની સિદ્ધિમાં વ્યક્તિધર્મજન્ય અર્થકામનો ભોગ આપવો પડે છે; વર્ણ અને આશ્રમધર્મની સિદ્ધિમાં કુલધર્મજન્ય અનુકૂલતાનો ભોગ આપવો પડે છે; જાતિધર્મની સિદ્ધિમાં વર્ણાશ્રમધર્મજન્ય અનુકૂલ સામગ્રીનો ભોગ આપવો પડે છે; અને એમ ચઢતા ક્રમથી પરમપુરુષ અથવા પરમાત્માના સંતર્પણર્થે સમગ્ર ધર્મજન્ય અનુકૂલ સામગ્રીનો ભોગ આપવો પડે છે.

આ અર્થકામના ત્યાગની વૃત્તિ ચઢીઆતા જીવનનું પગથીયું છે, અને આ વૃત્તિ કામત્યાગના સંબંધમાં દાન અથવા વિતરણમાં પરિણત્ર યાય છે. પોતાના ધર્મ નિર્મેલ સ્વપ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરેલી ધનાદિ સામગ્રી અથવા અર્થસંપત્તિનો ઉત્તમ ધર્મની સિદ્ધિઅર્થે છતર પાત્રજનતા કલ્યાણર્થે વિતરણ કરવાથી તથા પ્રાપ્ત થયેલી બાહ્ય સામગ્રી પોતાના જ સુખાર્થે નથી પરંતુ ધનરતા સુખાર્થે છે અને તેથી પરહિતાર્થ તેનો વ્યય કરવાનો છે,

આ નિશ્ચય આરૂઢ થતાં અર્થજન્ય અને કામજન્ય મદમાત્સર્પાદિ દોષો શમે છે, અને અંતઃકરણ સરળ, શાંત, અને પ્રત્યક્ષપ્રવચ્ચ છે. આ પ્રમાણે અર્થકામના ત્યાગવડે આપણા સત્ત્વની મર્યાદા બહોળી થાય છે, અને પ્રત્યેક કર્મ પરમ પુરુષ અથવા પરમાત્મા જ્યાં આપણું સ્વત્ત્વ શમે છે ત્યાં વિરમી નિષ્કામકર્મયોગના ફલરૂપે સાક્ષાત્ વિવેક વૈરાગ્યાદિ સંપત્તિને જન્મ આપે છે, ધર્મવડે અર્થકામસિદ્ધિ અને ઉત્તમ ધર્મસિદ્ધિ અર્થે તેનો ત્યાગ અને તે વડે વિરતાર પુમત્ આપણું સ્વત્ત્વ અને પરિણામે સર્વાન્તર્યામી પ્રભુનું સંતર્પણ—એ પ્રકારની સાધનપ્રણાલિકા સિદ્ધ થવામાં એકથી વિરાગ અથવા ત્યાગવૃત્તિ જ કેળવાય છે તેમ નથી, પરંતુ અંતરાત્માપ્રતિભા પ્રેમ પણ મદનો જાય છે જે કર્મ આપણે ચેતાના શરીરાદિના, ત્યાર પછી આપણાં સ્ત્રીપુત્રાદિના; ત્યાર પછી આપણા વસ્ત્રોના એમ ઉત્તરોત્તર પરમાત્માના સંતર્પણાર્થે કરીએ છીએ, તે પ્રત્યેક કર્મ અથવા ધર્માચરણવડે આપણી પ્રેમમર્યાદાનો વધારો કરતા જઈએ છીએ. જે તે પ્રકારનો પ્રેમ વધતો ન હોય તો આપણે ચડીઆતા ધર્મની સિદ્ધિમાં પ્રેરાઈએ જ નહિ. અર્થ અને કામના ત્યાગમાં પ્રત્યક્ષ રીતે આપણે કંઈક ખોઈએ છીએ, પણ તે ખોવાવડે આપણે જેના અર્થે તે ખોઈએ છીએ તેના પ્રેમને વધારે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, એ અનુભવ અને નિશ્ચયમત્તથી જ આપણે તે ખોવાનું ધૃષ્ટ માનીએ છીએ.

આ ત્યાગવૃત્તિ અને તે સાથે વૃદ્ધિગત થતી પ્રેમવૃત્તિ વિવેકથી પરિપોષણ પામે છે ત્યારે પરમાત્મવિષયક ભક્તિના રૂપમાં પદ્મપ્રાય છે; અને તે ભક્તિને તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનમાં ઘણી જ ઉપયોગી ગણી છે. કર્મયોગના ઉપર વર્ણવેલાં સાધનોની પ્રણાલિકા આ રીતે ભક્તિયોગનાં સાધનોની પ્રણાલિકાસાથે જોડાય છે. કર્મયોગ પ્રધાનપણે પ્રવૃત્તિદ્વારા ધર્મના અનુષંગી ફલરૂપે અર્થકામની સિદ્ધિ કરાવે છે; તેની નિષ્કામશાખા અંતઃકરણને નિર્દોષ તથા પ્રસન્ન બનાવી ત્યાગવૃત્તિને જન્મ આપે છે; અને વિવેક, વિરાગ અને સમાદિ સાધનના ઉદયપૂર્વક અંતરાત્માપ્રતિભા અસાધારણ પ્રેમને ઉદય કરે છે; અને આ સ્વલ્પથી પરમાત્મવિષયક પ્રેમનો સંબંધ થતાં અંતઃકરણ ધણા વેગથી પ્રત્યક્ષપ્રવચ્ચ અને છે. સ્વરૂપના અતુલસંધાન કરવાનો આ પ્રેમનો આવેશ પ્રસંગે બાહ્ય પ્રતીકને શોધે છે, પ્રસંગે અંતરાત્મામાં કુળે છે. બાહ્ય પ્રતીકને ઉદ્દેશી જ્યારે પ્રસંગે આંતર પ્રતીકને શોધે છે અને પ્રેમપ્રવાહ પરમેશ્વરવિષયક વહે છે ત્યારે પ્રતિમાપૂજનાદિ વિવિધ સામગ્રીમાં તે પ્રેમનો ઓષ વહે છે. જ્યારે આંતર પ્રતીકને ઉદ્દેશી પ્રેમપ્રવાહ વહે છે ત્યારે ખ્યાન ધારણા અને સમાધિરૂપ સંયમની લબ્ધ ભાવનામાં તે પ્રેમ આવી રહે છે. જ્યારે કેવલ અંતરાત્મા સંબંધમાં તે પ્રેમપ્રવાહ વહે છે ત્યારે જ્ઞાનયોગમાં તે પરિણામ પામે છે.

જેઓ ભક્તિને આંતરભાવનારૂપ જ માને છે તેઓ તેના આવેશના પરિણામને ભક્ષમાં રાખ્યાવિના એકદેથી નિશ્ચય કરે છે. પ્રતિમાપૂજનાદિ એ આવેશનાં બાહ્ય ચિહ્નો છે, અને એ ચિહ્નોવડે આંતર આવેશનું અનુમાન થાય છે. એ ભક્તિનો આવેશ મનોમય જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ સ્થાપી શકાય તેમ નથી. જેમને આંતર પ્રતીક સિદ્ધ રહી શકે તેમ નથી, તેમને અવસ્થ બાહ્ય પ્રતીકની જરૂર પડવાની અને તે પ્રતીકના અંગે પૂજનાદિ બાહ્ય સામગ્રીનો વૈભવ અવસ્થ પ્રકટે થવાનો જ. કેટલાંક અંતઃકરણને આ બાહ્ય સામગ્રીનો વૈભવ જ કંઈક સ્થિરતા આપી આંતર પ્રતીકને જાગ્રત્ કરાવે છે, અને આથી

જ દેવમંદિરોની સાંકેતિક રચના, પ્રતિમાઓની રહસ્યસૂચક સ્થાપના, નૈસર્ગિક અને કૃત્રિમ તીર્થોનાં સેવન ઇત્યાદિ સાધનો ભક્તિપરિપોષણમાં ઉપયોગી ગણ્યાં છે. પણ આ સર્વ ઉપાયો છે, અને ભક્તિરસ તેમનું ફલ છે તે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. નહિ તો સાધન-પ્રતિનો વ્યાગ્રહ, અને સાધ્યનું વિસ્મરણ પ્રકટે છે, અને ભક્તિમાર્ગનાં “ધેર્વા” મનુષ્ય-ની ગણના થવાનો ભય રહે છે.

ખાલ્લ પ્રતીકને લઇ જમત્ થનારી પ્રતિમાપૂજનાદિ ભક્તિના સ્વરૂપમાં, અને આંતર-પ્રતીકને લઇ જમત્ થનારી ધારણાધ્યાનાદિ ભક્તિના ઉપાસનામય સ્વરૂપમાં સંગીત ઉત્તમ સહકારિ સાધન છે, કેમકે ભક્તિનો પરિણામી રસનિષ્પત્તિરૂપ લય તે સાધનવડે સત્તર સિદ્ધ થાય છે.

પરમાત્માના વિશદ સ્વરૂપમાત્રને ઉદ્દેશી પ્રકટ થતો પ્રેમરસ ભક્તિયોગનું સૌથી ચઢીઆતું સ્વરૂપ છે, અને તે સ્વરૂપસાથે જ્ઞાનયોગ અથવા સાંખ્યયોગની સાધનપ્રણાલિ-કનો સંબંધ થાય છે.

આપણા તત્ત્વજ્ઞો ગુણપ્રધાનભાવનો વિચાર કરી કહે છે કે કર્મયોગ અવર્તક છે, ભક્તિયોગ અવર્તકનિવર્તક છે, અને જ્ઞાનયોગ નિવર્તક છે. આ ત્રણ માર્ગ અને તેનાં સાધનો પરસ્પર અગ્રિય છે, અને તેથી એક માર્ગનું પ્રધાનયણ સેવન કરનાર ઇતર માર્ગના નિયમો-થી મુક્ત હોવો ધટતો નથી.

શ્રવણાદિ અંતરંગ સાધનવડે જ્ઞાનયોગનું પરત્વનિર્ણયાત્મક ફલ પ્રાપ્ત થયા પછી આપાતતઃ જણાતા દષ્ટ દુઃખની નિવૃત્તિ ઉપરતિ અને વૈરાગ્યની દૃઢતાની અપેક્ષા રહે છે. બોધ વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ એ ત્રણનો સમન્વય છત્રન્મુક્તિના અનુપમ આનંદને પ્રકટાવવા સમર્થ છે, અને એ સમન્વય સિદ્ધ કરવો એ મોટા પુણ્યનું ફલ મનાય છે.

આપણા પ્રસ્તુત ચિંતનનો સાર એ આવ્યો કે સમગ્ર વેદાર્થનો સાર ધર્મ અને ધર્મમાં પરિસમાપ્ત થાય છે અને તે સાધ્ય સાતિશય અને નિરતિશય સુખનાં અવર્તક છે. પ્રથમના સુખને પ્રેયસ્ કહે છે, બીજા સુખને શ્રેયસ્ કહે છે, ધર્મ પ્રજ્ઞાતવડે સાતિશય સુખની સિદ્ધિ કરવામાં ખાલ સામગ્રીરૂપ અર્થ અને આંતર વાસનાની તૃપ્તિરૂપ કામ નામના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. આ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ વ્યૂહની પરસ્પર અગ્રાધિત સિદ્ધિ શ્રેયસ્ની આકાંક્ષા રાખનારને સેવ્ય ગણી છે. એકલા અર્થની અથવા એકલા કામની સિદ્ધિ ઇષ્ટ માનવામાં આવી નથી, અને તેનાં કારણે આપણે વિચારી ગયા છીએ. ધર્મ-પ્રજ્ઞાતિની એક શાખા જેને નિર્લકામકર્મયોગ કહે છે તેવડે અર્થકામનો ભોગ આપી અંતઃ-કરણને પ્રસાદવાળું બનાવી ત્યાગશક્તિ અને પ્રેમશક્તિને કેળવવાની છે, અને ધર્મેના અપૂર્ણ વિશાલ પ્રદેશમાં રમણ કરવાનું છે. અત્ર પરમાત્માના સંતર્પણનો નિધિ પ્રાપ્ત થતાં ભક્તિના ખાલ અને આંતર સ્વરૂપપ્રતિ લક્ષ કરી સ્વસ્વઅધિકારાનુસાર પ્રેમરસની અભિવ્યક્તિ થયે, અતરાત્માસંબધી પ્રેમનો આવેશ જમત્ થતાં, શ્રવણાદિ સાધનવડે તત્ત્વનિર્ણય અથવા બોધને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આ ધર્મસાક્ષાત્કાર અથવા તત્ત્વબોધને વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ નામનાં સાધનોવડે સુશોભિત બનાવી દષ્ટ દુઃખના પણ નિવારણપૂર્વક સ્વરૂપના નિરતિશય આનંદને અનુભવવાનો છે. આ પ્રકારની વેદાન્તની સનાતન સાધનપ્રણાલિકા છે.

મારા ઓરડાની મુસાફરી.

[અનુવાદક-શ્રી ધીમંતરામ નવલરામ પંડિત.]

(અનુસંપાદન વર્તમાન વર્ષના ૫૪ ૧૧૮ થી)

દિવસ ૧૪.

જોનેડી.

હું આગળ નિવેદન કરી ગયો છું કે મારા બીજાનાની મીઠી હુંદરી સ્ફુરિત થતા વિચારોમાં નિમગ્ન થવાનો મને વિચિત્ર શોખ છે, અને મુખ્યત્વે કરીને આગળ વળ્યેલી ગયલા બે રંગની બલિદારી તે આનંદની નિમગ્નતામાં વધારો કરે છે. આવી જાતના આનંદનો અનુભવ લેવા માટે મારા તરફથી એવો હુકમ ઘડાયેલો હતો કે મારા નોકરે મારા ઉઠવાના અર્ધા કલાકઆગળથી જ મારા ઓરડામાં દાખલ થવું. તેને હલકે પગે ફરતો અને છાનીમાની રીતે પોતાની તૈયારી કરતો હું ઘણી વખત સાંભળું છું. આવી જાતનો ધીમે અવાજ હું અર્ધ જાગત અર્ધ સ્વપ્નવત અવસ્થા ભોગવું છું એવું સુખપ્રદ જ્ઞાન કરાવવા બસ છે કે જે સુખનું જ્ઞાન બીજાને બાંહે જ હશે. કેઈ વખત જ્યારે તમે અર્ધ જાગત થયા હો અને ઉઠવાનું મન ન હોય ત્યારે સુતા સુતા ગણતરીના એવા અડ-સદા કરો છો કે ધમાલની શરૂઆતનો કલાક વખત ખતાવનાર વાલુકાપત્રમાં જ હજી વિલંબ કરે છે. ધીમે ધીમે મારો નોકર ખડખડાટ બાજબાટ વધારતો જાય છે અને તેને તેમ કરતાં અટકાવવું ધણું મુશ્કેલ પડે છે; વળી તે જાણે છે પણ ખરો કે હવે તો બા-રેક કલાક સમીપ જ છે; તે મારી ધડીપાલતરફ જીવે છે અને ચેતવણીખાતર એક યાત્રિક ઘંટડી વગાડે છે, પણ હું તેના પર લક્ષ આપતો નથી. આવી સુખની ધડી લાંબાવવા માટે તે બિચારાપર હું દરેક જાતની શક્ય શુક્તિઓ અજમાવું છું. હું આગળથી અનેક હુકમો આપી ચુકું છું અને તે સમજે છે કે તેમ કરવા મારી ઇચ્છા નથી એવા દેખાવસાથે બીજાનામાં વધારે વાર પડી રહેવાની ખાતર કંઈક ચીડાઈને આપેલાં આ હુકમો માત્ર બાનાં રૂપ છે; પણ જાણે તે આ સમજતો નથી તેવા દેખાવ તે ધારણ કરે છે અને ખરું પુછાવો તો હું મનથી તેનો ધણો ઉપકાર માનું છું.

આખરે જ્યારે મારી પાસેથી સર્વ શુક્તિઓનાં સાધનો ખુદી પડે છે ત્યારે તે ઓરડાની અધવચ આવે છે અને જરા પણ હાલ્યા ચાલ્યા વગરનો થઈ અદ્યમ કરી ઉભો રહે છે. મારે ખુલ્લે ખુલ્લું કણુલ કરવું જોઈએ કે મારા આલસપતરફ નાપસંદગી દર્શાવવાખાતર આથી વિશેષ કહાપણુ અને માનજરેલો નિવેક બીજો હોઈ શકે નહીં. આવા મૂક આમંત્રણને હું હમેશાં માન આપું છું અને તેનો જાવાર્થ સમજાયો છે એમ ખતાવવા આજસુ મરડી લાંબા હાથ કરી હું તરત પચારીમાંથી બેઠો થઈ જઈ છું.

મારા નોકરની વર્તણૂકપર જે વાંચનાર વિચાર કરશે તો તરત તેને પોતાની મેળે ખાત્રી કરો કે આવા પ્રકારના કેટલાક નાનુક વિષયોમાં તીવ્ર કટાક્ષકચનના કરતાં

સાદાશ તથા લલાઇ વધારે સારી અસર ઉપજતી રહે છે. હું ખાતરી કરું છું કે આ-
ળસની અયોગ્યતાઉપર વિદ્વાનભરેલા વ્યાખ્યાનકર્તા મારા જોનેટીના મુખા ઠપ-
કાથી હું મારી પથારીમાંથી જાગી બેઠો ચાઉં છું. મારો નોકર પૂર્ણ પ્રમાણિક છે અને
વળી મારા જેવા મુસાફરને જોઈએ તેવો જ યોગ્ય છે. મારા આત્માના પર્યટનરૂપે તે
વાંકેફગાર છે અને ઈતરના અસંખ્યપણાપર તેને હસવું આવતું નથી; પણ એથી ઉલટું
કોઈ કોઈ વખત તે ઇતરે એકલું હોય છે ત્યારે તેને દુરવવામાં સાધનશૂન્ય થાય છે.
એથી એમ કોઈ કહી શકત કે એવે સમયે એ ઇતર બે આત્માથી દોવાય છે. દૃષ્ટાંત
તરીકે જ્યારે ઇતર કપડાં પહેરતું હોય ત્યારે તે નોકર અણસારો કરી મોજાં ઉઠાં પહેર-
વાની તથા વેસ્ટકોટ પૂર્વેકોટ પહેરવાની જુલની ચેતવણી આપે છે. જુલથી રહી ગયલી
ટોપી અથવા રૂમાલ્સવધે યાદ દેવડાવવા મારો નોકર ધણી વખત આ ઇતર જીવની પાછળ
દોડતો આવે છે અને તેથી મારા આત્માને અમુક જાતનો ગુપ્ત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.
મારે ખરેખર કહેવું જોઈએ કે જો આ નિમકહલાશ નોકરે એક દિવસ કાદરેથી ઉતરતાં
ચેતવણી આપી ન હોત તો આ ઇતર મૂર્ખ તરવારવગર જાણે તે મોટા દંડને ધારણ કર-
નાર પ્રતિહારી હોય તેમ આદરણીય દિવાનખાતામાં હાજર થયો હોત.

દિવસ ૧૫.

મુશ્કેલી.

મેં કહ્યું કે જોનેટી, આમ આવ, આ જખી લટકાવ. જખીકપરની ધૂળ કાઢવામાં
તેણે પણ મદદ કરી હતી પણ જખી સંબંધી પ્રકરણમાં દર્શાવેલા વિચારોની જામિનો
ખ્યાલ તેના જોજમાં અવ્યવસ્થિત હતો. તેણે પોતાની સાદી અછલથી જીની વાદળી વાપરી
હતી અને જો કે આ એક દેખીતું નજીવું કામ હતું તોપણ મારા આત્માને હજારો ગાંઠોની
મુસાફરી એક ક્ષણમાં કરાવવામાં કેટલું જલિષ્ઠ હતું તે વાચકવર્ગે પાછળ વાંચ્યું હશે.
તે જખીને મૂળ રચનાકે ગોઠવવાને બદલે જોનેટીનો આત્મા તેને નિહાળવા લાગ્યો એક
એક મુશ્કેલી-એક મુજબણ-ઉડી અને તેની મુખમુદા જિજ્ઞાસુ યદને જે મેં પ્રત્યક્ષ પારખી.
તેથી મેં પુછ્યું “કેમ અદ્યા, આ જખીની અંદર શું ખોડખાપણું જડે છે ?”
જોનેટી બોલ્યો “ના રે સાહેબ, નિલકુચ નહીં.”

મેં કહ્યું “પણ આમ આવ, તારે કંઈ કહેવું હોય એવું દેખાય છે.” તેણે જખીને
કપાટની બાજુપર મુકી અને પાછે પગડે યોડું આપી પુછ્યું “સાહેબ, મહેરબાની કરી
મને સમજાવશો કે આ ઓરડાના ગમે તે ખુલામાં કોઈ ઉભો રહે પણ આ જખી જાણે
તેના સામું જ જોયા કરે છે, તેનું શું કારણ ? સવારમાં જ્યારે હું આપની પથારી ઉઠાવું
છું ત્યારે તેની આંખો મારા તરફ દેખાય છે અને હું બારીઆગળ જાઉં છું તોપણ તે
મારા સામું જ જોયા કરે છે. અને હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં મારી તરફ આંખ નાખે છે !
ત્યારે મેં પુછ્યું “જોનેટી, જો આ ઓરડામાં ધણા માણસો હોય તો આ સુન્દર સ્ત્રીચિત્ર
એકો વખતે ફરકને એકદમ કટાક્ષ ફેકે,” નહિ વાર ?

જોનેટી બોલ્યો “ જરાબર સાહેબ, એમ જ છે. જેમ તે મારા સામું સ્મિતસહ જુઓ છે તેમ દરેકના સામું પણ જુઓ. ”

જોનેટીએ પોતાનો પ્રત્યુત્તર ટુંકામાં જ પતાવ્યો અને હું મારી ઇઝીએયરપર લાંબો ટુંકો થયો અને માથું ઢળવું રાખી ઊંડા અગાધ વિચારસાગરમાં ગરકાવ થઇ ગયો. કેવું સુંદર આ કિરણ આવી રહ્યું છે ! ચમુના કિરણમાં ફસાઇ પડતા હે પતંગીયાઓ, જ્યારે તમે તમારી પ્રિયાથી દૂર રહી છૂટકાને વશ થાઓ છો, ત્યારે તમને બાએ જ ખબર હશે કે તમારે રથાને અન્ય વ્યક્તિ તેની સમીપ દાખલ થઈ છે. જ્યારે તમે પ્રતિભાતરફ આતુર આંખથી જુઓ છો અને વિચાર કરો છો કે આ પ્રતિભામાં તો તમે એકલા જ તેના પ્રેમના પાત્ર થઇ રહ્યા છો ત્યારે તે જ વખતે તે જ કૂતળી છબી, પોતાના બિંબની માંડે જ સર્વના ઉપર પ્રેમ બાવે દહિપાત કરતી દેખાઇ આવે છે. પ્રતિભા અને તેના બિંબવચ્ચે નૈતિક સાદૃશ્ય કેટલું છે તે જુઓ અને વિચારતાં સમજો કે કોઇપણ ફિલસૂફ કે ચિંતારાએ પૂર્વે આવું અનુભવ્યું નથી. હું એક પછી બીજા એમ શોધો કરતો જાઉં છું.

ઇવરની નિકટતા: અને તેથી સેવવાયોગ્ય સ્થાન:

વિશ્વપતિશરણે રહી, બજે નામ નિષ્કામ,

જગપતિ ભક્તિવશ રહે લહિ જન તજે ન હામ.

નિકટ હરિ છે સર્વદા, નિઃસંશય ધરિ ધીર !

રેજો નિત્યાનંદમાં, નૃસિંહસમ વહી વીર !

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

માનસ રસાયન

અથવા

યૌવનને પ્રાપ્ત કરવાનો અને સ્થિર રાખવાનો માનસ ઉપાય.

(અનુસંધાન ૨૬ માં વર્ષના ૫૪ ૨૭ થી.)

તે જ પ્રમાણે જુવાની એ ખરો આનંદ ભોગવી લેવાનો સમય છે, અને તેથી તે સમયમાં જો આનંદ ભોગવી લીધો તે ખરો એ પ્રકારના સિદ્ધાંતથી યુવાવસ્થાને ન છાજે એટલો બધો આનંદ પણ અનેક યુવકો લેતા હોય છે. થોડી વયમાં જો પ્રકારનો આનંદ જેટલા પ્રમાણમાં લેવો જોઈએ તેટલા પ્રમાણથી અત્યંત વધારે આનંદ તેઓ લઈ લેવાની તાલાવેલી કરતા હોય છે, તેમની અવસ્થાના પ્રમાણમાં શું યોગ્ય અને શું અયોગ્ય તેનો તેમને વિચાર જ હોતો નથી. અને એ અવસ્થામાં કયો આનંદ લેવો જોઈએ અને તે કેટલા પ્રમાણમાં તેનો પણ તેમને વિચાર હોતો નથી. હૃદયપરાંત ઓપજ જેમ દાનિ કરે છે, હૃદયપરાંત આહાર જેમ દાનિ કરે છે, તેમ સમય, અવસ્થા વગેરેની પરિપાક દશા થયા વિના જો અનુચિત આનંદ લેવાનું આજના યુવકવર્ગના મગજમાં ધુસી ગયું છે તેનો પરિણામ એ આવ્યો છે કે જે વસ્તુમાંથી તેઓ અધિક પ્રમાણમાં અને અધિક કાળ પહોંચે એવી રીતે આનંદ મેળવવા ઇચ્છે છે તેવો આનંદ તેમને મળતો નથી. તે વસ્તુઓ તેવો આનંદ તેમને આપી શકતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એથી હલકું તેમના મનને તે અધિક હોળવાણું કરી મૂકે છે, વધારે શ્રમિત કરે છે, વધારે નિઃસત્વ કરે છે, આનંદને ગ્રહણ કરવાના તથા ભોગવવાના સામર્થ્યનો નાશ કરે છે, અને હિતરાવસ્થા અથવા વૃદ્ધાવસ્થાને જલદી ઉપજાવે છે.

યુવાવસ્થા પીતીને જ્યાં મધ્યમાયુનો આરંભ થાય છે એટલામાં જ શરીરમાં વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્નો દૃઢ યત્નાં જાય છે, અને પોતાના સામાજ્યને ત્યાં સ્થાપી શરીરઉપર વૃદ્ધાવસ્થાનો વિજય વાવડો ફરકવા માંડે છે.

આસ્વાવસ્થામાંથી જ બાળકોને એ જ્ઞાન દલાવવામાં આવે છે કે તેઓ જ્યાં સુધી ધારે ત્યાં સુધી યુવાન રહી શકે એમ છે, અને એ યુવાવસ્થા તેઓ જ્યાં સુધી ગાળે તેટલો બધો સમય તેઓ વિવિધ પ્રકારના આનંદને ઉત્તમ પ્રકારે ભોગવી શકે એમ છે, તો તેઓ યુવાવસ્થા તો થોડા જ કાળની છે એમ જાણી તે સમયમાં ગમે તે જાતનો આનંદ ભોગવી લેવાની હાલ તેમને જો તાલાવેલી હોય છે તે નહિ રહેવાની, તેમ તેઓ થોડા જ કાળ આનંદ ભોગવવાને માટે યુવાવસ્થા રહેવાના નહિ. અર્થાત્ તેમની યુવાવસ્થા દીર્ઘકાળ ટકવાની. સર્વ પ્રકારનો આનંદ ભોગવવાનો યુક્ત સમય છે, એમ તેમને લા-

ગવાનું, જે કંઈ વિદિત છે, તેનો અનુભવ કરવાનો સમય જોઈએ તેટલા છે એ તેમને સારીરીતે જણાવાનું, અને પ્રત્યેક વસ્તુ અથવા સ્થિતિમાં રહેલો જે પોષક આનંદ છે તેનું તેઓ શોધન કરી શકવાના.

બાલકોને જ્યારે આ પ્રકારનું મહત્વનું જ્ઞાન સમજાવવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કાષ્ઠપણ વસ્તુમાં રહેલા ઉત્તમ પ્રકારના આનંદને શોધી કઢાડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે આનંદનો અનુભવ કરવાની જો સવિશેષ શક્તિ તેને પણ તેઓ તેમનામાં વિકાસ કરી શકે છે. આનંદને પોતાનામાં પ્રેરણાધારણ કરવાની વિશેષ શક્તિનો વિકાસ, આનંદ પોતાના સમગ્ર જીવનમાં એકત્રિત કેવી રીતે રહે તેનું જ્ઞાન પ્રકટાવે છે, અને જીવનના અંતર્યામી તે આનંદના તેઓ અખંડ ભોક્તા રહે છે. અને તેને લીધે તેમનું આયુષ્ય અધિક અને અધિક પ્રમાણમાં વૃદ્ધિગત થતું રહે છે, તથા તેમાં ઉત્તરોત્તર અધિક અને અધિક આનંદનો અનુભવ થતો રહે છે.

મનુષ્યને પોતાના જીવનમાં એક વખતે યુવાવસ્થા આવી મળે છે, એ કહેવું સાચું છે. પરંતુ તે 'એક જ વખત' ન્યાં સુધી મનુષ્ય યોગ્ય પ્રકારનું (Normal) હૃદય-પરિત નહિ એવું) જીવન ગાળે છે, ત્યાં સુધી લંબાયા કરે છે. કુદરતના નિયમોનો ભંગ કરવાથી જ મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થા પામતો જાય છે, પરંતુ જેને આપણે 'યોગ્ય જીવન' કહીએ છીએ તેના પૂર્ણ લાભપ્રમાણે જ મનુષ્ય પોતાનું જીવન ગાળવાનો પુનઃ પ્રયત્ન કરતો થાય છે તો તેવા કાષ્ઠપણ મનુષ્યમાં પુનઃ યુવાવસ્થા પ્રકટાવવાનું અને તેને ટકાવી રાખવાનું સામર્થ્ય કુદરતમાં રહેલું જ છે.

જીવાની યોડી કાળ જ ટકે છે એ મતભ્રમ વૃદ્ધાવસ્થાને જલદી આકર્ષી આણનાર છે. અને વૃદ્ધાવસ્થાનું ચિંતનરૂઝે આવાહન કરવું અને તેની જ આશા રાખ્યા કરવી, એ વૃદ્ધાવસ્થાને જલદી પ્રકટાવનાર છે.

યુવાવસ્થામાં જ આપણે આનંદોપભોગ કરી શકીએ એમ છીએ એ પ્રકારનો નિઃશ્વ કાયમ રાખ્યા કરવાથી આપણા આનંદમય જીવનનો નાશ કરીએ છીએ એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવા પૂરતા જ આનંદને ઝોળવાનો એથી આપણને અભ્યાસ પડી જાય છે, અને કેવળ ઇન્દ્રિયને સંતોષ કરનાર આનંદ અથવા આપણા જીવનના ઉપર ઉપરના પ્રદેશને જ સંતુષ્ટ કરનાર આનંદ હમેશાં હાનિકારક અને આપણને દુર્લભ કરનાર હોય છે, વળી તે આનંદનો પ્રકાર જદું દલકો હોય છે, જ્યારે ખરૂં જોતાં ઉત્તમ પ્રકાર (Quality) નો આનંદ એ જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અને આવશ્યક વસ્તુ છે.

જેવા પ્રકારનો આનંદ આપણે ભોગવતા હોઈએ છીએ, તેવા પ્રકારના આપણે અંતર્યામી થતા જઈએ છીએ. આથી કેવળ કુદ પ્રકારનો વૈષયિક આનંદ અને કેવળ સ્થૂળ અથવા ભૌતિક પદાર્થથી પ્રકટતો આનંદ, મનુષ્યને વિષયી અને પામર બનાવે છે. કેવળ વિષયાનંદ ભોગવવાથી મનુષ્યજીવનના ગર્ભાદિત સામર્થ્યનો હાથ થાય છે. મનુષ્યના અંતરમાં રહેલું અગમ્યાદ સામર્થ્ય કે જે પુષ્ટક પ્રમાણમાં રહેલું છે તેના પ્રતિ કશી લક્ષ આધારિતના માત્ર સ્થૂળ ભોગોના આનંદમાં રમ્યાપમ્યાં રહેવાથી સ્થૂળરૂપે મનુષ્યમાં જેટલી શક્તિ પ્રકટી હોય છે તેનો નાશ જ થવા લાગે છે.

ઐવનને સ્થિર રાખવાને માટે આનંદોપભોગસંબંધમાં પ્રજામાં હાથ જે વિચારો ચાલી રહ્યા છે તેને કેવળ ઉલટાવી નાખવા જોઈએ. કેમકે આનંદ એ મનુષ્યજીવનનો એક અભેદ્ય અંશ છે, અને જેઓ વર્તમાન સમયમાં આનંદ ભોગવવાના સમયમાં પ્રજામાં જે વિચારો ચાલી રહ્યા છે તેનો સ્વીકાર કરનાર અને તેને અનુસરનાર મનુષ્યો તે અંશનો યોગ્ય ઉપયોગ નથી કરતા.

પ્રજાનો મોટો ભાગ માનતો હોય છે કે આનંદ એ તો ક્ષણિક છે, ગમે ત્યારે આવી મળે અને ગમે ત્યારે જતો રહે એવો છે, અને સુખ પણ એવું છે કે જેનું કંઈ મો. માયુ જ નથી; ગમે ત્યારે મળે અને ગમે ત્યારે ટળે. અને એમ થવામાં શું કારણ છે તે કાંઈ જ જાણી શકે એવું નથી. તેથી મનુષ્ય ગમે તેવું વિચારવર્તન રાખે પણ તેની સાથે તેને કશો જ સંબંધ નથી.

મનુષ્યોનું આ પ્રકારનું માનવું ખરું નથી, મનુષ્ય પોતાની ધૃત્વાપ્રમાણે સુખ ઉપજાવી શકે છે, અને તેથી મનુષ્યે પોતાના જીવનના સર્વ સમયમાં આનંદમગ્ન રહેવું એ તેનું કર્તવ્ય જ છે. તેણે તેને પોતાને આનંદનો અનુભવ કરાવવો જ જોઈએ.

જ્ઞાન અથવા સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવા એ જેમ અત્યંત અગત્યનું છે તેમ મનુષ્યે આનંદ મેળવવો એ પણ તેટલું જ અગત્યનું છે. અને નીતિના ક્ષેત્રમાં સદ્વિચાર જેટલા મૂલ્યવાળા છે. તેટલું જ મૂલ્ય પોષક (Wholesome) આનંદનું પણ છે. મનુષ્ય જ્યારે આનંદરહિત હોય છે ત્યારે તે અનેક અયોગ્ય માર્ગો વહી જાય છે, અને તેને જ્યારે આનંદ શોધ્યો પણ જડતો નથી ત્યારે તે પોતાના જીવનઉપરના મનના કાણુને ખોઈ ખેસે છે, અને તેના ઉદ્દેશોમાં સ્થિર ન રહી શકતાં તે કેવળ નિરર્થક યર્ષાવે છે.

સજીવ શરીરને પોષણની જેટલી અગત્ય છે તેટલી જ અગત્ય સજીવ મનને આનંદની છે. અને મનુષ્યના ઐવનને સ્થિર રાખવામાં તેના શરીર તથા મન બનેલી સજીવાવસ્થા રાખવાની ખાસ અગત્ય છે. મનમાંથી જ્યારે આનંદ દૂર થયો હોય છે, સારે તે મન યુવાવસ્થાના જીવનનો અનુભવ કરી શકતું નથી. તે જીર્ણ-વૃદ્ધ-યત્રા માંડે છે, અને તેમ થતાં તે મનને પોતાનું શરીર જેવા પ્રકારનું જુદું જણાતું જાય છે તેવા જ પ્રકારે તે શરીર સ્થૂપરૂપમાં જુદું થતું જાય છે. તેથી જો શરીરની યુવાવસ્થા જાળવી રાખવી હોય તો મનને આનંદમય-અખડિત આનંદમય-જ રાખવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

(અપૂર્ણ.)

સુખનો સુગમ ઉપાય:

લેઈ મધ્ય અથ દોઢમાં, નયિ અવિનાશી સુખ,

એ જાણી સુખનો ક્રમે, થાય વિષયથી વિમુખ.

શું પૂછે સ્થલ સ્થલ જઈ, સુખનો સુગમ ઉપાય,

ક્ષણ ક્ષણ સાવધ થઈ જપે, મંત્ર તથા ગુણ ગાય.

—શ્રીમન્ત્રસિંહાચાર્યજી,

વાઠકોનું વિધિપૂર્વક વિનયન.

(અનુસંધાન ૨૩ માં ૩૫ના પૃષ્ઠ ૨૯૯ થી.)

અદૃષ્ટ પ્રદેશમાં રહેલા વિષયો જાણવાની સૂક્ષ્મ શક્તિઓને બહુ વિવેકપૂર્વક યોગ્ય માર્ગમાં વાળવામાં નથી આવતી તો તે, મનુષ્યમાં રહેલી ન્યાયશક્તિ તથા સૂક્ષ્મશુદ્ધિના પ્રત્યેક કાર્યને ઉધે માર્ગે જ દોરી જાય છે, અને જીવનનું કોઈ વિપરીત સ્વરૂપ જ મનુષ્યના મનમાં ઠસાવે છે—અર્થાત્ જીવનસંઘર્ષમાં ઉધી જ કલ્પનાઓને તે પ્રકટાવે છે. પરંતુ આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને જ્યારે બહુ વિવેકપૂર્વક યોગ્યમાર્ગમાં વાળવામાં આવે છે ત્યારે તે શક્તિઓ સૂક્ષ્મશુદ્ધિની સર્વ કળાના તેજની વૃદ્ધિ કરી મૂકે છે. અને મનને સર્વ વસ્તુનું વધારે વિશાળ, વધારે સત્ય અને અધિક અંશમાં મહત્ત્વ ધારણ કરી શકાય એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપે છે.

સમર્થ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરનારી તથા તેનું આપણાથી મહત્ત્વ કરી શકાય એ પ્રકારે જ્ઞાન કરાવનારી શક્તિ બીજી કોઈ જ નથી, પરંતુ અદૃષ્ટ પટમાં રહેલી વસ્તુને જાણાવનારી જે સૂક્ષ્મશક્તિ છે તે જ છે. મનુષ્યના મનને અત્યંત આશ્ચર્યજનક પ્રદેશની ગર્વાદામાં સ્થાપનાર પણ એ જ શક્તિઓ છે, અને એમ કરીને સર્વત્ર શુભપણે વ્યાપી રહેલા સંભવાની જે આશ્ચર્યકારક શક્તિ છે તેનું પણ તે જ્ઞાન કરાવે છે. આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ મનને કોઈ પણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં ન સમાવતાં તેના આત્મામાં પ્રવેશ કરાવે છે, અને મનની પારદર્શી દૃષ્ટિને જાગ્રત્ કરે છે. તેમ યતાં તે કોઈ પણ વસ્તુના આંતરસ્વરૂપ અથવા પ્રદેશને સારીરીતે જોઈ જાણી શકે છે.

જ્યારે આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને ઉપયોગ કરવામાં નથી આવતો, ત્યારે તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ અંધકારમાં જ પડી રહે છે, અંધની જેઠે દીકાં મારનારું યદ જાય છે. પરંતુ જ્યારે તે શક્તિઓને ઉપયોગ યતો હોય છે, ત્યારે તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ પ્રકાશનો અનુભવ કરતું હોય છે, તેને તેના સ્થાનનું ખૂણુંજ્ઞાન હોય છે, તે ક્યાં ક્યાં જાય છે, તેને શું જોઈએ છે, અને જે કંઈ તે ઇચ્છે છે તે મેળવવા ક્યાં જવું. અને તે સારી રીતે જોઈ જાણી શકે છે.

અગમ્ય પ્રદેશમાં રહેલી વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનારી આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને પ્રાપ્ત કરવી એટલે સત્યાસત્યનો વિવેક કરાવનારી આંતરદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરવી, જે કેવળ નિર્માત્ર છે તેના અને મૂલ્યવાન વસ્તુના સ્વરૂપનું યથાવત્ સ્પષ્ટીકરણ થવું, અને ઇચ્છેલા વિષયને સિદ્ધ કરવાને માટે જેવા પ્રયત્ન સેવવો તેવું જ્ઞાન થવું, એ છે. આ આંતર દૃષ્ટિવડે જ યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરવાનું જ્ઞાન વિનય પામર મનુષ્યને સ્પુરે છે. અને એ આંતરદૃષ્ટિ વડે જ મનના કોઈ અનુકૂળ સમયમાં ક્વચિત્ અને સ્વકાવતઃ આવીને પ્રાપ્ત થતા પ્રસંગો

વા તકનો લાભ લઇ લેવાનું મનુષ્યમાં સામાન્ય આવે છે. તેમ જ દશા પણ વિષ્ણુ, વિપત્તિ, ગુચ્ચડો કે મનુષ્યને કંપાયમાન કરી મૂકે એવી નિષ્કૃણતાને પણ ગણકારી વિના કોઇ મદદાનુ સાહસને પણ પૂર્ણઅંશે ખેડવાનું બળ એ વડે જ ઉપજે છે.

કોઇ પણ વસ્તુ મેળવવાનો પથાર્ય આવશ્યક પ્રયત્ન થયો છે એ જ્યારે તે જાણી શકે છે ત્યારે ધર્મબદ્ધ તે જે કંઇ મેળવવા માટે છે તે મેળવી શકે છે. અને એ આવશ્યક પ્રયત્નનું જ્ઞાન આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ જ કહે છે. જનુષ્યના મોટા ભાગમાં આ જ્ઞાન ન હોવાનું કારણ આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને તેમણે નાનપણથી જ દબી દહાડી હોય છે, કાં તો તેને લાત મારી પોતાનામાંથી દાકી દહાડી હોય છે. અને તેથી કરીને તેઓ પોતાનો મદાયુશીયતે નિર્વાહ કરવા શિવાય બીજું કશું જ કરી શકના નથી. જ્યારે તેઓ બાલ્યવસ્થામાં હતા ત્યારે તેઓ ગગનમાં ઉડતા હતા, તેઓ પોતાના મનથી અને મનથી કોઇ ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ વસ્તુઓ સાથે સંબંધમાં આવ્યા કરતા હતા, મદ વનુ કાર્ય કરવાની તેમના પોતાનામાં સત્તા છે, એવું તેઓ પોતાનામાં જાન કરતા, અને મોટા થયે આમ કરીશું અને તેમ કરીશું એવી કલ્પનાઓ અને ખ્યાલો બાંધતા. પરંતુ તેમના પોતાના જ માખાપોએ તેમને નીચે પટ્ટી પાડ્યાં હોય છે, દુરિય્યકશિપુની પેઠે તેમણે જ પોતાના પ્રદલાદ બાળકને પવંતઉપરથી નીચે ફેંટી દીધા હોય છે, અને નીચે પડીને ત્યાં માટીના ઢેફાજેવા બનીને અખડ પડી રહ્યા હોય છે.

કલ્પકને (શોષકને), લેખકને, ચિત્રકારને, કવિને તથા શિક્ષકને આ સૂક્ષ્મશક્તિઓની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય છે, તેમ બીજા વ્યાપારાદિમાં પણ આ શક્તિઓની તેટલી જ આવશ્યકતા છે. વ્યાપારાદિ કાર્યમાં પડેના મનુષ્યને પણ એ દિશાના સામાન્ય કોટિના મનુષ્યો કરતાં વધારે ઉત્તમ થવાને માટે જો તેનામાં આ શક્તિઓ નથી હોતી અને હોવા છતાં તેનો વિકાસ નથી કરતો તો તેના યરાનો દહી યોગ આવતો નથી, કેમકે કોઇ પણ વિષયમાં સામાન્ય કોટિના મનુષ્ય કરતાં વધારે ઉચ્ચ પ્રકારન થવાને માટે અસામાન્ય અથવા અદિતીયસરખી વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર દિશાપ્રતિ મનને વાળવું જોઇએ. આ પ્રકારનું જ્ઞાન કરાવનાર આ સૂક્ષ્મશક્તિઓ છે. અદિતીયસરખી વસ્તુનું દર્શન કરાવનાર પણ તે જ છે.

અનેક મનુષ્યાની અદૃષ્ટ પ્રેરણામાં ગ્રંથલા વિષયોને જાણવાની આ સૂક્ષ્મશક્તિઓ કોઇ બીજા અનિશ્ચયાત્મક પ્રેરણા જ સંબંધની હોય એવી કલ્પના હોય છે પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. આ સૂક્ષ્મશક્તિઓ એ આ જગતમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવતી મદદાનુ વસ્તુઓનું તથા આ વર્તમાન જીવનમાં જ અનુભવજન્ય યાવ એવી સૂક્ષ્મવસ્તુઓનું જ્ઞાન પામે છે. અને એ સૂક્ષ્મશક્તિઓનું કર્તવ્ય જ એ છે કે સર્વ વસ્તુમાં રહેલી વિશાળતાનું, મહત્તાનું, ઉત્તમતાનું, અને અદિતીયપણાનું દર્શન કરવાની આપણા મનને સૂક્ષ્મદષ્ટિ અથવા આંતરદષ્ટિ આપવી.

આ સૂક્ષ્મશક્તિ અન્ય કોઇ અગત્ય અથવા અજ્ઞાત પ્રેરણામાં પ્રવેશ કરવાને પ્રયત્ન કરતી જણાય ત્યારે જાણવું કે તે માત્ર મનના કોઇ વિશેષ મોટા પ્રદેશને અનુભવ કરવામાં પોતાના વિજ્ઞાન (consciousness માન) નો વિચાર કરે છે. મનની ઉચ્ચતર દશામાં જ ઉચ્ચતર વિચારો રહેલા છે,—ઉચ્ચતર ભાવનાઓ ગ્રંથે

છે. અને તેમાંથી ઉચ્ચ પ્રકારની યોજનાઓ, પદ્ધતિઓ, તથા ઉત્તમ પ્રાપ્તિઓનું જ્ઞાન સ્પુરી આવે છે.

સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જેને આપણે અચાતસરખું ગણીએ છીએ તેમાં આ સૂક્ષ્મશક્તિઓને પ્રવેશવા-દેવામાં કશો જ બાધ નથી. જે કે ત્યાં પ્રવેશીને આ સૂક્ષ્મશક્તિઓ જે જ્ઞાન મેળવે તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરવાની તોત્ર ધ્રુવ આપણામાં હોતી જોઇએ. એ વિના તેમાં પ્રવેશાવવાનું કશું જ કુળ નથી. તેમ નથી કરવામાં આવતું અને મનને કેવળ એની કલ્પના જ કરાવ્યા કરવામાં આવે અથવા તેની માત્ર ઉપપત્તિ (Theory) જ ગોઠવ્યા કરવામાં આવે તો તેથી તો માત્ર વિવિધ પ્રકારની ભાનિઓ જ પ્રકટે છે. અર્થાત્ જે અનુભવો તે અગમ્ય પ્રદેશમાંથી જાણી લાવે તેને આચારમાં મૂકવાથી જ સૂક્ષ્મશક્તિઓને તે પ્રદેશમાં પ્રેરેલી સાર્યક છે.

તેથી બાળકોને કૃળવવામાં, તેનામાં રહેલી સૂક્ષ્મશક્તિઓ તે બાળક આચારમાં ઉતારી શકે અને તે પણ ક્રમે ક્રમે મોટી મોટી વસ્તુઓને આચારમાં ઉતારી શકે એવા પ્રકારના સામર્થ્યનું તેનામાં જ્ઞાન યાવ તેમાં તે શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો એ જ ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. એ વિના બાળકોના સંબંધમાં આ શક્તિઓનો વિકાસ થવામાં બીજો કશો હેતુ નથી.

ધારો કે બાળક કોઇ અસાધારણ વસ્તુને શોધી કઢાડે છે. તો તે વખતે એ પ્રશ્ન યશ કે એ શોધવડે તેની એ અવસ્થામાં તેના નિત્યના જીવનમાં તે તેનો શું ઉપયોગ કરે એમ છે ? આ પ્રકારનો પ્રશ્ન મનને આમારના પ્રદેશમાં વળવાનું સૂચવે છે. કોઇ પણ જ્ઞાનને વ્યવહારમાં કામે લગાડવાના સામર્થ્યની સાથે આ સૂક્ષ્મશક્તિવડે પ્રકેટતા જ્ઞાનનું સામર્થ્ય જાણે છે, ત્યારે મનુષ્યનું મન અત્યંત બળવાન થાય છે. એ મનુષ્ય અત્યંત મહાન કાર્યો કરે છે. અને તે કાર્યો પણ અત્યંત મૂલ્યવાળાં તથા મહત્વનાં હોય છે.

ધર્ણાખરાં બાળકોમાં અદૃષ્ટ પ્રદેશમાં રહેલા વિષયોને જાણવાની સૂક્ષ્મશક્તિઓનો વિકાસ કરવો માટે કોઇ સવિશેષ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ યોગ્ય વિષયમાં તેને વિધિપૂર્વક વાળવી એટલી જ જરૂર છે. તેનું વિધિપૂર્વક પ્રેરણ (Direction) યંત્ર જોઇએ એટલું જ અગત્યનું છે.

આ પ્રકારનું પ્રેરણ યવમાં જે આશયો દૃષ્ટિમાં હોવા જોઇએ: પ્રથમ એ કે આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને પ્રયત્નના ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારમાં વાળેલી રાખવી, અને બીજું એ કે એ પ્રકારે કરવાથી, એ મૂળ કારણમાંથી જે કંઈ સ્પુરણો યાવ તે સ્પુરણોને આચારમાં મૂક્યા માંડવાં.

પ્રથમનો આશય સિદ્ધ કરવામાં, બાળકના જીવનમાં રહેલી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓપ્રતિ તેનું લક્ષ્ય વાળવું, પ્રત્યેક વસ્તુની ઉચ્ચ અથવા ઉત્કૃષ્ટ આલુતરક વાળવું, અને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી ગુપ્ત શક્તિઓ છે તેનો તરફ વાળવું. બીજા સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો કેવળ સામાન્ય નહિ પણ કંઈક વિશેષતાવાળી તથા ઉચ્ચ પ્રદેશની વાતો તથા વિચારોમાં તેની પાસે વિચાર કરાવવાની ટેવ પાડવી અને તેની એ ટેવને નિત્ય ઉત્તેજન આપ્યા કરવું. કંઈ મોટો પ્રશ્ન તે પૂછે તો 'એમાં તે તું શું સમજે' એમ કહી તેને આગળ વધતો

અટકાવવો નહિ, પણ તે સમજી શકે એવા સરળ ઉત્તરવડે તેની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવી. વાર્તાના સાધનવડે આ પ્રકારનું કાર્ય બાળકોસાથે યર્ષ શકે છે, અને તે વાતો જ્યારે બાળકને અત્યંત રસ ઉપજે એવા પ્રકારથી કહેવામાં આવે છે ત્યારે તેના કોમળ મનઉપર ઉંડાણથી ધારેલા સંસ્કારો પડી શકે છે. કાંઈ પણ વાતને છેક અવધિ (Extreme) સુધી લઈ જવાની જરૂર નથી. અને તેમાં પણ શરૂઆતમાં તો એ પ્રકારે કરવું જ નહિ પરંતુ બાળકને કંટાળો ન ઉપજે, તેમ તમારી વાર્તા શ્રવણ કરવાથી તેને શ્રમ ન ઉપજે, તેમ તે વાર્તા તરફ અલક્ષવાણું ન રહે એટલા સમયમાં જ તેને અટકાવી દેવી. બાળકની જિજ્ઞાસા જાગ્રત્ રહે ત્યાંસુધી વાર્તા કરવી. પરંતુ અત્યંત લાંબા વખતસુધી જિજ્ઞાસા રહેવાથી પણ બાળકને શ્રમ પહોંચે છે, તેથી તેની જિજ્ઞાસાને એટલી હદસુધી ન લખાવ્યા કરવી કે જેના પરિણામમાં બાળકને થક લાગી જાય, અને તેટલી હદસુધી જિજ્ઞાસુષ્ટિતને ધારણ કરવાનું તેનામાં બળ ન હોવાને લીધે તે છેવટે કંટાળી જાય.

અતેક બાળકોમાં કંઈ કંઈ આશ્ચર્યજનક કલ્પનાઓ રચુરે છે. તેના મગજમાં કંઈ કંઈ ચિત્રો ખડા થતા હોય છે. આ બધાને દુસી કદાચવાની કે અલક્ષ કરવાની જૂવ કદી પણ કરતા ના. એ કલ્પનાઓ તે બાળકના મનને ઉત્તમ પ્રકારના પ્રાપ્તિની સિદ્ધિ કરાવવામાં પ્રસંગે કારણરૂપ થઈ પડનાર પણ હોય છે. તે કહેવાતી કલ્પનામાં પણ પ્રસંગે એવા ભાવો રહેલા હોય છે કે જે તેના જીવનના મુખ્ય તથા નિયામક પાયારૂપ પણ બને. માટે બાળકની તેવી કલ્પનાઓને તોડી પાડવાનું કશું કારણ નથી. જો તે હલકી કલ્પનાઓ કરતું હોય તો ઉચ્ચ કલ્પના કેમ કરવી તે તેને શીખવે. અને તે ઉચ્ચ કલ્પનાની વાતો વારંવાર તેને કથા કરવાથી અને તેનું લક્ષ વારંવાર એવી બાબતોમાં દોર્યા કરવાથી, શીખવી શકાય છે.

બાળકોની કલ્પના અથવા મનોગત ભાવોને યોગ્ય પ્રકારે ઉત્તેજન આપે. પરંતુ તે ઉત્તેજન આપવામાં બાળકનામાં એવો ખોટો ખ્યાલ ન બરાર્ધ જવો જોઈએ કે તે જે કંઈ કહે છે તે તમને દેવવાણીજેવુ જ લાગે છે. તે તેની મર્યાદામાં રહીને કેવળ જાણવાની ઇચ્છાથી વાત કરવા આવે એ પદ્ધતિને તો તમારે જાળવવી જ જોઈએ. આ પ્રકારે સાવધાનપણે ઉત્તેજન આપવાની સાથે તે બાળકના મગજમાં એ પ્રકારનું ઠસાવો કે તે જે કંઈ કલ્પના કરે છે તેમાં કંઈ પણ તત્ત્વ રહેલું છે. અને તેની જ સાથે તેના મગજઉપર એ વાર્તા ઠસાવવાનું કદી પણ જૂલતા ના, કે તેની વાતમાં જે કંઈ ઉચ્ચ તત્ત્વ રહેલું છે તેને તે જાતે જ શોધી કઢાડે એમ છે અને જાણી શકે એમ છે. અને જ્યારે તે બાળક તેને શોધી કઢાડશે અથવા જાણી શકશે ત્યારે તેણે એક મહત્વની શોધ યથા છે એમ મનાશે. આ વાર્તા પણ બાળક સમજી શકે એ રૂપમાં સરળ ભાષામાં તેનામાં ઠસાવજો. જેથી તે પોતાનામાં ઉદ્ભવે સ્ફુરણોને કેવળ નિર્માલ્યરૂપે માનવું ન થઈ જાય. અને તેની સાથે પોતે તે જાણે શું છે, એવું મિથ્યા અભિમાન પણ તેનામાં ન ઉપજે એ બાબતની પણ સાવધાનતા રાખજો.

(અપૂર્ણ.)

દિવ્ય વલય.

(અનુસ્થાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૨૨ થી.)

-૨-

બ્રાહ્મણની હકીકત.

પેલા પુરુષે બ્રાહ્મણને પ્રથમ નીચે બધે ફેરવ્યો. જે ઓરડામાં તે જતો ત્યાં અપાર આશ્ચર્ય પામતો, અને પાછો જ્યાં બીજા ઓરડામાં જતો કે પ્રથમના ઓરડાનું આશ્ચર્ય તેને ત્યાં ને ત્યાં જ મૂકી દેવું પડતું. કેમકે બીજા ઓરડામાં બીજા પ્રકારનું આશ્ચર્ય તેને માટે તૈયાર જ હતું. મનુષ્યને વીતી ગયેલા સધળા જન્મોનું વિસ્મરણ થાય છે, અને માત્ર વર્તમાન જન્મનું જ સ્મરણ રહે છે, તેમ જે જે ઓરડામાંથી તે આગળ ચાલતો તે તે ઓરડાનું ધુનઃ તેને સ્મરણ થતું નહિ. પરંતુ વ્યતીત જન્મના સંસ્કારો જેમ વર્તમાન જન્મમાં પ્રસંગે પ્રસંગે વિવિધ ક્રિયાઓ કરાવે છે, તેમ તે બ્રાહ્મણને કંઈ જૂનું જૂનું પ્રસંગે સ્મરણ યર્ષ આવતું, અને જ્યારે તે યર્ષ આવતું ત્યારે તે આ બ્રાહ્મણપાસે નાનાં મોટાં પણ નિઃશ્વાસ મૂકાવ્યા વિના રહેતું નહિ.

ચોર ચોરી કરવી એ ખોટું અથવા દુઃખદ છે એ જાણવા છતાં પણ ચોરી કરવા જાય છે, તેમ બ્રાહ્મણના અંતઃકરણમાં કલેશદિકની મધ્યે મધ્યે પ્રતીતિ થવા છતાં પણ તે પેલા મહાલયને જોવાની ઇચ્છા છોડી શકતો ન હતો.

આમ ધીમે ધીમે નીચેનો બાજુ જોઈને પાછી તેઓ ઉપર ગયા. ઉપર, નીચેના કરતાં પણ અલૌકિક વિભાવો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તે સર્વને જોતો વિવિધ વિચારોને સેવતો તે આશ્ચર્યવાન બ્રાહ્મણ પેલા પુરુષની પાછળ પાછળ, આન જેમ પરવાલભરેલા ટોપલાને લઈ જનાર મનુષ્યપાછળ ચાલ્યા કરે તેમ તે જવા લાગ્યો.

અહો ! આશાનો પાશ કાઢ અલૌકિક છે. તે કેવો છે તે કાઢ જોતું નથી, અને કેટલો લાભી છે તેની પણ કાઢને ખબર નથી. પરંતુ જીવમાત્ર તેનાથી બંધાયલા હોય છે. તે પાશ કઈ જગ્યાએ બંધાયો છે તે પણ કાઢ જાણતું નથી અને તેનાથી કેવી રીતે છૂટામ એ વાર્તાથી તો સર્વ જાણીતા હોવા છતાં અમરવાથી પણ અમરવા હોય છે. ખરેખર, વિદ્વાનોનું આ પણ કહેવું યોગ્ય જ છે કે

માયાયાયે દાસાસ્તે દાસાઃ સર્વ લોકસ્ય ।

માશા યેષાં દાસી તૈયાં દાસાયતે લોકઃ ॥

સત્ય જ છે કે જેઓ આશાના દાસ છે, તે પ્રાણીપદાર્થમાત્રના દાસ છે, અને આશાને જેમણે પોતાની દાસી કરી મૂકી છે તેનું લોકમાત્ર દાસપણું કરે છે. આમ હો-

વાથી જ આશાને યોગિઓ દૃઢ બંધમાં પકડી રાખે છે તે પણ યોગ્ય જ છે. (હકા-
બ્યાસીઓ પ્રાણની ગતિમાં ફેરફાર કરવા માટે પવન પાવડી રાખે છે, તેને 'આશા' કહે
છે, અને તેને બગલઆગળ દૃઢપણે ધારણ કરી રાખવામાં આવે છે.)

પેલો પુરુષ બ્રહ્મણને તેડીને આર્ષા મહાસયમાં ફેરવી તેને છેક ઉપરના ભાગમાં
તેડી ગયો. આ સ્થળ તે ગૃહના અધિષ્ઠિત પેલા પુરુષનું નિવૃત્તિનિવાસમાટેનું હતું તે સ્થ-
ળમાં બ્રહ્મણની જેવી દૃષ્ટિ પડે છે તેવો જ જાણે વિદુષ્ણો અમકારો થતો હોય તેની
એક સ્ત્રીશરીરની ગતિ થતી જણાઈ, પરંતુ તે જ ક્ષણે મનોહરતાની મૂર્તિરૂપ તે સ્ત્રીની
દૃષ્ટિ પોતાના પતિ અને તેની સાથે આવતા અતિથિઉપર પડી, અને અતિથિ^૧ બ્રહ્મણ
છે એમ સંજ્ઞ સમજાવવાથી પટાંતરે જતાં તે અટકી. અને તે જ ક્ષણે દ્વારે આવેલા
સુદામાને તેડીને શ્રી કૃષ્ણ અંતઃપુરમાં આવતા હોય એવું દર્શન થવાથી તેણે પોતે સો
કિમણીપદનું અભિમાન ધરતાં પોતાનું અહોભાગ્ય માન્યું અને કૃષ્ણને સુદામા મળવાથી
જેમ અત્યંત આનંદ થયો હતો તેમ પોતાના પતિને પણ આજે અત્યંત આનંદ થતો હશે,
એવી રૂપનાથી વિનોદ માનતી પોતાના પતિને પોતાની દૃષ્ટિરૂપ આચમનીવડે સ્નેહરસ-
જલની અંજલિ આપતી સિમતવદનરૂપ પુષ્પવડે વધાવી લેવા લાગી.

બ્રહ્મણ સંજ્ઞ સકાયાયો, પણ પેલા પુરુષે એ સ્થળમાં પ્રવેશતાં 'અદર આવો
મહારાજ, એમ કહેવાથી તે પાછળ પાછળ ગયો. એક ઉત્તમ આસનઉપર બ્રહ્મણને
ખેસવા કહ્યું. ગૃહાધિપતી એક દ્વારઆગળ અર્ધો ચન્દ્ર અક્ષમાં અને અર્ધો બહાર હોય
તેવી રીતની બેઠી. અતુર ઋષિએ ખેસવાની આવા પ્રકારની પદ્ધતિ કેટલીક વખતે વિવેક-
વિનયના હેતુરૂપ હોવાને બદલે અધિક આકર્ષકતાના હેતુરૂપ શું નથી હોતી !

પેલો બ્રહ્મણ તો નવા વાડામાં બંધાયેલા દોરની સ્થિતિ સાથે પોતાની સ્થિતિની
સ્પર્ધા કરવા લાગ્યો. આ સ્થલ રમણીયતાના અવધિરૂપ હતું. તેથી તે સ્થળ જોઈને કે-સં-
મુખ્ય બેઠેલા ચન્દ્રરોહિણીનાં દર્શન કરવા કે પોતાના સ્વતંત્ર વિચારમાં ચિત્ત પરોવતું
એની ગાડાંજ તેને થવા લાગી. અને તેથી એક ક્ષણે તેની દૃષ્ટિ તે સ્થળતરફ વળતી
તો ખીછા ક્ષણે ગૃહપતિતરફ વાળીને તેની ચિત્તવૃત્તિ તેને 'શિયાળ તાણે સીમબણી અને
કુતરે તાણે ગામબણી' એ કથનની સ્થિતિનો ગંભીર અનુભવ કરાવવા લાગી !

બ્રહ્મણની આ કુતૂહલવૃત્તિ યમાપમાને માટે બોડો અપઠાસ આપ્યા સહી રેલા પુ-
રુષે પૂછ્યું: કહો મહારાજ ! અહિં તમે શો ધધો કરો છો ?

બ્રહ્મણે પોતાની સાત પેઢીની ગરીબાઇને લાંછન ન લાગે એવી રીતે નમ્રતાથી આ-
ગળ વધીને દીનતાને ધારણ કરી કહ્યું: અન્નદાતા ! ત્રણ વર્વેથી હું આ ગામમાં ટહેલ
નાંખવાનો ધધો કરું છું.

પેલા પુરુષે પૂછ્યું, શા માટે ટહેલ નાંખો છો ?

આ બ્રહ્મણે કહ્યું: પૈસા મેળવવાની હઝાથી.

પેલા પુરુષે કહ્યું, તમારી બધી હકીકત મન કહો.

સાથે પ્રવાસે જનારા મનુષ્યો આગગાડીના કબજામાં પુષ્કળ ગરદી થતાં પ્રથમ અ-
કળાય છે પણ પછી ધીમે ધીમે ત્યાંને ત્યાં જ તેમનાથી બનતી સ્વસ્થતા પ્રકટાવી લે
છે, તેમ અનેક વિચારોથી ઉભરાતા બ્રહ્મણના અંતઃકરણે ધીમે ધીમે ત્યાંને ત્યાં જ સ્વ-

સ્વતા ધારણ કરવા માંડી હતી, તેથી તેણે આ પ્રકારે તેની હકીકત કહી :

મહારાજ ! હું ગરીબ બાલક છું. ત્રણ દીકરીઓ છે. તેમની ઉંમર મોટી થઈ ગઈ છે. પરણાવવાનો કાળ થઈ ગયો છે. એક મોટી છોકરીને પરણાવવાની ઇચ્છાથી મેં આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાંથી દહેલ નાંખવાની શરૂઆત કરી હતી. પણ મારી દહેલ કૃપા નહિ, પણ બીજી બે નાની છોકરી પરણવા લાયક થઈ ગઈ. એક નાનો છોકરો છે તેને પણ જનોઈ દેવું છે. અમારી ન્યાતમાં વરની અછત છે, અને જે હોય તે ખાવાને માગે છે. અખો હજાર રૂપિયા હોય તો એક એક છોકરી પરણે. એટલાખધા પૈસા હું ક્યાંથી લાવું. છોકરો હોય તો કુંવારોએ રહે, પણ છોકરીની જાત ક્યાંહિ કુંવારી રહી શકે છે ? અને ગમે તેટલું તોએ માથે હું બાપ બેઠો છતાં એ ન પરણે તોપણ તેમની શી વલે ? મહારાજ ! છોકરી તો સાપનો ભારો છે. એ મારી સંધરી ક્યાં મુધી સંધરાયેલી રહે ? છોકરીઓની મા પણ રાતદહાડો ટોક્યા કરે છે. અને જોના કહેવાથી જ આજ ત્રણ વર્ષથી દહેલ નાંખવી શરૂ કરી છે. કંઈ કંઈ ગામોમાં દહેલ નાંખી, પણ હજી રાતી પાછસરખી દેખવામાં આવતી નથી, ધણીએ તપાસ કરી પણ કોઈ કન્યા અને કંકુ લેનાર મળતું નથી. એક છોકરી હોય તો તો કોઈને જીવનભરનું શુભામીખત લખી આપું અને કહું કે ભાઈ ! જીવીય ત્યાં લગી જે કમાઈશ તે તને ભરીશ, અને હું ને છોકરીની મા રાતદહાડો જે મહેનત મજૂરી મળશે તે કરીને પણ તારું દેવું પતાવીશું. પણ અન્નદાતા ! પણ આ ત્રણ ત્રણ દીકરીમાં હું કેને માટે એમ કહું અને કેને માટે ના કહું ? પચાસ વર્ષ થવા આવ્યાં છે, અને શરીરની આય દહાડે દહાડે ઘટતી જાય છે. રાત દહાડો આ ચિંતાખાડે ચેન પડતું નથી. શું કંઈ, અને પૈસો લાવું એમ થાય છે, પણ મારી પાસે આવવાથી પૈસાને તેનું પૈસાપણું જતું રહેવાનો ભય થતો હોય તેમ મા-સાંથી આધો ને આધો નાસતો ફરે છે. કન્યાકાળ વહી જાય છે, અને મોટી થયેલી છોકરીઓને બધી પરણતીએ કાંઈ વિચાર કરે. આ ચિંતામાં ને ચિંતામાં હું રાતદિવસ સળગ્યા કંઈ છું. કેને કહું, ક્યાં જઈ, અને મારા માથાનો આ ભાર કોણ ટાળે તેની કશી સૂઝ પડતી નથી. આખો દહાડો દહેલ નાંખવામાં સાંજ પડ્યે પાંચ દસ ગાડિનું ટાંપુ થાય છે. થાકી પાકીને ફાયદામાં એકલી મહેનત લખને ઘેર જઈ છું તો છોકરીઓની મા મોં વિકાસીને મારી વાંટ જોતી બેઠી જ હોય છે. મેં કંઈ ખાધું પીધું કે જીખ્યો છું, હું સાંજે છું કે માંદો છું, જોનો મને જ વિચાર નથી આવતો તો એને તો ક્યાંથી જ આવે ? મૂંઝી અનાજ મળ્યું હોય છે તો તે લોકોને ખાવાને આપું છું અને કહું છું કે મને તો ખાવાનું મળ્યું છે. આ મારી હકીકત છે, મહારાજ !

દયાના સમુદ્રના પેલા પુરુષનું હૃદય દયાથી આર્દ્ર થયું. અને તેની પત્નીનાં નેત્રમાં તો જલ આવી ગયાં. તે પુરુષે કહ્યું : હરિ, મહારાજ ! ગમરાશો નહિ સકે દાહડા સરખા હોતા નથી. પરમેશ્વરની મરજી થાય છે તો કુર્ગરજેવું દુઃખ તણખાણની પેટું ઉડી જાય છે. આજ દાહડાસુધી તમે જેટલી લોકોઆગળ દહેલ નાંખી એટલી જ લોકપતિ પરમેશ્વરઆગળ નાંખી હોત તો તમને એમ નથી લાગતું કે આજ સુધીમાં તમારું કંઈ ક્યારનું એ ટળી ગયું હોત ?

બ્રાહ્મણે કહ્યું: અરે માત્રાપ ! મારે તો આજ પૈસા આપે એ પરમેશ્વર. અનદાતાનું કહેવું તો ખરૂં છે, પણ મને લાગે છે કે આજે તો મેં પરમેશ્વરઆગળ જ દહેલ નાંખી છે.

પેલા પુરુષે પૂછ્યું: તમારે કેટલા રૂપૈયા હોય તો તમારી છોકરીઓ પરણે અને છોકરાને જનોઈ દેવાય ?

તેલનું ટીપું તો પડ્યું ન હોય, પણ સંકારવામાનથી જ દીવો જેમ પ્રકાશનો જન્મકારો કરી ઉઠે છે, તેમ પેલા પુરુષના આ પ્રશ્નથી જ બ્રાહ્મણના અંતઃકરણમાં કંઈ જૂના જ પ્રકારનો ચેતનનો સંચાર થઈ જતો લાગ્યો. અન્નવિના જીવથી ટળવળતું ચક્ર-લીનું બચ્ચુ તેની માટે પાસે આવતી જોતાં જ જેમ આંધ્ર હિંદા વાસ કરે છે, તેમ આ બ્રાહ્મણનું હૃદય પેલા પુરુષપ્રતિ જોતું આ સમયે તેવી જ સ્થિતિનો અનુભવ કરવા લાગ્યું. તોપણ યુવક જેમ નિરંતર અધકારનો જ અનુભવ કરતું હોય છે, તેમ આજ સુધી જેણે કેવલ નિરાશાને જ જોઈ છે, એવો તે બ્રાહ્મણ તેના અંતરના ઉમળકાને દબાવતો બોલ્યો: અનદાતા ! શું કહું ? કશું ન કહું તો એ હદખર રૂપૈયામાં એક દમડી પણ ઓછી ન જોઈએ, એમ હું ધારું છું.

પેલા પુરુષે કહ્યું: વારુ, તે તો ઠીક, પણ તમે આ મારા મકાનસામું જોઈને રડતા હતા તેનું શું કારણ ?

મહા મુશીમતે ચીલામાં નાંખી આગળ ચલાવેલું ગાડું અધવચ્ચે પાછું ફરતું અને ચીલામાંથી ગમે ત્યાં બહાર નીકળી જતું જોઈ ગાડાવાળાને જેમ ફાળ પડે અને ગમરાઈ જાય, તેમ આ બ્રાહ્મણને ફાળ પડી અને મુખ લેવાઈ ગયું. મુદ્દાની વાત તો જતી રહી અને આ તો આડી વાત ચાલી એવા વિચારથી એક તો તેનું મન શિથિલ થઈ ગયું. અને જે વિચારથી તેને આ મહાલય જોતાં નેત્રમાં અશ્રુ આપ્યાં હતાં તે અધમ વિચારને પ્રકટ કરવાનો સમય આવ્યો. જણીને પણ તેના મુખઉપર રોડા પડી ગયા.

પરંતુ ફરીથી તે પુરુષને તેને એ પ્રશ્ન ક્યો અને ખરેખર કારણ જણાવવાને આમદ ક્યો. આથી છેવટે બ્રાહ્મણ બોલ્યો: મહારાજ ! મને એમ થયું કે આવા મોટા મહેલમાં રહેનાર માણસ કેવા સુખી હશે ? એમના વૈભવનો કેવોએ આનંદ હશે ? મારા જેવાને એક પાઇના પણ સાંસા પડે છે ત્યારે આમાં રહેનાર માણસની સાલખીનો શો પાર છે ? અરે ! મને જે આવું ઘર મળે તો મારા જેવું સુખી પછી બીજું કોણ હોય ? અનદાતા ! આવા વિચારો મને આપ્યા, પણ એમાં કશું સુખ મને મળે એવું નથી એ વિચારથી છેવટે મને રડવું આવ્યું.

પેલા પુરુષે મંદસ્મિત કરતાં પૂછ્યું: શું આવું મકાન અને આતી બધી વસ્તુઓ તમને મળે તોપણ તમને બીજું કોઈ જાતનું દુઃખ ન રહે ? તમને બધી વાતે સુખ મળે ખરૂં ?

બ્રાહ્મણ મલકાઈ જતા મુખે બોલવા લાગ્યો: અરે માત્રાપ ! આથી તે બીજું કશું સુખ જોઈતું હતું ? આમાં એવા કલા સુખની ખામી હોય કે જે બીજે લેવા જતું પડે ? માત્રાપ ! માફ કરજો. તમે પૂછ્યું લારે મેં તો ખરેખર હવું તે કહ્યું છે. હવે રત્ન આપો તો હું આ સાંજ પડતા સુધીમાં ચાર દહેલ નાંખીને ઘર બેગો થઈ જઈ.

હજારો મનુષ્યોવાસે અનેકરીતે બીજા માગનાની કળાની કેળવણી પામેલો બીજારી પણ કાંઈ નૃપતિજેવા મોટા પુરુષઆગળ આવી ઉભો રહેતાં બીજાં માગવી ભૂધી જઈ ૨૧૫૫-સરખો યથા જાય છે તેમ આ બ્રાહ્મણ પેલા શ્રીમાન પુરુષના એશ્વર્યના પ્રતાપઆગળ તેની સ્પષ્ટ યાચના કરવાની હિંમત આવી નહિ, અને તેણે ઉપર જણાવ્યું તેમ ઉડવાનો વિચાર જણાવ્યો.

પરંતુ તેના તે પ્રશ્નનું ઉત્તર ન આપતાં પેલા શ્રીમાન પુરુષે કહ્યું: તમને જોઈતા પૈસા મળે તો પછી તમે હું કહું ત્યાં આવો ખરા ? કંઈ દેશ પરદેશ જવું હોય તો મારી સાથે આવો ?

આ પ્રશ્નનું ઉત્તર તેની છાત્ર દે તે પહેલાં તો તેનું અંદરનું હૃદય જણે કેમ કરીને હું તેનું ઝટ ઉત્તર આપી દઉં તેમ યથા રહ્યું ! છતાં આ બધી મસ્કરી તો નહિ હોય એમ શંકા યતાં બ્રાહ્મણે તેના અંતરનો આનંદ અંતરમાં જ શમાવીને કહ્યું: અરે વગર પૈસા મળ્યે હું આપનો દાસાનુદાસ છું. મને હુકમ કરો તેમ હું કરું. કહો તો કાળે પાણીએ જઈને બેસું અને હુકમ થાય તો યમકોકમાં પણ જઈ. હું આપને તાબે છું.

શ્રીમાન પુરુષે કહ્યું, ના ના તેનું કંઈ નથી. મારો યાત્રાએ જવાનો વિચાર છે, અને તેથી જો તમે સાથે આવો તો સાફ

બ્રાહ્મણે કરગરવાના ભાવપૂર્વક કહ્યું: માફ એવું લાગ્ય ક્યાંથી ? આંપ કહો ત્યારે હાજર થઈ.

પેલા પુરુષે કહ્યું: આપણે બે ત્રણ મહિનામાં અદિત્યી નીકળવાનું થશે. તે પહેલાં હું તમને જોઈએ તેટલા પૈસા અપાવું છું, તેનાથી તમે છાકરાંઓને સારીરીતે પરણાવો અને એ બધા કામથી પરવારી લો.

જેનો આનંદ શમાવવાને આ આખું વિષય પણ નાનું પડ્યું છે એવા તે બ્રાહ્મણે પેલા પુરુષને લાંબા યથા નમસ્કાર કર્યા અને અનેક ઉપકારવચનો કર્યા. તે પુરુષે તેને જ્યારે જોઈએ ત્યારે પૈસા લઈ જવાનું કહ્યું. આખા છાવનની સફળતાને અનુભવતો તે અત્યંત આનંદપૂર્વક ઘેર ગયો.

(અપૂર્ણ.)

મનપ્રતિ વચન.

મન ! તું યા નિષ્કામ, માગ્યું ન દે જગદીશ તો,
(છે) એ જ ઠરયાનો ઠામ, સખવી ઘટે ન રીસ તો;
રંકતણું શું જાય, દેશ લલે ઉજડ વળે,
જો કંઈ દુર્ઘટ થાય, તો ધણિને નાનમ મળે,
ત્યજિને સુખની આશ, સુખસ્વરૂપને સેવવું,
વળતાં નાવે ત્રાસ, ઈચ્છી વસ્તુ નવ મળે

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના ૫૪ થી.)

વિજ્ઞાનસિદ્ધાન્તોનો આધાર બાહ્યજ્ઞાનપર નિયમે કરીને હોય છે અને તેથી વિજ્ઞાનની જે હકીકત જણાવે છે તેની ખાતરી સર્વ મનુષ્યો તે તે સુલભ સાધનોની સહાયથી એક સરખીરીતે કરી શકે છે, ત્યારે શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો મુખ્ય આધાર આંતર જ્ઞાનપર છે. આંતર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બાહ્ય જ્ઞાનના જેટલી સરસતાથી થતી નથી; આંતર જ્ઞાનમાટે જે આંતર સાધનસામગ્રીની અપેક્ષા છે તે સર્વ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી. આથી કરીને વિજ્ઞાનના વ્યતિકરોમાટે જેવું સકારણ્ય પ્રતિપાદન કરી શકાય છે તેવું શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તમાટે કરી શકાતું નથી. તેવું કારણ એ છે કે શાસ્ત્ર આંતર જ્ઞાનપર આધાર રાખે છે અને તે સાથે સર્વદેશી છે. ત્યાં જે આ લોકના સંબંધવાળી હકીકત છે, આ લોકના સંબંધવાળાં કારણો છે તે જો જણાવવામાં આવે તો આ લોકના મનુષ્યો તેને સ્પષ્ટપણે મહશ્વ કરી શકે છે. પણ એ કારણો લૈકિક પ્રમાણપડે જણાતાં હોવાથી જ શાસ્ત્ર તે માટે વિસ્તાર કરતું નથી. કારણ કે લૈકિક પ્રમાણથી અત વસ્તુનું જાપન કરવામાં જ શાસ્ત્રનું શાસ્ત્રપણું રહેલું છે. તેથી લૈકિક કારણો તિમાનુભૂતિ મતિપર રાખી તેનું પ્રતિપાદન કરવા શાસ્ત્ર ઉપેક્ષા ધરે છે. અને જે ધૃતર કના સંબંધવાળાં કારણો છે તે લૈકિક પ્રમાણથી જણાય તેવાં હેતાં નથી તેથી તે જણાવે તો તેમાં શાસ્ત્રનું શાસ્ત્રત્વ રહે છે, પણ તે જણાવવામાં આવે તોપણ તે ઉપ-
ાદ્ય કાર્યના જેટલા જ દુર્બોધ હોય છે, લૈકિક મનુષ્યો તેનું મહશ્વ કરી શકે તેમ નથી રણ્ય કે લોકને તે તે ધૃતર લોકના સંબંધનું જ્ઞાન નથી આથી એ સર્વનો પુણ્ય અથવા પાપ, ધર્મ અથવા અધર્મ એ સામાન્ય શબ્દમાં સમાવેશ કરી એ કારણોનો વિસ્તાર શાસ્ત્ર કરતું નથી. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રની પદ્ધતિ તથા વિષયમાં ભેદ છે અને તેથી પણ એ બેની મર્યાદા બિલક થઈ રહે છે. માટે એકબીજાના સત્યને ત્રોડી પાડે તેમ નથી.

આ સ્થળે સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ કે જે સંસ્કૃતમાં લખાયેલું છે તે શાસ્ત્ર છે એવો ભ્રમિત અર્થ શાસ્ત્રનો કરવાનો નથી. સંસ્કૃતમાં 'તો' વ્યાકરણના સિદ્ધાન્ત પ્રજ્ઞાપ્યો છે, શબ્દકોષ પણ સંસ્કૃતમાં લખાયો છે. 'સંસ્કૃત' તો બાષામાત્ર છે તેથી 'જે જે ધૃતર બાષામાં લખી શકાય છે તે સર્વ સંસ્કૃત બાષામાં પણ લખી શકાય છે. પણ તે તે બા-
પમાં લખાયાથી તે શાસ્ત્ર થતું નથી. ઉપર જણાવેલાં બંધણો જેમાં હોય તે અને તે જ શાસ્ત્ર છે.

આ નિયમો, ઉદાહૃત વિષયોમાં 'સ્પષ્ટીકરણ' લગાડીએ. 'સૂર્યચંદ્રનું' મહશ્વ અમુક પ્રકારે પૃથિવી અને ચંદ્રની સ્થિતિ થવાથી યાય છે એ હકીકત વિજ્ઞાન જણાવે છે તે માત્ર એ વ્યતિકરણ કારણ 'સ્પષ્ટ' કરે છે. અને શાસ્ત્ર જે સ્નાનાદિ કરવાનું વિધાન કરે

છે તે એ વ્યતિકરતું મૂલ્ય આપી એને હિતપર્યવસાધી રીતે કરવા તેની યોજના અંગે છે. તેથી એ બંનેની સમર્થાદાને બેદ છે અને તેથી એ બંને સત્ય હોઇ શકે છે. હીરા કારખાન- માત્ર છે, કાચલો પણ કારખાનમાત્ર છે. છતાં અવેરીઓ એ બંનેનું મૂલ્ય બિજા બિજા આ- કવામાં બૂલ કરતા નથી. તેમ જ સુસ-પ્રભ કાચલાને પાકાદિ કાર્યમાં વાપરે છે અને હીરાઆદિને શોભા આપનાર અલંકારના કાર્યમાં વાપરે છે તેમાં લેશ પણ વિરોધ નથી.

સૂર્ય તથા ચંદ્ર એ બંનેના ઉપર આપણે કેટલો આધાર છે તે આપણે લૌકિક પ્રમા-ણથી તથા અલૌકિક પ્રમાણરૂપ વેદાદિવડે જાણીએ છીએ. આખા વેદમાં પ્રધાનપદ મંત્ર ભાગે ભોગવે છે અને તેમાં પણ પ્રધાનપદ માયત્રીને આપી શ્રાદ્ધશોના નિત્યકર્મમાં એનો જ નિમજ્જ કરવામાં આવ્યો છે અને ગાયત્રીનો જ સમગ્ર પાપને દૂર કરનાર ગણ્યો છે. એ ગાયત્રી તે શ્રી સવિતાનારાયણની જ સ્તુતિ છે. તેથી વેદાદિ સત્શાસ્ત્રો જેતાં સવિતાનારાયણનું માહાત્મ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. લૌકપ્રમાણથી વિલોકતાં સૂર્યનો પ્રકાશ જ આપણને જીવન અર્પનાર છે અને રોગમાત્રથી રહિત કરનાર છે. સૂર્યના રશ્મિવડે દુર્ગ-ધમય પરમાણુઓની શુદ્ધિ થાય છે, પૃથ્વીનું વાતાવરણ રોગજનક અણુઓથી રહિત રખાય છે. સૂર્યના પ્રકાશથી જ જગતમાં જીવન પ્રસરી રહ્યું છે અને રાત્રિએ સૂર્યનો દૃષ્ટિગોચર થતો નથી ત્યારે સર્વ જીવનની ભરતીમાં ઝોટ થાય છે અને શરીર તથા મન શ્રમિત યર્ષ નિદ્રાવશ યર્ષ જાય છે તથા આસપાસ બધાના ચિદ્વનો ભાસે છે. સૌર પ્રકાશ જ્યારે હોય છે ત્યારે જે રમ્યતા જણાય છે તે અંધારી રાત્રિએ કદાપિ જણાતી નથી. તે જીવનનો પ્રવાહ દિવસે હોય છે તે પ્રવાહ રાત્રિએ કદાપિ તેવા વેગમાં રહેતો નથી. મરણોની સંખ્યા તપાસવામાં આવશે તો તે પણ સૌર પ્રકાશવાળા દિવસમાં જેટલાં થાય છે તે કરતાં રાત્રિનાં મરણોની સંખ્યા અધિક જણાયાવિના રહેશે નહિ. તેનું કારણ એ જ છે કે રાત્રિમાં જીવનપ્રવાહની ઝોટ હોય છે અને દિવસ જીવનપ્રવાહની ભરતી હોય છે. ચંદ્રના સંબંધમાં પણ આ જ વિચેયન સદજ સદજ ફેરસાંધે લાગુ પડે છે. ચંદ્ર સર્વ ઔષધિનો પતિ છે; જેમ વનસ્પતિની વૃદ્ધિમાટે અને જીવનમાટે સૌર પ્રકારની આવશ્યકતા છે તેમ તે નહિ હોય ત્યારે ચંદ્રપ્રકાશની પણ આવશ્યકતા છે. જે કાર્ય સૂર્ય એકાદ પ્રમાણમાં કરે છે, તે જ દાર્ઘ્ય, ચંદ્રમાં રહેલો સૂર્યનો પ્રકાશ દાર્ઘ્ય ન્યૂનપણે કરે છે. પ્રકાશવાળી રાત્રિની રમ્યતા અને અમાવાસ્યાની રાત્રિની અરમ્યતાથી કાણ અત્રાત છે ? જો સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બેને ખસેડી લેવામાં આવે તો પૃથ્વીની શી દશા પાપ તે કળી શકવું અત્યંત કઠિન છે. સૂર્યપ્રકાશમાં રનાત આરોગ્યશાસ્ત્ર વારંવાર વિધાન કરે છે, તે અકારણ નથી.

આ પ્રમાણે લૌકિક પ્રમાણથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે સૌર પ્રકાશ અને ચંદ્રપ્રકાશ આપણા જીવનમાં આપણા, આરોગ્યમાં અને, આપણા હિતમાં આવશ્યક છે. તો પછી એ પ્રકાશની જ્યારે આપણને અપ્રાપ્તિ થાય ત્યારે આપણા જીવનમાં આરોગ્યમાં અને હિતમાં ન્યૂનતા થાય એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આમ હોવાથી જ્યારે સૂર્ય તથા ચંદ્રનું મહણ થાય છે ત્યારે સૂર્યનો અને ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને મળતો નથી. તેથી તે સમયે આપણા જીવન, આરોગ્ય અને હિતનું સંરક્ષણ કરનાર ઉપાયો શાસ્ત્રપ્રબોધે

એ દિતનો જ બોધ છે. એ પ્રસંગો જીવનના તથા આરોગ્યની હાનિના છે તેથી એ સમયે જીવનતત્ત્વને સંરક્ષણ કરનાર સંયમ કરવાનું શાસ્ત્ર પ્રમેય છે. જપદિયા પણ જીવન-તત્ત્વને સંરક્ષણ કરનાર સમર્થ સાધન છે તેથી શાસ્ત્ર તેનું વિધાન કરે એ ઉચિત છે. વાતાવરણની અશુદ્ધિ આપણા આરોગ્યનો ભંગ નહિ કરે માટે તે સમયે સ્વચ્છતા સવિ-રેષ સેવવાની આવશ્યકતા હોવાથી સ્નાનનું શાસ્ત્ર વિધાન કરી આપણા પર ઉપકાર કરે છે. વાતાવરણની અને પાર્થિવજીવનની એ પ્રકારના અભાવને લીધે અશુદ્ધિ થાય છે, રોગવર્ધક સૂક્ષ્મજંતુઓ અને આરોગ્યનો ભંગ કરનાર રાસાયનિક ફેરફારો આસપાસ અને હવામાં થઈ રહે છે અને તેની અસર જે ત્વરાથી ગ્રહણ કરે એવા આપણા ખુલા વસ્ત્રો, અપકવાન આદિ પદાર્થો તેને જળવડે પુનઃ શુદ્ધ કરવાનું જણાવવામાં આવે છે. ઠાંઈ પણ મક્કન-સ્થાનમાં, મોટા વિધૂચિકાઆદિ પ્રસરેલાં છે તે સ્થાનમાં જવાથી જેમ રોગકર જીવંતોનો સ્પર્શ વસ્ત્રોને થાય છે અને તેની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે તે જ પ્રમાણે આરોગ્યની હાનિને કરનાર જીવંતો અને સૂક્ષ્મ જંતુઓ વસ્ત્રો પર લાગી રહેવાનો સંભવ હોવાથી વસ્ત્રોને ધોઈ નાખવાનું શાસ્ત્ર ઉપદેશ છે. ગ્રહણ થઈ રહ્યા પછી પણ સ્નાન કરવાનું શાસ્ત્ર વિધાન કરે છે તેમાં પણ લૌકિક આશય આ હોવો સંભવે છે. આરંભક સ્નાન તે તે આરોગ્યના વિધાતક જીવંતો જે ઉત્પન્ન થવાના છે તે આપણને હાનિ ન કરે તે માટે છે, તેમ જ ઉત્પન્ન થઈ આપણને સ્પર્શ કરવા પામેલાં એ જીવંતો પછીથી આપણને અને આપણા સંબંધમાં આવનાર હતરને હાનિ ન કરે તેમાટે પાછળનું દ્વિતીય સ્નાન છે.

વનસ્પતિઆદિ પદાર્થો, ધૂત, તૈલ, પકવાન, અપકવાન આદિ પદાર્થો સર્વ ગદારથી સરખી અસરને પામનાર નથી. ઠાંઈ સત્ત્વર અસર પામે તેવાં છે તેા ઠાંઈને અસર પામતાં ધીરે સમયની અપેક્ષા રહે છે. આથી જે સત્ત્વર અસર પામનાર પદાર્થો છે, તથા જેનાં સાર પ્રકાશાદિના અભાવથી હાનિકર રાસાયનિક ફેરફાર થનાર છે તેવા પદાર્થોનો ગ્રહણ-પછી ઉપયોગ ન કરવો અને તેને ફેંકી દેવાનું શાસ્ત્ર જણાવે તે સર્વાંશે યોગ્ય જ છે.

સંયમ અને જપ ઉપર જણાવ્યું અને જીવનના સૌરક્ષણમાં અતિઉપયોગી ક્રિયા છે. તે કરવાને અસમર્થ મનુષ્યોમાટે દાન એ સમર્થ સત્ક્રિયા છે, તેથી શાસ્ત્ર દાન આપવાનું જણાવે છે. એ દાન આપવાની દુરજ સર્વને હોય છે તેથી એ સમયે દાનનો પ્રતિ-ગ્રહ કરનાર ઠાંઈ ઉન્નત વ્યક્તિ મળવી કઠિન છે માટે નીચ પાત્રને દાન આપવામાં આવે છે. કાશીમાં દેવરથાને એ સમયે પણ બ્રહ્મણો દાન લે છે ત્યાં એ સમયે બ્રહ્મણોને જ દાન આપવાનો પ્રચાર છે અને નીચ પાત્રને દાન આપવાની પદ્ધતિ નથી. આ તરફ પણ કેટલોક રથજે એ સમયે બ્રહ્મણો દાન લેતા નથી પણ દાનનો સંકલ્પ કરાવી રાખે છે અને ગ્રહણ મુક્ત થયા પછી તે દાન લે છે. આમ થાય છે ત્યાં દાન બ્રહ્મણને જ આપવામાં આવે છે. તેથી દાનના સંબંધમાં ચાલતી પદ્ધતિ સકારણ છે એમ સમજાય છે.

જપદિયા વિવિધ લોકના સંબંધવાળી ક્રિયા છે કેમકે એમાં શબ્દોની આનુપૂર્વી તથા મંત્રદેવતા ઉભયનો સંબંધ છે. તેથી ગ્રહણનો વ્યતિકર થતાં તે સમયે એ મંત્રની આનુપૂર્વી કેવા રથૂલ સૂક્ષ્મ આદિલનને ઉપજાવે છે તથા એ મંત્રના દેવતા એ સમયને કેવા પ્રકારે અવલોકે છે ઈત્યાદિ સંકેત જણનાર જ એનું જ યથાર્થ ફળ આપી શકે છે. તેથી એ સર્વનું અવલોકન કરી એ મંત્રનું જપનું પુરસ્કારજેટલું ફળ છે એમ કહેવામાં

આવે તો તે અયોગ્ય નથી. અથવા તો એ સમયે એ જીવનના રક્ષણને માટે અત્યંત આવશ્યકક્રિયા ગણી અર્થવાદરૂપે એ ફલકચન હોય તો તે પણ અનુચિત નથી.

આ પ્રમાણે લૌકિક કારણોનો વિચાર કરતાં મદ્યસમયે શાસ્ત્ર જે જે ક્રિયાઓનું વિધાન કરે છે તે સકારણ જણાય છે, અને તેટલાનો જ વિચાર કરવામાં આવે તો પણ એ વિધાન તથા ખગોળવિજ્ઞાન જે મદ્યસમયે કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે તેમાં સર્વોચ્ચ વિરોધ યદ્ય રહે છે. આ ઉપરાંત એ સર્વ ક્રિયા ઉપર જણાવ્યું તેમ અદૃષ્ટ કારણોને લીધે પણ વિધાન કરવામાં આવી છે. શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટકરતાં અદૃષ્ટ કારણ પ્રધાનપદ ભેગવે છે, પણ તે લોકના લક્ષમાં સ્પષ્ટ આવી શકે તેમ નથી તેથી તેને અદૃષ્ટ; પુણ્ય ઇત્યાદિ નામથી જ સામાન્યરીતે ઝાળખાવી શાસ્ત્ર વિરામ પામે છે. અને લૌકિક દૃષ્ટ કારણો તો મનુષ્યમતિથી જ્ઞાત થઈ શકે છે તેથી એની શાસ્ત્રમાં ઉપેક્ષા છે. તેથી એ સર્વે રીતે મરણના સંબંધમાં શાસ્ત્રનો અને વિજ્ઞાનનો લેશ પણ વિરોધ નથી એ સમગ્ર છે.

આ જ પ્રમાણે તિથિઓને પવિત્ર માનવામાં આવી છે, જેને મુખ્ય પર્વરૂપ કહેવામાં આવી છે તે તિથિઓ ચંદ્રની કલામાત્રના પરિણામ હોય છતાં પવિત્ર હોય એમાં લેશ પણ વિરોધ નથી. એ તિથિઓ પિતૃઓસાથે સંબંધવાળા છે અને તેથી એની પવિત્રતાના અદૃષ્ટ કારણો એ લોકના સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે કે જેનો લક્ષ એ લોકસાથેનો સંબંધ જેમને પ્રત્યક્ષ નથી એવા મનુષ્યોને આવી શકે તેમ નથી.

આ નિયમપ્રમાણે અમુક દિવસોએ ઇષ્ટ કરવી, અમુક સમયે કરેલો યજ્ઞ 'અનંત કૃદને' આપનાર છે ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનો અને એ સંબંધી યજ્ઞ વિજ્ઞાનથી સકારણ સ્પષ્ટીકરણ એકબીજાના વિરોધી નથી. વસ્તુતઃ તો શાસ્ત્ર એ મુખ્ય સત્તરચાનીય છે અને વિવિધ વિજ્ઞાન તેના ભાષ્યરૂપ છે. શાસ્ત્રે કરેલાં વિધિનિયેધની ઉપપત્તિ વિવિધ વિજ્ઞાનની શોધો કરી શકે છે, પણ શાસ્ત્રની સામે યુદ્ધ કરવા વિજ્ઞાનને મૂકવું એ ઉભયના સ્વરૂપનું અઘાત જ સૂચવે છે. તેથી સર્વરીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન એ બેની મર્યાદા ભિન્ન ભિન્ન છે, બેની પદ્ધતિ ભિન્ન ભિન્ન છે, બંનેના ઉદ્દેશ ભિન્ન ભિન્ન છે, અને બંનેનો આધાર વિભિન્ન જ્ઞાનપર છે ઇત્યાદિ હેતુઓને લખને એ બંનેનો વિરોધ કદાપિ સંભવતો નથી. જો એ બેનો કાષ્ઠપણ સંબંધ છે તો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનું ઉપાકારક છે. તેથી સુઘ મનુષ્યોએ એનો એ અર્થમાં જ ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે.

વાસ્તવ અમરત્વ અને સત્કીર્તિ.

સાચા પ્રેમવડે વિશુ વરા કરી, સાચાં મુખે જે વહાં,
તે તો આ લવમાં સુકીર્તિ લઈને, જાણે વસી છે રહ્યાં;
જેણે આ ઉરમાં સમસ્ત વિપુને, જ્ઞાનાગ્નિએ છે દહ્યાં,
તેને આ જગમાં સદા અમર ને, સત્કીર્તિવાળા કહ્યા.

એ હિતનો જ બોધ છે. એ પ્રસંગો જીવનના તથા આરોગ્યની હાનિના છે તેથી એ સમયે જીવનતત્ત્વને સંરક્ષણ કરનાર સંયમ કરવાનું શાસ્ત્ર પ્રબોધે છે. જપક્રિયા પણ જીવન-તત્ત્વને સંરક્ષણ કરનાર સમર્થ સાધન છે તેથી શાસ્ત્ર તેનું વિધાન કરે એ ઉચિત છે. વાતાવરણની અશુદ્ધિ આપણા આરોગ્યનો ભંગ નહિ કરે માટે તે સમયે સ્વચ્છતા સર્વિ-રૂપ સેવવાની આવશ્યકતા હોવાથી સ્નાનનું શાસ્ત્ર વિધાન કરી આપણા પરોપકાર કરે છે. વાતાવરણની અને પાર્થિવજાતની એ પ્રકરના અભાવને ક્ષીણે અશુદ્ધિ થાય છે, રોગવર્ધક સૂક્ષ્મજંતુઓ અને આરોગ્યનો ભંગ કરનાર રાસાયનિક ફેરફારો આસપાસ અને હવામાં થઈ રહે છે અને તેની અસર ને ત્વરાથી મટાડી કરે એવાં આપણાં ખુલાં વસ્ત્રો, નૃપકવાન આદિ પદાર્થો તેને જળવડે પુનઃ શુદ્ધ કરવાનું જણાવવામાં આવે છે. કોઈ પણ મસ્તિ-સ્થાનમાં, મોટા વિપ્રચકાઆદિ પ્રસારેલાં છે તે સ્થાનમાં જવાથી જેમ રોગકર જાણ્યોનો સ્પર્શ વસ્ત્રોને થાય છે અને તેની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે તે જ પ્રમાણે આરોગ્યની હાનિને કરનાર જાણ્યો અને સૂક્ષ્મ જંતુઓ વસ્ત્રોપર લાગી રહેવાનો સંભવ હોવાથી વસ્ત્રોને ધોઈ નાખવાનું શાસ્ત્ર ઉપદેશ છે. મટાડી થઈ રહ્યા પછી પણ સ્નાન કરવાનું શાસ્ત્ર વિધાન કરે છે તેમાં પણ લૌકિક આશય આ હોવો સંભવે છે. આરંભક સ્નાન તે તે આરોગ્યના વિધાતક જાણ્યો ને ઉત્પન્ન થવાના છે તે આપણને હાનિ ન કરે તે માટે છે, તેમ એ ઉત્પન્ન થઈ આપણને સ્પર્શ કરવા પામેલાં એ જાણ્યો પછીથી આપણને અને આપણા સંબંધમાં આવનાર છતરને હાનિ ન કરે તેમાટે પાછળનું દ્વિતીય સ્નાન છે.

વનસ્પતિઆદિ પદાર્થો, ધૂત, તૈલ, પકવાન, અપકવાન આદિ પદાર્થો સર્વ બહારથી સરખી અસરને પામનાર નથી. કોઈ સત્ત્વર અસર પામે તેવાં છે તેા કોઈને અસર પામતાં હીઈ સમયની અપેક્ષા રહે છે. આથી ને સત્ત્વર અસર પામનાર પદાર્થો છે, તથા જેનાં સૌર પ્રકાશાદિના અભાવથી હાનિકર રાસાયનિક ફેરફાર થનાર છે તેવા પદાર્થોના મટાડી-પછી ઉપયોગ ન કરવો અને તેને ફેંટી દેવાનું શાસ્ત્ર જણાવે તે સર્વોચ્ચ યોગ્ય જ છે.

સંયમ અને જપ ઉપર જણાવ્યું અને જીવનના સૌરક્ષણમાં અતિઉપયોગી ક્રિયા છે. તે કરવાને અસમર્થ મનુષ્યોમાટે દાન એ સમર્થ સત્ક્રિયા છે, તેથી શાસ્ત્ર દાન આપ-વાનું જણાવે છે. એ દાન આપવાની દૂરજ સર્વને હોય છે તેથી એ સમયે દાનનો પ્રતિ-મદ કરનાર કોઈ ઉન્નત વ્યક્તિ મળવી કઠિન છે માટે નીચ પાત્રને દાન આપવામાં આવે છે. કાશીમાં દેવરથાને એ સમયે પણ બ્રહ્મણે દાન લે છે ત્યાં એ સમયે બ્રહ્મણે જ દાન આપવાનો પ્રચાર છે અને નીચ પાત્રને દાન આપવાની પદ્ધતિ નથી. આ તરફ પણ કેટલેક સ્થળે એ સમયે બ્રહ્મણે દાન લેતા નથી પણ દાનનો સંકલ્પ કરાવી રાખે છે અને મદજુ મુક્ત થયા પછી તે દાન લે છે. આમ થાય છે ત્યાં દાન બ્રહ્મણે જ આપવામાં આવે છે. તેથી દાનનાં સંબંધમાં ચાલતી પદ્ધતિ સકારણ છે એમ સમજાય છે.

જપક્રિયા વિવિધ લોકના સંબંધવાળી ક્રિયા છે કેમકે એમાં શબ્દોની આનુપૂર્વી તથા મંત્રદેવતા ઉભયનો સંબંધ છે. તેથી મદજુનો વ્યતિકર યતાં તે સમયે એ મંત્રની આનુપૂર્વી કેવા સ્થલ સૂક્ષ્મ આદિલને ઉપજાવે છે તથા એ મંત્રના દેવતા એ સમયને કેવા પ્રકારે અવલોકે છે હતાદિ સંકેત જણનાર જ એનું જ યથાર્થ ફળ આંકી શકે છે. તેથી એ સર્વનું અવલોકન કરી એ મંત્રનું જપનું પુરસ્કારજેટલું ફળ છે એમ કહેવામાં

આવે તો તે અયોગ્ય નથી. અથવા તો એ સમયે એ જીવનના રક્ષણને માટે અત્યંત આવશ્યકક્રિયા ગણી અર્થવાદરૂપે એ ફલકચન હોય તો તે પણ અનુચિત નથી.

આ પ્રમાણે લૌકિક કારણોનો વિચાર કરતાં મહત્ત્વસમયે શાસ્ત્ર જે જે ક્રિયાઓનું વિધાન કરે છે તે સકારણ જણાય છે, અને તેટલાનો જ વિચાર કરવામાં આવે તો પણ એ વિધાન તથા ખગોળવિજ્ઞાન જે મહત્ત્વનાં કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે તેમાં સર્વોચ્ચ અવિરોધ યદ્ય રહે છે. આ ઉપરાંત એ સર્વ ક્રિયા ઉપર જણાવ્યું તેમ અદૃષ્ટ કારણોને લીધે પણ વિધાન કરવામાં આવી છે. શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટકરતાં અદૃષ્ટ કારણ પ્રધાનપદ ભોગવે છે, પણ તે લોકના લક્ષમાં સ્પષ્ટ આવી શકે તેમ નથી તેથી તેને અદૃષ્ટ; પુણ્ય ક્રત્યાદિ નામથી જ સામાન્યરીતે ઓળખાવી શાસ્ત્ર વિરામ પામે છે. અને લૌકિક દૃષ્ટ કારણો તો મનુષ્યમતિથી જ્ઞાત થઈ શકે છે તેથી એની શાસ્ત્રમાં ઉપેક્ષા છે. તેથી એ સર્વ રીતે ઋણના સંબંધમાં શાસ્ત્રનો અને વિજ્ઞાનનો લેશ પણ વિરોધ નથી એ સમજાય છે.

આ જ પ્રમાણે તિથિઓને પવિત્ર માનવામાં આવી છે, જેને મુખ્ય પર્વરૂપ કહેવામાં આવી છે તે તિથિઓ ચંદ્રની કલામાત્રના પરિણામ હોય છતાં પવિત્ર હોય એમાં લેશ પણ વિરોધ નથી. એ તિથિઓ પિતૃઓસાથે સંબંધવાળા છે અને તેથી એની પવિત્રતાના અદૃષ્ટ કારણો એ લોકના સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે કે જેનો લક્ષ એ લોકસાથેનો સંબંધ જેમને પ્રત્યક્ષ નથી એવા મનુષ્યોને આવી શકે તેમ નથી.

આ નિયમપ્રમાણે અમુક દિવસોએ ઇષ્ટ કરવી, અમુક સમયે કરેલો યજ્ઞ અનંત ફલને આપનાર છે ક્રત્યાદિ શાસ્ત્રવચનો અને એ સંબંધી યજ્ઞ વિજ્ઞાનથી સકારણ સ્પષ્ટીકરણ એકબીજાના વિરોધી નથી. વસ્તુતઃ તો શાસ્ત્ર એ મુખ્ય સૂત્રસ્થાનીય છે અને વિવિધ વિજ્ઞાન તેના ભાષ્યરૂપ છે. શાસ્ત્રે કરેલાં વિધિનિષેધની ઉપપત્તિ વિવિધ વિજ્ઞાનની શોધો કરી શકે છે, પણ શાસ્ત્રની સામે યુદ્ધ કરવા વિજ્ઞાનને મૂકવું એ ઉલ્લંઘના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ સૂચવે છે. તેથી સર્વરીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન એ બેની મર્યાદા ભિન્ન ભિન્ન છે, બેની પદ્ધતિ ભિન્ન ભિન્ન છે, બંનેના ઉદ્દેશ ભિન્ન ભિન્ન છે, અને બંનેનો આધાર વિભિન્ન જ્ઞાનપર છે ક્રત્યાદિ હેતુઓને લઈને એ બંનેનો વિરોધ કદાપિ સંભવતો નથી. જો એ બેનો કાંઈપણ સંબંધ છે તો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનું ઉપાકારક છે. તેથી સ્વયં મનુષ્યોએ એનો એ અર્થમાં જ ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે.

વાસ્તવ અમરત્વ અને સત્કીર્તિ.

સાચા પ્રેમવડે વિશુ વશ કરી, સાચાં સુખે જે વહાં,
તે તો આ લવમાં સુકીર્તિ લઈને, જાણે વસી છે રહ્યાં;
જેણે આ ઉરમાં સમસ્ત રિપુને, જ્ઞાનાગ્નિએ છે દહ્યાં,
તેને આ જગમાં સદા અમર ને, સત્કીર્તિવાળા કહ્યા.

ईशज्ञप्ति.

— सत्यनु-स्वर्ष.

“ सत्यस्वर्षने स'लारीએ,
ભુ'ડા મનવાને વારી રે હે છ. ”

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યછ.

• સત્યેન હમ્પસ્તપસા હોપ આત્મા.

[સત્ય તથા તપવડે આ આત્માનો અનુભવ થાય છે.]

—મુષ્ઠકાઉપનિષદ્.૬૩, ૧, ૫.

ઈશ્વરના સ્વર્ષનો વાસ્તવ અનુભવ કરવાની અત્યંત અભિલાષા કયા મુમુક્ષુના અંતરમાં સંદોષિત નામત નથી રહેતી ? પરંતુ તે જ મુમુક્ષુનું અંતઃકરણ આ વાર્તાની સાક્ષી પૂરતું હોય છે કે ઈશ્વરનો અનુભવ થવામાટે 'ઈશ્વરના શુણ્ણલક્ષણના જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન થવું જોઈએ' તેથી ઈશ્વરના સ્વર્ષનો અનુભવ કરવા માટે પ્રથમ ઈશ્વરનાં શુણ્ણલક્ષણોનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, અને જેનાવડે તે સ્વર્ષનું ધ્યાન કરવાનું છે તે ચિત્તવૃત્તિમાં ઈશ્વરનાં લક્ષણોનું પ્રથમ સ્પષ્ટ ચિત્ર રચાવું જોઈએ.

આથી એ ચિત્ર રચવાને માટે ઈશ્વરનાં કયાં કયાં લક્ષણો છે એ પ્રશ્નનું ઉત્તર તત્કાળ જ જાણવાની અગત્ય રહે છે.

શાસ્ત્રો કહે છે કે સત્ ચિત્ત તથા આનન્દ 'એ ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો ઈશ્વરનાં છે. અને તેથી જ શ્રુતિ કહે છે કે 'સત્યના જ્ઞાનવડે આ આત્મા અનુભવગમ્ય છે.' ઈશ્વરનાં લક્ષણોમાં પ્રથમ સ્થાન સત્યને મળ્યું છે. આથી ઈશ્વરના સ્વર્ષને અનુભવવાની ઇચ્છાવાળાએ આ સત્યને જાણવું જોઈએ.

આપણે આ સત્યને આ સત્યસ્વર્ષ અંશનો વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

સત્ય શબ્દ ક્રોધ, પશુ મનુષ્યના કાનને આગે અનુભવે નથી, પરંતુ તે જ પ્રમાણે સત્યનું સ્વર્ષ ક્રોધ વિરહને જ જાણીતું હશે. 'સત્ય જોવાનું, 'સત્ય માર્ગે ચાલવું' એ પ્રકારે વ્યવહારના કાર્યોમાં વપરાતા અર્થજેટલું જ મનુષ્યના મોટા ભાગને સત્ય શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ આ શબ્દ ઈશ્વરના કયા તત્વનો નિર્દેશ કરે છે તે જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે.

જો કે આ 'વિશ્વમાં' પ્રવર્તતી ચેતનસત્તા 'આ' સત્યનું જ ન્યાત્મ ઉદ્ધારન કરવાને પ્રયત્ન કરી રહી છે, પરંતુ તેટલા ઉંડા ઉતરીને તે સત્યનો વિવેક કરવા પ્રતિ મનુષ્યોનું એટલું તો એણે લક્ષ્ય છે કે તેનો ખ્યાલસરખો પશુ તેને આવવો કઠિન છે.

પરંતુ વિશ્વના જડ પદાર્થો અને જડસંસ્કારો વ્યાપારિયો અમિત યજ્ઞ, અને ધણો કાળ તેને બોગવેલા છતાં તેમાંથી વાસ્તવ તાત્પર્યથી શાશ્વત સુખની કશી જ પ્રતીતિ થતી નથી, એ પ્રકારનો જ્યારે મનુષ્યને અનુભવ થાય છે ત્યારે મનુષ્યની દષ્ટિ વિશ્વના સમગ્ર જડ અંશને બાબુએ મૂકીને કાંઈ બીજું જોવાને પ્રયત્ન કરે છે. તે સમયે તેની ઈશ્વર અથવા ચેતનતત્ત્વપ્રતિ દષ્ટિ વળે છે.

જ્યારે આવી રીતે ભુદી દિશાપ્રતિ મનુષ્યની દષ્ટિ વળે છે, ત્યારે તેને કંઈ કંઈ એ પ્રકારનું સમજાવા માંડે છે કે અત્યાર સુધી જે કંઈ જોયું અને અનુભવ્યું તે બધું મિથ્યા અને અપૂર્ણ છે. તો દિવસ અને રાત્રિ, સ્વામતા અને શુભ્રતા, દષ્ટિ અને અંધત્વ એ જે વિરોધી પદાર્થો, અવસ્થા, ગુણ, દ્રવ્ય, આદિની જ્યાં ત્યાં પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે મિથ્યાથી વિરોધી જે સત્ય અને અપૂર્ણતાની વિરોધી જે પૂર્ણતા તેનું પણ અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ. અને પૂર્વે ગણાવેલી વિરોધી રિયલિટીઓનો જોગ અહિં જ અનુભવ થાય છે તેમ મિથ્યાપણાની અને અપૂર્ણતાની વિરોધી રિયલિટીઓનો પણ અહિં જ અનુભવ થવો જોઈએ.

આમ યત્ન સત્ય એ શું છે, સત્યમાં શું બાવ રહેતો છે, સત્યમાં શું શું સામર્થ્ય છે, તે ક્યાં છે, શાવડે પ્રતીત થાય છે, કેવી રીતે અનુભવાય છે એ વગેરે પ્રશ્નો તેને વારંવાર પ્રકટે છે, અને મિથ્યાત્વથી વિરોધી જે સત્ય તેને કાંઈ પણ રીતે જોવા બળવાની શ્રમિ તેના અંતરમાં વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં ઉઠવા માંડે છે.

આ સત્ય અને તેનું સ્વરૂપ દર્શાવતું તથા તેના સામાન્ય સાધનોની પ્રક્રિયાઓ જણાવવી એ શાસ્ત્રોનો હેતુ છે, શાસ્ત્રમાત્ર પ્રધાનપણે એક જ ઉદ્દેશ કરી રહ્યાં છે, એક જ વસ્તુપ્રતિ મનુષ્યોનું લક્ષ્ય બેસી રહ્યાં છે, અને તે સત્ય, સત્યના વાસ્તવ સ્વરૂપપ્રતિ મનુષ્યોને પરિણામે આકર્ષી લાવવાને માટે, આરંભથી જ તે દિશાપ્રતિ એમની લક્ષણ રહે તેને લઈને શાસ્ત્રોએ મનુષ્યોના આરંભક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આ સત્યનું સૂચન-સ્વરૂપ-દર્શાવતાં શાસન કર્યું છે કે સત્ય વદ-સત્ય બોલો.

સ્વદેવં સૌમ્યેદમ્ન ઘાસીત—” હે સૌમ્ય ! સઉથી પ્રથમ કેવલ સત્ જ હતું.” એ શ્રુતિવાક્ય સત્યરૂપ વસ્તુની પુરાણતાને દર્શાવી તેમાં સાધકની નિસીદાવૃત્તિને જાગ્રત્ કરીને તે વસ્તુને અનુભવ કરવાનો ઉપદેશ દે છે. સત્ એ નિઃકાંધાબાધિત છે. અને તેથી તેનો કાંઈ પણ કાલમાં અનુભવ ન થઈ શકે એમ નથી. અને જ્યાં સુધી સત્ય તત્ત્વમાં મનિનો લેશ પણ સંચાર નથી થયો હોતો ત્યાં સુધી તે મનુષ્યને ઈશ્વરની અન્ય કળાઓ જે ચિત્ તથા આનંદરૂપે જણાવાય છે, તેને અનુભવ પણ સહજ થઈ પડતો નથી.

આ પ્રકારે સત્ય એ પરમ જ્ઞાતવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય તથા અનુભવ્ય હરે છે. જે કેવલ સત્યરૂપ નથી તે વસ્તુતઃ જણાવી યોગ્ય નથી, જે સત્ય નથી તે વાસ્તવિકરિતે જોતાં મેળવવા યોગ્ય કે અનુભવવા યોગ્ય નથી એ સર્વ ભુદિમાન નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કરે છે. એનો જ પૂર્વના સમર્થ અધિભુનિઓએ બળવંતો પ્રધાન કર્યો છે, એની જ ઉપાસના અને ધ્યાન કરતાં હજી છે કે સત્ય પરં ધીનદી. (અને પરમ સત્યનું ધ્યાન કરીએ છીએ.)

જેમ ક્ષિતિજમાં અરુણરૂપે દીપ્તિમાન થતો પ્રકાશ ખીન્નું કાંઈ નથી પણ સૂર્ય જ છે, તેમ ઈશ્વરરૂપ સૂર્યનું પ્રથમ દર્શન અરુણરૂપ સત્યની કલાવડે થાય છે, બાકી સત્તથા ઈશ્વરમાં કશો જ ભેદ નથી. આ સત્યનું સ્વરૂપ દર્શાવનારને શાસ્ત્રો 'સદ્ગુરુ' એવી સંજ્ઞા આપે છે. શાસ્ત્રમાર્ગે કંઠરવધી સદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય અને તેમની અનિવાર્ય અગત્યનું જે કથન કરે છે તેનો હેતુ આ જ છે કે જે પરમ સત્યરૂપ વસ્તુ છે તેનો અધિકારિ અંતઃકરણમાં વિવિધ બોધવડે તથા સાધનવડે તે અનુભવ કરાવે છે, અને જે અંતઃકરણ તેવા અધિકારવિનાનું છે તેને તે અધિકારની પ્રાપ્તિ પણ એ જ સદ્ગુરુ કરાવી આપે છે. અને તેથી જ અધિકારી અનધિકારી સર્વને સદ્ગુરુની અત્યંત આવસ્પક્તા રાણી છે.

સત્યનું જ્ઞાન કરાવવામાં જે કેવલ ગુરુ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે તે જ સદ્ગુરુ છે. આથી સદ્ગુરુતત્ત્વ એ સત્ય અથવા સત્ય એ સદ્ગુરુતત્ત્વ છે એમ કહેવામાં કશો વિરોધ નથી. આવા અલૌકિક પુરુષને માટે જ સમર્થ શંકરાચાર્ય વડે છે કે દુષ્ટાન્તો નૈવ દુષ્ટ-સ્ત્રિભુવનજડરે સદ્ગુરોર્જ્ઞાન દાતુઃ અર્થાત્ જ્ઞાનદાતા સદ્ગુરુને આપી શકાય એવી કાંઈ પણ ઉપમા આ ત્રિલોકમાં જડતી નથી. સદ્ગુરુના અપૂર્વ માહાત્મ્યને હેતુ પણ એ જ શ્લોકના અવધિમાં જણાવી દીધી છે કે સદ્ગુરુ પોતાના શિષ્યને પોતાના તુલ્ય અર્થાત્ કેવલ સત્યરૂપ જ કરી મૂકે છે.

આમ હોવાથી પ્રશુદ્ધ પુરુષોએ એ પ્રણાલિકા રચાવી છે કે સત્યના જ્ઞાનની ઇચ્છા-વાળાએ પોતાના મિથ્યાભિમાનના સર્વ સમર્પણપૂર્વક અભિમુખ્ય વૃત્તિસહિત સદ્ગુરુપ્રતિ જઈ અને વિનયવિવેકાદિવડે પૂછવું કે હે ભગવદ્ ! સત્યનું સ્વરૂપ શું છે.

મનુષ્ય આ જગત્પ્રપંચનો કંઈ કાળ ભોગ કરે છે, અને પરિણામે જગત્ તથા તેનાં કાર્યોની નિઃસારતા ભુગે છે, અને અત્યંત પરિશ્રમ કરવા છતાં તેમાંથી વાસ્તવ સુખસંતોષ ઉપભવે એવું કશું જ મેળવેલું તેને જણાતું નથી, અને તેનાં ઉદ્વેગ અને અસંતોષ મટતાં જણાતાં નથી ત્યારે તે ઉંઘમાંથી જગતો હોય તેમ સાવધાન થાય છે, અને તે કાળે તેના અંતઃકરણમાં એક જ અશ્ર પ્રકટે છે કે-જપારે આ સધળું જ મિથ્યા છે, સર્વમાં કશું જ શાશ્વત નથી તો પછી સત્ય ક્યાં અને શું છે ?

મનુષ્યોનો મોટો ભાગ એમ માનતો હોય છે કે અનુભવ ધીમે ધીમે સત્ય સમજાવે છે, જગત્ના વિવિધ અનુભવોના પરિણામે સત્યનું સ્વરૂપ તે મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તરી આવે છે, પરંતુ તે પ્રમાણ નથી. જગત્નો અનુભવ ધણું ધણું તો જગત્ના મિથ્યાત્વનો અને ને પણ ધણી વખત તો કાંઈ વિચલણ પ્રકારના પ્રાતિજન્ય મિથ્યાત્વનો અનુભવ કરાવે છે, પણ તેટલા માત્રથી કેવળ સત્યની પ્રતીતિ થાય છે એમ નથી.

સત્યનું સ્વરૂપ આત્માની સદ્ગોષલક્ષિયવડે (Soul Perception, અંતરથી સ્પર્શવું જ્ઞાન) થાય છે, આત્માના સદ્અંશનું ચિંતન, મનન ધારણા અને ધ્યાનવડે જ સત્યનો પ્રકાશ અનુભવાય છે જે સદા નયો તે અસત્ છે, જે વિકારી છે તે અસત્ છે, અને તેથી તેના વિકારી અને અનિત્યના ચિંતનાદિવડે કદાપિ સત્યની પ્રતીતિ થતી નથી. અધિકારવડે જેમ પ્રકાશની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ જેમાં અસત્ય જ રહેલું છે એવા સાધનમાત્રથી સત્યની ઝાંખી થતી નથી. જે નિત્ય નિર્વિકાર અને વિશુ અર્થાત્ સર્વજ વ્યાપક છે તેમાં પ્રવેશવાથી જ સત્યનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજાય છે. (અપૂર્ણ.)

સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની કલા.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૦૬ થી.)

અકરણ ૫.

જેને આપણે વિચારો કહીએ છીએ તે ખીલુ કશું જ નથી, પણ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા જ્ઞાનમાંથી જે અંશે આપણાપ્રતિ આપણે આકર્ષ્યા હોય છે તે છે.

વિચાર અથવા જ્ઞાન કાષ્ઠ પુસ્તકમાં ભરેલું હોયું નથી. પુસ્તક તો કાગળ અને શાહીનું બનેલું હોય છે, પણ તેમાં જે નિશાનીઓ અથવા અક્ષરો હોય છે, તેઓ, જેમ તમે કાષ્ઠ પુષ્પને અથવા કાષ્ઠ ખીલુ વરતુને, જુઓ છો, અને તેઓ જેમ વિચારનાં આદિલનોને તમારામાં ભગત કરે છે, તેમ દષ્ટિદ્વારા તમારા મગજઉપર અસર કરે છે, અને તેથી કરીને જ્યારે કાષ્ઠ લેખકનો લેખ તમે વાંચો છો ત્યારે તમારી છદ્ધિયો તમારા મગજમાં જે તંતુને કંપાવવો હોય તેને જ કંપાવે છે, અને તેમ થતાં લેખ સખતી વખતે લેખકના મગજે જેવાં આદિલનો પ્રકટાવીને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા જ્ઞાનમાંથી વિચારો આકર્ષતી લેખ લખ્યો હોય, તે જ વિચારો બહારથી તમારાપ્રતિ આકર્ષાઈ વ્યાપી તમને તેમનું જાન કરાવે છે.

અમુકના મગજમાં અત્યંત જ્ઞાન ભરેલું છે, અથવા અમુકના મગજમાં અત્યંત ઘેાડું ભરેલું છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે સાચું નથી. કાષ્ઠના મગજમાં કે શરીરમાં જ્ઞાન ભર્યું જ નથી. સર્વવ્યાપક જ્ઞાનમાંથી તેને આકર્ષતા જેને અધિક આવડે છે, અર્થાત્ જેણે પોતાના મગજના તંતુઓને અમુક પ્રકારે કંપાવવાનું અધિક સિદ્ધ કર્યું છે, તેને પોતાનામાં અધિક જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે, અને જેને ન્યૂન આકર્ષતા આવડે છે, અર્થાત્ જેણે પોતાના મગજના તંતુઓને અમુક પ્રકારે કંપાવવાનો અભ્યાસ સિદ્ધ કર્યો હોતો નથી, તેને પોતાનામાં તે જ્ઞાનની પ્રતીતિ થતી નથી. દુનિયામાં એક મનુષ્યવિના સર્વનું મૃત્યુ થતું તોપણ પૂર્વના મનુષ્યોએ પ્રકટાવેલું સમજી જ્ઞાન અને તેથી અધિક જ્ઞાન તે એક મનુષ્ય પોતાનામાં પ્રકટાવવા સમર્થ છે. કારણ કે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું જ્ઞાન મનુષ્યોના મરવાસાથે મરી જતું નથી.

કાષ્ઠ પુસ્તક જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે લેખકને જેટલા વિચારો તે સખતી વખતે સ્ફુર્પાં હોય છે તે બધા જ તેના લેખથી આપણને સ્ફુરે છે, એવું કંઈ નથી. પ્રસંગે લેખકને સ્ફુર્પાં હોય છે, તેના કરતાં અત્યંતગુણ્યુધિક આપણને સ્ફુરે છે; પ્રસંગે તેથી ન્યૂન પણ સ્ફુરે છે. આપણા મગજના તંતુઓના કંપઉપર સઘળો આધાર હોય છે. લેખકના મગજકરતાં આપણું મગજ કંપવાની અધિક યોગ્યતાવાળું હોય છે તો જે વિચારનું લેખકને જાન થયું હોયું નથી તેવા અનેક વિચારોનું આપણને જાન થાય છે; અને લેખકના મગજકરતાં આપણું મગજ કંપવાની ન્યૂન યોગ્યતાવાળું

હોય છે, અર્થાત્ લેખકના મગજના તંતુઓ જે પ્રકારે કપ્પા હોય છે તે પ્રકારે કંપવાનો આપણા મગજના તંતુઓને કોઈ-દિવસ અભ્યાસ નથી હોતો, તો લેખકનો લેખ આપણને તુંગરીમાં કંકરાજેવો યાય છે.

કોઈ લેખ વાંચવાથી આપણા મનના દારૂ, કરુણા, શૂંગાર વગેરે જે વિવિધ રસોનું ભન થાય છે, તે ભાન તે લેખકના શબ્દો કરાવતા નથી, પણ એ શબ્દોવડે મગજમાં થયેલા કંપથી જે વિચારો બહારથી આપણાપ્રતિ અંધારું આકર્ષી આણીએ છીએ તે વિચારો આપણામાં વિવિધ લાગણીઓ અને મનોભાવો ઉપજાવે છે. કોઈ કોઈ વખતે માત્ર એકાદ શબ્દથી જ આપણા મગજનો તંતુ કંપે છે, અને તે કંપતા જ તેના સંબંધના અસંખ્ય વિચારો આપણાપ્રતિ આકર્ષાઈ આવે છે. કોઈ કોઈ સમયે આ વિચારો પહેલી જ વાર આપણા મગજમાં રુપુરે છે. મગજમાં તેઓ ક્યાંથી આવે છે ? શું અંધમાંથી ? નહિ જ. જ્ઞાનનો મહોદધિ જે સર્વત્ર વ્યાપી રહેતો છે તેમાંથી.

જે કામ તમે કદી કર્યું હોય તેવું તમને સ્મરણમાં ન આવતું હોય અથવા જે ભે જોયું અથવા સાંભળ્યું ન હોય તેના વિચારો તમારા મનમાં આવ્યાનો શું તમને અનુભવ નથી થયો ? ઇચ્છા વિના અથવા કશો પણ પ્રપન્ન કર્યવિના તેવા વિચારો તમને આવ્યા હોય છે, અને તેમ છતાં તે વિચારો એટલા તો તાદૃશ અને ખરેખરા હોય છે કે જાણે તે વિચારો તમારા પોતાના જ હોય એમ તપને ભાન યાય છે. વળી તેના તે જ વિચારો એક વાર નહિ પણ અનેક વાર ફરી ફરીને તમારા મગજમાં આવે છે. સહીશિ હેલાં આવા વિચારો જ્યારે તપને આવ્યા હોય છે ત્યારે તે કાંઈ સ્મરણશક્તિપાંથી ઠીકઠોલા વિચારો હોના નથી, કારણ કે એમ જે હોય તો તે વિચારોનો તમારા બૂન-હાસના જીવનસાથે કંઈ પણ સંબંધ તમને સાંભરી આવ્યાપિના રહે જ નહિ. આ પ્રમાણે છે તો પછી શા માટે બીજી કે ત્રીજી વાર સ્મરણશક્તિપાંથી તે તમને સ્પુરવા જોઈએ ? એક વાર જ્યાંથી તેઓ આવ્યા ત્યાંથી જ બીજીવાર તેઓ આવે છે, એ માનવું વધારે યોગ્ય છે. જે સાધનવડે એક વાર તેમ જની શક્યું છે, તેના જ વડે બીજી વાર, ત્રીજી વાર અને સોમી વાર પણ તેનું તે જની શક્યું સંભવિત છે. એક રીતે જે કામ સાર્થી સકાય છે, તેને સિદ્ધ કરવામાં જે રીતો વાપરવાનું—પ્રથમ વિચાર સ્પુરવાની અને બીજી તેને ફરી ફરીને સ્મરણમાં આણવાની—એમ જે રીત વાપરવાનું કોઈ રીતે યોગ્ય ગણી શકાય જ નહિ. જે રીત અને માનસિક શક્તિ, એક વિચારને મગજમાં પ્રકટાવે છે, તે જ રીત અને તે જ શક્તિ સપગા જ વિચારોને પ્રકટાવે છે. જે કરવાની જરૂર છે તે એ જ કે એક જ પ્રકારનો પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાને માટે એક જ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રકટાવવી. એકનું એક કારણ હમેશાં એકનું એક જ કાર્ય પ્રકટાવે છે.

જે જે વાતોનું આપણે પુનઃ સ્મરણ કરીએ છીએ તે સર્વ વિચારદ્વારા આપણે કરીએ છીએ. અને આ વિચારો આપણા મગજમાં ચિત્રરૂપે દર્શન દે છે. એ વાતનો આપણને સર્વને અનુભવ છે ચિત્રરૂપે આપણા મગજમાં જે તેઓ ન આવતા હોત તો આપણે તેમને કદી પણ સપજી શકત નહિ જ્યારે ‘ગાપ’ શબ્દને આપણે કોઈ પુસ્તકમાં જોયેલા વાંચીએ છીએ ત્યારે તેના ચિત્રને આપણી માનસિક દૃષ્ટિ તરફાળી જુએ

છે. પૂર્વે અનુભવેલા પ્રસંગોનાં ચિત્રોને આપણે પાછાં સ્મરણમાં આણી શકીએ છીએ, એ જેમ સાચું છે, તેમ કાંઈ અધારી કાટડીમાં જબ્બને, તેવી જ માનાસિક ક્રિયા કરીને નહિ અનુભવેલા પ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ આપણે આપણા મગજમાં ખડાં કરી શકીએ છીએ, એ પણ તેટલું જ સાચું છે. આ નહિ અનુભવેલા પ્રસંગોનાં ચિત્રો આપણા મગજમાં ભરી રાખેલાં હોવાં ન જાહેર. કારણ કે જે તેમ હોય તો અનુભવ ક્યાંવિના, આપણા મગજમાં તેમના સરુકાર પોતાની મેળે આવીને પડ્યા થી રીતે ?

જે કાંઈ આપણે જોઈએ છીએ અને સંભળીએ છીએ તેના ઉપર અર્થાત્ આપણે અનુભવેલા વિષયોના સ્મૃતિમાં પડેલા સંસ્કારોપર આપણાં મગજને જ્ઞાનમાટે જે આધાર રાખવો પડે તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં આપણાં સધળાં દ્વાર ખુલ્લું જ મંડાવવાનાં થઈ રહે. જે આમ જ હોય તો ઘણી વાર જે નવા વિચારો આપણને સ્પૃશે છે, તે ક્યાંથી સ્પૃશ્યાં, તેના ખુલાસો થી રીતે આપવો ? કાંઈની પાસે એક અક્ષર પણ શીખ્યાવિના કેટલાક મનુષ્યો જે અસાધારણ બુદ્ધિગળ વિદ્યાકલાની વિવિધ શાખાઓમાં દર્શાવે છે, તે બળ તેમને ક્યાંથી મળ્યું ? કેટલાક મનુષ્યો પૂર્વે કદી નહિ અનેલાં એવાં કામો કરવાના વિચારો કાઢે છે, તે ક્યાંથી કાઢે છે ? મગજમાં સ્મરણશક્તિનું એક સ્થાન છે, અને પ્રાપ્ત કરેલું સઘળું જ્ઞાન તેમાં રહે છે, એ નિશ્ચયને સ્વીકારીએ તો ઉપરની બાબતોના સા ખુલાસા આપવા ?

આ લેખમાં જે વિચારો લખવામાં આવ્યા છે, તે ક્યાંકથી શીખેલા અથવા સંમિલેલા નથી; ઉલટા એ વિચારો તો હાલ જે વિચારો આ સંજ્ઞામાં પ્રવર્તે છે, તેનાથી કેવળ વિરુદ્ધ છે. તો આ વિચારો ક્યાંથી આવ્યા ? એક ચીરેલાં મુકદ્દાનાં મગજમાં રહેલાં જુરાં દ્રવ્યનું નિરીક્ષણ કરતાં આ વિચારોમાંના કેટલાક વિચારો, લેખકને પ્રથમ દિવસે આવ્યા હતા, અને તે વિચારોને સ્પષ્ટપૂર્વક અવલોકવાથી તેઓ વારંવાર પછી આવ્યાં ક્યાં હતા, અને પ્રત્યેક સમયે પોતાની સાથે યોગ્ય નવા વિચારોને લેતા આવતા હતા.

જે કાંઈ આપણે જોઈએ છીએ તેની મગજમાં છાપ પડે છે, અને આ પડેલી છાપને આપણી માનાસિક દષ્ટિઆગળ સ્મરણશક્તિ પ્રુતઃ ખડી કરે છે, એ નિશ્ચય જે ખરો હોય તો આપણાં માતાપિતા, અથવા આપણો કોઈ અલંકાર અથવા કોઈ સામાનને જપારે આપણે યાદ લાવવાની ઇચ્છા કરીએ ત્યારે આપણાં મગજમાં, તમે શું ધારો છો કે શું થયું જોઈએ ? આપણાં માતાપિતાને અથવા અલંકારને અથવા સામાનને આપણે કદાચ સેંકડો વાર કે હજારો વાર જોયાં હોય છે, અને તેની સેંકડો કે હજારો છાપ આપણા મગજમાં પડી હે.મ છે. હવે જ્યારે તેમને યાદ લાવવાને આપણે ઇચ્છીએ ત્યારે સહજ સહજ ફેરફારવાળી આ હજારો છાપો આપણી માનાસિક દષ્ટિઆગળ આવીને ઉભી રહેવાની. ખુરશીને યાદ લાવવા જતાં એક નહિ પણ સેંકડો ચિત્રો આપણી દષ્ટિસમીપ ખડાં થવાનાં. મારી કંઠમતરફ હું એક કલાકમાં સો વાર જોઉં અને સોએ વાર તેની છાપ મારો મગજમાં જૂદી જૂદી પડે તો તેવો નિયમ રચવામાં કુદરતનું કહાવણ થી રીતે ગણાય ? જે મગજમાં છાપો પડવાનો નિયમ સ્વીકારીએ તો સોએ છાપો મગજમાં પડવી જ જોઈએ, અને તેમ જો પડે તો કુદરત જે બહુ કરકસરવાળી ગણાય

છે. તે શી રીતે ગણાશે ? આ વગેરે કારણોથી મગજમાં સંસ્કાર પડવાનો સિદ્ધાંત બુંદબરેલો સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સબધમાં પૂર્વે કહેલી ખીજ એક વાત આપણે વિસરી જતી નોંધતી નથી અને તે એ કે 'મગજના' અણુમાં જે સંસ્કાર પડતો હોય, 'અને તે સંસ્કારને અવિધ્યમાં પુનઃ નિમિત્ત' થયેલો નોંધે, એનું નામ સ્મૃતિ છે, એ જો 'અર્થ' હોય 'તો મગજના' અણુ અવિનાશી હોવા જોઈએ તેમનો હાય થીવા ન જોઈએ, 'અર્થ' થવા 'તેમનું' રૂપાંતર થતું ન જોઈએ પરંતુ મગજના અણુ યાચિવ દ્રવ્ય છે, અને શરીરના ખીજ અવયવોની પેઠે જ ખોરાક વગેરેના ખતેલા છે, અને કસરતથી ધસાય છે, અને ક્રિયારહિત રહેવાથી, ક્ષીણતાને પામે છે. થોડા માસ ક્રિયારહિત રહેવાથી શરીરનો કાંઈ પણ અણુ અથવા સ્નાયુ ક્ષીણ થઈને નાશને પામે છે, એ સિદ્ધ વાર્તા છે. તો પછી કેટલાક વર્ષપૂર્વે અનુભવેલી વાત પાછી સ્મરણમાં આવે શી રીતે ? જે અણુમાં તેનો સંસ્કાર પડ્યો છે, તે અણુનું શરીરમાં અસ્તિત્વ જ ક્યાં છે ? અને અણુ જ નથી તો પછી સંસ્કાર ક્યાં ? નાનપણની સેકડો વાતો આજે આપણને જેવી બની હતી તેવી યથાર્થ સ્મરણમાં આવે છે, પરંતુ તે અવરથાનો એક પણ અણુ આજે આપણા મગજમાં નથી. વિદ્યાનુ પુરોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે મગજના અણુ દર સાઠ દિવસે નાશ પામે છે, અને નવેસરથી રચાય છે. સ્વપ્નમાં જેમ જેમ આ સબધમાં આપણે અધિક વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ મગજમાં છાપો પડવાનો સિદ્ધાંત અધિક અધિક દોષવાળો જણાતો જાય છે, અને અધિક 'આશ્ચર્ય' તો એ થાય છે કે આ 'નિશ્ચય'માં રહેલો 'દોષ' આટલા બોટલા વર્ષો થયા કેાંઈને કેમ જણાયો નહિ.

(અપૂર્ણ)

મનનો પ્રબોધ.

મન ! તું જ્યાં ત્યાં જાય, આધિદુષ્ણ વધારવા,
નિજ પદમાં ન શમાય, શરણાગતને તારવા;
વિષયતણો નથી પાર, ક્યાં લગી મેળવવા ધસે.
વર્ષે દુઃખની ધાર પણ કાં ના પાછું ખસે,
જાણે ના'વે હામ, ઇચ્છે પણ ધનધામને,
લીઠે આપે હામ, તે ન જપે શુરુનામને.
'ચઢતણો' સમુદાય, હરખી શું સુત આપશે,
દુઃખી છવ સદાય, શું તુજ દુઃખને કાપશે,
'ભલે ન દે સુખદાન, તો પણ' ભજ ભગવાનને,
નથી તેને અજ્ઞાન, 'અંતે' દે મહાદાનને.

—શ્રી મન્નસિંહાચાર્યેષુ

શ્રી જમદગ્નિચરિત.

[નાટ્ય-૩૫]

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના ૫૪ થી.)

પ્રવેશ-૧

સ્થલ—સરોવરકિપર જવતો માંગે.

પાત્ર—જલ ભરવા જતી સ્ત્રીઓ, અપિ પત્નીઓ, રૈલુકા.
|| સ્ત્રીઓ પોતપોતાના પાત્રની સરસાઇ કરતી ગાતી ગાતી નીકળે છે.]

|| 'હોવા' પાણીમાં, સખિ ! આલો'રે,

જનન સરવસ્તીર, ભરીશું આજ નીર, માળીને બીલે ચીર; મધુરાં
(નગરની) એક સ્ત્રી—

સોનાસમુ' આ માડું ખેડલું' રે,

રણકલું' લલે નૂપુર^૧, ચમકે લલે સૂર^૨, ઉલટે જોવા પુર^૩; મધુરાં
(નગરની) બીજી સ્ત્રી—

મોંઘા મૂલતું' માડું માટલું' રે,

પોળી લંકીરે રંગેલ; (લલે) હીરાહારે જડેલ, જોડો ન જોનો મહેલ^૪; મધુરાં
અપિ પત્ની—

મારો ઘડુલો કાચી માટીનો રે,

'મારા પતિનું' એ તો પોણી^૫, જે સત્યની એધાણી, જેથી ન એમ પાણી; મધુરાં
અપિ પત્ની—

(મારો) ગરબાસમો કાણો ઘંડો' રે,

તો એ ઘડામાંથી નીર, ન ટપકે લગીર, એ પ્રતિમતંહીર^૬; મધુરાં
(રૈલુકા ગાતી ગાતી પ્રવેશ છે.)

માડું ખેડું' તો ઓળી ચીરની રે,

તેમાં હું પાણી ભરી લઉં, પિયુને હું પાઉં, પતિમતા કે'વાઉં; મધુરાં.

પોદ્દેલી સ્ત્રી—(ગાતી ગાતી જંધ પડીને) વાહરે સખિ ! જોઈએ તો ખડે તારું
હીરાજડેલું માટલું ! મને તો લાગે છે કે તારે માટે જ આ તો અલ્લાએ જોતે જ ઘડ્યું

૧ ઝંઝરજોવા રણકારો કરતું, ૨ જલે સૂર્ય અગ્નિનો હોય - તેવું, ૩ આપું નગર
જોવા ઉલટે એવું, ૪ પેટલાંક માટલાંકિપર સફેદ રંગની હીટીઓ ચીતરવામાં આવે છે, તે
જલે હીરાની હારો જડી હોય એવું જણાય છે, અને જેનો જોડો લલલલા-રામના
મહેલમાં પ્રણય નથી. ૫ પરાક્રમ. ૬ માતાના ગરબા કાઢવાનાં માટલાં કાણાં કાણાંવાળાં
હોય છે તે ગરબાજોડું માટલું.

હશે ! કે તારે ઘેર જડનરીયા બેસાડયા હતા ! અને હીરાની તો મને લાગે છે કે કાંઈ ખાણે ખોદાવી હશે ! વાહ રે સખિ વાહ !

બીજી સ્ત્રી—અને સખિ ! તારૂં બેડહું ધડવાને માટે તો કેટલાએ સોનાડા બાંધ્યા હશે, નહિ વાર ! અને સોનાની તો કેટલીએ ખાણેના હાંટ વાળી હોયો હશે, ખરૂં ને ? (પરસ્પર આનંદ વિનાહ કરે છે.)

પહેલી સ્ત્રી—(બીજીને એક બાજુએ લઇ જૂઠ્ઠાને) પણ હેં સખિ ! આ કાચી માટીનો ધડો લઇને પાણી લેવા આવી છે, એ શું ! એ તો નવાઇ. તેં કાંઈ દહાડો બાવું બેચું ?

બીજી સ્ત્રી—અરે બહેન ! આજના લોકોની તો તું વાત જ જવા દેતો ! એ તો કંઈ કંઈ કળાઓનાં કરનાર. કાલુ જાણે એ માટી કેવીએ જાતની હશે, મહિં શું એ મેળવ્યું હોય તેની આપણને શું ખબર પડે ?

બીજી સ્ત્રી—અરે હા રે બહેન, એ તો કંઈ એવી જાતની મેળવણી કરી હોય કે થોડી વાર પાણી ટપી રહે. લાવ એને આપણે પૂછીએ તો ખરા. (પહેલી ઋષિપત્નીને પૂછે છે). હેં બહેન ! તમે આ ધડો કાંઈ જાતની માટીનો બનાવેલો ?

૧ ઋષિપત્ની—બહેન ! ધડો તો આપણી આ સાદી માટીનો જ છે.

પહેલી સ્ત્રી—ત્યારે એ માટીમાં કંઈ મેળવણી એવી કરેલી કે એની કારીગરી જ એવી કે જ્યાં અમાં પાણી રહે !

૧ ઋષિપત્ની—હા. બહેન ! એવું કાંઈક ખરૂં તો ખરૂં.

બીજી સ્ત્રી—(પહેલીને સ્વગત) બે, હું નહોતી કહેતી ! એ તો મહિં કંઈ ગરબડ ખરી.

પહેલી સ્ત્રી—હેં બહેન ! એમાં શી જાતની મેળવણી હશે એ કહેશો !

ઋષિપત્ની—હા બહેન, સીના ભૂપણરૂપ જે પતિવ્રતપણું તેવું બળ એ માટીમાં મેળવેલું છે.

બીજી સ્ત્રી—(સ્વગત) જોતારી, આતો કંઈ બીજું જ નીકળ્યું. (પહેલી આંતે) પણ હેં અલી ! આ કાણા વાસણમાં તે પાણી શી રીતે રહેવાનું હતું ! એમાંએ કંઈ માહ બીજી કળા હશે કે કંઈ મંતર જંતર માર્યા હશે !

પહેલી સ્ત્રી—હાસ્તે, મોટા જંતરમંતર બેસી રહ્યા છે. મને એક વાત ખબર છે કે એક મોટો રાજા હતો તે એક વખતે ખૂબ મોટા પડયો તેને સંધરણીનો રોગ થયો હતો, અને તેથી પારવિનાના બુદ્ધાજ યતા હતા. કેટકેટલાં યોસડ ઉપચાર કર્યા પણ એ રોગ મટયો નહિ. એ રાજાનો જે ધણેજ હોંશીયાર વેદ હતો તેની પાસે એક વખત રાજાનાં માણસો આવ્યાં અને કહ્યું કે તમે બરાબર દવા કરતા નથી અને તેથી પદા-રાજાનો રોગ મટતો નથી. આવું સાંભળવાથી વેદને બહુ ખેડું લાગ્યું કે હું મારાથી બને તેટલી વધારેમાં વધારે મહેનત કરું છું તો એ આ લોકો આમ કહે છે ! પછી તેણે એક આવો કાણા કાણાવાળો ધડો મંગાવ્યો. અને જે લોકો તેને કહેતા આવ્યા હતા, તેમનામાંના એકે કહ્યું, આમાં પાણી ભરો. પેલાએ પાણી ભર્યું, અને જેવું ભર્યું તેવું તરત જ પાણું નીતરી ગયું એટલે પેલા વેદે કહ્યું, હવે પાણું ભરો. પછી જ્યાં ભર્યું એટલે તે વેદે તેમાં દવાની એક નાની સરખી ચપટી નાખી. પણ જ્યાં તે ચપટી નાખી કે તે જ વખતે બહાર વધી જઈ તમામ પાણી અટપી ગયું અને ધડામાં ભરખ

રહ્યું. પછી વેદે કહ્યું. ભુઓ, હું આવી આવી દવા અન્નદાતાને આપું છું, પછી શું કરું? આથી પેલા બધાની ખાતરી યદ્ય કે વેદ દવા તો સારી જ આપે છે. તો બહેન! આવી જાતનું કંઈ પાણીમાં એ નાખતી હશે. બાપી એમને એમ તે કંઈ રહે ?

બીજી સ્ત્રી—વાહ ! તું પણ કંઈ કંઈ વાતોની જાણકાર જણાય છે તો. તોએ લાવ તો ખરી ! એને પૂછી નેહએ, નેહએ શો જવાબ આપે છે. (બીજી અધિપતિની પૂછે છે) હેં બહેન ! આવો કાણેક ધડો શું કામ લાગ્યાં છે ?

૨ અધિપતિની—બહેન ! આશ્રમમાં આ જ કુટલાજેતું પાત્ર પડ્યું હતું. બીજું કંઈ નહોતું, અને ઉતાવળ હતી એટલે આ જ લઈ આવી. ત્યાં ત્યાં આપણે પાણી સહ જવા સાથે કામ.

બીજી સ્ત્રી—હેં શું આમાં તમે પાણી કરી જશો ?

૨ અધિપતિની—હા.

બીજી સ્ત્રી—તમે શું પાણીઉપર કંઈ મંત્રજંત્ર મારશો ? આ કુટલા ને કાણા વાસ-જીમાં તે શી રીતે રહેશે ?

૨ અધિપતિની—બહેન ! મારે તો મંત્ર અને જંત્ર ને કહો તે પતિસેવા છે. હું બીજું કશું જાણતી નથી. પતિનું વચન જડમાં પ્રાણ પ્રકટાવવાને સમર્થ છે તો પછી આ કાણુવાળા અને કુટલા ધડામાં પાણી ધારણ કરવાનું બળ ન મૂંચી શકે ? એમાં તે શી મોટી વાત છે ! ખરૂં પતિવ્રતાપણું તો પૂજ્ય દેવી રેણુકાનું કે જેના વચની એણી જળ ધારણ કરી રાખે છે,

બીજી સ્ત્રી—(પહેલીને) સખિ આ તો સહીયી ચડતું ! કપડામાં પાણી ભરે છે એ શું દર્શો ?

પહેલી સ્ત્રી—(બીજીને) અરે ! એ તો મીથુકાપડાજેતું કંઈ દર્શો.

બીજી સ્ત્રી—(રેણુકાને) બહેન ! તમારું આ કપડું સાદું જ કપડું છે કે કાઈ બીજી જાતનું ?

રેણુકા—નમે જ ભુએને બહેન ! એ તો સાદું જ કપડું છે.

બીજી સ્ત્રી—(નેહને) હા. લાગે છે તો બીજા કપડાજેતું જ ત્યારે આમાં પાણી શી રીતે કરાય ! (પહેલી સ્ત્રીને પણ ખતાવે છે.)

રેણુકા—બહેન ! જેણે પતિવ્રતધર્મને યથાર્થ પાળ્યો છે, તે ને કંઈ ધારે તે કરી શકે છે. અત્રિ ઋષિના પત્ની અનસુયાએ સાક્ષાત્ ગંગાને અરણ્યમાં પોતાના પાનિવત્પના પ્રભાવે પ્રકટાવ્યાં છે તોપણ આમાં તે શું વિશેષ છે ! સીના પતિવ્રતમહિમાની તુલ્ય આ વિષમાં બીજું કંઈ જ નથી.

બીજી સ્ત્રી—બહેન ! ત્યારે ગમે તે કપડામાં તમે પાણી કરી શકો, કે આ જ કપડામાં ?

રેણુકા—અરે બહેન ! મેં તમને કહ્યું ને કે કપડાની સાથે કરી જ સંબંધ નથી ! ગમે તે કપડામાં પાણી તો ભેડું હોય તો લેવાય. કપડામાં પાણી લેવાનું બળ રહ્યું નથી, પણ સીના પતિવ્રતપણાના બળથી તેમાં પાણી રહે છે જેમ તમારા પતિ મોટા નગરશેઠ જેવા છે, તે ને કમઘડી અને શાહીથી પોતાની સડી કરે છે, તે શાહી અને કલમમાં દેવત અને માન નથી, પણ તે લખાણની જે કિંમત ઉપજે છે તે તેના લખનાર તમારા પતિ નગરશેઠ છે તેની છે, બાપી એ જ શાહી અને એ જ કલમથી બીજું કાંઈ લખે તો તેથી તેના લખાણની કિંમત કંઈ વધતી નથી, અને તમારા પતિ ગમે તેની કલમથી અને ગમે તેની શાહીથી લખે તોપણ તેમના લખાણની કિંમત ને હોય છે તેની તે જ

રહે છે, તેમ પતિવ્રતા સી ગમે. તે કપડામાં પાણી લઈ શકે છે. તેમાં કોમન કપડાની નથી, પણ તે સીના પતિવ્રતપણાની છે.

બીજી સ્ત્રી—ત્યારે બહેન ! આ ઝેળી તમે અમને આપશો ? તમે કહો તે તમને કોમત આપીએ.

રેણુકા—(સહજ હસીને) અરે બહેન, મેં તમારા પ્રશ્નનું ઉત્તર તો સમજીને પહેલેથી જ આપી દીધું છે. તમારા પતિની કલમથી કાઢ લખે. તો તેની જેમ કિંમત નથી, અને તમારા પતિ લખવામાં જે શક્તિ વાપરતા હોય તે જ બીજે વાપરે તેથી તેના લખાણની કંઈ વધારે કિંમત ઉપજતી નથી, તેમ આ ઝેળીમાં કંઈ બળ નથી, અને તેથી તેને બીજું કાંઈ વાપરે તો તેથી તેમાં પાણી ઝીલાવાનું નહિ. એટલે તમે અને લખતે શું કરશો ? પણ જો તમે ધારશો તો તમારા ઘરના કપડાંની ઝેળીમાં જળ ભરી શકશો.

બીજી સ્ત્રી—(આશ્ચર્ય પામતાં) હેં બહેન ! શું અમારાથી આવી ઝેળી કરીને તેમાં પાણી ભરી શકાય ? એ શી રીતે ? એની કળા બનાવશો ?

રેણુકા—જરૂર બહેન, શા માટે નહિ ?

પહેલી સ્ત્રી—ત્યારે તે બતાવોને.

રેણુકા—બહેન ! એ કંઈ એમ રસ્તે ચાલતાં બે ફાળમાં સમજાવી શકાય નહિ. મને આયારે વધારે અવકાશ નથી, તમારી ઇચ્છા હોય અને અમારી રોકની પહોંચીએ પધારશો તો આંખે એ સંબંધી નિરાંતે વાતચીત કરીશું.

બીજી સ્ત્રી—(રેણુકાનાં વિવેકવચન શ્રવણ કરીને અને વિનય બોધને લગભગ પામે છે, અને આ કાંઈ સાધારણ સી નથી, એમ જાણે છે, તેથી) અરે યાદ ! એ શું બોલ્યાં ? તમે તો અમારે પૂજનિક છો, તમારે ત્યાં આવવાથી અમે તો કલત્રાં પવિત્ર થઈએ. હું જરૂર કાંઈ વખત આવીશ. મને તો આવી ઝેળીમાં પાણી લાવવાનું બહુ મન થાય છે.

રેણુકા—ઝેળીમાં પાણી લાવવાનું તો શું પણ તમે જે કંઈ કરવું ધારશો તે કરી શકશો. પાત્રવ્રતપણાનો મહિમા કંઈ અદ્ભુત છે.

બીજી સ્ત્રી—એ ઉપાય જો બતાવશો તો બહેન ! તમારો મોટો ઉપકાર થશે. એમાં કંઈ ખર્ચ ખૂટણ થતું હશે તો તેનું તો પરમેશ્વરની દયાથી થઈ રહેશે.

રેણુકા—(મનથી હસીને) બહેન ! એમાં કંઈ ખર્ચ તો છે જ નહિ, અને છે તો તન, મન, ધન અને જીવન સર્વસ્વનો ભોજ આપવાનો છે. પણ એનું નામ ભોગ નથી. એ તો ઉલટો આનંદ છે. આપણા પતિને આપણું જીવનસર્વસ્વ ગણવું એ કાર્ય અહો ! કેવું મનોહર છે ! હવે હમણાં તો આપણા કામે જ ચાલો.

પહેલી સ્ત્રી—(બીજીને) અરે ચાલો જોઈએ તો ખરા કે આ બધાં વાસણોમાં પાણી શી રીતે ભરાય છે.

બે ઋષિપત્નીઓ—મગવતી રેણુકા ! આપ જલ લેવા ક્યાં પધારશો ?

રેણુકા—અગિતીઓ ! મારો કંઈ નિત્યના સ્થાનનો એકલસ નિયમ નથી. વખતે કુવેળી અથવા જળાશયમાંથી જલ ભરી લઉં છું.

પહેલી—આજ તો બધાંએ સરોવરકિપર ચાલો.

(બે ઋષિપત્નીઓ રેણુકાતરફ જુએ છે.)

રેણુકા—સર્વની ઇચ્છા હોય તો તેમ કરો.

(બે ઋષિપત્નીઓ વિનયવિવેકપૂર્વક રેણુકાને માર્ગ આપે છે, અને તેની પાછળ બધાં ચાલી નીકળે છે.)

(અપૂણ.)

॥ ॐ ॥

तत्सत परमात्मने नमः

श्री कृष्ण प्रकाश.

पुस्तक १-६. } संवत्. १९६७ना भारत { अंक १ ला.

अनुक्रमिका.

१ नवीन सु प्रकाश (कविता)	८ संसार चित (कव्य)
२ पार्थक वृद्धने के भाव	९ प्रतिभता सङ्कल्प
३ आधुनिक कथनपरी केपी होसी नोके	१० जन समाज तथा देशीय अंक शुभ पत्र
४ 'साहित्य' व्यवस्थानु' शरयु उत्तमिनामार्ग	११ विज्ञान विज्ञान प्राप्त करनाली कला
५ भाव के भाव रहेरी सु ?	१२ सु' आ विप्रेतसी के होणी ?
६ कृष्णिकारी (कव्य)	१३ वचनाष्टन
७ भाव के शक्ति (वाता)	

तन्त्री अने प्रकाशक

देवदत्त ठ रणुछोहलाठ काठ. श्री. कृष्ण आश्रम राँदौर

हिन्दुतानमां पार्थिक लयाजम पो साये डा. २-८-७

हिन्दुतान बहाल ३. ३-८-७

વાંચક વૃંદને બે બોલ

॥ ॐ તત્સત પરમાત્મને નમઃ ॥

ગાયત્રી ટ્ર્યક્ષરાંબાલાં સાક્ષસૂત્રે કમંદલુમ્ ।

શ્રીકૃત્તગવેદ કૃતોત્સર્ગા હંસ વાહન સંસ્થિતામ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્માણીં બ્રહ્મ દૈવતાં બ્રહ્મલોક નિવાસિનીમ ।

આવાહ્યામ્યહં દેવીં આપાત્રીં સૂર્ય મહલાત્ ॥ ૨ ॥

ધાગચ્છ ચરદેદેવિ ટ્ર્યક્ષ બ્રહ્મવાદિનિ ।

ગાયત્રી છન્દસાં માનવૈશ્વયોનિ નમોઽસ્તુતે ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—ગાયત્રી દેવી કે જેણે ત્રણ અક્ષર , વાળી બાળક , ૨૫૩૫ અક્ષરમાળા બ્રહ્મચર અને કૃમંડળવાળી રૂપે દેને હાથમાં લઈ હંસના વાહને બેઠેલી અને જે બ્રહ્માણી અર્ચ છે અને બ્રહ્મલોકમા રહેનારી છે, તે સૂર્યમંડળમાંથી આપનાર દેવીનું હું આવાહન કરું છું. હે બ્રહ્મવાદિની ત્રણ અક્ષરવાળી મને વરદાન આપનારી બેઠેલી માતા ગાયત્રી તમને હું મારા સાક્ષાત દંડવત નમસ્કાર કરું છું.

નૂન વર્ષના માગત્ય પ્રભાતે ગુર્જરે ભૂમિની વેરાન યદ ગદલી નૂન વાણીમાં આ કૃર્મ પ્રકાશ પ્રગટ કરતાં જોડેલો હર્ષ દેવો જોઈએ તેથી અધિક હર્ષ થવા પામે છે,

સાહિત્ય દ્વારા જન મંડળની, તેમજ જ્ઞાતિ સેવા કરવાનો શુભ પ્રસંગ આ પ્રથમજ પ્રાપ્ત થાય છે ભાગ્ય યોગ સિવાય દંદજ બનતું નથી. અનેક ઉચ્ચ પ્રકારની સેવામાંની આ પણ એક મેવા છે, જ્ઞાતિ મેવા કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ અહો ભાગ્ય ? મેવા કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થવો, એ તો દુર્લભવાત, ત્યારે એ જ્ઞાતિ સેવા કરવાના પ્રાપ્ત થએલા અપુર્વ પ્રસંગથી આ પ્રાંભ થતાં સેવકના રહ્યમાંથી ઠાંધ મારાધેલા વાક્ય નીકળી જાય તો આપના સાહિત્ય રહ્યમાં ક્ષમાનું રચાન આપી ક્ષમા આપશો. એવી આ તમારા મેવકની તે પન્ન દૃષ્ટાણ પન્નમાં પ્રયે પ્રાર્થના છે.

સાહિત્યનો પ્રકાર કાવ્યો અને તે દ્વારા જ્ઞાતિની ધાર્મિક, માનસિક, અધ્યાત્મિક, ઐ-ગૌગિક અને સંસારિક પ્રગતિ થય એવા સાહિત્યોની આપણી જ્ઞાતિમાં તેમજ દેશમાં ધણી આવશ્યકતા છે. ઉન્નતિને સિખરે પ્રાપ્ત થયેલા દેશ સાહિત્યોની ધણી મોટી સંખ્યા ધરાવે છે, અને તેના તેમની ઉન્નતિનું કારણ છે. અંગ્રેજ પ્રજા એટલું વિશાળ સાહિત્ય ધરાવે છે

કે તેની હરિશ્ચંદ્રમાં ભારત વર્ષની ત્રીસ કરોડ પ્રજાનું સાહિત્ય મૂકીએ તોપણ ટકી શકેતું નથી. આજે સમગ્ર ભારત વર્ષમાં ગ્રંથ કરતાં અને લેખકો કેટલાંક છે? હું કંઠમાં આપણું સાહિત્ય કંગાળ છે, અને ન્યાં સુધી સાહિત્યને ઉન્નત કરવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી ભારત વર્ષની ઉન્નતિ ઘની અશક્ય છે.

યુરોપ આદિ દેશોમાં ન્યાયે લેખકોને પોતાના જ્ઞાનોના જ્વેષ્ઠ્યે તેટલા નાણાં પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે આપણા દેશમાં છપામણી વીગેરેના પૈસાં પણ માથે પડે છે. આવી દસા કેમ પ્રાપ્ત થઈ છે? શ્રીમંતો દ્રવ્ય દ્વારા વિદ્વાનો તેમજ ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન આપતા નથી. જો કદાચ શ્રીમંતો વિદ્વાનોને તેમજ લેખકોને આશ્રય આપી પ્રમતે લાભ થાય એવા સાહિત્યો છપાવી, તેનો પ્રચાર કરે તો, આપણો દેશ જો કંગાલ અને અધોગતિમાં આવી ગયેલો છે. તેમાંથી મૂકત યદ-ઉત્તર થવા માટે કેટલાક વિદ્વાન લેખકોને પોતાનું સાહિત્ય લખવા બદલ નિર્વાહ પુરતા પૈસા પણ પ્રાપ્ત થતા નથી તેથી ઉત્તેજનના અભાવનું પરિણામ એ આવ્યું કે લેખકો પોતાની ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓનો લાભ આપી શકતા નથી.

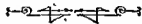
આજે અમે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કૃષ્ણ પ્રકાશ પ્રગટ કરવાનું સાહસ ઉઠાવ્યું છે. તે માત્ર હમારી પેતાનીજ હીંમત ઉપર નહીં. પરંતુ શાંતિના સાહિત્ય ઉપાસકો અમારા કાર્યમાં યથા શક્તિ તન, મન, ધનથી આશ્રય આપવામાં પાછી પાતી ન કરે, એવા નિશ્ચયથીજ આ પ્રકાશ મહાર પાડ્યું છે. જો દરેક સાહિત્ય પ્રેમી ધારે અને ધ્યાનમાં લઈ આ માસિક માટે એકેક માહક વધારી આપે, તો હમારા ગ્રાહકોમાં વધારો થવો જશે, તેમ તેમ હમારા જ્ઞાન હીતના ઉચ્ચ આશયોને જ્ઞાનોંશે અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરતા રહેશું.

આ પ્રયાસ કયો છે. તે શક્તિ જન હીતાયેજ તેમાં કંઈ ફળની અસિદ્ધાયા શાખી નથી. જેમ ગીતામાં પણ કયું છે કે—

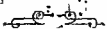
કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન

ભાવાર્થ—ફળની આશા રાખ્યા સિવાય માત્ર કર્તવ્ય કરવામાંજ પ્રેરત થવું એજ ઇષ્ટ છે. એ અમાણે અત્રે માત્ર કર્મ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરીએ એવાજ ઉદ્દેશની અપેક્ષા રાખી એ છીએ. તેના ફળની અપેક્ષા રાખતાં નથી આ યત્ન કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થને અંગે કરવામાં આવ્યો નથી અરજું જે શાંતિ, શાંતિ શાંતિ

દેવલભાર્થ રજુ છે. હમારું નંદર

આધુનિક કેલવળી કેવી હોવી જોઈએ,

મારાં-આત્મ પંથુઓ જરા ઝીણાં વિચાર કરીને યત્ને આંખ ફેરીને જુઓ, કે હાલ આપણે દેશ શાંકોરાણું અધોગતિને પ્રાપ્ત થયો છે. તો આપણને જરૂર મલમ પડશે, કે હાલમાં ભારતની સ્ત્રીઓને ઇંગ્લેંડની પદ્ધતિનુસાર કેળવણી આપાય છે તેથી ભારત જો પ્રાચીન સમયમાં પૂર્ણ જાહોજલાલીના ઉચ્ચ શિખર પર હતું, તે હાલ કંગાલ રીતિતે પ્રાપ્ત કરી બેઠું છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને પુરવના જેવી કેળવણી આપવામાં આવે છે, એવી કેળવ-

છીથી ભારતે કંઈ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી અને કરશે તે તો હું ખીલકુલ સમજી શકતો નથી. હું તો એમ અમલું છું, કે જ્યાં સુધી ભારતની સ્ત્રીઓને પ્રાચીન પદ્ધતિનુસાર ડેળવણી આપવામાં ન આવે; ત્યાં સુધી આ કંગાલ ભારતની સ્થિતિ સુધરવી મહા મુશ્કેલ છે. હાલની આધુનિક ડેળવણી જે મા આ પા. થી શરૂ કરેલી સાતમી ચોપડી સુધીની અને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાનની લુખી અને કંગાલ બનાવનારી ડેળવણીએ તો કશું લીધું કશું નથી. શાઉં કરે ! હિંદુસ્તાનની કંઈ શાળાઓમાં આર્થિક ધર્મ નીતિ, રીતીને અનુસરતા ધોરણે શિક્ષણ કર્યાં આપવામાં આવે છે ? હાલ એવી ડેળવણી આપવાને તદ્દનુસાર જ્ઞાન ધરાવનાર શિક્ષકો ક્યાં છે ? એવી ડેળવણી આપવાને સામક પૂરતા સાહિત્યો ક્યાં છે ? જ્યારે એવા શિક્ષકો અને સાહિત્યોની ખામી છે, ત્યાં સુધી પ્રાચીન ડેળવણી આપવી કાંઈ સરેલી નથી. જ્યાં સુધી તેવી પ્રાચીન ડેળવણી આપણા તનુજીને આપતા થઈશું નહિ, ત્યાં સુધી આપણે કોઈ વિવેક પશુ ઉત્પત્તિના ઉચ્ચ શિખરે આવી શકીએ તેમ નથી. અને જો કદાચ એમ માર્ગએ કે હાલની ડેળવણી ઉપરોક્ત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકશે, એ તો આશ્ચર્યના બળથી તૃપ્ત મટાડવા જેવું છે. તેમજ હાલ જે કુમળી વયની કન્યાઓના કોમળ મગજમાં કંટાળા આપતા વાંચનોની સાત ચોપડીઓ ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, ગણિત વિવાદ વગેરે ભરત અને સીવણ કામ પુરૂષોની પદ્ધતિનુસાર જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, એવી ડેળવણી પામેલી કંઈ સ્ત્રીઓ શુદ્ધ સંસારને સારી રીતે ચલાવી રહી આ ડેળવણીથી માત્ર એટલુંજ કશું કે આપણા ભારતની બાળાઓ સ્વચ્છંદ્યપણે વર્તવામાં, સાસુ સસરાની આમન્યા તોડવામાં, પતિની આજ્ઞામાં ન રહેતાં નાટક તમાસા જેવમાં, દરરોજ ઉપર સાત સારા વસ્ત્રો પહેરવામાં, અને દરવા ફરવામાં, શુદ્ધ કાર્ય કરવાની અંદર પોતાના બહુતરને એજ લાગે એમ માનવમાં વિગેરે વિગેરે અનેક દુષ્ટ કૃત્યો કરવામાં પોતાની અમૂલ્ય છંદોની ભોગ આપી રહેલી પ્રયક્ષ જોઈ રહ્યા છીએ. તોપણ મારા રિવ્ય આદ્યમાઓની આંખ ખુલ્લતી નથી, તો કેને દોષ આપવો ?

જેણે ભારતના ભાવિનેજ. આવી લુખી અને કંગાલ બનાવનારી સ્ત્રી ડેળવણી આપવાથી બાળાઓના તન, મન તવાય છે. એ ઉપરચોટીકું આપેલું જ્ઞાન શાળા છેડ્યા પછી બાળાઓને કરા પશુ કામમાં આવતું નથી, પશુ જો સ્વચ્છંદ્યપણે તેમજ માતૃશુદ્ધમાં કરવાના કામોમાં અને બાળ રક્ષણ કરવામાં, અને શુદ્ધસંસાર કાર્યો કરવાની સરળતા આપનાર શિક્ષણ, પતિને અનેક પ્રસંગે ઉપયોગી થઈ પડે અને ધર્મ નીતિ વગેરે જે વિષયો એને મોટાપણે કામ લાગવાના છે, જે વિષયો ઉપરથી તેને અમુલ્ય છંદોમાં નવું શીખવતું છે, ત્યાં જે વિષયો લેકાની સંસારિક ગિયતિ સમગ્ર જાતિની સ્થિતિ તથા દેશની ભવિષ્યની સ્થિતિનો વિચાર કરી શીખવવામાં શમદો કરે છે, તેવા વિષયો મૂકી દઈ તેને બદલે કુમળી વયની બાળાઓને પોતાની પ્રાચીન સ્ત્રી ધર્મ નિતિથી વિચુખ કરી કુમારો દોરવાનારી અધો ગતિએ પ્રવેશાવનારી રાક્ષસી ડેળવણી અપાય છે, તેથી આપણને તથા સમગ્ર જાતિને તથા આખાં ભારત દેશને લાજીજી શોશવું પડે છે, તે આપણે પ્રયક્ષ નિહાળીએ છીએ. મારા બધાઓ સમજે છે કે સ્ત્રી ડેળવણીથીજ દેશની ઉન્નતિ છે, તે અક્ષરસઃ બાળબી છે તેમ નેપેક્ષિઅન પશુ કહે છે કે—

કહે તેપોતિઅન દેશને, કરવા આપાદાન.

સરસ રિવનો એજ છે, દો માનને જ્ઞાન.

માટે આ ઉપરથી તથા પ્રાચીન સમયની સજારીઓના જીવન ચરિત્રો વાંચનાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે દેશને ઉત્તરના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચાડવાનું ઉત્તમોત્તમ સાધન સ્ત્રી કેળવણી છે, પણ તે એવી રીતે અપવી જોઈએ કે સીધા સંતોષ, સગા રહેદિ પ્રત્યે પ્રેમ, વહિવટની સેવા, ગૃહ કાર્ય, બાળરક્ષણ, અને પરોપકાર પ્રત્યે પ્રેમ વિગેરે સર્વશ્રેષ્ઠ આવવા જોઈએ, આધુનિક કેળવણી આપવા કુદરત પણ ના પાડે છે, કારણ કે બન્નેના તન અને મનની રચના જોતાં દેખીતું જ ઉલટું છે. ધર્મરે બન્નેની પ્રકૃતિમાં આસમાન જમીનનો તફાવત રાખેલો છે. પુરુષેનું હૃદય કાંઈ છે. તેનામાં હિંમત શૈર્ષ્ય, સાહસ, છુદ્ધિ વિગેરે શ્રેષ્ઠોનો અને વિચાર શક્તિનો અધિક અંશ છે. સ્ત્રીની પ્રકૃતિમાં કેમલતાનો અધિક અંશ છે, વળી અવિચારતા. અજ્ઞાપણી. મનોભાવનાની અખળતા, દયા ભાવની અધિષ્ઠાત્રી, પ્રેમ, ઉત્સાહ, મમતા, નમ્રતાનું સ્થાન, નાજુક, જરા દુર્બળ, મૃદુ, લાવણ્યતા, તેમનું સ્થળ ગૃહ, ધનનો યોગ્ય વ્યય કરનારી અને ગૃહસ્થ સંસ્કાર સુખરૂપ કરનારી છે, આ પ્રમણે સ્ત્રી પુરુષની પ્રકૃતિમાં ધણો જ તફાવત છે. જરા તમે પ્રાચીન સમયનો વિચાર કરો, કે તે સમયની સતિસ્ત્રીઓએ કેવાં કેવાં ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો કર્યાં છે, એવા કાર્યો હાલની કોઈ પણ સ્ત્રીથી થઈ શકશે? ન થઈ શકવાનું કારણ કેળવણીની જ ખામી; સીતા, દમયંતિ, સરસ્વતી, તેમજ બીજી અનેક પ્રાચીન સમયની સન્નારીઓનો પોતાના પતિ પ્રત્યેનો આંતરિક પ્રેમ કેવો હતો? તે આપ પોતે જ સમજી શકશો, શુભિષ્ઠર, રામ, કૃષ્ણ, નેપોલિયન સોફ્ટીસ, વગેરે જગત વિખ્યાત નરોની માત્રાએ સારી કેળવણી પામેલી હોવાથી જ તેઓ ખ્યાતિને પાત્ર થયા હતા, કેટલાક પોતાની માતાના વક્તવ્ય પ્રેમથી કેટલાક પત્નીના પ્રેમથી જગતની અંદર અમર નામ કરી ગયા છે, તેવા જારતની અંદર વિરતો ઉત્પન્ન કરવા માટે ખાસ પ્રાચીન સ્ત્રી કેળવણીની આવશ્યકતા છે. પુરુષની ખરા ઉવટની સાથી પોતાની સ્ત્રી જ છે, તે વિષે મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:—

નાસ્તિ માર્યા સમો વંધૂ નાસ્તિ માર્યા સમા ગતિઃ ।

નાસ્તિ માર્યાસમો લોકે સહાયો ધર્મ સંમદે ॥

પુરુષોનો ભાઈ સમાન બીજો કોઈ મિત્ર નથી ભાઈ સમાન બીજી ગતિ નથી અને આ લોકમાં ભાઈ સમાન બીજો કોઈ ધર્મ સંઘ કરવામાં સહાયકારી નથી ઉપરોકત હકીકત ધ્યાનમાં લઈ દરેક માળાપોએ વિચારવું જોઈએ કે આપણી પુત્રી જે પુરુષની સહ ચારિત્રી થવાની છે, તેા તેના સંસ્કાર સુખરૂપ ચાલે તેજ પોતાની પુત્રી મએલી સમજવી, માટે દરેક બહેન પોતાની પુત્રીને ગૃહકેળવણી ઉપરોકત સર્વશ્રેષ્ઠોનું તેના કુમળા હૃદય ઉપર સીંચન કરવું, તેજ સ્ત્રીઓ કેળવણી પામેલી કહેવાશે અને તેજ તેઓ પોતાના સંતાનોને સારી રીતે કેળવી શકશે. અને તેવાજ પુત્ર રતો જારતનો ઉદ્ધાર કરી શકશે કહેવત છે કે કુવામાં હોખતોજ હવામાં આવશે એટલે જો માતા કેળવણી પામેલી હશે તેજ તેઓના સંતાનો નિર્ભય, શૈર્ષવાળા, વીગેરે અનેક સર્વશ્રેષ્ઠવાળા થશે તેજ તેઓ દુનિયામાં કામ કરી અમર નામના મેળવશે. માટે બધુઓ એવી શાળાઓ ખોલવી જોઈએ કે દરેકમાં પ્રાચીન પદ્ધતિનુસાર શિક્ષણ અપાય તેા તેથી આપણું જારત ધણા વખત થયા આવી કંગાલ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી બેઠું છે, તે પાછું ઉત્તરના શિખરે અવસ્ય પહોંચ્યા વિના રહેશે નહિ, એટલું લખી છું વિરમું છું સાતિ

કારતક. કુદી ૬ વાર જુધ

સ્થળ—હર્મિ આશ્રમ.

લેખક

મોખવસાઈ દુસરીસાઈ પટેલ

જ્ઞાતિનું અવદસાનું કારણ ને ઉન્નતિનો માર્ગ

—૧૬૬—

હાન આપણી જ્ઞાતિની જે અવદસા જેવામાં આવે છે તેનું મુખ્ય કારણ પચ છે જે પહેલાની પચ તરફ દૃષ્ટી કરશું તો, માનમ પડશે કે જ્ઞાતિનો તમામ વ્યવહાર પચ માફક કરવામાં આવતો હતો અને પચના આગેવાનો ન્યાયનું તેમજ જ્ઞાતિમાં ધોરણો યોગ્ય રીતે ચલાવવાનું કામ સારી રીતે ચલાવતા અને તેથીજ જ્ઞાતિમાં કાષ્ટપણુ જનતા ગુન્હાઓ બની શકતા નહોતા. આજે કયા વિકૃત જેવા મહાન ગુન્હાઓ જે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કહેના છે છતાં પણ ઠેરઠેર જેવામાં આવે છે, હવે જે પટેલોની પચના કાર્યક્રમ તરફ નિરીક્ષણ કરશું તો માનમ પડશે કે પચના આગેવાનો પુરુષિમાન, ન્યાયી, નીતિમાન નીપક્ષપાતી, પરોપકારી તિસ્વાર્થી રહેમ નજરવાળા ક્ષમશીલ, મોટાદ નહિ માનનારા નિરાશ્રમિની, પોતાનું કામ છોડી પારકાનું ભનુ કરવવાળા, જ્ઞાતિની તક જાળુનારા વીગેરે સદૃશ્યો ધારણ કરનારા હતા અને તેથીજ લોકો પચ તરફ માનની નજરથી જોતા હતા અને તેઓનો દિનસાદ કશું કરતા હતાં એનું કાળુ એનું હોયુ જોઈએ કે આગેવાનો પચનું કામ એક ધધો ગણતા હોવા ન જોઈએ તેઓ અનુભવીને પ્રમાણીકપણે વર્તનારા હોવાથી જે કાષ્ટ ન્યાય આપતા તે રહેમદિલિ તથા કમો પણ પક્ષપાત કર્યા વગર આપતા તેથીજ જનસમૂહ માનની દૃષ્ટીથી તે ન્યાયને વધારી લઈ તેઓ પર પ્રિતી રાખતા હતા.

હવે જે હાનની પચ તથા તેના આગેવાનો તરફ નજર કરીએ તો માનમ પડશે કે તેઓ નવરા, અપ્રમાણીક હલકા રદયના, કન્યાવિક્રય કરનારા, નિયંત્રીનારા અને વધુ ભાગે સ્વાયં હોય છે તેમાં કેટલાક છોકરાવાદ અને કેટલાક મોટા કહેવડાવવા માટે પટેલ થઇ પડ્યા છે કાષ્ટપણુ અન્ય જ્ઞાતિમાં જોશું તો તેઓની પચના આગેવાન (પટેલ) કરેલ અને સત્યને રસતે ચાલનારા માનમ પડશે.

હવે જ્ઞાતિના ચાલુ કારભાર તરફ નજર કરીશું, તો માનમ પડશે કે પચના પટેલો ધારણો તોડે તેને કાઈ પૂછી શકતું નથી તેમજ શ્રીમંત કુળમાં ગણાતા હોય તેને પણ કાષ્ટ પૂરવામાં આવતું નથી પણ જે જ્ઞાતિના બીયારા ગરીબ અને સાધારણ સ્થિતિના માણસો ગુન્હો કરે તો તેને તરતજ પચ ખેસાડી એકદમ દડી કાઢવામાં દીમ કરતા નથી પણ તેઓ ક્યાથી જાણે કે તે બીયારા તરફ દાદ વેડી બે પંસા પ્રેદા કરે છે આવી રોકજનક સ્થિતિ આજ કાલ થઇ પડી છે આગેવાનોને જન મોટા ભાગ કરી મન મનાવવામાં આવ્યું હોય, તો અન્યાય કરીને એક પક્ષનું બગાડવાનું તેઓ કદી પણ જૂનતા નથી તેમજ ગરીબોને દડવામાં, શકિત વગરના માણુમને જમણુવાર કરાવવામાં, અને તેમાં પોતાની, બોની મોટાદ બતાવવામાં, તેઓ કદી પણ પાછી પાની કરતા નથી કદાચ કાઈ ગરીબ તેમજ શકિત વગરના માણુસ જમણુવાર નહિ કરે તો મેણુ ટોણુ મારવામાં કરી પણ કચ્ચસ રાખતા નથી તેથી ના છુટકે બીયારા તેમ પેગરા પટેલોને લીધે બેટકાનું બ્યાજ ભરી માથે ઢરણ કરી જ્ઞાતિ ભોજન કરવું પડે છે અને તેઓના આવા અન્યાયી કૃત્યો સામે કદાચ જ્ઞાતિના ૫૦-૧૦૦ માણુસો સમે યાચતો તરતજ તેઓ જ્ઞાતિને પૈસે જમણુવાર કરી તક પાડવામાં કરી પણ ફરકાગ મળતા નથી તેમજ પટેલ પટેલોમાં અગત તકગ થઇ જાય તો પણ

જાતિના બીજા લોકોની દરકાર નગણ્ય તક પાડવા તૈયાર થઇ જાય છે. - આવી રીતે જ્યારે જાતિમાં તક મળી જાય છે. ત્યારે જાતિમાં કુસંપ્રદા ધી રેપાઇ છે. અને જાતિનું સંસ્થાનાશ થવામાં કશું પણ બાકી રહેતું નથી. જાતિના કામો સરળ રીતે નહીં ચાલવાના કારણે ધણા છે, પણ મુખ્ય કારણ જુગ કામો માટે પંચો ભરી જાતિના પૈસાનો ખોટા દુરપયોગ કરવો તેમજ દંડના રૂપિયાની ગેરવ્યવસ્થા કરવી એજ છે.

હાલની પંચાલ્યા તેના રીતરિવાજ કેવા હોવા જોઇએ ?

પંચનુ કામ કસા પણ ધોંધાટ વગર સાંત રીતે ચાલવું જોઇએ, સર્વને જોડવાની છુટ હોવી જોઇએ, દરકાઇ કામનો કાચ કરતી વખતે દરકનો મત લેવાવવો જોઇએ, દરકાઇ ધારો પ્રસાર કરવો હોય તો તે ધારો જાતિના હિતમાં હોવો જોઇએ.

પંચના પરદો જાતિને ઉન્નતિપર લાવનારા ચોખ્ખા ઢેળવણી દાખલ કરનારા, નિપક્ષપાતી, પૂરોપકારી, હુદ્દિમાન, ન્યાયી, જાતિમાં જુએ મરતા અપંગ અગાથોની દાઝ જાણનારા, મોટાઈ નહીં માનનારા હોવા જોઇએ.

ઉપર પ્રમાણે આગેવાનોને પસંદ કરી આ સમયને અનુકુળતા ધારાઓ ધરી અમલમાં મૂકવા માટે નીમવામાં આવે અને તેઓનું આજની પદ્ધતિ અનુસાર કાર્ય વાહક મંડળ સ્થાપવામાં આવે તોજ કાંઈ જાતિ ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત કરી શકશે.

હવે આપણે આપણી મૂળ જાતીપર વિચાર કરીએ તો આપણે ક્ષત્રિય કુટુંબના કુશળ રૂપિતા વંસજો છીએ અને તેના પ્રમાણે રૂઢવેદમાંથી નીકળી આવે છે. અને હાલની કેટલીક અટકો તરફ દૃષ્ટી કરીએ તો આપણે ક્ષત્રિય છીએ એમ સિદ્ધ થાય છે. આપણે આપણું ખરું સ્વરૂપ જુશી જુઠ ખોટા અધકાર રૂપી નિશાના આવરણમાં પડી ગયા છીએ માટે તેવા અધકારને નાશ કરી જ્ઞાન રૂપી દીપકના પ્રકાશથી સ્વરૂપરૂપનું જ્ઞાન કરવું જોઇએ.

જ્યારે આપણે ક્ષત્રિય કુટુંબના છીએ એમ નિર્ણય થાય છે. ત્યારે આપણી જાતિમાં ચાલતાં બાળલગ્ન, કળેડાં, કન્યા વિક્રય, સાટા તેખાં, ગળ ઉપરાંતના ખર્ચ, કારગતી, બાર વર્ષના લગ્ન, જેવા દુષ્ટ રિવાજોને નાશ કરી જાતિને ઉચ્ચ કરવાના ઉપાયો જોળવા કે જેથી લવિષ્યમાં જાતિની આબાદી થવામાં કશો પણ સંદેહ રહેશે નહિ એ જાતિ. જાતિ. જાતિ.

દેવજીભાઈ રણછોડભાઈ-રાદેર.

કાલુ એ કાલુ રહેશે શું?

બાલુ-તું જન્મે છે ત્યારથી તારા શરીરપર ચીરી ફરજો આવેલી છે. તેનું તને કંદાપી જ્ઞાન હોતું નથી. કમે કમે એમ જુદામાં વિકાસ થતો જાય છે, તેમ નાણુક ફરજોનું તું પોણું કરતો થાય છે. તે ફરજો તું રમત ગમતમાં અદા કરે છે. નહિ કે તારો ધર્મ છે; એમ સમજીને અને ખરેખર તું સચોટ છે. એમ તું પુખ્ત થઈ અને પાકટ જુદાં પહેંચીશ એટલે કંજુલ ફરીશ પરંતુ તું તે કામોમાં ગજલત રહીશ તો તને તે માટે સોચવું પડશે. અને તે વખતે નિર્દોષ બાળક એમ ધારી તારો બચાવ કરી શકીશ નહિ. માટે થોડી સમજણ આવતાં તારે શું શું કર્તવ્ય પદાયણ કરવાનું છે, તેનું જ્ઞાન વડિલ પ્રયેથી વાકેફ થતો જ અને રમતમાં જે ક્યાન આપતો હોય તેનું કુ-લાગ માળાપના તરફથી વરસામાં મળતી ફરજો

તરફ ધ્યાન આપ એ ધન રૂપી વારસા કરતાં બહુ બોધક અને પ્રેરક છે જ્યારે ધન રૂપી વારસો એકાચારામ અને આગમુ બચકે જોડા સંભોગનો બંધાર છે. તો તે વખતે તારા મનને ન લોભાવતા નાશક વસ્તુ તરફ ધ્યાન ન આપતાં સારા સારા હિતદાયક મુદ્દે અને નાની નાની સુખોષ વાતોઓ, અને કેટલાક પવિત્ર જીવન ચરિત્રો જેવા કે રામ, સીત અને પાંડવોની ઘાઠ કૃષ્ણ લક્ષ્મિ, આ વિષય તને દુનીઆદારીના ટોપિયુ કામમાં લાભદાયક નીવડશે. હાલનો સમય તારા માટે બારે છે, જમાનો જેમમનો છે, નહિ કે શાંતિનો ? જેમ-મમાં નાવ મુકવાનો છે, નાવને ખરાબા સાથે અથડાવતું છે, આવું સમજ અને એ એ આરતી સાથે બાથ બોડી તારે પાર ઉતરવતું છે. જો તે વખતે તું કામ છોડી દશ્ય તો બાલ તારું શું થશે. એનું અનુમાન તારે હાથેજ કરવું બસ છે. શું જન્મ વિશે તારે નામના કરવી નથી ? યશ વહાલો નથી ? શ્રવણ માફક તારે માળાપ સેવા કરવી નથી ? બાલ જરૂર પ્રશ્નનો ઉત્તર કાચી સમજ હોય તો વડિલ દ્વારા આનો ખુલાસો કરાવજો. પરંતુ નકારવાતક શબ્દો બોલી આ લેખનું તેમજ તારા કુળનું અપમાન ન કરતો લેખકને બાલ સેવા પ્રત્યે બહુજ માન છે અને એ માનને તું તારા હૃદયમાં કોતરી લેજો. લેખક, તને કેટલા સમય પછી બાલ એ ઉપનામથી નહીં ઉલ્લેખશે. તને પણ તેના જેવો બસકે વિશેષ જ્ઞાનધારી જેવા માગે છે, અને તેમાજ તારી સેવા રહી છે. બાલ—તારું જીવન રસમય છે, એટલે તું તેમાંથી જુદી જુદી જાતના રસપાન કરવા સમર્થ છું, તેમ છતાં હાથનો કાળીઓ હાથમાં રહી જ્ય તો પછી નવું ભોજન કરવું અને જમવું એ આશા શું સ્વપ્નવત નથી ? શું અંકવાના નીરથી તૃપ્ત શાંત રૂઝ શકે છે ! આવું ખરેખર અશક્ય છે, પરંતુ અશક્ય છે એમ ધારી બેસી ન રહેતો કેટલોક શ્રમ તે દિશા તરફ પણ કરજો અને મારા અનુભવથી કાંઈક શીખવાનું મળશે, અથવાતો પ્રયત્ન શીલ બનીશ.

બાલ—તારે કેને કેને બદલો આપવાનો છે, તેનો તે જ બાલ પણ કયો છે ? ન કયો હોયતો સત્વર કરજો જેમ માતા તારી પાસેથી કાંઈ પણ બદલાની આશા કરે છે, તો પછી આ તારી હિંદ જનેતા, કે જે જનેતાની પણ જનેતા છે અને તારા નવ માસને બદલે દેહ પચત બાર સહન કરે છે, તો તેનો બદલો આપવા તું બધાનો નથી. ખરેખર કમર કસવાની છે આખે હાથ દઇ નિદ્રા દેવીને આરાધવી એ તો નામરહતું કામ છે. હું ધારું છું અને મને વિશ્વાસ છે કે બાલ—તું નામરહતો નજ હોઈ શકે “ પુલ નહિ ને પુલની પાંખડી ” ધીરે ધીરે પણ સેવા રૂપી બદલો આપતાં શીખ, હું પણ તારા જેવો એક નિર્દોષ બાળક હતો. હું જ્યારે સમજતો થયો ત્યારે મને લાગ્યું કે જે જે મારાપર રજૂ થયું છે, તે મોટું છે. પરંતુ તેથી ના હાંમત તો નજ બન્યો. તો મારી તારા પ્રત્યે એજ પ્રાર્થના છે કે, તું પણ લાંબા વખત સુધી અજ્ઞાન રહે તો નહિ, નહિતો તું પણ મારી પક્ષીમાં આવીશ. અધુરું.

પક્ષીમાં આવીશ. અધુરું.

મહારાષ્ટ્ર સોમધર પાઠક,

શ્રી કૃષ્ણ પ્રાંશ.

કૃષિકારો,

(અનુક્રમ)

ત્રિશ્વની રમ્ય વાલીમાં, સદાએ હર્ષથી રમે;

પ્રેમીને પ્રણયી એવા, કૃષિકારો ગણાય છે.

પ્રભુના ખાસ મેલિરા, આતીથ્ય ધર્મ શીખીયાં;

ઉચ્ચ જ્ઞાનન્દના પન્થે, ઉચ્ચતા પ્રગટાવતા.

લગ્ન એ લકિતઓ શીખ્યાં, દિક્ષાઓ પ્રભૂની લીધી,

રતેહી એ રવજનો માટે, અર્પણ છે હૃદયી બધી.

મેઘી એ માતા કૃષિના, બળકે સર્વ એ બધાં;

આનન્દિ એહ બધુઓ, રવજનો એપણા બધા,

પ્રભુ 'તું' પ્રેમની દ્રષ્ટિ, સદાએ વર્ણવજે,

અને આ આપના ખાસ, સદાએ રતેહ અર્પશે,

પંતિ — નટારદલાલ તાપીશંકર

ક્ષાપ્ત ક રાક્ષસ.

(એક સુખેષક વાર્તા)

શ્રીકૃષ્ણની ૮ વાગાતો સમય હતો રથને રથને શાંતી ફેરીતું સાત્ર રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું મોહ સાં યુવાનો રજની નીરંગવના નિહાળવા શહેર બહાર નીકળી પડ્યા હતા. કોઈ રથને સંગીતના મંદુર શ્વણિ સંલગ્નતા હતા લંપટ સ્ત્રી દુરયો વિષય વાસના તૂટે કદા પોતાના સંકેત મુંગજ મળવાની દૃષ્ટાથી સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરી લિનાવગથી માર્ગ ગમત કરી રહ્યા હતા. તે વખતે નિર્મળ તાપી મહાતા વિનારાપર અવિદ્યા પુરત રહેતા એક ક્ષત્રી પર આપણી વાતનો નાયક ગોવિંદલાલ પોતાના વિરુદ્ધ અને સુંદર મકાનનાં આગલા દીવાનખાનામાં એક ધત્રીચેરપર એક પુસ્તક વાંચતો બેઠો હતો તે વાંચવામાં એટલો બધો જિન થઇ ગયો હતો કે, તે સમયે દીવાનખાનામાં દાખલ થતી લાવખખતિ યુવતી તરફ તેનું ધ્યાન પહો પડી શક્યું નહીં કેટલોક વખત સુધી તે યુવતી રાંતપછે તેની પાછળ ઉભી રહી ત્યાર પછી તે યુવતીએ પોતાના કોમળ અને નાચુક હરત વડે તેના નેત્ર પર હાથ મુક્યો એટલે ગોવિંદલાલ તરતજ ઉભા થઇ ગયા. અને વિરમય થઈ જઈ પૂછ્યું કે આપ ક્યારના પધાર્યા છો. તેણે હું બાણી શક્યોજ નહીં. તમે શના જાણો ? તમારે તે આગલા વાંચવાનોજ ધધી-અધ પડ્યો છે. એમ કહી જે પુસ્તક ગોવિંદલાલ વાંચતા હતા તે મૂકવી લીધું.

વાંચક તમે વિરમયતામાં ન પડશો કારણ કે જે યુવતી અહીં હતી તે આપણી વાર્તાના નાયક ગોવિંદલાલની સ્ત્રી કાન્તા કુમારી હતી ગોવિંદલાલે તરતજ કાન્તા કુમારીને પોતાના બાહુબળમાં દબાવીને પોતાની પાસેજ પડેલી એક અુસ્ત્રીપર બેસાડી કહ્યું કે પ્રિય કાન્તા !

જે પુરતક હું વાંચતો હતો, તે એટલું બહુ રસિક હતું કે તે વાંચના વાંચતા હું એક તાર થઈ ગયો હતો જેથી તમે ક્યારના આવી મારી પાછળ ઊભા રહ્યા તેની પણ મને કસી ખચર પડી નહીં, તે પુસ્તકમાં મેં વાંચ્યું કે, જ્યાં સુધી સમાન વયના પતિ પત્નિ નય ત્યાં સુખ પણ નથી અને મન મળ્યા વગરના-લગ્નજ નકામા છે. અને જ્યાં મન વગરના લગ્ન કરવામાં આવે છે. બાળલગ્ન કરવામાં આવે છે. ત્યાં પ્રેમ તો ક્યંથીજ હોયજ આવા લગ્નના પરિણામે પાછળથી સ્ત્રી પુરુષોના જીવન કષ્ટમય બને છે. અને ગૃહસ્થાસમનું સુખ જોગવી શકતા નથી તેમજ લખ્યું છે કે:—

પ્રીતિ બહુ જે લગ્ન છે. તે લગ્ન સાચું નામ છે.

પ્રીતિ વિનાનું લગ્ન તે, નહિ લગ્ન પણ બંદનામ છે.

સુખમય બનાવે છંદગી જે લગ્ન પ્રીતિથી બહુ;

ઝેરી બને છે છંદગી જે લગ્ન પ્રીતિ વણ કહ્યું

વહાલી કાન્તા ! પરસ્પરના વિશુદ્ધ પ્રેમ વિના, એકમેકના રદ્યના પરિચય વિના અને સ્વભાવ તથા વિચારની એકપંતા વિનાના લગ્ન આ દુનીયામાં હુંખમય બનાવે છે. અને સંકેતો પતિ પત્નિના ગૃહસંસારમાં કલેહ તથા કંકાસના બી રોષે છે. દયા વગરના માત પિતાઓ પોતાની ખોટી મેદાઇ મારી પોતાના કુળને દીવાલવા; પોતાની નાની વયની બાળાઓને દીગણા દીગણી જેવી સ્થિતિમાં પરણાવી દઈ, તેનો આખો સંસાર ધુળધણી કરી મૂકે છે. શિકાર છો- એવા માત પિતાઓને કે જાણ્યા છતા પણ તેઓ બાળલગ્ન કરવામાં જરા પણ બાધ ગણતા બી તેમજ પોતાની પુત્રીના પૈસા ખર્ચી ગમે તેવા સુવાન તથા વયે જુદા સાથે લગ્ન કરી, તાની પુત્રીઓનું જીવન ઝેરમય બનાવે છે. કાન્તા આપણો ગૃહસંસાર શાંત અને પ્રિતીથી જે ચાલે છે. પણ તેમાં માન તમેનેજ છે. કારણ કે તમારે ધણુંજ સહન કરવું પડ્યું પણ પ્રભુનો ઉપકાર માનો કે આપણી મનોકામના પૂર્ણ થઈ છે.

કાન્તા—વહાલા, આપે જે કહ્યું. તે વસ્તવિક છે. પણ દેટલાક પુત્રીના માખાપો બાણે કે, કન્યા વિદ્ય કરવાથી પાપના પોટલાં બંધાય છે. એટલું પોતાના રદ્યમાં સમજે છે; છતાં પણ જ્યારે તેવી તક આવે છે, ત્યારે તેવું નિદ્ય કમ કરવામાં બિલકુલ પાછી પાની કરતા નથી, જેને દરામના તેમજ પારકાના વરસાના પૈસા ખાવની ટેવ પડી ગઈ છે. તે જેમ પોતાના કુળની લાજનો વિચાર કરતા નથી તેજ દુનિયા રદ્યના અધર્મો લોકો કન્યા વિદ્ય જેવા દુષ્ટ અને નિદ્ય કામમાં માથું મારે છે. હાલના લોકો જે એમ કહે છે કે બ્રહ્મ-લોમાં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું નથી, ક્ષત્રિયોમાં ક્ષત્રિય પણ રહ્યું નથી, તેમજ વૈશ્યોમાં વૈશ્યપણું રહ્યું નથી. તેવું કારણ પણ એજ મહા ભયંકર કન્યાવિદ્ય હોયું જોઈએ,

જે માણસ પોતાનું કર્તવ્ય સુધી જઈ, પોતાના કુળનું જીવણ જોગવી શકતા નથી, તેજ લોકો કન્યાવિદ્ય અને પ્રાણયમ જેવા ભયંકર દુષ્ટ કૃત્યો કરવામાં જરાપણ લાજ કે સરમ ગણતા નથી હાલ જે આપણામાં છેક ઉમડો કન્યા વિદ્ય ચાલે છે. તેટલે અમે બંજ અન્ય જ્ઞાતિમાં હોવાનું જોઈએ ! તેમજ શુદ્ધ જ્ઞાતિ તરફ દષ્ટીપાત કરીએ, તો તેમાં બંધ કુસળ જોવામાં આવતો નથી અને કદાચ હેય નો તે નજીવ ક્યાંક હશે, અને તેથી વીકાન લોકો પણ કહે છે કે:—

આવદીત ન શૂદ્રોઽપિ દુહિતાં દદત્તન ।

‘શૂલક’ હિંગ્મળદ્વન્કુરુતે છન્નં દુહિત્ત્વ વિક્રયઃ ।

તદેશં પતિતં મન્યે યત્રાસ્તે શૂલક વિક્રયી ॥

અર્થાત—શૂદ્ર પુરુષોએ પણ કન્યાદાન દેતી વખતે કન્યા લેવું નમોદ્યએ અને વળી જ્યાં કન્યા વિક્રય કરનારા જનો જ્યાં વસે છે. તે દેશ પતિત કહેવાય છે. તેવીજ રીતે પ્રાપ્તિત હેમાદારકંદ પુરાણમાં કથું છે કે—

વિવાહોર્ધ્વં વિવાહાત્પ્રાકન્યાં ગૌરીમથાપિવા ।

રોહિણીં પુષ્પિણીં ઘાપિયઃ ક્રીણન્કન્યંકા ધનમ્ ॥

વિવાહાર્થ મીતિઃ યાજં કુન્તવા સ્તીકરણં ચરેત્ ।

પિતરો નરકં યામિત સ્વયંપત્ની સમન્વિતઃ ।

રૌરવે નરકે ઘોર વસત્વા ચન્દ્ર તારકમ્ ॥

જામાતુર વિમાત્રં સ્વઃસ્તાવૈકિક્કરિણી ભવેત્ ॥

વિવાહ થયા બાદ અથવા વિવાહ થયા પહેલાં કન્યા ગૌરી, રોહિણી, તથા પુષ્પિણી કાંઈ પણ કુમારીકાઓનું હશે કરનાર પુરુષ અમુકના વિવાહ માટે આદન્ય (કન્યાવિક્રય) હું, હઈ છું એવી રીતે દગો કરીને જે કન્યા લે છે. તે પુરુષના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે. અને પત્ની સહીત પોતે પણ રૌરવ નામના ઘોરનરકમાં પડે છે. અને તે પુરુષનો જન્માંં પણ અત્યંત કષ્ટ ભોગવે છે.

આવું અધોગતિને પહોંચાડનાર કામ, તથા શુભનને પણ દુહિતા કરનાર કામ, જે કુમ ભાગ્ય દુષ્ટશુદ્ધિવાળો હશે તેજ કરશે માટે હવેતો જગનિયંતા, કૃપાળુ પરમાત્મા કરી જન્મ લઈ જેમ પ્રહસ્તાદ જેવા ભક્તોને ઉગારવા અને હિરણ્ય કર્ણપુત્રે મારવા જેમ સદાચ ક્રીધી હતી, તેમ કન્યાવિક્રય અને બળજબન જેવા દુષ્ટ રિવાજો, જે આપણા ધર્મ શાસ્ત્રે નિરૂદ્ધ કહેલા છે તે કરનારને આ કાણુભર સંસારમાથી સંહાર કરે, અને ધમકુતોને ત્યાં મોકલી તેની યોગ્ય શિક્ષા અપાવે તેજ આ જગતમાં રેવાશે. કાણુ કે જાં બેશું ત્યાં એવા દુષ્ટ પાપી પિતાઓ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ક્યાંક પણ સર્વ પુરુષોત્તમો જેવામાંજ આવતા નથી. જ્યારે આ જગતમાં સતપુરુષોજ નમો સુશુભી માણસો પણ ન મળે ત્યારે ધર્મમાં હેયજ્ઞ જાનો ! જ્યારે ધર્મની નારિત-ચર્ધ ગઈ છે. ક્યાંકપણ નીતિ, જેવામાં આવતી નથી; તે પછી આ ભારત વર્ષનું શું થશે ! તેની ઉન્નતિ ક્યારે થશે ? અને જે આખા ભારત વર્ષની કંગાળ સ્થિતિ યદ પડી છે તે હજારો માણસો શુષ્કે દળવળે છે જેને પુરુષ ખાવાનું અન્ન પણ મળતું નથી, પહેરવાને પુરા કપડાં પણ મળતા નથી, રહેવાને નાની છુપડી પણ મળતી નથી, તેમ આખા ભારત વર્ષનો ૮૦ ટકા જેટલો ભાગ જે ખેતીપર નિર્વાહ કરે છે તે લેડો તરફ દ્રષ્ટિ પાત કરશું, તો ત્યાં પણ ઉપરોક્ત સ્થિતિમાં તેઓ આજ રહેલોક વખતથી સડી રહેલા છે. માટે હવેતો જેમ ભગવદગીતામાં કથું છે કે—

યદા યદાહિધર્મસ્વગ્ધા નિર્ભયતી ભારતઃ ।

અભ્યુત્થા નમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૂજામ્યહમ્ ॥

જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ (નાશ) થાય છે; અને અધર્મનું જોર પડે છે. ત્યારે હું અપનાર ધારણ કરું છું.

માટે હું દીન દયાળુ ભક્ત વત્સલ પ્રભુ ! તું આ જગતમાં અત્યંત લઘુ દુષ્ટ અને પાપી લોકોનો સંહાર કર અને તેવા દુષ્ટ પાપી લોકોએ જે ધર્મનો નાશ કરી મુક્યો છે. માટે ધર્મ સ્થાપના કરી હમારા ભારત વર્ષને પ્રાચીનકળ જેવો ગ્રાહ્યજ્ઞાતી કરા. ઉચિત વાળો જનાવ કે જેથી હમારા આ પંથુઓ, જે ભુખે ટળતી મરી જાય છે. તે દંધ ઉચ્ચ રિયતિએ આપી ધર્મ શીખી હમારા જેની અપના સ્ત્રીઓને નિતી અને ધર્મ રિદાય આપી ઉચ્ચકળ અને ભાગ્યશાળી બનાવે.

પ્રિય સ્વામિનાથ ! મેં પ્રાચીન ઇતિહાસકારોના જે ગ્રંથ આપે આણી આપેલા છે. તેમાં જ્યારે સતી મંડળ નામનું પુસ્તક વાંચું અને તેનું છુદ્ધ પુર્વક મનન કરું ત્યારે તો હું આશ્ચર્ય અકિત થઇ ગઇ કે તે વખતનો આનંદ હું મુખેથી પણ આપના આગળ વર્ણવી શકું તેમ નથી, જ્યારે મેં સતી દ્રૌપદી તેમજ સતી સીતાનું જીવન વૃત્તાંત વાંચું ત્યારે મને તેથી પણ અધિક આશ્ચર્ય થયા વિના રહ્યું નહિં. અને તેજ વખતે મને એમ થયું કે અહાહા ! આ ભારત વર્ષમાં તેથી સન્નારીઓ અને સતીઓ ક્યારે પેદા થશે કે પોતાના ઉત્તમ મર્મા ઉત્તમ અરિયોને મુલ્યો જનારી ભારત વર્ષમાં તેના કિર્તિરથો દટાય, અને તેથી સજ્જારીઓને પેટે વીરતરો પેદા થયે પણ તે વખત આવેજ કયાંથી ? કેણુ જાણે કયા કારણે આ ભારત વનનું ભાષી જગડી રહેયું છે અને આવસા ખેડેથી છે કે તેવો વખત આવતા કેણુજાણે કેટલાક વર્ષ વિતી જશે. માટે હું તો હવે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું કે જેમ બને તેમ જમ્મદી ભારત વર્ષમાં મુખનો ભાનુ પ્રગટ થાય. એટલું કહી કાન્તા પોતાનું મહત્ત્વ કાયંકમ જાણી રહેયું હોવાથી ત્યથી ઉઠી યાત્રી ગઇ

દ્વિતિય પ્રકરણ.

વાંચક આપણી વાર્તાનો નાવક ગોપિદાસ તાપી દિનારે આવેલા મું શહેરના મહીયરપુગની સુંદી શેરીમાં રહેતો હતો તેનો બાપો મજબુન હતો. નાવક હતો. ધર્મપર તેની આસ્થા સારી હોવાથી તેનામાં દયા, દામા, ન્યાય, ધર્મ, ઉદારતા વગેરે સદૃશ્યોનો સમ વેગ હતો. તેમજ માત્ર પિતૃની આજ્ઞા પાળવામાં એક સદૃશ્યની ગણનામાં કહેવાતો હતો. તેણે આધુનિક અગ્રેજ કેળવણીનો અભ્યાસ કરી હાલ તુરતેજ એમ, એ.ની પરિક્ષા પ્રસાર કરી આપ્યો હતો. તે ઉપરાંત ગ્રજદત્તીને પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને વેપારી જ્ઞાનની કેળવણી પણ મને સાથે પ્રાપ્ત કરી હતી. તેનો પિતા મુસ્ત શહેરમાં સાધારણ સ્થિતિના માણસો રહેનાર એમનિો હતો અને તે જતો પેતી કરી પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો તે નિવાસ તેની પાસે થોડી ઘણી વડીલો પાછળ ધન માત્ર પણ હતું. કે જેમાંથી તેને પોતાના પુત્રને કેળવણી આપવામાં થોડા દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો. અને યાત્રીની મુંજ વ્યય લેન્દેનમાં તેમજ સાધરણ ધંધા રોજગારમાં રોકતો હતો. તેનું નામ રણજીદાસ હતું. અને તેનો જન્મ મેડીનાર સનિમાં થયો હતો. સનિમાં તેનું

ધર એક સરા કુળમાં ગાંધુ તું હતું. અને તેઓ પંચના પટેલ તરીકે આગેવાની ભર્યો ભાગ લેના હતા, અને પંચમાં કેટલાક દેખીતા સારા કામ કરેલા હોવાથી તેની કીર્તિ પંચના આગેવાનેમાં સારી કહેવતી હતી. નેને જે છોકરાં હતા. એકતો આપણી વાનાનો નામક ગોવિંદ લાલ અને બીજો ગણામાઈ કરીને હતો, અને એક છોકરી જેનું નામ શુભિક્ષા હતું. જેનું વા. ૧૨ વર્ષનું હતું. શરીરે શુભેચ્છિત અને કંતિમાન હતી, કામળ હૃદયની દૃષ્ટિ ના રથનરૂપ ગણાતી હતી; તેને તેની માતાએ નાનપણથીજ ધાર્મિક નીતિ, ધર ઉચ્ચેલી પાકસાજ વીગેરે શિક્ષણ આપ્યું હતું. અને ગુજરાતી ચારેક ચોપડી પણ શીખવવામાં આવી હતી. પણ તે બાળા આજ કાલની બીજી બાળાઓની મુશ્કેલી ઉદ્ભવતી, મોટાઓની આજ્ઞા નહિ માનનારી, શીષણ તોડનારી, વિષયી વીગેરે શુભેચ્છની બાળા નહોતી. તેનો સ્વભાવ ધણેજ શાન્ત હતો, સારવસારનો વિચાર કરતી હતી. માતા પિતાની અન્ન અપવ્રંગન કરતી નહોતી. અને ક્ષમા, દયા, ઉદારતા વીગેરે, ઉચ્ચ શુભ પ્રાપ્ત હોવાથી તે પોતાનું ખર્ચ હિન જેમાં રહેતું છે, લગ્ન શું છે, શીષણ કેમ સમવાય છે વીગેરે સારી રીતે જાણતી હતી.

વાંચક, હવે આપણે જ્યાં ગોવિંદલાલ પોતાના શુભેચ્છિત દિવાનખાનામાં બેઠો બેઠો માસિક વાંચે છે, તેની અવલોકન કરીશું તો, મુશ્કેલી પડે છે કે આપણી વાનાનો નામક એક તરતના આવેલા માસિકમાંના એક લેખને વાંચતાં તેનું હૃદય દ્રશ્યમૂલક થઈ ગયું છે. અને તેજ વખતે પોતાના રથ કમળથી એવજ ઉદગારો નીકળી પડ્યા કે, અરે! માતા સતિ બંધુઓ! તમારી આ કેવી અવદસા થઈ પડી છે, ક્યાં સુધીની કંગાળ સ્થિતિ! છતાં પણ હલુ બાળ લગ્ન જેવા કુષ્ટ રીવાજોને છોડી ન દેતાં તેમાંજ સમ્યાકરે જોઈ એ કેટલી બધી અફસોસ કરવા જેવી વાત છે. હવેતો સર્વ વ્યાપક પરમાત્મા કંઈ સતિ જનતામાં સારા વિચારો આપે, તોજ કંઈ સતિ ઉન્નત થઈ શકે. એવા વિચારો પોતાના મગજમાં ફરી રજો હતો. તેજ વખતે તેની સુરથ સુશીલ ધર્મ પતિન કાન્તા કુમારી દીવાનખાનામાં દાખલ થઈ, અને પોતાના પ્રીય પત્ની પાસે બેસી જઈ, શું વિચાર કરે છે. અને આટલા બધા ઉદાસીનતામાં કેમજણાવો છો વીગેરે પ્રશ્નો પોતાના વાર્તા લાપ શરૂ કર્યો.

સ્વમિનાથ! કોઈપણ દિવસ તમે આટલી ઉદાસીનતામાં જણાના નહોતા. અને આજે આટલો બધો શોક શા અર્થે કરે છે તેની મને સમજણ પડતી નથી. માટે દયા કરી જણાવશો. બે કલાક આપના ઉપર કંઈ દુઃખ આવી પડ્યું હોય, તો કહો. હું પણ આપની ધર્મ પતિન હોવાથી અર્ધ દુઃખની ભાગીદાર છું માટે સ્વર આપના દુઃખી મનનો વિચાર કહેશો તો હું કૃતાર્થ થઈશ.

વડાલી કાન્તા, મારા પર કોઈપણ જાતનું દુઃખ આવી પડ્યું નથી તેમ કશી પ્રીતિ કરવા જેવી બીના બની નથી, માટે તારા રથને તું કોઈ પ્રકારે દુઃખી કરીશ નહીં. એતો જરા આજના આવેલા શ્રી કૃતિ પ્રકાશ નો માસિકમાં એક આપણી સાતિના અવદસાના કારણે નો લેખ આપ્યો છે. જે વાંચી મારા સતિ બંધુઓની થઈ ગઈ સ્થિતિ તરફ વિચાર કર્યો. તેથી તેમના દુઃખો બેઠ મરે રથ જરા દ્રવીયુત થયું છે. જેથી તારે કંઈ શોક કરવાનું કારણ નથી, ખેર! હવે હાલ તે તરફ દ્રષ્ટિ ન કરતાં આપણે બીજી તરફ આપણો વાર્તાલાપ

શર કરીએ; કહે બહાલી કાનતા ! આજે જ્યારે તું બેન શુસિનાપાસે બેઠી હતી. ત્યારે તારું મન કંઈક ઉદાસ જણાતું હતું. તેમજ શુસિના પણ કોઈ દુઃખના કારણે આશ્ત આરી પડે તેમ પોતાનું મન પણ ઉદાસ કરી તારી પાસે બેી હતી. તે જોઈ તે વખતે તો હું કાંઈ તમો બેઠેને પુછી શક્યો નહોતો, પણ કહે તે કોઈ કરવાનું કારણ શું હતું ? તે સર્વસ્તર વર્ણન જે કંઈ બન્યું હોય તે કહી મારા ઉદ્વેગ પામેલા રક્ષકને શાંત કર.

બહાલા ! શું કહું, કહેતાં પણ મારી જીભ ઉપડતી નથી., પણ તે ખીના આપ પાસે નકહું, તો પત્ની કેને કહું કે જેથી આવી પડેલા દુખમાંથી બચાવે. જ્યારે હું ઘરના તમામ કામથી પરવારી બેન શુસિનાની પામે બેસવા ગઈ હતી, ત્યારે તેનો અહેરો કાઈ ઉદાસીનતામાં હતો. મેં પુછ્યું બેન આજે તમારો શાંત અને પ્રસુલિત અહેરો ઉદાસ કેમ જણાય છે. કેઈપણ દિવસ તમે ઉદાસ રહેતા નથી અને આજે ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત કરી ઉઠા વિચારમાં બેઠા છો, તે કૃપા કરી દર્શાવશો આમ મનમાં મુજામાં કરવું અને બચાવ કરવું તેથી કાંઈ દુખ મટી જવાનું નથી પણ પોતાના મનનો ખુલાસો કરવો કે જેથી આવેલા દુખમાંથી વિરક્ત થઈ શકાય પણ જો મનનો ખુલાસો કરવામાં નહિ આવે તો ઉપકુ દુખ વધે છે, અને તેથી શરીરને પણ દુઃખ થવા સંભવ રહે છે.

બાલી થી જ્યારેથી આ પત્ર મારા વાંચકમાં આવ્યો છે. ત્યારથી મારું મન ઉદાસ થઈ ગયું છે. અને મને કંઈ સમજણ પડતી નથી. હવે મારું શું કરો ? પિતાશ્રીને કોણ સમજાવશો ? અને જેમ જ્યોતી મુખી પર્વત દરેક ચીજોને લક્ષ કરેછે, તેમ આ બાળકજન જ્યોતી દુષ્ટ રાક્ષસી રિવાજમાંથી, મને કેણુ છોડાવશે ? માટે હે દયાળુ મહા ! મારા પર દયા કર, એમ કહી આવેલો પત્ર પોતાની ચોખ્ખાના ખીસામાંથી બહાર કાઢી મને આપ્યો. અને તે વખતે મેં તે પત્ર લઈ વાંચવા-માડ્યો, જેથી મારા રક્ષકને પણ કંઈ લાગી આવ્યું, પણ તે વખતે ધીરજ ન હોડતા શાંત પણે શુસિનાને કયું કે, બેન ધીરજ ધરો, પરમેશ્વર આપણા પર નિર્દય નહીં થાય. હું તમારા ભાષને સમજાવીશ, અને જેમ અને તેમ જલદી તમારા પર આવી પડેલી આશ્તમાંથી મુક્ત કરાવીશ. તમે છેક નાદાન થઈ જઈ બચ્ચાની માથે રહેજો, તે મને પ્રિય લાગતું નથી. માટે રોતું કંઈક છોડી દઈ ધીરજ ધરો. આપણા શસ્ત્રો પણ કહેછે કે આપણે સમગ્રે ધીરજ ધરવી માટે તમો શાન્ત થાવ, હું હમણાંજ તમારા ભાષને આ પત્ર બતાવીશ પછી-જુ શાક છે તે જોવડું છે. બાલીથી તમો કહે છો તેતો દીક મારા ભાઈ અનુભવી છે, તેમજ સાતિના આધુનિક ચીજોથી માહિતગાર છે તેથી ભગિની તમ્ને પ્રેમ દર્શાવી, ઘટતું તો પિતાશ્રીને કહેશે. પણ પિતાશ્રી ભાષનું કહ્યું મને તેમ નથી. તમો જાણો છો કે પિતાશ્રી જુના રિવાજને અનુસરીને ચાલનાર હોવાથી તેમજ પોતાનું કુલ ઉચું ગણાવાથી ખોટી મોટાં જાતજાવનારા હોવાથી, ભાષનું કહ્યું માનશે નહીં, અને પોતાનું ધાધું કરશે તેઓ એવું શું જાણે છે ? કે આમા પુત્રીનો ભવ બળશે અને તેવું મુખમય જીવન દૃષ્ટ થશે માટે હવે તો એમ દુષ્ટ રાક્ષસી લંગન કરવા કરતાં મહર્ષિને શરણ થયુ લાખો ધણું બેઠનર છે. એમ કહી પોતાની પાસે સંતાડી રાખેલી ચમકદાર અણી વાગી છરી કહાડી પોતાની જીભને હળવે વાર ધીકકારી આત્મ હત્યા કરવા છરી પોતાના રક્ષકને ઉગામી,

અપૂર્ણ

દેવજીભાઈ રજુદાસભાઈ કાપૂ

સંસાર ચિત્ર,

નિજ બાળ નહાતું પાણી, હજી હોય હરનિશ સુસુતું,
 ખાતા પીતા નવ આવડે, વળી વાણી શુદ્ધ નવ મોસતું,
 માથાપ લેવા લહાણ, ઝટ વહેવાઈમાં વાનો કરે,
 ધરી માકડું અહીં લાકડે, નિજ બાળતું સુખ સૌ હરે.
 સમજે ન શું સંસાર એવાં બળકોને પર પાવતા,
 રૂપ શુભ શીત પરખ્યા વિના અહા કંઈકોનો લાવ બાળના;
 ચિહ્નર એ માથાપને જે બાળકોનો આદરે,
 બન્ધન રૂઢીતું કાપવા કયમ કોઈ હીમન ના ધરે ?
 બહુ પાપમાલી બાળ લગ્ને જોઈ દીકર દુઃખાય છે,
 સદ્ગુણને વિદ્યાતણું મોટું મોટું મૂકાય છે.
 વય જેમ વધતું જાય ત્યમ ભરવા ઉદર અકળાય છે
 ચિંતા વધે ચિત્તમાં શરીરતુ હીર બળી જાય છે.
 વિકાસ વધ્યો બહુ બાળકોનો હિંદુના સંસારમાં
 તેથી ધરોવર લગ્ન બળકના બનેન્ન્યવહારમાં
 વર-વરસ પંચોતેરનો તો હોય વહુ દસ જારની
 અથવાં યુવતી વય વીસતું ને કંઈ ઉમ્મર તેરની
 બંધાઈ રૂઢીના બંધને આવા કળેડાં જ્યાં કરે.
 સંસાર રથ સમ ચક્ર લેણુ ત્યાં કેમ સહે જે સંચરે
 નિતીન સમજે પ્રેમની વર-વહુ નિસાસા નાખતાં
 કારસ જીઓ જન રૂઢીને તજતા ને દુઃખ પામે છતાં
 લઈ દામ દિકરીના છવે પગ ચેટ નીજ નવ ફોડતા
 કુળ મોટપે મોટી પડીને બળકી બસ વેચતા
 લીલામ રે નીજ પુત્રીતું એ ધર્મ કહેા ક્યાંનો હશે.
 શી રીત એવા રાક્ષસોનો પાપથી છુટકો થશે
 મન મિત્રના વિણ કંઈ કહેશે આત્મહત્યા આદરે
 અથવા કરી અતિ કોઈ કામિની કુપમાં જઈ પડે
 પછી પોક મૂકે દુઃખથી માથાપ એ નરનારનો
 નજર નિહાળ્યાં ચિત્ર એવાં કૈંક આ સંસારના

ૐમ્ તત્સત્ પરમાત્મે નમઃ

પતિવ્રતા મહાત્મ્યં

પૃથિવ્યાંચાનિ તીર્થાની સતીપાદે પુતાન્ધપિ ।
તેજઃસર્વં દેવાનાં મુનીનાંચ સતીપુત્ર ॥
પૃથ્વી રિપે ને તીર્થં છે, સતી ચરણમાં તેડ.
તેજ તેમજ સહુ દેવનાં, મુની મુની ગુણગેહઃ ૧.
તપસ્વિનાં તપઃ સર્વં પ્રતિનાંચફલવ્રજ ।
દાને ફલયંદાવૃણાં તત્સર્વતામુસંતતં ॥
તાપસનાં સહુ તપ વળી, પ્રતિના કૃણ જેહ
દાના પ્રણા દાતારનાં, સહુ તે સતિ દેહ, ૨.
સ્વયંનારાયણઃ શંભુ વિધાતા જગતામપિ ।
મુરાર્ઃ સર્વેચમુતયો ભીતા સ્તાભ્યશ્ચસંતતં ॥
નારાયણ. પોને પ્રભુ શિવ બ્રહ્માદિ દેવ,
સર્વે દેવ મુનીંદ્ર જે. ધરે ભય નિત્ય મેવ. ૩.
સતીનાં પાદરજસા સદાઃ પૂતા વપુંધરા ।
પતિવ્રતાં તમસ્કૃત્વા મુચ્યતે પાતકાન્નરઃ ॥
સતી તણી પદરજ યદી, બૂમિ પવિત્ર થાય
પતિવ્રતા વંદન યદી, નર. પાપ પાપ ૪.
ત્રૈલોક્યં મમમાત્કર્તુ ક્ષણેનૈવ પતિવ્રતા ।
સ્વતેજસા સમર્થામા મહા પુણ્યવતી સદા ॥
પણમાં સકળ જગ બળતા સતિ એક સમર્થ
પોતાના તેને કરી, ટાળે જગના અનર્થ ૫.
સતીનાંચપતિઃ સાધુઃ પુત્રોજિઃ શંકરૈવચ ।
નહિવશ્યમયાંકિંચિદ્ દેવેભ્યઃચ યમાદપિ ॥
સતી પતિ સુપતિ છે, સતી સુત ભય હીનઃ
નથી તેને ભય દેવનો, સતીથી ચમ પણ દીન ૬.
સતજન્મ પુણ્યવતાં ગેહેજાતા પતિવ્રતા ।
પતિવ્રતાપ્રસૂઃ પૂતા જીવનમુક્તઃ પિતાતથા ॥
સત જન્મ કૃત પુત્રપત્ની પુત્રી પતિવ્રતા થાય;
સતી માતા સદા શુદ્ધ છે, જીવનમુક્ત પિતાય. ૭.
પતિઃ પતિવ્રતાનાંચ મુચ્યતે સર્વ પાતકાન્ ૧-
તયાસાચંચનિષ્કર્મિ મોદતે હરિભંદિરે ॥
પતિ પતિવ્રતા નારનો, ગુણ પાપથી તેહ,
પતિ સતિ નિષ્કર્મી થઈ, માત્રે હરિને મેહ. ૮.

સંશોધક શાસ્ત્રી.

જનસમાજ તથા દેશનું એક ગુપ્ત બલ

તમે પૂછ્યો તો મનુષ્યોમાં સૌએ પોણાસો ટકા કહેશે કે આપણો દેશ નિર્માત્ર થતો નથી છે, કૌભી, ધાન્ય, વગેરે પરદેશોમાં ધસઘસી જાય છે, બંધનો વધતાં જાય છે અને તેથી દેશનું બળ ઘટે છે. દુષ્કળથી, કરંવેરાથી, વિવિધ પ્રકારના હક્ક ન મળવાથી અને પૈસા મળવાના સાધન ઓછાં અને સંકુચિત થઇ ગયાં હોવાથી દેશ દુર્બલ બને છે. કોઇ એવાં કારણો જણાવે છે તો કોઇ કહે છે કે આ દેશનું પુષ્કળ ધન લશ્કરી ખાતામાં અને એવાંજ બીજા કામમાં જતું રહે છે એમલદ્વારેને મોટા મોટા પગારો આપવામાં, કૌચિસંજેની સંસ્થાના ખર્ચ પૂરાં કરવામાં અને એવી અનેક શાખાઓમાં ધનનો વ્યર્થ થતો હોવાથી દેશ દુર્બલ થાય છે. કોઇ કહેશે કે આપણા દેશમાં પાંચ કરોડ ખાવા સધુ ભિખારી વીરોરે ન કંમનાર મનુષ્યો છે, તેમનો ખાવાનો ખર્ચ પ્રજા ઉપર પડે છે. અને તેથી દેશનાં બળમાં ઘટાડો થાય છે. આવાં, આવાં અનેક કારણોતો અનેક મનુષ્યો વિચાર કરે છે. અને તેથી 'દેશનું બળઘટી ગયું' એમ માની અસંતોષના ઉદ્ગારો કર્યા કરે છે. મનથી તેઓને ચણચણ થાય છે. હવે દિવસે દિવસે દેશનું બળ ઘટતું જશે, એમ નિર્ભયપર તેઓ આવતા જાય છે. મોટા મોટા વિદ્વાનો પશું દેશની દુર્બલતા થવાના કારણો વિચાર કરવામાં વિવિધ પ્રકારનાં બળતાં હાથને આગળ અણે છે. 'તે ખરું છે', પણ તે વિચાર કરવાથી અને તેને ખાટે નિમ્ન સા નાખ્યા કરવાથી શું દેશના ઉત્થાપના સર્વ રક્ષિત આપણી દૃષ્ટિએ અવગણનાં હતાં ? આ સ્થાનેજ વિચારને ફેરવવાની જરૂર છે; તેને બીજી દિશાએ વાળવાની અગત્ય છે, દેશનું બળ ક્ષીણ થવાના અનેક કારણો વિચાર્યાં તો હવે દેશનું બળ વધવાના કારણોનો વિચાર કરી તેમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તે આજે અનેક મનુષ્યોનું વિચાર કરવામાં જે બળ નકાસું જાયું નથી છે તે અટકીને તેના વડે દેશને પુષ્ટિ મળે. દેશના બળને ઘટવાનાં અનેક વિચારો ક્યોં કરીએ તો તેથી શું તેના બળમાં વૃદ્ધિ થાય એમ છે ? નહિજ, અને જ્યારે તેમ છે, ત્યારે જે પ્રકારે તે બળ વધે, એમ હોય તેના વિચાર પ્રતિ બહુ જરૂર છે. દેશને પાંચ કરોડ ભિખારી ભાર રૂપ છે. તેમનો ખર્ચ દેશને ભાર રૂપ છે, તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવેતો દેશની ઉત્તરિમાં તેમજ જીવહારમાં ધણી સુગમતા થઇ જાય એમ થયું કહે છે. તો દેશમાં તેના કરતાં પણ અત્યંત પ્રમાણમાં સંખ્યાવાળી અને જોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ ભિખારીઓ કરતાં અત્યંત પ્રમાણમાં ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે એવી કોઈ પ્રજા નથી ? દેશના ખેતરોમાંથી રસકસ ક્ષીણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે, પણ અસંખ્ય પ્રમાણવાળી એક પ્રજાની મનોબૂમિ કંઈ કાળથી હંબર સરખી થઇ પડી છે, તેમાં મોઝા જે ઝાણ કરવામાં આવે તો શું તે દેશને અને મનુષ્યોના જીવહારને અધિક ફલ દુપ કરી શકે એમ નથી ? પરંતુમાં ધસ ઝાડી લેદિમથી પ્રસિ થતી દુર્બળતા કરતાં આપણી એક સંપત્તિનો લંઘાર તે હજી દેખાઈ રહેલો છે, તેને ઉપયોગમાં અને તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરી તેમાંથી બહુ પ્રકારવામાં આવે તો શું દેશ આર્થિક સંપત્તિને અધિક પ્રમાણમાં પ્રકટાવી શકે એમ નથી ?

અતઃમા રહેલી સત્તા મનુષ્યને વારવાર પ્રેરણા કરીને ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવતું પ્રાધાન્યસાનન જ્ઞાન છે તથાજ એ મત્તા નવુનવુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની દરેક મનુષ્યમા ધ ણા સ્થુરાવ્યા કરે છે

જેમ જેમ મનુષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો જાય છે, તેમ તેમ સમર્થ આવિર્ભૂત થાય છે જ્યારે સામર્થ્ય આવે છે, કે તરત મનુષ્યના અંત કંદુમા ઉત્તરિએ જ્ઞાની કન્ઝા થાય છે એની ઇચ્છાને ધણીશુત કરવામા મનુષ્ય ઘર્ષ પશુ દિવસ પાડે પડતો નથી આ ઉપ થી સિદ્ધ થય છે કે ઉત્તર સ્થિતિએ જ્ઞાની જે જે જ્ઞાનનો આ આવિર્ભૂત થાય છે તેને અનુકુળ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવામા મનુષ્યે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ખ મ આવશ્યકતા છે અને એજ મનુષ્યનુ પ્રથમ કર્તવ્ય છે

ઉપગેકત હકીકતથી સ્પષ્ટ માનમ પડે છે, કે જ્ઞાન એ / સામર્થ્ય છે મનુષ્ય જેને પ્રકાશનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તો તેનામા તે તે પ્રકાશનુ સમર્થ્ય આવે છે જ્યાં સપુર્ણ જ્ઞાન હોય છે, ત્યાં સપુર્ણ સમર્થ્ય હોય છે

આ વિષયની અદર જ્ઞાન, એ ઉત્તર સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવતું સામર્થ્ય યા ણજ આવે છે મનુષ્યને જે સ્થિતિ અને ઉપાધી તેને અપ્રિય તથા પતિકુળ લાસની હોય તેને ટાળીને પ્રિય તથા અનુકુળ સ્થિતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તો આપને કહેવુજ પડશે કે તેનુ પશ્ચિમ જ્ઞાન છે, નાનક, કપીર, નેપોલિઅન, જગત શુદ્ધ રાહરચાર્થ, શિનાજી વગેરે નામકિત પુરો પોતાની ધરેલી ઇચ્છાઓ શા સધન વડે પ્રાપ્ત કરી અમર નામના મેળવી ગયા તેનુ કારણ તેની ઇચ્છાઓને અનુકુળનુ જ્ઞાનજ બીજુ કંઈ નહી હજુ પશુ તમે બારીકબીધી ચેચારો તો તમને માલમ પડશે કે હાલમા દરેક મનુષ્યને જે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેને આજ સુધીમા પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનુજ પશ્ચિમ છે અને એમ હોવાથી પ્રત્યેક મનુષ્યે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના નિશ્ચયો અને વિચારોને બદલવા જેદએ કારણકે જ્યાં સુધી મનુષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના નિશ્ચય તથા વિચારોને નથી બદલતો ત્યાં સુધી કોઈપણ દિવસ ઉત્તરિને મેળવે પહેચી શકતો નથી જે તમારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ઉત્તર સ્થિતિએ જવુ હોય તે તમારમા રહેલી ગુપ્ત શક્તિ યા આત્મા સાથે એકના અનુભવો જ્યાં સુધી તમારા આત્મા સાથે એના અનુભવો નહિ તથા અહલાન કાદશો નહિ ત્યાં સુધી તમારથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયે તો તમે ઉચ્ચ સ્થિતિએ કેવી રીતે જઈ શકો ? જેઓ વિદ્વાન તત્ત્વવેતા, વગેરે ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા હયે તો તેનુ પશ્ચિમ પોતાના આત્મા સાથે કરેલી એકતા દાખલા તરીકે કોઈ વિદ્યાર્થી ગણિતનો દાખલો ગણે છે, પશુ તેનાથી થતો નથી તોપણ દિ મત ન હારતા તે દરોજ મર્યો રહે છે, આખર તે દાખલા સાથે એવો તો લદતમ ચર્ચ જાય છે કે તે વખતે આજુબાજુ શું બને છે તેનુ તને કશુ જ્ઞાન રહેતુ નથી, અને તેજા વખત સુધી અહલાન તેનામા રહેતો નથી જ્યારે અહલાવ જતો રહ્યો કે તરત દાખલો એસી જશે- મટે બધુઓ તમારે જે જે ઉચ્ચ સ્થિતિએ જવોની ઇચ્છા થાય તેને માટે અનુકુળનુ જ્ઞાન મેળવવાની આવશ્યકતા છે અને જ્ઞાન મેળવવા મટે એમતાર રક્ષ જન, એટલે તરત તમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સામર્થ્ય મેળવી શકશો, આ ઉપાશે આત્મા મથે એકતા અનુભવ થીજ માનુષ્ય એક વખત રહેતો જત, નિર્ધનનો ધનવન, અહણનો વિદ્વાન થશે મતજય કે પોતાની

ધારેલી કાષ્ઠપણુ પ્રકારની ઉચ્ચ ભાવનાને સિદ્ધ કરી શકશે. અને નેપોલિયન પણ કહે છે કે કાળા માથાનો ખાનવી નુ કરી શકતો નથી. એ અક્ષરસઃ ખરું છે. અને તેનું પરિણામ આત્મા સાથે એકતા અનુભવીને તદ્દત્તમય થવાનુંજ

જ્યાં સુધી તમે. આત્મ પરિક્ષામાં પાસ થશો નહિ. ત્યાંસુધી તમે કાષ્ઠ પણુ કામમાં ફતેહ પામશો નહિ. માટે બધુઓ તમારે કાષ્ઠપણુ કામ કરતાં પહેલાં તમારે આત્મ પરિક્ષા કરવી. જે તમારો આત્મા તે કામ કરવાનાકહે તો જાણવું, કે તમારામાં સામર્થ્યની ખામી છે અને તે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્મા સાથે એકતા અનુભવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. અને ત્યારપછી તે કામ કરવા માટે તમારા અંતર આત્માને પુછશો તો તમને હા નો જવાબ મળશે માટે બધુઓ તમારે કાષ્ઠપણુ કામ કરવાની ઈચ્છા થાય તો તમારે તમરા અંતર આત્માની મંજુરી મેળવવી. જે તમે મંજુરી મેળવ્યા વિના કામ કરવા તત્પર રશો તો તમે. અવરય પાછા પડશો.

હાલમાં ઈંગ્લાંડ, જર્મની, અમેરિકા, વીગેરે સુધરેલા દેશો જેઓ પ્રાચીન સમયમાં જંગલી અવસ્થામાં હતા અને તેવા દેશમાં ઉપરોક્ત દલીલતથી સુધરેલું હિંદુસ્તાન દરેક વસ્તુ પુરી પામતું હતું. તે સમય હવે જતો રહ્યો. કાળ કાળનું કામ કરે છે વીજળીના વેગે. જાય છે, અને થોડો કાળ પાછો આવતો નથી. તે અનુસાર. એજ દેશોના મનુષ્યોએ પોતાનામાં રહેલી શક્તિ શકિતને ફેળવી, પોતાના આત્મા સાથે એકતા અનુભવી અને જુદા જુદા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને, અને હેરાત પમાડે એવી શોધો કરી તેઓ ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી રહેલા છે. અને નવીનવી શોધો કરતા જેઠ અધિક ઉત્તર સ્થિતિએ જતા જાય છે. તે હાલ આપણે નજરે નેહ રહેલા છીએ. તો પણ આપણા ભારતના બધુઓની આંખ ખુલતી નથી, એ કેટલી આશ્ચર્યની વાત છે! આપણા ભારતની એવીજ ઉચ્ચ સ્થિતિ હતી તેને પોષા બેસવાનું કારણ એજ કે આપણે આત્મા સાથે એકતા અનુભવવાનું છોડી દઈ, જુદા જ્ઞાનના સામર્થ્ય વડે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલી તેમાં અનંદ માનવા લાગ્યા, જ્ઞાનમાં વધારો કરી સામર્થ્ય પ્રાપ્તિથી ઉચ્ચ સ્થિતિએ જવાનું છોડી દીધું તેથીજ હાલ આપણો દેશ કંગાલ અને અધમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો માટે બધુઓ તમારો ધર્મ છે, કે સમગ્ર ન્યાતને તથા ભારત દેશને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લઈ જવાનો છે. અને તે કાર્ય પાર પાડવા માટે તમે આત્મા સાથે એકતા અનુભવના શીખો, એકને એક સ્થિતિમાં પરી રહેવા કરતાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાન ને સામર્થ્ય મેળવી ભારતને પ્રાચીન ભારત બનાવો એટલું લખી હું વિરમું છું. શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

લેખક:—માધવભાઈ તુલશીભાઈ

વચનામૃત.

- ૧ આતો અખંડ સિધ્ધાંત માનવે કે સયોગ, વિયોગ, સુખ, દુઃખ, ખેદ, આનંદ, અભુરંગ, અનુરંગ, ઈત્યાદિ યોગ-કોઈ વ્યવસ્થિત કારણને લાભને રહ્યા છે.
- ૨ એકાંત ભાવી કે એકાંત ન્યાય દેખને સન્માન ન આપજો.
- ૩ કે.છને પશુ સમાગમ કરવો યોગ્ય નથી છતાં જ્યાં સુધી તેવી દશા ન થાય ત્યાં સુધી સત્પુરુષનો સમાગમ અવશ્ય સેવવો ઘટે છે.
- ૪ ઠાઠને અંતઃકરણ આપશે નહિ, આપો તેનાથી લિન્નતા રાખશે નહિ; લિન્નતા રાખો ત્યાં અંતઃકરણ આપ્યું તે ન આપ્યા સમાન છે.
- ૫ એક ભોગ ભોગવે છે; છતાં કર્મની વૃદ્ધિ નથી કરતો, અને એક ભોગ નથી ભોગવેતો છતાં કર્મની વૃદ્ધિ કરે છે; એ આશ્ચર્ય કારક પણ સમજવા યોગ્ય કંઈક છે.
- ૬ યોગાનુયોગે બનેલું કૃત્ય બહુ સિદ્ધિને આપે છે.
- ૭ આપણે જેનાથી પટંતર પામ્યા તેને સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં અટકશો નહિ.
- ૮ લોકાપવાદ સહન કરવા કે જેથી તેજ લેકો પોતે કરેલા અપવાદનો પૂનઃ પશ્ચાતાપ કરે
- ૯ હમ્મરો ઉપદેશ વચનો સાંભળવા કરતાં તેમાંના થોડા વચનો વિચારવા તે વિશેષ કસ્યાણુકારી છે.
- ૧૦ નિયમથી કરેલું કામ ત્વરાથી થાય છે. ધાગેલી સિદ્ધી આપે છે; આનંદના કારણે ૩૫ થઈ પડે છે.
- ૧૧ જ્ઞાનિઓએ એકત્ર કહેવા અદ્ભુતનિધીના ઉપભોગી થાઓ
- ૧૨ સ્ત્રી જાતિમાં જેટલું માયાપટ છે. તેટલું ભોળખણું પાનું છે.
- ૧૩ પદન કરવા કરતાં મનન કરવા તરફ બહુ લક્ષ આપજો.
- ૧૪ મહા પુરુષના આચરણ બેવા કરતાં તેનું અંતઃકરણ બેવું એ વધારે પરિક્ષા છે.
- ૧૫ વચન સપ્તશતિ પુનઃપુનઃ રમરણમાં રાખો
- ૧૬ મહાત્મા થવું હોય તો ઉપકાર જીવિ રાખો, સત પુરુષના સમાગમમાં રહેો, આદ્ય વિહારાદિમાં અનુબ્ધ અને નિયમિત રહેો, સત્ય ગારગ્રાનું મનન કરો, ઉચી શ્રેણીમાં લક્ષ રાખો.
- ૧૭ એ એકે ન હોયતો સમગ્રને આનંદ ગમતા શીખો.
- ૧૮ વર્તનમાં બાળક થાઓ, સત્યમાં યુવાન થાઓ, જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ થાઓ,
- ૧૯ રાગ કરવો નહિ, કરવો તો સન પુરુષોપર કરવો દ્વેષ કરવો નહિ, કરવો તો કુશીલપર કરવો,
- ૨૦ અનંતજ્ઞાન, અનંત દર્શન, અને અનંત વિકલ્પી અભેદ એવા આત્માનો એક પણ પણ વિચાર કરો.
- ૨૧ મનને વશ કર્યું તેણે જગતને વશ કર્યું.
- ૨૨ આ સંસારને શું કરવો ? અનંતવાર થએલી માને આજે સ્ત્રી રૂપે ભોગવીએ છીએ.
- ૨૩ નિર્ઐયતા ધારણ કરતાં પહેલાં પૂર્ણ વિચાર કરજો; એ લાભને ખામી આણવા કરતાં અપારંબી થજો.
- ૨૪ સમર્થ પુરુષો કસ્યાણુનું સ્વરૂપ પોકારી પોકારીને કહી ગયા; પણ કોઈ ચિરલાનેજ તે યથાર્થ સમજાવ્યું.
- ૨૫ સ્ત્રીના સ્વરૂપ પર મોહ થતો અટકાવવાને વગર ત્વચાનું તેનું ૩૫ વારંવાર ચિંતવવા યોગ્ય છે.

(તત્ત્વજ્ઞાન)

આજેજ સંગાવો

છપાઇને બહાર પડી ચૂક્યું છે. ?

હરિદાસ ભક્તિવિજય સાગ ૧ લો. કે જેની અંદર સતી મુકન્યા,
સતી જશભાં અને ભકતરાજ ઓંગદસિંહ એમ મળી ત્રણ આખ્યાનો,
સત્ય, શીયળ, જ્ઞાન, નીતિ અને ભક્તિ રસથી ભરપૂર દ્રષ્ટાંતો તેમજ
દક્ષિણ પદ્ધતિ પુરઃસર પૂર્વરંગ સાથે અપેક્ષ છે. પ્રત્યેક શ્રી પુરુષોને
ખાસ વાંચવા-વિચારવા લાયક તેમજ દરેક કુટુંબમાં વ્યાપી કરવા
લાયક આ પવિત્ર ધર્મ પુસ્તકના આજેજ પ્રાકૃક થાઓ
આટલું પેપરના પુઠા ઉપર રંગીન શ્રી કૃષ્ણ તથા મહારાજશ્રીના
મુદ્ર દોટા સાથે ગ્લેઝર્ડ કાગળમાં છાપેલું છતાં કીમત ૦-૧૦-૦ લખના-
નું હરે જ્ઞાનગંગા-લક્ષિત નીતિના લખનો. અને જ્ઞાનની ગજદોથી ભરપૂર
એક એક લખન એક એક રત્ન સમાન છે. કાંબોડના પુઠા ઉપર શ્રીનાથ
ખાવાનો દોટા છતાં કિ. ૦-૬-૦ (ચુજ નડલોજ છે) માટે જલદી મંગાવો

મળવાના ઠેકાણાં

કીર્તનકાર હરિદાસ મહારાજશ્રી શિવશંકર

ઉદ્દે નિબંધન શર્મા હાલ બાલાજી ચક્રો

ખડેપાંઉ, વકીલની પટોસના ખાંચામાં.

દેવલભાઈ રણછોડભાઈ કાજ-રાંદેર

જરૂરે સુરત

વ્યાપાર ઉદ્યોગના અમૃત પ્રકાર । કર્નવ્ય જ્ઞાનનું કલ્પવૃક્ષ ।
સ્વદેશ ભક્તિ અને કર્મ મહિમાનાં મુદર દાંડ્યો, ખેતી, વણાટ,
વ્યાપાર ઉદ્યોગ અને મીલો દારખાતાઓ સબંધી હૃદયને સતેજ કરે
એવા લેખોથી ભરપૂર -

અત્યુત્તમ માસિક પત્ર.

વર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૪ ૦ કર્મવીર મનીઓર્ડર કરનારે રૂ. ૨-૫-૦
લી પી. પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૩-૦ મુદ્રા નો અગાઉથી મનિઓર્ડર કરવો

જાતની જન્મમુખિ-હિન્દ માતાની તથા રંગમાં છપાએલી ઇન્ક સહ-
જની ભૂવન મોહન મૂર્તિ-છર્મીનાં દર્શન કરીને જરૂર જ્ઞાનદંધ પામશે.

લેટ:-આટલું સરુ માસિક છતાં ગ્રાહકોને "દંપતિ મોક્ષ મંદિર"
નામનું પ્રત્યેક યુવાન નર-નારીએ વાચના થેગ રત્ન-પુસ્તક લેટ મળશે.
શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં નાંખ્યા પહેલાં પ્રત્યેક માત-પિતા એ આ પુસ્તક પોતાનાં
પુત્ર-પુત્રિના હાથમા મૂકવું જુએ. (આ પુસ્તક સ્ત્રી ગ્રાહકોને પેણી
કિમતે મળશે) છુટક મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦ માસિકના ગ્રાહકોને વિના મૂલ્યે ।
આજેજ ગ્રાહક થવા લખો:-

રણછોડલાલ હરિલાલ ભટ્ટ.

વ્યવસ્થાપક. કર્મવીર અમદાવાદ

શ્રીયુત્તમ માસિક પત્ર

ગામ

૧ - પોસ્ટ.

ભરહો.

રજીસ્ટર નં.

ગ્રાહક નં.

॥ ॐ ॥

तत्सत् परमात्मने नमः

श्री कूर्म प्रकाशः

{ पुस्तक १ कुं. } संवत् १९६७ ना भागशर { अंक २ जे.

अनुक्रमणिका.

१ अमरी इंद्री; [काव्य]	७ जेष्ठ दिवा शिलातुं मंदार
२ निर्वोप आगड. [काव्य]	८ जनसभाज तथा देशतुं अंक गुप्त जग
३ आगः अे आगः रेशे शुं ?	९ श्री कुर्मि आश्रम,
४ इषिकारोने स्नेहान्तरि	१० पुत्रमां पुत्रपव कोषु आगे छे ?
५ जेति विवे कंछक.	११ पति मादन्त्य.
६ दुष-धीधी पीराना जेदुतो.	१२ वयनाश्रुत.

तत्री अने प्रकाशक

देवउत्तार्थ रणुछोडत्तार्थ हाउ. श्री. कूर्म आश्रम रांदिरे

हिन्दुतानमां वापिक लव्राजम यो साधे श. २-८-०

हिन्दुस्तान अहार श. ८-८-०

શ્રી કૃષિ પ્રકાશના નિયમો

- ૧ આ માસિક પ્રત્યેક હિંદુ મહિનાની અમાવાસ્યાએ નિયમિત પ્રગટ થશે.
- ૨ આ માસિકનું લવાજમ હિન્દુસ્તાનમાં ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૨-૮-૦ તથા હિન્દુસ્તાન બહાર રૂ. ૩-૮-૦ આંગ-ઉપર રાખવામાં આવ્યું છે.
- ૩ આ માસિકનું ૫મું કારતક માસથીજ ગણવામાં આવશે. લેટનું પુસ્તક તૈયાર થએથી આઠકોપર મોકલવામાં આવશે. તેનું પોસ્ટ ભુકુ લેવામાં આવશે.
- ૪ આઠકોએ પોતાનું ઠામ ઠેકાણું ચોકખા અક્ષરે લખી મોકલવું ઠેકણું બદલતાં તાડીદે ખબર આપવી જવાબ લખતી વખતે બ્રાહ્મ નંબર લખવા ભૂલવું નહિ.
- ૫ ઠેકણથી જેતી, ધાર્મિક, સામાજિક, શ્રી બોધ તથા જ્ઞાતિ સમાચાર સંબંધીના લેખોને હમેશા સ્થાન મળશે.
લેખકોને સુચના.
- ૧ દરેક લેખો કાગળની એક બાજુ ચોકખા અક્ષરે લખી મોકલવા કૃપા કરવી. નં નામા લેખો છાપવામાં આવશે નહિ.
- ૨ ઠેકણથી લેખ પ્રગટ કરવો યા ન કરવો એ તંત્રીની મુનસફી ઉપર છે પ્રગટ થએલા લેખો માટે લેખક જવાબદાર છે. ના પસંદ પડેલા લેખો મોકલી અપવા બંધાતા નથી.
- ૩ વર્તમાન પત્રો તથા માસિકના અંગના તમામ પત્રો નીચેના સંરનાએ મોકલવાં.

દેવજીભાઈ રણછોડભાઈ કાળ.
શ્રી કૃષિ આશ્રમ-રાંદેર

જાહેર ખબરોના ભાવ નીચે
મુજબ લેવામાં આવશે.

જોઈએ છે.

જાહેર ખબરોના રૂ.

આ માસિક માટે આઠકો વધારનાર

પૃ. ૧. પૃ. ૦૧ પૃ. ૦૧ એક વખત માટે
૧૮-૦-૦ ૫-૦-૦ ૩ ૦ ૦
કાગળની જાહેર ખબર માટે પત્ર વ્યવહાર
કરવો.

એન્ટો તાડીદે લેખો —

કઠગા પાટીદાર જ્ઞાતિના સમાચાર

લખી મોકલો તેવા સ્વયં સેવકો.

આ કૃષિ પ્રકાશ માસિકે પત્ર યા. ખુશચંદ અમીચંદના પી સુરેન 'જીતન' એનજન પ્રી પ્રેસમાં પ્રજ્ઞાકર્ષ નરભેરામ વ્યાસે છાપ્યું. દે. ખપારીયા ચક્રવા સુરત, એને દેવજીભાઈ રણછોડભાઈ કાળએ કૃષિ આશ્રમ રાંદેર ડી. મુક્તભોંયી પ્રમીલકર

અમારી ફકીરી

(કાવ્ય)

અમારી ફકીરી અમને પ્યારી, અમારી ફકીરી,
 નથી ના ગમ લગારે કાંઈ, ફકીરી વેશ ધારી,
 અમીરી થઈ પડી અઢારી, દુઃખ તે દેનારી,
 નામ નિશાન દે આખરે, જતી નદામી,—અમારી ફકીરી
 ગરીબી છે અતિ પ્યારી, શાંતવત અપનારી,
 શાંતિમય જીવન, શાંતિ આપનારી,
 ખાદી શણગાર ધારી, અન્ય વસ્ત્ર દીધાં ત્યાગી,
 વૃંદ સખ્યુ એમ જાણી, વૃંદા મુખી લાવી,—અમારી ફકીરી
 ભગવી ભારત માતા, ભગવી અમજાતિ,
 ભગવું થયું સધળું; ભગવી નરનારી,
 અંમીરી તમને, ગરીબી અમને, ગરીબી ભારતી,
 નમન હો નમન હો તુને, અમારો ફકીરી—અમારી ફકીરી

અમર.

ગાદામર સામેયર પાઠક.

અમરીયા.

નિર્દોષ વાલક.

(મન્દા માતા)

એ બાલકું દરરેક ઠરી સર્વને સુખ દેતું,
તેનું રૂકું બદન મધુર 'સામ્યના પ્રેરણ' હતું;
વ્યથાને મૃદુ સ્પર્શ કરને દેતે એ હવામાં,
ત્યારે સર્વ સુખમય બની દર્પમાં પ્રગટતાં !

બાલકના મધુર સ્પર્શમાં લિપ્તતા દિસતી ને,
તેના બદલા રસીક રસ તે ઉર્મિઓ રિવ્ય પ્રેરે,
આશાઓ કે છમરે દુઃખને બદારના કદતુંબે;
દુઃખો સુખો સમગ્ર સપનાં ઉરમાં ગુપ્ત રાખે.

હૃદ્યાં અગ્નિ હૃદય સમિતે ઢોધ દિ આવીયો ના
આશાઓનો ફરે રસ કદી ઉરમાં ઉપજ્યો ના;
ચિન્તાઓના ફરે નિધિ તથાં નિન્દુઓ ત્યાં ન રેખ્યાં,
તે રપ્ટો એ મૃદુ હૃદયની પાસ આવી શક્યાં નાં.

શક્તિ કેમ અનખ મધુરો એકને પોષતીતી,
નિરપ્રતિ જે હૃદય કુલું તેકને પાળવું કે,
તે એકની મધુર મધુરી જોડમાં જુલવું હતું,
તે પ્રેમીકા નયન નીરખી બાલ એ ખૂંસ થતું.

૩! એ બદલું સ્વીક કરતે આજ દુઃખી દિશે છે !
તે તેની એ સરળ વિશ્વતી આજ ઉઠી મધ છે !
રપ્ટો કેરા પ્રજાન મુખમાં બાલકું એ દશાયે,
તે તેનાં એ પ્રજાની નયને અશ્રુની રસ ચાલે !!

કાલુ એ કાલુ રહેશે શું!

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮ થી)

જરૂર તું મોટી આશાઓના ચોપાન, અને તોરેજ તું દેશાન્નતિના કામને માટે કંઈક ઉપયોગી થઈ શકીશ. તારે તો હંમેશાં જેમ બહુત હવામાં દોરીના બેરે ઉચે આકાશમાં ઉડ્યા કરે છે, તેમ તું પણ આશા રૂપિ વિમાનમાં આકાશને બદલે પૃથ્વીપર પર્ચા ટેન કરતો થા. હવે તારે કર્તવ્ય શીલ બનવતું છે. દરેક કામતું સંસાધન કરતા શીખવતું છે. હું ધારું છું કે તારી અભિલાષા ખાતું પીતું ને ઉધવુ એકી ન હોવી જોઈએ. નહિતો તારી ગણતરી ખોટી અંકાક્ર એમ લેખી ચકાશે. દેશ નાપકોએ આરંભેલા કાર્યો અને તે માટે અપેક્ષા બોળતો બદલો તારા જેવા બાળકોપર આધાર રાખે છે. એઓની માન્યતા છે કે, એમના પછીની પ્રજા તેમના કામની પુણીભૂતિ કરશે. બધે તેમના કરતાં સારું કામ કરી બતાવશે, તોજ તેઓ કંતેપ માની શકશે.

બાલ! આખે આખું દેશ બાળકોથી ભરપૂર છે. અને એ વાતેસ્ય પ્રેમથી દિંદને એક જાતનો આનંદ હીલગીરીમાં મોખિત થતો જાય છે. એટલે તે ઉજવી રાકતો નથી. તેનું શું કારણ હશે? તે જાણવા માટે તે રહી પ્રશ્ન આણ્યો છે? નથીજ આણ્યો, એમ દિંદની પરિસ્થિતિ પરથી જણાઈ આવે છે. બાલ, જ્યારે તું તારી જાનેતા (દિંદ) ના સંકેતો ફેસલો નહિ લાવી શકું તો પછી ભગીરથ કાર્યો કરવામાં તો જરૂર તું નિષ્ફળ થવાનો તારીપર દેશનું ચક્રર સ્થિર રહેલું છે. એટલે કે તારે ચાવી આપવાની છે. જે જૂલ ખાઈ જવળી દિશામાં ચાવી ફેરવીશ તો જરૂર આ બુદ્ધિમાન—ચક્રરોએ ચક્રવાની, તેમાં તું પણ ભોગ થઈ પડીશ પછીથી તારી કુમળી આશાઓનું કારણ સુકાઈ જવાનું ને તારે તૃપાથી પીગાવું પડશે તો તે કારણ સુકાઈ ન જાય અને તેને ચિરંજીવી રાખવા માટે તારે અમીરસનું પાન કરવું પડશે. અમીરસ એકદમ રાજવો અલગ્ય છે.

બાલ—હવે તું જરૂર અમીરસ સીંચવાનો કારણકે બાળકની તો ટેવજ છે કે જે ચીજ અલગ્ય છે તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. એ છુટ્ટ છે છતાં તું પ્રયત્ન કરીશ, તો શું તો આનંદ પામીશ. એમાંજ તારો જય રહેલો છે. કારણ કે તે રસ તારા વડીલો ઘણે ભાગે મેળવી શક્યા નથી. કદાપી તને જે મળેતો તું બાગ્યશાળી રહેવાવવાનો. એસક તારે લાગ્યશાળી બનવું અને બીજા નાદાન બચ્ચાઓને તેરસનું પાન કરતાં શીખવવું. એ રસથી તારી છાંદગીમાં એક નવિન આકાંક્ષિક ફેરફાર થશે. હવે તો તારી ઉતકંઠા તે રસનું બ્યાન જાણવા તત્સતી રહી હશે. હું તને લાંબા વખત સુધી અટકાવીશ નહિ.

બાલ—સુપક અને પ્રજામાં વર્ષાવતો શાંતિ રૂપિ પ્રેમાર આ બે અમીરસના જખરા સાધન છે. તારું લક્ષ્ય બિંદુ આ બે તરફ વધુ હોવું જોઈએ. આથી તું પ્રગતિમાં જાલદી ચાવી શકીશ તારા યજ્ઞને ઉજવળતો આપ ચકાવી શકીશ. એ આપ એવેલો. તેજસ્વી છે કે જે વિધુતના પ્રગાથને પણ ધડીકાર વિસારે મૂકે છે. તો હું ધારું છું કે, આવા પ્રકાશવાળો તેજને છોડી તું કોઈની તેજને ચક્રોક્ષ નહિ. હવે તારી જિંદગીને સાંત થતા જા પરવું મંદ પ્રકારે અલગ્ય હું

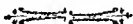
કંટાળ્યો હોયતો પણ દેવતા ઉપસંહારના લેખકના એ જાદો પર ધ્યાન આપી તે પ્રમાણે વ-
તવા પ્રયત્ન કરીશ તો તેના ગમનો કાંઈ જાણી મળ્યો એમ હું માનીશ

પ્રિય બાપ—ને જો ઉપનો ફક્ત વાચી કંઈપણ લાગણી ઉદભવે તો જરૂર તારા આગિ
ત્રમાં ફેરફાર થયો એમ માનજો અને લાવિષ્યનું જીવન દેશનંતિની પ્રાંતિમાં દોરજો. ધર્મ ગએલા
સારા આરિયો અને દયાનિમાં છે. તેમનો તું એક યમ પ્રભુ મારણને પામે એવું હજીતો
વિરમતો શાનિ.....

યમ ઇન્ડીયા
અં શીમ
અમલનાદ

લેખક
મહાશક્તિ મોરોધર પાઠક.

કુવિકારોને સ્નેહાંજલી.

હે! કુવિકાર બાપુઓ!

તમારા ઉચ્ચ હૃદયમાં પ્રેમ છે, આદર છે, વિરેક છે, વિચારો છે અને ધ્યાનો પવિત્ર
અંકુરો છે.

તમે પ્રભુના ન નકલ હાથ છો, પૃથ્વી દેવીના પ્રમાણિક પુત્ર છો, હૃદયદેવીના અંકુરો
છો, ઉદારતા અને સંજ્ઞતારૂપ વિધાનના અંકુરો છો, આશા વાળી—ખંડન—મંડન
તાં છો.

ઈન્દ્રના પવિત્ર ભક્તો છો, મેઘ અને વર્ષાના પુનિત સ્પર્શથી છો, વિદ્યુતના વિચારક
છો, નવજીવનના નવાં મણિ છો અને,

હમે, બાપુઓ! હમે,

નિર્મળતાના નિરર રાટ છો.

ભાઈઓ!

નિરત્યાહી ન થશો.

તમારા ઉન્નત હૃદયમાં વિશ્વ વિનાશ રમણ રહે છે. માનસિક અશાંતિ હર્ષથી વસી
છે, લક્ષ્મી દેવી અજાત ઉન્નત ગાનસિંહ દેવીની પુનિત મુર્તિ છો, અને એમાં વિધાનનો
શિર રમરણીય લેખ છે કે—

હે! વત્સ!

તું આગળ વધ. તું જગતનો મોલયુ છે. તારા ભાવિ કર્મો ઉપર લાવિષ્યનાં મણિઓ
નો આધાર છે. તું પૃથ્વી દેવીની પુત્ર કર ના આગળ વધ.
તારા પવિત્ર પગલાથી પૃથ્વી દેવી હર્ષમાં પુલાઈ જશે, વત્સ! આગળ જા "

બાપુઓ!

(૧) બાપુઓ તમારા હૃદયમાં ઉર્મિઓના અર્ગાર લખો છે, તમારા કુટુંબમાં સ્નેહની સફે

તાઓ વહી રહી છે, તદ્દમદી-મિત્રેમાં આદર્શ, અને સમિદતાની રમ્ય રસિક કાવનાઓ બરાણી છે, અને તદ્દમારી જાવનાઓ વિશ્વની યોગ્યતા કરી થઈ પડી છે.

જાહેરો !

યાદ રાખો,

મનુષ્યોમાં સુષ્ટિ સૌંદર્યના અપ્રતિમ નમુનાઓમાં સ્વર્ગપથનાં, દેવમાં, દિવ્યરોમાં, અને પવિત્ર પેકુટીમાં, પણ તમારે માટે સ્થાન હોય છે અને તદ્દમારા પવિત્ર પુનિત યશસ્વી ચિર સ્મરણીય નવલક્ષ વસિત કર્મો પુર્ણ રીતે બળની એ પવિત્રાસનોમાં જ્ઞાન-રથી બેસવાને જાગ્યજાળી અવશ્ય થશે તદ્દને પ્રભુના પવિત્ર હસ્તો તમે એક વખત બંદર આપશોજ.

કૃપિકારો !

વિશ્વમાં હમ્ય પદ પ્રાપ્ત કરો

તદ્દમારા હમ્ય કતિ-પતી દીગન્તા જ્યોતિ દુનિયામાં પ્રસારો.

તદ્દમારા પુનિત ધર્મોચરણોનો પ્રજ્ઞાન સમસ્ત વિશ્વમાં વિકસો.

તદ્દમારા હૃદયમાં ઉદ્દાસ, કૃપા, ઉદારતા અને સંતોષ છે. તદ્દમારી વનવન-ઓમાં આદર્શ અને પદોપકર વૃત્તિ છે, જાનવરોમાં સેવાભાવ છે, સુવર્ણ સંકારોમાં આકર્ષણ છે, તદ્દમારા જ્ઞાવાસમાં પ્રાધાન્યપણનો મધુર રંગ છે અને તદ્દમારા જ્ઞાન-દલમાં મધુર કાવ્યોમાં રથજે-રથજે યશસ્વીપણુ અને ગોહક્તા બરાણી છે.

બંધુઓ !

હિસાદ રાખો

આનંદથી વિચારો

ધર્મને તિલાંજલી દો

ગંભીરતા અને ઉદારતાને હૃદયમાં સ્થાન આપો.

પ્રત્યે !

મહાત્મા એ બંધુઓને હૃદયે વૈદારે સારી રીતે રક્ષે તદ્દમના કાવ્યોની કદર હૃદયે વધુ પ્રમાણમાં કરજે

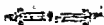
—અને—

એ વિધાતા ! તું હૃદયે ઉત્તમ પ્રતિભા લેખ મહારા એ બંધુઓનાં વિરાજ સચારમાં આ યોગે વધારે ઉત્તમ રીતે લખજે.

બંધુગામ

૨૪-૧૧-૨૦

પ્રકાશ નવલક્ષ હાથીશંકર.

સ્વસ્તિ વિષે કંઈક

કેટલાક અજ્ઞાન મનુષ્યોના હૃદયમાં એવો વિચાર હોય છે કે—“દ્રવ્ય હોય તો કસની જરૂર રહે નહિ.” ઉપલક્ષ રીતે બોલતાં તો આ ધારણા કદાચ સત્યતાપૂર્ણ જણાશે, પરંતુ રહેજ હજા ઉતરો, આપણી આસપાસ નવપલ્લવતા ‘પુષ્પ’ વનસ્પતિ; મન્દ મન્દ લહરી ‘અલ’ વહેતી સરિતા; દરિયામાં ફેરો આમાતું ધંધ ન હોય, માત્ર સર્વત્ર દ્રવ્યજ વિસ્તરેલું હોય, તો દ્રવ્યનો આ વિપુલ સમૃદ્ધ આપણા ડાંઠ પશુ ઉપયોગમાં આવશે નહિ. ત્યારે આપણા જીવનનાં પોપણું માટે શાની જરૂર છે? આસપાસ દરેક સરિતા વહેતી હોય, મ્હોટા મ્હોટા પર્વતો અને અણ્ણિત દ્રવ્ય હોય, પરંતુ કાન્યતા એક પશુ કણ સિવાય તે સરવે નકામાંજ છે. જ્યારે કાન્ય એ આપણી જીવન વેદીને ચોથી પ્રકૃતિલત રાખે છે, ત્યારે તે કેટલું બધું ઉપયોગી જણાયું? અને તેને ઉત્પન્ન કરનાર કૃષિમાતા પ્રત્યે સ્નેહાળ ભાવો દર્શાવવાની કેટલી બધી આવશ્યકતા? ભારત વર્ષમાં તો પરાપૂર્વથીજ કૃષિમાતા પ્રત્યે અનદ્દ પ્રેમભાવ છે. તેના અધિષ્ઠાતા દુર્ગ અને વરણની રુદ્રિતાનાં પદો પુરાણા પુરતકોમાં લખાયેલાં છે. દુર્ગાએ આપણે એ તરફ દુર્લક્ષ અપાયું છે! તેના પ્રત્યે આભાર દર્શાવી તેને અધિક ફળવતિ કરવા માટે માત્ર જરૂર ચર્ચાઓ અમર લેખો લખ્યા વિના વધુ પડલાં લેનાર મનુષ્યો ગણ્યા ગાંધ્યાજ છે!! આપણા જીવનનો સ્વયં આપણે જોના. ઉપર છે, તે કૃષિમાતાને અધિક ફળવતિ કરાવતી, કૃષિકારોને નમિત્ત યોજનાઓ બતાવી તેમના પ્રત્યે સ્નેહભાવ દર્શાવતી આવશ્યકતા મનુષ્ય માત્રને ફરજ રૂપ છે.

આધુનિક સમયમાં કેટલાક કૃષિકારોની ‘દારિદ્ર્યવસ્થા’ આપણી સમક્ષ જણાયું છે, [ચક્ર] આવી અવસ્થા માટે કૃષિમાતાને દોષ દેશો નહિ, તે દયાળુ જનનિ તો પોતાને સેવનારને દેવ યથાઓ અલ્લો આપ્યાજ જાય છે, પરંતુ કુલોચ વશાત કેટલાક સંયોગો તેમને શાલી અવસ્થામાં લાવી મુકે છે. કૃષિકારોને અંવજાતિના ઉન્ડા ખાંડમાં નાખનાર કારણોમાંના એ જણાવેલા કેટલાક કારણો મુખ્ય છે.

૧ પહેલું કારણ તો વણિક લેણદારની નીચ જૂતિ છે, આપણું વર્ષ તંત્ર તોડ મહેલત, તો તાપ તડો સહી જે માલ પકડ્યો હોય છે; તેમની ચોડા લાગુ સરકારનું મહેસુલ ભર માં જાય છે, જે બાકી રહે છે તેઓનાં ઘણા લાગ તો આ વણિક લેણ ઉપાડીજાય છે, ને પાસે પડે પંચાલ કરે છે. આ વર્ષનું વ્યાજ ખીજ વર્ષમાં અને ખીજનું ખીજ સે આમ ઘટમાંગ ચાલ્યા કરે છે, અને આ નીતિમાં કૃષિકાર અને તેનું કુટુંબ દિન પ્રતિ ન ધસાતું જાય છે. ખીજાર કેટલાક કૃષિકારો આ બંધુ સમજે છે, પરંતુ ડાંઠ બોલી તો નથી; કારણ કે ખીજે પ્રસંગે દ્રવ્ય અથવા એવીજ ખીજ વસ્તુઓ માટે તેમને ત્યાં શાની લેખોને ફરજ પડે છે! જે આ લેણને દ્રવ્ય અથવા ખીજ ભેદતી વસ્તુઓ શોધાય માટે ડાંઠ ડાંઠ સજ્જન નિરવાર્યો લાવે આપે તો વણિકની આ કુટિલ નીતિમાં શાવા ડાંઠ ખેડત લાગેજ ફરો પરંતુ આવા સજ્જનો નિકળવાના પ્રસંગની હલ રાફ ની પડો.

મચક ! જે કૃષિકારો દેવાથી વિમુખ હોઈ વલિદ, સાથે વધુ વ્યવહાર રાખતા નથી તેઓની સ્થિતિ તરફ નજર કરો, તરતજ સમજાશે કે કૃષિમાતા તો સદૈવ યોગ્ય બદલો વાળી આપે છેજ. આમ છતાં જે જે કૃષિકાર બંધુઓને વલિદ સાથે સખધ રાખવો પડે તેમજ હેમ તો તેઓએ ખાસ યાદ રાખવું કે કોઈ પણ સંખળ કારણ સિવાય દેવું કરી મિથ્યા ખર્ચ કરી આખાશી મેળવવી અને દાયમાં દિવો લેઈ કુલે પડવું એ બંને સરખાં છે. દેવાના કળ કદાચ પોતાને નહિ જણાય તોપણ તેમનાં પુત્ર-પુત્રાદિને તો જરૂર ચોપવું પડશેજ. “ ખેતિવાડી વિ-
જ્ઞાન ” ના ઉત્સાહી તંત્રી મહાશયે જે મુચનાઓ આપેલી છે, તેમાંની તીથેતી એક અગત્યની સૂચના પ્રતિ દૃષ્ટિ કરવા ખાસ વિનંતી કરું છું. “ વિવાદ વાળનમાં તેમજ માખાપના કારણ માટે દેવું કરવું નહિ, ને ગળ જીખરાંત ખર્ચ કરી કુલણુચ થવું નહિ, અને ખોટી વાહવાહ કહેવરાવરા કાલ્યાણ નહિ. ”

(૨) ખીલું સખળ કારણ કુકાળ છે- આપણા દેશમાં ચોડાં વરોધી તો ઉપરા ઉપરી કુકાળો પડવા માંડ્યા છે. ખેડુતોની સ્થિતિ શોચનિય યથા પડી છે. વપોદ નિયમિત ન આવવાથી આ દશા સહ મ્હં છે, વપોદ પણ ક્યાંથી વરો ? દેશમાં ઠેર ઠેર કુકાળની પ્રખળ સંદર્ભો માયા પ્રસરી દેશના અણપુલાં ખાળકોનો નાસ કરવાનાં પ્રયત્નો કરે છે ! પ્રભુ ! પ્રજાનાં દેશો પ્રતિ લક્ષ ન રાખતાં પ્રતિ-વર્ષ સર્વન વર્ષિ કરાવતા રહેશે.

(૩) ત્રીલું કારણ દારથી ચંતી પ્રરખાલી છે, ઘણા કૃષિકારો તેની નિશામાં આશુર સહ પ્રકાશ રહે છે, નથી રહેતું તેમને સરીરનું જાન, નથી રહેતું ખેતરોનું જાન; કે નથી રહેતું અવિધ્યનું જાન !! “ હાથે કરીને ” આવ જલા પકડ મલા ” જેવું કરનારા કૃષિકારો ને શું રહેવું ? આ બધી નષ્ટ કરવા માટે ખાસ રાત્ર્ય તરફથી પ્રયત્નો થાય-અગર પ્રેમ સંપદ રીતે દારનાં હુલિયોનું દષ્ટાંતોષ કોડે ત્યારેજ કાંઈ કળ પ્રાપ્તિ થાય નહિ તો એક તરફ કુદૃશ દેશને કુખાલની રહે અને બીજી તરફ આપણા એ જમુઓ દારની ઉમદા મોજ (?) નાંખ્યાં કરે !! જાનો નાશજ નહિ આવે, અને કૃષિ વિદ્યાનું માન ઘટશે. વિચને ચોપનાર બંધુઓનાં તંતુને મ્હં મ્હં હિંદા માચવા નિઝણો.

(૪) ચોથું અને છેલ્લું કારણ એજ છે કે “ આપનાં કુરામાં છુડી મરવું ” એવો જે ધારી હિંદુઓમાં પ્રચલિત છે તેને અવગંભિ કૃષિકાર બંધુઓ પ્રતિદિન વર્તે છે. હજારો વર્ષ પૂર્વે જે ઓળારો વપરાતાં હતાં તેજ ઓળારો અચારે આપણે જોઈએ છીએ, તેમાં કાંઈ ફેરફાર નથી થયો, કે નવાં ઉપયોગી કાંઈ ઓળાર વપ્ત્યા નથી ! ઉલટું ઓળારો વધારે તકલદી અને રોપટીપીયાં બન્યાં છે. આવા વખતમાં અધિક પાકે ઉતરાવવાની આશા નિરર્થક છે. તો કે લોકાનાં ઓળારો વાપરવા આપણા કૃષિકારો અચકા છે, ખીસારાઓ પાસે લાકડાંનાં સાધનો મેળવવા જેટલો પંજુ દ્રવ્યનો અલાવ હોય, તેમને એવાં કિમતી ઓળારોની સલાહ આપનાર ખર્ખજ ગણાય. પરંતુ જેઓ સારાં સાધનો વાપરે તેવી શક્તિવાળા હોય છે. તેઓ પંજુ છુનાં પુરાણજ ઓળારો વાપરે છે. તેઓ ધારે છે કે “ જગારા આપદાદા આજ સાધનો વાપરતા હતા ” તેઓ છુલી વળ્ય છે કે જગદનાના ફેરફાર સાથે નવાં અને યોગ્ય સુધારા સ્વીકારાય તો અવરો લાભ થાયજ.

હવે ખેડુતોને એકાદ ખેતનંત્ર સલાહ આપવી હિચિત ગણું છું.

ખાતર:-ખેતિમાં અતિ અમલનો ભાગ ખાતરનો છે. આપણા દેશમાં દાણ આ વિષય તરફ પણ જોઈતું લક્ષ્ય ખેંચાતું નથી. વર્ષે વર્ષે એકાદ વખત કચરાનું એક માત્ર ઘસવ્યા કિવાય વધુ કંઈ કરવામાં આવતું નથી કપડાની લાકડી રોપણીમાં મુખ્ય થઈ કૃષિકાર ભાઈઓ તેને જ પ્રતિર્ષા રોપે છે. સામર્ય મેલે જોતાં ધાન્યની રોપણી કરતાં કપાસની રોપણીમાં કંઈ પણ લાભ થતો નથી. રોકડા પૈસા દાખમાં આવતાં મોદિત થવાય છે, પરંતુ નથી સમજાતું કે ધાન્યના ભાવ પ્રથમ કરતાં, બગાડા તમજા વધે છે, અને દલુએ વધારે અમલ એમ કહેવું નથી કે કપાસ નજર રોપણી પરંતુ પંચ ક્ષેત્રોમાંથી ભેખંતો અવસ્થા ધાન્યની રોપણી કરે. ટોરતું જાણ મુતર એ ઉત્તમ પ્રકારનું ખાતર છે, પરંતુ બજારલુનાં અગાધે જાણ્યા ધાપી તેના ઉપયોગ બાળવામાં કરાય છે. આ રીતે મુખ્ય ખાતરનો આપણે હસ્તેજ નાશ થઈ જાય છે. યરીરને તંદુરસ્ત રહેવા માટે જેમ ખેડાકની જરૂર દોષ છે, તેમ જમીનમાં દરેક બગેલા તત્વ સુસાધ ન જવાં માટે ખાતરની ખાસ જરૂર છે.

બીની પસંદગી:-મોસમ વખતે ઉનાવણમાં બીં લાડી જેમ તેમ રોપી દેવામાં આ પહેલે દેવી ગંધીર જુલ કરીએ છીએ સહેલા દાણા, હોડા, જુસો છ, નકામી વસ્તુઓ બીને વૃક્ષાન કરે છે. અને તેથી જોઈતો પાક ઉતરી ચકતો નથી. દરેક કૃષિકારે બીની પસંદગી ખાસ જોતેજ કરવી જોઈએ પ્રથમથી સારા બી સંઘરી રાખાય છે. યુરોપના એક ગામગાના એક ખેડુતની વાતો આ સમયમાં વધારે લાસદાયક થઈ પડશે. તે ખેડુન એક વખત પોતાના ઉત્પન્ન થએલા પાકના કુશા પાસે જોડો, અને તેમાંથી સારા મોટા જોડો થોડા દાણા ઉપાડી લીધા. બીજે વર્ષે તે દાણા અત્યુક ચારી જગ્યામાં વાડ્યા, અને તેનાં થએલા પાકમાંથી પાંચ ફરી લાગી દાણા સંઘથી. આ રીતે પ્રતિવર્ષ કરી તે કૃષિકાર કોશ ખીનો લાપાસી થયે; અને મન પકાંદ પાક ઉતારવા લાગે.

દરે આપણે ૨૫૦ ફાર્સિડન " સારાગમ " માંતુ ખેડુન અને બી પારીઓના સમયનું એક અવતરણ લેઈ અનેજ વિરમીશું.

" ખેડુત પાસે રોકડા નાણાં દોળા નથી, તેથી એ ધણી સુખી રાત્રે દોષો મણે તે ટકું તેજ અથવા મીકું મરચું વિચેરે પરચુરણ ચામાને-દાણા કે કપાસ આપી અરીર કરે છે. તેઓને પોતાના માથના લાવતી ખતર દોતી નથી; વંચીક જોડકું દ્રવ્ય આપે છે તે ટકું તે લે છે. વળી વણીક પોતાનો મોડલો જીવ બનાવવા તેને થોડું વધારે આપે છે, અને જલ્દી છેકે આ રીતે આપણું દામ સધું તે દીક વધુ. આ પ્રમાણે ને દાણું પાકું એકું થાય છે, તેને વણીક સહેરામાં લાવી ખારે જાણે વેચી પોતાની મુશીમાં વચારો કરે છે "

* * * * *

" ખેડુતનો બગદ મરી રમે દોષ તો બીજે પરીવારેલો વણીક તેને લ્યાને નાજા ધીરે છે, અથવા બીજે પ્રસંગ દોષ તારે થોડું આપી પાકું ઉતારે. કંઈ વખત ખેડુતને નાજાની જાર પડે છે, ત્યારેલો મોનેકો વણીક કહે છે કે:- દાણમાં માટી પાસે કાંઈ નથી પરંતુ પસેના કામમાંથી મરે નમે તને અપાવું". વણી લખ નેરા મૃગનિક પ્રસંગે તે કહે છે:-આવા પ્રસંગો વારે વારે આવતાર છે! આમાં ખર્ચેલા પૈસા નાંખી દોષા કહેરાય નદિ પૈસા પેતા કરવા એ તો સહેલુ કામ છે છ, છ. વળી કાંઈ કાંઈ વખત કહે છે કે "અને તમને સંપૂર્ણ વસેનો છે. તેથી જોડલા જોડો તેટલા રૂપિયા અપાવીશ" આ પ્રમાણે તેને ઉચી મદલો દેતાં ઉચી મુશીમાં જુઓ છે.

ઉપરોક્ત અવતરણે અમારું કૃષિકર્મ માટેનું છે, હોલમાં દેટલાક ભણેલા ખેડૂતો ચોકખે ચોકખે દિસાખ રાખી વણિકની નીમણિતિ પોષવા દેતા નથી પરંતુ હજુ પણ દેટલાક કૃષિકર્મ તો તેમની કુટિલ બનામાં સપડાયેલાજ રહે છે વિશુ તેમને સ્વરે ચેતન સુરાવો અને બારત વધુ યુનઃ ઉન્નતિના સ્વર્ગ ઉપર ચઢવો અસુઃ.

કિં વંદુના હુણે ?

જાણી, }
રેવામાં, }

અન્નશંકર મણિશંકર બટ.

દુષ્કર્મથી પીડાતાં લેહુતો.

વાંચક:—તું પેણુ ખડું જાનિ હોય એમ લાગે છે. નવીન વિષયો અર્થતો અને તેનું દિ-
વર્ધન કરતો જાય છે; જેથી આ લેખકને આનંદ થાય છે. હજુ મને લાગે છે કે એક બા-
બત તરે જાણવી જરૂરીઆતની છે. તે હું તારી આજ્ઞા રહુ કરીશ.

હાલમાં દુષ્ક—ધીની અજાતતા દેટલો ગંભીર પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. તેનો ખરાબર ફેસલો
થયો નથી, બલકે જરા સાંત થયા પછી વધવાના ચોકાએ બોલી રહ્યા છે, “બજામાંથી ઉમે-
રીએ” તેની પોટે મેપરજાની અકુપારે લાઇ, આ કારણને જખરો રોકા મળ્યો છે. વધારામાં
દિને દિને વધતો જતો હોટલોનો પ્રચાર, એથી પણ ચોંધવારીમાં વધારો થતો જાય છે, એથી
પણ વધારે દોલસોજા ઉપજાવે એવા બનાવો—કસાઇ બાનામાં અને પરદેશ ખાતે મોકલવામાં
આવતી ગયો. જ્યાં આવી વિવિધ સ્થિતિ હોય, ત્યાં આપણે સુખથી અમન અમન કરીએ અને
ખેડૂતોની સ્થિતિ માટે લગારે વિચાર પણ ન કરીએ, એ શું કર્તવ્ય યા જુલુસ કહેવાય ?

આજ કાલની પ્રજાના ચહેરાપર લગારે શરતનું ચિન્હ પણ દેખાતું નથી. જેનાપર
શરીરનું બંધારણ ચમ્પેલું છે. અને તેની જખર અજાત થાય એટલે પછી હલકો અને સસ
હીન માલનો ઉપયોગ લેવો પડે. જે પ્રજા એક વખત દુષ્ક-ધીમાં રચી પચી હતી. તેને આજે
દુષ્ક-ધી વગર વંદામાં મારવાં પડે છે. (સરમ) આ પેણુ એક જાતનો બદિષ્કાર થયો કહે-
વાય. આ બદિષ્કારથી આપણે રાજ ચલાવું નથી. પરદેશ ખાતે ટોરમાંથી ખતલી ચીજોનો અ-
ટકાવ કરવું માનો પ્રબંધ કરી, હંમેશ માટે તે ચિરંજીવી રાખીશું તો તે બદિષ્કાર ચોખ
મળાય. “ધરનાં છોકરાં ધંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને આટો” આ કહેવત પ્રમાણે હાલમાં
વજન થઇ રહ્યું છે. પોતાના છોકરાંના મોગાથી દુષ્ક-ધી લઇ, દેશવર ખાતે યાતો કેરી પરિ
દેશાવર ચડાવવું ને હિંદુસ્તાનની નાનકડી પ્રજા, કે જેની પર અચાને મોટી આઘાતો રચાઈ છે અને
લવિષમાં, આદરેલાં પ્રપતોનો સચોટ ખંડો તેજ સ્વરાજના રૂપમાં આપવાનો છે, તેને આવા
પૈથિક પદાર્થોનો અનાદર કરાવી—ખાલી છાસ ખાઈ તેમનું જીવન લંબાવવું—ખરેખર આર્થ,
તારે શરમવા જેવું છે. ને કંઈપણ તને લાગણી થઇ હોયતો જરૂર આજથી પ્રતિજ્ઞા કર કે
દેશાવર ખાતે જતી ગયો તરફ તારું દુર્લક્ષ હોયું ન જોઇએ. બલકે તોરો એમાં દલાલી તરી-
કેનો પણ હિસો હોવો ન જોઇએ. તને શું તારા પ્રિયુદેશ માટે લાગણી નથી ? હોવી જોઇએ,
એમ આ લેખકને તારા પ્રત્યે વિશ્વાસ છે.

ગોવધ આર્થે દુનના પીનવશોઝર્મ એક મહાન ગુહો ગણાવો; હવે તો તે જમાનો વધી ગયો છે. તોપણ આ ખાનતર્મ આપણા રાજ્યધારી નામો જરૂર કાંઈ કરી શકે તેમ છે. એકતુલ્યદાસના કટાકટીના સમયમા પોતાનું ગુજરાન નિભાવવા અસમર્થ છે તો પછી શહેરી-ઓની ફરજ છે કે બહારનો લાર તેઓએ ઉપાી લેવો એટલે કે જો કદાપિ ગુપ્તમર્યાદા પી-ડાના હોય એના ઉપદેશથી તેઓ અનુભવમા ગૌધનનું પરદેશ ખાતે વેચાણ કરે એ સંભવિત લેખાય પન્તુ મહાજને આવા વખતે તેમની જવાબદારી ઉઘાવવાની છે એ અન્યો અન્ય સ-હાય છે આગ્ય જીવન અને શહેરી જીવન તે જન્મે પરસ્પર સમઘ ધરાવે છે

શેઠ શાહમગેએ તેમના, જીવનમા ટેકારૂં થયું. અને ગૌધનને પોતાના આશ્રય નિચે નિ-ભાવવું, આ એક પૂણ્ય સાથે તેમને અમૃતરૂપિ પય પાન કરવાનું છે. તો આવી પૂરુષદ અને પૂજ્ય માતાને તમે જરૂર આગ્ય આપી શોઢ આમ થવાથી એકુતના મન લલચાતા અટકશે. અને દેશ પર ખાતે જતી ગાયો ખચશે. આ ભૂમિકા પવિત્ર ગણાઈ રહી છે. અને જ્યારે લ્હાં અલચારો થતા અટકાવાય નહિ તો આપણી જનેતાને તે કલક છે એમ કહી શકાય. અને બ્રજનામા ગેળવાઈ એવા આશ્રેષો મૂકેતો તે અતિશયોક્તિ ન કહેવાય ખરેખર આર્થ તુ એટલો બધો તો નિર્દય નજ હોઈ શકે કે જે માતા તારા માટે અનિવાર્ય દુખો સહન કરી રહે છે. અને તેને ઉગવેલા અગ્નિના જલો તુ કલકમા વધારો કરી વારે. એ આર્થને છાજે નહિ.

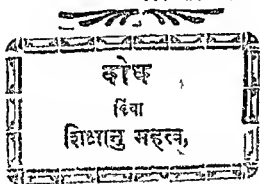
એકુત—તારે પણ ભગવાનું છે, ને આ ખાંઠ લલુવાનો છે અને તેની સાથે બીજાને તે ખાંઠ લાશુવવાનો છે તું કદાપિ અજાન છે એમ કહી બચાવ કરી શકીશ નહિ અજાન તે રા પાપમા વધારો કરે છે તો તે અજાનને હવે તુ કે અને જાન રૂપિ પ્રકાશમા ગમનકર

આપણા લાંબો ધામેતો દુધ-ધીની ગોપવારીના સીધા અને આડકતરા ધારણો શોધી તેના પાયો, થોડાં શકે દુધ ધીના સનાત દિદુસ્તાન માટે ધણો મલોર યથ પડ્યો છે. અને જો ન અલપથી નાંદ એતે તો એવો એક જમાનો આવશે કે દુધ-ધી બટલીઓમાં દવાની ાક વેચારો અને તેને ઉપયોગ દવાની મદક પેમાદાર લેકોજ કરી શકશે થાનિ.

લેખક

૨ હારાંકર સોમિશ્વર પાઠક.

૨૨જ વાનોડીયા.

(૧)

પતિ રામચંદ્રે એક પાચમિક સુલભા શિષ્યકની જન્મા ગેળવી હતી, કિ તુ રદા પસ્તામા નરના હતા કે—દુ આ જન્મજમા કયા રસાયો ? કોઈ બીજા ખાતામાં નોકર હોત તો હાથમાં દાથમાં ચાર પૈસા પણ થયા હોત, અને આશમથી જીવન વ્યતિત યાત અદિતો મહિના સુધી પ્રતિક્ષા કર્યા પછી, માત્ર પદર રૂપિયા નજરે પડે છે. તે પણ આમ આખ્યાને બુદ્ધ મણાં ન આવતું હોય કે ન પરેશવાનો આગમ । મારાથી તો મંજુર પણ મરુ.

પંડિતજીની પડોશમાં અન્ય બે મહાશય રહેતા હતા. એક રામસિંહ દાકાર, તે ચાણુમાં હેડ ક્રેન્સ્ટેમ્બ હતા. બીજા મુન્શી વૈજનાથ, તે શિરરેતેદાર હતા. આ બંનેનો પગાર પંડિતજી કરતાં બહુ વધારે નહોતો. તે પછી તેમની છાંટણી સુખમાં ગુજરતી સંધ્યા સમયે તેઓ કચેરીથી આવતા, બગ્ચાંને પેસા અને ગિઠાઇ આપતાં. ફરમાં ખુરશી, મેજ, આદિ સામગ્રીઓ હતી. દાકાર સાહેબ ખુશખોદાર ચરખા પીતા. મુન્શીજીને ચરાખનુ વ્યસન હતું. તેઓ પોતાના મુસજીજીને દિવાનખાનામાં બેસી બોટલોની બોટલ પૂરી કરતા, બ્યારે મગજને આનંદ આપના ધમ્મતા ત્યારે હાથોનિયમ વગાડતા. આખા મહોદશમાં તેમનો પ્રસાર હતો. તેમને જોઇ વધુિક લોક ઉભા થઇ સલામ કરતા. એમને માટે બનરમાં જુદો ભાવ હતો. એક આનાની વસ્તુ અર્ધા આનામાં લાવતા, બગતણુ મફત મળતું, પંડિતજી આ કાંઈ જોઇ મનમાં તે મનમાં બળતા હતા. આ બંને મહાશય એટલું પછુ બાકી ન હતા કે પૃથ્વી. સૂર્યની આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વીની! સાધારણ પ્રદેશોનું પછુ જ્ઞાન નહતું! આમ છતાં પ્રભુએ તેમને સમૃદ્ધિ આપી હતી.

આ લોક પંડિતજી ઉપર સ્નેહ રાખતા. કદી શેર અર્ધો શેર દૂધ અને કદી સાક-પાન મળતાં, કિન્તુ તેના બદલામાં પંડિતજીને દાકાર સાહેબના બે અને મુન્શીજીના ત્રણ પુત્રોની સંભાળ રાખવી પડતી હતી! દાકાર સાહેબ કહેતા કે— “પંડિત! આ છોકરાં રમ્યા કરે છે, જરા તેમની સંભાળ રાખો.” મુન્શીજી કહેતા કે “આ છોકરાં ન જ્ઞાન બને છે; તેમને સંભાળો” આ સંબંધી વાતો ઘણા આગ્રહ પૂર્વક કહેવાતી હતી! તથા પંડિત—તેમના શુભ મ ન હોય! પંડિતજીને આ સર્વ વ્યવહાર અસહ્ય લાગતો પરન્તુ એ લોકને નાચાજ કરવાનું સાદસ કરી શકતા નહતા! તેમની કૃપાથી કદી દૂધ-દહિનાં દહીન થતાં, કદી આચાર-ચટણી મળતી; કેવળ આટલુંજ નહિ પણ બનરમાંથી કાંઇ વસ્તુઓ પછુ સરતામાં લાવતા. આ બધાં કારણોને લીધે તે બીચારા આ સર્વ અતીક્ષિતે સહન કરતા હતા. આ અવસ્થામાંથી મૂકત થવા તેમણે ઘણા ઇંચાનો કર્યો, પ્રાર્થનાપત્રો લખ્યાં; એકીમરોની ખુશામદ કરી, પણ આરા પૂર્ણ ન થયું. અંતમાં હારીને બેઠા. એટલું હતું કે—તેઓ પોતાના કામમાં ટૂંકી પડવા દેતા નહતા. વખતસર જતા, સારી રીતે શિખવતાં; આથી લોક તેમનાપર ખુશ હતા. વર્ષમાં કંઈ ક્ષમા મળતાં, વિવાર્ધીઓની સંખ્યા વધી હતી, તેઓ પાંચ પ્રેમ રાખતા, કેઇ ઘેર જઇ પાણી ભરી આપતા, કાંઇ એમની ગાય માટે ચાર લેઇ આવતા. પંડિતજી આથી રહેજ સંતુષ્ટ હતા.

(૨).

એકવાર થાવણુના મહિનામાં દાકાર રામસિંહ અને મુન્શી વૈજનાથે શ્રી અયોધ્યાજીની યાત્રાએ જવાનું નક્કી કર્યું. દૂરની યાત્રા હતી, ઘણા દિવસથી તૈયારીઓ થવા લાગી. વર સાહેબના દિવસોમાં પરિવાર સહ જવાની અડચણ હતી. કિન્તુ સ્ત્રીઓએ રાંડ ન માન્યું અને વિવશ થઇ ગئے મહાશયોએ એક એક સંપત્તિહતી રંગ લીધી. પંડિતને પણ આવવા આગ્રહ કર્યો, પંડિતજી વિચારમાં પડ્યા. પણ ત્યારે જો લોકોએ તેમનું ખર્ચ હાકારો લેવા કહ્યું ત્યારે કંઈક કરી ન શક્યા.

ખિલ્દારથી રૂબે એક વાગે એન ઉપસતી હતી, આ લોક પરવારી રોડન ઉપર આવી ગયા, ત્યારે મારી આવી ત્યારે મારે તરફ દેખાવવા મચી પડ્યો, દબરો ચાત્રાગુરો જતા હતા. આવી ધમાકા ઠોણ મેલી ગાદ જુએ છે ૨ મુન્દીય ઉત્તરગમ આગળ વધી ગયા, દોર ૨ સહેમ અને પડિતજ એક દમ્પાઈમેન્ટમાં બેધ.

ગાડીમાં જગતી તંગી હતી, પરંતુ ત્યા દાંડા માટેમ બેગ હતા તે કમ્પાઈમેન્ટમાં માત્ર માર મનુષ્યો હતા, તે સર્વ સુરેયા હતા. હકીર માહતા હતા કે એ સર્વ બેધ થાય તો જગ્યા થઈ જાય. એમજે એક મનુષ્યને દરગાઠીમાં કહ્યું કે—“બેગ થાઓ, જેના નથી કે બમે ડભા બીએ.”

મુસાફર રતાં સુતાંગ બોલ્યો કે “વા માટે છ! કાંઈ તમારે બેસવા મટેમ ગાડી દરી છે?”

“શું બમે લાડું નથી આપ્યું?”

“લાડું આપ્યું દેવ તેની પસે જગ જગ્યા મંગો” તે મુસાફર ઉતરમાં જગ્યા.

“જરા મારી વાન કરો, આ હમ્મામાં દશ માણુગોને બેસવતો હક છે.”

“આ કાંઈ થઈ નથી, સમજ્યા; જગ્યાન સંભાળી વાન કરજો.”

“તમે કાણ છો?” હકીરે પૂછ્યું.

“જેની પર તમે છુટો મારોપ મૂક્યો હતો, અને જેની પાછોથી શિક્ષા રૂપિયા પચીસ લીધા હતા, તે છું.”

“અહા! દરે એજગ્યા પરંતુ મેં તો તમારી સાથે સાઈ વર્નન રાખ્યું હતું, આપણ કામ થયાવન તો તમે સગમમાં જાન.”

“તમે મેં” પણ તમારી સાથે એકુંજ વર્નન મળી હતા મોના દોરા છે. નહિ તો મારો મારન તો તમે નીચે પડી જાન અને લાડકાં પામળનો પતો પણ ન લાગત.”

એટલામાં બીજો માણસ જોરથી હસીને બેઠી હતી કે—“કેમ હારેયા સાથેમ! મને કેમ નથી બેસવતા?”

હકીર સાહેબ કોપથી લાપ થઈ ગયા હતા, વિચારના કે માણુમાં દોન તો એની છા બેચી કાદ. પણ આ રાગપ તો કસાઈ પડ્યા હતા, તે જાને બગાડન હતા પરંતુ પેલા મનુષ્યો પણ રૂટ પુટ જણતા હતા!

હકીર-પોટપું નીચે મૂકો, એટલે જગ્યા થઈ જશે.

બીજો મુસાફર—આ જ નીચે કેમ નથી બેસના? એમાં શું જગું રહેશે?

જા કાંઈ થઈ નથી કે આગળને પકો લાગશે.

તેના તરફ જોઈ હકીર સહેરે પૂછ્યું કે—“તમારે પણ મારી સાથે કાંઈ પેર છે?”

“છ હાં, હું તો આપના લેલીને તરસો છું.”

“મેં તમારું શું બચાડ્યું છે? તમારો મોરો પણ મચમ જોયો ન હતો.”

“આપે મારો મહેરો નથી જોયો પણ આપના ડંડાએ જોયો છે. ગઈ કાલના મેગામાં આપે મને કેટલાક ડંડા માર્યા હતા. હું-ચૂપચાપ તમારો જોયા કરતો હતો, ત્યાં આપે આવી મારી ક્યું-મર-કરી નાંખી! હું કંઈ ન જોયો પણ ઘાવ હતું દિલપર છે.”

આમ કહી તેણે પોતાના પગ વધારે લાંબા કર્યા, અને કાંઈ પૂછું નેમોથી જોવા લાગ્યો. આ બધો સમય પડિનજી સુપ આપ હિઆ હતા, જિહના હના કે કાંઈ મારા મારી ન થઈ ગય! ધીરેથી હાકાર સાહેજને સમજાવ્યા. ત્યારે ત્રીજું રોશન આવ્યું ત્યારે બાલ બચ્ચાને ખીખ ખાનામાં બેસાવ્યો, પેલા બંને માથુસોએ તેમનો સર્વ માત્ર જમિનપર ફેંકી-હીધો. અને ત્યારે હાકાર સાહેજ નીચે ઉતરવા લાગ્યા ત્યારે તેમને એવો ધક્કો માર્યો કે તે બીચારા રોટ ફોર્મ પર પડી ગયા! ગાડીને કહેવા જતા હતાં, ત્યાં એનિજને બીસવ કરી, કચાપી ગાંડીમાં બેસી ગયા.

(૩)

આ તરફ મુન્સા વૈજનાયની દશ વગી-વધારે ધુરી હતી, આખી રાત્રી નાગત રહ્યાં, સાહેજ પણ જગ્યા-વધારે ન મળી, તેમણે ગજવામાં એક બોટલ રાખી હતી, પ્રત્યેક રોશન ઉપર તેણે “કેપ્સલ પાણી” ફેંકતા! પરિણામ એ આવ્યું કે પાચન ક્રિયામાં વિધન પડ્યું. એકવાર ઉમટી થઈ, અને પેટમાં ચુંક ચાલુ થઈ. બીચારા ધણું દુઃખમાં આવી પડ્યા, ચાહતા હતા કે થોડીવાર સુઈ જઈ, પરંતુ જગ્યા ન મળી! લખનો સુધી તો મને તે રીતે મૂકા, પણ આખા જતાં વિવશ થઈ ગયા! એક રોશન ઉપર ઉતરી પડ્યા, ઉભા રહી શકતા ન હતાં તેથી ‘મેટફોર્મ’ ઉપર સૂઈ ગયા. પાંતિ ગમરાઈ ગઈ, ઊઠવાને લેઈ ઉતરી પડી. સામાન ઉતાર્યો પણ ઉત્રવગમાં ટૂંક ઉતારવાનું શૂઢી ગઈ! દરોગા સાહેજ પણ ઉતરી પડ્યા, મારી ઉપડી ગઈ. સર્વેએ મુન્સીજની દશા જોઈ. તાપ; પેટમાં દર્દ, વારંવાર દંત થતો, આથી ધણું દુઃખ ચતું. રોશન માસ્તરે જેવું અને રહમતના કે મરહી થઈ ગઈ છે, તેમણે હકમ કર્યો કે ‘રાગીને બહાર લઈ જાઓ.’ વિવશ થઈ મુન્સીજને એક જાડ નીચે મૂક્યા, તેમની પાંતિ રડવા લાગી. હકિમ-ડોક્ટરની તપાસ થઈ, ફૂખર મળી કે ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડ તરફથી બાદિ એક નાની હોસ્પીટલ છે. સર્વના જીવમાં જીવ આવ્યો. વગી એરી પણ ખખર મગો કે ડોક્ટર સાહેજ મિલ્દોરનાજ રહીશ છે. આવા વધી. દરોગાજી દવાખાનામાં દોડ્યા અને ડોક્ટરને સર્વ સમાચાર કહી કહ્યું કે “આપ એમને જોઈ જાઓ તો ફીક.”

ડોક્ટરનું નામ મનદરપ્રસાદ હતું, કમ્પાઉન્ડર હતા, પણ ગાંભ લોક ડોક્ટર સાહેજ કહેતા હતા. સર્વ વર્તમાન સાંભળી, કાંક થઈ જોતાયા કે “સહવારના સમયમાં બહાર જવાની મને આટા નથી.”

દરોગા—ત્યારે મુન્સીજને બાદિ લાવીએ ?

મનદર—હાં, આપની ઈચ્છા હોયતો લાવો.

દોઢ ધામ કરીને એક ઊગીનો પ્રગન્ધ કર્યો. મુન્સીજને દવાખાના તરફ લાગ્યા, પરંતુ ત્યાં કમ્પાઉન્ડમાં પગ મૂક્યા કે મનદરપ્રસાદે કમ્પાઉન્ડી કહ્યું કે “વિશુચિકાના રાત્રીને બાદિ ખંદર લાવવાની મનાઈ છે.”

મુન્શીજી કાંઈ તદ્દન અચેતન હતા, અવાજ સંતોષી તેમને કાંઈક ઝોળખાણ પડી પીરેથી કહ્યું કે—“અરે! એતો બિદહારના છે, મારું નામ છે, ચાણુમાં ધણી વખત આવ્યા કરે છે. કેમ મહાશય! મને ઝોળખો છો?”

“હહાં, ધણી સારી રીતે ઝોળખું છું.”

વૈજનાથ—ઝોળખતા છતાં ગાંધી નિધુરતા! મારો જાન નિકળી જાય છે, જરા સરીની તપસ તો કરો.

મનદર—હા, એ બધું યરો, પણ... મારું કામ શું? માત્ર શી.....

દરોગા—ભત્તા દવાખાનામાં કેવી શી?

મનદર—જેવી મુન્શીજીએ મારી પાનેથી લીધી હતી તેવી.

દરોગા—આપ શું કહોઠો એ હું નથી સમજી શકતો.

મનદર—મહાશય! મારું પર તિર્હારમાં છે, ત્યાં મારી થોડી જમિન પણ છે, વર્ષમાં એક-બે વાર ત્યાં સંભાળ મારે આવવું પડે છે, ત્યારે ચાણુમાં મહેમુખ બસવા જવું પડે છે ત્યારે મુન્શીજી કડક ચક્ર પોતાનો દક્ક વચુક કરી લે છે! ન આવું તો સાંજ સુધી ઈત્તા રહેવું પડે છે. અભયજ ન ચાઓ કરી નાવ મારી ઉપર. તો કદી મારી નાવ ઉપર મારી શીત્ત હસ રૂપિયા આવો પછી તપાસ કરું.

દરોગા—દસ રૂપિયા!

“હ હાં”

દરોગાજી વિનય થઈ ગયા, વૈજનાથની એ પાસે રૂપિય માત્રા, ત્યારે તેને કંઈક વાદ આવી. છતાં કુટી! દરોગાજી પાસે પણ વધુ રકમ ન હતી, જેમ તેમ દસ રૂપિયા કાઢવા અને મનદરને આપ્યા. તેણે દવા આપી, આખા દિવસમાં કાંઈક દેર ન પડ્યો. બીજે દિવસે મુન્શીજીની સ્ત્રીનું એક ધરણું બજારમાં વેચ્યું ત્યારે કામ ચાલ્યું. સાંજ સુધીમાં મુન્શીજી સાળ થઈ ગયા, રાત્રે માઝીમાં બેસી પુનઃ મુસાફરી કરી કરી સર્વેશ મનદર પ્રસાદને મનમાં ધણી ગાંઠો લીધી!!

શી અયોધ્યાજીમાં જઈ રથાનની તપાસ કરી, પંડાઓનાં ઘર બરાબ મથાં હતાં. આણું મામ શરી વજ્યા, પણ જગ્યા ન મળી અંતમાં એકદલ જાગ નીચે રહેવનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ જે જાગ નીચે જાય ત્યાં ચાનાણુ નજરે પડતા હતા! રહું માત્ર ખુલ્લું મેદાન એક સ્વચ્છ રથાન બેધું અને ત્યાં સર્વ બેઠાં! પરંતુ એકાએક વાલજ ખેરાઈ ગયું; વિભળી અમકવા લાગી; મનનાથી કાન બેરોસ થઈ ગયા. અદિ રહેવું હવે દુઃખજન થઈ ગયું, પરંતુ ત્યાં કયાં!

આ સમયે કૌશલિક એક મનુષ્ય નદી તરફથી જાનસ બધા આવતા જણાવે. અને આ વન પંડિતજીએ તેના તરફ બેધું આપ્તિ કાંઈક ઝોળખાઈ, પણ ચોક્કસ ઝોળખાણ ન પડ્યું, પાસે જઈ પૂછ્યું કે “ભાઈ! અદિ ધાનાણુ મારે જગ્યા નદિ મળે?” ઉત્તર મુજબ ઉત્તર રહ્યો, પંડિતજી તરફ જાન પુરુંદર જોઈ તે બોલ્યો—“આપ પંડિત ગ્રામચંદ્રજી તો નદિ.”

પંડિતજી પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા કે—“આપ મને ક્યાંથી જાણ્યો છો?” તે મનુષ્યે સાર પંડિતજીના ચરણ સ્પર્શ કર્યા પછી કહ્યું કે હું આપનો જુનો શિષ્ય છું મારું નામ કૃપાશંકર છે, મારા પિતા ડેટલાક સમય સુધી જિલ્દારના પોસ્ટ માસ્ટર હતા; ત્યારે હું આપના હાથ નચે અભ્યાસ કરતો હતો.”

પંડિતજીને યાદ આવ્યું, બોલ્યા કે—“ઓહો! કૃપાશંકર! ત્યારે તો તમે દુગળા માનના હતા, કંઈ આઠ-નવ વર્ષ થઈ ગયાં.”

કૃપાશંકર—“જી હા, મેં ત્યાંથી આવી ઇન્ડિયનની પરીક્ષા પસાર કરી. દમણ અહિં મ્યુનિસિપલિટીમાં નોકર છું. આપ કુશળ છો ને? આપનાં દર્શન થયાં એ પરમ સોભાગીની વાત છે.”

પંડિત—મને પણ આનન્દ થયો, તમારા પિતા દાસ ક્યાં છે?”

કૃપાશંકર—તેઓ તો મૃત્યુ વશ થયા છે. માતા અહિં છે, આત્મા અહિં ક્યારે આવ્યા?

પંડિત—આજેજ આવ્યો છું. પંડિતજીને ત્યાં જગ્યા ન મળી, તેથી નિરાશાથી અહિં રાત વીતાવવા નિશ્ચય કર્યો છે.

કૃપા—આશ બધાં પણ સાથે છે?

પંડિત—નહિ, હું તો એકલોજ છું, પણ મારી સાથે દારોગાજી અને શિરસ્તેદાર સાહેબ છે, તેમના ખાસ બધાં સાથે છે.

કૃપા—ખર્ચા મળી કેટલાં માન્યસો હશે?

પંડિત—છે તો દસ, પરંતુ થોડી જગ્યામાં નિર્વાહ કરી લેવાશે.

કૃપા—નહિ જી, ચાલો, બહુ જગ્યા લેજો. મારે મોટું મકાન ‘ખાલી પડ્યું’ છે, ચાલો, આરામથી સ્થિત, બે, ત્રણ દિવસ રહેજો. મારું પરમ સોભાગ્ય કે જેથી આપની સેવા કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે.

કૃપાશંકરે ડેટલાક મંજુરો બોલાવ્યા, સામાન લેવરાતી પોતાના મકાન પર લેઈ ગયો, સાફ સ્વચ્છ ઘર હતું નોકરે તરતજ ખાટલા પાયરી દીધા, ધરમાં પુરીઓ થયા લાગી! કૃપાશંકર સેવકની નિષ્ઠાથી સર્વ કામ કરતો હતો. હથેલીવાસથી તેનું મુખમગ્ન વિકસિત થઈ રહ્યું હતું તેની નમ્રતા અને વિનય જોઈ સર્વ આશ્ચર્ય પામતા હતા.

બીજા સર્વે ખાદ્ય પી રૂઢ ગયા, કિન્તુ પંડિત રામચંદ્રને નિન્દા ન આવી એમની વિચાર શક્તિ આ સર્વ યાત્રાના પ્રવાસનો ઉલ્લેખ કરતો હતી. રેલગાડીની ઝાઝપી, અને ચિકિત્સાલપની ટકકાઈ આગળ કૃપાશંકરની સહાયતા અને પ્રેમ અવલુનિષ જણાવા લાગ્યો, તેમને આજ શિક્ષકનું ગૌરવ સમજાયું, આજે તેમને એ પડની મહાનતાનાં દર્શન થયાં!

સર્વે ત્રણ દિવસ અયોધ્યાજીમાં રહ્યાં, કોઈ વાતે કષ્ટ ન પડ્યું. કૃપાશંકરે તેમની સાથે જ પ્રત્યેક ધામમાં દર્શન કરાવ્યા.

ત્રીજે દિવસે એ લોકજન્યારે સ્ટેશન ઉપર આવ્યા ત્યારે તે કૃપાશંકર વળાવવા આવ્યો. ક્યારે ગાડી ઉપડવાનો સમય થયો ત્યારે સગલ નેત્રોથી તે બેનોડું-કંઠી કંઠી આ સેવકને યાદ કરતા રહેશે.”

પંડિત રામચંદ્રજી ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે એમના સ્વજનમાં ધણું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. એમણે એ પછી કોઈપણ બીજા વિભાગમાં જવાની કેટલા કરી નહિ.

જયુગામ,
રેવાકાંઠા

અનુ દક—કૃપાશંકર અભિજાનકર

જન સમાજ તથા દેશનું એક ગુપ્તકલ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭ થી.)

પુરુષ જાતિ અને સ્ત્રી જાતિ એ બે કુદરતનાં મોટામાં મોટા કાર્યો છે. અને પ્રત્યેકમાં તેણે અનેક સ્વતંત્ર બળને સ્થાપ્યાં છે. અને બળ સ્વતંત્ર શક્તિ વાળાં છે. અને સ્વતંત્ર સામર્થ્ય વાળાં છે. પરંતુ તેઓ એવતંત્ર ક્રિયા કરી શકતાં નથી. સ્વતંત્ર પ્રકારે ફળ પ્રકટાવી શકતાં નથી. સર્વોન્નતમ ફળ ત્યારેજ પ્રકટે છે કે જ્યારે એ બે જાતિમાં, રહેલાં. શિત્ત ભિન્ન પ્રકારનાં બળ પરસ્પર મળે છે. અને તેમ યશમાં હેતુ એ છે કે બંને જાતિનાં બળમાં જુદા પ્રકારની કળાને પ્રકટાવનાર તત્વો છે. અને તેથી એ બે તત્વો જ્યારે ભળે છે ત્યારેજ ફળને પ્રકટાવે છે. ફળ પ્રકટાવવામાં એક તત્વ કારણરૂપ નથી. પણ બંનેના તત્વો કારણરૂપ છે. પુરુષ જાતિનાં તત્વમાં પુટતી વસ્તુ સ્ત્રી જાતિના તત્વમાંથી મળે છે. અને સ્ત્રી જાતિના તત્વમાંથી ફળ પ્રકટાવવામાં ખૂટતી વસ્તુ પુરુષ તત્વ પૂરી પાડે છે.

અને એ તે બંનેની શારિરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક એ સર્વ સંધિમાં એક પ્રકારનો નિષેગ છે. તેથી બે એ ત્રણ સંધિનાં તત્વો એક બીજાનાં તત્વોની સાથે મન પૂર્વક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંયોગ કરવામાં આવે છે તો તેમાંથી અદ્ભુત બળ પ્રકટ થાય છે. અને તે બળ જન સમાજનું તથા દેશનું સર્વ રીતે દિત કરે છે.

જનસમાજના દિતને કચ્છનાર બંધુઓ! દેશના દિતચિતક બંધુઓ! તમારે કર્તવ્ય છે તો આ એક છે કે સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભાવામાં રહેતાં સામર્થ્યોને બહાર પ્રકટાવવાનાં સાધનો સ્ત્રી. પુરુષો કંઈક અંશમાં પણ પ્રયત્નશીલ છે, અને તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવે છે, પણ સ્ત્રી જાતિનાં સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવવાનો પૂર્ણ યોગ નામ્યો નથી. સ્ત્રી જાતિમાં રહેલું સ્વતંત્ર બળ જ્યારે અપૂર્વ પ્રમાણમાં પ્રકટ થયે ત્યારેજ તેઓ વિશ્વમાં એક અદ્વિતીય વ્યક્તિ રૂપે જણાશે. અને ત્યારેજ સમાજની કે દેશમાં બળ નથી એમ નથી, પણ અત્યંત પ્રમાણમાં છે.

સ્ત્રી જાતિનું સ્વતંત્ર બળ ખીલવાની સાથે પુરુષ જાતિમાં પણ અનેક બળ ખીલી ઉઠશે. પુરુષનાં અનેક સામર્થ્યો દ્વારા રહેવામાં સ્ત્રી જાતિનું અસાધ્ય એ એક સુખ્ય કારણ છે. સ્ત્રી જાતિના અમાન અને કુદરતને લાંબે પુરુષને અને નિરૂપયોગી કાર્ય કરવા પડે છે, અને તેનાં કાર્યોમાં તેના બળનો ઘણો ધુસ થઈ જાય છે. અને તેથી જ્યારે સ્ત્રીઓ તેમના કર્તવ્યને ઉત્તમ પ્રકારે કરી પુરુષ જાતિને સદાય આપશે ત્યારે તે પ્રજા ઉત્તરના ગિરિચગ ઉપર વિરાજશે, અને આ સંધિરૂપ નવો મંડળમાં સુર્ય અને ચંદ્ર સમાન દીપ્તિને પ્રસારશે.

હતર દેશ કરતાં આ દેશમાં સ્ત્રી જાતિ વિશેષ લાલ. પ્રકટાવી શકે એમ છે. કારણકે હતર દેશની સ્ત્રીઓ પોતાના કર્તવ્યને જે રૂપમાં સમજે છે, તેના કરતાં આ દેશની સ્ત્રીઓ આર્થ મહિલાઓ-પોતાના કર્તવ્યના અમુક અંશ વધારે સારી રીતે સમજે છે. અને તેમાં પણ સ્ત્રી જાતિનાં અલંકાર રૂપ પતિ શક્તિ, પતિ સેવા, પતિ પ્રભાવશાળી અને સ્વ:

ઠીએ તો સર્વ પ્રકારનો પતિ આવ તેમના અતઃકરણમાં બહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે સ્થપાયો છે. પાશ્વત્ય પ્રભામાં પણ એનો મોટો ભાગે દુષ્કાળ છે. પતિની આગા ઉદાવવામાં અને પતિને અનુસરવાની આ દેશની સ્ત્રીઓ પૂર્વથી પ્રથમ પંક્તિએજ વિરાજી છે.

અને એ ગુણ તે તેમનામાં મોટામાં મોટો ગુણ છે. જ્યારે આવો મોટાનાં મોટો ગુણ તેમને પ્રાપ્ત કર્યો છે, તો પછી તેઓને જો યોગ્ય રીતે કેળવવામાં આવે તો તેઓ છતર ગુણો શા માટે સિદ્ધ ન કરે ? આ દેશની પૂર્વની સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રકારના ગુણને ધારણ કરનાર હતી, તો, તેની પ્રભા રૂપ આજની સ્ત્રીઓ શા માટે તેવા ગુણ પુકત યથા ન રહે ? અરવલ થાય.

પરંતુ આજકાલ મનુષ્ય સમાજમાં બે અત્યંત વિચારો ચાલતા જોવામાં આવે છે. એક સ્ત્રી જાતિને કેવળ અધમ અને નિર્લક્ષ્ય રૂપે માને છે. જ્યારે બીજો વર્ગ સ્ત્રીના અત્યંત માહાત્મ્યને પ્રકટાવવાનો જણાય છે. પરંતુ તે ઉભય વર્ગમાંથી કેમકે પણ સ્ત્રીજાતિના વાસ્તવ હાઈને-રહસ્યને જાણવાને માટે બાંધેજ પ્રયત્ન કર્યો હોય છે. અને તે જાણ્યા વિના એ જાને પ્રકારના નિર્ણય કરનાર મનુષ્યો બૂલે છે. સ્ત્રી જાતિના કયાં મદતા છે, કયાં તેમની પ્રધાનતા છે, શોમાં તેમના સમયોના અધિક અપેક્ષા છે, અને તેમનામાં કયું જગ સંવિદ્ય છે, એ જ્યાંસુધી નથી જાણ્યું ત્યાં સુધી તેમની ઠરેલી નિંદા અથવા રતુતિ કાષ્ટ પણ મધ્યર્થ લોકોને પ્રકટાવતાં નથી.

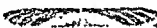
જગતમાં સર્વ અંશે પુરૂષ જોમ મુખ્ય નથી. તેમજ કેવળ સ્ત્રી જાતિજ અધમ છે અને પુરૂષ ઉત્તમ છે, સ્ત્રી-પ્રધાન છે અને પુરૂષ જોમ છે, એવું પણ નથી. પણ પ્રત્યેક જોમ અને પ્રત્યેક મુખ્ય છે. કાઈ કાર્યમાં સ્ત્રી જોમ છે તો પુરૂષ મુખ્ય છે. અને કાઈમાં સ્ત્રી મુખ્ય છે તો પુરૂષ જોમ છે. અને આ પ્રકારનો સેક હોવામાં એ ઉત્તમને. શરીર, મન તથા આત્માના પ્રદેશમાં યોગ્ય પ્રમાણ પૂર્વક સંયોગ હોવાની અગત્ય છે.

જ્યાં પુરૂષની પ્રધાનતા હોવી યોગ્ય ત્યાં પુરૂષ પ્રધાન રૂપે રહે અને સ્ત્રી જોમ પણ રહે અને જ્યાં સ્ત્રીની પ્રધાનતા હોવી જોઈએ ત્યાં પુરૂષ પોતાની જોમતા સ્વીકારી તે રૂપે પ્રવૃત્તિ કરે તો તે સમાજ સર્વોત્તમ હિતને બહુ અલ્પ સમયમાં પામી શકે એમ છે. પરંતુ તકરાર આજ જગ્યાએ થાય છે. પણ તેમ ન થાય અને પ્રત્યેક પોતાના અધિકારને ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે અને તે પ્રકારે વર્તે એજ કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે.

પ્રિય-વાંચકો ! આ કૃતિએ સ્વીકારો. જગ દેશમાં અને દેશમાં છે. પુલ જલમાંજ છે, તેને પ્રકટાવવાનો યત્ન કરો. રત્ન ખાણમાં અને ખાણમાંજ છે. તેને યોગી કદાવવા યત્ન કરો, લાંબા ધરમાંને ધરમાંજ છે. તેને ચોંટી લેવા મહેનત કરો.

સ્ત્રી જાતિમાં રહેલા જળને પ્રકટાવવામાં પુરૂષે આડે ન આવતાં સહાય કરવાની છે, તેમને ઉત્તેજન આપવાનું છે, તેમને તે માર્ગ દોરવાનાં છે. પુરૂષે સ્ત્રી જાતિના જની ઉપેક્ષા કરવાની અગત્ય નથી. પણ તેને ખીલવવાની અગત્ય છે. અને તે પ્રિય બંધુઓ ! તમેજ કરી એમ એમ છે.

{ મહાકાળ }

જન સમાજ તથા 'દેશનું' એક શુભતળ

(૨ મું સંવાન પૃષ્ઠ ૧૭૬ થી)

પુરુષ જાતિ અને સ્ત્રી જાતિ એ બે કુદરતનાં મોટામાં મોટા 'કાર્યો' છે. અને પ્રત્યેકમાં તેણે અનેક સ્વતંત્ર બળને સ્થાપ્યું છે. અને બળ સ્વતંત્ર શક્તિ વાળા છે અને સ્વતંત્ર સામર્થ્ય વાળા છે. પરંતુ તેઓ એકાંતરે કિર્ચા કરી ચડતાં નથી. સ્વતંત્ર પ્રકારે ફળ પ્રકારની શક્તિ નથી. સર્વોન્તમ ફળ ત્યારેજ પ્રકટે છે કે જ્યારે દુએ બે જાતિમાં ગ્રહેલાં શિલ શિલ પ્રકારના બળ પરસ્પર મળે છે. અને તેમ યગમાં હેતુ એ છે કે જાને 'જાતિના બળમાં જૂદા પ્રકારની ક્રિયાને પ્રકટાવનાર તત્વો' છે, અને તેથી એ બે તત્વો 'જ્યારે ભળે છે ત્યારેજ ફળને પ્રકટાવે છે. ફળ પ્રકટાવવામાં એક તત્વ કારણરૂપ નથી. પણ બંનેના તત્વો કારણરૂપ છે. પુરુષ જાતિનાં તત્વમાં ખુદતી વસ્તુ સ્ત્રી જાતિના તત્વમાંથી મળે છે. અને સ્ત્રી જાતિનાં તત્વમાંથી ફળ પ્રકટાવવામાં ખુદતી વસ્તુ પુરુષ તત્વ પૂરી પાડે છે.

અને એ તે બંનેની સ્ફુરિત, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક એ સર્વ 'શુદ્ધિમાં' એજ પ્રકારનો નિષ્પન્ન છે. તેથી જો એ ત્રણે ત્રણના તત્વોના એક બીજાના તત્વોની સાથે જન પૂર્વક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંયોગ કરવામાં આવે છે તો તેમાંથી અદ્ભુત બળ પ્રકટ થાય છે. અને તે બળ જન સમાજનું તથા દેશનું સર્વ રીતે હિત કરે છે.

જનસમાજના હિતને કચ્છનાર અશુભો 'દેશના હિતચિતક અશુભો' તમાક દર્શવ્ય છે તો આ એકજ છે કે સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયમાં રહેલા સામર્થ્યોને બહાર પ્રકટાવવાના સાધનો સ્ત્રી પુરુષો કંઈક અંશમાં પણ પ્રયત્નશીલ છે, અને તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવે છે, પણ સ્ત્રી જાતિના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવવાનો પૂર્ણ યોગ જાઓ નથી. સ્ત્રી જાતિમાં રહેલું સ્વતંત્ર બળ જ્યારે અપૂર્ણ પ્રમાણમાં પ્રકટ થયે ત્યારેજ તેઓ વિષમ એક અદિતીય વ્યક્તિ હોય જણાયો. અને ત્યારેજ સમજશે કે દેશમાં ગળ નથી એમ નથી, પણ અત્યંત પ્રમાણમાં છે.

સ્ત્રી જાતિનું સ્વતંત્ર બળ ખીલાવાની સાથે પુરુષ જાતિમાં 'પર્ણ' અનેક બળ ખીલી હશે. પુરુષના અનેક સામર્થ્યો દગાઇ રહેવામાં સ્ત્રી જાતિનું અજ્ઞાન એ એક મુખ્ય કારણ છે. સ્ત્રી જાતિના અજ્ઞાન અને કુદરતતાને લીધે પુરુષને અનેક નિરુપયોગી કાર્ય કરવા પડે છે, અને તેવાં કાર્યોમાં તેના બળનો યશો હાય થઈ નવ્ય છે. અને તેથી જ્યારે સ્ત્રીઓ તેમના કર્તવ્યને ઉત્તમ પ્રકારે કરી પુરુષ જાતિને સદાય આપશે ત્યારે તે પ્રજા ઉત્તરના ચિદિયંગ ઉપર વિરાજશે, અને આ સુદિરૂપ નજી મડંગમાં સૂઈ અને ચંદ્ર સમાન દીપ્તિને પ્રસાદે

ક્યારે દેશ કરતા આ દેશમાં સ્ત્રી જાતિ વિરેય લાલ પ્રકટારી શકે એમ છે. કારણકે ક્યારે દેશની સ્ત્રીઓ પોતાના કર્તવ્યને જે રૂપમાં સમજે છે, તેના કરતા આ દેશની સ્ત્રીઓ-આખું મદિલાઓ-પોતાના કર્તવ્યના અમુક અંશો વધારે સારી રીતે સમજે છે. અને તેમ પણ સ્ત્રીજાતિનાં અંતકાર રૂપ પતિ વ્યક્તિ, પતિ સેવા, પતિ પ્રસાદશીલ, અને સ્વ

હકીએ તો સર્વ પ્રકારનો પતિ ભાવ તેમનાં અતઃકરણમાં બહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે સ્થપાયો છે. પાશ્ચાત્ય પ્રાણમાં પણ એનો મોટો ભાગે દુષ્કાળ છે. ખતિની આત્મા હાવવામાં અને પતિને અનુસરનાની આ દેશની સ્ત્રીઓ પૂર્વથી પ્રયત્ન પશ્ચિતએજ વિરાજી છે.

અને એ ગુણુ તે તેમનામાં મોટા માં મોટા ગુણુ છે. જ્યારે આવો મોટામાં મોટા ગુણુ તેમને પ્રાપ્ત કરાયો છે, તો પછી તેઓને જો ચોચ રીતે દેખવામાં આવે તો તેએ છતર ગુણો શા માટે સિદ્ધ ન કરે ? આ દેશની પૂર્વની સ્ત્રીઓ ભૂર્વ પ્રકારના ગુણુ ધારણ કરનાર હતી, તો તેની પ્રાણ રૂપ આજની સ્ત્રીઓને શા માટે તેવા ગુણુ હુક્ત થઈ ન રહે ? અશ્વય થાય.

પરંતુ આજકાલ મનુષ્ય સમાજમાં બે અંતરના વિચારો ચાલતા જોવામાં આવે છે. એક સ્ત્રી જાતિને કેવળ અધમ અને નિંદ્યરૂપે માને છે. જ્યારે બીજો વર્ગ સ્ત્રીના અત્યંત માહાત્મ્યને પ્રકટાવવાનો જણાય છે. પરંતુ તે ઉભય વર્ગમાંથી કેાઇએ પણ સ્ત્રીજાતિના પાશ્ચાત્ય હાર્દને-રક્તસ્થને જાણવાને માટે જાણ્યેજ પ્રયત્ન કર્યો હેય છે. અને તે જાણ્યા વિના એ અને પ્રકારના નિર્ણય કરનાર મનુષ્યો ભૂલે છે. સ્ત્રી જાતિના ક્યાં મદત્તા છે, ક્યાં તેમની પ્રધાનતા છે, શેમાં તેમના સમર્થોના અધિક અપેક્ષા છે, અને તેમનામાં ક્યું પણ સર્વિશ્વ છે, એ જ્યાંસુધી નથી જાણ્યું ત્યાં સુધી તેમની કરેલી નિંદા અથવા રતુતિ કાઇ પણ યથોચ લોકને પ્રકટાવતી નથી.

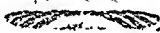
જગતમાં સર્વ અંશે પુરુષ જન્મ મુખ્ય નથી. તેમજ કેવળ સ્ત્રી જાતિજ અધમ છે અને પુરુષ ઉત્તમ છે, સ્ત્રી પ્રધાન છે અને પુરુષ ગૌણ છે, એવું પણ નથી. પણ પ્રત્યેક ગૌણ અને પ્રત્યેક મુખ્ય છે. કાર્ધ કાર્ધમાં સ્ત્રી ગૌણ છે તો પુરુષ મુખ્ય છે. અને કાર્ધમાં સ્ત્રી મુખ્ય છે તો પુરુષ ગૌણ છે. અને આ પ્રકારને લેઈ હોવાયાજ એ ઉત્પત્તે. શરીર, મન તથા આત્માના પ્રદેશમાં ચોખ્ખું પ્રમાણુ પૂર્વક સંયોજ હોવાની અગત્ય છે.

જ્યાં પુરુષની પ્રધાનતા હોવી ઘટે ત્યાં પુરુષ પ્રધાન રૂપે રહે અને સ્ત્રી ગૌણ પણ રહે અને જ્યાં સ્ત્રીની પ્રધાનતા હોવી જોઇએ ત્યાં પુરુષ પોતાની ગૌણતા સ્વીકારી તે રૂપે મંદિર કરે તો તે સમાજ સર્વોત્તમ હિતને બહુ અલ્પ સમયમાં પામી શકે એમ છે. પરંતુ તકરાર આજ જગ્યાએ થાય છે. પણ તેમ ન થાય અને પ્રત્યેક પોતાના અધિકારને ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે અને તે પ્રકારે વર્તે, એજ કરવા ચોચ વસ્તુ છે.

પ્રિય વ્રાંચકો ! આ કૃતબ્દને સ્વીકારો. જગ દેશમાં અને દેશમાં છે. દુલ જશમાંજ છે, તેને પ્રકટાવવાનો યત્ન કરો. રત્ન ખાણમાં અને ખાણમાંજ છે. તેને ખોલી કદાવવા યત્ન કરો, લંકાર ધરમાને ધરમાંજ છે. તેને શોધી લેના મહેનત દરો.

સ્ત્રી જાતિમાં રહેલા જળને પ્રકટાવવામાં પુરુષે આડે ન આવતાં સદાય નિવની છે, તેમને ઉત્તેજન આપવાનું છે, તેમને તે માર્ગે દોરવાનાં છે. પુરુષે સ્ત્રી જાતિના જાની કોપેક્ષા કરવાની અગત્ય નથી. પણ તેને ખીલવવાની અગત્ય છે. અને તે પ્રિય બંધુઓ ! તમેજ કરી કોમ એમ છે.

(મહાકાળ)

વચનામૃત

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪ થી.)

- ૨૬ કુન્ન પશુ સંપ્રાપ્તી મુકેલા હન્ટથી પાવ ધાવ છે. જેમ ઉસથી શુદ્ધ થયેલે સોમલ સારને નિરોગી કરે છે.
- ૨૭ આમાનુ સત્ય સ્વરૂપ એક શુદ્ધ રમિયદાનદમય છે, છતાં બંધિથી ભિન્ન ભાવે છે. જેમ ત્રાસી આખ કરવાથી ચંદ્ર બે દેખાય છે.
- ૨૮ યથાર્થ વચન ગ્રંથામા દંભ રાખતો નહીં, કે આપનારનો ઉપકાર જોગવતો નથી.
- ૨૯ જાગે જુદુ વિચાર કરીને આ મૂળતત્ત્વ શોધ્યું છે કે,—‘શુભ સમતારજ સદિની ઘણમાં નથી.’
- ૩૦ રૂઝાને મધ્ય બચ્ચાના હાથમાં રહેયો સોમય લઇ લેવો
- ૩૧ નિર્મળ અંત કરજીથી આમાનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.
- ૩૨ જ્યાં ‘દુ’ માને છે ત્યાં ‘તુ’ નથી. જ્યાં ‘તુ’ મને છે. ત્યાં ‘દુ’ નથી.
- ૩૩ હે જીવ હવે જોગથી રાંત યા, રાંત વિચારતો ખરો કે એમા કયું શુભ છે.
- ૩૪ બહુ કંટાળીને સસારમાં નહીરા નહી.
- ૩૫ સત્યાન અને સત્યશીળને સાથે દોરજો,
- ૩૬ એકથી મર્ધજો કરીયા નહિ કરે તો આખા જગતની કરજો.
- ૩૭ મદાસોદર્પથી ભરેલી દેવાગનાના કિંમ વિલાસ નિરીક્ષણ કરતાં જ્યાં જેના અંતરે રજીમા કામથી વિરોધ વિરોધ વિરુદ્ધ છુટે છે તેને ધન્ય છે.
- ૩૮ તેને ત્રિકાળ નમસ્કાર છે,
- ૩૯ જોગના વખતમા યોગ સામરે એ હજુ કુર્મિનું લક્ષણ છે.
- ૪૦ આટલું દોષ તો દુ મોક્ષની ઉચ્છા કરતો નથી, આખી સદિ સત્યશીળને સેરે, નિયમિત આયુષ્ય, નિરોગી સરીર, અચળ પ્રેમી પ્રેમતા, આચારિક અનુચર, કુજ દીપક પુત્ર જીવન, પાર્વત બાલ્યાવસ્થા, અત્મતત્ત્વનું ચિંતન,
- ૪૧ જેમ કોઈ કાને થવાનું નથી માટે હું તો મોક્ષનેજ ઇચ્છું છું.
- ૪૨ સદિ સર્વ અપેક્ષાએ અમર થયો,
- ૪૩ શુદ્ધ નિર્જનાવસ્થાને હું બહુ માન્ય કરું છું.
- ૪૪ સદિ સીદામાં રાંત ભાવથી તપશ્ચર્યા કરવી એ પશુ ઉત્તમ છે.
- ૪૫ એકાંતિક કથન કપનાર જાણી રહી યશાય.
- ૪૬ શુદ્ધ અંતરે જીવિતા માતા કયનેને ડાખે હાથ આપો !
- ૪૭ જાત પુત્ર જગનાના કથનનીજ ખસિદ તો છે
- ૪૮ દે દે ની તુ માનવાને શું કરીશું ? જગતની તુ માનવાને શું કરીશું ? તુ માનવ સત્યપુત્રી હૃદય.
- ૪૯ હું સાંન્ય નાં પાન મા છું.
- ૫૦ જેન સમજે કે તમે તમને આમાના દિત માટે પ્રવર્તી બિભિષા રાખજો જ્યાં એથી નિગ્રાહ પ્રાપ્ત થઇ તો તે યજુ તમારું દિતજ છે.

પાત્રે મહાત્મ્યમ્

શૃણુવત્સે પ્રવક્ષ્યામી નીતિસારંસુદુર્લભં ।

હિતં સત્યંચ વેદોત્ક પરિણામ સુસાવર્હ ॥ ૧

અતિ વિમળનીતિ રક્ષ્ય મુખ્ય ૨ જોડ છે દુર્લભ ધાતુ
હિત સત્યને વેદોક્ત વળી પરિણામ મુખ્યમય જે તથ્ય

સ્વકંત્રપરો વંધુ રિહલોકે પરત્રચ ।

નદિ કાંતાત્પરઃ પ્રેયાન કુલસીળાં પરોગુરુઃ ॥ ૨

માયો શો નિ નાથ છે સ્ત્રી । ઉભય લોહા વિશે
નથી નાથથી પ્રિય અપર જગમાં સ્વામિ ગુરુ સત્યજ દિશે

દેવપૂજા વ્રતંદાનં તપશ્ચાનશનં જપઃ ।

સ્નાનંચ સર્વ તીર્થેષુ દિક્ષા સર્વ મહેષુચ ॥ ૩

પ્રથમ યજ્ઞન વ્રતદન વળી ઉપવાસ જપતપ આદિજે;
સહુ તીર્થમાં જે સ્નાન વ ૧ દીક્ષા મકળ મક્ષો વિશે

પ્રપ્રાદક્ષિણયં પૃથિવ્યાશ્ચ ગ્રાહ્યાણા તિથિ સેવનં
સર્વાણિ વતિ સેવાયાઃ ફલાનાર્હંતિ પોહશી ।

કિમેતૈઃ પતિમત્કાયા અમર્ત્કાયાશ્ચ ભારતે ॥ ૪

પૃથ્વી પ્રદક્ષિણ વિધિ પૂજન અતિથિ સેવા પુષ્પજો
નથી નાથ સેવા પુષ્પની સેવાથી જાને તુલ્ય તે
તે સ્ત્રી સ્ત્રીજ સમેતનારી પ્રેમની પાતને બજો

યદા દુઃખી સુખારંભે સાકાંક્ષ પ્રથમો મવેષ ।

પતિસેવા પરો ધર્મઃ સર્વ શાસ્ત્રેષુ પઠયતે ॥ ૫

આકાંક્ષ નિજ નાથને નવધોપથી ક્યારે તજો

નિજ નથ સેવા પરમ ધર્મજ સર્વ શાસ્ત્ર રિયે રહે

સ્વપ્રજ્ઞાનેન સતતં કાંતંનારાયણાધિકં ।

દક્ષિતચ્ચરણાંભોજં સેવાનિત્યં કરિષ્યતિ ॥ ૬

નિજ સુદિથી નીચે સ્વપતિને પ્રણયી વંધુ માની લહે
પતી ચરણ કમળ વિશે રિ રતિ જોડ નિશદિન સેવશે

પતિર્યધર્ગતિર્મર્તા દૈવતં ગુરુ રેવચ ।

સર્વસ્માચ્છાપરઃ સ્વામી નગુરુઃ સ્વામિનઃ પરઃ ॥ ૭

મુજમાન મુ ૧ નિદાન મુખ્ય સત્ય નિત્ય અવશ્ય તે
સંજમી માયો સ્વમિ છે વળી મનિ સંવત ગુરુ કલો;

પતિસેવા વ્રતં સ્ત્રીંગા પતિ સેવા પરં તપઃ ।

પતિસેવા પરો ધર્મઃ પતિ સેવા સુરાર્ચનં ॥ ૮

નિજ કાંત સેવા પર - વ્રત વળી પરમ તપ પતિ સેવન;
વળી નાથ સેવા પરમ ધર્મજ તથા દેવનું પૂજન

વચનામૃત

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪ થી.)

- ૨૬ કુશલ પુત્ર સંપૂર્ણ સુકેલા હૃદયથી ખાત્ર યાચ છે. જેમ જાસથી દુઃખ મહેલે સોમલ સારને નિરોગી કરે છે.
- ૨૭ આત્માનુ સત્ય અવશ્ય એક શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય છે, છતાં બીજીથી ભિન્ન બને છે જેમ ત્રાસી આખ કરવાથી ચંદ્ર બે દેખાય છે.
- ૨૮ યથાર્થ વચન ગ્રંથપાત્ર દંભ રાખતો નહીં, કે આપનારનો ઉપકાર જોગવહો નથી.
- ૨૯ બને જુદુ વિચાર કરીને આ મૂળભૂત શોધું છે કે, — 'યુષ્ઠ સમતારજ સદ્ધિ લક્ષમાં નથી."
- ૩૦ રક્ષાની મણુ બચ્ચાના હાથમાં રહેવો સોમ' સદ્ધિ લેવો.
- ૩૧ નિર્મળ અંત કરણથી અંદમાનો વિચાર કરવો ચોખ્ખ છે.
- ૩૨ જ્યાં 'હું' માને છે ત્યાં 'તું' નથી. જ્યાં 'તું' મને છે. ત્યાં 'હું' નથી.
- ૩૩ હે જીવ હવે જોગથી સાંત યા, સાંત વિચારતો ખરો કે એમાં કયું ક્ષમ છે.
- ૩૪ બહુ કંટાળીને સંસારમાં રહીય નહીં.
- ૩૫ સત્યાન અને સત્સંગને સાથે દોરજે,
- ૩૬ એકથી મર્ષત્રી કરીશ નહિ કરે તો આખા જગતની કરજે.
- ૩૭ મહાસોદર્યથી કરેલી દેશગનાના ક્રિડા વિલાસ નિરીક્ષણ કરતાં જ્યાં જેના અંતર રણમાં કામથી વિશેષ વિશેષ વિગળ છુટે છે તેને ધન્ય છે.
- ૩૮ તેને નિકાળ નમસ્કાર છે,
- ૩૯ જોગના વખતમાં યોગ સામેરે એ હજુ 'દર્મિનું' લક્ષણ છે.
- ૪૦ આટલું હોય તો હું મોક્ષની ઇચ્છા કરતો નથી, આખી સદ્ધિ સત્યથીગને લેવે, નિયમિત આયુષ્ય, નિરોગી શરીર, અચળ પ્રેમી પ્રેમતા, આશાકિં અનુચલ, જન દીપક પુત્ર જીવન, પરિત બાલ્યાવસ્થા, અત્મતત્ત્વનું ચિંતન,
- ૪૧ એમ કોઈ કાલે યવાનું નથી માટે હું તો મોક્ષનેજ ઇચ્છું છું.
- ૪૨ સદ્ધિ સર્વ અપેક્ષાએ અમર થશે,
- ૪૩ શુદ્ધ નિર્જનાવસ્થાને હું બહુ માન્ય કરું છું.
- ૪૪ સદ્ધિ લીલામાં અંત કાવથી તપમયી કરવી એ પણ ઉત્તમ છે.
- ૪૫ એકાનિક કથા કથનાર યાત્રી કરી ચક્રાય
- ૪૬ શુદ્ધ અંતક છુ વિના મારા કથનેને જાણ શક આપશે!
- ૪૭ જ્ઞાન પુત્ર જન્મનાના કથનની જાણિદની છે
- ૪૮ કે જેની તુલ્ય માનવાને શું કરીયું? જન્મની તુલ્ય માનવાને શું કરીયું? જ્ઞાન માનવ અત્યુચલ છે.
- ૪૯ હું સાંખ્ય જાન પરના મા છું.
- ૫૦ જેને સમજે કે તમે તમરા આત્માના દિત ગમે, જ્ઞાનની અભિજ્ઞતા રાખતા નહીં નિરાકા પ્રાપ્ત થઈ તો ને પશુ તમારું દિન્ય છે.

જ્ઞાન જ્ઞાન.

આજેજ મંગાવો

છપાઇને બહાર પડી ચૂક્યું છે. ?

હરિદાસ ભક્તિવિજય માગે ૧ લો. ૬ જેની અંદર સતી સુકન્યા, સતી જશોભા અને ભકતરાજ અંગદસિંહ એમ મગી ત્રણ આખ્યાનો, સત્ય, શીયળ, સંભ, નીતિ અને ભક્તિ રસથી ભરપૂર દ્રષ્ટાંતો તેમજ દક્ષિણિ પદ્ધતિ પુરઃસર પૂર્વરંગ સાથે આપેલ છે. પ્રત્યેક શ્રી પુરોને ખાસ વાંચવા-વિચારવા લાયક. તેમજ દરેક કુટુંબમાં વ્યાપી કરવા લાયક આ પવિત્ર ધર્મ પુસ્તકના આજેજ ગ્રાહક થાઓ. આટલું પેપરના પુઠા ઉપર રંગીન શ્રી કૃષ્ણ તથા મહારાજશ્રીના સુંદર ફોટો સાથે ગ્લેઝ કાગળમાં છાપેલું છતાં કીમત ૦-૧૦-૦ ભજના નું ઉર્દૂ જ્ઞાનમંગા-ભક્તિ નીતિના ભજનો અને જ્ઞાનની ગજલોથી ભરપૂર એક એક ભજન એક એક રત્ન સમાન છે. કાંબોડના પુઠા ઉપર શ્રીનાથ ખાવાનો ફોટો છતાં કિ. ૦-૬-૦ (મુજ નકલોજ છે) માટે જલદી મંગાવો.

મળવાના ઠેગણાં

કીર્તનકાર હરિદાસ મહારાજશ્રી શિવચંદર

ઉર્દૂ નિબંધ શર્મા હાલ ખાતાલ ચક્રવે

અટેપાંઉ વેશીતની પડોસના ખાંચામાં.

દેવભાઈ રથુછોડભાઈ કાજ-રાંદેર

લુહો-સુરત.

ગ્રાહક બંધુઓને સુચના.

આ માસિક ખાસ પરોપકારી બહાર પાડવામાં અ.બુ. છે. એ આપ સર્વેને વિદિત છે. જેથી ભક્તિનો તપાસ ખર્ચ નિભાવવા માટે ગ્રાહક બંધુઓ લવાજમ તાકીદે મોકલી આપશે એવી આશા છે. તેમજ ગ્રાહકો કૃપા કરી જો એકેક બજે ગ્રાહકો વધારી આપશે, તો આગળ ઉપર આ માસિક જનસમાજને ફાયદો પહોંચાડવામાં કરી, પેંચું મંદા રાખશે નહિ.

વ્યાપાર ઉદ્યોગનો અમૃત મંદાર ! કર્તવ્ય જ્ઞાનનું કલ્પવૃક્ષ !
સ્વદેશ ભક્તિ અને કમ' મહિમાનાં મુંઢર ઠાવો, ખેતી, વણાટ,
અને મીઠા કારખાનાંઓ સમગ્રી દુઃખને સતેજ કરે એવા લેખોથી ભરપૂર
અત્યુત્તમ માસિક પત્ર.

આખા વર્ષનું
બી. પી. પોસ્ટેજ સાથે
લગભગ રૂ. ૨-૭-૦
અમાકથી મની મોડર
કરનારે ફક્ત
રૂ. ૨-૫-૦ મોકલવા

કુર્મચીર

જાતની જન્મમૂર્ખિ-હિન્દ માતાની ત્રણ રંગમાં છપાયેલો ઇન્દ્ર સહ
અની ભૂવન મોહન મૂર્ખિ-છત્રીનાં ઇર્ધન કરીને જરૂર આનંદ પામ્યો.

લેટ:-આટલું સસ્તું માસિક છતાં આહકોને "દંપતિ મોક્ષ મંદિર"
'નામનું પ્રાયેક યુવાન નર-નારીએ વાંચવા યોગ્ય રત્ન-પુસ્તક લેટ મળ્યો.
ગૃહસ્થાશ્રમમાં નાંખ્યા પહેલા પ્રત્યેક માતા-પિતા એ આ પુસ્તક પોતાનાં
પુત્ર-પુત્રિના હાથમાં મકલુંજ લેઈશે (આ પુસ્તક શ્રી આહકોને પોથી
કિમતે મળ્યો) છુટક મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦ માસિકતા આહકોને વિના મૂલ્યે !
આજેજ આહક થવા લેખો:-

લેખો:-વ્યવસ્થાપક:-"કુર્મચીર"

મયપુર - અમદાવાદ

રજીસ્ટર નં. ૧
આહક નં. ૧

૦૧૯૯૨ ૧૦ ૫૬

શ્રીયુત્તમ
રજીસ્ટ્રી-રજીસ્ટ્રાર
અમદાવાદ

ચેસ્ટ
જાણી

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રન્થમાલા

માસિક.

Mercury & Ayurveda Series (Monthly).

અંક ૨ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૬ કાર્તિકમાસ, ર. સ. ૧૯૧૯ નવેમ્બર વર્ષ ૧.

આધિવ્યાધિમહુપાટનપટ્ટદ્વારિદિયવિદ્રાવણે લેકદ્વિદ્રાવણપરાકમહરઃ પાપૌષનિર્ણાયકઃ ।

સ્વેચ્છાચારવિહારસૌભ્યજનનો દિવ્યાટતિવિષ્ણુદઃ શ્રીશંભોઃ ફળશાસો રસવેશો તસ્મે નમોઽમો મુહુઃ ॥

પ્લેગ એક ભયંકર રોગ, ૩૨ ઉપખનનારી વખતના છે. આ રોગ મહેલવહેલાં

જનપદનો મરકો છે. સ. ૧૮૫૫ માં મુંબઈમાં પેટા ભાંધી હિન્દુસ્થાનમાં બધે
આદિથી વિનાશ ફેલાયો; ફેલાવાના કારણમાં માણસોની આવળ, દૂધિત રથળેથી આવેલી
વસ્તુઓ, ખાવી અને ઉંદરમાં આ રોગ દાખલ થવા પછી તે ઉંદરની
ફેલાવો એ મુખ્ય છે. હિંદી પ્રજાને આ દુષ્ટ રોગે આજ ૨૫ વર્ષ થયાં
હેરાન કરી છે. લગભગ એક કરોડ માણસોને પોતાના ખપ્પરમાં ભીંધાં
તોપણ તેની જીખ મટતી નથી; અને એક બે વર્ષ જુદે જુદે ઠેકાણે ફેલાવ
આપે છે. હિન્દુસ્થાન ગરીબ ધનહીન બળહીન વેા હતા તેમાં પ્લેગે ઉમેરો કર્યો. લાખો
માતાઓ ખ્ખારાં બાળકોને છોડી ચાલી ગઈ. લાખો યુવાનો કે જેઓ વિષે દિંદને ભવિ-
ષ્યમાં પોતાના ઉપધાર કરનારા તરીકે આશા હતી તેઓ હમેશને માટે મૃત્યુશય્યા ઉપર
સુઈ ગયા. લાખો સ્ત્રીઓનાં સાંભાળ કાચની પેટે ટુટી ગયાં; અને તે સુવતીઓ વિધવા થઈ
પોતાના શોકની વાર્તા સંભળાવી સંભળાવી દિંદને રોવરાવવા લાગી. તેથીજ પ્લેગનું
ભયંકર આગમન સંભળતાંજ હિંદી પ્રજાનું હૃદય કંપી ઉઠે છે. જે શહેરમાં પ્લેગનું આગ-
મન થાય છે ત્યાં કેટલાહજ મચી જાય છે. જે લકનાઓએ પોતાના ઘર બહાર પગ મુક્યો
નથી હોતો તે વર્ગમાં રહે છે. શેઠ સાહુકાર રાજ મહારાજ પોતાના ગગનચુંબી
બંગલા મહેલોને છોડી ખડની ઝુંપડીયુંમાં રહી કૃત્રિમ વાનપ્રસ્થાવરચારિયત-તપસ્વીઓની
નકલ બતાવે છે.

શાસ્ત્રો પુરાણો અને વૈદકશાસ્ત્ર ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આગળના વખતમાં
પણ આવા લેકક્ષમકૃત રોગો યતા; પણ તે હાલની પેટે એક બે વર્ષે નહીં. ચરકમાં
ભગવાન પુનર્વસુ પાંચાંગદેશમાં કાપિર્ધ રાત્રનધાનીમાં ગંગા નદીને કિનારે ફરતા હતા તે
વખતે અગ્નિવેશને કૃત્યું હે અગ્નિવેશ, આજકાલ નક્ષત્ર ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ અને દિશા-
ઓનાં ચિન્હો એવાં જણાય છે કે જરૂર આથી ઝડપે બગડશે અને ચોડા વખતમાં પૃથ્વી
આપધીઓમાંથી ગુણને બેંચી લેશે; માટે આપધીના રસ વીધ વિષાક પ્રભાવ નાશ

પામે નહીં તે પહેલાં આપણે તેનો સંગ્રહ કરી લઇએ કે જેથી મનુષ્યોનો મંદાર કરનારો રોગ ફરી નીકળે તો લોકોને બચાવી શકાય. ભગવાન પુનર્પન્થ આગળ ચાવતાં કહે છે કે મનુષ્યના મામાન્ધ લાવ એટલે વાયુ જળ દેશ કાળ એ દ્વિપિત થાય છે ત્યારે એકકાળે લોકોનો નાશ કરનારા રોગો ઉદ્ભવે છે. જેમકે વાયુ ઋતુને અનુસરતો ન હોય, બહુ ઓછા વેગનો કે બહુ તીવ્ર વેગનો હોય, સ્પર્શમાં સારો ન લાગે તેવો, બહુ ઠંડો, બહુ ઉષ્ણ, દુર્ગંધયુક્ત તથા અશુદ્ધ હોય, પાણી ગંધ રંગ સ્વાદ અને સ્પર્શમાં બગડી ગયું હોય, જ્વાનિ ઉપજવતું હોય, જે દેશમાં સ્વાભાવિક રીતે ગરમી ઠંડી પવન રહેવા જોઈએ તેટલાં ન હોય, ન્યુનાધિક હોય, જે જગ્યા બહુ ભેજવાળી હોય, ત્યાં સર્પ, કાંસ, માંખીયો, ઉદર, ઘુડ, શિયાળાયાં, ગીધ જેવાં જંતુઓ વધી ગયાં હોય, લોકોમાં ધર્મ, સત્ય, લજ્જા, આચાર, પવિત્રતા, નષ્ટ થયાં હોય, પુંછડીયા તારા, ઉદ્ઘાપાત, તોફાની પવન, બ્રૂનિકપ વગેરે ઉત્પાત થયા કરતા હોય, લોકોમાં ઉદ્વેગ, ત્રાસ, રૂદન, દુઃખ વધ્યા કરતાં હોય ત્યારે જાણુવું કે લોકોનો નાશ કરનારો રોગોપદ્રવ થશે એવા ભયંકર વખતમાં પણ આપણ સેવન કરનારાઓને રોગનો ભય રહેતો નથી. વમન વિરેચનાદિથી શરીરનું શોષન, રક્તપાન આંધનું સેવન, સત્ય, પ્રાણિમાત્રપર દયા, દાન, દેવતાપૂજન, જાળિદાન, મધ્યમ આચરણ, શાંતિ, શરીરસંગ્રહણની કાળજી, અભયર્થ વગેરે બાળતો એ ભયંકર વાતનામાથી બચવાનાં સાધનો છે.

વાયુ બગડવાથી જળ બગડે છે, જળથી દેશ અને દેશથી કાળ બગડે છે. તેનું મૂળ કારણ અધર્મ છે. પવિત્ર આચરણ નહીં રાખવાથી અધર્મ થાય છે. પોતાની શક્તિ કે બુદ્ધિ અધર્મ અને અસત્યમાં માણસ કૂટે છે. ત્યારે દેશ, પ્રાંત અને શહેરના આગેવાનો ધર્મને છોડે છે અને તેના આશ્રિતો કે તેઓને અનુસરનારાઓ તે અધર્મને ફેલાવે છે ત્યારે અધર્મ વધી જઈ ધર્મ અદસ્ય થાય છે. ત્યારે લોકોમાંથી દૈવીશક્તિ જતી રહે છે, ઋતુ બગડે છે; વરસાદ વખતસર વરસતો નથી; પવન દ્વિપિત થાય છે જોઈએ તેવા વાતા નથી, પૃથ્વી રક્ત દિનાની તથા વિકારવાળી થઈ જાય છે; જળાશયો બગડી જાય છે; અથવા પીવા લાયક રહેતા નથી; આંખનીંતું પોતાના ગુણ ધર્મ તથા દે છે; ત્યારે સ્પર્શ ખાવ પેવદ્વારા પોતાનાં શરીરોને દ્વિપિત કરી લોકો મરણ પામે છે. બુદ્ધિ યતાં લોકોના નાશમાં પણ અધર્મજ કારણ છે. જે પ્રગ્નનાયકોના લોભ, ક્રોધ, મોહ, માન ધણી વધી જાય છે તે લોકો નિર્બળ લોકોના અપમાન કરી પોતાની પ્રગ્નનો કે ખીજ દેશની પ્રગ્નનો દ્વિપિવારથી ઉચ્છેદ કરી નાખે છે. જૂત પ્રેન રસોગણુદિ પણ અધર્મ વધી જવાથીજ લોકોનો નાશ કરવામાં પ્રયત્ન થાય છે. અધર્મ-ધર્મવિહીન લોકો, ગુરુ, પદ્મ, સિદ્ધ, ઋષિ તથા ખીજ માનવા લાયક પુરોનો અપમાન કરી તેઓને દુઃખ આપે છે ત્યારે તેઓના શાપથી પણ પ્રગ્નનો નાશ થાય છે અને તેમાં ધર્મિક સત્યવાદી લોકો પણ નિર્દોષ છતાં નાશ પામે છે.

પૂર્વે પણ અધર્મ વધ્યા વિના પ્રજા દુઃખી થતી નહોતી. સારે દેવ સરખા ઓજવાળાં, બળથી અમિત પ્રભાવવાળાં, પર્વત સરખા મજબૂત શરીરવાળાં, પ્રસન્ન હૃદયવાળાં, ઉન્નત કાંતિવાળાં, પવન સરખા વેગવાળાં, સસ સરળતા કરતાં વિનાનાં, દાન દમ નિયમ તપ ઉપવાસ બ્રહ્મચર્ય આદિ વ્રત સેવનારાં, ભય રાગ દ્વેષ લોભ ક્રોધ શોક રોગ માન નિદ્રા તંદ્રા શ્રમ ઝાનિ આળસ વિવશ પટતાથી રહિત અને દીર્ઘાયુષી મનુષ્યો થતાં ધાન્ય ઔષધીયું વિગેરે પણ તે વખતે રસ વીર્ય વિષાક પ્રભાવવાળીયું થતી. લોકો પોતાનો ધર્મ સુકતાં ગયાં તેમ તેમ શરીરગૌરવ શ્રમ આળસ લોભ દ્રોહ અસલ કામ ક્રોધ માન દ્વેષ કંટોરતા અભિચાર ભય તાપ શોક મનનો ઉદ્વેગ વિગેરે વિકારો એક પછી એક વધતા ગયા. તેમ તેમ ધર્મ પણ ઓછો થતો ગયો અને તેથી પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુના યુગ્મ પણ ઓછા થતા ગયા. ઔષધીયું તથા ધાન્યાદિમાંથી રસ વિગેરે ઓછા થવા લાગ્યા. તેથી લોકો વધુ રોગી અને દુઃક અયુષ્યનાં થવા માંડ્યાં. કેટલાક લોકોનું એવું માનવું હોય છે કે આયુષ્ય નહીં હોવાથીજ લોકોનો નાશ થાય છે એટલે જેનું જેનું જેટલું આયુષ્ય હોય તેટલુંજ જીવે છે આ વાત ખરી નથી. પૌર્વદેહિક ધર્મ અને સંભાળ રાખવાની યોજના એ બંને સુખપૂર્વક આયુષ્ય ગાળવાનાં સાધન છે. આયુષ્યનો સંબંધ પૂર્વજન્મ કે પ્રારબ્ધ સાથેજ હોય તો આયુષ્ય વધારનારાં આપધો, મંત્ર મણિ મંગલમણિ, ઉપહાર, હોમ, નિયમ, પ્રાચક્ષિત, ઉપવાસ, સ્વસ્તિવાચનાદિ વૈદિક ક્રિયા વગેરેની જરૂરીજ રહે નહીં. પ્રાણનાશક ગાંડા યજ્ઞ ગયેલા બળધ હાથી ઉંટ ઘોડા પાડા વગેરેથી કે ભયંકર વાવોઝોડા વગેરેથી શરીરને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ન રહે. પર્વતપરથી પડવાનો, કે નદીના ભયંકર વેગનો પણ ભય હોવો ન જોઈએ. અનેક જાતના શત્રુથી, અગ્નિથી, વિષથી, સર્પાદિ જનાવરોનાં દંશથી, દક્ષણ કરવાની જરૂર ન રહે. દેરાકાળ અનુસાર વર્તણૂક રાખવાની, શરીરનાશક સાહસ કામ કરતાં કરવાની કે રાજકોપથી ભય પામવાની પણ જરૂરી ન રહે. કારણ કે પૂર્વજન્મથી તેનું આયુષ્ય તો નક્કી થયેલુંજ છે, જે અકાળ મરણથી કોઈ મરતું ન હત તો તેનો ભય રાખવાની જરૂરી કાંઈને જણાત નહીં; અને અકાળ મરણને દુર કરવાનો યત્ન પણ કોઈ કરત નહીં. રસાયનાધિકારમાં આપણા મહર્ષિઓએ આયુષ્યવર્ધક પ્રયોગો વર્ણવ્યા છે તે પણ ખોટા ગણાત. આયુષ્ય નક્કી થયેલુંજ હોત તો રોગોના ઉપચાર કરવાની જરૂર નહોતી. ઝપિઓને દીર્ઘાયુષ માટે તપશ્ચર્યા કરવાની કે રસાયન આપધ સેવવાની જરૂરી ન પડત. પરંતુ આપણે નજરે જોઈએ છીએ કે આપધ, મણિ, મંત્રાદિથી આયુષ્યનું રક્ષણ થાય છે; અને તેનું સેવન નહીં કરનારાઓ શત્રુ પામે છે. ગાંડા થયેલા હાથી ઘોડા કે જનાવરથી કે શત્રુથી રક્ષણ નહીં કરનારા મરે છે અને રક્ષણ કરનારા બચે છે. પર્વત ઉપરથી કુતારો મરે છે અને તેમ નહીં કરનારો જીવે છે. ભયંકર નદીના વેગમાં પડનારો જીવી શકતો નથી. રસાયન આપધ સેવનારો અને તપશ્ચર્યા કરનારો દીર્ઘાયુષી થાય છે. માટે આયુષ્ય નિયત નક્કી થયેલું નથી હોતું. એમ નિશ્ચિત માની શકાય છે કે દ્વિતકારક આચરણ આયુષ્યને નભાવનારું અને રક્ષણ કરનારું છે તથા તેથી અવશ્ય આચરણ આયુષ્યને તોડનારું છે. તેમજ દેરાકાળ પ્રકૃતિની

વિરૂદ્ધ આહારવિહારાદિ કરવાથી પણ અકાળ મૃત્યુ થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ, જોઈએ છીએ અને ઉપદેશ કરીએ છીએ કે સર્વ જ્ઞાતના અતિયોગનો ભાગ, મજા-મૂલાદિના વેગનો ઉત્સર્ગ, શરીરનાશક સાહસિક કર્મો કરવાનો પ્રતિજ્ઞા એ આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધારનારાં છે. ગાડીનો ધરો કાળાંતરે કરીને ઘસાઈ ઘસાઈ ભાંગી જઈ ગાડી નિરૂપયોગી થઈ જાય છે તેમ શરીર પણ કાળે કરીને નાશ પામે તે ખરું મૃત્યુ છે; પણ અકસ્માતથી હૃદ ઉપરાંત બેળે નાખવાથી, ચંદ ઉતરના વિપત્તિ માર્ગે ચલાવવાથી, પૈડું ભાંગવાથી, ગાડીખાનાં ખીજ અવયવોના નાશથી કે હાંકનારની ગદ્ગદતીથી ધરો ભાંગી જાય અથવા સાળે હોય તોપણ ગાડી નકામી થઈ જાય તેવીજ રીતે શક્તિ ઉપરાંત કામ કરવાથી, ભુખથી, વધુ કે ખરાબ અન્ન ખાવાથી, અતિશય મૈથુનથી, દૂષિત વ્યવહારથી, મજામૂલાદિના વેગ રોકવાથી, કામક્રેધાદિના વેગ કાણુમાં નહીં રાખવાથી, ભૂત, બેર, અગ્નિ, રોગ અને મારક વ્યાધિના ઉપદ્રવથી, અન્નનો બિચકુલ ઉપયોગ નહીં કરવાથી, આયુષ્ય છતાં મૃત્યુ નીપજે છે. એવાં કારણો સાથે રાજ્ય પ્રજા પોતાના ધર્મને ભુલે છે, અધર્મમાં પ્રીતીવાળી થાય છે સારે એકકાળે લાખો માણસોનો સંહાર કરનારા અનેક રોગો ઉભરી નીકળે છે વેદમાં કહ્યું છે કે “યતથી વરસાદ થાય છે અને વરસાદથી અન્ન પેદા થાય છે” જ્યારથી દેવને સાધારણ પુરુષ માની તેની ભક્તિ આપણે છોડી સારે આપણી રક્ષા કરવાનું પણ તેઓએ છોડી દીધું અને તેજ કારણ છે કે હાલના સમયમાં ઉપરાઉપર દુકાળ પડ્યા કરે છે અને તે દ્વારા લાખો આર્યો યમસદનમાં પહોંચે છે અને કરોડો હિંદી-વાનોના મોમાંથી અન્ન અન્ન પાણી પાણીના આતંનાદ નીકળે છે. આર્યવર્તને ગધાથી પ્રિય ધર્મ હતો. આર્યવર્તની રહેણીંદરણી ખાનપાન વ્યવહાર આદિ પ્રત્યેક માનવમાં ધર્મ અધર્મનો વિચાર હતો. હાલમાં તે પ્રાણ સરખા ધર્મની શી દશા છે? શું તે વખતના આકાશને ગજવતા વેદધ્વનિ કયાંય સભાગાય છે? શું યજ્ઞાદિના સ્વાદાકારના મહાનાથેર થેર થતા તે આજે પોતાને કર્મનિષ્ઠ ગણનારા આજીવને ત્યાં પણ નીકળે છે? ને યજ્ઞના ધૂમ્રથી દશ દિશાઓ ધૂપિત બને છે? જન્ટાજૂટધારી તપસ્વી સાધુ પુરોહોનાં દર્શન કયાંય થાય છે? પવિત્ર સોમપાનનો સ્વાદ કોઈ જાણે છે? મિથ્યાહારવિહારનો પરિભાગ કરી, દેશકાળ પ્રકૃતિ અનુસાર વ્યવહાર રાખી, શારીરિક ધર્મ પાળવામાં આવે છે? આજ તેમાંનું કશું નથી. આજ તો દેકાણે દેકાણે વેદધ્વનિને જાણે વેરપાઓના ગાનતાનના ધ્વનિ, હારમોનીયમનું સ્વર અને નાટકોનાં અશ્લીલ, અસ્વાભાવિક, નૃત્ય ગાનોથી આકાશ ગુંજે છે. ઉદર પોષણાર્થે પાંચ પિંસા મેળવવા માટે લોકોને છેતરવામાં આજીવો ઇતિકર્તવ્ય માને છે. વજ્રધૂમને અડે સીંગારોના-ધુંવાડી વાતાવરણ ભરાતું દેખાય છે. લોકકલ્યાણકર સાધુઓને અહલે પોતાને સાધુની કોરીમાં મનાવવા જમાનાને અનુસરતા પ્રપંચો રચનારા કનિષ્ઠ સાધુઓ ઉદભવ્યા કરે છે. આયુષ્ય સુદ્ધિવર્ધક પાનેને અહલે ચાના દૂષિત ઉકાળા થેર થેર અને શરીરે શરીરે ફેલાઈ ગયા છે. અને યજ્ઞગૃહનું સ્થાન હોટલોએ લીધું છે. સાત્ત્વિક પવિત્ર રીતે તૈયાર થતાં બોજનો અહલે પરદેશથી

જનપદનો મરડી આદિથી નાશ.

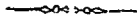
રંધાઈને આવતાં અથવા મલીન રીતે તૈયાર થતાં ખાદ્યોય પદાર્થો અને કદનોથી અર્ધાંશીન પ્રજાનાં ઉદર યોગ્ય મેળવે છે એજ કારણ છે કે અમારો દેશ પ્લેગ જેવા વિધ્વંસક રોગોનું ઘર યથા પડ્યો છે.

પ્લેગમાં મુખ્યત્વે કરી પૃથ્વી બગડી તેમાં વિવિધ જંતુઓ પેદા થઈ વધે છે. પૃથ્વીમાં એક એવો ગુણ છે કે એક જીવડને અનેકગણ વધારી દેતું; તેથીજ દૂષિત જંતુઓ પોતાના સમાન ધર્મી બીજા લાખો જંતુઓને પેદા કરી લોકલ્લય કરે છે. દેશી વેલકના મત પ્રમાણે આ દરદનું અમુક ખાસ નામ નથી આપી શકતું. અમિરોહિણી, મૂંઝવિય, વિદધી, વીસપ, અગ્નિસન્નિપાત આદિ નામ વેલો આપે છે. ઉદરથી આ દરદ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉદરનો નાશ થયે કે ઉદર ન હોય ત્યાં દેવાતું નથી. એટલે ઘણા વેલો ડાકતરોની માન્યતા પ્રમાણે ઉદરના વિપરીત થનારું દરદ આ કહી શકાય. તેમાં પ્રશ્ન થાય છે અમુક જાતમાં જે પાંચ વર્ષે અમુક સમયેજ ઉદરોનું આ વિપ કેમ નાશકારક થાય છે ? જો ઉદરનું વિપજ આ દરદ ઉત્પન્ન કરનાર હોય તો હમેશાં ઉદરો તો માણસો સાથે ધરના કુટુંબની પેઢે જોડાઈ રહે છે કદી પણ છુટા પડતા નથી. ખાવાપીવાના પદાર્થોમાં ઉદરનો હાથ ન પહોંચે હોય એવું હજારે એક ધર ભાગે નીકળી શકે. ઉદરનો સ્વભાવ છે કે જે જીવ ખાય તેમાં મુતરે લીડી કરે. ત્યારે આપણને ખાત્રી થશે કે હમેશની ચર્ચામાં લોકો ઉદર સાથે વધુ નિકટ સહવાસમાં જતાં તેનું વિપ આપક થતું નથી ત્યારે અમુકજ સમયે તેમ થાય છે એટલે એ ખાત્રીથી માની શકાય કે અમુક લખતે વાતાવરણજ એક પ્રકારે દૂષિત થાય છે. મુખ્ય કારણ ઉદરવિપ નથી. માત્ર એટલું જાણે છે કે તે દૂષિત વાતાવરણથી અસર ઉદર ઉપર થયા પછીજ ઉદર મારફત મનુષ્યમાં પ્રસરે છે. આપણા જોવામાં પણ આવે છે કે અમુક ટૂંકાણાની દવા ખરાબ થાય છે એટલે ઉદર પોતે એ જગ્યા છોડી બીજે ટૂંકાણે જતા રહે છે. સપ્તઘેલા ઉદર મારફત મનુષ્યને લાગુ પડે છે. જતાં આ દરદને મૂળિક વિપ કહીએ તો પ્લેગદૂષિત મૂળિક વિપ કદી શકાય પણ સાબલ મૂળિકનું વિપ કહેવાય નહીં. સુશ્રુતમાં મૂળિકકલ્પાધ્યાયમાં ઘણી જાતના ઉદર અને તેનાં વિપનાં વર્ણન છે તેમાં અહાર જાતના ઉદરો કહ્યા છે તેમાંના કેટલાક ઉદરનું મૂળ વીચ કે લીડી શરીરને અડે, શરીરપર પડે, કરડે કે તેનું આધિહું ખાવામાં આવે તો લોહીનો બગાડ, સોજો, ચાંદ, મૂર્ચ્છા, તાવ, શ્વાસ, ઉલટી, પીડા, જળતરા વગેરે થાય છે એમ લખ્યું છે. પણ તે તો હરકોઈ વખતે તેવા જેરી ઉદરથી થઈ શકે છે ખાસ અમુક વખતેજ નહીં. અને તે એકકાળે અનેક માણસોને થતું નથી તેમ એને ચેપી કીધું નથી. માત્ર જે માણસ તેવા જેરી ઉદરનું એકું ખાય કે જેને ઉદર કરડે તેનેજ તે દરદ કરે છે; એટલે પ્લેગને મૂળિક વિપ કહી શકાય નહીં. ચરકના જનપદોદ્ધવસનીય અધ્યાય ઉપરથી જણાય છે કે એકકાળે પ્રજાનો નાશ થવા માટે વાતાવરણ દૂષિત થાય છે ત્યારે અમુક એકજ જાતનાં દરદ થતાં નથી અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવ થઈ લોકોનો મરો થાય છે. ભગવાન પુનર્વંશુએ અગ્નિવેશને એતવણી આપતાં કહ્યું છે કે, અમુક કારણે, વાતાવરણ બગડતાં

પારદઃ અને આયુર્વેદ ચન્દ્રમાળા—ગોંડળ.

અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થાય છે. એટલે બૂતકાળમાં પણ તેવા ઉપદ્રવો થયેલા એવું સૂચિત થયું છે. પણ તે ઉપદ્રવો આવી જાતના હોય છે આવાં ચિન્હો થાય છે વગેરે દર્શાવું નથી; એટલે કયા સમયે કેવા ઉપદ્રવથી પ્રજાનો નાશ થશે તે નહીં હોતું નથી. એમ મોટી રક્ષણ કે પ્લેગ-મરણ એ નામનું અથવા મરણમાં થતાં ઉપદ્રવોવાળું દરદ પૂર્વે નહીં પ્રકટ થયું હોય તો કે કેટલાક પુરાણાદિ પ્રાચીનશાસ્ત્રોમાં “હતાગતો જલ” વ્યાધિદુર્લિસોમરકરતથા” એવો ઉલ્લેખ પ્રજાનાશ થનારા હેતુઓમાં જણાવેલ છે; પણ મરક મારક કે મારી એવા શબ્દો નાશક વાચ્યાર્થમાં વાપરેલા છે. હાથમાં મરણી જે રૂપમાં જણાય છે તેનું વર્ણન ક્યાંય મળતું નથી એટલે આ દરદ પૂર્વકાળમાં આર્યાવર્તમાં ઉત્પન્ન થયું નહીં હોય એમ મનાય છે.

છવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

પ્લેગથી રક્ષણ—પ્લેગ બાદરવાળી માથ માસ સુધીમાં ઉપડે છે અને શાંત થાય મરફીથી રક્ષણ છે. ગામમાં પ્લેગની દવા પ્રગટ થવાના અગર મળે કે તુરત ગામ છોડી દેવું અને ઉપાયો. તેમ જાને એમ ન હોય તો નીચે પ્રમાણે સાવચેતી રાખવી. ધરની ગંદકી કાઢી નાખવી; ધરની આલુઆશ્વ ગંદકી રહેવા દેવી નહીં દાનખૂલ્લોખાનું કરવું. સામુ ગોળી નહાવું. પહેરવાનાં કપડાં ધોયેલાં પહેરવાં તથા કપડાં ખુલી દવામાં કે તડકે ટીંગાડી રાખવાં. ખાવાની વસ્તુઓ તથા સીધા સામાન તાજિતાજે વાપરવો. લોટ હમેશનો દળેલો ખાવો. દળનાર માણસનાં કપડાં, શરીર સ્વચ્છ રખાવવાં. ઘંટી એકદમ સાફ કર્યા પછીજ દળાયવું. ચોખા ઘઉં કોણ વગેરે ચીજો એ આર મહીના પહેલે તેટલી લઈ લેવી. દરેક ધાન્યને ધોઈ મુકવી સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી રાખવાં કે જેમાં ઉદર વગેરે જાતુઓ જાડ શકે નહીં; દરોળીયા કે રૂંદ ગરોળી જેવાં જાતુઓની લાગુ વ. પડે નહીં અને જાદારની હવાની કાંઈ અસર થાય નહીં. ધરનાં બધા માણસો પવિત્રતા સ્વચ્છતા જરામર રાખે તે સંજાળ રાખવી. મોદી-ખાનાંની (દુકાનની) કાંઈપણ ચીજ ખાવી નહીં. તેજ ગરમ કરી ભરી રાખવું. ઘી સખત ગરમ કર્યા પછી ખાવું. ખાંડ આકરની ચાસણી કરી મેલ કુદી નાંખી તેની ખાંડ જનાવી વાપરવી. ધરમાં તથા મકાનની આલુઆશ્વ જાને વખત ધુપ કાઢો. કડવાં ઓસડીયાંની ધુવાડી કરવી. ઘી, ચોખા, સાકર વગેરે ચીજોનો દમેશાં અવારે હોમ કરવો. ધરમાં કે આસપાસ ઉદર પડે તો તે સ્થાન છોડી દેવું. પ્લેગના દરદી પાગે કે તેવા લતામાં જવું પડે તો સાંધી આવી કપડાં જાડવાની નાખવાં; અને નાદી નાખવું હમેશાં લીંબડો, કડુ, કરીઆતું. કઠાકાક, વાવડીંગ એવાં ઓસડીયાં ખાવાં. લીંબોતરી આકે દમેશનું દમેશ તાજું ઉનારેલું મળેતોજ ખાવું; અને તેપણ ઘેર લઈ આવ્યા પછી તાજા પાણીથી ધોઈ સાફ કરી કોઈ કરી પછી રાંધવું. બાર કલાક પહેલાં ઉતારેલું આક વાવડું નહીં. ખોરાક જાને વખત ગરમ અને દળવો ખાવો. મવાનું રાંધેલ સાંજે કે સાંજનું સવારે ખાવું નહીં. કદાચ

મરડીથી રક્ષણ અને ઉપાયો.

પાળવું. દોલીયા કે ખાટલા ઉપર સુવું. બેજવાળું મકાન કે જગા છેડવી. નીચેની દવાનો પ્લેગના વખતમાં પ્લેગથી બચવા માટે નીચેની માણસોએ ઉપયોગ કરવો.

પ્લેગ પ્રતિબંધક ગોળી—પારદ તોલા ૨, ગંધક તોલા ૪, લોહલરમ તો. ૧, તામ્બુલરમ તો. ૧, અબ્જલરમ તો. ૧, મોરી હરડેની છાલ તો. ૫, વાવડીંગ તો. ૨૫, સુંઠ તો. ૧૫, પીપર તો. ૧૫, મરી તો. ૨, મંદૂરલરમ તો. ૪, યુગળ શોધલો તો. ૫, ચિત્રકમૂળ તો. ૪, કડુ તો. ૨૦, ગળો તો. ૨૦, કરીયાતું તો. ૫, સીંધાણુ તો. ૫, લીંબડાનાં પાન તો. ૨૦ બધાંને સાથે ખાંડી કપડે ચાળી લીંબડાના પાનને પાણીમાં વાટી રસ કાઢી તે વડે ઉપલો ભુકો પલાળી ૬ છ રતીભારની એટલે આશરે ચણીયા બેર જેવડી ગોળી વાળવી. હમેશાં સવાર સાંજ બન્ને કે ત્રણ ત્રણ ગોળી મોટા માણસે પાણીથી ખાવી. છોકરાંને ઉમર પ્રમાણે એટલી આપવી.

ગંધક રસાયન—સવાર સાંજ બે બે બાનીભાર મધ ધીમાં ચાટી ઉપર દુધ પીવું. તેની બનાવટ યોગરતનાકર ૫, ૪૯૦માં આ પ્રમાણે છે. શોષેલા ગંધકને ગાયતું દુધ તજ તમાલ એલચી નાગકેસર ગળો હરડે બેડાં આમળાં સુંઠ લાંગરો અને આદુ એ ફરેકના રસની આઠ આઠ લાવના આપી સુકવી તેમાં સરખે ભાગે સાકર મેળવી ધુંદી શીશમાં ભરી રાખવું. પ્લેગના વખતમાં નાનાં મોટાં સ્ત્રી પુરુષ યુવાન સગલાં દરેકે આ ઔષધ સેવવું. ગંધક રસાયનની ઉપર પ્રમાણે બનાવટ મુશ્કેલવાળી છે પ્લેગનો આગર રાજ થતાં ઉપર પ્રમાણે ૧૨ ઔષધોની ૯૬ લાવના આપવા માટે ૨ મહીના એકાદમાં એકાદ લાગે; માટે કાંતો આ ઔષધ અગાઉથી તૈયાર દરવું અથવા કાંઈ કારખાનામાંથી મંગાવવું અથવા તો ગંધક રસાયનની નીચે પ્રમાણેની સહેલી દ્રિયાથી તૈયાર કરી વાપરવું. ગંધક તોલા ૨૦, તજ તમાલ એલચી નાગકેસર ગળો હરડે બેડાં આમળાં સુંઠ લાંગરો દરેક તોલા ૪ ચાર બધાંને સાથે ખાંડી છણે હવાલે ચાળી આદુ તોલા ૨૦ તે કચરી થોડું પાણી નાંખી તેનો રસ કાઢી ઉપલા ચૂણને લાવના ૬૬ સુકવી તેનું જેટલું વજન હોય તેટલી ઘોચેલી સાકર મેળવી ખરલ કરી શીશ ભરી રાખવી. ટંકે ના પા તોલો પાણીથી ખાવું.

પ્લેગ પ્રતિબંધક ચૂણ—સુંઠ, લીંબડાનું પંચાગ, ધમાસો, હરડે, સરગવાનાં ખી, ચંદન, ગંધક, અતિવિષ, કળીપાક, ઉષલેટ, દેવદાર, ભોરીગણીનાં ડોડવાં, અરુસીનાં પાન; કચુરો, પીપર, મરી, ગળો, ઘણા, મોચ, જેડીમધ, હળદર, આંખાહળદર, કરીયાતું, ખડસલીયો બધાં સરખે ભાગે લધ ખાંડી છણે હવાલે ચાળવાં. સવાર સાંજ મોટા માણસને ના તોલો નવશેકા અથવા ઠંડા પાણી સાથે આપવું નાળકાને ઉમર પ્રમાણે એટલી માત્રા આપવી.

પ્લેગ પ્રતિબ્ધ ધક તેલ—દળદર, આમાદળદર, મહુ, ઇન્દ્રાગજુના મુળ, બોને મણીના ઊંડવા, કરીયાતુ, કકુ, ગોષ, કુપુન્દ્રાયથી, આમળા, આસોષ, સુખડો બુકો દરેક પાચ પાચ તોના વધ મેદા જેવા પાણીમા નાટના પડી તેમા ૧૦૦ તોલા પાણી મેગવતુ અને ૨૦૦ તોના તરતુ કે દોપરાતુ તેન મેગવી પકાવતુ પાણીનો લાગ બળી જાય અને કુચો મધી નીચે બેસી જાય એટલે તેજ કપડે ગાળી શીંગો ભરવે સુગંધી કરતુ હોય તો તેમા કાઠ એમેન્સ કે અત્તર જરા મેગવતુ આ તેન સવારમા નહાયા પેના અને નાત્રે સુતી વખતે સરીરે માલીસ કરતુ પ્લેગના વખતમા બેરાઓએ વાજમા નાખરાના દરકાષ્ટ તેદમા આ તેન ચોડુ મેગવીને વાપરતુ

પ્લેગ પ્રતિબ્ધ ધક ધૂપ—હાંડીજો ૨, દેવદાર ૫, લોમાન ૧૦, યુગળ ૧૦, કકુ ૫, કરીયાતુ ૫, લીમશના પાન ૩૦, ઉપતેટ ૧૦, સરસવ ૧૦, ચોખા (ચાવ) ૨૫, જવ ૧૫, મેરના પીંડના ચાદ ૧૦, મીંદ્રાળ ૧૦ વજ ૫, કપાશીયા ૧૦, બકરીનીબીંડી ખાદી હવાને ચાળી ૧૦૦ લાગ લઈ ઘીનો કરમો દેવો તેમાથી હમેશા સવાર સાજા ધુવાડી ધૂપ કરવો પ્લેગના દરદી પાસે પણ આ ધૂપ આખો દીનસ રાત કરવામા આવે તો વધુ સાર.

ઇત્રિજી દવા—પ્લેગથી રક્ષા મેગવવામાટે કેટલીક વપરાય છે. હી ચરર ઓયોડિન રેન્ગી ફાઇડ ૧ ગીયુ, ૧ ઓંસ પાણીમા મેગવી સવાર સાજા અર્ધો અર્ધો નોંસ તે પાણી પીતુ સંધ્યર ૪૦ ગ્રેન, કિવનાઇન ૪૦ ગ્રેન, આર્મેનિક એરોડ ૧ ગ્રેન, અશીયુ ૧૦ ગ્રેન, ઇપિધ્યાક (અથવા આકાના મૂળની છાપનો બુકો) ૧૦ ગ્રેન, ગ્રીસરીનમા ગોળી ૧૦ વાળી, સવાર સાજા અંકેક અથવા બન્ને ગોળી પાણીથી આપવી ઇત્રિજીવતામા મુખ્યત્વે કરી પ્લેગથી જયવા માટે રમી (ઇનાક્યુનેશન) મુકાવવાનો ઉપાય ઉત્તમ મનાય છે તેને હોફકિન્ડેનેગ ગ્રેફિસેકિન્ડે સિગ્મ કહે છે મરેલા પ્લેગના જતુઓવાળા માસતુ પ્રવાદિ એ આ રમી ઉપન્ન કર નાહ મધ્યમ રસદ્રવ્ય છે પ્લેગજતુ પ્રથમ કૃત્રિમ રીતે હંછેરવામા આવે છે પછી તેને મારવામા આવે છે પ્રથમના વિર સાથે પ્લેગ જતુઓ મરવાથી તેમાંથી વિષ નીકાર થતુંજ નથી—પણજાગ વચગ કાર્બોનીક એસીડથી એગીડયુલેટ કરી તે પ્રવાદીનો એક પદાર્થ બને છે તે રમીની પિચકારીઓ ભરી બધ કરવામા આવે છે તે ગ્રીથી મનુષ્ય પાણીના શરીરમા ઇન્જેક્શન કરવામા આવે છે જેથી પ્રકૃતિની પ્રતિક્રિયા થઇ વિપુલ ગ્રન્થ પગિજામ આવે છે એવી રીતે શરીરમા ગ્મી મુકવી નેને હર્નોમ્યુનેશન કહે છે, પરંતુ પ્રથેક મનુષ્યના શરીરની પરિસ્થિતિના બિન્નપણાને શીરે એની માત્રા (Dose) નથી થઇ શકી નથી અટકોગટ મામ નાકથે જવય છે કેવી સક્તિ બળવાળા મનુષ્યમાં કેટલી માત્રાથી રસી મુકવી કે જેથી તેનો પ્લેગથી જવાબ થાય તે દ્રઢ નથી કરતુ નથી રમી ને જુની દોષ તો પ્લેગ થતા અટકવાનો સંભવ છે પણ ને રમી નવી દોષ તો પ્લેગથી જયતુ મુશ્કેલ છે, એટલુંજ નહીં પણ તે રસી મુખ્યા પછી માણસની ભયકર સ્થિતિ થઇ જાય છે તેમાં વળી તાજી ન્સીની માત્રા વડુ મુશ્કેલી દોષ તો વડુ

મરડીથી રક્ષણ અને ઉપાયો.

હોય તો વધુ લયંકર પરિણામ આવે. રસી મુકાવેલા લોકો પ્લેગથી બચી જાય છે એવો મનજીત પુરાવો તેના પ્રતિપાદન કરનારાઓ રજુ કરી શકતા નથી; તેમ સાબ્દ માણસને રસી મુકાવતાં લયંકર પરિણામ આવે તો તેનો ખાત્રી લાપક ઉપાય પણ તેઓએ અગાઉ શોધી રાખવો જોઈએ તે શોધ્યો નથી એટલે ઇનાક્યુલેશનથી સાંકે પરિણામ આવે છે એમ કહી શકાય નહીં.

પ્લેગ થયા પછીના ઉપાય—પ્લેગના જંતુઓને શરીરમાં દાખલ થવાનાં બધા ભાગ છે. શ્વાસોશ્વાસ, અન્નમાર્ગ, ચામડી વ. પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી ૧ થી ૪ દિવસમાં શરીરપર પરિણામ નીપજવે છે. જંતુ શરીરમાં દાખલ થયા પછી થોડા વખતમાં લોહી વિગેલ થઈ જાય છે. મુખ્યત્વે કરી પ્લેગ ચાર જાતનો થાય છે સાવદેહિક પ્લેગ, કુદુસદાહયુક્ત પ્લેગ, સાદો પ્લેગ, અધિયુક્ત પ્લેગ. સાવદેહિક પ્લેગની અસર એકદમ થાય છે જંતુ દાખલ થયા પછી વધુમાં વધુ ૬ કલાકમાં તાવ મટી આવે છે, દરદી એકદમ નબળો અને નિર્માલ્ય થઈ જાય છે, કણ્ઠજોતો કણ્ઠજોતો શ્વાસ લે છે; વખતે અડધો બેશુદ્ધ રહે છે અથવા તો પૂર્ણ શુદ્ધિમાં પણ હોય છે; કાંઈ વખતે શુદ્ધ, નાક, મુખ પેરાખમાંથી લોહી પડે છે અને દરદી થોડા કલાકમાં મરણ પામે છે; તે સાવદેહિક પ્લેગવાળો દરદી જીવતો જ નથી. કુદુસદાહયુક્ત પ્લેગમાં ટાઢ, પાંઘ, તાવ આવે છે, હાથ પગ દુઃખે, ઉધરસ આવે, રોગી બક્યા કરે, યુકમાં લોહી પડે, દરદી ત્રણ ચાર દિવસમાં મરણ પામે અને ધરનાં ખીખાં માણસોને આ પ્લેગ જલદી લાગુ પડે. સાદા પ્લેગમાં તાવ પ્રથમ થોડો મટે, હમેશાં ઓછો વધુ રહ્યા કરે, જીભ સફેદ રહે, શરીરના સાધાં દુઃખે, ગાંઠ નાની યાય, તે ગાંઠ એની મેળે મેસી જાય અથવા પાંચી પુટી જાય, સાંખાંન્ય ઉપચાર કરવાથી આ પ્લેગ મટી જાય છે. અધિયુક્ત પ્લેગ એકદમ જોર કરે છે તાવ જરાઈ ઉભરી, ઉખડો, માથુ દુખતું અને ડોકમાં કાખમાં ખીખાં સાંધામાં નિખતરા થવા માંડે છે, એકદમ નબળો પડવા માંડે છે, ગાંઠ થવાની જગાપર સોજો થાય છે, લુખ બંધ પડે છે, ચકર આવે છે, ઉંઘ આવતી નથી, બેભાન થઈ જાય છે અથવા પૂર્ણ શુદ્ધિમાં રહે છે, આખો લાલ થાય છે અગર મુજ આવે છે, નાડી એકદમ ઉતાવળી ચાલે છે, શ્વાસનો વેગ વધે છે, મોમાં બમ્મી રહેતી નથી, જીભ મુકાય છે, ગળે શોષ પડે છે સેંકડે ૬૦ ટકા દરદીઓને બદ જોડી ગાંઠ પ્લેગ લાગુ થયા પછી ૮ થી ૧૨ કલાકમાં દેખાય છે. ગાંઠની જગા લાલ થઈ સોજા આવે છે, ગાંઠ લીંબુ જેવડી, દાંડમ જેવડી, ગોઠડીયાં લીંબુ જેવડી કે તેથી પણ મોટી થાય છે. તેમજ કેટલીક ગાંઠ એટલી બધી નાની હોય છે કે તે ક્યાં છે અને કેવડી છે તે બાણી શકતું નથી; પરંતુ ૮૦-૯૦ ટકા દરદીઓને ગાંઠ મોટી થાય છે. જ્યાં ગાંઠ ઉપડે તેની આજુ બાજુનાં છ છઠ્ઠયાના જાગપર સોજો થઈ આવે છે. ડોકમાં ગાંઠ થાય તો જાતીએ સોજો થઈ શ્વાસ નળીપર દબાણ થવાથી શ્વાસ રોકાઈ જવાની ખાતિ રહે છે. દરદી બચવાનો હોય તો ગાંઠની પીડા ઓછી થઈ

પારદઃ અને આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળા, માનિક—ગોંડળ.

એમના માટે છ અથવા પાળી કુળી જલ છે, પણ તેમ થવાને તથા દીવમો લાગે છે
 ઝાડો અને પશામ ધણેભાગે બધ અથવા ઓછા થાય છે મરણુ તખને એકદમ ગમી
 વધી જમ ૧૧૦ ડીમી સુધી પારો ચડી જન છે અથવા એકદમ ઓછી થઇ જાય છે પેલા
 બનો રંગ કાળો અથવા એકદમ લાલ થાય છે છાતીમા થડો સખત ઉપડે છે અને તેમા
 છાતી બધ થઇ જવાની ધાત્તી રહે છે ઘણા કેસોમા દરદી બંદે છે, બેભાન રહે છે,
 મગજ ભગિત રહે છે અને થોડા કેસોમા દરદી છેતા આસ સુધી પૂર્ણ શુદ્ધિમા રવા
 બોલી શકે છે સગર્ભા સ્ત્રીને પ્તેગ થાય તો તે બચે નહીં હજારમા એક કેસ પણ સગર્ભા
 સ્ત્રીને બચતો નથી ધરની કે આસપાસની હવા ન બગડી હોય તો પણ ગામની હવાના
 બીગાડથી પણ સગર્ભા સ્ત્રી ઉપર પ્તેગનો અચાનક હુમલો થાય છે ગામની હવા બમ
 તાજ સમર્ભા સ્ત્રીને બહારગામ મોકલી દેવી પ્તેગ લાગુ થયા પછી ૪ થી ૫ દીવસમા
 મરણુ પામે છે એક અઠવાડીયુ પસાર થાય તો બચવાની આશા રહે છે પ્તેગના
 ઉપદ્રવમા આ ગ્રન્થિયુક્ત પ્તેગનાજ સેકડે ૮૦ કેસ દેાય છે તેમા પુરો દરતા સ્ત્રીઓ
 વધુ સપડાય છે, તેમા સગર્ભા સ્ત્રીઓ ઘણી હોય છે કે જે બચતીજ નથી આ દર
 જીવાન માણસોને રધુ થાય છે નાના બાળકોને ઘણે ભાગે થતુ નથી, તેવીજ રીતે ૫૦ થી
 વધુ ઉમરનાને કચિત્ થાય છે સાર્વદિક પ્તેગનો રોગી અને કુર્કુસદાહયુક્ત પ્તેગનો
 રોગી બચતો નથી ગાંઠવાળા પ્તેગના રોગીઓમા ડોકની ગા વાળા સેકડે ૫ ટકા બચે
 છે કાખની ગાંઠવાળા સેકડે ૧૦ અને સાથળના મૂળની ગાંઠવાળા બરોબર સારવાર
 ચોખ્ખા આપધ પ્તેગની સગર અને તરિત ઉપચાર શરૂ કરવાની સલાહ રાખવામા આવી
 હોય તો વધુમા વધુ ૭૦ કેસ બચી રાકે છે પ્તેગ ઇન્ફલુએન્ઝામા એવો અતુભવ મળે
 છે કે પ્રારભમા સપડાયેના અને પ્તેગ ઉરતી વખતે સપડાયેના માણસો વધુ પ્રમાણમા
 બચે છે તો પણ સગર્ભા સ્ત્રીઓ તરિત સારવાર નહીં પામેતા દરદીઓ તો તે વધુને
 પણ બચતા નથી ગામડામા ૬ ન્યા વેદ દાખરોની સમવડ હોતી નથી તેઓને વધુ મરે
 થાય છે સરકાર કે દેશી રાત્રો પોતાના દરેક ગામમા સામાન્ય વખતમા પણ પ્રગત
 પરદેશી દવા મેળવી આપવાની સગવડ કરી નખતા નથી તો આવા ભયર આગરમા
 તો તેઓ પહોંચીજ કેમ શકે ? તેમ જ્ઞા તથા નેકોને રાહન મગ અને દરદીઓ તુરત
 ઉપચાર મળતા સાગ થાય એવા હેતુથી પોતાના દરેક નાના મોટા ગામમા દેશી ચૂર્ણ
 ફાટી કે થોડુ ભણેને માણસ પણ આપી શકે તેવી દેશી દવાઓ તનાવી, માસ્તર કે ગામના
 પટેલને ત્યા રખાવે તો પણ માણસો બચી જાય અને ગામડાના માણસોને ભયર
 મરો ઓછો થાય મહાસુદર્શન ચૂર્ણ, અભ્યાદિ કચાય, ઇન્જાબેદી જીવામ એવી બે ચાર
 દવાઓ ગામડામા દરેક રેકાલે રાખવામા આવે તો ચોકોને રહો ઉપયોગ થાય

પ્તેગ થનાજ ગા દેખાણી હોય કે નહીં તાવ આ રો ક તુરત જીવામ દેવે પ્તેગમા
 એરડીવાનો કે પિવાયતી મીઠાનો જીવામ કામ કરતો થી આમા એવો જીવામ દેવો કે

મરડીથી રક્ષણ અને ઉપાયો.

જેથી મળ બગાડ નીકળી જાય તેવા જુલાળ ઇન્ધાબેદી છે તે નીચેની - ખનાવટની લેવી. શુદ્ધ પારદ, ટંકણ, મરી પ્રત્યેક બંને તોલા; ગંધક, પીપર, સુકે પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; શુદ્ધ નેપાળો ૧૮ તોલા પાણીમાં ગોળી બંને રતિભારની વાળવી. પ્લેમવાળા દરદીને ૩ ગોળી આપવાથી ૪-૬ વખત દરત થઇ બગાડ સાથે પ્લેમના જંતુઓ પણ નીકળશે. દરદીનો ઝાડો, ઉડો ખાડો ખોદી કરી દેવો. જુલાળ દીધા પછી કાંઈપણ ખોરાક આપવો નહીં માત્ર ઉકાળી દારૂનું પાણી આપવું. પાંચ દિવસ સુધી દરદીને કાંઈપણ ખાવા દેવું નહીં બરાબર લંઘન-લાંઘણ કરાવવી; લાંઘણ કરાવવાથી દરદનું જોર વધશે નહીં; દરદીમાં હુશીયારી રહેશે. અસ લોકોની માન્યતા પ્રમાણે લાંઘણથી નબળાઇ નહીં આવે; કદાચ આવશે તો નબળાઇને પોચાશે. પણ ખેરાક આપવાથી સત્તિપાત કે ન્યુમેનિયા થશે તેને નહીં પહોંચાય. અત્ર કો દુધ આપવાથી તાવનું જોર વધશે; ગાંઠ જોરથી ઉપડશે અને દરદીની લાયકર સ્થિતિ વખત પસાર થવા સાથે થતી જશે. માટે ખોરાક કુંધ, કાંજ, રાજ કાંઈ પણ આપવું નહીં. જરૂર જણાય તો એક બે દિવસ પંછી મરનું ચોસામણ-તદન પાણી જેવું આપવું તે પણ નહીં અપાય અને માત્ર પાણી ઉપર રહી ચોખ્ખું લંઘન કરાવવામાં આવશે તો દરદી બચવાને ધણી આશા રહેશે. જુલાળ આપ્યા પછી નીચે જણાવેલા ઉકાળા, ચૂણું. રસ વિગેરે દવાઓમાંથી એક અથવા વધુ દવાઓનું મિશ્રણ કરી આપવી. નીચેની દવાઓ અનુભવેલી છે.

કવાથ—૧, ગોથ, પીપરીમૂળ, કડુ, દરડે, બેડીમોરંગળીનું પંચાંગ, ગળો, અરણીનાં મૂળ, અરકુસીનાં પાન, અરડાનાં મૂળ, સરખે ભાગે લઇ ખાંડી રાખવાં.

કવાથ—૨, સરસડાની ઝાલ, મરી, લોડીપીપર, સોંધાલુણ, બીલીનાં મૂળની ઝાલ, શીણવીનાં મૂળ, બકાનનાં પાન, ગરળીનાં મૂળ, દરડે, સોંધાલુણ, અરકુસી, કડુ સરખે ભાગે ખાંડવાં. જુલાળ આપ્યા પછી દરદીને બાફે આપવી પછીથી ખાવાની દવા શરૂ કરવી. લીંબડાનાં પાન, બકાનનાં પાન, કાંકયનાં પાન, અરણીના પાન દરેક ૩૦ ત્રિશ તોલા લઇ એક સાંકડા મેના વાસણમાં-ત્રાંગાની ગાગરમાં પોણી ગાગર પાણી ભરી ઉકાળવું; ઉકળતી વખતે મો દાંડી રાખવું. ૧ કલાક ઉકળે એટલે દરદીને નેતરવાળા ખુરશી ઉપર નક્ષ બેસાડવો; માથે કપડાં કે ચોદડાં દાંડી દેવાં. વાસણનું મો ઉઘાડવું; કંડીકાવતી હસાવ્યા કરવું. એટલે વરાળ આપ્યા શરીરમાં લાગી પરમેવા છુટશે. ૦૧ કલાક રાખી શરીર લુપ્ત નાખવું દરદી અચક્કા હોય અને ઉપર પ્રમાણે ખુરશી ઉપર બેગી શકે નહીં તો તેની પથારીમાં ઉપરનાં પાનડાં નાખી ખાટલા નીચે શેક કરવો.

કવાથ—૩, દેવદાર, સુકે, ઇન્દ્રજત, કરીપાતું, વગ્ગ, કાળીપાક, ખડસલીંગો. કાકડા-સીંગી, ધાણા, કચુરો, લાંગરો, દરડે, ચારંગી, આદુ, ગળો, મરડાસીંગી, સાટોડીમૂળ મમાસો સાથે ખાંડવાં.

પાન્દવ અને આયુર્વેદ મ-થમાળા, માસિક—ગોંડળ.

કથાથ—૪, દારદળદર, મન્દજ્ય, મજ્જક, બોલીગણી, દેવદાર, ગેળા, 'બોઆમળી, ખડકસીયો, કપુરી મધુરી, તગર, રતવેલીયો, બેલી બોલીગણીનાં ડોડાં, લીંગડાની અંતર-
હાસ, વાળો, ગરમાળાનો ગોળ, નુંક, સુખડ. ક્યુરો, કરીયાતુ. કાળીપાદ, કડુ સાથે
ખાંડવાં. ઉપર લખેલા કથાથના દરેકાઇ બુકમાથી ૨ થી ૪ તોલા બુકો સહ તેમાં ૧૦૦
તોલા પાણી મુખી ઉકાળવું. ૪૦ તોલા રહે એટલે ગાળી ઝીંગો ભરવો. ગત દિવસ મળી
પાંચ દેતું એ પ્રવાહી એક દરદી પુતુ છે એ ઉકાળા માથે ચૂર્ણ, ગોળી, ગમ માત્રા
વગેરે કાષ્ઠપણુ જાતની દવા આપવી

મહાસુદર્શન ચૂર્ણ—સુખડ, દળદર, દેવદાર, વજ, ગોથ, દરડે, લમાસો,
કાકડાસીંગી, બેલી બોલીગણીનું પંચામ, સુદ, પિતપાપટો, લીંગડો, પીપરીમૂળ,
વાળો, ક્યુરો, પુષ્કરમૂળ, પીપર, મોરવેલ, કાળજવ, જોડીમધ, સરગવો, કમળકંદ,
ઈંદ્રજ્ય, ચાતારી, દારદળદર, રતાંગળી, પલ્લકા, કાળાવાળાના મૂળ, તગ, તપળીર,
સમેરવો, અજમા, અતિવિ, નિશીના મૂળની જાવ. મરી, તમાવપન, આમળાં, ગેળા,
કડુ, ચિત્રો, વજગ, ઉગો સમેરવો બધા સરખે ભાગે ખાડવા, બધાથી અર્ધે વજને કરી-
યાતું નાખવું. સધુ સુદર્શન ગેળો, પીપરીમૂળ, પીપર, કડુ, દરડે, સુંક, તપીંગ, લીંગ-
ડાની જાસ, સુખડ સગળે ભાગે બધાથી અર્ધે વજને કરીયાતું માત્રા ૧૦ થી ૧ તે વાનો
ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરવો.

રત્નગિરી રસ—પાન્દવ મધક, તાન્નમમ્મ, અમ્મકમમ્મ સુવર્ણભરમ, પ્રત્યેક અંકેક
તોલો, લોતભરમ અર્ધો તોલો, પંકાતભરમ ૧૦ તોલો, ભાંગરાના રસની ભાવના દહ પર્પંગી
દાળી ખાંડી નીચેના એણાડની દરેકની ત્રણ ત્રણ ભાવના દેવી, સરગવાની જાવ, અરડસીના
પાન, નગોડાનાં પાન, વજ, ચિત્રો, ભાંગરો, ગોરખમુંડી, બેલી બોલીગણીનાં ડોડાં. ગેળા,
અરળીનાં મૂળની જાવ, અગથીયાની જાવ, થલો, કડ, કુંવાર: જાવના અપાધ રત્ના પડી
સરાવમંત્રુટમાં મુખી દસ બાર અડાયાં છાણાનો અગ્નિ આવી ખરવ કરી ભરી રાખવું
માત્રા ૨ થી ૮ રતિ મધના પાણી માથે પાંચ ઉપર ઉપગો દરેકાઇ ઉકાળો પાવો
પ્લેગમાં આ દવાથી તાવ ધીમે પડે છે: દરદીને જલગમળુ એણું ચાપ છે: ગોંડું
જોરે મદ પડી જાય છે અને અદર ગેળા પ્લેગના જંતુઓ નાગ પામે છે.

ચરેત્વર રસ—શુદ્ધપાન્દવ, મધક. વજનામ, તાન્નમમ્મ સરખે ભાગે વધ આદુના
રસની ૭ અને નગોડાના રસની ૭ ભાવના દહ સુકાવવો. ૧ થી ૬ રતિભરની માત્રા.
આદુરસ અને મધ સાથે આપવી માથે ઉકાળો પાવો.

શ્રીવેનાસ રસ—પાન્દવ મધક, વજનામ, મરી, દરવાજા સમભાગે મેળવી ત્રણ
દિવસ ખરડ કરવું. ૧ થી ૪ રતિ માત્રા આદુરસ અને મધ સાથે ઉપર ઉકાળો પાવો.

ચૂકી રસ—પાન્દવ, મધક, વજનામ, મરી. મનુસાનાં ખી, દરવાજા, સુવર્ણમાસિક.

મરજીથી રક્ષણ અને ઉપાયો.

સમભાગે લઈ દંતીમૂળના ઉકાળાની લાવના આપી સુકાવી દેવું. માથા ૨ થી ૪ રતિભાર અરકુસીના પાનેના રસ સાથે આપી માથે ઉકાળો પાવો.

સન્નિપાત ભેરવ—પારદ, ગંધક, દરતાળ, શુદ્ધ સોમલ, સર્પાંધિ પ્રત્યેક એક તોલો, વજનાગ ત્રણ તોલા, હિંગુ ૮ તોલા સાથે વાડી પાણીમાં મગ જેવડી ગોળી વાળવી. ગોળી વાળનારની આંગળીયે ઊંઘાપેણુ કે લોહી નીકળેલું ન હોવું જોઈએ. આદુરસ અને મધમાં ૧ થી ૨ ગોળી આપી માથે ઉકાળો પાવો.

ઉપર કહેલા રસો વેધ નહીં એવા માણસો ધારે તો જનાવી શકે છે અથવા ડાઘ ફાંમેરીમાંથી મંઘાવી શકે છે. તે શિવાયના કેટલાક રસો તાદ્દશગિક કામ આવે છે પણ તે વેધ કે કારખાનાવાળા શિવાય બની શકે એવા નથી એટલે આપ્યા નથી. ઉપર કહેલા રસો મેં તથા આ રાજામાંથી દવા મંઘાવનારા ઘણા વેધાયે અનુભવ્યા છે. ઉપરના રસોની જણાવેલી માત્રા 'લેગના દરદી માટેજ નેટલી સમજવી.

લેગના દરદીની સારવાર આજુ કર્પા પછી પરોવેલા લાવવા માટે એન્ડીપાછરીન કે એન્ડીફેશીન જેવી દવા આપવી નહીં. તેથી હૃદય એકદમ નબળું પડી દરદીની સ્થિતિ ગમડે છે. તાવ ૧૦૩ ડિગ્રી સુધી વધે તો ખડસતીયો, ધાણા, અરકુસીનાં પાન, કાળી દ્રાક્ષ એનું પાણી થોડું થોડું દેવું અથવા તે પાણી સાથે રતનગિરિની માત્રા વખતોવખત ૧ થી ૨ રતિ આપવી. મહાસુદર્શન કે ઉપર બતાવેલા ઉકાળા પૈકી એકાદો ઉકાળો તુરત આજુ કર્પો હશે તો તાવ યડશે નહીં; મળાવરોધ કે પેશાબનો અવરોધ અટકાયત થશે નહીં; ગાંઠ પાડી ન હોય સાંસુધી કાપવી નહીં. દારૂ આપવો નહીં; પણ હૃદય બંધ પડવા માટે તોજ દારૂ આપવો. હાય પચ દડા પડવા માટે તો ઉના પાણીની આટલેની શેક કરવો, અથવા ઉપર કહેલા સન્નિપાતભેરવની ગોળી ૧ થી ૬ આપવી, અને આદુરસ રસ ગરમ કરી ચોપડવો. દેશી ઝાંઘ નહીં આલતું હોય અને મળાવરોધ થાય તો દરડે તોલો ૧૦, ગરમાળાનો ગોળ તોલા ૨ ને ગરમ કરી ૪-૫ તોલા પાણી પાતું. ઉલટી થતી હોય તો મોરના પીંજની રાખ ૨ રતિ અને કાથો ૧૦ રતિ મધમાં ૬ ગોળી વાળી દર ૧૦ કલાકે બન્ને ગોળી આપવી અથવા ખેરસારાદિ કે અરીણ વાળી દવા અથવા કડાછાલ તો. ૧૦ મધમાં ચટાડવી. ગાંઠ ઉપર.

લેપ ૧, ઈંદામણનાં ડોઢાં, લીંબડનાં પાન, કરંબનાં પાન, કાંકચનાં પાન, ધતુરાનાં પાન, ખાખરાનાં મીંજ, નિર્વિંધીનાં બી સરખે ભાગે લુગદી કરવી. લેપ ૨, શરના, નિર્વિંધીનાં બી, આસોંધ, ચતાવરી, ગાવસુકડાંનાં ફળ, ચીત્રો, અરણીનાં પાન, લીંબડનાં પાન, વાવડીગ સરખે ભાગે લઈ લુગદી કરવી. લેપ ૩, મનઝીળ તોલો ૧૦, દરતાળ તો. ૧૦, કળીચુનો તોલા ૪, ધતુરાનાં પાન તો. ૪, નિર્વિંધીનાં બી તો. ૫, ગોળ તો. ૫, ખાખરાનાં બી તો. ૫ સાથે ખાંડવાં, ખારીફ મેંદા જેવું કરી લુગદી બાંધી ઉપર શેક કરવો.

પારદઃ અને આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળા—ગોંડળ.

લેપ ૪ કડવી તુંબડીનાં ફળનો છુકો તોલા ૧૦, કડવી નમ્બના ફળનો છુકો તોલા ૧૦, આમોંધ તોલા ૨૦, પારદ ગધકની કન્ઝ્વળી તો. ૧, ઇન્દ્રામણનાં મૂળનો છુકો તો. ૧૫, નિર્વિંધીનાં બી તો. ૫, આંગાહળદર તો. ૫, સાથે ખાંડી રાખવાં; બેઢએ તેટલા છુકાને ચારીક કરી ગરમ કરી લોપરી મુકવી. લેપ ૫ નિર્વિંધીનાં બીનો છુકો તોલા ૫, સરગવાનાં બી તો ૧૦, ઇન્દ્રામણનાં ફળ મુકાં તોલા ૧૦ (લીલાં હોય તો બમણાં લેવાં), ઝેરકોચલાં તો. ૫, હળદર તો ૫, સાથે ખાંડી છુકા કરી રાખવો પોરીસ મુકવી. ઉપરનો લેપમાંનો હરકોષ લેપ મેદા જેવો પાણીમાં વાટી લુગદી કરી જરાં ગરમ કરી ગોંડપર મુકી દરદીને સાકં લાગે લાંસુધી ઇંટનો શેક કરવો.

પ્લેગના દરદમાં બહેરખમરીયા ઔષધ કે દવા ઉપર આધાર રાખવો નહીં પ્લેગના ઉપદ્રવ વખતે ‘પ્લેગની રામનાથ દવા’ ની ધણી બહેરખમરીયા ઉભરાઈ આવે છે; પણ તેવી એકે દવા કામ કરતી નથી, કારણ આ દરદ એવું છે કે પ્રારંભથી દરદી સાગ્ને થતાં મુઠ્ઠીમાં અગેક ઉપદ્રવો યથા આવે છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિ અને શરીરના લોકોને જુદાં જુદાં ચિન્હો દેખાય છે. હમેશાં કાંઈને કાંઈ ઉપદ્રવ યથા આવે છે તે વખતે અમુક એક પેટનું દવા કામ કરતી નથી તેવી પેટનું દવાના ઉપર આધાર રાખી તેજ વાપરવા બેઢીએ તો દરદીની સ્થિતિ લય કર યથા જ તે વખતે બાજી હાથમાં રહેતી નથી. એટલે પ્રથમથીજ દરદની સ્થિતિ તપાસીને યોગ્ય તે ઉપચાર કરી શકાય ઉપર જણાવેલી દવાઓમાંની બધી દવાઓ હાથતોજ પ્લેગના દરદીની સારવાર થાય એમ સમજવું નહીં. સામાન્ય ઉકાળા, ચૂણું રસમાનુ હરકોષ એક અથવા વધુ ઔષધ હોય તોપણ સારવાર ચાલી શકે છે મુખ્ય તો ખાવા પીવા માટે સંભાળ અને સ્વચ્છતા રખાવવી એજ જરૂરની વાત છે. ઇન્ઝાબેદીની ગોળી હાજર ન હોય તો નસોનરનો છુકો તોલા ૧૫ ડોલને ૨૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળો ૫ તોલા રહે એટલે તેમાં બેઆનીસાર સીંચાલુણ નાખી ગરમ પાષ દેવું સુદશ ચૂણું હાજર ન હોય તો લીંબડાના પાન, લીંબડાની અંતરજાલ, લીંબડાના મૂળની જાલ, કાકેયની જાલ, કરંજના બી, બદામનાં પાન, કરીયાતુ, કાંકરીયા, વાવડીંગ એટલાં ઓસડીયાં સરખે લાગે ખાંડી રાખરાં તેમાંથી ગા થી ૧૨ તોલા છુકો ઉકાળો પાવું.

જીવરામ કાળીદાસ દેવ,

ધાવણાં બાળકોનાં વહેતાં આંસુ કોણ લુગે ?

આપણા સુધરેલા અને લણેલગણેલ ભાઈઓ જુનાજમાનાના કાઠી ગરાસીયા અને ધાવણાં વાઙ્ગકોનાં વહેતાં આંસુ કોણ લુગે ?

તેના સહવાસમાં રહેનારોએને જોઈ હાંસી કરે છે અને કહે છે કે અશીષુ, ગાંજો, હોઝા આદિના વસને દેશને પાપમાલ કર્યો. પરંતુ દેશી રાજ્ય અમલ થવાનું એ એક મોટું કારણ તેઓ માને છે. પણ તેઓના ખ્યાલમાં એ વાત નથી આવતી કે અશીષુના કમુંબા પીનારા અને હોઝા ગઝગઝવનારા પુરોમાં જે વીચ પરાક્રમ હતું, માથા વિનાનાં ધડ પણ પાંચ પગીસ સત્રુનો નાશ કરી શકતા અને હજી પણ એવા શરવીરો હયાત છે એ સૌંદર્યનો સોમે ભાગ પણ તેઓમાં નથી. એ જુના વસનમાં પડેલા નાના મોટા રાજાઓની પ્રભુ પણ શારીરિક સંપત્તિવાળા અને ખાવે પીવે કેટલી મુખી હતી ? એ વાત બહુએ રાખીએ તોપણ એ જુના વસનીઓને નિંદનારા પોતે કેવા વસનમાં સપડાયેલા છે અને એ એવી વસનથી દેશની કેટલી પાપમાલી થઈ છે તે જોઈ શકતા નથી. બીજા બધા અનેક વસનોમાં માત્ર આયે દેશનાં બન્ધાઓને અને દરદીઓને કેટલો ધણુ કાઠી નાખ્યો, છે એ વિચાર કરતાં કંપારી છુટે છે. ધણેલાએ દિંદમાં આમાં ૩૦ થી ૩૫ કરોડ રૂપિયાની ખાંડ ૧૫ થી ૨૦ કરોડ રૂ. નું દુધ અને ૮ થી ૧૦ કરોડ રૂપિયાનો ચા દરવે વપરાય, છે એ ૫૦ થી ૬૦ કરોડનો બોળે દેશ ઉપર ક્યા લાભ માટે રહે છે ? અને તે માટે કાણ જોખ મદાર છે ? લણેલા ગણેલા કે અલણ ? આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં દેશને મોટી પાપ માલી કરનારો ચાના વસનરૂપી સર્વભક્ષી કૃતાંત દેશને ગિજાકૃત કરવા માટે જણે કેમ મો કાઠી બેઠો હોય ? ચા પીનારના દારૂકિત ગુખના બદલામાં લાખો બાળકો અને લાખો દરદીઓ દુધ દુધ કરતાં મરણ પ્રાપ્ત છે. ચાપાનની વધતી પ્રવૃત્તિમાં, નિકળી ચુકેલી અને દિવસ ઉગ્યે નવી નવી ઉલગતી હોઝો અને લક્ષ્યાશ્રમે અપૂર્ણતાની પૂર્તિ કરે છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું રાજ્ય એ કાપદાનું રાજ્ય છે દરેક માણસ પોતે પોતા માટે સ્વતંત્ર હોય છે; અમુક વ્યક્તિ કેસમજિનું કાર્ય સમરત જનપદનો આડકતરી રીતે વિવંસ કરનાર માનવામાં આવે છતાં તેના ઉપર કાપદો કાણ ધરાવી શકતો નથી એ તેની વિચિત્રતા છે. ચાપાનને રાજકીય દૃષ્ટિથી નહીં પણ વૈવકીય દૃષ્ટિથી જ હું ચર્ચું; તેથી મારે જણાવવું જોઈએ કે ચા પાનથી અનેક રોગો ઉદ્ભવવા સાથે બાળકો અને દરદીઓ દુધ વિનાના રહે છે. દુધનો મોટો ઉપાડ ચામાં થતો હોવાથી ઘી પણ મોંઘું થઈ જાય છે. એથી રૂપિયે મળ્યું ઘી અને પંદર રૂપિયે મળ્યું દુધ એ હાલના જમાનાની અબળપનીઓમાંની એક ગણવી જોઈએ. દસ વિશ રૂપિયાનાં પચાસદાર કે સામાન્ય ધંધો કરી ગુજરાન કરનારા ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના માણસો (દિંદમાં તેવી સ્થિતિના ૨૦ થી ૨૨ કરોડ માણસો છે તેઓ) ની ઓળખે દુધ ઘીના દર્શનજ આંધી થાય ? દુધ ઘીના અલાવે તેના ગર્ભ પોષણ કાંઈ મેળવે ? એનું કારણ છે કે દેશમાં હજારો ઓળખે ગર્ભહીન, અકાળ પ્રસવ થઈ જાય છે; અને પ્રસવ પછી ઘણો વખત સ્ત્રી બીમાર રહી આખી ઉમર નિર્ભાવ્ય જેવા શરીરને ટકાવી રાખે છે. જનમેલું બાળક ગર્ભાવસ્થામાં દુધ ઘીનું પોષણ

પારદઃ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા માસિક—ગોંડળ.

મેળવી શક્યું હોતું નથી; તેમ જન્મા પત્ની માતાનું ધાવણ લાગ્યેજ દિવસના ચોવિસ કલાકમાંથી બે ચાર કલાક પણ પુરતું આવતું હોય; અને જગદ્વાની માતાઓ (ગાય ભેંસો)નું દુધ પણ તે બિચારા બાળકને દુર્મિળજ હોય છે. બાળકનો પિતા ભુજ આવકમાં શિશુ-પ્રેમને લઇ કદાચ મહીનામાં એક બે કપીયા દુધમાં બગાડે છે તે કેવળ નકામજ ગયેલા હોય છે. કારણ તે બકગનું અને તેમા પણ વિશેષ પાણીમિશ્રિત (જાસ જેવું) જ દુધ મેળવી શકે છે. એટલે નિરૂપાયે ભુખનું માયું આગ્રક બે ચાર મહીનાનું ચતાજ નર બાળરાના રોટલા ખાવા મંડી જાય છે અને સંતાનવત્સલ માબાપો બચ્ચાને ભુખું દેખી નહીં શકવાથી નિરૂપાયે રોટલા ખવરાવવા માડે છે. ગરીબ અને મધ્યમવર્ગના વ્યાધિપીડિત લોકો કે જેઓએ આખા દિવસમાં ૪૦ થી ૮૦ તોલા દુધ ખાતુંજ નેષ્ટએ તેઓ સ્વચ્છ ૧૦ તોલા દુધ પણ કેમ મેળવી શકે? અમના મિથ્યાદારથી બગડેલી હોજરીને તેઓ રોગીદશામાં પણ મનાઇ છતાં અવધી પુરે છે. એ પસવિત્રી માતાઓ, પ્રસૂત બચ્ચાઓ અને એ વ્યાધિપ્રસૂત રોગીઓ કેમ છવી શકે? છવીને આરોગ્ય સાથે છંદગી કેમ ગાળી શકે? મારા દેશની લાખો માતાઓ અને લાખો દરદીઓ પ્રજા તરફ આશાની દૃષ્ટિએ ભ્રેષ્ઠ રહ્યા છે. લાખો બાળકો આપણી સરકારને, આપણા દેશી રાજ-ઓને, તેના દિવાનોને અને સમસ્ત હિન્દી પ્રજાને મદદ ક'ઠે હાથનેડી પ્રાંતજપણે આંખોમાં આંસુઓની ધારાઓ વહેવરાવી અનન્ય દીનતાથી અરજ કરે છે કે "અમે ગરીબ માબાપોનાં ગરીબ બાળકો છીએ, અમારાં શરીરો તરફ અમૃત દૃષ્ટિથી ભુઓ અમારાં માબાપો આવા વિવિધ ક્ષિકાળમાં પેટપૂણું રોટલો પણ નથી મેળવી શકના. તેઓ મૃત્યુની પરાકાષ્ટએ પોએશાં દુધ ઘીના તે દર્શન પણ ક્યાંથી કરી શકે? ગામાતાના પવિત્ર છવનીય શુદ્ધ દુધનો મુસ્વાદ અમારા લાગ્યમાં ક્યાંથી લખાયો હોય? પ્રસવ પછી માતાના શુદ્ધ શરીરોમાંથી લાગ્યેજ એકાદ ટંક પણ અમે ધાવણથી સંતુષ્ટ થઈ હોઈએ; તેથી એક બે મહીનાની ઉમરેજ અમારા લાગ્યમાં રોટલાનો ગાલલો નિમયિયો હોય છે કે જેનાથી દુનીયાની લવિષ્યની પ્રજા યવા માટે અમે ઉછેરાઈએ છીએ. દુધ ઘીને અભાવે અમે માંદાં પડીએ છીએ. તાવ, ઝાડા, મરડા, આમણ નીકળવી, ઉધરસ વગેરે દરદીથી હમેશાં પીડાતાજ હોઈએ છીએ. પેટ વધી જાય છે. શરીર ગળી જાય છે. અમ બાળકોના પોષક પિતા તરિક્કેનો જે રાગ કે પ્રજ્વલક ધરાવતી હોય તેના તરફ લાંગા હાથ કરી અમારી અરજ છે કે અમારો ઉદ્ધાર કરો. અમને બચાવો અમે તમારા ઋણી યદ્યશુ" પ્રજાનાં મુંગાં બચ્ચાઓ આપણને ઉપર પ્રમાણેની અરજ કરે છે, એ રૂદન પ્રલપ્ત સાંભળવા ઇચ્છનારાઓએ બે પાંચ ગામડાંના કે પાંચ પચીસ ગરીબ કુટુંબના સહવાસમાં આવવું. પંદર વિતે દગ્ગરની વસ્તી-રજા આવા એક ગામમાં પણ હમેશાં ૭૫ થી ૧૦૦ મણ દુધ હોટેલેજ વાપરે, ૨૫-૩૦ મણ ઘી ક'દોષ લોકો વાપરે, ૬૨૫૫ સો બચો ગાયો પરદેશ ચડેલાં દુધ ઘી સોંપા ચવાતી આશાજ ક્યાંથી હોય. હોટેલુંમાં તો ઘટે દિવસે ઉમેરેજ ચવાનો. હોટેલો આપણી કંઈ સારીરિક

વાપણાં બાળકોનાં વહેતાં આંખું કાણ લુપ્ત ?

સમગ્ર સાચવી શરીરને સુખી રાખે છે ? ઉચ્ચ હોટલોં એ રોગોને ગામમાં ફાપલ કરનારં મોટું દારજ છે. લોકોને ધર્મબ્રહ્મ કરનારી, યોગિષ્ઠ બનાવનારી તથા દેશના પૈમાનો દુર-ધૈયોગ કરનારી કાંઈ વસ્તુ હોય તો ગામો ગામ વિહરી નીકળેલી હોટલું અને ટેરી કંપની ઓજ છે કે જેઓ લાખો બાળકોના પોષણની ઉત્તમ ઝીજને ખુશી લે છે. પ્રગતી કરજ છે કે જેમ અને તેમ ચાના વ્યસનથી દુર જનું અને હોટલોનો સદંતર ત્યાગ કરવો. કાઠીઆપાડમાંનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ પોતાના રાજ્યમાં હોટેલો અંધ કરાવી કે તુર્તજ હુધના ભાવમાં ફેર પડી ગયો છે. તેમ દરેક દેશી રાજ્યે અને સરકારે કરવું ગરરનું છે. પ્રગતી શારીરિક સમ્પત્તિને બગાડનારી તથા લવિષ્યની પ્રગ્ન-(બાળકો) નાં શરીરોને અધોગતિએ પહોંચાડનારી એ દુકાનો યુ-હેમારજ ગણવી જોઇએ. યુરોપમાં એવાં ખાતાંઓ લોકોની સગવડ સાચવવા માટે હોય છે ત્યારે આપણા દેશમાં માત્ર અવળે રહેને ચાગનારાં જણાયાં છે.

આ સાથે હુધ પીના અલાયનું બીજું મોટું કારણ એ છે કે આપણી ગાયો બેંસો પરદેશ ચડે છે. કાઠીઆપાડમાંથી દરરોં સેકડા પશુઓ પરદેશ જાય છે. હિંદ ખેતી પ્રધાન દેશ છે; પશુઓની આબાદી ઉપરજ દેશની આબાદીનો અલારે આધાર છે. દેશના ધાતુકી ધન સાથે પશુધન પણ વિદેશ ચાલું જાય ત્યારે તેની કેવી અવધા ? દરેક દેશી રાજ્યે કે સરકારી છાંચે પોતાની હદમાંથી ગમે તેટલી મોટી કામને કે મક્ત એક પણ દોર બદાગામ કે પરદેશ મોકલવાની બંધી કરવી જોઇએ, અને તે માટે સખત શિક્ષા રાખવી જોઇએ. પરદેશ માટે દોર લઇ જનારાંઓ લોકોને છેતરે છે; હુધ પીના માટે લઇ જવાની સમગ્રણ આપે છે પણ ધણે ભાગે તો તે દોરો હિંદના ક્તલખાનામાં, બ્રહ્મસગો કે ચીકગોના કારખાનામાંજ પહોંચે છે. પ્રલક્ષ એક પણ ગાયની હલાથી આખો દેશ ખળેખળી કેડે છે અને દુનિયાનાં પ્રાણ જનાં હોય તો આપણાં તૈવાર થાય છે; અનેક દેશી રાજ્યો “ગાંધાત્મજ પ્રતિપાળ” તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે. ત્યારે પરદેશ (આડકતરી) રીતે દર વર્ગે દુખરો ગાયો અને પશુઓ સદેખે ખેદરકર રહે છે. આ વાત પ્રજા અને રાજ સમજી શક્ત નથી એ ખેદ ખેદની વાત છે. દરેક ખેડુતે, દરેક પ્રજાજને પોતાનું દોર ગમે તેટલી ઉચી કામત મળવા છતાં નહીં વેચવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઇએ. તેમ પોતાના તાજાના ઘાસ કે ધાન્ય માટે પણ તેવી ટેક રાખવી જોઇએ. અને દરેક રાજ્યે પોતાની હદમાંથી પશુ કે ખડ બદાર, જવાની સખત મનાઇ કરવી જોઇએ. તથા હોટલો તથા આરામચૂલોને અંધ કરવાં જોઇએ. તો યોગજ સમયમાં બચ્ચાંઓની હાથ શમી જશે; પણ તેમ નહીં થશે તો બાળકોનાં એ છિપ્ત અશુઓની તવાળા કેવું વિપરીત પરિણામ લાવશે તે તો ધ્યય જાણે.

છવરામ કાળીદાસ વેધ.

હંડી, માધુષસ્વાદવાળી હોય તો તે જમીનમાંનું પાણી પણ તે તે શુભ ધર્મવાળું સંમજનું. તેનું પાણી યાદી ગયેલા, ભુખ્યા, વિપત્તિ ભોજન કર્યું હોય તેવા માણસના પીવામાં આવે તો પીડાકારક થાય.

વર્ષાઋતુમાં આકાશમાંથી-અથવા કાચના વાસણમાં ઝીલી લીધેલું પાણી આંતરીક્ષ જળ કહેવાય છે. તે જળ શુભમાં અમૃતસરખું અને બધા વિકારનું શમન કરનારું છે પણ ચોમાસા શિવાય બીજી ઋતુમાં આવડું થયું હોય ત્યારે ઝીલેલું નહીં હોવું જોઈએ.

જે કુવાનું પાણી દિવસે સૂર્યથી તપતું હોય અને રાત્રે ચંદ્રથી રીતળ થતું હોય તે હું સોદક કહેવાય અને તે પાણી આંતરીક્ષ જળના જેવું શુભકારી ગણાય છે. બધીઋતુમાં માણસોને હિંકારક ગણાય છે. ટાઇપલુ જ્વાતનો વિકાર કરતું નથી.

ભમરા સર્પ વિગેરે જીવજંતુ જેમાં રહેલા હોય, ઉનાળાના તડકા પડવાથી લીધું કે આસમાની રંગનું થઈ ગયું હોય, કે સ્વાભાવિક રીતેજ તેવા રંગનું હોય, સેંકડો કંબળો જેમાં ઉગ્યાં હોય, આડમાંના મૂળમાંથી આવતું હોય એવું પાણી નહાવા ધોવા કે પીવામાં માણસોને માટે કે ઘેર માટે વાપરવું નહીં. તેવા પાણીથી કફ વાયુના શરદીના વિકાર દુરસ મંદાગ્નિ જેવા રોગ થાય છે. અને કેટલીક વખત મરણ પણ નિપજે છે. વર્ષાઋતુ શિવાય બીજી ઋતુમાં પડેલા વરસાદના જળમાં પણ એવાજ અવયુલુ સમજવા. વિશેષે કરી આવા પાણીથી કફનાં, ગળાનાં, છાતીનાં અને શરદીનાં દરદ વધુ થાય છે.

પાણીનું અશુભું થયું હોય તો પાણી પીવાની ઇચ્છા ન થાય, પેટ જાણે ભર્યું હોય એમ લાગે, છાતીમાં ભેચેની થાય, મોઢામાંથી લાળું અથવા પાણી પડે, માથું ભારે થઈ જાય, છીંક બહુ આવે, પેશાબ સફેદ, પાણી જેવો કંડો ઉતરે અને વખતો વખત આવે, હાથ બહુ આવે, આખા શરીરમાં તૃષ્ણિ જણાય, (જાણે જમીને એકા હોઈએ છતાં તરસ કાંઈ જણાય નહીં) દરેકે દરેક અવયવમાં દુખાવો કે ઢીલાપણું લાગે, સાદું ધોધરો થઈ જાય.

પાણીનું અશુભું થાય ત્યારે પાણી બીલકુલ પીવું નહીં. પાણી પીવાની બહુ ઇચ્છા થાય તો ધણુંજ થોડું અને ગરમીની ઋતુ હોય તો નવશેકું પીવું. અને હંડીઋતુ હોય તો હંડું પીવું. જાનજનાં પુલ તોલા ૧ માં ૪૦ તોલા પાણી ઉકાળી ૨૦ તોલા રહે એટલે ગાળી લઈ થોડું થોડું પીવું. જાસ ૪૦ તોલામાં સૂકે, પીપર, ૨૨ી, સીધાંજી ૦૧ તોલો અને સોડર ૧ તોલો નાખી ગરમ-કરી જીરથી વધારી તે જાસ થોડી થોડી પીવી. કસરત કરવી. એક બે માઇલ ચાલવું. તડકે કરવું. વાયુદેવનું અને અગ્નિદેવનું પાન કરવું. અડધાં છાણાની કપડે ચાળેલી ૦૧ તોલો રાખ મધ સાથે ચાટવી. શોષેલી ભાંરનો ૬ રતિ શુકો

મધમાં આટલો. દાદવાળા તીખો ઉષ્ણ પદાર્થ ખાવો. ઉઠરી અને ભુક્ષણ આપવે.
૫-૭ થી ધનુરાનાં વારી તેમાં કાકડાસંભિનો ભુક્ષા બેઆનીભાર મેળવી મધમાં આટલો
એટલે પાણીનું અશ્ણુ મટશે (૧૫-૪૩).

દુગ્ધગુણાઃ—દુધના ગુણ.

રસાયન જીવનોય ચલદ રક્તવાતનુત્વ । ઘેષ્ટ સંરંપુ પાવિષ્યાદધેનુદુગ્ધ ક્ષયે હિતમ્ ॥
નિત્રાવગ પિત્તહર મસ્તેહ માદિય પથ । શ્વેતસા ક્ષેદજનન વન્દિમાન્ધવરં પરમ્ ॥
રક્તપિત્તમર્મામાર હન્તિ સર્વમજાપય । સ્પુ શીત વપાયં ન ઝવરજ્ઞ ક્ષયકાન્તુત્વ ॥
આવિકં ક્ષયકૃદ્ દુગ્ધ રક્તવાતનિવર્તનમ્ । વપાયમુષ્ણં મધુર ગુરુ લેખ્મવર સ્મૃતમ્ ॥
ચલ્લમેતક્ષાફ ક્ષીર રુચ ગ્રોપાનિત્યપદમ્ । વપાન્મુષ્ણ દૃવ્ય ચ ક્ષારામ્લં મધુર સ્મૃતમ્ ॥
અવલાયા હિત સ્તન્ય ચાલાનામગ્નિવીપનમ્ । નમ્યાઘજનદિધૌ રસ્તં વપાય મધુર રઘુ ॥
દન્તિન્યા ચલદ શીત શીતપિત્તહર ગુરુ । જગપિનાસન વૃષ્ય ક્ષિપ્ર લેચનૈરાગહત્ ॥
ઉષ્ણીણા ચ પથા રુક્ષમષ્ટોદાનિવર્તનમ્ । અર્શોદલામરોમધ્નમુષ્ણ સલદગ્ધ કરમ્ ॥
નિત્રાયા ચન્નિત્રાયોગાન્પ્રાતર્દુગ્ધ હિત ગુરુ । ભાનેા કરેદિશા તપ્તં પથ્ય દૈવાપરાદ્નિવમ્ ॥
ગદોરભાવાસ્તપ્રાતર્ગરિષ્ટ મન્દવન્દિતમ્ । ગર્યાપરાદ્ગ્નક સ્મ્ય સર્વશેષૈર્દિવજિતમ્ ॥
ગૃનાનિ મન્દુરધાનિ કર્તિતાનિ હિતાનિ વૈ । અદ્વતાયા હિત સ્તન્યમામનેવ દિવાનિદમ્ ॥

ધારામ્લભાવૈર્દિગ્ધ વિરગ્ય વર્ષ્ય મદા ગગચયાનુગ્ધ ।

જાળંજીરે ક્ષીણચ્છાતેગં દિવ પથ વ્યાન્નૃત્તિસ્થમેવ ॥ ૪૪-૫૪ ॥

ગાયનું દુધ—રસાયન સરંપુ' ગુણકારી, આયુષ્ય વધારનાર, બળ વધારનાર, બધો
દુધમાં ઉત્તમ, લોહિદાય, વાનાદાય મટારનાર, ક્ષયરોગમાં ક્ષાયદાકારક અને પવિત્ર છે.
બેંચનું દુધ ઉષ્ણ કાવનાર, પિત્ત મટાડનાર, રિતઝે, શરીરના અંદરના શોત-રસમાગેને
ભિંજવનાર અને જઠરાગ્નિને મદ કરનાર છે. બકરીનું દુધ પશુ' ને દી, જાણ, ક્ષય,
તાવ, ઉધરસ, વિગેરે દરદનો નાશ કરનાર, હળનું, શીતલીપ, તુરા સ્વાદવાળું અને પચ્ય છે.
ચેટીનું દુધ ક્ષયરોગ કરનાર, શીળસ મટાડનાર, તુર, ઉષ્ણવીર્ય, મધુર, ભારે અને કઠ-
કારક છે. ઘાડીનું દુધ બળ વધારનાર, રક્ષ, ક્ષય વાયુ અને કફ મટાડનાર પૌષ્ટિક, ખાર
અમ્લ અને મધુર સ્વાદવાળું અને પચ્યામા હળનું છે. એડીનું ધાવણ, બચ્ચાઓને નીરાળી
ગખનાર, બાળકોને ભુખ લગાડનાર, નરયમાં, આંજનામાં ઉપયોગી, રહેજ તુરા મધુર
સ્વાદનું અને હળનું છે. હાથણીનું દુધ બળ વધારે, શીતલીપ, શીળસ મટાડે, પચ્યામાં
ભારે, ઉમેશાં ખાવાથી ગદપણ આવવા ન દીએ, પૌષ્ટિક અને આંખોને ક્ષાયદાકારક છે,
ઉઠણીનું દુધ રક્ષ, મળબધ, કબજિયત, જળોદર, બરસ, લીવર, હરસ, કફમક્રોધ વિગેરે
પેદના બધા દરદ મટાડે. ઉષ્ણવીર્ય, આગ સ્વાદનું અને જાડો લાવે છે. રાત્રે આંદનીની
કંડક અને રાત્રીના શીતળપણાથી તેજસ્ રાત્રે દોડને દાહચાલ રતી નથી અને બેસી
ગર છે તેથી સ્વાત્રે રાત્રેનું દુધ પચ્યામાં ભારે દાય છે. મદાગિવાળા માણસો દાડનું

પચાવી શકે છે. દિવસે દોર જંગલમાં ફરે છે મધે સૂઈને તડકા વેડે છે તેથી સંજે દોષેતું દુધ ઉષ્ણતાચક્ષુ, પચવામાં હળવું તથા દરેક રીતે શુષ્કમાં ઉત્તમ ગુણાય છે. દરેકોષ જનારનું દુધ ગરમ કર્યા વિનાં વાપરવું નહિ; કારણ પથુમાં વખતે કોષપથુ રોગના જંતુ હોય અથવા દોનારના હૃદય પથ સરીરે કે દોવાના કામમાં ન દેખી ચકાય એવા સૂક્ષ્મ જંતુ હોય તો ગરમ કરવાથી મરી જાય છે અને ગરમ કર્યા પછી પીવાથી કાંઈપણ લાય રહેતો નથી. માત્ર સ્ત્રીનું દુધ કઠી પથુ ગરમ કરવું નહીં ઘણેભાગે તો સ્ત્રીનું ધાવણ બહાર કઢીને બાળકને પાવું નહીં. પરંતુ આગરને ધવરાવવું એટલે તેમાં બોધએ તેટલી ઉષ્ણતા હોય છે તેથી અસર બાળકની પાચનશક્તિને મદદ રૂપ થઈ પડે છે. કોષપથુ દોરનું દુધ ખાટું કે ખારું થઈ ગયું હોય, સ્વાદ બગડી ગયો હોય, રંગ પ્રતી મથો હોય એવું દુધ વાપરવું નહીં. તેમાંથી અનેક રોગ પેદા થાય છે. જીર્ણીકર, ક્ષય, કફરોગ વિગેરે દરદોમાં ગુરત દોવાયેલું મથે તો વધુ સારું ૬-૮ કલાકથી વધુ વખતનું દોષેતું તો વાપરવું નહીં અને રાતનું વાપરી દુધ સવારે તો ગુસ્તાનજ ફરે ૪૪-૫૪.

દધિગુણા:--દહીના ગુણ.

મધુરં મોદધિ સ્નિગ્ધં વાતકોષપહરં લઘુ । વલદં દીપનં પાકે મધ્યે રુચિકરં પરમ્ ॥
 ચ્લોત્તનિદ્રાજનનં સ્નિગ્ધં સ્વેર્યકરં શુદ્ધ । પિત્તાનિલટરં સ્વાદુ મધુરં માદિયં દધિ ॥
 વાતપિત્તવ્રતાસર્જનં દધ્યજનં લઘુ દીપનમ્ । કાસે શ્વામે હિતં પ્રોક્તં દુર્ગામક્ષયનાશનમ્ ॥
 આયિકં દધ્યપચ્યં સ્વાત્ક્રાતોદરાસંસામ્ । પિત્તોષ્માનં ચૈવ દોષલં મધુરં મ્મૃતમ્ ॥
 દુર્ગામક્ષિમ્કુચ્ચાનિ હન્યાત્કર્ણોદરાણિ ચ । વાતપ્નમમ્લં સક્ષાસુદ્રીણાં ચ મરં દધિ ॥
 નેત્રાણામહિતં વલ્યં વાતપ્રમમિદીપનમ્ । ચ્લોત્તનિદ્રાજનનં શાસ્ત્રં ક્ષમનાશનમ્ ॥
 શિશ્નુલાં સર્વદોષર્જનં વિદ્યેયં ચલદં દધિ । ગુણોત્તરં તુ નારીણાં ચતુષ્પયં મધુરં ટથુ ॥
 લઘ્વં લઘુ કયાયં તુ । કફર્જનં હસ્તિનીદધિ । વાતપિત્તપ્રશમનં ચલદં પુષ્ટિકર્વિતમ્ ॥
 પુરિપોત્સર્જનં દાદિ મંદં જાતં વિનિર્દિષ્ટેત્ । વાતપિત્તક્રુરકરં ચલહૃત્વમ્લનાં ગતમ્ ॥
 સર્વેષાં પચમાં મધ્યે ધેનુદુગ્ધં ગુણોત્તરમ્ । તાદૃશં મોદધિ જ્યેષ્ઠં મન્દજં પચ્યસત્તમમ્ ॥
 પૃતમધુગુડદીનં શર્કરાહીનમયામિ દાદિ ન વ્યંતે પ્રીત્મકાલે ન નષ્ટમ્ ।

દધિ દરતિ ચ ગુન્મશામકામાતિસારાન્ ચપથુકમલપિતાસૃગ્જ્વરાદીસ્તનોતિ ॥૫૫-૬૫॥

ગાયનું દહી સ્નિગ્ધ, વાયુ મટાડનારું, પચવામાં હળવું, મધુર, બળવર્ધક, દીપન, જનતાં વચમાં ખાવાથી રુચિ વધારનારું છે. બેંસનું દહી કઠુ વધારનારું, ઉષ્ણ લાવનારું, સ્નિગ્ધ, પચવામાં ભારે, મનજીતાક લાવનારું, પિત્તવાયુશામક, સ્વાદિષ્ટ અને મધુર છે. બકરીનું દહી વાયુ પિત્ત કફ નાશક, હળવું, દીપન, ખાંસી આસ દરસ અને ક્ષયવાળા દર-

મધમાં ચાટવો. ઠાસવાળા તીખાં ઉપ્પુ ૫
૫-૭ ખી ધનુરાનાં ચાટી તેમાં ઠાસાસીંગીનો જુક.
એટલે પાણીનું અણ્ણું મટશે (૧૫-૪૩).

દુગ્ધગુણાઃ—દુધના ગુણ.

રમાયન જીવનાંય ચલદ રક્તચાતનુત્ત. ધેષ્ટ સર્વેષુ પાવિત્ર્યાદ્ધેનુદુગ્ધં ક્ષદ્યં વિરેદે નિદાવરં પિત્તહર મસ્તેનં માનિય પયઃ । યોતયાં દેહજનન વન્દિમાન્યકરં પરમપ્રસાદન રક્તપિત્તમનીમાર હન્તિ મર્વમજાપયઃ । સ્થુ ગીતં વપાયં ચ ઉવરજ્ઞ ક્ષયવાતનુત્ત ॥ ૧ ॥
આવિકં ક્ષયવૃદ્ દુગ્ધ રક્તવાનનિર્વર્નનમ્ । વપાયદુગ્ધ મધુરં મુદ્ધં મ્લેષ્મવરં રમૃતમ્ ॥ ૨ ॥
મત્પમેવગ્રાફ ક્ષીરં મ્લેષ્મ ગ્રાપાનિલાપટમ્ । વપન્નમુષ્ણં દુધ્યં ચ ક્ષારામ્લં મધુરં સ્મૃતમ્ ॥ ૩ ॥
અવલાયા હિત સ્તન્ય ચાલનામગ્નિદીપનમ્ । મન્યાપ્જનદિધૌ દસ્તં વપાય મધુરં રથુ ॥ ૪ ॥
દન્તિન્યા ચલદં શીત શીતપિત્તહર મુદ્ધં । જાતદિનાશન વૃષ્યં ક્ષિપ્રં લેખનંરાગહન ॥ ૫ ॥
ઉષ્ણીણા ચ વયો રુક્ષમંડાદરનિદર્તનમ્ । ઋદોદલામેરાગપ્તમુષ્ણં સત્ત્વળં કામ ॥ ૬ ॥
નિગાયા ચન્દ્રિકાયોગાત્પ્રાત્તરુન્ધ હિત મુદ્ધં । ખાનોઃ વરેદિંશ તપ્તં પથ્યં વેવાપરાહનિવમ્ ॥ ૭ ॥
ગતેરભાવાત્તપ્રાતર્ગરિષ્ટ મન્દવન્દિનામ્ । મન્યાપરાહ્નિક રમ્યં તદ્વદોદૈર્ધિષજિતમ્ ॥ ૮ ॥
ગૃતાનિ મર્વદુગ્ધાનિ કર્તિત્તાનિ હિતાનિ વૈ । અવલાયા હિત સ્તન્યમામમેવ શિવાન્દિમ્ ॥ ૯ ॥
ક્ષારામ્લભાવૈર્દિગ્ધ વિરગ્યં વ્યયં મદા ગગચયાનુવન્ધિ ।

જીર્ણગ્વેરે ક્ષીણગ્લાસેગેગે હિત પયઃ મ્યાન્નપ્રવૃત્તિસ્થમેવ ॥ ૪૪-૫૪ ॥

ગાયત્રું દુધ—રસાયન સરખુ ગુણકારી, આયુષ્ય વધારનાર, બળ વધારનાર, બધાં દુધમાં ઉત્તમ, શોષીદાય, વાનાદોષ મટાડનાર, ક્ષયરોગમાં ક્ષાયકારક અને પવિત્ર છે. બેંસત્રું દુધ ઉષ્ણ લાવનાર, પિત્ત મટાડનાર, રિન્ધ, શરીરના અંદરના સ્રોત-રસમાગોને બિંજવનાર અને જઠરાગ્નિને મંદ કરનાર છે. બકરીનું દુધ પડતું લેદી, ખાસ, ક્ષાય, તાવ, ઉધરસ, વિગેરે દરદનો નાશ કરનાર, હળવું, શીતલીપ, તુરં સ્વાદવાળું અને પથ્ય છે. ઘેટીનું દુધ ક્ષયરોગ કરનાર, શીળસ મટાડનાર, તુરં, ઉષ્ણલીપ, મધુર, બારે અને કઠ્ઠાકારક છે. ધાંડીનું દુધ બળ વધારનાર, રક્ષ, ક્ષાય વાયુ અને કઠ્ઠા મટાડનાર પૌષ્ટિક, ખાંડ અને મધુર સ્વાદવાળું અને પચવામાં હળવું છે. ઝીંડીનું ધાવણુ, બચ્ચાંઓને નીરોગી રાખનાર, ખાળકોને જુખ લગાડનાર, નરપમાં, આંગળામાં ઉપયોગી, રહેજ તુરં મધુર સ્વાદનું અને હળવું છે. હાથણીનું દુધ બળ વધારે, શીતલીપ, શીળસ મટાડે, પચવામાં બારે, હમેશાં ખાવાથી ગદપણુ આવવા ન દીએ, પૌષ્ટિક અને આંખોને ક્ષાયકારક છે, ઉંઠણીનું દુધ રક્ષ, મળજર્થ, કબજીવન, જળોદર, ખરસ, લીવર, હરસ, કઠ્ઠાપ્રકોષ વિગેરે પેટના બધા દરદ મટાડે. ઉષ્ણલીપ, ખાસ સ્વાદનું અને કઠો લાવે છે. રાત્રે ચાંદનીની ઠંડક અને રાત્રીના શીતળપણાથી તેજજ રાત્રે દોડને હાલચાલ રતી નથી અને ઘેસી રહે છે તેથી સવારે દોષેણુ દુધ પચવામાં હળુ હોય છે. મદાગિવાળા માણસો દોષુ

‘પારદ’ અને, ‘આયુર્વેદ અન્યભાગા’ ગોંડળ.

નવનીતઘૃતગુણાઃ—ભાખણુ ધીના શુણુ.

નવનીતં કયાયામ્લં શીતલં ચન્દ્રીદીપનમ્ । વાતપિત્તપ્રશમનં કૃષ્યં કાયવિનાશનમ્ ।

શીતં મૃદુ સ્નિગ્ધતરં ચલિષ્ઠં મેધાગ્નિક્રાંતિસ્મૃતિપુષ્ટિદાયિ ।

પિત્તાનિલધ્વંસિ ચલસ્રઙ્ગારિ શ્રદ્ધ્યાદિ લક્ષ્મીપ્રદમેવ મર્ષિઃ ॥

જીર્ણં સર્પિશ્ચિદોષપ્તં જ્વરાપસ્મારનાશનમ્ । નય્યે નેત્રગદે શ્રોષ્ટં મૂર્છેન્માદાલકામનુત્ ॥

નિમિરપ્તં કક્કરં વિપદોપહરં પરમ્ । મૂલવાધાપ્રશમનં પવિત્રં જન્તુનાશનમ્ ॥

યથાગુણં ગવાદીનાં દુરધાલુકં તથાગુણમ્ । નવનીતં ઘૃતં તત્ર દષ્ટ્યાદિકં મમામતઃ ॥૬૧-૭૩॥

ભાખણુ, તુરા ખાટા રવાદનું, ઈંડું, જરામિને દીપન કરનારું, વાત પિત્ત શમાવનારું, પાંચિક, ક્ષયરોગનાશક છે.

ધી, શીતલીપ, સ્નિગ્ધ, શરીરને મુંઘાણું શમનારું, બળવધક, હુદ્દિ ક્રાંતિ પાદશક્તિ અને પુષ્ટિને વધારે. વાયુ પિત્તનું શમન કરે. કફ વધારે. આતંદ્ર ઉપગમે. લક્ષ્મી વધારે.

જુનું ધી વાત પિત્ત કફનું શમન કરે. તાવ અપરમાર મટાડે મૂર્છા, ગાંડપણ, નાકમાંથી લોહી પડતું વિગેરેમાં ગરમ કરી નાક વાટે સુંઘાડાય. આખનાં દરકોષ દરદમાં અંગનય. ઉધરસ કફ મટાડે રૂપવિપનાશક, બાળકોના દરદમાં બૂનખાધામાં દિવકારક, જંતુદન અને પવિત્ર ગણાય છે. ગાય બેંસ વિગેરે પશુનાં દુધમાં જેવા શુણુ કલા છે. તેવાજ શુણુ તે તે પશુના દહી હાસ ભાખણુ ધી વિગેરેમાં સમજવા. ૬૬-૭૩.

તેલગુણાઃ—તેલના શુણુ.

તિલાનાં મધુરં તૈલં વૃંદ્યં વાતોગનુત્ । મેધાગ્નિજનનં કૃષ્યં ત્વચપ્રમાદકરં પરમ્ ॥

કફમેદોઢમિહરં તૈલં મર્પપસમ્ભવમ્ । દીપનં લેપનં કણ્ઠકૃણાનિલહરં લઘુ ॥

ઝળમેરણ્ઠકં તૈલં પિત્તકૃન્કરવાતનુત્ । દીપનં મધુરં સ્નિગ્ધં મેધાકાન્તિવિવર્ધનમ્ ॥

આમવાતોદરહરમન્ત્રગોધનલેપનમ્ । શોષેદરે વદગુદે ગુદકીલેષુ પૂજિતમ્ ॥

બહુદોષકરં તીક્ષ્ણં તૈલં કુસુમમમ્ભવમ્ । પિત્તામૃતજનનં નેત્રમસ્તિકાપથ્યમીરિતમ્ ॥

કિરાતતિક્તજીવન્તીનાંકિરાતિમુક્તકમ્ । મૂર્ચાવર્તેન્તથા લાક્ષાલુગ્માણ્ઠગ્નપુમાશ્વકમ્ ॥

અમીવાં શીતવીર્યાણિ તૈલાનિ મધુરાણિ ચ । કોપાતકોદેવદાલીપાલામકૃણ્ણજીરકમ્ ॥

વિવુમન્દસ્તથા પીલુશિષ્ઠકસ્પિદ, એવ ચ । ઝ્યોતિર્મતીવિંડગાનિ કૈયામુક્તાનિ કોવિદૈઃ ॥

તૈલાનિ સમવીર્યાણિ કૃષ્ણમેદ્ધરાણિ ચ । કષ્ઠાનિલગિરોગેગાન્ પ્લાન્તિ તીક્ષ્ણપદ્ધનિ ચ ॥

તથા તેવ, મધુર, પૌષ્ટિક, વાયુનાશક, શુદ્ધિ જઠરાગ્નિ વધારનાર, વીર્યવર્ધક, આમ-
 ડીને સુશાળી રાખનાર અને પથ્ય છે સરસીયુ તેવ, ચરખી, કૃમિ, ખજવાળ, કુદ, વાયુ
 વગેરે દરદોને મટાડે જઠરાગ્નિને વધારે, કફ વિગેરેને ઉખેડી કાઢી નાખે તથા હળવુ છે.
 એરડીયુ તેવ, પિત્તકારક, કફ વાયુ નાશક, જઠરાગ્નિવર્ધક, મધુર, શુદ્ધિ કાતિવર્ધક કાકાને
 સુવાળો રાખનાર, આમવા, પેટના દરદ, પેટના મોળ, મળ અટકી જવો, હરસ વિગેરે
 દરદોને મગડનાર તથા આતરગ્રામી ભરાઇ ગયેલા મળને ઉખેડી શોધન કરનાર છે.
 કસુખાનું તેવ ગરમ, ઝાડા વાટે કે નાક વાટે લોહી પાડનાર, આખ અને મગજને તુક-
 સાનકારક અને ઘણા નિકાર કરનાર છે કરીયાનું, ખરખોડી, નાળાયેર, હરમો, સુરજમુખી,
 ભાખ, કાળાંનાં બી, તળાયાના બી, બેડા એ બધાના તેવ મધુર, શીતલીર, પૌષ્ટિક અને મધુર
 છે દુધી, કુડવેલ, ખાખરો, કબોજીજીર, લીંબાળી, પીયુડી, સરગવો, કખીતો, માવકાંકણ, વાવ-
 એ બધાના તેવ લોહી મુધારનારા, કુદ તવ્યાનિકાર, પ્રમેહ, કફ, વાયુ, માથાના દરદ વિગેરેમાં
 દન્તિન્યા અને કારનાળા ગણાય છે (૭૪-૮૨)

ઉપ્વીળા ચ પૃ

નિગ્રાયા ચન્દ્રિકાચો

ગતરભાવાત્તપ્રાતર્ગરિષ્ટ ફરુગુણાઃ--મધ સાકરના ગુણ.

ગુનાનિ સર્વદુષ્ઠાનિ કીર્તિતા.

ધારામ્લભાવેર્દિય નિરુભેવ ચ । પોતિક માશ્નિઃ દાહ મધૂન્યશ્વિધાનિ ચ ॥

જીર્ણજ્વરે ક્ષીણવસ્ત્રાસંગે મધૂનિ ચ । રક્તપિત્તમયે પથ્ય ચક્રુદ્ય વલદ લુપ્ત ॥

ગાયત્રું દુધ—રસાયન સરખુ ગુણુઃ । કિમિમેહહર રક્તમેદ પાણ્ડુગદે હિતમ્ ॥

દુધમા ઉત્તમ, શોહિદિય, વાનાદોષ મટાડના । તસ્માન્મયા ન કથિત પ્રત્યેકગુણદર્શનમ્ ॥

લે સર્વું દુધ ઉધ વાવનાર, પિત્ત મટાડનાર, તરમના ચલવન્ત્ય ।

લિ જવનાર અને જઠરાગ્નિને મદ કરનાર છે ગુલ્તરા ક્ષુદિ જાલ્યમ્ ॥

તાવ, ઉધરસ, વિગેરે દરદોના નાશ કરનાર, હળવુ, ચિપુષ્ટિવૈર્યદા ।

ઘેડીનું દુધ ક્ષયરોગ કરનાર, શીતજન મટાડનાર, મુશીતજા ॥ ૮૩-૮૮ ॥

કારક છે ઘોડીનું દુધ બળ વધારનાર, રક્ત, ક્ષય, આશ્નિક, દાહ એ પ્રમાણે ૮ જાનનાં મધ

અમ્લ અને મધુર સ્વાદવાળુ અને પચવામાં હળવુ, ખતના મધને જુદું જુદું લાવતા નથી

સ્વાદનુ અને હળવું છે. હાથણીનું દુધ બળ વધારનાર છે. એકંદર રીતે બધી જાતનાં

ભારે, હમેશા આપણી ગદપણ આવવા ન દોડાને હિતકર, બળ વધારનાર, હળવા,

ઉટણીનું દુધ રક્ત, મળબધ, કબજીયત, જળે વધેલી ચરખી, પાડુરોગ વગેરેમાં હિતકર છે.

પેટના બધા દરદ મટાડે. ઉષ્ણીર, ખારા ઝ ગરમ (અગ્નિથી તપેલી) ચીજ સાથે ખાતું

કંડક અને રાત્રીના શીતળપણથી તેજ ૨ પડતા લોહીને અટકાવે, બળ વધારે ઠીક

રહે છે તેથી સવારે દોઢેણુ દુધ સ્વચાર્માં પ્રતીમાં બોળે-ભાર કરે છે. સાકર પડતા

લેહીને અટક વે ખાવામાં રૂચિ હિપજવે. મનને પ્રસન્ન રાખે. રૂચિ વધારે. શરીર પુષ્ટ કરે. વીર્ય વધારે. બેચેની, ભ્રમ, મૂર્છા, દાહ, પ્રમેહ વિગેરે વાત પિત્તગ્રન્થ દરદોને શમાવે તથા ઠંડી છે. (૮૩-૮૮).

લવણક્ષારગુણા:—મીઠું, ક્ષારના ગુણ.

સામુદ્રં સિન્ધુલવણં રુચકં રોમકં વિટમ્ । ક્ષારાણ્યુષ્ણાનિ સર્વાણિ શ્લેષ્માનિલહરાણિ ચ ॥
દ્વૌ ક્ષારૌ શ્લેષ્મકૃન્ધ્વ્નો સ્વર્જિકાયાવશ્કર્તૌ । તૃદ્દાહપિત્તજનનૌ વાતાધ્માનહરૌ સ્મૃતૌ ॥ ૮૧-૯૦ ॥

મીઠું, સીંધાલુણ, સંચળ, સાશુખાર, વડાગરં, સુરોખાર અને જળખાવ વિગેરે લવણ અને બધા ક્ષાર ગુણ સુકં મટાડે છે અને વાયુનાશક છે. સુરોખાર અને જળખાર ચસકા મટાડે. અટકી ગયેલા અથવા મુશ્કેલીથી ઉતરતા પેશાબને લાવે. મળે શોષ પાડે. બળતરા કરે. પિત્ત વધારે. પેટનો વાયુ અને આશ્રે મટાડે (૮૬-૯૦).

ઘાન્યગુણા:--દાણાની ગુણ.

યાવનાલશ્વિદોષઘ્ના ગુરુપિત્તાસનુદ્ધલી । પથ્થિકો મધુરો જ્વેયઃ સર્વદોષહરો લઘુઃ ॥
ગોધૂમા ધૌર્યદા વૃષ્યા રૂપત્પિત્તકરા મતાઃ । વાતપિત્તકફહરા કૃન્ધ્વમેહવિનાશનાઃ ॥
મુદ્ગો બલાસરોઘ્નઃ કિન્ચિન્મારત્કોપનઃ । મેદ્દહચ્ચ લઘુઃ સ્વાદુર્જ્વરઘ્નો રુચિકારકઃ ॥
રક્તપિત્તકરા માયા વાતઘ્ના ચલદ્રવ્યનાઃ । મધુરોઘ્નાથ ગુરવો મદનોત્પત્તિહેતવઃ ॥
ધામવાતહરો રાજમાપો મૂવલપહઃ । વિદ્વંધારોગદકરો પિત્તમેહપ્રણાશનઃ ॥
કુલ્ત્યો મૂવકૃન્ધ્વ્નો મારતશ્વાસશ્લજિત્ । પિત્તઘ્ની તુવરી જ્વેયા વાતલ્લ ઝોષનાશિની ॥
રક્તપિત્તકફહરા મકુષ્ઠા કુષ્ઠનાશનાઃ । વળકાઃ કફપિત્તઘ્ના રુક્ષા વાતપ્રકોપનાઃ ॥
કફપિત્તકરા જ્વેયાઃ જટરામિપ્રવર્ધનાઃ । તિલ્લા ચલકરા ઘ્નન્તિ વાતં ચ બહુમૂવતામ્ ॥
વજ્રા ચલકરા જ્વેયા વાતપિત્તપ્રકોપનાઃ । રક્તપિત્તં તથાધ્માનં કુર્વન્તિ રક્તદૂષણમ્ ॥
અસ્નેહો વાતજનનઃ ક્ષયામાફઃ પિત્તનાશનઃ । વાતલો કંચુનીવારો દાહપિત્તકફાપહૌ ॥
કોદ્રવઃ કફપિત્તઘ્નઃ વાતાધ્માનમદ્રવઃ । દીપનો મેદ્દજનનસ્ત્વતીસારાદિકાન્ જયેત્ ॥
ચર્જરી ડુર્જરી જ્વેયા પિત્તવાતકફાપહા । રુચિદાયનેથ જનની રક્તવિદ્વંધકારિણી ॥
રક્તશાસ્ત્રિમહાશાલિઃ કલ્પમા શાલ્યસ્તથા । ચલં શુકં પ્રભાં પુષ્ટિં કુર્વંતિ મધુરા પરમ્ ॥
સર્વે હુ શાલ્યઃ શીતા ચલરોગચવિવર્ધનાઃ । રાજિકા કૃમિવાતઘ્ની પિત્તલેહરનોશિની ॥

પિત્તશ્લેષ્મહરોઃ સ્નિગ્ધાઃ શ્વાસહ્રોગનાશનાઃ । દુર્ગામોદગોપાગ્ન્યાશ્ચુષ્યા વન્હીદીપનાઃ ॥

કુરંગો મધુરો પાકે ચમુચ્ચયઃ સ્મૃતિયુદ્ધિદઃ । રક્તપિત્તશ્લેષ્મહરોઃ ચલદો જ્વાલુદ્ગુહઃ ॥

કુંજીળો મદકુદ્મચઃ સ્વાદુર્માદો મુલપ્રિયઃ । શાંતકીર્યો લઘુર્જયો મંહાર્તીમારનાશનઃ ॥

હરિણો ગૌરવર્ણો યસ્મિંદોષધ્નેતંગવર્ધનઃ । મધુરઃ પાકરમયો વિપ્રમજ્જગ્નિઃ હિતઃ ॥

લાવ કપાંયો મધુરોપ્રિદર્મિ તનેતિ રાગાન્વિનિહન્તિ શીઘ્રમ્ ।

માદી લઘુઃ સ્નિગ્ધતરોતિપચ્ચો ઝ્ઞેષો વિપાકે કદ્ધનામુપતિ ॥

છાગ વિદોષમ્નુશન્તિ માસં ક્ષયે હિત વીનસંગગહારિ ।

મેષં ચલિષ્ઠ કફવાતહારિ તીવ્ર ગુરુ સ્નિગ્ધમપચ્ચમેવ ॥

સતવર્ણ દીપનકુષ્ઠર્ચયો સ્નિગ્ધ કપાચ મધુર ચલિષ્ઠમ્ ।

નિશાકરૃસ્થેયંબૃહત્વકારિઃ માસં મદામાહિપમપ્રસાસ્તમ્ ॥

ગર્ભં માસં ગુરુ સ્નિગ્ધં વિપ્રમજ્જનાશનમ્ । શુદ્ધકાસશ્રમહર પવિત્રં પાવનં સ્મૃતમ્ ॥

અતિચ્ચવાયિનો મત્સ્યા વૃહણા ચલવર્ધનોઃ । તૃદ્દાદૃક્કરપિત્તામૃગ્જ્વરવાતવિનાશનાઃ ॥

સામાન્યતાં ગુણા ણ્યા જાતિસ્થાનાવભેદતઃ । મિચ્છંતે વિવિધા પ્રાંયો ગુણદોષાનુસીર્વિનૈઃ ॥

મિંહન્યામ્નાદંવો જીવા યં કેચન ગુહાસયાઃ । વાર્ત્તઘ્ના ચલદાઃ મર્વે ચમુચ્ચયાઃ સ્નિગ્ધદીપનાઃ ॥

યં જીવાસ્ત્વચ્ચલમ્ભૂતા સસ્નેહા વાતનાશનાઃ । સ્વસ્ત્વે જલં ચ ચલિનો દંદે જાતાસ્તથાવિધાઃ ॥

મસ્નેહો સિન્ધુજો જ્યેષ્ઠો વાતમ્નઃ પુષ્ટિર્ચયંદઃ । શ્લેષ્મમ્નો મધુરૈશ્વ ગુરુર્વાતિપિત્તલઃ ॥ ૧૧૧-૧૨૭ ॥

સૂક્ષ્મ માંસ ભારે તથા મરણુ નીપેખવે છે. ઝેરથી કે દરદથી મરેલા જનાવરનું માંસ

ઉઘટી ચઝર ઉપગતવે છે. વાયુ, પિત્ત, કૃશી મરેલાનું કે ગલદા દુષ્ણાં જનાવરનું માંસ

તથા કચકચી ગયેલું સડેલું અને ખીળ દીનું વાસી માંસ શ્વાસ, ઉષ્મરસ અને ક્ષયરોગ

ઉપજાવે; તથા બળ, વીર્યનો નાશ કરે. સિંહ, વાઘ અને કાગડાની જાતનાં પંખીનાં માંસ

દમ, ઉષ્મરસ, કૃશરોગ, ક્ષયરોગવાળા દરદીને હિતકર છે. યુક્ષામાં રહેનારાં મુચર, બિલાડાં,

કાંસડાં, નેત્રાં જનાવરોનાં માંસ પિત્તકુનાશક, સ્નિગ્ધ તથા દમ, જાતીનાં દરદ, દરસ,

સોગત અને અપચાના દરદીઓને શપ્દાકાંક તથા આખને માટે સાગં ગણાય છે. કુરંગ

નામના દરણું માંસ, પચવામાં મધુર, આંખને દિતકારક, યાદશક્તિ, સ્મૃતિ, બળ, વધારે: પડતા લોહીને અટકાવે, કફ ઓછો કરે, તાવ ઉતારે, પચવામાં ભારે. કાળીપાત્કમળું માંસ ચરખી વધારે, છાતીને સાફ, મળને આંધે, સ્વાદિષ્ટ, રૂચિ ઉપજાવે, કંઠા સ્વભાવનું હળવું પ્રમેદ આગ મટાડે છે. રાતા દરણું માંસ વાયુ ગરમી શરદીને મટાડે, લોહી માંસ વધારે, પાક રસમાં મીઠું, એકાંતરા તરીયા વાવવાળાને કાયદાકારક છે. લાર્ક (Lark) નામ પક્ષીનું માંસ સ્વાદમાં જરા તુરં, વધુ બુખ લગાડે, બધા રોગમાં કાયદાકારક, મળ આંધે, હળવું સિન્ધ પૌષ્ટિક છે. બકરાનું માંસ ત્રિદોષશામક, ક્ષયમાં, સળખમમાં દિતકારક છે. ઘેટાંનું માંસ બળ વધારે, કફવાયુને મટાડે, કંઠા, ભારે, સિન્ધ તથા તુકશાન કરનાર છે. બેંસનું માંસ તૃપ્તિ ઉપજાવે, બુખ લગાડે, ગરમ, સિન્ધ, તુરા મીઠા સ્વાદનું, બળવર્ધક, ઉષ્ણ લાવે, શરીરને પુષ્ટ કરે, સારું ગણાતું નથી. બળધનું માંસ પચવામાં ભારે, સિન્ધ, મુકા ખાંસી, વિપક્વવરમાં દિતકાર છે. બટુ વિપત્તિ માણસને માઝણ બળ પુષ્ટિ વધારનારાં તથા તરસ, દાહ, કફ, પિત્ત, લોહી પડવું, તાવ, વાયુ વિગેરેને મટાડનારાં ગણાય છે. પશુ પંખીઓની જાતિ, રહેવાનાં ફેંકણા વગેરેથી તેના ચુસી દોષનું અનુમાન કરવું. સિંહ, વાઘ જેવા શુક્રામાં રહેનારા જનાવરનું માંસ વાયુનાશક, બળવર્ધક, સિન્ધ અને નેત્રને દિતકારક ગણાય છે. ઇશથી યનારા, થોડા પાણીમાં કે ધુનામાં રહેનારા એને એવી જાતના જાતુઓનાં માંસ સિન્ધ અને વાયુનાશક છે. સમુદ્રના જનાવરોનું માંસ સિન્ધ, વાયુનાશક, પુષ્ટિવર્ધક, કફ, મધુર, પચવામાં ભારે અને જરા પિત્ત કરનાર છે. (૧૧૧-૧૨૭) :

શાકપત્ત્યાદિગુણાઃ--શાક કૃણ વગેરેના ગુણ.

પિત્તમ્ને એન્દ્રમૃત્તિકિન્દ્રિયમાર્ગે વન્દિદીપનમ । મૂર્છાપમ્મારોગગ્ન મર્વેદાપઠરં ગુદ ॥

કર્ણિયં નેત્રોગગ્નં વાતએન્દ્રમર્તં ગુદ । કપ્થનિલકરં સ્વાદુ પિત્તમ્ને મ્પુમં સમ ॥

कर्कटी वातला शुर्वी मूत्रला स्वादुशीतला । त्रिदोषजननी ज्ञेया शुक्ला मा चातिपित्ता ॥

पित्तल शृगवेर तु वातश्चेष्महर यद्व । मृष्टमूनपुरीष च क्षुधामांशारविप्रशुत ॥

शूलघ्नमाद्रवं शुक्ल नागर वन्निर्दायनम् । आमहृशोगशामघ्न पौनःप्रमताशनम् ॥

क्षपानिलहर चाण वधुष्य मरिच स्मृतम् । सुमार्गश्चेष्मर ज्वरहृत्पथं स्मृतम् ॥

राजिका पित्तला ज्ञेया सर्वोदरनिवारिणी । वातश्चेष्मर शोष शान्त पौनर्नव वरम् ॥

अमृकपित्तविप्रध नदुलीयातिदीपल । पुष्टिप्रशाकरा चिल्ली जन्तुष्णी विहृषहापरा ॥

चिल्होवद्वास्तुको ज्ञेयो मेघन मर एव च । स्निग्ध पित्तहृत्पिगुरानाहश्चेष्मजिह्वु ॥

शूलानिलविवन्धघ्न उष्णोमौ वन्निर्दायन । वातश्चेष्मर चाण ज्वरामितर मतम् ॥

गन्ताव कारवेर च कर्कोटकमपि स्मृतम् । दुर्ग मधुर ज्ञेय क्षार च लणकाद्रवम् ॥

निशांभ्य चहरं शोक्तयागम्य दाननिष्ठु । शीत घटमल मृत्रशोधन पुष्टिचर्यनम् ॥

पुष्प करीरस्य मर च तित वातघ्नमुष्ण मधुर' कषायम् ।

वातादिदाघ्नमनीष तीक्ष्ण शणपह मूलकमप्रशान्तम् ॥

वातश्चेष्मर त्रिचिन्नीतल मधुर शुठ । मेघन मलनिद्रिम्बीरः पित्तप्रमादनम् ॥

शम्या फल पित्तहर कषाय मधुर रौ । विष्टम्भि वातल हृद्य केसाशाकरं पम् ॥

अम्लपित्तप्रजनन सर्व ग्वादुफलात्मकम् । वातप्रकोपने तीक्ष्ण श्मादुदाघ्नप्रशान्तिहृते ॥

अनेन विधिना सर्व स्थूलमानन भाषितम् । तारतम्यविचारेण भिद्यते विविधैर्गुणै ॥

राजादनस्त पत्र गस्नेह पित्तनाशनम् । वातघ्नो पुष्टिवलद कषकारि मर' स्मृतम् ॥

पित्तप्रशानन प्राक्त तथाम्लमामलीरस्यम् । स्वर्ष हय च धनुष्य मय्यत्रविशोधनम् ॥

अग्निमान्यहर हृद्य दाद्रिमं नानिर्मानलम् । मधुर सर्वदाघ्न क्षपानिर्विनाशनम् ॥

निष्काम्लमधुर जय वधुष्य च त्रिदाघ्नित । आम'कषया मेल भेवमपत्र च कौ ममम् ॥

कपिप कषपित्तघ्नमहृदय पक्विवर्धनम् । मदेव पत्र मधुर' वातश्चेष्मर शुठ ॥

सिरामाशामकासघ्न कण्ट्य लघ्वमिर्दायनम् । वात'लमप्रशानन कथित बीरवरकम् ॥

कथं दधिकर पत्रममृगामिपरार्धनम् । मधुर पुष्टिर्गुम्भिनागमाम' श्चेष्मविपर्यनम् ॥

कषाय कफहृत्तल मय्यमल ममीरजित् । पित्तप्रशानन पत्रमाम्लमेव त्रिदोष' ॥

- ॥ लघु रेतोबलहरं गुल्महृच्च रुचिप्रदम् । अमृतपित्तकरं पक्वं मधुरं करमर्दकम् ॥
- चिंचायास्तु फलं हयं मधुरम्लं च क्षीपनम् । नारंगं दुर्जरं श्रेयं पित्तकृच्चनिलापहम् ॥
- कफानिलहरं श्रेयं जम्बीरं पित्तलं शुभम् । प्रियालमज्जा रुचिरा मुस्निग्धानिलनाशना ॥
- पुगं कपायमस्निग्धं पित्तलेप्यमहरं स्रग् । वातघ्नं मधुरं कण्ठ्यं मधुतं त्रैवास्त्यगोधनम् ॥
- हिमवालुका हिमतरा सुतरां द्विजबन्धमूलनिधिलम्बवर्ग ।
- नयने हिता द्रवधुमंतामनी कमनीयनां वपुषि मंदधतं ॥
- वमिन्नुद्भ्रमवदास्यगोपदाहारचिह्नमान् । हन्ति नेत्रविकारं च गंधाक्षौ दारिणो मदः ॥
- त्रोपत्रयं शमयते खदिरस्य मारमृत्तिकां रसं हिमगुणः कृमिगणहन्ता ।
- रुचः कपायमधुरा मुखरोगहारी ताम्बूलमध्यनिहितो मुखरागकारी ॥
- जातीफलं मदकरं मदनप्रवेधि प्रहृलदनं प्रवतवान्तिहृदास्त्र्यंशधि ।
- लेपमानिलासयहरं समुगन्धि तीक्ष्णं स्निग्धं बलिष्ठमनलोदयकार्यभीक्षणम् ॥
- लवंगं वानलं रुक्षं गेचिष्ठु बनिहृदीपनम् । ध्यवायि कफरुदर्यं किंचिन्पित्तकरं कम् ॥
- वमिन्नुद्भ्रमरैरस्यमूत्रकृच्छ्रमयाञ्जयेत् । सूक्ष्मेला कण्ठहृत्त्वर्दी मुगन्धिद्रव्यवामिनी ॥
- कफानिलघ्नं स्मरकृत्सुगंधि तीक्ष्णं मरं पट्टमयुक्तमुष्णम् ।
- ताम्बूलमधं न च नेत्ररोगे शोषं मुषातो मदिरामयेषु ॥
- शीतं मज्जैरयुग्मं तु पित्तघ्नं मधुरं गुढ । रेचनी गोमन्तनी शीता पिपासाक्षयनाशिनी ॥
- बलदं नारिकेलव्यं मस्नेहं पित्तलुत्तरम् । पथ्या कण्ठ्या कपाया तु त्रिदोषसमनी मरा ॥
- कंदलीमभवं पक्वं लेप्यमहन्मधुरं गुढ । अशोमहणिकारोगनाशनं बलवर्धनम् ॥
- पित्तलेप्यमहरं स्वादु नेत्ररोगनिवर्तनम् । कंठ्यं कृमिघ्नं मुस्निग्धं लघूष्णं तु विर्भातकम् ॥
- मधुराम्लकपायं तु जाम्बवं स्वात्कपित्थवत् । अस्वर्ष्यं प्राहकं रुक्षं गेचनं हृत्प्रमापहम् ॥
- पीलाः फलं गुल्मविकारकासश्वासादराशौ ग्रहणीगदघ्नम् ।
- विदाहि तीक्ष्णं लघु भेदि रक्तपित्तप्रदं प्लीहविकारहारिः ॥
- फलं दधित्यस्य तरोर्विपन्नं मंत्राहि हिष्माकृत्वातहारिः ।
- कपायमम्लं मधुरं च रुक्षं स्वस्वरागे न हितं विबन्धं ॥

વામાં જાણે છે. દાદા જાડા સાદુ લાવે. કંઠી, તરણ મટાડે. કાપમાં દિનકર છે. નાજીય
જળવર્ધક, રિનગ, પિત્તાનાયક, જાડાં લાવનાર છે. દરેકે કંઠને કાઢી, પુરી જાડાં લાવેલી.
વાયુ પિત્ત કફનાયક છે. કેળાં કફનાયક મધુર જાડે. દરમ મધમાં રાવણાકાર ના-
વધક છે. બેડાં પિત્તકફનાયક, આંખનાં દરદને મટાડે, મળાંને સારાં, જંતુનાં દળાં, જે
જંતુના રૂળ મીઠાં, ખાટાં, પુરાં સ્વરને નુકસાન કરે. જાનીના મભરાતને મટાડે. પેટુકાં
રૂળ ગુરુમ ખાંગી જાસ પેટનાં દરદ દરસ સંમદમી જાલનાયક. દાદાં કરે, રૂળાં, રા-
લાવે, પડતા લેલીના દરદવાળાંને નુકસાનકારક છે. ટીંબાનાં રૂળ કંઠાં, પિત્તનાયક, જે
ખાટાં, પુરાં વાયુનાયક કફનાયક છે. રસ અને ગતિના બેદથી રૂળ બેદ
પ્રદારનાં વાય છે તે પ્રમાણે તેના ગુણ સમજ લેવા. દરેકનું જુદું વર્ણન કર્યું
મન્ય મોડો થઈ જાય. જે રૂળ અવગ ક પખીએ ખાધેલું હોય. ત્રણ દિનાં થયું હોય
તે ખાનું નહીં. તેમ બહેલાગે કાષ્ઠપલુ રૂળ કાનું પલુ ખાનું નહીં. કપૂર સ્વભાવે મીઠા,
હાંતનાં મૂળને નળજાં પારે, આંખને દિતકર, દાદાનાયક, શરીરમાં સુંદરતા વધારે. કાનથી
ઉલટી, તૃષા, કમ, પ્રમ, મોનો શોષ, દાદ, અરિય, બેચેની અને આંખના દરદને મટાડે.
ખેરસાર અથવા કાચો કડો, કડો, જંતુના, વાયુ ગરમી શરદીનાયક. જાનીને કંઠે,
મોનાં દરદ મટાડે. તાંબુલ સાથે ખાવાથી મોની સુંદરતા વધે. જાવણ જરા પડી છે
કામ જામન કરે, લપકર ઉલટી મટાડે, જાની મોને સાદુ કરે, મનને પ્રસન્ન રાખે, મ
વાયુને મટાડે, જળ વધારે, જુખ લગાડે. લવંગ જરા વાયુ કરે. રસ કચિ, લાવે જુખ લગાડે,
કફનાયક, હૃદયને સ્થર, જંગ પિત્ત કરે. જુલ્હી એકમી ઉલટી, તરસ, દાદ. મોનો ખરબ
સ્વાદ, મુગકન્ઠ અને કંઠને મટાડે તથા મુગથી દ્રવ્યોમાં કૃતમ મજાવ છે. નામરેકનું કદ
કામોત્તેજક, મુગધિ, તીખું દરદ લાવે, જરસના સ્વાદવાળું સ્વભાવે ગરમ. આંખનાં
રોગ શોષ મોનાં દરદ અને મદિરાથી થએલા રોગોવાળા માણસોએ તાંબુલ ખાનું નહીં.

લસણ વાયુ, લોહીનમા, દરસ, કમ, ઉપરસ, જંતુ મોળ પેટનાં દરદને મટાડે
જુખ લગાડે, ખેરાક પચાવે, સાદાં સાકાં. સહેડુ જંગી વાયુનાયક, સ્થિતિ આપનાર. કાન-
નેજક તથા વાયુકાશિરોગનાયક છે. રૂળી કુંજળી જાડાં કમજ કરે, જળ વધારે, જ
પિત્તકાંક, વીરસનક, બહેલાએ સહેડુ જંગીને મળતા ગુણવાળી તથા લોહીને જાડો છે.
મુરણ જુખ લગાડે, ખાવાપર રંગિ ઉપાદાવે. મરખી દરસ ગુરુમને મટાડે, જાડાં લાવે. મ
મટાડે, વાયુનું અનુલોમન કરે. (૧૨૮-૧૩૧).

૪૮ મર્મેનું દિલ્લી માસિક

ખેડેલવાસ જન

દિલ્લી છુદી છુદી સતિઓ દેશનાં છુદાં છુદાં અંગ છે. તે અંગ ઉપાગોને તોડી
જાગી નાખવા કરતાં સજાગ ગનાવતાં એજ વધુ લાભદાયક છે. ખેડેલવાસ જનનો જન્મ
એજ મદત ફરેશની પૂર્તિને માટે થયો છે આ માસિક દરરોજ પેશનો જન આપણોએ
આસવાયવા લાયક છે જન સિવાય બીજાઓએ પણ પોતપોતાની જાનિર્મા વિમુક્ષ
વિચારો ફેલાવવા; જાતીય અને રાષ્ટ્રીય લાલોની ગ્રધિ કરવા; પરસ્પર પ્રેમ અને સંઘ
વંશરવા એ આ માસિકનું લક્ષ્યિંદુ છે. માચાછટ મેળોની આ પચ વણી નિર્ભેલનાથી
સ્પષ્ટપણે અસોમના કરે છે. દેશના ઉદ્યોગ વ્યાપારની પણ ચર્ચા કરે છે, જો આપા સોનિ
એને સુરક્ષિત રાખી ઉદ્યત કરવા ઇચ્છતા હો તો આ માસિકને હમેશાં ધ્યાયથી અને
આપણો બીજા મિત્રોને પણ સલામચુ કરશે આર્થિક નુકસાન ખમીને જનિ સંસ્થાઓના
જાલ સાટે આ પચ પ્રકટ કરવામાં આવે છે વાર્ષિક વચાનમ ૧-૮-૦૦ રોડ રૂપિયો.

મેરેનર--ખેડેલવાસ જન મા-પો. મોતમચુરા (માગવા). ઉત્તરગામીયા

ઉપરોક્ત અને જળોદર.

ખિંદુધૂત (ભૈષજ્યસંસ્કૃત ૨૦૧) આકાશનું દુધ તેવા ૮, બુગળીના દેવનું દુધ તેવા ૨૪ લેવાં, હરડે, કખીયો, કાળી નમોતર, ગમ્મળાનો ગોળ, ગરણીનાં મગ, ગળી, ઘોળી નસોતર, નેપાળાનાં ખી, ગખારળી, ચિત્રો પ્રત્યેક ૪ તેવા ખાડી એ ઓત્તરીયાનો ઉકાળો, ૧૬ ગણા પાણીમાં કરવો ; ચતુર્થાંશ પાણી રહે ગોટલે ગાળી તેમાં ઉપરનાં બેધ દુધ તથા ૬૪ તેલા ધી નાળી પકાવવું પાણીનો ભાગ જળી તથા એટલે ઘી ગાળી લેવું માત્રા ૨ થી ૬ ટીપા આપવાથી ઝાઝ થઈ દરદ મટે

વૈદનાથવટી (ચિકિત્સા ભૈષજ્યસંસ્કૃત ૨૦૩) સુદ, પીપર, મરી, હીંગ્રો, હરડે, પ્રત્યેક એક તેલો શુદ્ધ જમાવગોટા તેવા ૧૦ સાથે વાડી ખાડી લુણીના ૨૫ માં મુડી અડદ જેવડી ગોળી વાળવી માત્રા ૨ થી ૬ ગોળી ઉના પાણી સાથે આપવી બાંધકર જળોદર, ગુદમ, તાવ, પાક, ઉનાઈ, ગખોસ, ગળ, છાડા, ખગવાળી ગરેમા આપાય

મુખ્યાભેદી (ભૈષજ્યસંસ્કૃત ૨૦૪) મુ, મરી, પાક, ગધક, ટંકણ, પ્રત્યેક એક તેલો જમાવગોટા તેલા ૩ પાણીમાં ચણેલી જેવડી ગોળી વાળવી માત્રા ૨ થી ૬ ગોળી ઉના પાણીથી દેવી પેટના બધા દરદ તથા જળોદરમા

અભયથાવટી (ભૈષજ્યસંસ્કૃત ૨૦૪) હરડે, મરી, પીપર, ટંકણ પ્રત્યેક તેવા , નેપાળો તેવા ૪ સાથે મુડી ડાઘીયા ચોરના દુધમા એક ઝેન વજનની ગોળી વાળવી ૦ થી ૬ ગોળી ઉના પાણીથી આપવી

જળોદરાદિ રસ (ભૈષજ્યસંસ્કૃત ૨૦૭) પાન્દ તેવા ૪, ગધક તેવા ૮, મનઘીળ, હળદર, જમાવગોટા, સુ પીપર, મરી, પ્રત્યેક બે તેવા સાથે મેગી દંતીમૂળ, રતુલીદુધ, ભાંગરો પ્રત્યેકના ૧૦ મની નાત સાત ગળન ભાવના આપવી માત્રા ૨ થી ૪ રતી ગાસ સાથે આપવી

શોષોદરાદિ લોહ (ભૈષજ્યસંસ્કૃત ૨૦૬) આગેડીના મગ, ગળો ચિત્રો, હીંગ્રો મજાં, ડાંડીયા ચોરનું દુધ, ચરજમખી, આકાશના મૂળની જાવ, પ્રત્યેક ૩૨ જાતોસ તેવા લેવાં ૪૫ મી મોગણ પાણી મુડી ઉમાવવા. ચતુર્થાંશ પાણી રહે ગોટલે ગાળી તે ઉકાળામા ૩૨ ૨૦ મુડી, ૩૨ તેલા ધી આકાશનું દુધ ૮ તેલા, ૧૬ મધ ૪ તેલા, પારદ, જમાવગોટા

પારદઃ અને આયુર્વેદ એ-શ્રમાંના ગોંડળ.

કરવો. દરેક એક એક ઔષધ અથવા બે ચાર સાથે મેળવીને પણ અપાય છે. નીચે લખેલાં ઔષધો જગોદર શિવાય ઉદાવર્તવાયુ, અજીર્ણ, ગરલ, લીવર ગાંઠ વગેરે પેટનાં બધાં દરદો ઉપર પણ બહુ કામ કરે છે.

સામુદાય ચૂર્ણ (બૃ. યોગતરંગિણી ૬૮૪) મીઠું, સંચળ, સીંધાકુણ, જવખાર, બોડીઅજમોદ, લીંડીપીપર, ચિત્રો, શુદ્ધ, શેકેલી હીંગ, વાવડીંગ સરખે ભાગે ખાંડવાં. માત્રા ૦૧ તોલાથી ૧ તોલા સુધી ધીમાં કાલતી. ચટાકું. વાતોદર, શુદ્ધ, અજીર્ણ, મરડો, હરલ, પાંડુરોગમાં.

નારાયણ ચૂર્ણ (બૃ. યોગતરંગિણી ૬૮૮) બોડી અજમોદ, અજમા, પર્ણાસવી, ધાંણ, આંગલી, કલોંછાં, સુત્રાદાણા, પીપરીમૂળ, રાણતુળશી, કચુરો, વજ, શનાવરી, છંદ, શાછંદ, સુંદ, પીપર, ગરી, દારૂડીનાં મૂળ, ચિત્રો, જવખાર, સાણખાર, પુષ્કરમૂળ, કુક, સંચળ, સીંધાકુણ, મીઠું, વડાગરં, જંમડખાર, વાવડીંગ, દરેક એકેક તોલા, દંતીમૂળ ૩ તોલા, નસોતર ૨ તોલા, છદ્રમણાનાં મૂળ ૨ તોલા, ચમારદુધલી ૪ તોલા સાથે ખાંડવાં; માત્રા ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા તવશેકા પાણીથી પેટનાં બધાં દરદમાં અપાય.

વજ્રક્ષાર ચૂર્ણ (બૃ. યોગતરંગિણી ૬૯૫) સંચળ, જવખાર, મીઠું, જંમડખાર, ટંકણખાર, સાણખાર દરેક ૧૦ દસ તોલા લઘુ આકાશના દુધની અને ઘેરના દુધની ૩ દિવસ લાવના દેવી; પછી તેનું જેટલું વજન હોય તેટલાં આકાશનાં પાન લાઇ એક હાંડલીમાં ઉપર નીચે પાન અને વચમાં ઉપરોક્ત દારૂનો બુકો નાખી હાંડલીનું મોઢું જાંદી સાંજે ગજપુટની ભઠ્ઠી આપી, સવારે કાઢી ખરલમાં ઘુંટવું પછી તેની ગરોળર વજન નીચેનાં ઓસડીયાંનું સરખે ભાગે ખાંડી કરેલું ચર્ણ બેળવવું; માત્રા ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા તવશેકા પાણીથી અપવું. સુંદ, પીપર, મરી, વાવડીંગ, રાઇ, હરડે, બેડાં. આમળાં, ચંચક, શેકેલી હીંગ, સરખે ભાગે ખાંડવાં. પેટનાં બધાં દરદ, સોજા, શુદ્ધ, ગાંઠ, મંદાગ્નિ, અગ્નિ, ગરલ, લીવર વગેરેમાં અપાય.

વૈદ્યાનર ચૂર્ણ (મદનિગ્રહ પ્રથમ ખંડ ૫ ૬૩ મ્નો. ૧૪૧) સીંધાકુણ ૨ તોલા, અજમા ૩ તોલા, લીંડીપીપર ૪ તોલા, સુંદ ૫ તોલા, મોટી હરડેની છાલ ૧૨ તોલા સાથે ખાંડવાં. માત્રા ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા આસવ, ઉતું પાણી, સુરડા, જાશ અથવા ઘી સાથે અપવું.

ઉત્તરેશ્વર અને જળોદય.

ખિંદુધૃત (ભૈરવજીનાની ૨૦૧) આગળ દુધ તોના ૮ બગીચા થે મુ દુધ તોના ૨૪ લેના, હરડે, કમીચો મળી નમેતર ૩ માળાનો ગોળ ગરણીના મૂળ, ગળી ધોળી નસોતર, નેપાળાના બી, લખણી, ચિત્રો પ્રત્યે ૪ તોના ખાડી એ ગોમડીયા ઉકાળો, ૧૬ગણા પાણીમા કરતો ચતુર્થાશ પાણી રહે ગેળે ગાળી તેમા ઉપરના એક દુધ તથા ૬૪ તોલા ઘી નાખી પકાવતુ પાણીનો લાગ ગળી વન એળે ઘી માળી લેતુ નાના ૨ થી ૬ ટીપા આપવાથી જાડા થા દરદ મટે

વૈદનાથવટી (ચિદમુની ભૈરવજીનાની ૨૦૩) મુઃ પીપર, મરી હાંચો, હરડે, પ્રત્યેક એક તોલો ગદ્દ જમાનગોળ તોલા ૧૦ સાથે રાગી ખાગી નણીના ગ્રસ મા મુંટી અડદ જેવડી ગોળી વાગરી માત્રા ૨ થો ૬ ગાળી ઉના પાણી સાથે આપવી લખકર જળોદય, ચુ મ તા પા ઉદાત્ત ૧ પકોસ થા, છા ૧ ખગાગ ગેરેમા આપાય

ધમ્માભેદી (ભૈરવજીનાની ૨૦૪) મુઃ મરી પાગ મધક, મધ્ય પ્રત્યે એક તોલો જમાનગોળ તોલા ૩ પાણીમા ચલોરી જાડી ગોળી રાગરી માત્રા ૨ થો ગાળી ઉના પાણીથી દેવી પેટના મધા દરદ તથ જળોદયમા

અલયાવટી (ભૈરવજીનાની ૨૦૪) હરડે મરી પીપર, ટકલુ પ્રત્યે તોનો, નેપાળો તોલા ૪ સાથે મુગી ડાનીયા ચેર ૧૧ દુધમા એક ગ્રેન નજનની ગોળી રાગરી થી ૬ ગોળી ઉના પાણીથી આપવી

જળોદયદિ રમ (ભૈરવજીનાની ૨૦૭) પા તોના ૪, મધ તો ૮ મનથીળ, હળદર, જમાનગોળા સુઃ હાંચ, મરી પ્રત્યે ૧ મે તોલા સાથે મેગરી દત્તીમૂળ, રતુદીનુમ ભાગરે પ્રત્યેના મની માત્ર માત્ર ૧૫૦ ભાવના આપવી માત્રા ૨ થી ૪ રતી ગમ સાથે આપવી

શોધોગરિ લોહ (ભૈરવજીનાની ૨૦૯) આગેડીના મળ મળો ચિત્રો, ઈ ૧ મળા, ડાડીયા ચેરનું દુધ, મરજમુખી આકાના મૂળની છાન પ્રત્યે ૩૨ મારીશ તોલા લેના કચરી મોગણાં રાખી મુઠી ઉમગયા ચતુર્થાશ પાણી રહે ગેળે ગાળી ને ઉકાળામા ૩૨ તોના લોદમગ્ન ૧૦૦ પગી ૩૨ તોના ઘી આકાડાનું દુધ ૮ તોના ડાડીયા ચેરનું દુધ ૧૨ તોલા, મુગા ૮ તોના મધ ૪ તોલા પારદ, જમાનગોળ

પારદ અને આયુર્વેદ મન્થમાળા, ગોંડળ.

તામ્રભરમ, અજમ્ભરમ પ્રત્યેક એ ૨ તોલા, પીળાગે, ચિત્રો, સુરણ, શરપંગો, કાળો ચિત્રો, ખાખરાનાં બી, કૃષ્ણેલી, મુશળી, ત્રિફળા, વાવડીંગ, નસોતર, દંતીમૂળ, સુરજમુખી, દંદામણાં, સાટોડી, હાડસાંકળ, પ્રત્યેક તોલા ૩૨ બગીચ લાઇ ખાંડી કપડ-જાન ચૂર્ણ કરી પકાવી ચણેડી જેવડી ગોળી વાળવી. માત્રા ૮ થી ૧૬ ગોળી છાસ, સુરેષો, ઉનું પાણી, કે ઘી સાથે અથવા યોગ્ય વિચાર કરી અપુષ્પાનની યોજના કરી આપવાથી જળોદર, બધાં પેટનાં દરદ, અસાધ્ય સોજા, પાંદુરોગ, કમળો, હરસ, ભગંદર, કુષ્ઠ, તાવ, શુદ્ધ વગેરેમાં ઉત્તમ છે.

અશ્નિકુમાર (૨૨૨ તલાકર ૨૯૩) - પારદ, વજનાગ, ગંધક, બોડીઅજમોદ, હરડે, બેડા, આમળાં, સાજખાર, જવખાર, ચિત્રો, સીંધાલુણ, જીરું, સંચળ, વાવડીંગ, મીઠું, સુંઠ, પીપર, મરી, ઝેરકાયલાં સમભાગે લઇ ખાંડી લીંધુરસમાં ચણેડી જેવડી ગોળી વાળવી. ૨ થી ૧૨ ગોળી ઉના પાણીથી આપવી બધાં પેટનાં દરદ મટે લુપ્ત લાગે.

ત્રૈલોક્યસુદર ૨૨૨ (૨૨૨ તલાકર ૫૦૭) પારદ તોલા ૨, ગંધક તોલા ૪, અજમ્ભરમ, સીંધાલુણ, વજનાગ, કાળીજીરી, વાવડીંગ, મગોનો ધન, વજ, જવખાર, પ્રત્યેક તોલો ૧ લઇ સાથે મેળવી નગોડના રસની અને બાંજોરાના રસની એક એક દિવસ લાવના આપી ચણેડી જેવડી ગોળી વાળવી. ૨ થી ૪ ગોળી ઘીમાં ત્રાટી ઉપર દુધ પાતું અથવા ચિત્રકંઠુન તોલા ૪ ચટાડવું. તેની બનાવટ-ચીત્રાનો છુકો તોલા ૪ ગોં મૂત્ર તોલા ૮, ગાયના છાણનો રસ તોલા ૮, ઘી તોલા ૬૪, જવખાર તોલા ૪ પાણીનો લાગ બળી નવ લાંસુધી પકાવી ગાળી લેવું.

વન્ધિવીય રસ (૨૨૨ તલાકર ૫૧૦) શુદ્ધ પારદ, ગંધક, સુંઠ, પીપર, મરી, જીરું, શાદાજીરું, કચુરો, કાકડાશીંગી, અજમા, પુષ્કરમૂળ, લીંગ, સીંધાલુણ, જવખાર, ટંકજીખાર, મજપીપર, નવદળ, બોડીઅજમોદ, વજ, લવંગ, ધતુરાનાં બી, નેપાળાનાં બી, કાષ્ઠ, ચરક, પ્રત્યેક એક ૧ તોલો લઇ સાથે ખાંડવાં. પછી બીલીમૂળની છાસ, આકડાનાં મૂળ, ચિત્રો, દંતીમૂળ, અયેડો, ફાંગ, અરડૂસી, નગોડ, મરણીમૂળ, ધતુરો, કાળીજીરી, લીંબડો, પીપર, ભોરીમણી મૂળ, આદુ-દરેક બન્ને તોલા લઇ પાણીમાં મેંદા જેતાં વટ્ટી પાણી નાખી ગાળી તેની લાવના આપવી. ચણા જેવડી ગોળી વાળવી ૩ થી ૪ ગોળી ખાધ ઉપર આદુ અર્ધો તોલો ખાવું. તેના ઉપર નવશેકું પાણી પીવું. જળોદર, બધા કફના રોગ, બરલ, લીવર, શુદ્ધ, હરસ, સંધીવા, પાંદુરોગ, કૃમિ, વધેલી ચરબી, માંદામિ, એટલાં દરદોમાં અપાય.

સિદ્ધ આરોગ્યરક્ષણ શાસ્ત્ર.

લેપ ૨ સાટોડી, દાઝદળદર, આંઘાદળદર, સરમચ, સગમચની જાવ, સમ ભાગે લઈ મુરકામાં વાટી ગરમ કરી ચોપડવું. લેપ ૨ લીંડીગીર, જોળ, સરગચાની જાવ, અગરી, બોંરીંગણીનાં મૂળ સમ ભાગે લઈ પાણીમાં વાટી ચોપડવાં લેપ ૩ દેવદાગ, યુગળ, સુંડ, જલાસાનાં મૂળ સમ ભાગે ગૌમૂત્રમાં વાટી ગરમ કરી ચોપડવું. લેપ ૪ આકડાના મૂળની જાવ, અરજીના મૂળની જાવ, સાટોડીનાં મૂળ, લીંડીગાનાં પાન. સરખે ભાગે ગૌમૂત્રમાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. લેપ ૫ નગોડાનાં પાન, સાટોડીનાં પાન, એરડાનાં પાન, માવકાકણાં, અગેળીયાનાં પાન સમ ભાગે વાટી ગરમ કરી ચોપડવું.

પથ્યાપથ્ય જ્યોદ્ધવાળા, તથા પેટનાં બીજાં દરદવાળા માણસે મહેનત, પથ, દિવસે નિદ્રા, વિશેષ જળપાન તથા ખાટાં, ખારાં, અતિ ઉષ્ણ, દાદ કરવારાં, ભારે અન્નપાન છાંડવાં અને લાંબુધી પાણી ઓછું પાવું. વખનો વખત મગમૂત્ર વધુ ઉતરે તેવું શોધન ઔષધ આપવું. એ તથા દિવસે એરડીયુ તેવ ગૌમૂત્ર સાથે આપ્યા કરવું માવકાકણીનું તેવ તેવો અરધો દુધ સાથે દબેલાં પાવું ચોખ્ખા, ધડ, જવ, જાંડી, મગ, કમળી, તાંદળજી, મેથીમણી, સરમચાની ઝૂંચિ, મેથીભાજી, એવાં અન્નપાન આપવાં. પદ-સેવાની દવા આપવી. મૂત્ર વધારવું. બનતાં સુધી અન્ન ઓછું આપવું દુધ મળવું કે જકરીનું વધુ આપવું. લાંચણ કરાવવી જંગલ માસ આપવું. લસણ, જાસ, આદુ એવાં પદાર્થ દિનકારક છે

છવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

સિદ્ધ આરોગ્ય રક્ષણશાસ્ત્ર.

લેખક--આર્યવૈદ્ય મયારામ મુંદરજી જેતપુરવાળા.

(લેખકે ૧, આવતા અંકમાં ચાલુ.)

આ વૈદ્યજ્ઞેષ મનુષ્યની આરોગ્યના સાચાવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કર્યો છે. આવા પ્રકારના લેખની ગુજરાતીઓને મોટી જરૂર છે. અને ઉદ્દેશ.

તેથી દેખી, સંસ્કૃત, ગરામી અને દક્ષિણ ભાષામાં આરોગ્ય અંગ્રેજી વૈદ્યક મથો છે તે આધારે આ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. ડોક્ટર એન્જીન સાર્વેન્ટો જે આ બાબત ઉપર મોટા સમજદોષો ને અતિ ઉત્તમ રચેલો મંથ છે, તેમથી પણ કાંઈ વિચાર આવેલ છે. આ લેખ ઉપર સહેજના મંથનું કેવળ બાળાંતર છે એમ નથી તથાપિ તે મંથનો આધાર થઈ કરીને સર્વ ડોક્ટરો આવેલો છે. આ લેખ જે

ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે તે શીતને સમગ્રીતોષ્ણ દેશની હવાને અનુસરીને લખા-
યેલા હોવાથી તેમાંના જે વિષય આ ઉષ્ણદેશને અનુકુળ ન પડે તેમ જણાયા છે તે તે
સર્વમાં ફેરફાર કરી ઘટતા વિચારે આ ઉષ્ણદેશને લાયક પડે તેમ ગોડવવા છુટ
લીધી છે. અને વિવિધ વિષયનો આ લેખમાં સંગ્રહ કરેલ છે. સર્વ (ગુજરાતીઓ) ને
સમજવામાં સુગમ પડે, એટલા માટે જેટલો સહેલો સમગ્રય તેમ કરવા તરફ લક્ષ
દીધેલું છે. કોષ્ટ : બાબત દેશી ભાષામાં ન સમગ્રય તેવા શબ્દો ઇંગ્રેજીમાંજ રાખ્યા
છે; છતાં પણ બની શક્યા તેટલા સમગ્ર શકાય તેમ સંસ્કૃત ને દેશી નામો
આપ્યાં છે ; અને તેમાંના ઘણા માટે તો દેશી વૈદ્યકમાં વપરાતાંજ, પસંદ કરેલાં
છે કે જે લોકોને ઝટ સમગ્રય. જે જે ટેકાણે એવાં નામો મળ્યાં નથી ત્યાં અર્થના
ધોરણથી સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત તૈયાર કરેલા તે દાખલ કરેલ છે. કંઠણ અને ઇંગ્રેજી
ભાષાનાજ રાખેલા શબ્દો તેનો છેવટ ખુલાસાવાર રાખાઈકાશ મુકેલો છે. તોપણ પ્રાચીન
આયુર્વેદિકં પરિભાષાને અનુસરીને બનું તેટલું તેમ લખેલું છે. આ લેખ વિદ્વાનજનોને
નજરે પડ્યો છે તેમાં તેના અનુભવથી જે નુનાધિક થયેલું હોય તે વિષે તેણે ક્ષમા કરીને
શુભલેશનુંજ મંદુર કરવું એવી વિનંતિ છે. જે હેતુથી આ લેખ તૈયાર કરેલો છે તે હેતુ
અંશતઃ સાધ્ય થયો તો લેખકને આનંદ થશે અને પ્રાકૃત ભાષામાં વૈદ્યવિદ્યાની મુખ્ય
મતલબ જે આરોગ્યતા, તેના નવીન શકની શરઆત કરવાના કામમાં જરા પણ સહાય
કરવાથી તેને સંતોષ જણાશે.

આરોગ્ય સંરક્ષણ એટલે શું ? એ પુંકામાં કહીએ તો, જે ઉપાયથી રોગનો પ્રતિ-
બંધ ને, રોગોપશમ થાય એવા ઉપાયની શોધ તે. રોગ એટલે શરીરમાંના દ્રવ, કે કંઠણ
બનેલા અવયવમાં ફેરફાર થઇને, તેના સર્વ વ્યાપારનો કે એકાદ વ્યાપારનો ખીગાડ થવો
તે. જે એકાદ ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર કંઈ વધ્યો અથવા કમી થયો તો આરોગ્યનો સદા ખગાડ
થાય છે, એમ નથી ; અથવા ઇન્દ્રિય અવયવની રચનામાં બહુજ ફેર થયો તોય તેનો
વ્યાપાર આરોગ્ય હાલતમાં જેમ થાય છે તેમજ થતો હોય છે ; એટલા માટે ઇન્દ્રિય
વ્યાપારનો ખગાડ થવાથી, આરોગ્ય અને સુખનો નાશ થઇને શરીર રચનામાં ખીગાડ થાય
છે, તે જે ઉપાયથી સુધારવામાં આવે નહીં, તો તેથી છેવટ. જે ખરાબ પરિણામ થાય
છે, તેનેજ 'રોગ' કહેવાય છે.

રોગાવરણમાં નિરંતર શરીરમાં કંઈ નવીન પદાર્થ આવી મળે છે એમજ નથી,

સિદ્ધ આરોગ્ય રક્ષણશાસ્ત્ર.

પણ જે સ્વાભાવિક ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ચાલે છે, તેજ કાંઈ અસ્વભાવિક અને બાહ્યની વાતના અનુસંધાનથી બને છે. ઉદાહરણ, આંતરડામાં કૃમી થવાથી જે અપરમાર (વાઇ) થાય છે, તેમાં જે સ્નાયુનું જે ચાતું જોડાઈ થાય છે, તે અતિ ઉત્તેજિત કાર્યથી થનારું સ્નાયુતંતુનું સ્વાભાવિક કાર્ય છે એજ પ્રમાણે નાવમાં અંગની ગર્ભા ને પરશેવો થાય છે તે રક્તને કાંઈ વિપસંયોગ થવાથી શરીરનાં જે સ્વાભાવિક કાર્યો તેજ વધીને કેવળ થાય છે. એ ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, કેટલીક રોગી અવસ્થામાં, જે કાર્ય થાય છે, તે તંતુરચના ને ઇન્દ્રિયાના જીવનધર્મની આરોગ્ય સ્થિતિનાં સૂચક, અને તે માટે થનાર હોય છે, તે સમજ શિવાય ઉપાય વડે બંધ કરવાં એ કેવળ મૂર્ખપણું કહેવાય.

એકાદ અવયવ રચનામાં ફેરફાર થવાથી તેના વ્યાપારમાં કેટલો ખીગાડ થાય છે, એ નકીપણે કહી શકાતું નથી ; કોઈકોઈ વાર તંતુરચના એટલી બદલાય છે કે, તે, જાતેજ પોતાનો વ્યાપાર કરવામાં નાકાવત થાય છે ; જેમ, ફેફસાંનાં છીદ્રો બગડેલ પદાર્થથી ભરાણાં તો, અથવા હૃદયના પડદા જડા થયા હોય તો, તેની ક્રિયા ચાલુ રહેવાનો અટકાય થાય છે. ખીજું કોઈ કોઈ વાર રચનામાં કહેવા જોગો ફેરફાર ન જણાતાં વિરૂદ્ધ વ્યાપાર થાય છે, એમ જોવામાં આવે છે ; જેમ, હડકાવાના રોગમાં અને ધનુર્વાયુમાં એ માણે ઇન્દ્રિય રચનાના, અને તેની ક્રિયાના ફેરફારમાં ઐક્યને સંબંધ ન હોવાથી રચના-વિકારી, અને વ્યાપારવિકારી, એમ રોગના બે વર્ગ કરેલ છે ; એમ છે તોય ઇન્દ્રિય રચનામાં ફેરફાર થયા સિવાય કોવાનો ખીગાડ થાય છે, કે નહીં, એ માટે હજીસુધી સંશયજ છે હાલના જે શોધ કરવાના ઉપાય છે તેના યોગથી અસંત જણા જે ફેરફાર થાય છે તે સમજવતા નથી. તોપણ હવા, પાણી, પ્રકાશ, અન્ન, અને તે મધ્યેનાં રોગકારી સુક્ષ્મ જંતુનાં ને વનસ્પતીનાં ખીજેકો ઇલાદિ જે જીવનને ઉત્તેજક પદાર્થ છે, તેમાં ફેરફાર થવાથી રચનાનો ખીગાડ થવા સિવાય વ્યાપારમાં ફેરફાર થઈ શકે એમ અનુમાન કરી શકાય. શારીર વ્યાપારવિકારી રોગ હો, અથવા ન હો, પણ તે વ્યાપારનો ખગાડ ઘણા દિવસ હોવાથી રચનાનો પણ ખીગાડ તે સાથે નિઃસંશય થાય છે. આપણી હાલની સ્થિતિ ઉપરથી એ વિશે આપણાથી એટલુંજ કહી શકાય કે, વ્યાપારવિકારી રોગ થાય છે પણ રચનાનાજ ફેરફારથી થાય છે, એમ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી.

પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોને, પ્રતિબંધ કરવાની થોડી બધી કુદરતી શક્તિ હોય છે, અને રોગ થયા પછી તે દુર થવાની કુદરતી મદદ હોય છે, એ

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રંથભાષા ગોંડળ.

વાત આપણે નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. કારણ એ વાતનું જ્ઞાન યથા વિતા આપણને રોગનું જ્ઞાન થવાનું નહીં. પ્રાણિના શરીરમાં એ સંરક્ષક શક્તિ છે એમ પ્રાચીન વખતથીજ લોક માનતા આવેલાં છે. તેને “સ્વાભાવિક ઔષધ શક્તિ” કહે છે. પુરાતની મનુષ્યોને, એ શક્તિ શરીરથી કાંઈ જુદી છે, અને તે શરીર વ્યાપાર ઉપર પોતાની રક્ષક શક્તિ ચલાવે છે, એમ જણાવું હતું ; પરંતુ વાસ્તવિક કહીએ તો તે મૂળખીજની અંશભૂત છે, તેના યોગથી વિષાક થાય છે, અને મૂળપિંડ બનીને તેની રચના પલટાવાથી છેવટ શરીરત્વચ્ચા, ને ઇદ્રિયો (અવયવ) ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં ‘જેકે’ એ શક્તિ સાધારણ છે તોય તે લિંગ લિંગ બાળકમાં નોખનોખા પ્રમાણથી હોય છે. ઉદાહરણ, કાંઈ મનુષ્યો એવાં નજરે પડે છે કે તેને જન્મથીજ કાંઈ ને કાંઈપણ રોગ હોય છે, અને તેને જો એકાદો મોટો રોમ થયો, તો તે મટવાનો સંભવ બહુજ કમ હોય છે. કેટલાંએક મનુષ્યો એવાં જોવામાં આવે છે કે, તેના અંગે પણાંએક રોગોત્પાદક કારણોનો પ્રતિબંધ કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે, ને જો એકાદી વાર તે કારણો બળદાર થઈને, રોગ ઉત્પન્ન થયો તો, તે રોગ સુખસાધ્ય થાય છે. વૈદ્યને અને ખીજાને એ ‘એ’ વર્ગનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. કારણ, જે ઉપાયથી એક વર્ગમાંના પ્રાણિ સાગ્ન થાય છે, તેજ ઉપાયથી ખીજા વર્ગમાંનાં પ્રાણિને દરદ મટવું એક તરફ રહીને ઉલટી ઇજા થાય છે.

શરીરમાં કાંઈ રોગ થયો તો, રોગીને પ્રશ્ન કરીને તે તેના અનુભવ ઉપરથી જે કહે તે ઉપરથી અને મુખ્યત્વે કરી શરીરમાં જે કાંઈ વ્યાપાર (ક્રિયા)નો બિગાડ થયેલો હોય તે ઉપરથી રોગ થયો છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. અમુક રોગમાં જે ઇદ્રિયમાં રોગ થયેલો છે તેની પરીક્ષા સ્પર્શદિથી કરીને તેની આકૃતિમાં અથવા તેની જડાઇ જીજ્ઞાસમાં અથવા ખીજા વાતમાં જે ફેરફાર થયેલ હોય છે તે રોથી કાઢવામાં આવે છે અમુક રોગમાં જે ઇદ્રિયરચનામાં ફેરફાર થયેલ હોય છે તે નાદન અને શ્રવણના યોગથી માહિત થઈએ છીએ.

જે ૩૫ ઉપરથી રોગનું જ્ઞાન થાય છે તેને સાધારણ લાધામાં રોગનાં લક્ષણ કહે છે પરંતુ પરિભાષાની રીતિમાં તેના બે પ્રકાર કરેલા છે. એટલે ચિન્હો અને લક્ષણો. જે રૂપો વેદ ડાકટરોની નજરે પડે છે તેને ચિન્હો અને રોગી જે કહે છે તેને લક્ષણો એ સંજ્ઞા દીધેલ છે ઉદાહરણ સોને એ રોગનું ચિન્હ છે, શ્વેત એ રોગનું લક્ષણ છે, એવાં જો કે આ બે શબ્દોનો ભેદ દેખાડેલ છે, તોય તે વારંવાર ઉપયોગમાં આવતો નથી.

રોગી જીવતો છતાં જે લક્ષણોને ચિન્હો સમજાય છે, તેનો સંબંધ હૃદયોની રચનામાં જે ફેરફાર થાય છે તે સાથે કેવો છે એ રોગી મરવા પછી સમજાય છે. એવા પ્રકારની પરિક્ષાથી પિતૃત શારીરનું જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન અને તે પ્રાણી જીવનું જીતા જે રૂપો નજર પડે છે તેનું જ્ઞાન એને નિદાનશાસ્ત્ર કહે છે.

એ ઉપરથી નિદાનશાસ્ત્રનો ઉપદેશ શરીર વેપારમાં અને હૃદય રચનામાં જે ફેરફારમાં થયાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે ફેરફાર જાણવો તે છે પણ નિદાનમાં એટલીજ વાત છે એમાં નથી. એ ફેરફાર થવામાં ક્યાં કારણો થયા તેનો વિચાર અને જણે કરીને તેનું નિધારણ થાય એવા જે ઉપાય તેનો પણ વિચાર એમાં છે.

આપણે રોગની સ્થિતિ વિશે ચેતસી કરના લાગીએ છીએ એટલે આપણને તે સ્થિતિનું જે રીતથી જ્ઞાન થાય છે.

૧ હી—શરીરના કોઈપણ ભાગમાં રોગ ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તે ભાગનો વિચાર ન કરતાં કેવળ રોગનીજ આપણે માહિતી કરી લઈએ છીએ.

૨ છ—અમુકજ ભાગમાં અથવા અમુક હૃદયમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો તો તે ભાગના અંબેધથી રોગનો વિચાર કરીએ છીએ. ઉદાહરણ, દાદ (વરમ) ફેફસામાં, યકૃતમાં, મગજમાં અથવા કોઈપણ અવયવ અથવા રચનામાં થયો, તે તરફ લક્ષ ન દેતાં કેવળ દાદ (વરમ) વિષેજ આપણે જાણ મેળવી લઈએ છીએ અથવા એકાદ હૃદયમાં કે રચનામાં દાદ થયો તો, તેથી તે હૃદય ઉપર અગર રચનામાં જે ક્રિયા અને છે, ને તેથી જે પરિણામ થાય છે તેનું જ્ઞાન કરી લઈએ છીએ. એ ઉપરથી નિદાનના સાધારણ અને વિશિષ્ટ, એવા જે ભાગ કરેલા છે. તે પ્રમાણે આપણે યોજનાના પણ જે ભાગ કરેલા છે.

સાધારણ નિદાન અને સાધારણ આયુષ્ય યોજના એટલે રોગ-વિશે, ને તેના આયુષ્ય ઉપરના વિશે જે સાધારણ જાણતો સિદ્ધ થયેલી છે, અને જે મતો ગ્રાહ્ય છે, તેનો વિચાર એટલે જે જાણત એકજ રોગને લાગુ હોય છે એમ નહિ, તેપણ રોગના વગને લાગુ હોય છે. અને વિશિષ્ટ નિદાન, ને વિશિષ્ટ ચિકિત્સા, એટલે પૃથક્ પૃથક્ રોગનો ને તેની ચિકિત્સાનો વિચાર.

આ રચના પંચા ભાગમાં સાધારણ આરોગ્ય રક્ષણ વિધિ ; અને બીજામાં વિશિષ્ટ આરોગ્ય રક્ષણ વિધિ ; તેનું ષટ્તુ વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કવ્યામાં આવશે.

પારદ અને આયુર્વેદ મધ્યમાળા માસિક.

આપણા આરોગ્યમાં ખાતી પડવાથી જે રોગ થઈ આવે છે તે વિશે સારરૂપે જિજ્ઞાસુ સમજાયા ; પણ આરોગ્ય એ શું ? તથા તેનાં લક્ષણો કયાં મુખ્ય છે, તે જાણવું ખાતી રહ્યું તે હવે હુંકમાં પ્રથમ કહી પછી તે મેળવવાના રસ્તા વિશે આગળ ચાલીએ.

આરોગ્ય એટલે આપણા મનુષ્યના શરીરમાં પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય તથા અંગ નિર્વિકારી હોય છે અને પોત પોતાના નિયમિત આપાર વગર અગ્યજો કયાં જાય છે, એવી જે શરીરની સ્થિતિ, તેને આરોગ્ય કહે છે. જે અન્નાશય (હોળરી) તથા આંતરડામાં પોતાનું સ્થાન સ્વાભાવિક સામર્થ્ય હોય અને તેમનો આપાર અળ ઉપર સારી રીતે ચાલતો હોય, હૃદય અને તેમની નળીઓ સારી સ્થિતિમાં હોય, તેમાંથી લોહીનું વહેવું બરાબર ચાલતું હોય, દેહમાં આખાં હોય, અને લોહીને બેઠાંએ તેટલો વાંચ થઈ જાય કરવા દેતાં હોય, બેઠાં નિર્વિકાર હોય, અને તેથી સર્વ મનોબાપાર યોગ્ય રીતે ચાલના હોય, તથા જે પસીનો કાઢી નાખવાને તત્કાલામાં સામર્થ્ય હોય, તો આરોગ્યનાં મુખ્ય લક્ષણ મન્યાં એમ જાણવું. સારે કાંઈપણ નહીં તેમજ દુઃખ ભરેલી નિશાનીતો આપણને ભાસ થતો નથી; અને આપણાં નિગેશાં કામ ઉપર લક્ષ દેવાને આપણને સામર્થ્ય રહે છે. એ અવસ્થામાં રહેવું એ મોટામાં મોટું આરોગ્યનું મુખ્ય-લક્ષ છે. અને એથી વિરુદ્ધ અવસ્થામાં રહેવું એ એક ભારે વિપત્તિરૂપ દુઃખ રોગસ્થિતિ છે. પરમ કૃપાળુ જગત્કર્તાએ એવા નિયમ બાંધ્યા છે કે જે આપણે આપણા શરીરની ઇન્દ્રિયો તેમજ અવયવોને કાંઈ નુકસાન ન પોહાવે એમ સંભાળ લઈએ તો તેઓ પોતાના મૂળ નીરોગિપણમાં અચળ રહે, અને તેનું બન્યાથી આપણે આયુષ્યની મુક્ત સુધી આરોગ્ય રહીએ, પણ જે આપણે તેમને નિર્વિકારી રાખવાને સંભાળ ન લઈએ, તો આપણે આરોગ્ય રહેવું મુશ્કેલ છે. ઉદાહરણ, અતિશય ઉપરાઉપર અને વખત વીસા પછી, તેમજ નુકસાન ભરેલો ટાટો ખોરાક ખાધાની ટેવ રાખ્યાથી, અત્યાશયે મુક્કર નુકસાન પહેલે છે. તેમજ મજમૂરની ખજુરા થઈ છતાં તેને દગારી રાખવાથી તેના માગેને નુકસાન પોહોયે છે, તે તેમાંથી આપણને મુત્રાશય કે સફરાં (ત્રિવળી) તેમજ આંતરડાં આદિ શરીરનાં અવયવના-ભાગોમાં નુકસાન પહેલે છે. ઘણા વિચાર, અભ્યાસ તે શીકરથી મનજનો, હૃદયનો, તથા તેના માગેને નુકસાન પહેલે છે. અને બ્યારે તત્કાલા ગમ્ હોય અને તે ઉપર ટાટો પવન લાગે. સારે તેનાં હિદ્દે પૂરાય જાય છે, માટે તેમાંથી પસીનો નીકળી જાય નથી. એ પ્રમાણે આપણામાં જન્મ પડવાથી અથવા કાંઈ સંજોગે કોઈ ફેરફાર થવાથી એક-

હૃદય અવયવ વિકાર પામતા રોગ્ય અથવા તેની ક્રિયામાં અવ્યવસ્થા થવા રોગ્ય થાય છે અને તેનું પરિણામ તેજ રોગ. અને તે રોગ ઘણા વધી પડે છે એટલે ઘણીખરી વાર મૃત્યુ પણ આવે છે ; માટે ખુલ્લું દીમે છે કે, આરોગ્યનું સંવલણ કરવાને આપણે કેટલાએક ધારા પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ એટલે આરોગ્ય વિશેના નિયમોને માનવા જોઈએ. આપણું સ્વાભાવિક બળ તેમજ આરોગ્ય અથવા શરીરમાં રહે એવી રીતે ચાલવાની રેવ આપણે રાખવી એ એક માણસ માનવી કૃત્ય છે.

કેટલાએક ગેગો એધે કિતરે છે. વળી કેટલાએક ઉડવાથી તેમજ સ્પર્શથી થાય છે, એટલે વાયુ મન્દ્રર, મશિકા વિગેરે નેમને એક મનુષ્ય કે પાણી પામેથી જીવન મનુષ્ય કે પ્રાણી પામે લક્ષ બળ છે, અથવા એકજીવ અડવાથી થાય છે. માટે પરિણામ એનું થાય છે કે આ જનના રોગનાં મુળ સાથે જેઓને કામજ સંબંધ નથી એવા ઘણા મનુષ્યોને એ રોગ થાય છે, તથા એવે સર્વ પ્રસંગે જાગિવાળાં મનુષ્યો ગમે જોવાં નિર્દોષ હોય તોપણ તે મનુષ્યની ખુબચુકીજ થાય છે એમ જણવું. માઆપ અથવા વડવાઓને અથવા જીવન પૂર્વજીને એ રોગ અગિયારે થવા હરી. અને પછી તેમને તીધે તેમનાં છોકરાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે લોકો ગીરદી અથવા મોટા મહેલોની સાંકડી અને ખરાબ જગાએ રહે છે, તેમજ નિરોગી અને પુરતો ખોરાક ખાતા નથી, પોતે મન્દ્ર ને સુધ્ધ રહેતા નથી, તથા પોતાના ધ ને સાફ રાખતા નથી, તેઓમાંથી એ જનના રોગ પેદા થાય છે. માટે રૂગટ દીમે છે કે આપણે સર્વ તથા આપણી મનુષ્યજનિને સાર આરોગ્યનું સંરક્ષણ કરવાનાં રોગ્ય સાધનો રોગવાં એ આપણો ધર્મ છે. જે માણસ જનમથી નિરોગી હોય તેની તેની સ્થિતિ જરી રાખવા તીએ કાએલી જાગ્યતો યાદ રાખી તે પ્રમાણે વર્તવાની ઘણી અગત્ય છે.

ઘરની જગ્યા સુકા તથા રવન્દ્ર જોઈએ, તથા તેમાંથી એળી લવા રાત્રિ દિવસ વહેવી જોઈએ, ઘણુંકરી એકવાર તેણે આખે શરીરે નહાવું જોઈએ, દરરોજ સાંક તોવાથી ઓછો, કેરો ખોરાક ન લેવો ; અને એ ઉજી કડીખંધની દ્વ બંદાર રહેતો હોય તો તેમાં ઓઠામાં ઓઠા આક દશ તોલા જીવરૂપ (પ્રાણિજ) ખોરાક જોઈએ, વળી દરરોજ બે ટાણાં એકજ જાનનો ખોરાક ન ખાવો, તેમજ એક ટુંક ઘણી જાનનો પણ ન ખાવો, ને કામ કરી વસ્તુનો ઔણ્ધ વિના ઉપયોગ ન કરવો, કેમકે તે આમા-શ્લેષમાં તેમજ આંતરણમાં અંધરસનું બરોજર પ્રાસપાણું થવું નથી, શરીરનાં

પારદ અને આયુર્વેદ અધ્યાયોગો માસિક.

પ્રત્યેક લાગ ઢીલા, જડ ને નિર્બળ થાય છે, મગજમાં ઝીણું 'રિયાર કરવાનું' સામર્થ્ય નથી રહેતું, નિર્બળ થાય છે, ને આપણી રાતર કાચા પરતરે જેવી થાય છે, શરીર નમળું થઇ, અનેક રોગનાં બીજ રોપાય છે, તેમજ પ્રાણનાશ થાય છે. આંધામાં આંધી અંધી થઇ અને જને તો વધારે વાર ખુદી હવામાં ફરવું શરીર, સંબંધી ને મન સંબંધી કસરત રાખવાને કાંઈપણ ઉદ્યોગ જોઇએ, અને તેમાં દરરોજ ત્રણ પ્રહર ચુગરવા જોઇએ. એ પ્રમાણે માણસ કામે વળગેા હોય તો તેણે પોતાની દુરસદના વખતમાંથી કાંઈક કાળ દરરોજ આનંદકારક ગમનમાં કાઢવો ; બીનાં લુગડાં પહેરીને કઢી એક ક્ષણપણ બેસવું નહીં અથવા જે ઓરડામાં કંડો વાયુ આવતો હોય સાંપણ બેસવું નહીં આડ પહોરમાંથી પાછલા બે પેહોર નિદ્રા લેવી. મનમાં ક્ષણી શીકર ન રાખવાને સંભાળ લેવી જોઇએ, તથા ઓટા લાગ્યથી જે દુઃખ ને દોષગીરી ઉપજે તે ધીરજથી મદન કરવાને યત્ન કરવો જોઇએ. જો એ ધારા પ્રમાણે સંધ્યાં મનુષ્યો પોતાનો નિર્વાહ કરે તો કેટલેક કાળે રોગોનું નામ પૃથ્વી ઉપર થોડુંજ રહે. અને મનુષ્ય જાતિનું સુખ એટલું અધું વધી જાય કે હમણાં તે વિષે આપણાથી કાંઈજ કહપતા થતી નથી.

"અરે ધન્ય આરોગ્ય ? તારી કિંમત મુવર્ણ તથા સંપતિથી ઘણીજ વધતી છે, જીવને તું મોટો કરે છે અને જ્ઞાન મેળવવાને તથા સદ્ગુણની ડચિ તારાથીજ વધે છે. જે મનુષ્ય પાસે તું છે, તેને બીજા કરાતી થોડીજ મરજ છે અને જે માણસ એવું અભાગ્યું છે કે તેની પાસે તું નથી, તે તરસા માટે ને બીજી સર્વ વસ્તુઓને માટે મોહ માંજ રહે છે. આરોગ્ય તથા આયુષ્ય વૃદ્ધિ કરવાનાં મુખ્ય સાધનોમાં મુખ્યત્વે કરીને, મિતાહાર, ખુદ્દો વાયુ, સહેલી મહેનત ને થોડી ચિંતા, એ ચાર વસ્તુઓ છે." અને સ્વચ્છતા એ એવું મુખ્ય સાધન છે.

આવી રીતે આરોગ્ય તથા રોગની, હુંક મૂળતત્ત્વ રૂપે ઉપોદ્ધાતથી સમજણ આપી એથી તે વિષે કાંઈ સમજ પડી ચુકી હશેજ, લેથી તે, ને માટે આગળ યાત્રામાં સુજ પાડવાને સામર્થ્યવાન કરશેજ.

જે વાત આરોગ્ય નાશ પામવાની પેઢાં હોય ને પ્રત્યક્ષ અથવા પરંપરા સંબંધથી આરોગ્યવિનાશક આરોગ્યનો નાશ કરે છે તેને આરોગ્ય વિનાશક કારણો એમ કહે છે. કારણ વિચાર. તેમાં અનેક પ્રકારનાં જઘ્ન્યો અને કાંઈ શક્તિ અથવા ધર્મ હોય

છે ; જેમ—અશુદ્ધ હવા, સૌન્દર્યની ન્યૂનાધિક આહાર, મનમૂલવરોધાદિ, ઉષ્ણતા, શીતતા, અને વિગ્નતા. આરોગ્યનો નાશ અને પ્રેનાં કારણમાં જે સંબંધ છે, તે ક્યારેક ક્યારેક તન્ન ઉપડે હોય છે ; જેમ,—કાંઈ બાહરના અલ્પરૂપ વિગેરે પદાર્થ શરીરમાં પેશીને દાહ (રોગ-વરમ) થાય છે. તે કારણ દુર કર્યાં તો આરોગ્ય સંપાદન કર્યાં પ્રમાણે, કે રાખ્યા પ્રમાણે થાય છે. બીજા ઉદાહરણમાં તેનો સંબંધ એટલો સ્પષ્ટ નથી હોતો, પણ તે વારંવાર અનેક ઉદાહરણમાં જોવાથી માત્ર ધ્યાનમાં આવે છે, અને ક્યારેક ક્યારેક કારણની ક્રિયા એટલી ક્ષણિક હોય છે કે, તે ઉપર નજર પોહોયતી નથી, અને વાસ્તવિક જે કારણો હોય છે તે બીજી વિચોચિત આગતોમાં મળેલાં હોય છે, (જે વાતની ક્રિયા જનતી નથી) ને તે વાતથી તે કારણો જુદાં કરવાં કઠણ પડે છે, અને કાંઈ કાંઈવાર અશક્ય થાય છે.

આરોગ્ય વિનાશક કારણો અંતરંગ અને બહિરંગ એ બેદે કરીને એ પ્રકારનાં છે ; એટલે તે શરીરમાંજ કાંઈ કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે અથવા પ્રગટ થાય છે, કિંવા શરીરની બાહર હોય છે. રક્તમાં કાંઈ અપકારક પદાર્થ (જેનું વિચોજન થયાનું) તેનો અપય (જમાવ) થવો એ અંતરંગ છે, અને ઉષ્ણતા, શીતતા, અશુદ્ધ હવા, વિરૂદ્ધ આહાર, અભિધાતાદિક, અને રસાયન વ્યાપારક, ને સૂક્ષ્મરૂપ જંતુ આદિ એ સર્પમાં કાંઈ બીજાં, એ બહિરંગ કારણોનાં ઉદાહરણો છે. આરોગ્યવિનાશક સર્વ કારણો, કેહેવા એમનું એ કંટાળો ઉપજાવનારી વાત છે. સામાન્યપણે આરોગ્ય વિનાશક કારણો આ પ્રમાણે:—જે યોગથી જીવિત ઉત્તેજનમાં (જેમ,—આહાર, હવા, ઉષ્ણમાન, પ્રકાશ ઇત્યાદિ) ફેરફાર થાય છે, અથવા મનોવિકાર અને મનોદોષ, એના ઘટતા નિયમોમાં વિક્ષ થાય છે ; જે પદાર્થથી કે સૂક્ષ્મ જંતુનિપથી શરીરને પીડા થાય છે ; શરીરના જનતા અવયવ સાથે સચોટ પાતનર રાસાયનિક પદાર્થ ; ઘન, દ્રવ, અથવા સૂક્ષ્મ રોગજીન અને વાયુરૂપી પદાર્થ જે બાહરથી શરીરમાં પેશીને અથવા સ્વાભાવિક ક્રિયાથી શરીરમાં જતપત્ત થઈને સર્વિય (જહેરી) કાર્ય કરે છે તે, ઇત્યાદિ.

આરોગ્યવિનાશક કારણોની ક્રિયા સર્વ મનુષ્ય ઉપર અથવા એક રીત ઉપર નિરંતર સરખી લાગુ થતી નથી, એ વાત ધણા દિવસથી જાણમાં છે ઉદાહરણ; કાંઈ મનુષ્યો થંડીમાં રૂંધ્યાં તો તેમાંથી મુખ્ય એકાદનેજ શરદી-રાગખમ થઈ આવે છે, બીજાને

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રંથમાળા ગોડળ.

અંતર ઈદ્રિય અવયવોમાં દાહ (વરમ) થાય છે, અને બાહ્યનાને કાંઈજ થતું નથી. એ ઉપરથી એવું ઉદ્ધારું દેખાય છે કે, જેને દાહ (હંડી) ની અસર થઈ તે, જેને કાંઈજ થયું નહીં તે કરતાં કાંઈ જુદીજ અવસ્થામાં હોવાં જોઈએ. જે કારણથી એવો ભેદ થયો અથવા હંડીની અસર થવાને લાયક થનારું, તે આરોગ્યવિનાશક કારણો સમજવાં, અને હંડીથી પ્રસક્ત રોગ ઉત્પન્ન થયો એટલે હંડી એ રોગ ઉત્પન્ન કરવાનું ઉત્તેજક કારણ સમજવું. હંડીથી જેને વિકાર થયો તેને એક સરખો થયો નહીં તે રોગ પણ એકજ ઉત્પન્ન થઈ આવ્યો નહીં એ ઉપરથી રોગને પાત્ર થવાને મનુષ્યમાં જુદી જુદી લાયકાત હોય છે; એટલુંજ નહીં, પણ જે ઈદ્રિય અવયવોમાં વિકાર થાય છે તેમાંપણ કાંઈ સ્થાનવિશેષી લાયકાત રોગ લાગુ પડવા જોગ હોય છે, એમ બ્રહ્મ જણાવે આવે છે.

આરોગ્યવિનાશક કારણોની ક્રિયા સમજવા સારૂ શરીરની સ્વાભાવિક રોગપ્રતિબંધક શક્તિ, જે પેશાં કહેલી છે, તે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. સર્વ પ્રાણિના ઈદ્રિય અવયવોની રક્ષક શક્તિ જેને “ સ્વાભાવિક” ઔષધી શક્તિ ” એ પરિભાષામાં સંમાન્ય પેરી છે, તે સર્વ પ્રાણિમાત્રના અંગે રોગનો પ્રતિબંધ કરવાનું એ સામર્થ્ય છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એનાં ઉદાહરણો:—પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા વધીને તેના યોગથી હંડીનું અવયવ કરનાર પરિણામ થતું નથી; આંખમાં રેતીના કણ ગયો તો તે ખુશીને આંસુ આવે છે, તે સાથે તે બહાર નીકળી જાય છે; આઠા અને ઉલટીના યોગથી અન્નમાર્ગના ક્ષોભકારી પદાર્થ નીકળી જાય છે. એ શક્તિ કેટલાંક મનુષ્યોમાં જન્મથીજ કમી હોય છે. એમ હોવાનું કારણ જોતા રજા તો તે તે જાતના માળાપ તરફ હોય છે, અથવા તેના પૂર્વજે તરફ દેખીતું લાગુ પડે છે. જે મનુષ્યમાં એ શક્તિ કમી અથવા વધારે પ્રમાણથી ક્ષીણ થયેલી નથી હોતી એવાં મનુષ્યો થોડાંજ જન્મે છે, એમ માનવાને સારો પુરાવો છે. જન્મકાળે કોઈ બાળક બનવાથી એ શક્તિ દીણ થાય છે એમાં મુખ્ય કાણપણ ઉદાહરણમાં જે કારણોથી એ શક્તિ દીણ થાય છે, તે રોગ કરવાનાં અને આરોગ્યવિનાશક કારણો છે, તે એકમાં વંશપરંપરા હોય છે. બીજામાં જન્મ પછી થાય છે. વંશપરંપરા જે આરોગ્ય વિનાશક કારણો છે, તે બે પ્રકારે કાર્ય કરે છે એમ જણાવો છે:—૧ હું, રોગ પ્રતિબંધક શક્તિ સર્વાંગે ક્ષીણ થાય છે. અને એમ થવાથી તે મનુષ્ય બીજા કરતાં રોગ કરનાર કારણોને વધારે લાયક થાય છે. ૨. બીજા શરીર શરીરોપિ કોઈ ઉપરજ કાંઈ કાર્ય બનવાથી, અવિદ્યુત ધોરણ ક્રિયાથી નોખતોપી ત્વચા અને

શિશ્વ આરોગ્ય રક્ષણશાસ્ત્ર.

છદ્રિય અવયવો યવાની જેની શક્તિ હોય છે, તેવી વિદ્યુત પોષણ ક્રિયાથી કાંઈ અમુકજ રોગ યવાની શક્તિ આવે છે.

૧. જે કારણોથી સાધારણ આરોગ્ય રક્ષક શક્તિ ધીણ થાય છે, તે આ પ્રમાણે:—
રોગને લીધે, ઘડપણથી, સાધારણ ધીણ હોવાને લીધે, ખીજ (ધાતુ)ની ધીણતા-વડે, મા અથવા બાપ અગર બેઉની શક્તિ અને જોમ કમી થઈને સંતતીમા રોગપ્રતિબંધક શક્તિ કમી થાય છે, વખતે એકજ કુળમાં માંહોમાંહી લગ કરવાથી જે સંતતિ થાય છે તેપણ રોગિષ્ઠ થાય છે જનવરોમાં નવીન અને નાદાની જાતિ ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયામાં જોમ થાય છે, તેમ મનુષ્યમાં યવાનો સંલવ છે, પરંતુ એ બાબતની ખીજ ખાતરી કરવાની છે. એવી કાષ્ઠ જાતિ છે (જોમ,—હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાન કે પારસી) તેમાં માંહોમાંહી લગ કરે છે, તોય તેથી જે અરાબ પરિણામ યવાનું કહેયું છે તે થતું હોય એમ બહુ જોવામાં આવતું નથી.

૨. કાંઈ અમુકજ રોગની જેને વંશપરંપરા લાયકાત હોય છે, તે ધણું કરીને મા અથવા બાપથી યનારા હોય છે, ઉદાહરણ, પાંડુરોગ, ગાઉટ અને રક્તજ મૂર્છા, ઇલાદિ. એવા રોગ જે મનુષ્યને અંગે પેદા થઈ આવે છે તે તેના પેદા કરનારાનેજ હોવા જોઈએ એમ નથી, વચમાં એક પેઢી જઈને ત્રીજી પેઢીએ પણ એ રોગ થાય છે.

વંશપરંપરાના રોગ જન્મથીજ અથવા જન્મ પછી તર્તજ થાય છે એમ નથી. તેમાંના થોડા રોગ વર્ણ્ય કરીને બાકીના મધ્ય વયમાં અથવા ઘડપણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવાને કાંઈ નિયમો છે એમ નથી. સાવંદેહિકે વિકારનું એકથી બીજે જતું એ સ્થાનિક વિકાર કરતાં વધારે હોય છે, અને આધાત્મિક વિકાર હોય છે તેનું મુદ્દલ એકથી બીજે જતું થતું નથી.

એ ઉપરથી આરોગ્યવિનાશક કારણોના બે વર્ગ થાય છે. એક વર્ગમાંનાં કારણો પ્રલક્ષ રોગોત્પાદક થતાં નથી, પરંતુ શરીરમાંના એક, અનેક, અથવા સર્વ વ્યાપાર (ક્રિયા) એવી રીતે બદલાય છે કે, તેણે કરીને શરીર પ્રલક્ષ રોગ ઉત્પન્ન કરવાને લાયક કારણોની ક્રિયાને પાત્ર થાય છે. બીજા વર્ગમાંના કારણો રોગને પ્રલક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ ધણું કરીને શરીરની તૃપ્તિ અને છદ્રિય અવયવના ધર્મમાં અને શુચિત્સૂચક વ્યાપારમાં, ખીજ કાંઈ કારણોની અવ્યવસ્થા થઈને તેની ક્રિયામાં અટકાવ કરવાની શક્તિ કમી થવા સિવાય અથવા તેના વ્યાપારમાં લાયકાત ક્યાં સિવાય, એનામાં પ્રલક્ષ રોગ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય આવતું નથી.

[અપૂર્વ.]

પોરદ અને આયુર્વેદ મંથમાળા માસિક - ગાંડળ.

ઉપલસરી, ત્રાંપમાલુનો ઉકાળો, જેળ નાખી પાવાથી વાયુનો તાવ મટે. કારવીસપ્તક, કોર્મોછુર, લીંડીપીપર, ધરાખ, નગોડનાં જી, ગરણીનાં મૂળ, અતિવિપની કળા, ગોળ સાથે વાયુજ્વરમાં આપવો. નાગરસપ્તક સુંક, સુખડ, ખડકલીયો, મોંચ, વાળો, કાળો વાળો, એનો ઉકાળો ઠંડા પાટી પાવાથી પિત્ત-ગરમીનો તાવ ઉતારે. નિગંધપદ્મવરજ-લીંબડાનાં કુંપળીયાંને છાંયે સુકાવી ભુકા કરી સખવો. અર્ધો તોલો ભુકા મધમાં ચઢાડવાથી કફજ્વર મટે. ત્રિકુળાશૂત ગોટી હરડે, બેડાં, આમળાનો ઉકાળો, સાંકર નાખી પાવાથી તાવની બળતરા મટે. માલતીયોગ રતાંજળા ઓરસીયાપર ઘસીને બા તોલો કદક લઈ તેમાં અમેલીનાં પાનનો રસ તોલો ૨ નાખી પાવાથી તરીયો તાવ અટકે. ગુડ્ડી-યોગ ગજો તોલો ૧, વાળો તોલો ૧ પાણીમાં જારીક વાટી હુમદી કરી તેમાં ૧૦ તોલા પાણી અને અમેલીનાં પાનનો રસ ૨૫ તોલા મેળવી કપડે ગાળી પાવાથી ગરમીનો તાવ અને તરીયો તાવ મટે. કડક-ધુન્ન યોગ મણીમાં બોરની બોરડીનાં ૪૦ તોલા પાનને કચરી તેમાં ૮૦ તોલા પાણી નાખી તાની રવાછયે વલોવવાથી શીણુ વળે તે બળતરા સાથેનાં તાવ-દાદ-જ્વરમાં ચોપડું આરામ થાય. મહુર્હુ યોગ ઘસેલી સુખડમાં ચમારદુપલીનાં પાનનાં ઉપર પ્રમાણે શીણુ કાઢી સાથે ચોપડવાથી દાદજ્વર મટે. ફળત્રિકાદિ કંધાય ત્રિકુળા, ગજો, પડવળ, અરડૂસી, નગોડ, કપુરી મધુરી આ ઉકાળો મધ સાથે પાવાથી કફ-શરદી-નો તાવ ઉતારે. દશમૂળનો કવાય મધ સાથે પાવાથી કફજ્વર મટે. કૃષ્ણાજઠાપચક પીપરીમૂળ, કરીયાતું, ગરમાળાનો જોળ, હરડે, મોચ એનો ઉકાળો ચળ નીકળતું દોષ તેના કષ વાયુનાં બે દોષના તાવને મટાડે તથા ભુખ લગાડે ખોરાક પચાવે. પુનર્નવા-યોગ સાંઠાડીનું મૂળ ધાવણા બાળકના મૂત્રમાં ઘસી મધ સાકર મેળવી પાવાથી વાયુ અને લોહીના ઉપદ્રવવાંજો ગરમીનો તાવ ઉતારે. આરગ્નધસપ્તક ગરમાળો, હળદર, દાર-હળદર, મોચ, કરિયાતું, જેઠીમધનું મૂળ, પડવળનો કાઠો વાવ પિત્તના તાવને ઉતારે. પટોલચતુષ્ક પાંચેળ, કડક, લીંબડાની અંતરજાલ, હરડે એનો કાઠો કષ્પિત જ્વરને ઉતારે. આઠકૃપાદિ કંધાય અરડૂસી, સુંક, પડવળ, ત્રિકુળાનો ઉકાળો મધ નાખી પાવાથી કંધ પિત્ત જ્વર મટે. કટુત્રિકાદિ યોગ સુંક, પીપર, મરી, ગજો, વાળો, છૂં, એનો કાઠો મંધ સાકર સાથે આપવાથી ટાડીયો તાવ ઉતારે. સાકર સાથે વાળાનું પાણી પાવાથી અથવા કડી ગલકીનું ફળ પાવડીબાર વાટી પાવાથી બધા તાવ ઉતારે. શીતજ્વરહરનસ્ય અધેડાનાં પાન, સીંધાલુણ, તીખાં, કાચજળ, જેઠીમધનું મૂળ સરખે બાગે લઈ ખાંડી કપડે ચાળી, ઘોડીનું મૂત્ર અને કુંવારી કન્યાના મૂત્રમાં એકેક વાર પલાળી સુકાવી કપડે

ચાળી રાખવું. દાદીયા તાવમાં તથા બીજા તાવમાં બગરની પેઠે સુધાગ્રાથી તે તાવ ઉતરે. એ નરપં અથેડાના પાનના રસમાં મેળી નાકમાં ટીપાં નાખ્યાં હોય તો દાદીયોં તાવ અને આંખનાં દરદ મટે. પુનર્નિવાપયક સાદોડીનાં મૂળ, ગળો, મોથ, ગરમાળો, સુગળ એનો કયાંય તરીયા તાવને ઉતારે તુતીધહર ધોગ બે આની લાર મીઠું, એક-વિશ તીખાના દાણા, એકવીશ અથેડાનાં પાન જ્યાં ચાવી જવાથી તરીયો તાવ ઉતરે. ભુંગરાજ્યોગ ભાંગરાનુ મૂળ સનિવારે નોતરી રવિવારે લઘુ આપવું સુતરના દોરાથી હાથે બાંધવાથી તરીયો તાવ ઉતરે. શ્રીપુષ્પધોગ ધોળા ધૂતના સરપંખાનું મૂળ રવિવારે લઘુ આવી ડાબે હાથે બાંધવું ગતે આવતો તાવ ઉતરે. ઉચ્ચકંટક ધોગ ઉંઠકંટાનું મૂળ ચોખાના ધોણુ સાથે વાટી પાવાથી લેહીના વિકારથી થયેલો તાવ ઉતરે સર્વજંબરનિખલિણી ગોળી હરડે, બેઝાં, આમળાં, સુંક, પીપર, મરી, ચિત્રો, લીંડી પીપર, વાળો, પંચગવ્ય, મોથ, લારંગી, ખડસડીયાં, પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, વઠનાગ ૨ તોલા સાથે ખાંડી કપડે ચાળી ૩ ત્રણ રતિભારની ગોળી પાણીથી કરવી. એકાંતરો, છાંજીનર, વિંમળનર, રાત્રિનર તથા બીજા તાવમાં સવાર સાંજ બન્ને કે ત્રણ ત્રણ ગોળી દુધ સાથે આપવી. રસભૈરવ પારદ ૪ તોલા, ગંધક ૮ તોલા, ઉપતસરી, સુંક, પીપર, મરી, ઉપલેટ, ધોળા વાળાના મૂળ, વઠ, એળીયો, પ્રત્યેક ૪ ચાર તોલા લઘુ કપડાનું ચૂર્ણ કરી અરણીના પાન, નાગરવેલના પાન અને આદુ પ્રત્યેકના રસમાં એક એક દિવસ છુંડી મુકાવી કપડે ચાળી શીશીમાં જરવો. માત્રા ૩ થી ૬ રતિ ખાર સવારે તથા સાંજે દશ મરીના દાણા સાથે પાણીથી આપવો. મુદતીયા, દાદીપા તથા નહીં દેખી શકાય એવા છાણુ જાંતુઓથી થતારા તાવ મટે. શુદ્ધમવટી રસોડામાં વળી સાથે કે લીટી ઉગર જે ધુંગરાં જામેલો હોય એ તે ત્રણ કપડ ચાળી પછી તે પત્રજે એટલું આકડાવું દુધ ગોળવી મગ જેવડી ગોળી કરવી. સવાર સાંજ બંને ગોળી દંડ પાણીથી ખવરાવવી મગનું એસમણ વગેરે હળવો ખંનક આપવો તો દાદીતાવ મટે. અમિદીપન ચૂર્ણ ચવક, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચીત્રો, સુંક સરખે લાગે ખાંડવાં ૪ થી ૮ વાલ ચૂર્ણ પાણી સાથે આપવું અથવા એટલું પંચકોળ પલુ પાણી સાથે આપવું. તારને લીધે ભુખ મંદ પડી ગધ હોય તે જગૃન થાય. સન્નિપાત જ્યરત્ર, કપાય ધમાસો, દેવડાંચરી, કંક, પડવળ, અરડાશીંગી, કચુરો, પુષ્કરમૂળ અને દસમૂળ સરખે લાગે ખાંડવાં. દાઢ પલુ પ્રકારના સન્નિપાતમાં પાવો. સન્નિપાતકુલાન્તક રસ પોરદ તોલા ૪, ગંધક તોલા ૮, ચિત્રો, વાવડીગ, સિંધાતુલુ, સુંક, પ્રત્યેક બન્ને તોલા, વઠનાગ ૮ તોલા નગોડના

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રંથમાળા, માસિક-ગોળ.

પાનના રસમાં પલાળી એક માસની દાંડળીમાં નાખી ચુકે ચક્રવર્તુ. બધું પ્રવાહી બળી
 બધ એટલે નગોડના રસની લાવના દ્રઢ તકે સુકાવી જારીક, લુકો કરવો. મોવા ૪ થી
 ૬ રતિ નવશેકા પાણી સાથે આપવો. બધા સન્નિપાત, ન્યુમેનિયા મટે. કૃષ્ણસેષ રસ
 પારદ ૮ તોલા, ગંધક ૮ તોલા, કળગારી, અરીષ્ટ, કસોદરાની છાસ પ્રત્યેક સોળ સોળ
 તોલા લખ સાથે મેળવી કાળા ધતુરાના રસમાં ૩ દિવસ ઘુટવો. ૩ રતિ ભાદની ગોળી
 વાળી સુકાવી યીચી ભરવી બધંકર સન્નિપાત, ન્યુમેનિયા, શરીર દાદુ પડી ગયું હોય,
 બકવાદ હોય, બળામાં કફ ધરધર બોલવો હોય તેમાં ઘણું સાફ કામ કરે છે. માવા ૮
 થી ૬ ગોળી આદુ રસ અને મધ સાથે અથવા એકલા ઉના પાણી સાથે આપવી સંધો-
 જવરેથી ગુડી પારદ, ગંધક, પ્રત્યેક ૮ આઠ તોલા, મળોનો કડવો ધન, મનથીંગ, વજનાગ,
 ગરણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ, પ્રત્યેક ૧૬ સોળ તોલા, ત્રિકટુ, આંકાલ, કુકબેશ પ્રત્યેક. ૨૪
 ચોવીસ તોલા ખાંડી જારીક કરી સરગવાનાં પાનનાં રસમાં પલાળી ૩ રતિભારની ગોળી
 વાળવી. ૪ થી ૮ ગોળીનો લુકો કરી તેમાં વાસ ૧ કપુર મેળવી પાણી સાથે આપવાથી
 એકાંતરા લગેરે તાવને ઉત્તાવળે ઉતારે છે. સન્નિપાતોશન વડી પારદ, ગંધક, મંદૂર
 ભસ્મ પ્રત્યેક ૪ ચાર તોલા, વજનાગ ૧૨ તોલા બધાં ખાંડી આદુ, ભાંગરો, ખીન્નેર,
 અરણી, નગોડ, પ્રત્યેકના રસની અકેક લાવના આપી ૭ રતિભારની ગોળી વાળવી. બધાં
 સન્નિપાત-ન્યુમેનિયામાં અવાય. મરગી જણાવ તો ટાઢા પાણીમાં ઘોડું કપુર નાખી પાતું.
 પથ્થમાં સાકરવાળું દુધ આપવું. સન્નિપાત મટે તે વખતે ઘણાને કાનના મૂળમાં સોળો
 ધાપ છે તે કચુંક કહેવાય છે. છિલાદિ કપાય મળો, મેલ, બેડી ભોરીમણીનું પંચાંગ,
 અંદરજવ, કાળીવાઢ, વાળો, અરુણી આનો ઉકાળો પાણી સન્નિપાત જવરનો કણુશાય
 મટે છે. શિશુસેષ સરગવાના મૂળની છાસ તોલા ૧૦માં એક તોલા સાજીબાર નાખી
 સુરકામાં વડી ચોપડવાથી કણુશાય મટે. તે ઉકાળે જળાથી લોડી કડાવવાથી પણ
 આરામ થાય. જળો મુકાયા પડી હતું વી ઘોડું પીરાવવું. રાજકરોગ રોધનો બુકો
 સવાર સાંજ બન્ને આની બાર ટાઢા પાણી સાથે પાવાથી તાવને લખ જીખ મંદ હોય,
 બરલ વધી હોય, વાસુ ગોટાનો ઉપદ્રવ જણાવો હોય, પેટમાં છવડા થવા હોય એ બધું
 મરી બધ. કૃમિમૂળ ચૂર્ણ નસોનર, ત્રિકળા, ત્રિકટુ, કથો, દંદજવ, વજ સમભાગે ખાંડવું
 ગોમૂત સાથે પાવાથી કૃમિ મટે. વિડંગાદિ ચૂર્ણ વાવડીંગ, સિંધાલુણું, જવખાર, હરડે
 સમભાગે ખાંડવાં; ૦ તોલો ચૂર્ણ છાસ કે ગોમૂત સાથે આપવું છવડા મટે. અબાદિય
 કાળા કે લાલ ડાળા યજ બધ, જાતીમાં ગળ નિકળે, મંજા જતી રહે, શ્વાસ યજ આવે,

ગંગોમા કકનું જાણુ ચડે, આંખ, કાન, નાક અન્નિ ઉદ્દેયુતા દેવતા ઉદરા માટે, દેવાડા
 ઉભા યથ જાણ તે તારનો કે મજિષ્ઠાનો દરગી મચે નહીં. સાંધ્ય ખેગક માગે, પ્ર-
 સેવો વળે, હીકુ આવે, હોમમાં મરો મુતરી જાણ (પાકે), પોતાનું માથું દરવખત ખાજે, બ્ર-
 બ્રમાં અવયવો અને ઇન્દ્રિય સાગી દેખાય, મુશ્કી ઉડી જાણ તે માગસને તા. ઉતરવા
 આવે. કે ઉતરી ગયો એમ અમજનું (૨૬૬ ૩૩૭)

અતિમાર મંગ્રહર્ણો અર્થઃ ત્રિકલિસા--આડા મરદા હુમ્મના ઉપાય.

જલાતિવક્રીડનતો મયેન કોષેન સૌરાદય દેવતથ ।

વિરુદ્ધભોજ્યાત્ કૃમિતાપ્યર્જીર્ણાન્નૃણામતીમારહ્જા ભવતિ ॥

પિતાકુળ મરણ ચ વફાન્ડીન વફાન્વિતમ । વાનાદ્વલ મનદ્વ ચ ત્રિદોષાત્માયતે ત્રિભિ ॥

પ્રત્યક્ષમપ્યતીમારમય મ્મભયેષ તુ । વિના, ભોજન્ય તદમ્ય ગર્ભિણ્યા ચાલકમ્ય ચ ॥

સ્તમનાદ્વહૃદો ગેયા વલિન મભવતિ િ । ચલદ્વદ્વશાદીનામન્મભાન્વતન ભવત ॥

નામરાતિવિવાતાભુનિષ્કામૃતક્લ્પકૈ । મર્ગગ્વરણ કથ મર્ગતીમારનાશને ॥

જાજામણ્હેન યુષ્ઠેન યજાગ્વા તનુરાચરેત્ । ઝવરાનિમારહરદ્યે સાધિતેન મિશ્વર ॥

ત્રિપા મવિશ્વા મમયત્યુર્દર્શ મમાત્મિણો મ્નદ્વન્યતિદીપ્તિવારિણી ।

ધનો મુદ્ધચિ મ્નજ મિગતા મિવોપય વાલકમુશ્કકદગે ॥

ત્તે વપાયા વિહિતાતિમાર મગોણિન મગ્વરમાણુ મ્ન્યાત ॥

વિશ્વામયાદિપ્રરદ્યામ્યુવાદ્વશુકાવૈષા વધિત વપાય ।

પીતા જયદ્વાતભવાતિમાર મોનાદ્વશુક શુદ્ધલમાણુ ॥

મદાર્કેગ મારિજલાપ્રયત્રીનૃર્ણ મપુક્ષીરયુત મરાણામ ।

પિનાતિમાર મમયત્યુર્દર્શ જલ યથા પ્રજ્વલિત હુતાગમ ॥

દરીતર્કારામટમૂકેર્ગીમિન્ધુત્થમીવર્વલશુકકન્દા- ।

ચૂર્ણ મ્નેનાગિમિરેણ પીત શ્લેન્માનિમાર મમયત્યુર્દર્શમ ॥

જલ મગેન્ન મદ્વગવરમનાપયામિ મહિત કથિત્વા ।

પિવેદતીમારગદ મશ્કલે પિત્તોદ્ભવ દાહમમન્વિતે ચ ॥

શર્કરા દાડિમ પથ્યા દ્વચક પિરિમલિસા । પ્પામપ્રિવર ચૂર્ણમતીમારહર પમ ॥

वातारिमूलेन्द्रयवानयानिर्गुधेन तुल्यं सलिलं कथित्वा ।

पीतं सुगीतं मधुना विमिश्रं ज्वरातिमारस्य हरं वदन्ति ॥

भक्षीरवक्षीस्वरसः सुतप्तः समापचूर्णः पलमावगीतः ।

हस्तलनीसारमतिप्रहृष्टं शुंठीसितापिप्पलियुक् ममस्तम् ॥

चञ्चूलपत्राणि जलेन पिष्ट्वा पिबेदतीमारविनाशनाय ।

मुस्ताकुटेलात्योषणनागराणि प्रसूतनीसारनिवारणानि ॥

अंकेष्टमूलं परिप्लव्य यत्नात्पुष्यांशुमाकं हथिगतिमारं ।

वासमर्दकजं मूलं पिष्ट्वा तंदुलवारिणा । अनिमारगदे देयं व्याघ्रीविल्वप्रमायुतम् ॥

प्रपचेत्तर्पिषा पच्यतां लेहपात्रेति यत्नतः । शिशिरा मा प्रदातव्या अतिमारिणि दुर्बले ॥

कुटजत्वक्कुलविल्वं जलेन सह पेशयेत् । क्षिप्त्वा चातिविषाचूर्णं पाययेदतिमारिणम् ॥

भृंगराजरसो दध्ना सहतीसारनाशनः । धतूरजरसः पीता मधुना सर्वजं हन्ति ॥

अरतुषल्कलहल्कजपिण्डी वातनाशनमुष्णनिषेधा ।

मृत्स्नयोपरि सुलेपितश्छाक्षीरवन्दिहारिपाचिता शुभा ॥

स्वरस आशुहरत्यतिमारं शीतलः सप्तधुतर्करमिश्रः ।

समुदशालमुपद्रवयुक्तं सवमिदाहृतुपाहथिराक्षम् ॥

कुटजत्वक्विषावासान्यमोधत्वग्द्वयं कृकाः । मूत्रमूर्च्छां हृत् सर्वं जटारमिविवर्धनम् ॥

ग्रहणीं निगृहेदांशु वातपित्तफोद्भवाम् । मरिचस्य भाग एकधत्वारः कुटजस्य च ॥

दिभागं भागरं आद्यं सर्पमेकत्र धृम्येत् । द्विशुणेन गुडेनास्य वटिकाः कल्पयेद् बुधः ॥

दशगोमूत्रः प्रदातव्या ग्रहण्यां तरुमंयुताः । पीतास्तंदुलतोयेन वक्त्रधूमूलमंयुताः ॥

अनिमारं हरन्त्याशु दुर्धरं ग्रहणीगदम् । रक्ताग्निमां गदं घोरं रक्तापित्तं च सर्वजम् ॥

छिन्नोद्भवांशुपरमेदजभंगुराभिः क्रापीकृतं च सलिलं ग्रहणीगदघ्नम् ।

धान्याजमोदजलभेषजबालविल्वचूर्णं ज्वरेद् ग्रहणिकामतिमारगमम् ॥

पारदं शुद्धगंधं च विजया सूर्यवादरात् । रसेः समर्दयेयन्नात्ततः शंखोदं क्षिपेत् ॥

शंखं तं सुधया लिप्त्वा शुष्कं मडि विषाचयेत् । अजाजोयुगलेनाथ दद्यादौषधवदकम् ॥

शलाग्रिमांशुगुल्मेषु ग्रहण्यामदवौ भ्रमे । कुटकं चिवहं निक्ताब्ध्यापाच्यगिरिमल्लिका ॥

चूर्णं तक्रयुतं हन्त्याद्ग्रहणीशोफकमलाः ।

वृद्धस्य शनकरपादमुखस्य जंतोर्गन्धानलस्य विविधग्रहणीयुतस्य ।

मन्त्रेणो गन्धलस्य हतम्बरस्य कार्या क्रिया न विवृणोः स्यभोर्पिभिध ॥

मिन्धूत्यङ्गाघनधानीना मय्यङ्गजोभिर्निषचद्धि तावद् । लेहस्तमागच्छति यावदेव ॥

सुशीतल क्षोद्रयुतानिमार लहो हृदयमया विषङ्गम् ।

सखदन वा घट्णमय प्रवाहिना च ग्रहणीं चित्तत्थाम् ॥

अर्शामि मय्यग्निलय प्रयाति पापानि विष्णोरिव चिन्तनेन ॥

चतुर्गुण धूतम् सविन्वा तीक्ष्ण नदर्धेन रसार्थमस्य ।

रपित्थतोयैश्चणकप्रमाण गुटी ग्रहण्या मलिलेन युक्ता ॥

शृङ्गेरप्रतिविषावित्त्वोचरमेन च । भुजगयल्या गुटिका सर्वातीसारनामिनी ॥

सिङ्ग चन्द्रयन्त्र शुभा पश्येया चूर्ममापिरत् । पत्रमा यानर मय्यङ्ग वार्तात्था ग्रहणीं जयेत् ॥

निकन्दवीचनशोटचभगुराभि पश्यारसाजनमहोपघातकीभि ।

काया हेतुगुदगुल्मतिप्रवृद्ध पित्तोद्भूत बहुविध ग्रहणीगद च ॥

हरीतरीपिप्पलिरन्दिश्वार्ज्व जयेत्तत्कनिपीतमैरम् ।

तन्नेन विधा मिल केवला वा सध्मन्मशला ग्रहणीं निहन्ति ॥

मूत्रग्रहाय निधिर वपुरमितादे द्विवापि च अमनमनस्वी दाह ।

एतानि यस्य युगपद्वपुःश्रवनि नून प्रयाति यममर्द्धमनि स्रोतिमारी ॥

विना पुगीय पत्रनप्रगति प्रवर्तते मूत्रमहच्छ्वारम् ।

अग्न पटुत्वं मृदुतोदरस्य स्याद्यस्य तस्येव गतोतिमार ॥

बन्धिमादोहविस्मरणा शोषालम्यरक्षय । स्रष्टुमृद्य मृद्य स्रष्टुणीं त विदुर्धुषा ॥

गुदमध्ये बहिर्वापि भवति चर्मशीलता । अर्शास्त्युक्तानि तान्येव सक्षेपोन्यत्र विस्मर ॥

यानाद्रोष रक्तान्द्रोष पित्ताद्रक्ष सवेद्वहु । मत्रिपाते मत्रिपाते सर्वदोषकराणि च ॥

पतगरीतानि विमर्ग सम्बद् मुगपयोभिर्गुटिका विधेया ।

ममेविता मा विनिहति नूनमर्शापि क्षातोत्तचणमभवानि ।

काय पुनर्गमविगलितय सोषर्वन्धाररिडेन्द्रेव ॥

धान्याजमेदादाडीमलोपभ्रष्टास्तु पालिना । त्रिपला शर्करा दया कपित्थ तुचतुष्पलम् ॥

ह्रियगवीयेन मम तिलाना चूर्ण युतं शर्करया निहन्त्यात् ।

अर्शासि दुष्णन्यपि पित्तनानि टिनेग्नत्पैथ विरतनानि ॥

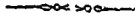
अश्वत्थस्य सप्तय मिद्धशोषसमुद्भूतम् । मूल पीत जवेदोर्गदमाशु मुदुम्तरम् ॥

केरलाज्जामपांथ भुञ्जे य शोषिपाप्शुना । तस्यार्शासि क्षय याति यथापान्यर्वनाद्रे ॥

द्रव्य रस ममर्लि सुदृढ विमर्ष गविष्पल्लु द्विगुणलोहजोयिमिश्रम् ।

પારદઃ અને આયુર્વેદ મન્થમાળા, માસિક—ગોંડળ.

તાવત્પચેદ્દશવતિ લોહમયે ચ ચાવન્છાળે ક્ષિપંચ કદલીદલયુગ્મમધ્યે ॥
 જાતો રસઃ પર્પટિકામિધાનઃ સમસ્તદુર્નામકરોગહારી ।
 સંસેવિતો ઘણ્ણવતુષ્કમાત્રમાર્તસ્ય પુંસસ્તગુણદિકારી ॥
 રસગગનકણુલ્લે લોહગંધો ચ સર્વં કમવિધિપરિશુષ્કં લોહપાત્રે ધર્ણેષુ ।
 ધવલકુમુમવલ્લ્યાઃ પાચયિત્વા દ્રવેસ્તદ્વિપજલસહિતં તન્મર્દયેચામપાદમ્ ॥
 સિતવસુવસુપધ્યાન્યૂપનાક્ષામલાનાં દિવસયુગલમેતદ્ભાવયેન્ચાતિયત્નાત્ ।
 સ જયતિ કિલ પુંસથાસાં રેગમુગ્રં દિવસયુગલયુગલમેતત્સેવતો વહમાત્રમ્ ॥
 તિલાભયારુપ્કરનાગરેણ ગુહેન યુષ્કેન નિસેવતે યઃ ।
 દુર્નામપાંદુરકાસગુલ્મજ્વરાદિરોગા ન ભવતિ તસ્ય ॥
 તિલામિશ્રબ્યોપવિઙ્ગપધ્યાચૂર્ણં ગુહેનામ જયેત્સમસ્તાન્ ।
 દુર્નામકાન્પાણ્ડુગદાન્ શૂનીંશ્ચ કાસામિસાદજ્વરગુલ્મરોગાન્ ॥
 જ્વરાતિસારો વમિરંગસાદો ગુદપ્રપાકઃ શ્વપથુઃ શારીરે ।
 હૃદ્ગુલ્મનુષ્ણા હૃદચિદ્ધ યસ્ય સાંસૌંવિકારી વિજહાતિ જીવમ્ ॥ (૩૩૩-૩૧૦)

પાણીમાં બહુ ન્હાવાથી, બપોથી, કોપથી, શોકથી, વાયુ, પિત્ત, કફના ઉપદ્રવથી, પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ અને ઋતુને અનુસરતો ખોરાક નહીં લેવાથી, જીવડાના ઉપદ્રવથી, અજીર્ણથી ઝાડાનું દરદ થાય. ગરમીના ઝાડા હોય તો ગરમ લોહીવાળો હોય, શરદીનાં હોયતો કફ અને આમ સાથે ઝાડા ઉતરે, વાયુના કોપથી રક્ષ અને શમ્દ સાથે ઉતરે. ત્રિદોષના કોપથી મિશ્ર લક્ષણુ જણાય. ઝાડા સખત થતો હોય છતાં પકવ ન થયો હોય લાંસુધી રતંલક-અરીજી, જેવી દવા આપવી નહીં. પણ ઝાડાનો દરદી દુષ્ણો હોય, સગર્ભા સ્ત્રી હોય, બાળક હોય તો રતંલનની દવા આપવી. અજીર્ણને મોણસને ઝાડા અપકવ હોય અને અટકાવે તો અનેક ઉપદ્રવ થાય છે અને નળના મોણસને નહીં અટકાવવાથી મરણુ નિપજે છે.

શુઠીપટ્ટક કપાય મુંક, અતિવિપની કળી, અરડુસીનાં પાન, કરીયાતું, ગળો, કઝા-હાલ, સમભાગે ખાંડાં આનો ઉકાળો તાવ સાથેના કે તાવ પિનાના ઝાડાને મટાડે.

૧ ઉકાળા માટે ભુકા ૧ તોલો, પાણી ૩૦ તોલા, જા તોલા રહે એટલે ગળી શીંરીમાં નાખી તેમાં મધ ૧ તોલો મેળવી દિવસમાં બે-કે ત્રણ વખત એકઠું અથવા બીજી કાષ્ટ દવા સાથે આપવું. આ ક્રમ જ્યાં ઉકાળામાં સમજવો. ભુકાથી ૩૦ ગણું પાણી મુકવું અને ચોથા ભાગતું રાખવું.

પ્રમેદમાં આપવી. મેદુનાશન ચૂર્ણ રીંદામળી, દળદર, દારૂદળદર, ભોંઆમલી, બધાં તાળ સમભાગે ત્રણ ખાંડનાં ના થી નાં તેલો ચૂર્ણ પાણીથી આપવું. બધા પ્રમેદ મટે. મેદુદોરિ ચૂર્ણ પાણી, છર, ચાછર, સમભાગે ખાંડનાં. ના થી નાં તેલો ચૂર્ણ પાણી સાથે બધા પ્રમેદમાં, પિત્તના વિકારમાં, મોતી ગંધમાં, અરિયામાં આપવું. તિલ-યોગ ૪ તોલા કાળા તલ સવારમાં ખાવાથી પેશાબ થશે અતો હોય તો અટકે. દળદર અને દારૂદળદરનું સરખે ભાગે કરેલું ચૂર્ણ નાં તેલો તલના તેલમાં ચારી ઉપર ૬૦ પાણી પાવાથી પ્રમેદ મટે. પ્રમેદદારી લોહ દરડે, બેઝાં, આમળાં, પીપરીમળ, ચીત્રા, મુંડ, પીપર, મરી, તમાલપત્ર, નામદેશર, મોષ, તજ, એલચી, ચવક, અમરવેલ, વજ, કૌચાં, શાદાછર, આમલીના કાતરા, ધોળા મુસળી, વાવડીમ, મીઠું, દાડમ, અજમા, ચગના, આમોષ, સુવર્ણમશિકાબરમ પ્રત્યેક ૪ ચાર તોલા, લોહબરમ ૨૦ તોલા બધાં સથે ગેગરી પછી ભાંગરો, સાકર, ધરાખ, આમળાં, સુક પ્રત્યેકની અર્ધેક ભાવના ૬૪ ૪ રતીભારની ગોળા વાળી હાથે - મુકાચરી. માત્રા ૨ થી ૪ ગોળા શીયાળામાં રથી ૪ વાવ ગોળાનું સત્ત્વ અને અર્ધાં તોલા ઘી સાથે ; ચોમાસામાં તુલસીના રસ સાથે અને ઉનાળામાં સાકર સાથે આપવી. પ્રમેદના દરદીએ ચિકાસા વિનાના પદાર્થો ચોળા વગેરે શ્વેદન આપવું જરૂર છે—સવારમાં ઉઠીને ૬૦ પાણી ઇચ્છા પ્રમાણે પીયે અને રાત્રે મુતી વખતે નાં તેલો દરડે પાણીથી દરડે તો પ્રમેદનો રોગ મટી જાય. વીર્યસ્રાવ (શુક્રમેદ) માં મધ સાથે, મધુમેદમાં મીઠીપાવગના બેઆનીભાર ભુક્કા સાથે, રક્તમેદ-લોહીના તથા બળ-તરાવાળા પ્રમેદમાં મુંદીની અંતરજાડના રસ સાથે અથવા હીરાભોજ વાલ ૧ મેગબેલા બીયાનાં ઉકાળા સાથે બંગબરમ આપવાથી તે તે પ્રમેદરોગ મટે. કૃષ્ણાચોગ લીંદીપીપર અને સાકરનું સમભાગે ચૂર્ણ કરવું તેને દરડેના રવરસની ભાવના આપી ગોળા વાળી ઉપર વડનાં પાન વીંટી દોરા આંધી દાણના ઢગલામાં ૧ મહીના રાખી મુકવું; પછી મુંદી ના થી નાં તેલો ૧ વર્ષ સુધી સવારમાં ટાલ પાણી સાથે ખાવાથી બધા પ્રમેદ મટે કાંતિ, રમરજ્જકિત, બળ, લુદ્ધિ, આયુષ્ય વધે; ૪૬ પજ્જુ જુવાન થાય; ગટપજ્જુ મોટું આવે. વાલગંધાચોગ આસોધનું ચૂર્ણ બેઆનીથી પાવલીભાર સવારમાં મધ ઘી સાથે ચાટવું ૨ મહીના પછી માત્રા વધારી ૧ તોલા સુધી કરવી; એવી રીતે ૧ વર્ષ આ પ્રયોગ સેવે તો ૪૬ જુવાન થાય. ત્રિકંદાદિ પ્રયોગ ગોખર, શનાવરી, મુસળી, કૌચાંનાં મીઝ સમભાગે ચૂર્ણ કરવું. ના થી નાં તેલો ચૂર્ણ મધ સાકરમાં ચટાડી ઉપર દુધ પાવ

પારદ અને આયુર્વેદ અન્યમાળા, માસિક-ગોડળ.

વીર્ય વધે બેચેની સુસ્તી મટે કામ જાગ્રત યાય. કામદેવે દેસે ૧ પારદ તોલા ૮, ગંધક તોલા ૧૬, વજનાગે તોલા ૧૦ અળસીના તેલમાં કાલવી વાયુકાષ્ટનમાં નાખી ચંદ્રાદયની પેઠે પકવવો હાલ થઈ જશે તે રક્તવર્ણ ચંદ્રાદય તોલા ૮ આક, અકલકસે, એલચી, અમીણુ, જાયફળ, પ્રત્યેકનું ચૂણું તોલા ૨ બે લાઇ બધાં સાથે મેળવી પાણીમાં કાલવી લુગદી કરી સપાટ તળીપાના તપેકાને તળીયે ચોપડવો પછી લવીંગની ધુવાડી અર્ધો કલાક આપવી સુકાય જાય એટલે ઉમેડી ધુન્ડી ૨ થી ૩ રતિ માત્રા, કરતૂરી, કપૂર અને કાળા મરીનું સમભાગે ડરેકું ચૂણું રતી ૧ મેળવી મોમાં નાખી ઉપર પાણી પાતું બધા પ્રમેહ મટે, વીર્ય વધે, ઘણો કામ જાગ્રત યાય, વીર્ય સ્તંભન યાય, બળ વધે, આ રસ ખાનારે ખાટો દહીં, ખાટો આયણું તથા બીજા ખાટી વસ્તુ રસ ચાલતો હોય લાંબી ખાવાં નહીં મધુર અન્નપાન જમવા. શરધુખયોગ શરધખાતું મૂળ મદલુને દીવંસે મદલુ વખતે લાઇ આવતું તેની વીંટી કરી અંશુકે ગેરવાથી વીર્યસ્તંભન યાય. જનનેદ્રિયવધકયોગ બેડી ભોરીગણીનો ડાડવાં, કનકબીજ, કમળનાં પાન, મરેડી, ચિત્રક, સમદરફળ, સિંધાલુણુ સમભાગે લેઈ પાણીમાં વાટી ચોપડવું. જે પ્રમેહના દરદીને વીર્યનો ઘણો સાવ થાય, તરસ લાગે, મૂર્ચ્છા, ચકરી, બેચેની વધે અને શરીરપર ફેડાકી ધુન્ડી નીકળે તે દરદી બચે નહીં. (૩૬૧-૪૧૮)

મૂત્રહચ્છ્ર અસ્મરોચિકિત્સા. મૂત્રકચ્છ-પથરીના ઉપાય.

વસ્તી લિંગે કુક્ષિદેશે ચ શલં મૂત્રં સ્વલ્પં દુઃસહં તન્મુહઃ સ્યાત

વાતાદેતદ્દક્ષણં વેદિતચ્ચં પિત્તદક્તં દાહયુક્તં ચ પીતમ્ ॥

વસ્તી લિંગે કુક્ષિદેશે ચ શોફા મૂત્રં શીતં શ્લેષ્મણઃ પિચ્છલં ચ ।

સર્વેલિંગેઃ સંરૂતો દુઃસહં તત્મૂત્રં કૃચ્છ્રં જાયતે સપિપાતાત્ ॥

પૂર્વં શલં કુક્ષિદેશે વટોં સ્યાત્પદ્મારોધો જાયતે મૂત્રમુષ્ણમ્ ।

એતે રોગૈરસ્મરિગચિન્દં જ્ઞાત્વા કુર્યદ્વિપજાન્વા ચિકિત્સામ્ ॥

પારદાદ્ દ્વિગુણં ગંધં રસૈરપાં વિમદયેત્ । સ્વેતવસ્તુભિષ્માતાવિશાલાનાં નવે રસેઃ ॥

૧ પાદમાં લખેલ બનાવટમાં થોડો ફેરફાર કર્યો છે.

વ્યાસગોપત યોગસંમુચ્ચેય, ૧ પ્રથમ અંથ,

શુન્ન મુખોદર ક્ષિપ્ત્વા જલયથેણ પાચયત્ । વચ્ચુગમ દરીતામ્યં વાયાળમદનુતયે ॥

વયાય મૃદત્વ દવાન્મૂનઃકૃચ્છાત્પ્રમુચ્યતે । સક્રાન્ધા દુશ્મિન્ના ચૈવ પિપ્પ્લા વૈલંઘવારિણા ॥

ત્રીતર્કસંધવકોલવૃર્ણ મિર્માનક નિર્મલિકોપપુલમ્ । *

પિત્તકવાપ્તોન જલન ચૈનદ્વિમુચ્યતે મૂનગદાદિ કૃચ્છાત્ ॥

અવત રગ્ગ પત્રનિરૂદવળ પીત હન્યાન્મૂનઃકૃચ્છ મદાહમ્ ।

મૂનમાષઢ બન્ધનાય નિશાર્યા શુભે કુણ્ણ સર્પિણા મપ્લુત ચ ॥

મૂનપ્રત્ તપામયા મધ્યવદન્લેનનમ્ । નુરુપુચ્છકેશ વા લિંગે સચાલયત્કુર્પી ।

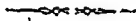
વિશ્વાનિક્તવહ્નત્રયિત ચ જલં પિવત્ । યવભારગુર્ઢે પીતાવરમરીગદનુતયે ॥

પદ્યાશ્રગથે ચ તમાલયાતા વાયાળભેદ કથિત વયાય ।

ધાદ્રેણ પીત મદન સદાદ સુચો વિનરયત્કિલ મૂનઃકૃચ્છમ્ ॥

ભાગા મુદ્ગમ્ય ચત્વારે દ્વો ભાગા યાવશક્તયા । પલ્તાં મધ્યેન્માત્રા મૂનઃકૃચ્છ સુદારણે ॥

માત્રે મુદ્ધત ક્ષીત યૌ જલ વિરતિ નિલયુ । મૂનઃકૃચ્છ કાય યાતિ કુલ્પ્યાદકભાગનાત્

મૂનઃકૃચ્છમા મૂનનળીમા, બરતીમાં, પેદુમા, રાગ નીકળે, વ્રજતો (ખત થોડું થોડું) ગતના સાથે મુશ્કેલીથી પેશાળ ઉતરે એ વાયુના મૂનકૃચ્છુ લક્ષણ છે પિત્ત-મરમીના મૂનકૃચ્છમા બગતરા થાય, લાલ પેશાળ દીપે દીપે ઉતરે શરદી-કદના મૂનકૃચ્છમા બ તીમા, વિગમા-પેદુમા સેજે યાન, પેશાળ રડો, કદનાળો, ચીકણો અને દીપે દીપે ઉતરે તે અથવા તથ દોપના સળધમા મિથિત ચિન્દ જણાય પથરીના દરમા પેદુમા, કમરમા પ્રથમ શ્લો નીકળે, પછી પેશાળ અટકી જાય, ગમ ઉતરે. અરમરીનાગત રસ પારદ તો ૮, ગધક તો ૧૬, સાથે છુટી ઘોળો આકડો, કુવાર, ધક્રા મણા, પ્રત્યેકના રસની અકેડ લાવના દધ ગોળો વાળી મુસમા ખુશી જગવંતથી પકાવવુ માના ૩ થી ૧ રતી ૧ તોયો ઉઠામણાના મૂળને અથવા ૧ તોયો દુધેનીને કંગથીનો ઉકાળો તોત્તા ૧૦ મા ગાળી, ઉપથી આત્ર મેળવી તેમા ૧ તોલો ઘી નાખી પાવાથી પથરી અને મૂનકૃચ્છ મટે મૂનકૃચ્છ નાશાન ચૂર્ણ હરડે, સંધાલુષ્ણ, બેરનો ગચ, મોડાની ઝાન, નિરમળી સમભાજે ખાડી ના થી ૧ તોલો નવશેકા પાણી સાથે આપવાથી મૂનકૃચ્છ મટે નિમ્બુયોગ પાકેવા ૧ લીણનો રમ નિયોતી તેમાં રાત્રી તોવા સાડર નાખી પાવાથી મૂનકૃચ્છ મટે તુકુમ્બાંડ યોગ બોધાણુ (દમવેવાની ગા) ને

Published under the patronage of—
H. H. the Maharaja Thakore Sahib Sir Bhogist Singh Bahadur,
G.C.I., M.D., LL.D., D.C.I., F.R.C.P., F.R.S.E., F.B.U., &c.

પારદ

અને

આયુર્વેદ ગ્રંથમાલા

ગુજરાતિ અને સંસ્કૃત માસિક.

Mercury & Ayurvedic Series monthly magazine
(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit.)

વર્ષ ૨,

ચિત્રમ શવત ૧૯૭૬; માધ માસ.

અંક ૨.

Vo. 2.

February 1920.

No 2.

Edited & Published by,
Rasavaidya Jivaram Kalidas,
Gondal--Kathiawar, India.

પ્રકાશક અને અધિકારી રસવૈદ્ય જીવરામ કાળીદાસ.
સુસલાળા, ઔષધસાગર; ગોંડલ—કાઠીઆવાડ.

પાનિક કાગળનું કાગળ ખર્ચ સાથે દિનનાં ૨-૦-૦; પાંદરામાં ૨-૦-૦.

માસિક સંગ્રહી પચસરૂપા ત્રીયે સિરનામે ૩૨૦.

મેનેજર—સુસલાળા, ઔષધસાગર; ગોંડલ—કાઠીઆવાડ.

પારદ

અને

આયુર્વેદ ગ્રંથમાલા

ગુજરાતી અને સંસ્કૃત માસિક.

Mercury & Ayurvedic Series;—Monthly.
(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit).

૨. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૬ માઘ. ૬. સ. ૧૯૨૦ ફેબ્રુઆરી. અંક ૨.

સુરગુહોદ્વિજિહ્વિસાપકલાપોદ્ગમં કિલાસાશ્રયમ્ ।
તદપિ ચ શમયતિ યસ્માત્કાન્યસ્તસ્માત્પવિત્રતરઃ ॥
તસ્ય સ્વયં હિ સ્ફુરતિ પ્રાદુર્ભાવઃ સ શાંકરઃ કાપિ ।
કથમન્યથા હિ શમયતિ વિલસન્માત્રાચ પાપરુદ્ધમ્ ॥

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયા

અને તેના ફેલાવાના અવરોધો.

પરદેશી દવાઓના હિંદુસ્તાનમાં વધતા ફેલાવાનું મુખ્ય કારણ તે તે દેશની સરકારની સહાયતા છે. ઇંગ્લેન્ડ દવાઓની હિંદમાં દિવસે દિવસે વધતી આયુર્વેદિક ઔષધ-ક્રિયા અને તેના ફેલાવાના અવરોધો. અપતીનું મુખ્ય કારણ ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સહાયતા સાથે અખિલ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં ઇંગ્લેન્ડ વેદક સાહિત્યનું એક સરખું શિક્ષણ અને એકજ પદ્ધતિથી બનતી દવાઓદ્વારા ઉપચાર એ મુખ્ય છે. તેમ દરેક દુનીયાનાં વૈદમાં પણ એકજ ધોરણે અને રાજ્યની સહાયતા સાથે કામ ચાલતું હોવાથી તે તે દેશની દવાઓ સુશોભિત વેશમાં અને ચિતાકર્ષકપણે પ્રજાની આગળ રજુ થાય છે. દરેક દેશના દવા બનાવનારાઓ દવાની બનાવટોમાં, પેક કરવામાં, મોકલવામાં નીચેનાં તત્ત્વોનું પૂર્ણ તથા પાલન કરે છે. એટલે એક દવા યા મિશ્રણ તૈયાર કરવા વાસ્તે જે જે વસ્તુઓની

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયા.

શાસ્ત્રમાં જતાવેલાં અને હાલના જમાનાને ધોરણે જનેલાં શુદ્ધ પદાર્થો-સંચાઓથી આપણે કામ લઈ શકીએ એમ છીએ. અને જ્યાં પાશ્વલ યંત્ર ઉપયોગમાં આવી શકે ત્યાં તેની પુરી સહાયતા પણ લઈ શકાય. આપણાં પ્રત્યેક ઔષધ યંત્રે ઉચિત યંત્રનું સાહાય્ય મેળવી શકીએ, અને કેટલીક ક્રિયા હાથેથી પણ કરી પડે એટલે આયુર્વેદિક ઔષધો હાલના જમાના પ્રમાણે જનાવવા જતાં અને દરેક દેશ ખંડને યોગ્યતાના કામમાં સફળતા મેળવવા યંત્ર અને માણસ જોડેની સહાયતા અપેક્ષિત છે. યંત્રોના વિગેષ ઉપયોગ માટે આપણે દરેક ઔષધ, યંત્રોની સહાયતાથી જનાવી, તેને ઉપયોગ કરી તેને માટે યોગ્ય સિદ્ધાંતો બાધી શકીએ એમ છીએ. પેઢીય વગેરેમાં યુગોપનું અનુકરણ કરવામાં કાંઈ વાંધા ઉપસ્થિત થાય એમ નથી.

ઇદિવનિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને રસાયન શાસ્ત્રની રીતિયે આપણાં ઔષધોને ધોરણસર મુકવામાં કાંઈપણ અડચણ પડે તેમ નથી. આપણા વૈજ્ઞાને પ્રત્યક્ષ શારીરો અનુભવ નહીં હોવાથીજ કયા ઔષધના, કયા આયતપર, કયા તત્ત્વે શી અસર કરી તે તેઓ ઓછું સમજી શકતા હશે પણ તેથી હેતુમાં કે ફળિયામાં કેર પડતો નથી. દાખલા તરીકે પાગડની રસકપૂર જેવી જનાવટથી ઉપદેશનો બાધિ શમ્યો એ ઉદિવનિજ્ઞાન, કેમિસ્ટ્રી અને બીજા શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કયા તત્ત્વે શું કામ ક્યું એ જણનારા કાકરો તે બાધિનું શમન કરે છે તેમજ વૈજ્ઞા પણ રસકપૂરના યોગ્યતાં ઔષધોથીજ તે દરદ શમાવે છે જો કે વૈજ્ઞા કોઈક પદ્ધતિ પ્રમાણે તત્ત્વનિશ્ચય અને કેમિસ્ટ્રીનું સ્વભાવ નહીં જણતા જતાં કાકરોના જેવું જાહેરે તેથી વધુ આરં કામ કરી શકે છે એટલે આપણે મની ગઈએ નીએ કે આપણા નિદાગર્જી અવસા પ્રયત્ન શરીરના અનુભાવના પ્રાચીન મદ્યિયોયે જે જે દરદ માટે જે જે ઔષધ નિર્માણ કરી રાખ્યાં છે તે રસાયનશાસ્ત્ર અને ઉદિવનિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આધારેજ કરેલાં છે, અને આગળ વધીને કહીએ તો આપણા મદ્યિ પ્રણીત ઔષધોમાં રિજોવા એ છે કે હાલના જમાનાની હુદિ પ્રમાણે નૈપાર થતાં ઔષધો થોડાંજ વર્ગોમાં ફેરફારને પાત્ર જને છે, જિજિ ગિજ દેશના લોકોને એક સરખો ગુણ આપતાં નથી, ભારે એ પ્રાચીન મદ્યિઓએ હાલરો પર્ષ પહેલાં નિર્માણ કરેલાં મિદ્યરો અને સિદ્ધ ઔષધો આજ દિવસ સુધી દુનીયાના દરેક ભાગમાં રહેતા દરેક માણસને તે તે રોગમાં અચુક ફાયદો કરનારાં અને રોગ નાશ કરનારાં નિવડે છે આ વાત આપણીજ નથી પણ યુરોપ, અમેરિકાના મોટા મોટા વિદ્વાનોની અનુભવમિદ છે આયુર્વેદિક અને યુનાની ઔષધોની આ મહત્તા ઓછી છે? હાલરો તરો થયાં એ

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રંથભાષા ભાસિક—ગોંડળ.

આયુર્વેદિક ઔષધોએજ આર્યાવર્તની પ્રજાનાં જીવન જયારૂં છે અને આજે કહીએ તો વિદેશી દવાનો પગપેસારો નોનો, આયોના શરીરમાં વિદેશી દવાએ પ્રવેશ નોનો કથો અને આયુર્વેદિક, પુતાની ઔષધ ઉપરજ દિ-દી પ્રજા નજની હતી તેના કરતાં હાલ અનેક રીતે દેશની શારીરિક અધોગતિ છેવા એકાદ સેકારથી થતી ચાલી છે. તેમજ આયુર્વેદનું જો પણ એક મહત્ત્વ તથા શાસ્ત્રીય-વ સિદ્ધ થાય છે કે ઇંગ્રેજ સરકારના કે દેશી રાજ્યોના આશ્રય કે મદદ વિના અને નાનારિધ રાજ્ય પરિવર્તનમાંથી પસાર થવા છતાં આર્ય ઔષધની ઉત્તમતા જળવાઈ રહી છે. અને આ અમૂલ્ય સંજ્ઞાની વિદ્યા પુનઃ પથરિત થયેલી હોય કે થવાની હોય તેમ જગત્ આગળ ઉભીજ છે.

આપણે આ વિષયને કે આ શાસ્ત્રનાં ઔષધોને જમાના પ્રમાણેના પોતાકથી વિસ્મયિત કરી હૃદયપુટ જતાવી દુનીયા આગળ મુકા શકીએ તો આપણા પૂર્વજો અનુભવસિદ્ધ કરે. જેઓ જગત્ આખાતા કબાલમાંજ પોતાનું કલ્યાણ માનતા હતા તેઓનાં અંતઃકામાંથી વાંછના પૂર્ણ થાય અને કરોડો ઔષધોના જીવન રક્ષણ કરવા કેપરાંનું દુનીયાનો પણ ઉપકાર આ શાસ્ત્ર કરી શકે. યુરોપનાં વૈષ્ણવશાસ્ત્ર કે તેઓ નાં ઔષધો ફોલ્કમંદ થવાનું કારણ તેમનું નિશ્ચિત બધાંજ, પ્રયોગો અને સત્ત્વ ઉપર હોવાનું દુનીયાની નજરમાં તેઓએ આપ્યું છે; તેમ આપણે પણ એજ શુભનું અવલંબન કરતું અપેક્ષિત છે. આપણાં વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં કદવનો, શ્રદ્ધા અને અનિશ્ચયોક્તિનાં નવો વધુ હોવાનો અઃ। શું ધાઓપર આસેપ છે પણ આ અનુભવ લીધા વિના કરાતી વાતો છે. આપણે એક રીતે કહી શકીએ કે આપણાં શાસ્ત્રો વૈદ્ય અર્વાચીન સમયમાં જીનજોખમદાર વિદ્વાનોએ કર્યા હોય તેમાં કદાચ અનિશ્ચયોક્તિનું તત્ત્વ વધુ હોય પણ જે માન્યગણ આયુર્વેદના દૈવતરૂપ મર્યાદાને નિરચિત સંદિનાઓ અને રસશાસ્ત્રો છે તેમાં કાંઈપણ અનિશ્ચયોક્તિ હોય એમ આપણે, અનુભવ લઈ ખાત્રી કર્યા વિના માની શકીએ નહી. કેમપણ સમાન્ય જાનને પણ ખાત્રી કર્યા વિના તુચ્છકારી નાખવી એ વિદ્વાનોનું લક્ષણ નથી. તેથી આપણે ખાત્રી રાખીએ ડીએ કે વિદ્વાન પુરૂષો અનુભવ લીધા વિના કે સત્તાસગનું પરીક્ષણ કર્યા વિના કેમપણ વાત બહાર મુકનાજ નથી એટલે એવી વાતો કરનાર જીનજોખમદાર માણસોજ છે હું એમ કહેવા નથી માગતો કે તેવી અનિશ્ચયોક્તિ ભરેલાં વલુઓ અલેપાદ્ હોય છતાં સ્ત્રીકારી લેવાં; માફ હાઈ એજ છે કે સલામતલી પરીક્ષા પછીજ સિદ્ધાંતવાદ સ્વીકારવો. યુરોપના વિદ્વાનોને પોતાના પૂર્વજોના વિચારો અને સિદ્ધાંતોને કાંઈમાં મુકવાની દરેક પ્રકારની.

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયા.

શાસ્ત્રમાં જતાવેલાં અને હાલના જમાનાને ધોરણે બનેલાં ગુર્ણ ગુર્ણ યત્રો-સંચાઓથી આપણે કામ લઈ શકીએ એમ છીએ. અને જ્યાં પાચાલ યંત્ર ઉપયોગમાં આવી શકે ત્યાં તેની પુરી સહાયતા પણ લઈ શકાય. આપણાં પ્રત્યેક ઔષધ સંયમે ઉચિત યંત્રનું સાહાય્ય મેળવી શકીએ, અને કેટલીક ક્રિયા હાથેથી પણ કરી પડે એટલે આયુર્વેદિક ઔષધો હાલના જમાના પ્રમાણે જનાવવા જતાં અને દરેક દેશ યધુને યોગ્યતાના કામમાં સફળતા મેળવવા યંત્ર અને માણસ બંનેની સહાયતા અપેક્ષિત છે. યત્રોના વિશેષ ઉપયોગ માટે આપણે દરેક ઔષધ, યત્રોની સહાયતાથી જનાવી, તેનો ઉપયોગ કરી તેને માટે યોગ્ય સિદ્ધાંતો બાંધી શકીએ એમ છીએ. પેર્સિયન વગેરેમાં યુગોપનું અનુકરણ કરવામાં કાંઈ વાંધા ઉપરિચિત થાય એમ નથી.

ઇદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને રસાયન શાસ્ત્રની રીતિએ આપણાં ઔષધોને ધોરણસર મુકવામાં કાંઈપણ અડચણ પડે તેમ નથી. આપણા નૈજ્ઞાને પ્રત્યક્ષ શારીરનો અનુભવ નહીં હોવાથીજ કયા ઔષધના, કયા અવયવર, કયા તત્ત્વે થી અસર કરી તે તેઓ ઓછું સમજી શકતા હશે પણ તેથી હેતુમાં કે ફળિતમાં ફેર પડતો નથી. દાખલા તરીકે પાગદની રસકપૂર જેની જનાવટથી ઉપદ્રવનો આપિ રાખે. એ ઇદ્રિયવિજ્ઞાન, કેમિસ્ટ્રી અને બીજા શાસ્ત્રોના મિદાન પ્રમણે કયા તત્ત્વે શું કામ કર્યું એ જાણનારા ડાકરો તે વ્યાધિનું શમન કરે છે તેમજ વેદો પણ રસકપૂરનાં યોગ્યતાનાં ઔષધોથીજ તે દરદ શમાવે છે. જો કે વેદો ઇંગ્રેજ પદ્ધતિ પ્રમાણે તત્ત્વનિશ્ચય અને કેમિસ્ટ્રીનું રહસ્ય નહીં જાણતા છતાં ડાકરોના જેવું જાહે તેથી વધુ મારું કામ કરી શકે છે એટલે આપણે મની શકીએ છીએ કે આપણા વિજ્ઞાનગર્ભી અવતા પ્રયત્ન શરીરના અનુભવ વળા પ્રાચીન મહાધિયોએ જે જે દ્રવ્ય માટે જે જે ઔષધ નિર્માણ કરી રાખ્યાં છે તે રસાયનશાસ્ત્ર અને ઇદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આધારેજ કરેલાં છે અને આગળ વધીને કહીએ તો આપણા મહાધિ પ્રગૃત ઔષધોમા વિશેષતા એ છે કે હાલના જમાનાની શુદ્ધિ પ્રમાણે તૈયાર થતાં ઔષધો થોડાંજ વર્ગોમાં ફેરફારને પાત્ર બને છે, શિષ્ય ગિત દેશના લોકોને એક સરખો ગુણ આપનાં નથી, ત્યારે એ પ્રાચીન મહાધિઓએ હજારો ધર્મ પહેલાં નિર્માણ કરેલાં મિદ્યરો અને સિદ્ધ ઔષધો આજ દિવસ સુધી દુનીયાના દરેક ભાગમાં રહેનારા દરેક માણસને તે તે રોગમાં અચુક ફાયદો કરનારાં અને રોગ નાશ કરનારાં નિવડે છે આ વાત આપણીજ નથી પણ યુરોપ, અમેરિકાના મોટા મોટા વિદ્વાનોની અનુભવસિદ્ધ છે આયુર્વેદિક અને યુનાની ઔષધોની આ મદદતા ઓછી છે? હજારો વર્ગો થયાં એ

પારદ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા ભાસિક—ગોડળ.

આયુર્વેદિક ઔષધોએ આર્યાવર્તની પ્રજાનાં જીવન જાગ્યાં છે અને ખરું કહીએ તો વિદેશી દવાનો પગપેસારો નોનો, આર્યોના શરીરમાં વિદેશી દવાએ પ્રવેશ નોનો કર્યો અને આયુર્વેદિક, યુનાની ઔષધ ઉપરજ હિન્દી પ્રજા નાશની હતી તેના કરતાં હાલ અનેક રીતે દેશની શારીરિક અધોગતિ એકા એકાદ સેકાથી થતી ચાત્રી છે. તેમજ આયુર્વેદીય એ પણ એક મહત્ત્વ તથા સામ્રાજ્ય સિદ્ધ થાય છે કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારના કે દેશી રાજ્યોના આશ્રય કે મદદ વિના અને નાનલિધિ રાજ્ય પરિવર્તનમાંથી પસાર થવા છતાં આર્ય ઔષધની ઉત્તમતા જળવાઈ રહી છે. અને આ અમૃત સંજીવની વિદ્યા પુનઃ પથવિન થયેલી હોય કે થવાની હોય તેમ જગત્ આમળ ઉભીજ છે.

આપણે આ વિદ્યાને કે આ શાસ્ત્રનાં ઔષધોને જમાના પ્રમાણેના પોષાકથી વિમુક્ત કરી હૃદયપુષ્ટ બનાવી દુનીયા આગળ મુકી શકીએ તો આપણા પૂર્વજો અનુભવસિદ્ધ કરે.

જેએ જગત્ આખાના કલ્યાણમાંજ પોતાનું કલ્યાણ માનના હતા તેઓનાં અંતરા-માઓની વાંછનાં પૂર્ણ થાય અને કરોડો ઔષ્ધોના જીવન રક્ષણ કરવા ઉપરાંત દુનીયાનો પણ ઉપકાર આ શાસ્ત્ર કરી રાખે. યુરોપનાં વૈદ્યશાસ્ત્ર કે તેઓ નાં ઔષધો ફતેહમંદ થવાનું કારણ તેમનું નિશ્ચિત બધારણ, પ્રયોગો અને સત્વ ઉપર હોવાનું દુનીયાની નજરમાં તેઓએ આપ્યું છે; તેમ આપણે પણ એજ શુભનું અવલંબન કરવું અપેક્ષિત છે. આપણાં વૈદ્ય શાસ્ત્રમાં કલ્પનાં, શ્રદ્ધા અને અનિશ્ચયોક્તિનાં તત્ત્વો વધુ હોવાનો અઃ! પુર્વ શાસ્ત્રોપર આલેષ છે પણ આ અનુભવ લીધા વિના કરાતી વાતો છે. આપણે એક રીતે કહીશું કે આપણું શાસ્ત્ર વૈદ્ય અર્વાચીન સમયમાં બીનજોખમદાર વિદ્યાનોએ કર્યા હોય તેમાં કદાચ અનિશ્ચયોક્તિનું તત્ત્વ વધુ હોય પણ જે માન્યમણ આયુર્વેદના દૈવતરૂપ મદર્શિયોએ વિરચિત સંહિતાઓ અને રસશાસ્ત્રો છે તેમાં કાંઈપણ અતિશયોક્તિ હોય એમ આપણે. અનુભવ લઈ ખાત્રી કર્યા વિના માની શકીએ નહીં. કેટકપણ સમાન્ય જામનને પણ ખાત્રી કર્યા વિના તુચ્છકારી નાખવી એ વિદ્વાનોનું લક્ષણ નથી. તેથી આપણે ખાત્રી રાખીએ. કહીએ કે વિદ્વાન પુરૂષો અનુભવ લીધા વિના કે સત્સસત્ત્વ પરીક્ષણ કર્યા વિના કેટકપણ વાત બધાર સુકનાજ તરીકે એટલે એવી વાતો કરનાર બીનજોખમદાર માણસોજ છે હું એમ કહેવા નથી માગતો કે તેની અતિશયોક્તિ જારેશાં વર્ણનો અક્ષોષાહ હોય છતાં રસીકારી લેવાં; માફ હાઈ એજ છે કે સત્સાસત્ત્વની પરીક્ષા પછીજ સિદ્ધાંતવાદ સ્વીકારવો. યુરોપના વિદ્વાનોને પોતાના પૂર્વજોના વિચારો અને સિદ્ધાંતોને કર્પમાં મુકવાની દરેક પ્રકારની.

સિદ્ધ આરોગ્ય રક્ષણશાસ્ત્ર.

લેખક-આચાર્ય વૈદ મયારામ મુંદરજી જેતપરવાળા.

(ગયા અંકના ૭૩મા પાનાનું અનુસંધાન.)

એ બેઉ વર્ગ, આરોગ્યવિનાશક અને રોગકારક કારણો છે. રોગ પેદા કરવામાં સામાન્ય રીતે બેય વર્ગનાં પણ કાર્ય બને છે, એટલે આરોગ્યવિનાશક કારણ હોવા વિના અમથા રોગોત્તેજક કારણથી રોગ પેદા થવાનો નહીં; પરંતુ એ નિયમને ધણું અપવાદ છે. રોગોત્તેજક કારણ કાંઈ કાંઈ વાર એટલાં પ્રમળ હોય છે કે, સારી દૃઢ પ્રકૃતિના મનુષ્યની રોગપ્રતિબંધકશક્તિને પાછળ હટાવે છે. એકાદા સપાટાથી પઠાડ કે તકડો થયો તો દાદ (રોગપરમ) ઉત્પન્ન થાય છે, અનિપ્રમાણથી અરોગ અત્યંત મેષન ક્યું તો પડવાશયના વ્યાપારમાં ગેરસોજ થાય છે, અને એકાદા સ્પર્શ-સંસારી રોગનું ૧૨ કાંઈ કાંઈ વાર એટલું એકત્ર થાય છે કે, તેણે કરીને જે મનુષ્ય હરેક રોગની લાયકાત પેદા કરનાર કારણથી નિખાલસ મુક્ત હોય છે, તેને પણ વિકાર (રોગ) ઉત્પન્ન થાય છે. એથી ઉચ્ચતાં, જે કારણ સામાન્યપણે રોગ થવાની લાયકાત પેદા કરનારાં હોય છે, તે બહુ વિશેષ થયાં તો ખીલ કાઢેલા વચમાં થયા શિવાય પ્રત્યક્ષ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉદાહરણ, ઉષ્ણતા એ શરીરશક્તિ કમી કરીને શંસ જે ઉત્તેજનકારી કારણ હોય છે, તેનું કાર્ય બનવા વિશે શરીરને લાયક કરે છે, પણ જ્યાંએ અત્યંત ઉષ્ણતા હોય છે ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ પણ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉષ્ણરેશમાં લગ્નઠના પ્રસંગે કેવળ તકડાની લૂ સાગીને જે મૃત્યુ આવે છે, તે ઉપરથી એ વાત સાબીત થાય છે.

આ બે વર્ગ શિવાય ત્રીજા એક વિશેષ કારણનો વર્ગ માને છે, એટલે જે કારણથી કાંઈ વિશેષ જાતિના રોગ થાય છે, તે અન્ય પ્રકારથી કદિ પણ થવાના નહીં.

આવી રીતે આ આરોગ્યવિનાશક, ને રોગકારક કારણોની મુજબતવરૂપે મૂળ સમજ છે હવે તેને વિસ્તારમદ આગળ કહીએ

શરીરને રોગને લાયક બનાવનારી વિશેષ દેતુપરપરા—૧. સર્વ પ્રકારનાં કારણો, પછી તે વંશપરંપરાના હો અથવા ખીલ પ્રકારનાં હો, પણ જે પોતાલુકિયાને વિદ્ય

પારદઃ અને આયુર્વેદ મધ્યમાળા, માસિક—ગોંડળ.

કરીને શરીરને નિર્મળ સ્થિતિમાં આણે છે તે ; ૨. જે કારણથી પોષણક્રિયાનું અધિક-
પણું યદને સર્વ અંગમાં લોહીનું વિશેષપણું થાય છે તે ; ૩. જે કારણથી શરીરમાં
વિશેષ રોગ (જેમ, માઉટ, પાંડુરોગ ઇત્યાદિ) ઉત્પન્ન થવાની લાપકાત થાય છે
તે ; ૪. પ્રકૃતિ—શરીરમાં અમુક વિદ્યમાન પ્રકાર જનીને જુદી જુદી પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય
છે, જેમ, રજ પ્રકૃતિ, પિત્ત પ્રકૃતિ, અને તામસ પ્રકૃતિ. રોગકર સૌહિમકા, ઉષ્ણતા,
થંડી, દુષ્ટ દયા, અતિ શ્રમ, અનેક તરેહના પ્રકૃતિ બાધક ધંધા, સક્રિયતા કરનાર સ્થાવ,
(જેમ વિદ્યાર્થી નાડીચલુ, પ્રદર, પ્રમેહ, લગ્નદર, કર્ણસ્થાવ, નાખોરી કુટ્યા કરવી,
ઇત્યાદિ) અતિ મદ્યપાન, અમુક વખત અગાકે યષ્ઠ મથેલા રોગ, વંશપરંપરાની રોગ
થવાની લાપકાત, મનની અવ્યવસ્થા, વય, સ્ત્રીપુરુષાદિ જાતિ, ખરાબ ટેવ ને વ્યસન, અતિ-
પૌષ્ટિક આહાર કરીને મહેનત ન કરવી, એ સર્વે રોગને લામક કરનારા કારણોનાં
ઉદાહરણો છે.

રોગ કરનારાં કારણોમાંનાં મુખ્ય કારણો—જે કારણો યાત્રિક રીતે અથવા
રસાયનિક રીતે કાર્ય કરે છે તે ; અયોગ્ય આહાર તે ; અતિ વ્યાયામ અથવા અદ્ય
વ્યાયામ (મહેનત) તે ; મનની ક્ષીણતા અથવા ક્ષોભ તે ; મનનો વિકાર અને લાગણી
ઓનું અરોગ્ય ન થવું અડગાવું તે ; સ્થાવનો વધારો તે ; મળ જૂનાદિકનો જમાવ-અટકી
રહેવું તે ; અરવચ્છપણાથી વર્તવું ; ખાળ, કુંડી વિગેરે અરવચ્છ ને સડતી રાખવી તે ;
ઉષ્ણમાનનું વધવું ઘટવું તે ; દેશજ તેમજ સૌહિમક જંતુઓવડે થનારા મહામારીના
(કાલેશ જેવા સંહાર કરનારા ઉગ્રા રોગ) અને સ્પર્શસંચાર થનારા સૌહિમક જંતુના
રોગનાં વિષ, ચેપ ઇત્યાદિ એ સર્વે પ્રસક્ત રોગ કરનારાં કારણોનાં ઉદાહરણો છે.

હવે એ આરોગ્યવિનાશક અને રોગ કરનારા કારણોમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય કારણોની
સમજ પાડવા માટે તેપર વિસ્તારથી વિવેચન કરીએ અને તે પ્રત્યેક માટે જુદી જુદી
રીતે કાંઈ વર્ણવીએ.

પ્રમાણથી કે ગુણથી અયોગ્ય આહાર—આરોગ્ય અને શક્તિ એને સારા રાખવા
સારૂ જે ખોરાકનો ધનભાગ જરૂરનો છે તે શરીરમાંની ઉષ્ણતા અને રનાયુને ત્વચાતી
ખપતીના પ્રમાણથી હોવો જોઈએ. એ ઉપરથી તે કેટલો જોઈએ, તેનો મનુષ્યના મનની
ને શરીરની મહેનત ઉપરથી નિશ્ચય કરવો. એ વિષે ઘણે કેટલાં જોઈને તદન અદ્ય

પ્રમાણ ૨૪ કલાકમાં ૧૭ ઑસ, અને પુરતુ પ્રમાણ ૩૬ ઑસ હરાવેલ છે એ માપ મેદેનત કરનાર, ને મેદેનત ન કરનાર એમાં એકિનું પણ કતુ છે. જોકે ચલું કરીને મનુષ્યની ટેવ અને આહારનું પ્રમાણ એમાં કાંઈ મેળ છે, તોય કાંઈ કાંઈ વિવિધતાપણથી તેમાં ફેર પડે છે એ મનુષ્યો એક ધર્મે કરનાં છતાં જે આહારથી એકનું પોષણ થાય છે, તેજ અને તેટલાજ પ્રમાણના આહારથી બીજું ભૂખે મરે છે.

અતિશય જ્વારાત્ન--પ્રમાણ કરતાં વધારે તાણીને અજ ખાધું તો, તેનાથી જ્વાર-વ્યાપાર, ખગડીને અછળું થાય છે, અને ઉત્તરી પેદા થઈને અજ બાહર નીકળે છે. ઉત્તરી ન થઈ તો તે ઉપર જ્વારસનો પુરતો વ્યાપાર ન બનીને તે આંતરડામાં જાય છે, અને તેનો વ્યાપાર ખગડીને શળ અને ઝાડો થાય છે. જે અજ રિનઝ ને પૌષ્ટિક હોય અને પાંચક સક્રિયો વિપાક સારો થતો હોય તો સર્વ અંગમાં રક્તાધિક્ય થાય છે. તેમ થયું એટલે પાદાગ્રરોગ (ગાઉટ) ચામડીના રોગ ઇલાદિ થવાનો સંભવ હોય છે, અને પૌષ્ટિક બળનું અતિમાત્ર ભોજન કર્યું ને મેદેનત કરવાનું આજ્ઞા કર્યું તો મેદવદ્ધિ થાય છે તે ચર્મનીચે થઈ તો અંગ નતુ થવાની માન અડચણ થાય છે, પણ જ્યારે તે મેદ (ચર્મ) અંતરે ઇન્દ્રિય અવયવોમાં અગર તેની ઉપર જામે છે, સારે તેનો વ્યાપાર બંધ થઈને અથવા તેને વિદ્ય થઈને, તેથી ભયંકર ઉપાધિ થાય છે તે તે ઇન્દ્રિય અવયવોની ફરતું અથવા તેની અંદર મેદ જામવાને લીધે. અથવા જે ન્યયાના જે જે ઇન્દ્રિય અવયવો બનેલા છે, તે ન્યયાની જગ્યા તે મેદે લેવાથી થાય છે. હૃદયની ફરતે એક ઇચ અથવા તે જ્વારતાં વધારે જડાઈનો મેદનો થર બને છે, એમ કાંઈ કાંઈ વાર જોવામાં આવે છે. તેનાથી એકાદું મનુષ્ય કાંઈ ઉતાવળનું કામ કરતાં, ભારે તણાતો ડગલો શરીરને ધાસવાથી જેવી તેને અડચણ થાય છે તેવી હૃદયને અડચણ થાય છે. મનાયુના સૂક્ષ્મ તંત્રના મધ્યમાં મેદનો સંચય થઈને તે ઉપર દાન પડવાથી તે દૂશ થાય છે, અને કપારેક કપારેક અમુક ઠેકાણે 'સારકસ એક્સિમેટન' નો નાશ કરીને સારકાલેમમાં તેની જગ્યા ચર્મિકણ (મેદ) લે છે.

આહારના પ્રમાણનો પોષણ વ્યાપાર સાથેજ કેવળ સંબંધ છે, એમ નથી, પણ પ્રાણીદેહજન્ય ઊષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવામાં પણ તેની જ્વાર છે. ઉદાહરણ, ઉષ્ણ દેશ કરતાં શીત દેશમાં આહાર વધારે જોઈએ, અને એટલે દેશમાં ઉષ્ણ ઋતુ કરતાં શીત

પાર ૬ અને આયુર્વેદ અન્ધમાર્ગો માણિએ--જોડણ.

અત્રુમાં તે વધારે જોઇએ છીએ, ને ઉચ્છ્વતા ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થ પણ વધારે સેવવા જોઇએ છીએ.

અલ્પ સ્વોરાક--તદન અન્ન પાણી તથા દીધું તો એવા ઉપવાસથી ધણીને ૮-૧૦ દિવસમાં મૃત્યુ આવે છે, અન્ન વળ્યું એટલે પ્રથમ દર્દી કૃશ થાય છે, મોઢું શીકું થાય છે, સ્નાયુ નિર્જળ થાય છે, નાડી પણ બળહીના થાય છે. પછી કાંઇ વખતમાં બીજા પ્રકારનાં લક્ષણો થાય છે. નાડીની ગતિ ઉતાવળી થાય છે, પ્રસાપ થાય છે, કોષ કોષવાર છાતિનું ચડકો ચઢ હૃદયમાં ચડચડટ થાય છે ને માથું દુખે છે. એ લક્ષણો ઉપરથી જોડે શરીરવ્યાપાર વધે હોય એમ જણાય છે, તોપણ મુદે તો ક્ષીણતા વધે છે, પ્રાણિદેહજન્ય ઉચ્છ્વતા ઉત્પન્ન થતી જાય છે, અને મૂર્ચ્છા અથવા ક્ષીણતા યથાને મૃત્યુ થાય છે. મરવા પછી જરૂરની ત્વચા જોઇ લેવાથી દાઢ થતાં પ્રમાણે દેખાય છે. એકાદા મનુષ્યે અન્ન તદન વચ્ચે કરવા પછી તેને ફરીને અન્ન દેતાં જલ્દન સાવધ રહેવું જોઇએ. પ્રથમ દ્રવ્ય આદાર જોઇએ. અને તે થોડો ને વારંવાર દેતાં રહેવું.

નિલ આહાર તદન થોડો ને પ્રાણ ધારણ કરવામાં અસમર્થ હોય તો બુખ્ત એવી જાય છે, અને બુખ્તથી કાંઇ વખત છવ વ્યાકુળ થઇને સારવાદ કાંઇ દિવસે અન્ન અભાવ થાય છે. જ્ઞાનતૃપ્તિગતી ક્ષીણતા થાય છે. એ સર્વ છવન્યાપારતી ક્ષીણતા ઉપરથી, છુદ્ધિ અને સાર નરતું જણવાની શક્તિ ક્ષીણ થવા ઉપરથી, અને સાધારણ જ્ઞાન શક્તિ કમતી થવા ઉપરથી સાબીત થાય છે. અન્નથી એ કાર્યો થાય છે. અત્યેક છવન્યા વ્યાપારથી જે ત્વચાનું ખપી જવું થતું જાય છે તેની જગ્યાએ નવી ત્વચા થાય છે. પ્રાણિદેહજન્ય ઉચ્છ્વતા ઉત્પન્ન કરવામાં જે પદાર્થ કામ લાગે છે, તેનો એક મુખ્ય ભાગ અન્ન છે. શરીરનું પોષણ સાર હોવા સાર અન્નમાં નૈદ્રોજન તત્વ હોનારા પદાર્થનું પોષણ પ્રમાણ હોવું જોઇએ, અને પ્રાણિદેહજન્ય ઉચ્છ્વતા ઉત્પન્ન કરવામાં કાર્બોન હોનારા પદાર્થનું પુરતું પ્રમાણ હોવું જોઇએ. એટલા માટે એ જાતીનાં અન્ન જરૂર જોઇએ. એરસે નાઇટ્રોજનવાળાં અને કાર્બોનવાળાં. પરંતુ શરીરવ્યાપાર સારી રીતે ચાલવા સાર ચર પ્રકારના અન્ન સેવન કરવાની જરૂર છે. ૧. ત્વચા આદિનું પોષણ થવાને નાઇટ્રોજનવાળાં પદાર્થો. ૨. દદનથી પ્રાણિદેહજન્ય ઉચ્છ્વતા ઉત્પન્ન થવા સાર કાર્બોનવાળાં પદાર્થો. ૩. સ્નેહપ્રચુર પદાર્થ--જેની ક્રિયા એ પ્રકારની છે--પ્રાણિદેહજન્ય ઉચ્છ્વતા રાખતી, જલ્દન નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થની વિપાક (પાચન) કરવામાં કાંઇ પ્રકારથી સહાય કરતી. ૪. અક્ષર

સિદ્ધ આરોગ્યરક્ષણ શાસ્ત્ર.

પદાર્થ એ અસ્થિ તત્ત્વોને પૂર્ણ કરવા સારૂ ખાંધે છે. કયા કયા પદાર્થનું કેટકેટલું પ્રમાણ જોઈએ, એનો નિશ્ચય સ્વભૂતિથી અને અનુભવે થાય છે. તોપણ ઉદાહરણ માટે સાધારણ પણે કહીએ તો, એક સારા તન્દુરસ્ત ને મહેનતુ આદમીને તે માલેલા દરેક ખોરાકની દરરોજ કેટલી જરૂર છે તે નીચે પ્રમાણે:—

(પાણી વિના વજન)	ઑસ.	પ્રમાણ.
નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થ.	૪૫૮	૧
ચરબીવાળા.	૨૮૬	.૬
રતાઈ (પરશુની ને સાકરદિ ચીજો)	૧૪૨૫	૩
ક્ષાર (સર્વ ખજીરા)	૧,૦૫	.૨
	<hr/> ૨૨,૮૮	<hr/> ૪.૮

આ વજન પાણી વિના સૂકા ખોરાકનું છે. પણ હમેશાં ખોરાકની સાથે પાણી હોય છે તે સૂકાં ખજીરાં તો સુમારે ૪૦ ઑસ ખોરાક જોઈએ. તે સિવાય પીવાને પાણી ૫૦ થી ૮૦ ઑસ દર દિવસમાં જોઈએ છીએ દર માણસનો ખોરાક થોડો કમી જરૂરી હોય છે. તેનું કારણ તેના શરીરનો ખર્ચ, મહેનત તથા દેશની હવા છે. થંડા દેશમાં ગરમ મુઝક કરતાં થોડો વધારે ખોરાક જોઈએ છીએ. એ પ્રમાણે એ સર્વ ભદ્ર પદાર્થ જરૂરના છે. એમાંથી એકાદની પણ ન્યુનતા થતાં તેની ગેરહાજરીથી શરીરમાં અમુક દિવસમાં રોગ થાય છે. પોષણને જરૂરના ને ઘટક અવયવો છે; તે સર્વ જેમાં હોય એવાં અમુક ખાવાનાં પદાર્થો તે; ઉદાહરણ, રોટલીને દુધ અથવા દાળ ખાન સાક અગર ખીચરી ને દુધ. ખીજી જાનિતા એકાદ પદાર્થ કરતાં આમાંના મુખ્ય એક ઉપરજ વધા દિવસ ઉપજવન થાય છે. બોંધશોભ વિગેરે જેમાં નાઇટ્રોજન ને કાર્બોનવાળા ભાગોનું ઘટનું પ્રમાણ છે, એવા એકાદ પદાર્થ ઉપર મનુષ્યનું ઉત્થવન થાય એમ કલ્પનાથી જાણાય છે ખરું, પણ ચાલતા તે પિંચેના પ્રમંથોમાં જોનાં એમ જાનતું નથી. એનું કારણ એ કે, એકજ પદાર્થ સદા એવાં જાતી રાખતાથી તેના કંટાળો આવે છે, અને કાંઈ વખત જતાં તે પદાર્થ એટલો તો અશ્વિકર થાય છે કે, ભુખથી છતાં વ્યાકુળ થએલો ને જારી અગ તછ. દષ્ટ ખીજું અમુક અન્ન ખાવા તરફ ધાય છે. પણ જો તે એકનું એક અન્ન પુરતું પોષક હોય, તોય તેમાં ઉપરાકષ્પ કેરફાર ન કરતાં એમ ને એમ જાતી રાખવામાં આવે

પારક અને આયુર્વેદ અધ્યાત્મિક મોક્ષિક.

તો તેથી સાહે પોષણ ન થવાથી જે ખરાબ પરિણામ થવાનું તે થાય છે. આરોગ્ય રક્ષણ માટે પ્રાણિક અને ઉર્લિક અન્નનું ઘટનું પ્રમાણ હોવું જોઈએ. ઉર્લિક અન્ન તદ્દન પૂર્ણ કર્યું તોય રોગોત્પત્તિ થાય, અને કેવળ ઉર્લિક અન્ન ઉપરજીવન કર્યું તોય શરીર નિરોગ ને સશક્તિ રહેનાર નહિ.

હાનિકર આહાર—અન્નમાં ખરાબ રજકણ, રોગ બીજ, સંયેદન કે અહુ જીવન તેમજ તૃણ કેશાદિ પદાર્થ હોવાથી અને તેમાં પોષક ગુણ ને ઉચિત ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ અથવા એ બેક ન હોવાને લીધે તે ખરાબ પ્રકારનું થાય છે. અન્નમાં જે અત્યંત (અત્તલિન) પદાર્થ હોય છે તે આ પ્રમાણે:—મીઠું, ખારો, મરચાં, હવેળા, મસાતો, અચાણાં ઇત્યાદિ. એ અદ્ય પ્રમાણમાં ઉપયોગી છે, ને તેમાં મુખ્ય કેટલાંક પાચનશક્તિને બહુ સહાય કરનારાં છે. પણ તે વધારે ખાવાથી જઠરની પિચ્છત્વતા (સ્થેમાવરણત્વતા) તો ક્ષોભ થાય છે, અને તેના વ્યાપારમાં એરસોય થાય છે, અથવા રક્તસંચય થાય છે, તે કોષ કોષને તો, વ્રહ (વરમ) સુદાં પણ ચાપ છે. દરસ, મંદામિ જેવાં કેટલાંક રોગનાં મૂળ રોપાય ને તેમાંથી બીજા રોગ થવાના સંપૂર્ણ સંભવ હોય છે.

પોષણ પુગતી રીતે ન થવાને લીધે શરીરમાંની ચર્બીનું શોષણ થઈ જાય છે, એટલે શરીરને ગર્ભા પુરી પાડવા માટે ખેરાકમાં કાર્બોનવાળા પદાર્થ પુરતાં ન મળવાને લીધે, તેને બદલે, શરીરગર્ભને પુરી પાડવા શરીરમાંની ચર્બી બેડ અથવા ક્ષાત્રે છે. તેથી મનુષ્ય લગવડપનું મટી શીકું ચએકું લાગે છે; અને મજાતનું ખાદ કરતાં ખાડીની સર્વ ત્વચાની ક્ષીણતા થાય છે. ઐષ્ટિક દ્રવ્ય કમી હોવાથી રક્ત સાહે થતું. નથી. ને જે થાય છે તે પાતળું થાય છે, ને પોષકુકિયા ક્ષીણ થાય છે. એમ થવાથી અપનીચરે અથવા નાચાળી જે ધાતુ પદાર્થ કમી ચએકા હોય છે, તેની જગ્યાએ બીજા ધાતુ પદાર્થ ઉત્પન્ન થતા નથી. અનેક ત્વચાની ક્ષીણતા, અને આંખમાં દાર્નિઆ ઉપર ને બીજે દેહાણે ક્ષતો થતાં, એનું કારણ એ વાત ઉપરથી ખુદ્ધું થાય છે. પેદાં સુછને વાદળીરત વીખાય જવાં ને દેકેદેકે રક્ત ઝરી જમવું, અને બીજાં રક્ત (રક્ત) નાં ક્ષણો ઉત્પન્ન થતાં, એ રુપ રક્તની રિધતિ બગડવાથી થાય છે.

અપૂરતું પોષણ થવાથી ખરાબ પરિણામ થવાનાં ઉદાહરણો પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. અન્ન અને રોગ એ બે વચ્ચે જે સંબંધ છે તે એટલો તો બતરાયો છે કે, દુકાળ અને મરણી વિષેની કલ્પના થણા એકના મનમાં એક પછી એક ઉઠતી હોય છે. સુમારે

૨૫ વર્ષ આગળ આ સંજ્ઞા વિશેનાં મનમાં ઠસવા ભેગ કેટલાંક ઉદાહરણ બનેલાં છે, સન ૧૮૧૭-૧૮ માં કચ્છ ને કડીવાણમાં દુકાળ પડ્યો હતો. તે પછી સન ૧૮૧૬માં એક શક્તિવાન દરનારો તપ પેશ થયો, તેથી એસુમાર મનુષ્યોનો સંહાર થયો. સન ૧૮૩૬ માં મરવાડમાં દુકાળ પડ્યા પછી પહી સહેરમાં એવોજ તાવ પેદા થયો, તેમાં સપડાયેલાં મનુષ્યોમાંથી મુખ્યત્વે જે મનુષ્યો મુવાં. સન ૧૮૪૫ માં આલ્લીડમાં બટેટાના પાકનો નાશ થવાને લીધે દુકાળ પડ્યાથી જ્યાંએક લોક ઉપવાસથી મર્યાં; પરંતુ તે પછી રોગથી જે મર્યાં તે સાથે બુખથી મરેલાંની તુલના કરી, તો કશા લેખામાંજ નહીં.

૧. અતિ ઉષ્ણતા લાગવાનું પરિણામ—કેટલાક અંશ સુધીની ને અલ્પ સમય પર્વત આકરી ઉષ્ણતા કાંઈ ખીચ થતા વિના સહન થઈ શકે છે જે લકીની ઉષ્ણતા ૨૬૦ (ફારનહૈટ) થયેલી હોય છે, સાં નજીક લોક જમીને કાંઈવાર મુઠી રહી શકે છે. પરંતુ એવોજો આવવો ને નાહી ઉતારવાની ચલવી, બહુ તો એટલું પરિણામ તેપર થાય છે તેના શરીરના અંદરના ભાગની ઉષ્ણતા વધતી નથી. પણ અતિ ઉષ્ણતા નિરંતર રીતે કરતા શરીરમાં ભયંકર ખરાબી થવાની, અને શરીરને મહેનત પડેલી હોય, તો નિશ્ચય કરીને થવાની તે ફેરફાર થોડો થયો તો સતત જ્વરનાં ચિન્હો થાય છે. પરંતુ તે બહુજ જોરમાં થયો તો તો મજબૂત તુ જાળ પ્રસસ કે એકજીમના સંયોગે સપડાય ને આસોન્વાસક્રિયા મદ થાય છે, અને ક્યારેક ક્યારેક મૂર્છા, ને ક્યારેક સંન્યાસ, ને જ્વાસારોધ થઈને મૃત્યુ થાય છે.

જો પરિણામ ઉત્પન્ન કરનામાં ઉષ્ણતાનું કાર્ય 'કષ્ટ રીતથી બને છે, એ માટે હજી વિચાર છે. પ્રસસ મગજના વ્યાપારી ભાગ ઉપર કાર્ય કરીને મૂર્છાથી અથવા રક્તજ મૂર્છાથી મૃત્યુ આવે છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે. બીજાઓની કલ્પનાઓ એવી છે કે, પ્રથમ તેનું કાર્ય પેટ અંદરની મગજના સોસર પ્લેક્સસ નામે ભાગ ઉપર થાય છે, અને પછી હૃદયનું કાર્ય જાંવ પડે છે. ક્યારેકીક ધમનીનું ઉડવું, મરતક નિપ્ત થવું, અને પ્રસાપ (ખકરો), એ લક્ષણો કાંઈ ઉદાહરણમાં સ્પષ્ટ હોવા ઉપરથી મગજનો દાદ છે એમ કેટલાકને જણાય છે આ તરફ રક્તની વિચિત્રતામાં કાંઈ ફેરફાર થાય છે એ મત બહુજ પ્રબળ છે; અને ક્યાંપ્રકારની વિકૃતિથી એ લક્ષણો પામ છે એનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે વિષય યોગ્ય છે. રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં અતિ ઉષ્ણતાનું કાર્ય કષ્ટ રીતથી થાય છે, એ વિષે હજી આપણું માનુષી જ્ઞાન બહુજ અલ્પ છે. એક રીતે તેનું

કાર્ય જનતા જોગ છે, તે રીતિ તરફ તત્વવેતાઓનું લક્ષ લાગેલું છે એમ જણાતું નથી. બાહ્યરૂપ તરફથી જે શીતકાર્ય કરનાર ક્રિયા અને છે તે કમી હોવાને લીધે રક્તની અને શરીરની ઉષ્ણતાનું માપ વધતું ન થઈ જાય એની ખાતરી શું ?

અતિ કૌશલ્ય લાગવાનું પરિણામ—જેમ કડક ગર્ભી અમુક વખત પર્યંત રોગ ન થતાં સહન થઈ શકે છે, તેમજ બહુજ થંડી અમુક પ્રસંગે ઉપદ્રવ થવા શિવાય સહન કરવામાં આવે છે. ધ્રુવ તરફ રહેનાર અને તે તરફ પ્રવાસ કરનાર લોક એ આ વાતનાં ઉદાહરણો છે. એમાં પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા વધારે ઉત્પન્ન થવાથી થંડીનું ઉપદ્રવકારક પરિણામનું નિવારણ થાય છે. તે ઉષ્ણતા વધારે ઉત્પન્ન થવામાં કારણોત્પન્ન થઈ અમલી ભરતી અને ઉઘાડી હવામાં મોઝળાપણે મહેનત એ અતિ જરૂરું છે ; પણ જ્યારે ઉષ્ણતા ઉત્પાદક શરીર સક્રિય અને ઉષ્ણમાન કમી થવાનો સંબંધ તુટે છે, એટલે જેમ અન્ન અપૂર્તું હોવાથી, શરીરને શ્રમ પડવાથી, અથવા અનેક શરીરવ્યાપાર મંદ થાયે કરીને શરીર નિર્જેર થાય છે. ત્યારે થંડીથી સર્વ દેહ ઉપર જોડાવર શામક કાર્ય અને છે, અને મૂર્છા ને સંન્યાસ થઈને મૃત્યુ થાય છે.

અસંત થંડી (હીમ પડે છે તેવી અને તેથી વધારે હલની) થી અસુરતી આવે છે. અને નિદ્રા લેવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ તે લીધી તો સંન્યાસ (અચિન્ત્ય) થઈને મૃત્યુ થાય છે. કડક થંડીથી કોઈ કોઈ વાર કેટલાક કરવા મુજબ મનુષ્યની અવસ્થા થાય છે. શુદ્ધ ફેરફાર થઈને જ્ઞાનનો ઘટાડો થાય છે, ને મલ્લપાન કરેલા મનુષ્યની પેઠે પ્રકૃતિ ઉત્તર તરફથી ઘટતી રીતે મળી શકતા નથી. એવું થંડીનું પરિણામ ક્ષણિકરીને જેનું ચોપણ સારી રીતે થતું નથી તે ઉપર થાય છે. ઉષ્ણ કટિબંધમાંના દેશોમાં થંડીથી સ્પષ્ટ પરિણામ થનાર નહીં એમ કદાપિ જણાશે ; પરંતુ થંડીની અસરનો અટકાવ કરવાની શક્તિ પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા કરવાના પ્રમાણથી હોય છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. એ શક્તિ ઉષ્ણતાના વધારાની લાંબી અસરથી કમી થાય છે એ જાણવામાં છે. એ ઉપરથી એમ થાય છે કે, સમશીતોષ્ણ દેશમાં જે થંડીનું માપ વગર જોખમી હોય છે, તે ઉષ્ણ દેશમાં અસંવ ઉપદ્રવ કરનાર હોય છે.

મૂલક્ષણે થંડીની અસર થયેલ મનુષ્યો આ તરફની ઇશ્વરનાશોમાં વારંવાર જોવામાં આવે છે, તેમજ મોટી મોટી હિંદુસ્તાનની ઇશ્વરનાશોમાં જોવામાં આવતાં હશે, એ અનુમાન કરવામાં શંકા જેવું છે. નહીં. હિંસેજર અને જીનેવારી મહિનામાં ગ્રામીણો

व्याख्यानपत्र योगसमुच्चय, १ अध्याय अ-थः,

तुरगगधाक्कोषेन विपचदाज्यमुत्तमम् । ऋतुकाले सुदु पीनं वध्याना गर्भद पम् ॥

सिन्धूत्थं शरपुत्रं पयसा सपृष्य वामर नितयम् ।

पीतं चंद्रतुक्काले नारीणां गर्भदं श्रेष्ठम् ॥

मिशुरामठयोः चूर्णं कथित्वा काजिरे सह । तेन मां मृदुमर्भापि सूते तृणं च बालकम् ॥

काय क्षीरेण मकाध्य गुडचर्मूलसम्भवम् । स्तन्यहीनाश्च या नार्यं पिबेयुर्वामरत्रयम् ॥

मधुना विमिश्रिततरेथ तिले महसर्कराम्बुजनलेथ जले ।

अविपूर्णगर्भपतने सुतनां परिरक्षितेर्भवति नैव भयम् ॥

गव्यं वा माद्विप मर्पिः कटुतेलेन सयुतम् । तिषालज्वावनीरात्रीतुरगीभिश्च साधियम् ॥

चंद्रभागावशेषेण कुचास्तेन विमर्दिता । भवति धीशलाकारा कटिनाश्च विशालिनः ॥

इयामाविषेक्ष्याकुनचामृताभिस्तैलं विषञ्च मधूनं वरेति ।

कुर्वीत शुक्लां कल्मषप्रकाशौ पानेन नस्येन विमर्दनेन ॥

शमान्दाया रानिसिन्धूत्यमिधालेपात्कंदो यानिजातो विनश्येत् ॥

विशति स्मटिति योनिर्नि सुता कारवह्नयास्तुपजलपरिपिष्टस्यैव मूरस्य स्तेपात् ॥

नारीणां तु सह शूल कामगोहसमुद्भवम् । भक्षणाद्यावशकस्य यावमुद्यविशेषनात् ॥

पोननंवाभवत्स सुरमाशित्वरीदलस्य सहिता निहित ।

कुर्वते नितातमुभयं च भग विगतव्यथं च विलं सङ्कुचितम् ॥

उशीरमासीजलचन्दनेश्च मपदाके केमरकुष्ठयुक्ते ।

निरात्रमुद्रतनकं वतागे प्रक्षेददुर्गंधविनाशहेतु ॥

कायस्तिलानां त्रिदिनं निपीत्ता भारगिविचामगपामरीचे ।

तादृश्यभावे विगतेपि नार्याः पुष्पं प्रणष्टं प्रकटीकरोति ॥

तेलेन सिन्धूत्यविमिश्रितेन ऋतौ प्रलेपा भगारन्ध्रमन्य ।

करोति रक्षा त्रिदिनं कदाचिद्गर्भं न धत्ते किल निश्चितं तत् ॥

गुर्वापत्रं च लोघ्रं च समभागानि कारयत् । दद्यात्पेदा भगस्याय प्रसूताप्यक्षता भवत् ॥

पैतलस्य च मूलानि कापयेन्मृदुबन्धिना । भगप्रक्षालनात्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥

बचनीलोत्पलं कुण्डं मरीचानि तथैव च । अश्वगन्धा हरिद्रा च गाढीकरणमुत्तमम् ॥

द्वित्वं चातिविया मुस्तं विष्वैषा चूर्णममिश्रत् । क्षौद्रावलीढं बालानां ज्वरातीमारनाशनम् ॥

हरिद्राद्वयपट्ट्याहर्षमिहीशकयवे मह । शिरोगर्जरातिपारत्रं काथं स्तन्यविशोधनं ॥

गुणीशटीवन्सकयष्टिरास्नाचूर्णं शिशूनां मधुनावलीम् ।

શ્રામં ચ કામં ચ ક્રમં નિહંતિ ચિરપ્રવૃથ્યાં ચ વર્મિ ક્ષणेન ॥

एलीयकः घृतनया निरीतः श्लेष्मानिलानाहहरः शिरसानाम् ।

सुराचनो बन्धिविवर्धनश्च दाकाकपाया मधुना विमिश्रः ॥

सयावश्लो विनिहंति मूत्रप्रद्वय्यां गोक्षुरजः कपायः ।

शिलाजतुः सद्घननादमूलरसेन युक्तः किल बालकानाम् ॥

दीपानलोष्णीकृतपक्વીनं भुजंगवल्लीदलमर्भकस्य ।

आनाहृषीदां जठरे निबध्यं निहंत्यजीर्णं पयसानिलार्तिम् ॥ (૪૩૧-૪૪૧).

॥ इति पंचमः समुदेशः ॥

મૃતિકાધોગ--કાળી માટી તોલો ૦૥ ગાયના દુધમાં ડાઘ કોકરી કાઢી પાવાથી તથા શાષ્ઠીધોગઃ બીડીવેલનાં પાન તોલો ૨ ચોખાના ઓસામણમાં વાટી પાવાથી રક્તપ્રદર મટે. વાળો, દશમૂળ સરખે ભાગે ખાંડી તેમાંથી ૧ તોલો ભુકા પાણીમાં વાટી રવરસ કરી પાવાથી સ્વેત અને રક્ત પ્રદર મટે. ઘનનાદધોગ તાંદળાનું મૂળ તોલો ૧ ગાયના દુધમાં મેંદા જેતું વાટી મધ નાખી પાવાથી. બ્રહ્માદિધોગ બળદાણુનું મૂળ તોલો ૧, બોરનો ગર્ભ તોલો ૧, ગોળ તોલો ૦૥ સાથે વાટી પાવાથી પ્રદર મટે. લાક્ષાદિધોગ બોરડીની લાખ તોલો ૦૥ લીમાં રોટી બારીક કરી દુધ સાથે પાવાથી રક્તપ્રદર મટે. રક્તચંદનાદિધોગ ચોખાના ઓસામણમાં ખસેલી રતાંબળી તોલો ૦૥, કમળકંદ તોલો ૧, સાકર તોલો ૧૥ સાથે વાટી પાવાથી તથા તંદુલીયાદિધોગ તાંદળાનું મૂળ તેલો ૧, સાકર તોલો ૨, બીયાની ઊલ તો. ૧ વાટી ચોખાના ઓસામણ સાથે પાવાથી રક્તપ્રદર મટે. ધાત્રીધોગ આમળાંબી તોલો ૧ ચોખાના ઓસામણમાં વાટી પાવાથી તથા નાગકેશરાદિધોગ નાગકેસર તોલો ૦૧, મોથ તોલો ૦૥, સાકર તોલો ૧૥ સાથે વાટી ચોખાના ઓસામણમાં પાવાથી સ્વેતરક્તપ્રદર મટે. ઈંદ્રી-વરધોગ કમળો કંદ તોલો ૧૥ શેડકદુ (ધારેલું) દુધમાં વાટી પાવાથી ગર્ભ રહે. જપાધોગ જાસુદનાં પુત્ર તોલો ૧, જાસુદનું મૂળ તો. ૦૥ ઉકાળો કરી કાઢી પાવાથી વાયુ પિત્ત કફ વગેરે દોષને કારણે ગર્ભ જરાબર પોષાતો ન હોય તે પુષ્ટ થાય. પુરંબ-ગંધાધોગ આસોંધ તોલો ૧૦ ને પાણીમાં વાટી તેથી દસગણું પાણી અને ૫ ગણું

ધી નાખી પાપી ગળી જતા મુઠી પકારી ગાળી લેજું, ૩ થી ૪ તેવા ધી દમેશા સવારે
 ચાટી ઉપર ગાયનુ દુધ પાણી ગર્ભમાન યાગ સિંધુધાન્ધિયોગ સીધાનુષ્ય તોલો
 ૦૧. સરખાનુ મળ તોલો ૦૧ દુધ સાથે વાગી અનુગાના આં ૩ નિસ પીએ તો
 ગર્ભ રહે મિન્દરાદિચૂર્ણ મિધાનુષ્ય અને રોદેલી દીંગ મરખે બાગે ખાડતા ૦૧ તોલો
 માથા મુગેડા તોવા ૫ મા ગરમ કરી પાવ તો આડા આવેનો ગર્ભ અનરે તથા સ્ત્રી કણ્ઠાલી
 દોષ તો તુરત પ્રસવ થાય ગુરૂચીયોગ ગળોનું મળ તો ૦૧ દુધમાં વાગી પાણી ધાવજી વધે
 ગર્ભરક્ષક યોગ તથ તોના ૫ ને વાગી મામા મગડી ચાગી તેના ઉપર સાકર,
 કમળકંદ, વાજો, એનો સરખે બાગે ખાડી ૨ તોવા ભુમનો કડેવો ઉકાળો પાણી ગર્ભસ્તાવ
 યથ જતો દોષ ને અટકે, ગર્ભ પોષય અનુચુટ્ટીકરણુપ્રત કડુ, ગીઆમળી, દળદ, ૨
 આસોંધ, પ્રત્યેક તોના ૧૦ ખાડી ઉનગો ની તેમા ૨૦ તોવા અગીધુ તેથ અને ૪૦
 તોલા બેઅનુ ધી પકારતા. પાપી ગળી જતા એટલે ધી ગાળી લેજું ચોપડાથી મળ
 ગાય. તથા રથામાદિધૂત ન્યુગીમડુગી, અનિરિય નેગડી ૧૧ મળ, ૧૨, ગળો એમથા એમડી-
 યાના ઉકાળામા એમડીયાં મરેમગ તેથ અને એમડીયાથી બમણુ બેસનુ ધી નાખી
 પકારજું ચોપડનુ, પાટ, નાડમા ગીમા નાખતા ગકાગલાદિ લેપ ઉદામજાના ડોડવા,
 દળદ, સીધાનુષ્ય મરખે બાગે ખાડી ગરમ કરી ચોપડાથી ચોનિકંદ મો કારવડી
 ૦૧ કારેલીના મળને નેખાતા એનામણુમા વાગી ચોપડાથી નિકમેથે મળ બાગ
 'દર એમી જતથ અને ચોનિકંદ મો ચોનિગજાદુર યોગ જરખાગ ૦૧ તોલો નવશેમ
 ૧૦થી પીવગવડે તથા રોગીપ્રભાતઃ અથવા ગોગ્ગમયી પાપીમા વાગી ગરમ કરી ચોપડ
 નો નુશબગમમા નિગતા યમકા મળ પડે ચોનિગજાદુર યોગ તુમશીના પાન, અરેડાના
 પાન આગેનીના પાન મરખે બાગે વાગી દડેતો ગમ મુલઆમગ, ગમ મરી ચોપડાથી મળ
 'કરોતિ રથ શિષ્ય' યનાગન યોગ તાલો જગામાસી, મળો વાજો, મુખડ,
 મુર્ચાસ ચ મોગ્ર ચ મમમાગનિ કાલદત્ત । દવાજો
 ચેતમમ્ ચ મુલનિ કાપદેન્મદુર્બન્દ્વા । મગજાલ્લાનેન
 જ્વર્નીનાલ્પન કુન્ઠ મરીનાનિ તથેવ ચ । અમળથા દરિદ્રા નતના ઉમાગા સાથે પાણી
 દિલ્લ વાઝિરિયા મુલ્લ કિચેવાં જૂર્નમિહિન્ । શોશાવર્લદ ના આવે ગર્ભપ્રતિભ' ૧૬
 'હર્ષદુર્લભદન્દ્યાદ્દર્શિતોશકર્યે મદ્ । વિરોઝ્ઘર્ગાનમાત્ર' ૧૭ તથા વખને નુરખામ ।
 મુર્ચાસ ચ મકરદિગમ્નાપૂર્ણ શિશ્વા મપુનાવર્લદ' ૧૮ નુગડાના પાન, લેખર,

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રંથમાળા, માસિક—ગોંડળ.

સમભાગે વોરી ગુણભોગેમાં પ્રસેવ ધંધા પહેલાં ચોપડવાથી કાંત (ખીડ) થયા વિના છોડકું જન્મે. ગાદીકરણ યોગ નેતરનાં મૂળના ઉકાળાથી ગુણભાગ હમેશાં ધોતું. ગાદીકરણ યોગ વજ, કમળ, કુચ, મરી, આસોંધ, હળદર, સમભાગે ખાંડનાં ૧ તોલાનો ઉકાળો કરી પ્રક્ષાલન કરવું.

આળકોના રોગ—જવરાતીસારહર યોગ ખીસીનો ગરબ, અતવરોકની કળી, મોય, સુંદ, સમભાગે ખાંડનાં. ૩ થી ૯ રતિ મધમાં ચટાડવાથી તાવ સાથે થતા ઝાડા મટે. જવરાતીસારદા પ્રયોગ હળદર, જેડીમધ, બેડી ભોરીંગણીનું મૂળ, અંદરજવં સમભાગે ખાંડનાં. ૧ તોલાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી પાવો. ધ્યાસાદિ હર પ્રયોગ કાકડાસીંગી, કમુરો, કકાલાલ, જેડીમધ, રાના. સમભાગે ચૂર્ણ કરવું. ૨ થી ૬ રતી મધ સાથે ચટાડવું. ધ્યાસ-સસણી, ઉધરસ, કદ્દ, કલરી વગેરે દરદ મટે. આનાહાદિહર પ્રયોગ એળીશે નોલો ૧, હરડે તોલો ૧, સાથે ખાંડનાં ૨ થી ૩ રતી પાણીમાં વાટી પાવાથી આદરો, મળખંધ, વાયુ, કદ્દ વગેરે મટે મંદાશિહર પ્રયોગ ઉદામણાનાં મૂળનો ઉકાળો મધ સાથે પાવાથી રૂચિ અને જહરાશિ વધે મૂત્રકૃચ્છ્રહર પ્રયોગ ગોખરનો ઉકાળો, જવખાર સાથે પાવાથી અટકી ગયેલો પેશાબ છુટે. અથવા નાંદળાળના મૂળનો ઉકાળો, ૧ થી ૩ રતી સિલાછત નાખી પાવાથી પણ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે. ઉદરરોગહર પ્રયોગ—નાગરવેલનું પોરેલું પાન તેલને દીવે તપાવી યોગી રસ કાઢી તેમાં જરા દૂધ મેળવી પાવાથી આદરો, જંધકોશ, અપચો વગેરે મટે. (૪૩૧-૪૭૨)

ક્રતિ પંચમઃ ૫ સમુદેશ.

શ્વાસ, કાસ, હિકા, સ્વર્ભગ, આમચાત, પાણ્ડુ, કામલા, ક્ષયરોગ ચિકિત્સા
ધ્યાસ, ઉધરસ, હેડકી, સાદ બેસી જવો, સંધીવા, પાંડુ, કમળો,
ક્ષયરોગના ઉપાયો.

માર્ગીશ્વર્યતિવિપાધ્યાનાં મધુના વટી । રાદેન્સાય પ્રવાતે ચ કામશ્રામવિનુતયે ॥

પ્રાતર્નિર્વાતથલપન્નજાતો રોમો ભવેચ્છોળિનશામહારી ।

વારીન્દુપત્નીરજમા વિમિશ્રો લ્યસં મુચ્ચાદ્વારયતિ કળનં ॥

ફલત્રિકં ત્રિકટુકં નિર્ગુદી કટુકા વચા । મુણ્ડીવામામૃતાત્રાદીમુંગરાજોભવંધિકાઃ ॥

मासमात्रमवनीतलसंस्थं शुद्ध आसववरो भवतीत्यम् ॥
 पलार्धमात्रं च निषेवतेस्य मृगासवः पाण्डुनिपूदनः स्यात् ॥
 फलत्रिकच्छिन्नरहाडरूपकिराततिकैथ कृतः कपायः ॥
 निहंति माक्षीकयुतं चिरोत्थं सकामलापाण्डुगदामवातम् ॥
 हरवीर्यशुल्बवलयथ समा महिषाख्यकस्त्रिगुणितः कथितः ॥
 विषमथ गुग्गुलुसमं विहितं सकलं विमथं सलिलेन तनः ॥
 यवमात्रमत्र हरपूजनतः क्षयपाण्डुनाशनमिदं कुरते ॥
 मुरदालिशुष्कफलचूर्णमथो चिरकामलागदहरं भवति ॥
 नस्यते नयनोगाचयं सलिलं निषितमथ नासिकया ॥
 दोषोर्निशाक्षवरतिफसिवामलाना कडिरहाभुदसमूलक्षतावरीभिः ॥
 शर्करासहगता हि कपायो भाक्षिकेण सहलोचनरूपः ॥
 त्रिफलदाहनिशागजकेशरं सपलपत्रकडिद्वयकन्यकाः ॥
 सममितानि समा सितशर्करा मधुयुतं च लिहेत्सकलीपथैः ॥
 हरति पाण्डुगदं सहलीमकं जठररुचहितं सहकामलम् ॥

विडंगं पूतना कन्या पिप्पलीधान्यशर्कराः । धीफलं सर्वमेकम् पूरितं कमलापहम् ॥

त्रिकटुकाक्षदविडगचित्रकाः कासनर्दवरलोहजचूर्णम् ॥

मधुयुतं च लिहेत्पयसा ना सपदि कामलया परिमुच्यते ॥

सुस्तकामिकविडंगदारवः शैलजातकमुवर्णमाक्षिकाः ॥

नागकेशरनिशाकटुत्रिका द्राविडीदलफलत्रिकत्वचः ॥

मधुतैथ परिपूरितैः समैः शर्कराधिगुणिकाष्टभागिकम् ॥

लोहचूर्णममलं विनिक्षेपेत्पाण्डुरागविनिहतये शुभम् ॥

आमवातकारिकेसररूपो योग एष विबुधैः सुसंमतः ॥

बभ्रूलतस्त्राणां रसा दुग्धसमन्वितः । सशोफं वातपित्तोत्थं हन्ति पित्तं मुदाक्षणम् ॥

सुक्रसिन्धुशणक्षारश्चाग्निमंथरतैः सह । पिष्ट्वा शोफादितानां च प्रलेपः शोथहारकः ॥

अग्नेरपाटवमतिश्वसनं च कासः शीतज्वरोतिकृशतावलवर्णहानिः ॥

विडूभेदनं च वमनं रुधिरं सवेचचेतस्य स्मृतं हि गैदराजविषाकलक्षम् ॥

दानैर्जपैर्गुरुसुरार्चनया तपोभिः शान्द्योचपुण्यकृतिभिर्द्विजवन्निभभया ॥

संसेवनासदनुत्तवरस्य नान्यन्कार्येण याति मित्रजां खलु साध्यतां सः ॥

त्वक्पुष्पपत्रफलमूलकृतोरुपात्रे काथावलेहगुटिकासवचूर्णमुच्ये ।
 नो साध्यता व्रजति रागट्पा नराणां सूत विना गदगजव्रतसिद्धमेवम् ॥
 सूतेन तुरय वनरस्य भस्म द्वाभ्यां सम मात्स्न्यचूर्णमुक्तम् ।
 तुल्यो बलिष्ठकणवदपादभागो रसात्काजिःपिष्टमेतत् ॥
 गोल विधायाथ मृदावलिप्य सशोण्य भाण्डे लवणाभिपूर्ण ।
 पचदिनाते पुटपानरीत्वा नाम्ना प्रसिद्धं कुमुदेश्वरोयम् ॥
 स्मृत्वा शिव शिवकर करुणामुधाब्धिं गत्वा शरण्यममर शरणं नताम् ।
 सर्पिर्मरीचरजसा परिमिश्रितं तद्वत् लिहेच्च गदराजविनाशनाय ॥
 पित्ताधिक्ये मागधिक्षोद्रमिश्रं लिह्यान्मासं सुदृशाल्योदनानि ।
 आज्ञं दुग्धं गोदधि म्वादु ह्य भोज्यं शस्तं द्विवारं बलिष्ठम् ॥
 तैलं बिल्वं रामठं कारवां शाकं वज्रं राजिकाकारमर्दम् ।
 विभाविनं संधवसर्पदुग्धे गोक्षीरपीतं गलेशगहारि ॥
 विडम्बनाशाय सितासमेतं मूलं निपीतं यन्किंचिकाया ।
 सूतस्तथा टक्कणवद्वो च जपालजीव क्रमतोभिगृहि ॥
 आर्द्रद्रवणाथ विमर्चं गव उग्रप्रणाशाय विरेचनाय ।
 रामठं सहितं च काकिनीचूर्णं सखलवतिनाशनम् ॥
 भृष्टभृगसहितं हि ज्वरं भर्जितं घृतयुन निरेकहन् ।
 केवलाभि विजयान्तिसारहृत्पित्तशोफशमनो घनप्यति ॥
 जाड्यशोपशमनं सुशोषनं माल्मीप्रमनमात्यधारितम् ।
 विकरतं पिप्पलिरज्जचन्दनं वस्तुकिचिनरहस्तिवैसरा
 तृटिस्तुगाक्षीर्यगद्व्यं शुटी लवङ्गकादमीरवरागन्धः ।
 ककोलजातीफलद्वैमवाहं सर्वं समाप्तं तगरं च चूर्णम् ॥
 सिताष्टभागं पलपादमानं भुक्ते क्षयापद्रवनाशकारि ।
 विडम्बेन क्षीणजलं गताग्निं अनात्मवनं च विशापितं क्षयम् ॥
 असाध्यस्य तमुदाहरति हस्तस्वरं हीनवपुश्चिद्यं च ॥ (३४३-४०५)

॥ इति पष्ठः समुद्देशः ॥

પારદઃ અને આયુર્વેદ મન્થમાળા ગોંડળ.

કાસાદિહરીવટી—ભારંગી, મુંઠ, અતિવિષ, દરડેદળ સરખે ભાગે, લઘુ ખાંડી મધમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. ૬ થી ૧૨ ગોળી રાત દિવસમાં મળી ઉધરસ આસમાં આપવી. ઉધરસ સાથે લોહી પડતું હોયતો પીપળાનાં ફુલોં પાત તોલા, ૪ વાટી ચૂર્ણ પાણી નાખી રસ કાઢવો તેમાં બેઆનીભાર વાળો અને બેઆનીભાર નગોડનાં ખીનો ભુકો નાખી પાવો. ચિન્થાવટી દરડે, બેડાં, આમળાં, સુંદ, પીપર, મરી, નગોડ, કડું, વજ, ગેરખમુંડી, અરુસી, ગળે, આલી, ભાંગરો, આસોંધ પ્રત્યેક એક એક તોલો, મુંઠ, ૨૦ તોલા, ભારંગી ૨૦ તોલા સાથે ખાંડી કપડે ચાળી બે ભાગ મધ અને એક ભાગ ઘી મેળવી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. ૬ થી ૧૨ ગોળી ગરમ દુધ સાથે આપવાયી ગળાનો કક, છાતીનો કક, ઉધરસ, દમ તથા છાતીનાં બધાં દરદ મટે અને પરતું લોહી અટકે. ત્યાસહરપ્રયોગ બળે, મરી, નગોડનાં ખી, આદુ સરખે ભાગે ખાંડવાં ૧ તોલા ભુકાનો ઉકળો કરી તેમાં ૧ વાલ લીંડીપીપરનો ભુકો અને બે વાલ સીંધાભુલ મેળવી નવશેકો પાવો. રક્તકાસહર ચૂર્ણ મિત્રો, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ગળપીપર સરખે ભાગે ખાંડવાં ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાયી ઉધરસ સાથે લોહી પરતું હોય, તે બધ યાય. પીપળાની જાસને જાળી તેનો ખાર કાઢવો તે ખારના ભુકાખરેખર લીંડીપીપરનો ભુકો મેળવવો; બેઆનીભાર ભુકો મધ સાથે ચાટવાયી ભુની ઉધરસ અને જુનો કફનો રોગ મટે. સાકર, શેકલાં બેડાની જાલ સમભાગે ખાંડવાં ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો ભુકો મધ સાથે ચાટવાયી ઉધરસ મટે. હિરકાત્યાસહર ચૂર્ણ દરડે, બેડાં, આમળાં, સુંદ, પીપર, મરી, ભારંગી, કુટ, શોધેલી ઘોળી ચણેલી સરખે ભાગે ખાંડવાં, ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો ચૂર્ણ ઊના દુધ સાથે પાવાયી હેડકી, દમ, ઉધરસ મટે. મરિચાદિ ચૂર્ણ, મરી, સરગવાનાં ખી, સીંધાભુલ સરખે ભાગે ખાંડવાં. ૦૧ તોલો ચૂર્ણ રાત્રે ઊનાં દુધ સાથે પાવું; કફરોગ, વાયુના રોગ, છાતીનાં દરદ, સળખમ, ખાંસી વગેરેમાં હિતકર છે. કાસહરી વટી લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, અરુસી, ધરાખ, દરડે બધાં સરખે ભાગે ખાંડવાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી. ૬ થી ૮ ગોળી ગરમ પાણી કે દુધ સાથે આપવી. પર્યાદિ ચૂર્ણ દરડે, બેડાં, આમળાં, લીંડીપીપર સરખે ભાગે ચૂર્ણ કરવું ૦૧ તોલો ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાયી મોતું મુકાતું પિત્તવિકાર, મોંમાં ખોટી ગરમી વગેરે મટે. કુંવારના ગરબ ઉપર બે વાલ મુંઠો ભુકાખાંડી ખવરાવવાયી ૧૫-૨૦ દીમાં ત્યાસ, હેડકી, ઉધરસ, ખરસ, ગાંઠ વગેરે મટે. ખીબેરોનો ક્યાર. સીંધાભુલ અને ગેરપીછની રાખ સરખે ભાગે મેળવી રાખવાં. ૨ થી ૪ વાલ મધમાં ચાટવાયી વાયુ પિત્ત કફની હેડકી મટે. ચિન્થાદિ શુદ્ધી મુંઠ, મોચ, દરડે

સરખે ભાગે ખાંડવાં બધાંથી બમણો ગોળ નાંખી ચણીવાખેર ઝેવડી ગોળી વાળવી; ૪ થી ૮ ગોળી કીના દુધ સાથે આપવાથી ઉષ્ણાશ્વસ, ખાંસી, છાતીનો કફ મટે. કાળા ધનુરાનાં બી પહેલે દિવસે ૨, બીજે દિવસે ૪, ત્રીજે એથે દિવસે ૫ પાંચ, આઠમા દિવસ સુધી ૫ પાંચ; ૯ થી ૧૨ દિવસ સુધી ૧૦ દસ દસ; ૧૩ થી ૧૫ દિવસ સુધી ૧૫ પંદર બી વાડી મધમાં ચટાડવાં; ૫છી ૧૬ થી ૨૦ દિવસ સુધી ૧૦ દસ બી; ૨૧ થી ૨૫ દિવસ સુધી ૮ આઠ આઠ બી; ૨૬ થી ૩૦મા દિવસ સુધી દશેરાં ૫ પાંચ બી ખાવાથી શ્વાસનો રોગ મટે. ગોરખમુંદી, ત્રીડીપીપર, મુંદ સમભાગે ખાંડવાં ૧૨ થી ૨૪ રતી બુકો મધમાં ચટાડવાથી સાદ ઉઘટે. શેકેલાં બેડાંની ઊલનો બુકો ૦૧ તોલો છાસ સાથે ખાવાથી, અરકુસીનું મૂળ ચાવવાથી અથવા મરકાઈગી ભોમાં રાખી ચાવવાથી સાદ ઉઘટે. ક્ષિકંકાનાશનચૂર્ણ—મુંદ, દરડે, પીપરીમૂળ, ૭૨, ત્રીડીપીપર, આમળાં, મરકાઈગી, સરખે ભાગે ખાંડવાં ૦૧ તોલો ચૂર્ણ મધ સાદર સાથે ચટાડવાથી હેડગી મટે. ભુંગાસવ કાળો ભાંગરો ૬૪ તોલા, નગોડ ૬૪ તોલા, દરડે ૩૨ તોલા, જુની સોંપારી ૩૨ તોલા, ધાવડીના પ્રુલં ૬૪ તોલા, પાણી ૨૭ ગ્લસ, ગોળ ૬ ગ્લસ સાથે મેળવી ગીનાદ માટીની બરણીમાં બરી પેક કરી ગમીનમા ખાડો ગાળી ૧ મહીનો રહેવા દેવુ, ૫છી ગાળી રીંસા ભરવા; ૨ થી ૪ તોલા આસવ પાવાથી ૨ મહીનામાં પાંદરોગ અને કમળો મટે. ત્રિફળાદિ ક્ષ્વાથ દરડે, બેડાં, આમળાં, ગળો. અરકુસો, કરીવાતું સમભાગે ખાંડી ૧ તોલાનો ઉકાળો કરી મધ સાથે ખવાથી કમળો, પાંદુ મટે. હુરવીયરસ પારદ, ગંધક, તામભરમ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા, શુદ્ધગુળ ૧૫ તોલા, વજનાગ ૧૫ તોલા સાથે મેળવી રતીભાદની ગોળી કરવી ૬ થી ૨ ગોળીને વાડી તેમાં રતીઆર શિવપૂર્ણનનું જળ મેળવી આપવાથી દાપ અને પાંદરોગ મટે. કુકરવેલના ફળનો બુકો કરી મુંધાડવાથી લાંબા વખતનો કમળો મટે. કુકરવેલના ફળને પાણીમાં વાડી થોડાં ટીપાં નાક વાટે પાવાથી આંખના રોગ અને કમળો મટે. દાવ્યાદિ ક્ષ્વાથ દારદળદર, બેડાં, કરીવાતું, દરડે, આમળાં, ગળો. દસમૂળ, સનાવરી સરખે ભાગે ખાંડવાં; ૧ તોલાનો ઉકાળો કરી મધ સાદર નાંખી પાવાથી આંખના બધા રોગ મટે. ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ દરડે, બેડાં, આમળાં, દારદળદર, નાગકેસર, જેડીઉમરીનાં પાન અને ફળ મરખે ભાગે ખાંડી કુંવારના રસમાં પલાળી સુકાવવું. ૦૧ તોલો જુદી મધ સાદરમાં ચટાડવાથી પાંદરોગ, કમળો, પેટનાં દરદ મટે. વિઠગાદિ ચૂર્ણ વાવડંગ, દરડે, વાગનો ગર્ભ, પીપર, ધાણા, સાદર, ટેપડું સરખે ભાગે ખાંડવાં, ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો ૫છી સાથે આપવાથી કમળો મટે.

પારદ અને આયુર્વેદ - ત્રિથમાના, માસિક - ગોંડળ.

ત્રિકટુકાદિ લોહ સુંઠ, પીપર, મરી, મેથ, વાયર્ડિંગ, ચિત્રો, કંસોદરાની જાંબ સરખે ભાગે ખાંડવાં ૦૧ તોલો ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું. ઉપર દુધ પાતું કમળો મટે. આમવાંત-કરિકેસરી લોહ લોહલરમ ૮ તોલા, સાકર ૭ તોલા, મેથ, ચિત્રો, વાયર્ડિંગ, દેવદાર, શીલાજીત, સુવર્ણમાસિક, નાગકેસર, હળદર, સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેઠાં, આમળાં, તજ અત્યેક ૧ એક તોલો સાથે ખાંડવાં ૪ થી ૧૨ રતી પાણી સાથે આપવાથી પાંડુરોગ સંધિના વગેરે મટે. આવળનાં પાન તોલા ૨ ને દુધમાં વાટી પાનાંથી વાયુ, પિત્તનો સોળો, પિત્તવિકાર નગેરે મટે. શોકનલેપ મગ, સીંધાલુણુ, શણનાં બીને ગાળીને કાઢેલો ખાર સરખે ભાગે લઘ અરણીના રસમાં વાટી ચોપડવાથી નધી જ્વતનાં સોજા મટે.

દાનથી ગુર અને દેવપૂજનથી, શાન્તોક્ત પ્રવચનથી, આત્મજી અને અગ્નિપૂજનથી અને મુખ્યત્વે કરી પારદવાળા ચોપડના સેવનથી ક્ષયરોગ મટે છે આ રોગમાં કાઠોપથીથી જોઈએ તેવા કાયદો થતો નથી. કુમ્બુદેશ્વર રસ પારદ તોલા ૪, સુવર્ણલરમ તોલા ૪, મોતીની લરમ તોલા ૮, ગંધક તોલા ૮, ટંકણખાર તોલો ૧ સાથે સુરકામાં વાટી ગોળો કરવો તેના પર કપડું અને કપડા ઉપર માટી ગળે આંગળ ચોપડી તડકે સુકાવી મીઠું ભરેલી માટલીની વચમાં મુકી સાંજે ૫૦ જાણીને અગ્નિ દેવો સવારે ૧ થુંકવો ૧ વાલમાં મરી વાલ ૧, ઘી તોલો ૦૧, મધ તોલો ૦૧ મેળવી કલ્યાણુકર કરણાણુ ચરણાગત વત્સલ શંકરનું સ્મરણુ કરી ચાટવું તેથી વાયુપ્રધાન ક્ષયરોગ મટે. પિત્તપ્રધાન ક્ષયરોગમાં લીંડીપીપર વાલ ૧ અને મધ સાથે ચટાડવું ૧ મહીનામાં આરામ થાય. મગ, ચોખા; બકરીનું દુધ, ગાયનું મીઠું દહી વગેરે પૌષ્ટિક અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક આપવો. પથ્યમાં તેલ, બીલાં, હીંગ; કારેલાં, રાઈ, કરમણ એ અધ કરવાં. ક્ષયરોગની દવા ચાલતી હોય તેમાં જુદા જુદા ઉપદ્રવ થાય તો થોડો વખત તે દવા અધ કરી થયેલા ઉપદ્રવનો ઉપચાર કરવો. સીંધાલુણુને આક્રાંના દુધમાં પલાળી સુકાવવું. ૨ થી ૪ રતી ગાયનાં દુધ સાથે પાવાથી ગળાના બધા રોગ મટે. આ રસ ચાલતો હોય તેમાં કાંડો કળજ થાય તો બોં-આળવીનું મૂળ પાવલીભાર વાટી સાકર મેળવી પાતું. તાવ આવે તો પારો, ગંધક, ટંકણ અત્યેક ૧ તોલો અને પાળાના બી ૩ તોલા, આદુના રસની ભાવના દહ સાથે વાટી ૧ થી ૨ રતી ઉના પાણીમાં દેવું તેથી તાવ ઉતરે અને મગનો બગાડ નીકળી જાય. ઉત્તરી થાય તો ૨ રતી શેકેલી હીંગ અને ૨ રતી કાઠીની લરમ મધમાં ચટાડવી. આડા થાય તો શેકેલી ભાંગ અને

શ્રીમદ્ ભગ્વદ્ ગીતા સ્વામી શ્રી યોગેશ્વરજી મહારાજે આપેલી પદ્ય
 ગ્રંથ મંત્ર. મોરે મોરને યાં આવે તો ના થી ના નેમો મોયતો બીજા નવમેશ પાત્રીથી
 આપવો. મોં સુકાશ ને ગમેથીના પાન ૨ થય મોમાં ગમ્યાં. કાચકાટી મૂર્ખ તીકાના
 કાચ, લીંટીથીપર, કમળી, મિત્રો, નામોમર, એકાદી, વસેવોચન, બસ, મર,
 લવીંગ, કેમર, ચલકાચ, નાવકા, કપર, કંચ એક એક નોંધો ના નો ૨, અને માત્ર
 નોવા ૮ કાથે આંધ્યાં. અત્રા માં ૧૨ થી ૨૪ ની મપ થી મરે આપરાથી કાચોગના
 બધા ઉપર રામે, દરન ગાદ આવે. નિર્મળના એકી માપ. બુખ ઉરે કાચ પખુ મમ
 (પારકવાળી કા) સથે ઉપર મૂર્ખ થયુ કાચે. કંચ જે કાચના દગીને 'કા' થાય, જા
 દીબ થાય, બુખ મગી તપ, નેવું મન ખાવામાં કે આદારવિદ્યારમાં થોવાના તાંપામાં ન મરે,
 સરીર કૃષ્ણ મન તપ, માં એકી તપ. સરીર કે મોં ઉપર ના ઉડી તપ ને દરની
 પમે નહીં. (૩૭૩-૪૫).

(प्रति पृष्ठाः समुदाशः).

[illegible]

१. निम्बुदेवो गंधकचूर्णमिधो विलेपनात्सिंघमकिलामहारी ।
 २. निम्बूरसो वा नवमारयुक्तो दूर्वाविलेपोपि च क्वली वा ॥
 ३. परिमर्द्य भृगं विधूमकं जलजंभूमभिदीप्य सपेर ।
 ४. नवनीतयुनं विलेपनं हरति व्यंगगदं च सत्वरम् ॥
 ५. मिन्दूरटंकगदगंधमोमराजीचूर्णं क्षृतेन सहितं तनुलेपनेन ।
 ६. पांमाविमर्षगजचर्मविचर्चिष्णुहारागतिराशु किल मत्तदिनेर्विनश्येन ॥
 ७. आरण्यकोपलममुद्रवभृतिरंगसंमर्दनेन बधिरं हरति प्रसृण ।
 ८. चूर्णं करंजतमूलभयं निपीतं क्षीतोदकेन पिबुमात्रमयो नराणाम् ॥
 ९. दद्रुघ्नलाक्ष्मालकैः समाम्रैः शुल्बेषु पिष्टैश्च काजिकेन ।
 १०. आम्रप्रवात्रे कुरते नरो यो लेप शरीरं विगतास्य दद्रुः ॥
 ११. शिवाविभूतिर्नवनीतयुक्ता विलेपनात्स्फोटविचर्चिकादीन् ।
 १२. विनाशयत्याशु तिलोत्पलेर्लवा यक्षश्चांशूवपत्रभूतिः ॥
 १३. नैलेन धतूरुफलस्य भूतिः पुटप्रदग्धस्य विमर्दनेन ।
 १४. क्षिरःप्रलेपो विहितो नराणां सर्काटकं दाम्पकं निहन्ति ॥
 १५. मनस्विनी टंकणनव्यसारस्तुहीपयोभिर्मृत्तुषां विमर्द्य ।
 १६. कायाप्रलेपो अणवेदनायां पाषाणविद्रावण एव योगः ॥
 १७. मनःशिलाटंकणगंधतालाः क्षारद्वयं ब्राह्मणवृक्षभूत्या ।
 १८. चूर्णं समाम्रं सकलं विमर्द्य कार्यः प्रलेपो अणकीलिकानाम् ॥
 १९. दुष्टव्रणां याति शमं नराणां एकेन क्षैलस्य विलेपनेन ॥
 २०. विन्चामृतासैधवयक्षवृक्षपत्राणि तक्रैश्च ददं विमर्द्य ।
 २१. कृतप्रलेपो हरति प्रमथ भगंदरातिं चिरकालजाताम् ॥
 २२. धनूरदन्त्यन्धेन त्रणाद्वालां बहिर्व्रजेत् । बहिर्भूतः मुयन्नेन रक्षितव्यः परं घुटन् ॥
 २३. अटितोनिहजः कुर्वाथावन्निमरणं भवेत् ॥

मृताभ्वदंष्ट्रा मलिलप्रपिथ्य हरेद्विलेपाद्बहुयालुकार्तिम् ।

धतूरपत्रं घृतलिप्तमीषदुष्णं विधायोपरि बंधनीयम् ॥

बलादलकृता पिण्डी स्नायुंकापरि बंधयेत् । दोषे वागारिपत्राणि गस्त्रिंश्वानि च बन्धयेत् ॥
 माथान्हिगुयुतान् पूर्वमुन्येत्तौ तस्य दापयेत् । भंजितांश्चणकान्वाध कथिनं वृक्षरीजलम् ॥

भुक्तमात्रेण तेनैव शीघ्रमेतस्य परिनिर्गच्छेत् । बलिभूतिन तेनैव उर्वरा दाहः प्रणाम्यति ॥
 भर्त्ता कृतमर्त्तानां च समं वञ्चयेत् भूषणम् । गोपुङ्गवस्यै मूर्ध्नि विरुद्धे सममेव हि ॥
 ननधनुर्दशैः शममुत्तयाय स्थानमाचरेत् ॥ शीघ्रापसारः सर्वस्यः सर्वगविष्णोर्दशैः ॥
 पूत विरजयेत्तद्वर्णमभयं च भोजयेत् । अनेन विधिना शरीरा मागत्य स्वात्म्यमनुते ॥
 विष्णोर्दशैः रथं मृज्जते मर्त्तनते । छिन्द्येद्यो शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥
 शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शेषेण निष्ठा विनिश्चयः च विनिश्चयः शक्तिपि तदुच्यते ॥

मिताजलं सर्वस्या निर्विनां शक्तिपि तदुच्यते ॥

मोक्षार्थमागच्छन्तैश्च शक्तिपि तदुच्यते ॥

मेघो हरेष्टमनिष्ठा च दति तस्मा इति शमपुङ्गवस्यै ॥

उद्भवस्यास्यै तर्गादिपञ्च पञ्च शम सर्वस्या निर्विनाम् ॥

मुष्णस्यै तर्गादिपञ्च पञ्च शम सर्वस्या निर्विनाम् ॥

मोक्षार्थं शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै च सम्यक्तुम् ॥

पूतस्यै च सर्वस्या शमस्यै शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

आवृण्वन्तं सर्वस्या शक्तिपि तदुच्यते ॥

भान्तिर्दशैश्च शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

नास्तिदशैश्च शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

शक्तिपि तदुच्यते शमपुङ्गवस्यै शक्तिपि तदुच्यते ॥

यैर्जनं विदधति प्रतिवेले ग्राम्यतोऽभ्यक्षः किल तेषाम् ॥
 पथ्याप्रलेपो नयनामयेषु सपित्तजातेषु हितः प्रयुक्तः ।
 दग्धातकान्मानयमस्तकस्य नेत्रैर्जम्बुतुण्डविनाशनाय ॥
 शिवाक्षपथ्यामहितं श्रभाति कुमारिकापत्रमेषं द्रवं च ।
 पिण्डी निबध्ना नयने निशायां मद्रोणपुष्पाग्रमवा पृताक्ता ॥
 आमसरात्रं नयनामयांश्च राज्यधनां नानयति ध्रुवं वा ।
 मर्याचकृष्णागदराजमज्जासमुद्रप्रेनार्कसिताः समानाः ।
 सर्वैः समं स्यादसक मुशुब्धं क्षौद्रेण सार्धं मृदुलं विमर्श ॥
 इदं नराणां नयनामयघ्नं सर्वोध्यहार्यजनमेव शस्तम् ।
 काचार्मपुष्पाजुनेविन्दुमुलयात्रांगान्दरेमेघभवान्समस्तान् ॥
 धृतशुत सूर्यदल विपक्व यन्तौ विश्लेषदपि प्रपीड्य ।
 सपूतिदुर्गंधियुतं सशूल कर्णामयं हृति सुहृत्तोसौ ॥
 कर्णं निपिकं सह संधवेन गौमूयमेक विनिहति पीडाम् ।
 निम्बुद्रवः संधक्कणत्रंगकपर्दिकाभूतिसमेत एव ॥
 तैले पक्वं देवदार्यफलैर्न कर्णं क्षिप्तं कर्णवाधिर्यहारि ।
 तुवीपत्रोत्थै रसैर्वापि तैले पत्रोत्थैर्वा वाजिमारस्य पुष्पैः ॥
 पीतानि पीतपुष्पाया देवशालीफलानि चैव । सर्वाणि नाशमाप्नान्ति विषाणि मूत्रसंयुतम् ॥
 सुदाडिमीवादराधमूलमरप्यजातस्य तिलस्य चैव ।
 एषां प्रलेपो विहितो जलेन विषं हरेद्दृष्टिकृत्वातमाशु ॥
 सपत्रमूलं सहदेवदालीं सिताम्बुसाकं परिसृज्य सम्यक् ।
 विषस्य नाशाय नराय सर्पद्वयं रिथ्यकलिताय श्यात् ॥
 जलेन घृष्टं कृतमालमूलं नस्ये प्रयुक्तं विषमाशु हन्ति ।
 फलैरपक्वैः पित्रुमंदजातेभुक्तैर्नरा जीवति सर्पद्वयः ॥
 कुष्ठं वया त्र्यूपणकं च सर्वं भूनागसाकं सुदृढं विमर्श ।
 अक्षप्रमाणा मुटिका विषेया दोषा प्रदेयाद्विषे विषघ्नी ॥
 अकेलिकामूलमवा निपीता जलेन छर्त्वा पल्लुग्ममात्रा ।
 विषाणि च स्थावरजंगमानि सोपश्राव्यप्यचिरेण हन्यात् ॥

व्यासगोषपत-योगसूत्र-अध्याय, १ प्रथम अध्यायः

एका गुह्य इत्यपि वत्सनाभविष कपिलस्य फल च भुक्तम् ।
 शम्बास्यपुष्पीप्रभव जलेन घुस्तृण्योऽतएवविधे सदैव ॥
 गोधूमपथ्यामलहाक्षणां स्तुहीषयोभि परिमर्दिताणाम् ।
 पुष्टिका सर्परके विपक्वा घृतैर्न योज्या जटर्गाणि इति ॥
 निम्बूरुसो व्यापयुतो निहति गुल्म समीरप्रभव नराणाम् ।
 मेकालिका खण्डयुताथ देया दुग्धेन गोधूमभवा निर्पिता
 स्तुपर्कदुग्धैर्लवणानि पच विभावयेत्सप्तदिन नतस्ते ।
 प्रयुज्य वज्राशक्लानि यन्तौ पच्याद् द्वियाम पुटपावरीत्या ॥
 स्वशीतमाकृष्य विचूर्णयित्वा प्रभातकाले पितुमात्रमयात् ।
 अष्टोदरे पचविधे च गुल्मे शले वितृच्य श्वयो प्रतन्याम् ।
 दम्भानले कृच्छ्रपट्टभासा विभावयेद्गतुजलेर्दिनेभ्यम् ।
 शाणोन्मिलत शीतजलेन र्पित मेवादिराण्याशु निहति वृणाम् ॥
 जम्बून घृष्ट चरणस्य मूल घृतेन मिश्र त्रिदिन निर्पितम् ।
 अतिप्रवृध्य विनिहति पुनः वातोदरीय लघु भोजनेन ॥
 मृगादनीपक्वफलस्य माद काये निर्पिता निशि वा प्रभाते ।
 जलोदरे क्षोषयति प्रवृध्य यथा रविर्बृष्टिपुष्विलेखीम् ॥
 मधुर्करा दुर्महजातभूति शूल हरेत्सा परिणामकम् ।
 गोधूममापैर्विहित मदस्र घृतयुत शूलविकारहारि ॥
 मुडी मुद्रास्यो क्षतयुतिश्च च मृग्यारक सार्वमिद समाशम् ।
 विष्वङ्ग्य मुष्टिप्रमित नराणामवप्रवृद्धि विनिहति सद्य ॥
 दार्वानिशासिन्धुभन ममासा सर्पियुन तत्र समीरणोत्थाम् ।
 अवप्रवृद्धि विनिहति मूल पथ्यापुष्टीपत्रविषन्धन च ॥
 पाद द्विगुणशक्नुक्त मर्दिन मगुणमायगपात्रे ।
 पाचयेच्चरणहंशविमिश्र तालुसमथ ताम्रयुत वा ॥
 कालयेद् द्रुतमयोदयुग्मे भावयेन्मुनिषनध्वनिभूये ।
 धामसा त्रिफलयाय जयन्त्या च्युदघेन कर्णेन च मुद्रा ॥
 कन्दकागिरथ भार्गवार्ता मिन्दुकाश्चये शगमेकम् ।

Published under the patronage of—

H. H. the Maharaja Tirkore Sahib Sir Bhagant Singhji Bahadur,
G.C.I.F; M.D, L.L.D; D.C.L. F.R.C.P; F.R.S.F; F.B.U. &c.

પારદ

અને

આયુર્વેદ ગ્રંથમાલા

ગુજરાત અને સંસ્કૃત માસિક.

Parada & Ayurveda Granthamala monthly magazine

(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit.)

વર્ષ ૨.

ચિત્રમ સંવત ૧૯૭૧, ફાગણ માસ.

અંક ૩.

Vo. 2.

March 1920.

No 3.

Edited & Published by,
Rasavaidya Jivaram Kalidas
Gondal—Kathiawar, India

પ્રકાશક અને અધિપતિ રસવૈદ્ય જીવરામ કાળીદાસ,
રસસાળા, ઔષધગ્રંથ; ગોંડલ—કાઠીઆવાડ.

પ્રારંભિક સ્વાગતમ દાખલ ખર્ચ સાથે દ્વિ-દર્શા ૨-૦-૦; પં-દેશમાં ૩-૦-૦.

માસિક સંજ્ઞા પત્રવ્યવહાર નીચેના સિરનામે ફેરવો.

મેનેજર—રસસાળા, ઔષધગ્રંથ; ગોંડલ—કાઠીઆવાડ.

પારદ

અને

આયુર્વેદ ગ્રંથમાલા

ગુજરાતી અને સંસ્કૃત માસિક.

Mercury & Ayurvedic Series;—Monthly.

(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit).

વર્ષ ૨. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૬ ફાગણ. ૬. સ. ૧૯૨૦ માર્ચ. અંક ૩.

કરકલિતકપાલી કુદ્ધલી વંદણાણિ
સ્તરણિવિમલમૃતિર્નિર્વાલ્યશોભવીતી ।
ઋતુસમયસપર્યાધિમ્નિવિચ્છેદદેતુ
ર્જયતિ વટુકનાથઃ સિદ્ધિદઃ સાધકાનામ્ ॥

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયા:

અને તેના ફેલાવાના અવરોધો.

(ગયા અંકથી પુરી).

તે મુખ્ય કર્મવીર અથવા પુરુષાર્થ કરનારા માણસની સાથેજ, તેણે આદરેલો
આપણી કામસીઓ. પંત વિરમે છે અને તેણે રચાયેલી સંસ્થા આગળ નહીં પધતાં
ની પરિસ્થિતિ. પડી ભાંગે છે ત્યારે યુરોપમાં ખીજી રીતી છે; ત્યાં પાંચ દશ ભાગી-
દારો વધારે સંસ્થાઓએ છે જેમાં દરેક માણસ સ્વિસ્ટર હોય છે અને દરેક
જુદું જુદું કામ વહેંચી લઈ પ્રારંભ કરે છે; યુરોપમાં દાકતરને ફોગતી પરીક્ષા
અને ઉપચારો કરવાના હોય છે આપણે ત્યાં તે સાથે જવાઓ બનાવવાનું પંથુ
વંદને માથે હોય છે. યુરોપનો દાકતર દરેક કામસીનો ચુસ્ત પ્રશંસક હોય છે. ત્યારે આપણાં
વંદો વગર આથમે પોતાને બાહુબળે ઉભી થયેલી કામસીઓને નિંદવામાં પોતાનો વર્ણત
ગાળે છે. યુરોપની કામસીવાળાઓ પોતાની હરીફ કામસી આગળ પધવામાં જે ઉલોગને
અવલંબે છે તેનાં કરતાં નવીન નવીન રીતીથી વધુ આગળ પધવાનો ઉલોગ કરે છે ત્યારે
આપણે ભાંતી કામસીવાળાઓ એક ખીજને ઉતારી પાડવામાં પુરુષાર્થ માને છે; તેથી
લોકોનો વિશ્વાસ કોઈપણ સંસ્થા ઉપર નિશ્ચિત રૂપે ટકતો નથી; તેમ આપણા કામસી
ખોલનારા વિદ્વાનો મુડી વિનાના હોય છે જેમ તેમ કરી તેવી સંસ્થા ઉભી કરે છે તો તેને

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયા અને તેના ફેલાવાના અવરોધો.

મદદ આપનાર કોઈ મળતુ નથી. રાગ રજઃશય, સરોર કે ચ્યુનીસીપાવીની કોઈ તરફથી પણ તેને ઉત્તેજન મળતુ નથી. તેમ આપણા દેશી દરાઓ ગતાવતાગ મોટે નફો મેળવી લાડુકાર યજ્ઞજવાના લોભી પણ હોય કે, જે કે તેઓ એ લાભને નફાના નામથી નથી ઓળખાવતા પણ તેઓના પર્યાયરાયક ગમને લોકો સમજી શકે છે તેઓએ જાણતુ જોઈએ કે જમાનો બુધ્ધિનો છે હરીશબ્દનો છે શુદ્ધિ યગ, પ્રમાણિતપણુ, નિરસાર્થવૃત્તિ અને સચોટ પ્રમાણથી આયુર્વેદીય ઔષધોની ઉત્તમતા સિધ્ધ કરવાની શક્તિ વગરની તથા જરૂર જણાવતાં અન્ય દેશોના જ્ઞાનનો લાભ લઈ આયુર્વેદને આયુર્વેદ રાખીનેજ પૂર્ણ કરવાની જરૂરી છે. આપણી જુદી જુદી કાર્મીઓમાના એકના એક નિરસમા વગરના જનાવટ ગુણ આકાર અને ક્રીમતમા તફાવત હોવાથી ગાભીય ઔષધને પણ લોકો આદરણીય માનતા નથી અને અન્યમા રાકોને સ્થાન મળે છે અદ્દા ઉઠી જાય છે તદ્દ પામે વિશ્વાસ ટાળી શકેતા નથી.

આપણા આરોગ્યો કોઈકે બને છે અને કોઈકરી પદ્ધતિઓ મેળવી શકેલી આપણા ડાકટરો ધધામા પોતાનું અન પોતાના દુરુગનું પ્રતિપાલન કરે છે અને તેમ દરેક પદ્ધતિના ઇચ્છા કરવા મનાવનારી પત્નીઓના એકરીતે એકજ ગતિ પડે છે અને દવાઓની ગાયતમા તેઓ કરગ પગવીન વચ્ચે જાય છે ને દાલનાંચુધ્ધે મગમગ બનાવી આપે છે આપણા

આયુર્વેદીય ડાકટર થયા છતાંય તેઓ તેવી પદ્ધતિઓ મેળવે તેમા આપને વિગત નથી. તેઓ છતાંય તે જુગપના ધોરણે ઉપચાર કરે, પણ તેઓ જ આપણા નાપરે તેનું શિક્ષણ દેવી ભાવામા તેઓને મળતુ જોઈએ. અને હિન્દમાજ જુગપની દબે બનતા આપણો પોતો તેઓએ ઉપયોગ કરેલા જોઈએ આપણા અનુભવને પોતાની માતૃભાષામા શિક્ષણ મળતુ નથી આ મદાનુ પ્રિચારણીય પ્રશ્ન છે આપણો પ્રિચારો ડાકટર પોતાને શિખવેલી કાર્મીઓમાના સેડો ઓમડીયા હિન્દમા થાય છે અને તેનુંજ ઉપાનંગ યજ્ઞ અથવા આવે છે તે ભાગ્યેજ મળે છે. પોતે જે જે ઓમડીયાના ગુણ દેખે સમઘે સાક જાન ધરાવે છે તે ઓમડીયા દમયામોરે હિન્દનો એક ગામડીયો તેને લાડી આપી શકે એમ છે તે ભાગ્યેજ સમજે છે. ઇંગ્લીશમા પેદુ નિખેના ડાકટરને એનીથીડીય એટલે એનીથીડીય, બેસ એટલે બેસ, દેવયા એટલે દેવયા અર્થે જેસી રાઇઝા લીકરીમ એટલે જેસી રાઇઝા લીકરીસ શિખનામા આવેતું હોય છે. પણ તે ભાગ્યેજ સમજે છે કે સુશાલાજી, બીલા, કલ્લો અને જેમિમથના મુળીયા જેના મેંડો ઓમડીયા ગાઝ મોટે પોતાના દેનમા અલ્પ મૂલ્યે મળી શકે એમ છે. મુનના એક પ્રાધવેટ પ્રેમીનનને લા માત્ર એક મિત્ર ગણેલા તે વેદ છતાં તેમના દરાખાનામા જોતા જોતા એક ઉમદા જરમ્પી ઉપર Striped marmoset પ્રામોનીયમ લી સ જાપેલું અને જંગોઇનની પત્નીનું સેવન હતુ. ડાકટરને પુછતાં જણાય કે એ મરખી અઢી ગળીયામા આવતી છે પોતે હતું જગત ને આપણામા આથી ચાગજી પાદમ અઢીથી મગાડી દઉં નો નાન્ટો પ્રિમિત થયા 'થ

રૂઢાભોનીયમ લીકુસ આંદી મળે છે ?' પ્રશ્ન કર્યો કાલેજમાં યુરોપીયન પ્રોફેસરે રૂઢાભોનીયમ એટલે ધતુરો એમ શિખાડ્યું હોય તો જીયારો તે જાણી શકે ને ? હિન્દમાં તો તે આડે વગડે લૂગે છે અને ઉર્મિમાંમાં ખામ ચાલે છે ત્યારેય થઇ શકે છે આવીજ રીતે અખંધા-અધ એસડીનાં માટે આપણા ડક્ટરો અજ્ઞાન હોય છે. દેશી ભાષામાં દેશી વિદ્વાનો દ્વારા યુરોપન વૈદ્ય શિખવવામાં આવે અને હિન્દમાં તેઓને જોખનાં ઔષધો જનાવવાનાં કારખાનાં નિકળે તો દેશને આર્થિક દૃષ્ટિએ અતુલિત લાભ પહેલેયે જાપાનીસ લોકો યુરોપન વૈદ્ય પોતાની ભાષામાં શીખી પદ્ધતીવર ડક્ટરો જનાવે છે. હિન્દની ભાષાઓ કિમ્મટ અને અસરકારી નથી કે શિક્ષકોને કે શિખને તે મુશ્કેલ જણાય. ડક્ટરી અભ્યાસમાં દેશી જાણનું પ્રાધાન્ય થાય તો આપણા ડક્ટરોને ધણું ઉજવળ અને આનંદપ્રદ શિક્ષણ મળે; અને આયુર્વેદ તરફ તેઓનો નિરરકાર કે બાવડાપણું વળતું રહે. ઉલટું આયુર્વેદ તરફ તેઓ માનથી જોવા લાગે તેમ થાય તો અયુર્વેદમાંથી ધણું ઉપયોગી જ્ઞાન તેઓ મેળવવાં ભાગ્યશાળી થાય. આ બધું ઉર્મિજ સરકારની મદદ વિના જનતું જો કે મુશ્કેલ છે, પરંતુ પોતાના શાસ્ત્રની ઉચ્ચતિ માટે દેશી ગ્રન્થ મદારાજઓ ધારે તો એથી કાલેજો કાઢવા જરૂર શક્તિમાન થઇ શકે. તેઓ પાસે સત્તા છે. પૈસો છે. અને ભૂદિ પણ છે. માત્ર દેશી ભાષાનું અને દેશનું અભિમાન તેઓમાં દાખલ થાય તો જરૂર આ કાર્ય પાર પડે. તે સાથે દેશી પ્રભુમાં પણ અનેક લાખપતિ અને ક્રાંતિપતિઓ પડેલા છે તેઓ ધારે તો પણ કાંઈ કરી શકે કોઇ પણ પ્રકારનો શુભારંભ થાય તો સરકારને સહાયતા આપવાની રૂજ પડે. સરકારને ધન્યતાયે કે અનિચ્છાયે પ્રભુની પાછળ ખેંચાતુંજ પડે ડક્ટરોને સંસ્કૃત ભાષાને અને આયુર્વેદને તેઓના આભૂષણ રૂપ જનાવવામાં આવે તો તેઓનું એકાંગી અપૂર્ણ ડક્ટરીપણું પૂર્ણ થાય. અને આયુર્વેદના ઉપચારમાં વિદ્વદ્વેષ થવાને બદલે સહાયભૂત થાય. ડક્ટરોએ દેશી, વનસ્પતિના ગુણ ધર્મ કે આયુર્વેદીય ઔષધોના પ્રયોગો જાણવાની જરૂરી છે તેટલીજ જરૂરી આયુર્વેદિક ઔષધો જનાવનારી કાર્મરીઓ કે સંસ્થાના પ્રચાલકોએ આયુર્વેદના અભ્યાસ ઉપરાંત પાશ્વલ વેદાંના અભ્યાસની છે. પરંતુ શોક છે કે ચિકિત્સાનો એકાદ અંધ વાંચી વૈદ થઇ બેસનારો કે પુરી સંસ્કૃત ભાષા પણ નહીં સમજી શકનારો કાર્મરી બોલનારો પોતાના વૈદ નામનું સાર્થક્ય જો શાસ્ત્રથી થાય છે તેને પણ પૂરું જાણવાને શ્રમ લેતો નથી તે પોતાંસ અને પાશ્વલ મનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા બેસે એ તો શક્યજ ક્યાંથી હોય

યુરોપના ઔષધોનો ફેલાવો થવાના અનેક કારણો પૈકી ભિન્ન ભિન્ન કાર્યોના વિભાગો આપણી જાને મુશ- એ પણ મુખ્ય કારણ છે તેઓની જાંબી કાર્મરીઓમાં જનતી દવાઓ પની કાર્યશ્રેણી. ખાસ ધોરણે, ખાસ પ્લાનપર્વક, ખાસ શુદ્ધતા સાથે. ખાસ એકસાઇ-

ખારીકીથી જનાવાય છે; તથા દરેક કાર્મરીનાં પ્રત્યેક શાસ્ત્રીય ઔષધોનાં રૂપ, રંગ, સ્વાદ, ગુણ, આકૃતિ આદિમાં વિલિખતા નથી દેખાતી. તેમજ ત્યાં પ્રત્યેક કાર્મર કન્નારાઓ પણ બુદ્ધ બુદ્ધ દોષથી બચરિયત અને સાફ કામ થઇ

આયુર્વેદિકે ઔષધક્રિયા અ. તેના કેસાચાતા અવરોધો.

શકે છે. તેઓમાં સ્થાપનશાસ્ત્રીઓ જુદા તેને આપાતે જનતા દ્વારા દર્શિયર તથા બીજાં મિત્રજો જનાવનારા કાર્મગીરદમ જુદા અને રોગો કિપર ઔષધ જનાવનારા ચિકિત્સકો (શીરીમીચન) પણ જુદા હોય છે. એકજ વિજ્ઞાનની આ મિત્ર મિત્ર સાખાવાળાઓમાં એટલી મદાનુભૂતિ, વિશ્વાસ અને સત્વરતાપણા હોય છે કે તેથી તેઓ લોકોની પણ મદાનુભૂતિ અને વિશ્વાસ મેળવી શકે છે. શીરીમીચન એક દવા યા શ્રીગ્રીપુરાન વખતે આપે તે ગમે તે કાર્મગીમાં જઈ જીમાર વિના નહાયે મેળવી શકે અને ધાવં પ્રમાણે ગુણ થાય. આપણી દેશી દવાઓ જનાવનારી સરખાઓમાં આવા પ્રમારનું મંત્ર મોત્ય છે. એક દરદીને કોઈ રોગ અમુક ઔષધ ખાવાની સલાહ આપે અને તે દરદી એકનું એક ઔષધ જુદી જુદી કાર્મગીમાંથી ખરીદે તો તે એક ઔષધ જુદી જુદી કાર્મગીમાં ૩૫, રંગ, રવાદ, ગુણ, આકાર અને કિંમતમાં જુદું જુદું દશે. બે સાત પહેલાં મુજબતા એક આયુર્વેદિકે ઔષધપર વિશ્વાસ મુગવનાર મોટા ધનાઢય વાણિયા ગદરય ઔષધ લેતા અરે આવેલા તેઓ મુજબતા દતા ત્યારે આ સ્થાગામાંથી અને બીજી કાર્મગીઓમાંથી ધણી દવાઓ મંગાવતા ત્યારે જુદી જુદી કાર્મગીઓમાંથી કેવળ એકના એક ઔષધ જુદા જુદા રૂપનાં મેળવત અરોગવર્ધની, ચક્રપતા, પૂર્ણચન્દ્રોદય, સુવર્ણ વસંતમાવતી વગેરે દવા ૩-૪ કાર્મગીની તેમની પામે દતી બીજેજ દિવસે તેમને આરોગવર્ધનીનો ધાણ નખાળે. પારદ, મધક, લેદબરમ, અમરમમ, તામરમમ, સિતાજીત વગેરે દવાઓ તેમની નજર આમગ વજન પ્રમાણે નાખી લેવાયતા પતના રસમાં પણ દિવસ જુદી ગોળાઓ વાળી આપી. મુમવા પડી બધી ગોળાઓ સાથે બીજી સંઘાની ગોળાઓ મેળવી તેમને એક આમગ અને બેક ધંપા કે મારી નજર આમગ મમીય પાઠ પ્રમાણે જે ગોળાઓ જનાવવામાં આવી છે તેથી બીજી કાર્મગીઓની ગોળાઓ ૩૫, ૨૫, ૨૦ માં ગા માટે નથી અને તેના એક બે નંજર ગા મારે છે? તેનો ઉત્તર તેમના ચિત્તે તેમને જે આપ્યો હોય તે ખરો. તેજ વખતે પૂર્ણચન્દ્રોદય ગીચી ચક્રપતાની દતી એટલે સુવર્ણ, પારદ, મધક એ ચીજો વગર તેમની આજીજન નાખવાનું અમને ચોક્કસ લાગ્યું તેમ કરીને ગીચી ઉતરતાં સુધી તેમને રોક્યા ગીચી તેમની નજર આમગ ફોટી ૩૦ રૂપીઆના તેના ભેખે ૮ તોલા ચન્દ્રોદય તેઓ લખ મયા કે જે બીજી કાર્મગીઓમાંથી તેઓ ૫૦-૧૦ કે ૭૫ રૂપીએ ૧ તોલે લેતા. આપણાં ઔષધો મંત્રે જાડી જ્વનની અમમ નના એ મું આપણી પ્રતિનિધું મુગ છે? મું લોકોનો વિશ્વાસ બધી અમમાનતાથી મેળવી શકાય? નથી આપણી કાર્મગીમાં એટલે વિજ્ઞાનજ્ઞ અથવા કાર્મગર રખરેખ જાખનારો અને બધાં કામોમાં નિષ્ણાન મજાપ છે ત્યાં બહોળા પ્રમાણમાં અને પ્રતિજ્ઞાક વગા કરાંથી કરી શકાય? નેના, અને હમમેએ પ્રત્નનો વિશ્વાસ પ્રથમ મેળવતાની જરૂરી છે. ઔષધ-ક્રિયાની સુધારણામાં અને ઔષધોના ફેલાવામાં યુરોપનાં સ્થ, વિશ્વાસ, મદાનુભૂતિ, કામ કરવાની નિષ્ક્રિય એકના વગેરે મળેલું આપણે અનુકૂળ કરવું જોઈએ.

પારદ અને આયુર્વેદ મન્થમાળા ગોંડળ.

અમ્બિલ ભારતીય
આયુર્વેદિક ફાર્મા-
કોવિયા.

આયુર્વેદની ફાર્માકોપીયા જનાવ્યા વિના કદી પણ ઔષધક્રિયાની સંસ્કૃતિ નહીંજ આવે અને ત્યાં સુધી દરેક દવા જનાવનારી સંસ્થામાં અને વૈદ્યામાં ઔષધક્રિયા સંબંધે મતભેદ રહેવાનોજ. સિદ્ધ ઔષધમાં વપરાતાં ઔસડી-વાનાં હરેક પ્રાંતમાં ભિન્ન ભિન્ન નામો હોય છે મગ પાક સંસ્કૃતમાં હોય છે. અનુક સંસ્કૃત નામને અન્ને એક પ્રાંતમાં કાંઈ અને બીજા પ્રાંતમાં કાંઈ ઔસડીયું લેવામાં આવે છે ક્રિયા ભિન્ન નો અપાર છે અખિલ ભારતીય આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીયા અને તો દિન્દોતો હરકામ ભાગનો મણમ પ્રત્યેક ઔષધની ક્રિયા એકજ ધારણે કરે. દરેક શાળા ફાર્માકોપીયાનાં ધેરણ પણ સમાન રહે. કિમ્મતની સમાનતા જગતમાં આ કામ એક વૈદ્યે એક સંસ્થા તરફથી ભડે ઉપાડી લેવામાં આવે પણ છેડે તે કાચ નિખિલ ભારતીય વૈદ્ય સમ્મેલનના હાથ તીચે જાય અને સુધારા વધારા સાથે સમ્મેલન તરફથી સત્તાવાર રીતે બહાર પડે તો પછી તેની સમાનતા હમેશાં જાગરી ગમતરા કાવેદાના જાગતો ઉપયોગ પણ લખ શકાય. ત્યારેજ તે સભ્યમાં ટકી ગઈ, સરકારના વધે. નવીન નવીન શોધ થય, શોધક હુદિ ખીચે, રાષ્ટ્રીય કાર્યો કરવાનો ઉત્સાહ ઉદ્ભવે, વૈદ્યામાં પરસ્પર પ્રેમ લાગણી વધે અને કોલે નાં મન ખેંચાય. આ કામ ત્રણે સરકારની અંથવા દેશી શાળાની સલામતથી સત્તાત્મક સમા પણ થવી જોઈએ આ સજા નિયારપૂર્વક આયુર્વેદિક શિક્ષણ અને ઔષધ નિયા સંબંધી કાયદા કાનુન જનાવે જે આખા દિન્દોતી ફાર્માકોપીયા અને વૈદ્યાને અંધનકારક થાય. આ સલામત આખા દિન્દોતી નિદાનો પ્રતિનિધી હોય, તે દ્વારા અખિલ ભારતીય આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીયા જનાવાનું પદનિમર ચલુ થાય આ કાચ વિકટ છે સમ્રથ, શ્રમ, અને સંપત્તિનો અર્થન વ્યય કરનાર છે. મુક્ત હરને સલામત દેનારા ધનાઢો અને રાજાઓ બહાર પડે તથા રવદેશ અને રવથાત્રાતસત્ર વૈદ્યો અને ડાક્ટરો પોતાના દેહ રાજ્ય માટે અર્પણ કરવા તૈયાર થાય ત્યારે આ કાચ સિદ્ધ દશાએ પહોંચે એમ છે.

બ્રીટીશ ફાર્માકોપીયાની ચોથી અવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૬૮માં નિકળી ત્યાર પછી એ વર્ષે એટલે ૧૯૦૦ માં યુનાઇટેડ કિંગડમની જનરલ મેડીકલ કોન્સીલ જેના હાથમાં વૈદ્યક સંબંધી શિક્ષણ કાયદા કાનુન ફાર્માકોપીયાની સુધારણા વધારા કમી સલાદિ કમવાની અત્તા છે તેણે ઈંદિયા અને સંસ્થાનો મારો વધારો બહાર પાડ્યો. ૧૯૦૧ માં દિંદો ગરાંમેન્ટની વિનિયો આ વધારાને પુનઃ સુધારામાં આગળે અને ભારતવર્ષને ખાસ ઉપયોગી થક પડે એવું તેનું રજાંતર કર્યું. જેનું નામ થી ગવર્મેન્ટ એડ્ ઈંદિયા એડીશન રખ્યું છે. આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીયા જનાવનારા દિન્દોતી વૈદ્યાને આ અન્ય માર્ગદર્શક થક પડે તેમ છે; પરંતુ આયુર્વેદની ફાર્માકોપીયા જનાવતાં પહેલાં વિદ્વાન વૈદ્ય ડાક્ટરોએ સંમિલિત રહી કેટલોક સમય આયુર્વેદના જુધા અંગોનાં સંદોહન કરી

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયા અને તેના ફેલાવાના અવરોધો.

પાંડુ નિજનાં દેહો દૂર કરી ચેતન રચના કરવાની જરૂરી છે. રસાયનશાસ્ત્ર, શારીર, ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ઓટો, પ્રાણિનિદા આ પાંચે શાસ્ત્રો સંબંધી સપ્રમાણ આધારભૂત ગ્રંથો આપેલા છે. આમાંથી માટે તૈયાર કરતા જોઈએ જેનું શિશુલુ વૈદ્ય શાળાઓમાં અપાવા માટે પ્રાચીન અર્ચાચીન વિદ્વાનો (પીઅર્સી) ઉપર વિવેચના કરી મૂકવાની અવગતિ પ્રયોજાશે. આપણે પ્રકાશન, લાભો જોઈએ આ બધાં કામો તથા સત્તાત્મક સલાહ કે જે અર્થ અને પદ્ધતિના વિનાના પાત્રગ્રાહ્ય થયેલા, પરંતુ છતાં ગાંધી તૈયાર થતા, વિદ્વાન વૈદ્ય ડાક્ટરોની અનેથી હોય ને કબી કરી એ ઉદારતામાં પાત્ર થતો અને રાજ્યોની સહાયતા વિના અશક્ય છે. દેશકાળ પરિસ્થિતિ અને પ્રાચીન પ્રયોગોની રચના સંબંધે ગંભીરતાથી ચાંત મને વિચારો નિર્ણયપર આપવાથી અવશ્ય છટકાવ મેળવી સકાય. બ્રીટીશ દાર્મિકાપીઆ એ બ્રીટીશ ચવાવી નામોજવાના મહાત્મ જેનના પાળા એવા વિદ્વાનોનું મિષ્ટ ફળ છે તેનું અનુકરણ આપણા વિદ્વાનોએ આપવા કરવું જોઈએ આપણી ઔષધ ક્રિયાની ભિન્નતા અને વિચિત્ર પદ્ધતિને લીધે આયુર્વેદિક દાર્મિકાપીઆ કંઈ જુદા પ્રકારની થાય એ બનવા જોઈ છે પણ તે દેશી વૈદ્યો, ડાક્ટરોને અને વૈદ્યોને પ્રેમગ્રામીથી ગાંધી રાખવા માટે સાધનરૂપ થઈ શકે. આગળ યુરોપમાં પણ એક જ ઔષધ માટે ભિન્ન ભિન્ન ગમ્મો વપરાતા હતા. ધીમે ધીમે તેઓ મળી માત્ર બાળા લેવા અને ગ્રાંથ તરફ જતા, અને આખા યુરોપે લેવાના બાળા સ્ત્રીકારી યુરોપમાં અનેક બાળા છતાં લેવાના બાળાએ તેના વૈદ્યન ઔષધ જાળવી ગયું તેમ આપણે જોઈ સંકૃત માતૃભાષા હોવાથી અને હિંદની દરેક દરેક બાળાને સદૃશ બાળા સાથે નિકટ સંબંધ અને પૂર્ણ માત્ર હોવાથી તેમ દાવતા વખતમાં કિંદી બાળા પણ દરેક હિંદીની માતૃભાષા જેવી હોવાથી હિંદનું વૈદ્ય પદ્ધતિસર મુકવાનું, સાચી ગણવાનું અને એક વાક્યના કરવાનું તે સમર્થ માનવ છે. યુરોપની પ્રત્યેક પ્રગતી દાર્મિકાપીઆમાં સમાનતા જગતમાં ગ્રહે માટે જ હર નેશનલ કોન્ફરન્સીઝ યુરોપના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં ભરવામાં આવે છે. આ થયેલા ઇંદરનેશનલ એસોસિએટને આ કામ મન આપે છે આપણા ગાંધીના વિદ્વાનોને પૂર્ણરૂપે અને ઔષધોપચારના સંસ્થાનાના ધોરણને જગતની સમજા મુકવા છટકાવ હેતુએ ને પ્રાંત પ્રાંતના વૈદ્ય ભાગ્યોએ સ્વાર્થ છોડી દેશના હિતને માટે તથા ગાંધીના ઉદ્ધાર માટે દિક્ષા લેવી જોઈએ, અનેક વૈદ્ય સંસ્થાઓ કમિયોગી સંસ્થાઓ પ્રકટવા જોઈએ અને આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવાનું અને તેને સકળ કરવાનું ત્રણ તેઓએ લેવું જોઈએ. તેમાં સિદ્ધિ મેળવવાના મહાભારત પ્રયત્નો તેજ તેઓના આત્મકલ્યાણનો મહા માર્ગ છે તેવ મહાત્મ આત્મઓના એભાથી પ્રકટ થયેલી અખિલ ભારતીય આયુર્વેદિક દાર્મિકાપીઆ વેર ને અને દાર્મિકાપીઆને માર્ગદર્શક અને, દરેક દાર્મિકા, કે તેજ ઉક્ત મહાત્મા ઇન્ડર યશ આયુર્વેદિક દાર્મિકાપીઆ પ્રમાણે દવાઓ બનાવવાને કાયદાથી બંધાયેલા રહે. 'નૃમં' એવન કે ઉક્ત સભાના સભ્યોને દરેક કમિસીને વહીવટ, ઔષધો તથા ઔષધીય ખાનની બાબતો પણ તપાસવાની તથા બધા ચુક માટે શિક્ષા કરવાની અતી ગદે ત્યારે એ કામ પૂર્ણતાને પામે.

પારદ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા ગોંડળ.

આપણો ચિકિત્સા-ઉપચાર વિભાગ ખૂબ વિકસિત છે. તે વિકસિત વિભાગને વ્યવસ્થિત બનાવવો જોઈએ. શાસ્ત્રીય ઔષધો બનાવવામાં પુરાતન વંત્રોમાં સુધારણા કરવી જોઈએ. પારદના અઢાર સંસ્કારો તથા ધાતુચાંગા અનેક અનુભવમાં નહીં મુકાયેલા અન્યોનાં સત્યોનું દોહન કરવું જોઈએ તે માટે સાંપ્રતકાલીન વંત્રોની સદાયતા પણ ન્યાં ન્યાં ઉપયુક્ત હોય ત્યાં લેવી જોઈએ. સત્ય, સમાનતા અને અંકયના સિદ્ધાંતો હૃદયચક્ષુ સામે રાખવા જોઈએ. મોટા પાયાપર વિશ્વાસપાત્ર કામર્સીઓ કાઢવી જોઈએ. દરેક કામર્સીએ દવામાં ખર્ચાતા પૈસા ઉપર જુજ નફો લઈ ઔષધો પ્રજ્ઞને વેચવાં જોઈએ પ્રત્યેક વૈદે દ્વા બનાવવાનો શ્રમ અને વખત બચાવી તેનો અયુર્વેદના ઉપકારના અન્ય કાર્યમાં વ્યય કરવો જોઈએ. વિશ્વાસ્ય કામર્સીઓમાંથી દવાઓનો ઉપયોગ કરી પોતે શાસ્ત્રીય શોધ-ખોળમાં પોતાનો સમય-અવકાશ વ્યતીત કરવો જોઈએ. કામર્સીવાળાએ પણ સત્યપરાયણતા જાળવી રાખી વૈદ્યો અને જનસમાજ નિરાશ ન થાય તેમ ઔષધ ક્રિયામાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. સરકાર, દેશી રજવાડા અને લક્ષાધીરા ધનવાનો તરફ ડોપુટેશનો મોકલી તેઓની ખાતરી કરી આપવી જોઈએ કે અમારી પ્રક્રિયા સમયાનુકૂળ દરિદ્રાઈમાં મેલી શકાય તેવી છે થોડા વખતમાં, થોડા ખર્ચમાં વધુ દવાઓ તૈયાર કરી થોડી દીંમતે વેચી શકાય તેવું ધોરણ સમર્થ વિદ્વાનોએ કે વૈદ્યમંત્રેએ કામર્સીવાળાને શિખવાવું જોઈએ. આપણે કર્તાબ માટે જોખમદાર છીએ ફળ ભલે પરમાત્માના હાથમાં હોય; પણ કરેલું કામ નિર્ધારક જરૂર નથી. અમુ.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

બાળકોનું આરોગ્ય.

લે-મીસીસ એડ્ર એસ હેલોસ 'લીડર' વુમન્સ કોલોન ટૅપરન્સ યુનીવર્સિટી સુપરીટ્ટેન્ટ.

આવતા માસમાં દીલ્હી ખાતે મળનાર ગ્રાન્ડ અને બાળ ઉછેરના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન દીલ્હી તંદુરસ્તીમાં પ્રથમ અગત્યતાનો બનાવ છે. બાળકોના ગંભીર મરણ પ્રમાણનાં કારણો શોધી કાઢવાં તે તેમાં સુમારો કરવાનું પ્રથમ પગથીયું છે. લેડી એમ્સડે પ્રજ્ઞનું આ બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને તેમને યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપવાને માટે દીલ્હી બાળકોના જીવનમાં જે જે ખરાબી મેદવી છે તેની પુખ્ત તપાસ કરવી જરૂરની છે; એક કારણ એવું છે કે જે કહી બુઝાઈ જવું ન જોઈએ. પ્રજા આવી જરૂરી બાબતથી અજાણ રહે તે માટે રાત્નકારીઓ તેમજ આરોગ્ય શાસ્ત્રીઓ જનને એક સરખા જવાબદાર છે. સાયન્સે હમણાં જનનેન્દ્રીયના રોગો ઉપર કેટલીક મોટકસ વાતો પ્રકટ કરી છે. સાયન્સે ખુલ્લું કહ્યું

બાળકોનું આરોગ્ય.

છે કે રાત્રીપ જીવનનો ઝડો મુગધીજી જમડેગો છે. અચાન ગળીથી, અને હવા પાણીની અસરથી તંદુરસ્તીને નુકસાન કરનારાં તત્ત્વો ઘણા છે ખરા, તો પણ તેથી એક અઠવાડી આની અંદરની ઉપરના બાળકોને કશું નુકસાન થતું જોઇએ નહીં બાળકના જન્મ પહેલાંનું જ કોષક કાણુ હેતુ જોઇએ એ કાળજી ઉપદેશનો વ્યાધી છે નાની ઉંમરમાં મરી જતાં અને મુવેલા જન્મેલા બાળકોમાં મોટા ભાગે આ વ્યાધીજી કારણરૂપ છે.

જનને દ્રાવના રોગો જોને પરિણામે પીડા, દુઃખ, અને હાડમારીજી આવી પડે છે. તેને ખુદલા કંવામાં સાવડે કંઈ ભુલ રહેવા દીધી નથી. છતાં સાવડસ જણાવે છે કે આ રોગ રૂપી શત્રુ અજીત નથી, અને પુછે છે કે આ રોગો આપણે મટાડી શકીએ, પણ સાર પહેલાં અટકાવી દાં ન શકીએ ? એક નુકસાન સુધારતું અને યતું અટકાવતું એ બેમાં સમાજને વધુ હાથેડો શાથી છે ? ૧૯૧૭માં મુંબઈના તા. સરજન જનરલે જાહેર કર્યું હતું કે, આજના વંદ્યગાન્ધીમાં " રોગની અટકાવત " એ મહા મંત્ર છે. જે આમ હોય તો પછી વંદ્યશાસ્ત્ર જો આ રોગોને સાગ કરવામાં જોટલી મહેનત લે છે તેથી પણ વધારે મહેનત એ રોગના અટકાવમાં ન લે તો તો પછી તે પોતાના મોત્સ્યા વિશ્વ વર્તતું કહેવાય.

અને જ્યાં સુધી આ રોગોના કેલાપાના સાધનો રૂપ આપણા શહેરની મરીઓ-માની વેશ્યાઓ દુઃ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી આ વાત ટેમ બને ? અને જ્યાં સુધી નીતી કાંઈ થનાર પુરૂષ અથવા સ્ત્રીને મુન્દેગાર રજવાનો કાપડો ન ધરાય ત્યાં સુધી આના મેરના કુનાઓનો નાશ પણ કેવી રીતે કરવો ? આ બાબતમાં પુષ્કળ મહેનત લખને બનતું જ્ઞાન મેળવનાર અને જંડન વીજલન્સ એસોસીએશનમાં ૩૦ વર્ષ સુધી કામ કરનાર તથા અનીતિના ઉપયોગને માટે યતુ સીઓનું વેચાણ અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા માટે યુરોપ અને આખા અમેરીકામાં ફરી કમદાઓ ધરાવનાર મી. કબલ્યુ. એ. કુટ નેઓ હમણાંજ ગુજરી ગયા તેમજે જાહેર કર્યું હતું કે દુરુષ્ટના આ મોટા બાપારનો અંત માન કાવદાથીજી આવી શકે તેમ છે, તેમના મનમાં હેવટ સુધી દોહિતું દિત હતું અને તેને માટે તે પ્રાર્થના કરતા હતા. કચરો સાફ કરવાનું આ પ્રાર્થનિક કાર્ય કેળવણી અને ધર્મથી થઈ શકે તેમ નથી યુરોપમાં ધર્મ, નિષ્ઠા અને તપાસથી આ દુષ્ટચાર ઓછા કરવાના પ્રયત્નો નિરૂપ થયેલા છે, અને સત્તાવાગાઓએ એમ કહ્યું પણ ક્યું છે, કે જે શહેરોમાં વેશ્યાવૃત્તિ એક વ્યાપાર રૂપે ચાલતી હોય, ત્યાં એમજ સમજવાનું છે કે લોકોની તેને માટે અનુમતિ છે, વ્યાપાર રૂપે ચાલતો દુષ્ટચાર રોગ વધારે છે. એટલુંજ નહીં પણ મુન્દો પણ વધારે છે.

આજના સુધારાના જમાનામાં સાવડે જે નવીન અંતઃકરણ બનતું કાવ ક્યું છે. તે અંતઃકરણે આ જાહેર પ્રજાના દુષ્ટચારને અટકાવવાના ઉપાયો લેવા જોઈએ. સાવડે

ગામની સ્વચ્છતા.

એક એવા કાપદો ઘડવો જોઈએ કે જેથી હિન્દના યુવક વર્ગને શિક્ષણ મળે તેમજ સ્વચ્છતામાં પડતો અટકી જાય. લોકોની પ્રીતિ ઉપર કાપદાનો અસર અત્યંત જોરાવર છે. દેશનો કાપદો તો તરતમાંજ વ્યક્તિનો પોતાનો અંતઃકરણનો કાપદો થઈ પડે છે એવું ઇતિહાસ બતાવે છે. ખીછ કોઈ પણ રીતે પ્રજાના ધ્યાનમાં એ વાત નહીં આવે કે ભવિષ્યની પ્રજાને ખજાનાર ચેપી દુર્ગુણો ગુન્હાકર છે, અથવા તો હિન્દની તંદુરસ્તીને ઉત્પન્ન થનાર બાળકોના પિતાએ પવિત્ર રહેવાની જરૂર છે.

હિન્દમાં અસારે નવીન અંતઃકરણ જન્મત થયું છે. આપણી પાસે વૈદ્યશાસ્ત્રની કોર્સ તથા યુક્ત દરદોષરનાં કમીશનનો રીપોર્ટ આવેલો છે અને તે ઉપરથી સુધરેલી દુનીયામાં કદી ન જણાયલા એવા વ્યલિયારના ગંભીર નુકસાનો આપણા જણવામાં આવેલા છે. આ માટે એ દુર્ગુણ જેમ બને તેમ જલદી દુર કરવાની જરૂર છે વળી હિન્દમાં “બાળકોના મુખ” ને માટે જે નવી યોજના તૈયાર થાય તેમાં નિર્દોષ બાળકોની ચતી કતલ ઉપર પણ સારી રીતે ધ્યાન આપી તે અટકાવવી જોઈએ.

આની શરૂઆત થઈ ચુકી છે. બધા પ્રાંતોમાં જાહેરમત જાગૃતિમાં આવ્યો છે. બધી ધારા સભાના સભાસભો પાસે આ વાત રજૂ કરવામાં આવી છે. હિન્દની બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓની મદદ માગવામાં આવી છે. એક કાપદો ઘડવા માટે વાયસરોયને મોકલવાની એક અરજી પર ૭૦૦૦ ઉપરાંત આ પુરોગ્રાએ સહી કરેલી છે. લંડનમાં ‘મયેલી વીમેન્સ ફ્રીફ્રીઅન ટે’અપરન્સ મ્યુનિસિપલની સભામાં ડૉ. તેજ જહાદુર સપરને એક ખીલ તૈયાર કરવા વિનંતિ કરવાનો દરખાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

જેઓને પોતાની માતૃભૂમીના હિતને માટે હિમેદ હોય તેઓએ આ દુરાચાર દુર કરવાને માટે તત્પર થઈ જવું જોઈએ એવી હું વિનંતિ કરું છું.

ગામની સ્વચ્છતા.

ધણા પ્રાચીનકાળના શહેરોની રચનાનાં વર્ણનો પુરાણ મહાભારતોમાં વાંચીએ તો જણાય છે કે તે વંખતે પ્રજાની તંદુરસ્તી દરેક રીતે જળવાય તેવીજ નગરની બાંધણી થતી હતી. તેવી બાંધણીની પુરાતની રચના હાલમાં પણ હાલમાં કોઈ કોઈ શહેર કે ગામમાં જોવામાં આવે છે; પણ ધણેભાગે તો કોઈ જાણે કયા કારણે છેલ્લી કેટલીક સદીઓથી ગામ રચના અશાસ્ત્રીય ધોરણેજ થાય છે; જેને પરિણામે લોકો રોગિષ્ઠ બને છે અને ગામમાંથી રોગિષ્ઠ જંતુઓ અને ગંદકી કદી પણ નાશુદ થતાં નથી. શહેરોમાં મ્યુનિ-

સીપાવીટી ખાતુ આ જાગનમાં મલાગ રાખે છે. ગાંડ કે મોટા મોટા ધનવાનો તેમાં રહેતા હોય છે વેપારનાં મથક ગણાય છે અને જીવનધારના મુખ સાધનોની બધી સરવડો દાગળ હોય છે છતાં ગામની મદદા એટલી જાણી ગયાનિકારક હોય છે કે લેતાનો મોટો ભાગ ખીમાન્વ રહે છે સહેર છતાં દરજ ગામડાનાં માણસો સર્વ આરોગ્ય ભોગવના જોવામાં આવે છે. ગામડાની રચના સાચાધારે દોતી નથી તો પણ ધુટક અને મેટી પિનાનાં જેવી આંધળીનાં મકાન, ખુધાં ફળીમાં કરતા વાગા, કસગ કરવાનો મદાવરો, ખુલી દવા અને શુદ્ધ જળ વગેરે સાધનો કુદરતી રીતે તેઓનું આરોગ્ય સાચવી રાખે છે. તેઓને ઝાડે-જંગલ જવાનું ગામ બહાર કે વાડમાં હોય છે. ખરાબ પાણી જતા માટે ગામવચાળે કે ફળીમાં ગટર કે ખજા કરતી વડતી નથી જગાની પખતણ અને દવા તથા તડકાનું પુષ્કળ આવાગમનવાગાજ તેઓનાં મકાન દોવાથી મ્યુનિસીપાલિટી પિના પણ તેઓનું આરોગ્ય જળવાય છે. લુગા જંદે જનપદનામક રોગોના ઉપદ્રવો વેગા જરૂરના આંધાદિ સાધનો નહીં મળવાથી તેઓનો મરો થાય છે પણ તે સિવાય દમેશ તેઓ આનંદથી પોતાની મરિયાત ચલાવે ક્લય છે. ગામડાના મરીખ માણસ જેટલું સહેરનો રાગ કે ધીમાન્ શારીરિક મુખ ભાગેજ અતુલવતો દરો. ગામડાનાં માણસોને ૩ વખત નેપી કાઢીને ભુખ લાગે છે નથી બુખનું રચનું પણ સહેરના માણસોને નહીં હોય. કાગળ જેવી એકાદ રોટલી કે કાઢી લાત વધુ ખાવામાં આવી ક્લય તો ખીમારને બે દીવસ મુધી સોસવાતુ પડે છે ગામડાની નાટકશાળા પણ ખુલી હોય છે કે જે મોરો અથવા માંડી કહેવાય છે. મદાગારત ગામણુ કે તેવાં આપ્તો માંગણા માટે ખુલાં જગામાં સેકો માણસો ભંગા થાય છે નહેરોમાં આવી ખતું 'લટુ' છે અને ચાર ચાર ભાંના મકાનો કે માગામાં તેઓ રહે છે. દરેક દેકાણે પાવણ નાં એક ગંદા અને મોટા કે મુખા ખેસવાના ચોરડાને લગતાં હોય છે કે ન્યાં પંચ મે કટપણુ છતાં રહેતાં તંબર આવે સાધામણુ સહેરોમાં દરેકને ધેર પાવખાના દેતાં નથી ત્યારે એક ગેરીમાંનાં ૧૦૦ પરોમાંથી ૭૫ પાનાં માણસો તો ગેરીનો વચમાં ચાલવાનો મામ જાદ કરી જન્ને જાતુ મળ-મતારિની લાતો કરી મુકે છે. પરમાં વપરાતાં પાણી જગાળી ગટરે દેકે દેકાણે દોતી નથી એટલે રાતવરન લોકો ફળીમાં કે પોનાની ડેવીની આયુઆયુ કે ગેરીમાં ગંદાં પાણી રોજવાકે છે એટલે જાર માસમાં એક દિવસ પણ ગેરીઓ મુકાયેલી દેખાતી નથી. નેની આમે મળમવ દિની અંદરનું ઉમેશ્વર ચનાં ગેગાતપાદક જંતુઓ દેહરે છે. આ રિયત કાલીય વાડના દેકે મોટા અજાતા સહેરની છે. છતાં તે ને ગંદર કે ગાજવાતીની મુખારજા કે રચરજા માટે દેકે રાગ પણ કાગળ મખના નથી કામ્પ ગંદી જગામાં રહેવાનો આનંદ તેઓએ માંખેલો દોતો નથી ગામજદાર રિયાગ મહેલ અને જમીયાઓમાં પોને મંદના દોવાથી દરેકને તેવાં મુખી માની લે છે. કેટલાંક સહેરોમાં તો આમજના કરતાં વડતી જમખી પણ જણી વધી પડી છે પણ ને પ્રાગ માટે નથી જગા આપાનું કેટલક ગાનઓ ચોગ માનતા નથી અને રાગ અંકડાંકડે અનેક દરક બે થયા એકને એક દેકાણે પુગા રહે

છે. ના. જામ સાહેબે જામનગરને સુધારવા માટે પહેલ કરી છે અને કાલીઆવાડમાં જામનગર એ શાસ્ત્રીય રીતે ગદ્ગદા અથવા ગલ્લાને પણ તેમ કરવા જતાં પ્રવર્તે છે. મુશ્કેલીઓ વેડવી પડી હોય તેમાં રાજ્યએ સહન આપવી જોઈએ. એટલે એક માણસને થયેલું નુકસાન ભરી આપ્યા વિના તેના મકાનને ભાંગી નાખી તેને ફોગ્ગ જગા ખીંચે આપ્યા વિના તેની જગા સંભાળી લેવી એવી રીતે હજારો કુટુંબોને મુશ્કેલીમાં ઉતારીને નગર રચના કરવામાં આવે તે પણ અશ્વચ્છ છે. તેમ એક રાજ્ય એકાદ ગામને સુધારી લીધે અને પોતાના તાબાનાં બીજા અનેક શહેરો જુની હાલત પ્રમાણે રહ્યાં હોય તે એ રાજ્યની સુધારણા કહેવાય નહીં. બ્રિટિશ દિ-દમાં શહેર બાંધણીનું અને તેને લગતું કામ અધિક પ્રગતિ ધરાવતી મ્યુનીસીપાલિટીયું કરે છે પણ તે મોટા રસ્તાઓને સુંદર રાખવામાં જેટલી કાળજી રાખે છે તેટલી ગલી ગુચ્છીયું માટે રાખતી નથી. ખરી રીતે તો ગલી ગુચ્છીયું અને નાની મોટી શેરીયુંમાંજ હજારો માણસો વસે છે તેમ મધ્યમ વર્ગના માણસો પણ સાંજ રહે છે કે જેઓને રહેવાની જગા સાંકડી હોય છે તથા ધરમાં કે ધરની આસપાસ સ્વચ્છતા રાખવાનાં સાધનો ઓછાં હોય છે અને મ્યુનીસીપાલિટીની પણ તેવે ઠેકાણે ઓછી કાળજી રહે છે. અમદાવાદ જેવું મોટું વેપારનું મથક અને લાખોની વસ્તીવાળું શહેર છતાં તેની નાની મોટી ગલીયું નેનાર તાસ પામી જાય; અને તેવી ગલીયુંમાં એકાદ રાજ્યને કે યુરોપીયનને ફેરવે હોય તો તેને ચંકર આવી જાય એટલી ગંદકી હોય છે. આ શું મ્યુનીસીપાલિટીની કુશળતા સૂચવે છે? સાવજનિક સ્વચ્છતા માટે આપણે રાખવી જોઈએ તેટલી કાળજી રાખતા નથી. ઘણી વખત મ્યુનીસીપાલિટી ધરોની આલુઆલુની ગલીયું કે નાની મોટી શેરીયુંને સાફ રખાવે છે પણ મુળ યરજ ગંદાં હોય હવા પ્રકાશની આવ જનર યતી ન હોય તો આલુઆલુની સ્વચ્છતાથી ધરોમાં રહેનારાઓને કશો પણ લાભ થતો નથી; અને સાવજનિક આરોગ્ય ખગડે છે. માટે પ્રથમ દરેક શહેરની નવી રચના કરવાનું કામ દેશી રાજ્યોએ અને મ્યુનીસીપાલિટીએ હાથ ધરવું જોઈએ. દેશ દરિદ્રી થયો છે. મેંધવારી વધ્યા કરે છે તેમાં આવાં મોટાં કામો કેમ થઈ શકે એ પ્રશ્ન છે. પણ લાખો રૂપીયાના વેપાર કરનારા, લાખો રૂપીયાનાં કર અને વ્યાજ ઉપજાવનારા અને પ્રજા પાસેથી લાખો રૂપીયા વસૂલ કરનારા રાજ્યોનું તથા નાં સરકારનું કર્તવ્યજ એ છે અને પ્રજાનાં નાણાં વડે ભરાયેલી તેજુરીઓને ઉપયોગ પણ એજ છે. ધનનું રક્ષણ કરવા માટે તેજુરીઓ ભરવામાં આવતી નથી. દેશનું દારિદ્ર્ય મટાડવા માટે લોકોને પોત પોતાના ધંધામાં ઉત્સાહિત કરવા જોઈએ એ જો ખરું છે તો એ ઉત્સાહ અને નવીન નવીન કામ કરવાનો ઉત્સાહ વધારવા માટે પ્રજાને રહેવાની સુખમય સગવડ પ્રથમ આપવી જોઈએ. જુના શહેરમાં ગરદી થવા માટે એટલે પ્રજાને ગામજદાર સુરક્ષિત જગા મળી શકે તેમ કરવું જોઈએ. પુતા જેવાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં તેમજ થાય છે ગામજદાર જ્યારે લોકોને જગા આપવામાં આવે ત્યારે અવરિયન રીતેજ વધ્યા કરે તેમ થવું જોઈએ શહેરનો વધારો થાય એ કાંઈ ખરાબ નથી પણ સાફ છે ગામની સંકુલમંજુને લીધે

પ્રગ્લને ગામજહાર પ્લાટ પાડી દેવામાં આવે તો આરોગ્ય જાળવવા માટે પ્રગ્લને અને તે સાથે દુનર ઉદ્યોગનો વિકાસ થાય છે. કાળીઆવાડમાં તેનો દાખવો રાજકોટ છે. જીનપરા તરફ સહેરનો જે વધારો થાય છે અને અવશિષ્ટ રીતે પ્લાટ પાડી જે ગામ-રચના કરેલી છે તે જોવા જેવું છે તેથીજ સાંની વસ્તીમાં હળરોનો વધારો થયો કે રાગને જમીનનાં નાણાં ઉપજે છે તે નાણાંનું વ્યાજ ખેતી કરતાં અનેકમણું વધુ મળી શકે છે અને પ્રગ્લની વૃદ્ધિ થાય છે.

જીવરામ કાળીદાસ વૈધ.

કેળાંનું વાવેતર

તથા તેની ઉછેરવાની પદ્ધતિ.

હી માય' ૧૯૨૦ના "ન્યુ ઇન્ડિયા"ના સાપ્તાહિક વખતારમાં નીચેનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે:—

"કેળાની જાતો ઘણી છે જેવાં કે રાનાં કેળાં, લીલાં કેળાં, તથા ખાખી રંગનાં કેળાં; વળી પીળાં કેળાંની પેટા જાતો છે, જેની કે મલમ્પવાસા, નાગાવાસા અને ચઢીકાલા મલમ્પવાસા જાતનાં કેળાં મદુરા, કોમ્પુર, સાલેમ, રાજવાસા, રસ્તાસા વગેરે રચે થાય છે; નાગાવાસા જાતનાં કેળાંને ખુજાપર લીલા પટા દોષ છે અને તે ખેતરોમાં થાય છે; ચઢીકાલા જાતના કેળાંના છેડા લીલા દોષ છે અને ઉત્તરમાં થાય છે. મદાસ પ્રદેશમાં સાધારણ રીતે ચતાં કેળાંની આ કેટલીક જાતો છે આ સપળી જાતનાં કેળાં ફળ તરીકે વાપરવામાં આવે છે, માત્ર એક જાતનાં પીળાં કેળાંજ સાક તરીકે વપરાય છે. તે એકલાંજ કેળાંનું સાક કરવામાં આવે છે અથવા કાંઈ જીંજ જાતનાં સાકની સાથે મેળવીને તેને રાંધવામાં આવે છે. તે બહુ પ્રુષ્ટિકારક અને આરોગ્યવાપક દોષ છે અને વળી તે રચક પજુ દોષ છે રચક પદાર્થ તરીકે તે પ્રાનકાને અથવા રાત્રે દુધ સાથે કીંવા દુધ મિતા લઈ ચકાય છે. અમેરીકામાં તાવથી પીડિત દર્દીઓને કેળાંના લોઈમાંથી બનાવેલી કાંજ આપવામાં આવે છે ચરીરમાં જ્યારે મોખા કે સાજુ મોખાની કાંજ પજુ ટકની ન દોષ લાગે ઉપ કાંજ દર્દ છે. જામેકામાં કેળાં એ મજુરોનો એક મુખ્ય ખોરાક છે.

એમ કહેવાય છે કે પૂર્વ કેળાંમાં મોખાં બી કનાં અને તેના મધ્ય ભાગમાં દંડ આપજીને અત્યંત નાનાં બી પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાંક કંગી જાતનાં કેળાંમાં તો બી એટલાં

કેળાઈ પાવેતર.

નાનાં યૌવનમાં છે કે તે નરી આંખે દેખાતાં પણ નથી. કેળ જ્યારે કાળી, રાતી અથવા રેતાળ જમીનમાં રોપવામાં આવે ત્યારે તે સારી રીતે ઉછરે છે અને ત્રણ ચાર વર્ષ પછી તે સારો પાક આપે છે. જે કેળનાં છેડની મારી માવજત લેવામાં આવી હોય તો તે રોપ્યા પછી દશ ચાર મહીનામાં ફળ આપે છે.

રોપાંને માટે ઉત્તમ ઋતુ—વર્ષાકાળ એ કેળ રોપવાને માટે ઉત્તમોત્તમ ઋતુ છે. જેમાં પાણી જલદી સુકાતું નથી. જે કાળી ભૂમીમાં પ્રતિવર્ષ સરાસરી ૩૦ થી ૩૫ ઇંચ વરસાદ થતો હોય તેમાં કેળ રોપવી જોઈએ. જેમાં પાણી જલદી સુકાઈ જાય એવી રાતી ભૂમીમાં જે પ્રતિવર્ષ સરાસરી ૫૦ થી ૭૦ ઇંચ વર્ષાદ થતો હોય તો તેમાં વર્ષાકાળમાં કેળ રોપી શકાય છે. બેજવાળી જે જમીનમાં ૫૦ થી ૭૦ ઇંચ કે તેથી વધુ વર્ષાદ થતો હોય તેમાં શીયાળામાં કેળ રોપી શકાય છે.

રોપવાની રીતી—જુદી જુદી જાતની કેળનાં કદ જુદાં જુદાં હોય છે, એટલા માટે એક સ્થાનમાં માત્ર એક જ જાતની કેળ રોપવી યુક્ત છે. કેળ રોપ્યા પૂર્વે જમીનને નિદાન બેવાર ચાસીને સરખી કરવી જોઈએ. કે જેથી પાણી એક જગ્યાએ જમા થઈ ન રહે. જેમ વધારે વાર ચાસવામાં આવશે તેમ વિશેષ લાભ પશે ક્યારા આપી દશ ફુટને અંતરે કરવા જોઈએ, તેમતો વ્યાસ એ ફુટનો હોવો જોઈએ અને તે બે ફુટ ઊંચ હોવા જોઈએ. ક્યારા પુરી દીધા પૂર્વે ખોદેલી માટીમાં પાંદડાં તથા વનસ્પતિનો છુટો અને છાંયું જીવું ગાયતું છાલ અથવા થોડાની લાદ બેજવની જોઈએ. કેળની એવી સંજ્ઞા રાખવી જોઈએ કે તેના મૂળને જેમ અને તેમ એકી ઇંચ થાય ઇંચ પાંચેમાં સર્વ મૂળ કાપી નાંખવાં જોઈએ. જે આવી રીતે જમડેલાં મૂળ કાપી નાંખવામાં નહીં આવે તો છેડ સારી રીતે ઉછરશે નહીં.

બહુ ઉંડે અથવા બહુ ઉપર કેળ રોપવાથી નુકસાન થશે. જે બહુ ઉંડે રોપવામાં આવશે તો મૂળ ગુગળાઈ જશે અને પ્રગતી કરી શકશે નહીં અને જે બહુ ઉપર રોપવામાં આવશે તો મૂળ બળી જશે અને છેડ પવનની સામે ટકી શકશે નહીં. પાંદડાં અને મૂળોની વચ્ચે યુક્ત સમાનતા રાખવાને માટે રોપવાનાં છેડનાં પાંદડાં પ્રમાણસર કાપી નાંખવાં જોઈએ, કારણકે જે સર્વ પાંદડાં રહેવા દેવામાં આવે તો વરાળરૂપે બેજ એટલો બધો બહાર નીકળી જશે કે મૂળો જોઈતું પાણી પુરું પાડી શકશે નહીં અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ પાંદડાં સુકાઈ જશે અને છેડનાં વિકાસમાં આધા થશે. યુક્ત પ્રમાણમાં પાંદડાં કાપી લઈ બેજને બહુ બહાર નીકળી જતો અટકાવી નિસર્ગને વધારાકિત સહાય કરવી એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

આતર-રોપ્યા પછી બે મહીને જ્યારે છેડ દૈનિક જમીનમાં એકી ગયા હોય ત્યારે છેડથી

પારદ અને આયુર્વેદ મન્યમાળા ગોંડળ.

ત્રણ યુગ મુનીની સર્વ બાબુની ૭ ઇંચ હડી જમીન પોદી લેવી જોઈએ અને તે સ્થાનમાં
 રીમ કે ચાનીસ ચતન માં કે ચોડાનું ઢાંચુ ૩ થી ૪ રતન એરડીના ગોળ અને એક
 રતન રાખ પાચગી જોઈએ અને પછી તેની ઉપર કાઠી લીધેલી માગી નાખવી જોઈએ
 જે કે મગફળીનો બોળ એરડીના બોળ કરતા સારો રોષ છે તો પણ ઉદરને આવતા
 અટકાવવાને માટે પહેલીને બદલે બીજી જાતનો બોળ વાપરવો જોઈએ, કારણકે ઉદરો
 મગફળીના બોળના શીખીન હોય છે અને એ વાર તેઓ પાછળ પડ્યા એટલે તેમને દુર
 કરવા બુધકેન થઈ પડે છે તેઓ મગફળીનો બોળ ખાઈ જાય છે એટલુંજ નહીં
 પરંતુ છોડના મૂગ અને કદ પણ ખાઈ જાય છે એટલા માટે મગફળી, કપાઈઆ,
 રોષના કે એવી કોઈ અગિષ્ટ વસ્તુનો ગોળ વાપરવો ન જોઈએ શાકની વાત છે કે
 ગાય ખાતર તરીકે કેટલી બધી ઉપયોગી છે તે લેંકો જાણતા નથી—આનું કારણ કદાચ
 તે બહુ સસ્તી છે એ હશે લાકડાની રાખમાં ૩૩ ટકા ચુનો અને ૧ થી ૧ ટકા
 પોટાશ ગહેયો હોય છે ચુનો જમીનની ફળદ્રુપતા વધારે છે. જમીન ૧૧ કેટલાક તત્વોની
 માથે જોડાઈને તે પોટાશ અને ઇંધર ઉપયોગી પદાર્થોને ધ્રુગ પાડે છે પોટાશ છોડને
 મજબુત અને નીરોગી બનાવે છે એમજ નથી, પરંતુ ફળને મિષ્ટ બનાવે છે અને
 તેની છાનને બા, પાતળી મનાવે છે

પહેલો વધાર પડે ત્યાર પછી એ પખનાડીએ, એક રોષના પછી બે મહીને પુરના
 માતર જેટલો ખાતર પુરવજ જોઈએ

પાણી કેટલી કેટલી મુતે પાતુ તેનો આધાર બે ચીજો પર રહેતો છે—આમોદવા
 અને જમીનની જાત રીત સતુમા બેજવાળી જમીનમાં છોડોને દસ દિવસે એકવાર પાણી
 પાતુ, પરંતુ બેજ વિના જમીનમાં અઠસાડીએ એકવાર પાણી પાતુ અને રાત્રી જમીનમાં
 પાંચ દીસે એકવાર પાણી પાત

સબાળપૂર્વક મહિનામાં એકવાર ઘાસ અને સમય નીંદણ કાઢી નાખવું જોઈએ
 અને નીંદણનો લીલા ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવો જોઈએ બે ત્રણ વાર પાણી પાષા
 પછી સમય એટલા માટે ફેરવી જોઈએ વર્ષમાં એકવાર ઉંડો ચાસ કરવો
 જોઈએ અને એમ કરવાને માટે કિતમોનમ વખત વર્ષાસતુ પૂર્ણ થયા પછી નો છે.

વર્ષાસતુમાં સમય પાળી ૧૧૦ મહી નાખવાની જગ્યા કરવી જોઈએ—ખાસ
 કરીને જ્યાં ૪૦ ઇંચથી વધુ રાશ પડતો રોષ એવી બેજવાળી જમીનમાં તેવી જગ્યા
 અવગ્ય કરી જોઈએ આ વિગતના સમયમાં મી ૨૦ થી ૩૦ ઇંચ જણાવે છે કે થોડા
 પાણીને વહેવડુ, પાણીથી અધિક નુશાન થાય કે જો પાણી ઘોડુ રોષ તો છતાં
 ક્રિયા વધારે થીમેથી ચાને કે અને થોડા વખત સડી વિમાન બધ પડે છે અને ત્યારે

કેળાનું વાવેતર.

પુનઃ પાણી મળે ત્યારે પુનઃ વિકાસ થવા લાગે છે. આથી ફળ આપતાં વિદ્યર્થ થાય છે, એ સિવાય બીજી નુકસાન થતું નથી, પરંતુ ઘણા પાણીથી પાકને બહુ નુકસાન થાય છે.

ઘણાં અને મોટાં ફળો મેળવવાને માટે કેળના મુખ્ય છોડની જોડે માત્ર એકજ પીણા ઉગવા દેવો જોઈએ. શેષ પીણાઓ પખવાડીઆમાં એકવર કાપી નાંખવાં અને કેળનાં છોડની આસપાસ લીલા ખાતર તરીકે જમીનમાં પુરવા; કારણકે કેળનાં પીણાંમાં નાઇટ્રોજન અને પોટાશનો ઘણો ભાગ હોય છે.

આંખા, નારંગીનાં ઝાડ આદિ જુદા ૨૫ થી ૩૦ ફુટને અંતરે રોપવા જોઈએ. આ ઝાડો જ્યારે તરતનાં રોપેલાં હોય ત્યારે તેમને થોડા છાંયો જોઈએ છીએ અને તેમની વચ્ચે કેળ અથવા પોંપયાના છોડ રોપવા હિત્તેશાં ઈષ્ટ હોય છે. વળી ત્રણ ચાર વર્ષે મોટાં ઝાડોને ફળ આપવા લાગે ત્યાંમુધી આ છોડો પાક આપે છે. આથી પૈસા ઉત્પન્ન થાય છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ કેળ વગેરેને માટે સમગ્ર ખેતરને પાણી પાવામાં આવે છે અને ખાતર પુરવામાં આવે છે તેથી મોટા ઝાડોનો અદ્ભુત રીતે વિકાસ થાય છે અને તેઓ જલદી ફળ આપવા લાગે છે.

જો કેળનાં છોડ એકજ ખેતરમાં ત્રણ ચાર વર્ષો કરતાં વધીક સમય પર્થેત રાખવામાં આવે તો તેને આસવાતું કામ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, પરંતુ ફાંછ કુટિતથી આ મુશ્કેલી નિર્ણત કરવામાં આવે તો પણ જમીનને આરામ આપવાનો પ્રયત્ન બાકી રહે છે; કારણકે ત્રણ ચાર વર્ષમાં જમીન એટલી બધી નિઃસત્ત્વ બની જાય છે કે છોડોને જો કોઈ બીજા ખેતરમાં લઈ જવામાં ન આવે તો ફળ ઘણાં થોડાં અને નાનાં આવે. એટલા માટે દર ત્રણ ચાર વર્ષે કેળ જુની જમીનમાંથી કાઢી નવી જમીનમાં રોપવી જોઈએ અને જુની જમીનમાં કોઈ બીજેજ પાક કરી તે પાકનો લીલા ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

જો અમારા કોઈ પાકના મોટા વિસ્તારમાં કેળનો પાક કરવા ઇચ્છતા હોય તો અમે તેમને મી. રબર્થુ. ફ્રાંસેટનું “The Banana, its Cultivation, Distribution and Commercial Uses.” એ પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ. એ પુસ્તક લાંડનની ‘ડકવર્ક’ એન્ડ કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

એ પુસ્તકમાં તેમણે મુખ્યતઃ બેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં કરવામાં આવતી કેળની ખેતી સંબંધી વિવેચન કર્યું છે, પરંતુ તે ઘણું અંશે અંગ્રેજી પરીચિતિને પણ લાગુ પડે છે.”

ખાંડ.

એપ્રીલ ૧૯૧૯થી જન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધીના નવ માસમાં ૧૮૦૪૬૧૦૦૦ અડાર કરોડ, ચાર લાખ, છાંસઠ દળર રૂપીયાની ખાંડની આયાત હોંદમાં થઇ એટલે ૧ વર્ષની આયાત લગભગ ત્રેવીસ કરોડ રૂપીયાની થવા જાય છે. ખાંડ અને સાકર એ ચીજની, હિન્દમાં એટલી બધી વપરાશ થી પડી છે કે તેને અટકાવવાનો હવે રસ્તો નથી. માત્ર દેશમાં ખાંડની બનાવટનાં કારખાનાં નિકળે અને ખજૂરી તથા શેરડીનાં વાવેતરનો બહોળો ફેલાવો કરી ખાંડની પેદાશ વધારવામાં આવે તોજ કરોડો રૂપીયા પરદેશ જતા અટકે અને લાઘ્ય જેવે વખતે પ્રગળે યતા હાથ અટકે. હિન્દ એ ખાંડની જુની જન્મ-જૂમી છે છતાં અટાલું વિદેશી ખાંડ ઉપર આટલો બધો આધાર તેને રાખવો પડે છે. તેમાંથી બચાવવા ના. સરકાર કાંઈ ચલ કરતી નથી. ન્યારે જર્મની અને ઓસ્ટ્રીયાના શોષકોએ ખીટ નામના કંદર્ભથી સાકર બનાવવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી ત્યારે તે દેશની સરકારે તેઓને આર્થિક મદદ આપી સરતી કીમતે પોતાની ખાંડ પરદેશોમાં વેચી શકે તેવી સગવડ કરી આપી. પોતાની સરકારની એ સહાયતાનો હેતુ એજ હતો કે પરદેશોમાં ખાંડ-બનાવનારાં કારખાનાં પડી ભાંગે અને તેમજ થયું. ત્યારે તે ખાંડના વેપારીઓએ એકદમ ભાવ વધાર્યા અને પોતાની સરકારે આપેલી મદદનો બહોળો પછ તેને મળી ગયો. જે વખતે લોડ કમ્પેન હિન્દનો વાઇસરોય હતો ત્યારે ઓસ્ટ્રીયા જર્મનીની ખાંડ ઉપર મોટી જગત નાખી પછ તેનો લાભ હોંદી પ્રગ લઇ શકે તેમ ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં હિન્દમાં કાટપા નહોં અને જર્મની ઓસ્ટ્રીયાની ખાંડ અટકતાં મેરીશસ ટાપુના ખાંડ બનાવવાવાળા મોરા લેમિને કાપદો થયો અને તેઓ જર્મની ઓસ્ટ્રીયાની ખાંડ કરતાં ઓછે ભાવે હિન્દમાં ખાંડ વેચવા લાગ્યા. હિન્દનાં ખેતરો એટલા બધા ટુંકડાઓમાં વેંચાયેલાં છે કે તેમાં શેરડીનું વાવેતર કરી ખાંડ બનાવી શકાય નહોં તે માટે ઘણી મોટી લાંબી પહોળા જમીનમાં શેરડીનું વાવેતર કરવું જોઈએ તોજ ખાંડ સોંધી કીમતે મેળવી શકાય. એટલે શેરડીના વાવેતર માટે વિશાળ જમીન નિરાળા કાટવાતું કામ સરકાર કે દેશી રાજ્યો કરી શકે; પણ આજ સુધીમાં ખાંડની બેદર મેંઘવારી છતાં અને પરદેશથી કરોડોની ખાંડ દેશમાં આવે છે તે જાણતા છતાં કાંઈ તે માટે ચલ કરતું નથી. વિદેશી વેપારીઓને વગર અટકાયતે હિન્દમાં વેપાર કરવા દઇ હિન્દી વેપારને માટીમાં મેળવ્યો. વગર અટકાયતના વેપારની ના. સરકારની નીતિ ખાંડના સંબંધમાં બહલી ત્યારે હિન્દને યતું તુકસાલ અટકાવવા તથા ખાંડની બાબતમાં હિન્દને પોતાના બાહુબળ ઉપર આધાર રાખતું કરવાને બહલે મેરીશસના ખાંડના મોરા વેપારીઓને કાપદો કરી દીધો. ખાંડની જગતમાંથી સરકારને ૫-૬ કરોડ રૂપીયાની પેદાશ છે તે રકમ પછુ જો હિન્દમાં ખાંડ બનાવનારાં કારખાનાં હોવા કરવામાં ના. સરકાર વાપરે તો આ હોદ્દાએ જે ચાર વર્ષમાં પગલર, થઇ જાય અને એક પૈસાની પછુ ખાંડ બહાર દેશની આવે નહોં. હિન્દમાં ઉત્પાદન ખાંડ સાકર બનાવવાની પદ્ધતિ જુનામાં જુના વખતથી એટલે દળરો વર્ષ થયાં ચાલી આવે

ઈન્દોરમાં ૧૧ સું વૈધ સમ્મેલન.

છે. છતાં સરકાર તરફથી ઉત્તેજન નહીં મળવાથી તથા તે ઉદ્યોગને ઇવતોં રાખવાની સરકારની ખીનકાળજીથીજ એ ઉદ્યોગ પડી ભાંગ્યા જેવો થઇ ગયો. આ દેશમાં ઘણા ભાગોમાં ખજુરીનાં વૃક્ષ એટલાં બધાં છે કે તેમાંથી લાખો ટન સાકર બનાવી શકાય. હાલમાં પણ ખજુરીમાંથી ઘણી સાકર બને છે પણ તેને મોટા પાયા ઉપર વિસ્તારવામાં આવે તો ખજુરીનાં વૃક્ષો પણ ઘણી ખાંડ પુરી પાડે એક વીધા જમીન શેરડીથી જેટલી ખાંડ થાય છે તેથી પણ વધુ ખાંડ એક વિધાનાં ખજુરીના અડધી થઇ શકે છે. શેરડીનું તો વર્ષોવર્ષ વાવેતર કરવું પડે છે પણ ખજુરનાં બી એકવાર વારી દીધાં એટલે ૫-૬ વર્ષમાં ખજુરીના વૃક્ષ તૈયાર થાય છે પછી તેમાંથી રસ નિચોવી તેનો ગોળ બનાવી તેમાંથી સાકર બનાવી શકાય છે અને ખજુરનાં વૃક્ષ લગભગ ૨૫ થી ૩૦ વર્ષ સુધી રસ આપી શકે છે આ કામ શેરડીની જેતી કરતાં એાડી મહેનતનું અને એાછા ખર્ચનું છે. આટલી બધી સગવડ જે દેશમાં છે તેના લોકોને પરદેશી ખાંડથી ના. સરકારે ખ્યાવધી જોઇએ જ્યાં સુધી પરદેશી સાકર આવતી એકદમ અટકાવી દેશી કારખાનાં મોટા પાંખોપર કાઢવાની કાળજી ના. સરકાર નહીં બતાવે લાસુધી દેશમાં સરળતાથી ખાંડ નહીં બની શકે.

કાગળ.—એપ્રિલ ૧૯૧૯થી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધીમાં હિન્દમાં કાગળોની આયાત ૧૮૧૧૭૫૦૦૦ અદાર કરોડ, અગીયાર લાખ, પંચોતેર હજાર રૂપીઆની થઇ. જુના વખતમાં હિન્દમાં કાગળો બનતા પણ તેની ખીલવણી થઇ નહીં અને તેવી સંરચાએ પડી લાંગી હાલમાં દરેક દેશમાં કાગળની બપતી વધી છે તેમ હિન્દમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં કાગળોનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો છે અને દાડે દિવસે તે વધવામાંજ છે. કાગળો બનાવવાનાં સાધનોં હિન્દમાં ઘણાં મળી શકે એમ છે તેની શોધ-ખોજ અને પ્રયોગો કરવા જોઇએ. કેટલાક વિદ્વાનોએ વાંસ વગેરે ચીજના પ્રયોગથી સિદ્ધ પણ કયું છે કે અમુક વસ્તુઓ માંથી બહોળો જથ્થામાં કાગળો બની શકે પણ તે કામ સરકારે અથવા સરકારી સહાયતા મેળવેલી દેશી કંપન એએ હાથમાં લેવું જોઇએ તો થોડાજ વર્ષમાં હિન્દનાં કારખાનાં હિન્દને જોઇતો કાગળ પુરો પાડી શકે.

જીવશામ કાળીદાસ વૈધ.

ઈન્દોરમાં ૧૧ સું વૈધ સમ્મેલન.

ઘણા ઉત્સાહથી ઇંદોરમાં ૧૧મું નિખિલ ભારતવર્ષયિ આયુર્વેદિક મહાસભાનું અધિવેશન સમાપ્ત થયું તેનો જસ પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લને તથા ઇંદોરના કાયવાહક વૈદ્યભાદ્રએને ઘટે છે. સમ્મેલનનો સંપૂર્ણ રીપોર્ટ હજી મળ્યો નથી પણ વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થયેલા ટુકા ખજર ઉપરથી જણી શકાયું છે કે સમ્મેલન અને પ્રદર્શન ઘણા ઉત્સાહપૂર્વક સફળ થયું.

પાર્શ્વ: અને આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળા ગોંડળ.

કામ્ય સમ્યુપસાદ્યુ ભાવયુ પ્રભાવચાલી હતુ આયુર્વેદ તત્ત્વ તેઓએ પોતાની પ્રજા થકા અને ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી તેઓએ કહ્યુ કે આ યુગ વિજ્ઞાનનો છે વિજ્ઞાનમા પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો એ હાલમા મોટામા મોટું જરૂરી કામ છે. જો આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો પ્રાનૃતિઃ વિજ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક ચિકિત્સાશાસ્ત્રનુ પૂર્ણ જ્ઞાન અને અનુભવ મેળવવો જ રજ કામ કરી શકાય

સલાપતિ શ્રીમાન ગણુનાથ મેન મદાશયનું ભાવણુ સંસ્કૃતમાં થયું. તેઓએ તેમાં મુખ્ય વાત ઉપાડી તે વૈદ્યકનું મોટું વિદ્યાલય સ્થાપવા જાણતની હતી. તેઓએ જણાવ્યું કે વૈદ્યકશાસ્ત્ર ગ્રન્થાધ્યયન માત્રથી સમજી શકાતુ નથી તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રત્યક્ષાનુભવ, ગ્રંથપરીક્ષા, આપધીપરિચય, ક્રિયાકુશળતા, શારીરજ્ઞાન વગેરેની જરૂરી છે અને તે માટે ઉપકરણ, રસશાળા, અને ઉપયોગી સાધન સામગ્રીની જરૂરીઆત છે. આપણા દેશમાં વૈદ્યકશાળાઓ થોડી બને હોય પણ સમગ્રસાધન સામગ્રીથી યુક્ત અને આરોગ્યશાળા યુક્ત હોય કે જેમા ૪-૫ વર્ષ અજ્ઞાસ કરવાથી યોગ્ય અને શાસ્ત્રીય વૈદ્ય તૈયાર થયા કરે

વૈદ્યાને માટે ઉપયોગના વિષયોનાળા ગ્રન્થો તૈયાર કરવામાં આવે, આયુર્વેદ મદાવિદ્યાલયની બંને તેટલી વિશેષ સ્થાપના કરવામા આવે, વૈદ્યકશાળાઓને નભાવવાના આર્થિક સાધનોની તૈયારી રાખવામા આવે, દરેક પાઠશાળામાં એકજ પ્રકારનો પાઠ્ય ક્રમે ગણવામા આવે એ પણ જરૂરનુ છે

આગળ આવતા તેઓએ કહ્યું કે પ્રાચીન સમયમાં યુરોપીયનોએ આયુર્વેદમાંથીજ બધાં યંત્રો લીધેલા છે, તો પછી તેઓ પાસેથી કામ વાતો આપણે શીખીએ તેમાં શુ ફાય છે ૪ અનેક રોગજ્ઞાનના યંત્રો રચેાસ્કોષ, ધર્માભીટર વગેરે યંત્રો તથા યંત્રો વગેરેની અગ્નિપાષાન્દિગ સ શોધન પદ્ધતિ, જાણણુ કાચુવાદ વગેરે બામતો આપણે તેઓ પાસેથી જાણવી જોઈએ દેશકાળ પરિસ્થિતિના બદલવાથી જુના રોગ હુમ થાય છે અને નવા ઉદભવે છે તેના રોગોના જ્ઞાન ન્યાં ન્યા એકત્રિત થયા હોય તે આપણે મેળવવાં જોઈએ.

છેવડે તેઓએ કહ્યું કે ધણા દર્પની વાત છે કે ચોતરફ આયુર્વેદની ઉત્પત્તિનાં ચિન્હો જોવામા આવે છે. દરિદ્રારમાં શ્રીયુત મુર્ખવીરસીદ મદાગય એક મદાવિદ્યાલય ખોલવાનો વત્ન કરી રહ્યા છે યુક્તપાતના અધિયનિયે ૫૦ પચામ હજાર રૂા. નું જ્ઞાન આ કામ માટે આપેલું છે જેમોર વોકન જોઈ ગવર્મેન્ટની અનુમતિથી આયુર્વેદીય ધર્માથ આંખાલય કાયમ કરેલ છે. જેમ જેમ આ પ્રમાણે આયુર્વેદ તત્ત્વ વધતી અનુકૂળતા વખતમાં આપણે આર્થવૈદ્યકના મેટકાએ તથા વૈદ્યભાષ્યોએ વ્યક્તિગત દ્રેષ, અગ્નિમાન આદિ મનોમાધિન્યને નિવાજનિ આપી એક ચક્ર મક્ષ્ય તત્ત્વ આગળ વધતુ જોઈએ. તેમ થયા પિતા આયુર્વેદના ઉદ્ધાનની આશાન ગણી શકાય. આ કામ માટે દિન્દીવાનોએ અવિચ્છિન્ન અને સત્ત પરિશ્રમ કરવો જોઈએ અને તે દિન્દીવાનોનો પગ ધર્મ છે.

અમેરિકામાં ચેપી દરદો માટે સાવચેતી.

અમેરિકામાં ચેપી દરદો માટે સાવચેતી.

અમેરિકાની પ્રજાની આરોગ્યતા સાચવનારી સરકારી એજન્સીઓએ નેસનલ કેમિસે પાસેથી ૨૫ લાખ ડોલર જેટલી રકમ માગી છે. ૧૯૧૮ના જુલાઈથી રાજ્યની અને મ્યુનીસીપાલિટીની સરકાર ચામડીનાં ચેપી દરદો હઠાવવાના કાર્યમાં પ્રજાપ્રીય મંડળોની સાથે સંદેહારમાં જોડાઈ છે. જો કેમિસે માગેલી રકમ આપશે તો આ સહકાર ચાલુ રહેશે એમ કહેવાય છે, અને જુદા જુદા રેટ્સ, મ્યુનીસીપાલિટીઓ અને ખાનગી ખાતાઓ પાસેથી માગેલી આશરે ૧ કરોડ ડોલર જેટલી રકમ એ રકમમાં ઉમેરવામાં આવશે.

૧૯૧૮ના જુલાઈમાં કેમિસ ઈન્ટર ડિપાર્ટમેન્ટલ સોરપ્સ હાઇજન બોર્ડ રચાવવી તે માટે એક બીલ પસાર કર્યું હતું, અને તેને માટે અમલદારો નીમ્યાં હતા. બીલમાં જાહેર તંદુરસ્તી ખાતામાં શુભ દરદોનાં એક વીલાગનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે માટે ૨ લાખ ડોલર જુદા રાખ્યા હતા. અને આ વિભાગ ઉપર નીચે પ્રમાણે ફરજો નાંખવામાં આવી હતી:—

(૧) શુભ દરદોના કારણે, સારવાર અને અટકાવની તપાસ કરવી અને અભ્યાસ કરવો.
(૨) રેટ્સની અંદર આવા રોગો અટકાવવા અને કમી કરવા માટે રેટ બોર્ડની સાથે સહકાર કરવો.

(૩) જુદા જુદા રેટોની અંદર અંદરના વ્યવહારમાં આવા રોગોનો ફેલાવો અટકાવવો.

આ બીલની શરતો મુજબ જુદા જુદા રેટોના તંદુરસ્તી ખાતાને જાહેર તંદુરસ્તી ખાતાની સાથે સહકાર કરી શુભ દરદો અટકાવવાના ઉપાયો લેવા માટે કામ કરવા સાથે ૧૦ લાખ ડોલરની રકમ જોડેથી આપવામાં આવનાર છે. રેટ્સે એમ કહ્યું કરેલું છે કે ત્રીજેરી ખાતાના સેક્રેટરીએ ઘડેલા નીયમો પ્રમાણે મજેલી રકમમાં વધારો કરવામાં આવશે.

શુભ દરદોની અટકાયત માટે કાર્ય કરવાનું દરેક જુદા જુદા રેટે પોતાને માટે પોતાને માથે લઈ લીધું છે. જાહેર તંદુરસ્તી ખાતું તેમાં સહકાર આપશે અને જુદા જુદા જુદા ખાતાઓ વચ્ચે એકસંધી કરાવશે.

શુભ લાગોના દરદો અટકાવવાને માટે અમેરીકન સોશ્યલ હાઇજન એસોસીએશન તરફથી હમ્બુ આગ્રહ થયેલા એક ચોપાનીયા પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે લેવામાં આવી છે:—

૧. વૈદકીય ઉપચારો.—પહેલાં પત્રો લખીને તખીઓનો સહકાર મેળવવામાં આવ્યો હતો અને તેમને લખવામાં આવેલાં પત્રોમાં મુખ્ય શરત એ હતી કે કાયદા

પ્રમાણે તેઓએ ગ્રુમ દરોના દર્દીઓનો રીપોર્ટ કરવા જોઈએ. જરૂરી સારવાર કરવી જોઈએ. અને તેવા દરેક દર્દીને સુચનાનું એક ચોપાનીયું મફત આપવું જોઈએ. આવી સુચનાઓની ૧૩૫૦૦૦ ઉપરાંત નહીં છપાઈને વહેંચવામાં આવી છે. ૧૯૧૮ની સપ્ટેમ્બરથી ૧૯૧૯ના જાન્યુઆરી સુધીમાં તખીબોના રીપોર્ટ પ્રમાણે એક સ્ટેટમાં ૨૪૪૭૭ દર્દીઓ માલુમ પડ્યા હતા. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૪૮૫૦૦ દવા વેચનારાઓને એવા પત્રો લખી મોકલવામાં આવ્યા હતા કે તેઓએ ગ્રુમ દરોનાં દર્દીઓને કંઈ દવા આપવી નહીં, અને તેમને તેને સગવડ વાંચન મફત પુસ્તક પાડવું ૫૦ ટકા જોટલા તખીબોએ અને ૬૦ ટકા જોટલા દવા વેચનારાઓએ આના જવાબ વાળ્યા હતા અને પ્રગ્નના આ પરોપકારી કાર્યમાં પોતાની મદદ આપવા તત્પરતા બતાવી હતી.

૨. શિક્ષણના ઉપાયો:—એ જાળવવામાં શીક્ષણ ફેલાવવાને માટે જુદા જુદા ચોપાનીઆ પ્રગટ કરીને બધે વહેંચવામાં આવેલા છે તે મીવાય સંનેમેટોગ્રાફની શીક્ષોનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને આ કાર્યોમાં આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ગૃહસ્થો અને બાલકોની કલમો, વેપારી મંડળો, વાઈ એમ સી. એ. દેવળો, જાહેર લાઈબ્રેરીઓ વગેરે મંડળોની પણ મદદ મળી છે.

૩. કાર્યદાના ઉપાયો:—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દરેક રાજ્યે ખુલ્લી વેશ્મદત્તિ બધ કરવા માટે કાયદાઓ ધરાય છે અને ગ્રુમ દરોનાં અટકાવને માટે પ્રગ્નમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિમાં સ્ટેટ્સના તદ્દુન્નતી ખાતાઓ સાથે સરકારે તથા જાહેર પ્રગ્નએ જે સહકાર દર-શાઓ છે તે ધણો ઉત્તેજક છે.

હિન્દુસ્થાનની ના. સરકાર અને દેશી રાજ્યોએ પોતાની પ્રગ્નના આરોગ્ય માટે આટલી કાળજી બતાવી હોય એમ કહી શકાય? હિન્દુસ્થાનને મુકાબલે અમેરિકાની ડગ્લની સખ્યા એકદમ એછી છે છતાં ત્યાં પ્રગ્નનાં ચોપી રોગોના અટકાવ માટેજ કરેડો રૂપિઆનું ખર્ચ સરકાર અને પ્રગ્ન માથે ઉઠાવી દ્યે છે. હિન્દી પ્રગ્ન તેને મુકાબલે ગરીબ છે પણ ના. હિન્દી સરકાર અને દેશી રાજ્યો ગરીબ નથી. તેઓ લાખો રૂપિઆના ખીન જરૂરી ખર્ચો કરે છે તે જોતાં તેઓ ધારે તો પ્રગ્નના આરોગ્ય માટે નાણાંની મોટી રકમ ખર્ચી શકે અને તેમ થાય તો દર વર્ષે હજારો પ્રજાઓ પ્લેગ, કોલેરા, ઇન્ફલ્યુએન્સા અને ઉપદંશાદિ ચોપી દંદોથી મૃત્યુ વશ થાય છે તેઓ બધે અને સામાન્ય પ્રગ્નનું આરોગ્ય ઉત્તમ રહ્યા કરે. ૭૦૦ દેશી સરથાનોમાં મહીસુર જેવાં બે ચારજ હરો કે જેઓ પ્રગ્નના આરોગ્ય માટે વધુ કાળજી રાખતાં હોય અને તે માટે પૈસાનો બધા ભરત્યાદપૂર્વક કરતાં હોય દિલ્હરતુલિમાં ખર્ચતા લાખો રૂપિઆનો ખર્ચાવ કરી આ વિશામાં બહુનાં રહેડો ઉદાગતા બતાવે તો રોગોપદથી પ્રગ્નના નાશને લઈ તેઓને આરક્કરીરીતે જે ૧૬ ન નુકસાન થાય છે તે બધે અને પ્રગ્નમાં વાહ વાહ ફેલાય.

५।२६: अने आधुर्वेद अन्धभाषा जांउण.

आर्द्रकेन दिनसप्तक्रमेकं वत्सनागजस्यैः क्षणमेकम् ।
 पाचितं तमनले विधिनैव पर्पटीरसवरः किल सिद्धः ॥
 सर्वरागशमनस्त्वनुपानै रोगराजशमनोऽखिलदुग्धनः ।
 द्विवल्लकः पर्पटिकाख्यसूतो धत्तूबीजैः सह पंचभिधेत् ॥
 घृतं गन्धेन युतोवलीढ उन्मादनाशाय भवेद्वल्लिष्टः ।
 साज्यं पयो माषभवं च मंडं पथ्ये युषो बृहणमन्नमयात् ॥
 शुष्कं च शाकं परिवर्जनीयं कुष्माण्डकारहृत्तैलकायम् ।
 ध्यानं विदध्याद्दृष्ट्वाहृतस्य दानं जपो होमविधिः स्वशक्त्या ॥
 उन्मादनाशाय महेशधूपं नस्यं तथेस्वाकुभवस्य तैलेः ।
 ब्राह्मीरसोनाष्टगुणेन ह्यंगवीनसेभिः परिपावनीयम् ॥
 मुण्डीवचापिप्पलिकुष्ठविधानलेत्पलेः सैधवमिश्रितैश्च ।
 द्विवल्लकः पर्पटीकाख्यसूतो ब्राह्मीघृतेनानुदिनं निर्पातः ॥
 निहन्त्यपस्मारगदं नराणामुन्मादमुग्रं मनसो भ्रमं च ।
 नस्यं तथा शकरकर्णरक्तैः कर्कोटिकामूलरसेन वापि ॥
 रुद्राक्षमाला स्वकरोध धार्या महेशमन्त्रस्य सदैव जापः ।
 एतै रूपायैर्द्विजदेवतानां भक्त्या ह्यपस्मारगदोपयाति ॥
 कांतालंगवाः पविहेमताराः प्रवालनीलजिनवन्दिजाराः ।
 शंखकुक्कुटिलवणानि पंच वराटिका सागरफेनमेतद् ॥
 सर्वं समं द्वादशभागमात्रः सूतस्ततः श्लक्ष्णमिदं विचूर्ण्य ।
 विभावयेद्भानुमुधापयोभिर्दिनद्वयं चित्रकजद्रवैश्च ॥
 क्षिप्त्वा रवेः पात्रपुटे मृदाय लिप्त्वाथ मातंगपुटे पचेत्तत् ।
 तेन प्रसिध्यः शिवभैरवाख्यः स शृंगबेरेण समं प्रदेयः
 अतो धनुर्वायुरपैति शान्तिं सर्वोत्थितैलस्य विमर्देन ।
 क्वाथं विदध्याद्दशमूलजं वा नस्यं कटुष्यं द्विजबन्धमुत्तमै ॥
 ब्रह्मद्वयं पर्पटिकाख्यसिध्यः रसोनयुक्तस्त्वनुपानमेदात् ।
 वातारिविन्वाद्दहनामृतानां पश्चाभिघातानिलनाशनाय ॥
 सर्जस्य तैलेन वपुः सदैव विमर्दयेच्छान्तिमुपैति तेन ।
 पश्चाभिघातः कटुनुविर्बाजतैलेन वा तिम्रफलोद्भवेन ॥

કૃષ્ણાવનાનાગરચન્દ્રચન્દ્રિપાટાવિદગન્દયૈઃ સપાંશી. ।
 હિંગૂમગન્ધાદ્વિજયશિક્તીન્તીમાતંગકૃષ્ણાતિવિપાન્વિભેઃ ॥
 ચર્મ્પપાજાજિયુગત્તમોદાન્વિતેઃ સમસ્તૈર્મિષ્ણા દ્વિભાગા ।
 પ્લિ. મમો મુગુલ્લાજ્ઞમિથો મુખં દરેત્પક્ષધાનિલાર્નિમ્ ॥
 મસુદરેત્સજેરમ્ય તેલં ચંચળ તાવપ્રલિજ્ઞમિધાને ।
 વિમદેયેતેન નતુન્ગળા હુટસ્ય વાંચોઃ પ્રદમાય નનમ્ ॥
 ચોમાયુપાશવતકુકુટાનાં પિતૈઃ પ્રલેપઃ પ્રદમાય વાંચોઃ ।
 'વદ્યુદ્ગંજંપામુજવેદનામુ શસ્ત નરાણામપિ મધ્રમીમુ ॥
 તુરંગગધા સિતચર્યુક્તા ધૃતેન શુક્ષ્મા વંદિતવદ્દન્વી ।
 ધનુરતેલસ્ય વિમદેનૈન શમ પ્રયાત્યાન્વપમાહુવાલ્યઃ ॥
 સિન્ધો ગ્તાઃ પર્વેદિશ્ચમિધાન. શતાવર્ગજાચયુતો નિર્પીત. ।
 યાતારિવિશ્વામગધાધ્વગંધારામયુકોદિતવાનદારી ॥
 વજ્ર વિમર્ષાનિલસામૃતેલે સર્જેન્ધૈર્નૈઘ્વવા દિનાતે ।
 તિષ્ઠતિમન્યાનિલભિદ્ધતાનાં ચાપ્પાં વિધેયોદિતકટનાસઃ ॥
 પલ્લવિકં નિમ્બવશેસ્ત્વચા ચ વાસાપટાલીર્જાપિત ચ મર્મમ્ ।
 મગુમુલુ દાસ્યવસાનકાલં પાન ભવેદદિતવાતદારિ ॥ ૧૬૭ ॥

॥ इति ७ सप्तमः समुद्देशः ॥

॥ સવન ૧૧૧૩ અ. ૧૪ વર્ષે, શક ૧૩૭૪ પ્રવર્તમાને માધમાને

ચૃત્રપદે પર્ષિમાયા શુક્રવાસંસ્થ પ્રન્યમ્ય નેસને સમાપ્તમ્ ॥

इति ग्रन्थः समाप्तः

ગતિરકૃષ્ણનારાન રક્ષ કૃષ્ણીપકચ પારદ, અબ્રહ્મભરમ, ગંધક, લોહભરમ, તામ્રભરમ. હરગનાં બી, શિસાહન, દરદે, બેંગાં. આમળાં, ગુમળ, ચિત્રો, જેરફાચણાં બધાં સરખે આગે લેવાં પછી ખાંડી મધ લીમાં કાલની ગોશીમાં મંદ અમિથી ૭ દિવસ પકાવું માગા ૧ થી ૨ ગાલ મધ લીમાં ચટાટી હપર દુધ પાવું. જળકોટ, પત, વિરેશક, કેપદંશ વગેરે રોલીગણાનાં દરદ મટે. પથ્થમાં ખીર, મરચું, તેલ, રીંગણાં, અડદ, આં મંબ, વગેરે છાંડવાં. દુધ, સાકર, ચોખા, થડ વગેરેનો ખોરાક આપવો. ભોરપીળી દુધનો જા ૧ પ્રદેશ લુપ્ત જરમ પાંખીથી ધોવો અને મધ ચોખાવું. ચેતકૃષ્ણરી ઝાળી

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રંથમાળા સાંસ્કૃત-ગોંડળ.

ખાણા, રાતા વટાણાના મૂળ, ખારો, ગંધક, હીંગ, આગચી, લીંબોળા, તંબ, ચિત્રો, નાગભંરમ સરખે ભાગે ખાંડી ગૌમૂત્રમાં વાટી વાત્ર વાત્રની ગોળી વાળવી ૩ થી ૪ ગોળી મધ સાથે ચાટી ઉપર દુધ આપવાથી સફેદ કોઠ મટે. કુષ્ઠ રોગમાં ખિચરી કાયદા-કારક છે. ચીકું, મરચું, ખારાં પદાર્થ અને ખાટાં ખાવા દેવાં નહીં. સંસ્કૃતિયું તેલ ચોળી તડકે રાખવાથી ફેડલા ઉપડી પુટી જઈ સફેદ કોઠ મટે છે તેમ લાંબો વખત લીંબડાંનું સેવન કરવાથી પણ મટે છે. ગંધકને લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી, નવસારને લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી અથવા ઘોતે પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી શ્વેત કુષ્ઠ મટે. શીત્લમાં જળજળવાને આળી રાખ કરવી માખણમાં કાઢવી ચોપડવાથી કાળા કાષ્ઠ, દાઝું વગેરે મટે. સિંદૂર, ટંકણ, ગંધક, આગચી સરખે ભાગે ખાંડી ઘીમાં કાઢવી ચોપડવાથી ખસ, દાદર, ખરજીયું, ખજવાળ, રતવા તથા ચામડીનાં દરદ મટે. કુષ્ઠને લઈ ચામડી ભેરી. યજ્ઞ ગધ હોય તો અડધાં જાણાની રાખ તે ભાગમાં ઘસવાથી તથા કરંજનું મૂળ ૧ ધી-૧૦ તોસો હમેશાં પાવાથી કુવાડીવાનાં બી, લાખ. આમળાં સમજાગે ખાંડાં ત્રાંખાના દામમાં સુરકા સાથે વાટી ૭ દિવસ સુધી ચોપડવાથી ગમે તેવી દાદર મટે. હરોની રાખ માખણમાં ચોપડવાથી અથવા બેડાંની રાખ તત્તના તેલમાં ચોપડવાથી ફેડલા, કરોળીયા વગેરે ચામડીનાં દરદ મટે. શાકવસ્તુઓમાં ધનુરાના ફળને આળી રાખ કરવી તેલમાં કાઢવી માથે ચોપડવાથી જંતુ તથા ટાવ મટે. મનશીળ, ટંકણ, નવસાર સરખે ભાગે ખાંડી બુંગળીયા થોરના દુધમાં ઘુંટી ચોપડવાથી ગમે તેવું સખત ચુમકું પુરે અને પીઠાં એછી થાય. મનશીળ, ટંકણ, ગંધક, દરતાળ, જવખાર, સાંછખાર, આખરાની રાખ સરખે ભાગે મેળવી પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી ચુમકું પુરે. શીલો નામનું કાંટાંનું જનાવરે થાય છે તેની રાખ કોરેકોરી ભરનીંચર, ભગંદર કે નામુરમાં ગો સુધી દાખવી પંજી પાટો બાંધી દેવા ૧૫-૨૦ દિવસે અંદરથી રૂઝાઈ જશે. સૂંદ, ગળો, સીંધાલુણ, બેડાંનાં પાન સરખે ભાગે ખાંડી જાસમાં વાટી ચોપડવાથી લોંબા વખતનું ભગંદર રજાય.

ધનુરાનાં પાન વાટી લુખદી કરી ઉપર બાંધવાથી વાલો અહાર નીકળી જાય અહાર નિકળ્યા પંજી પોતાની મેજે ટુટીને પડી ન જાય લાંસુથી સંભાળ રાખવી. અકરમાત્ર ટુટવાથી બહુ પીડા થાય છે. મરેલા કુતરાની ડાઠ પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી, ધનુરાનું પાન ઘી ચોપડી ગરમ કરી બાંધવાથી અથવા જળદાણાનાં અથવા અપાદના પાનની લુખદી બાંધવાથી વાલો નીકળી જઈ પીડા શાંત થાય. મોજે ચડે તો એરડાનાં પાન બાંધવાં,

છાકરંતે યોગો કે અજમ્બા નીકળે છે તેમાં યોગનાં ચિન્હ જળાપ એટલે દ્વિગ-
વાળું અડદતું શાક, એકલા ચણા. તુલેગ્નુ યોગમણુ એમાંનું કાંઈ પાતું દેવું એટલે યોગો
અહાર નીકળી જશે જેથી તાવ બળતગ માંન થશે રજસ્વલાઓનો ઓંછાગો પડ્યા દેવો
નહીં અડાયા છાણાનો બુકો ચોપડવો ૧૪ દિવસ પછી ગાળકને નવગમવું અને પછી
સાકર ત્રિકલા વગેરેના હાથ ઉપચાર કરવા લી જન્મ ગમવું જાસ માન ખાવા દેખાં.

અરડૂસીનાં પાન અથવા પંચાંગ વાટી સ્વરસ કાઢી સાકર નાખી પાવાથી ગમે
સાંધી પડતું લોહી જન્મ થાય. ખડસલીયો, કડુ, કરીયાતુ, ઘઉંસો, ઉપલસરી, અરડૂસી,
સાકર, વાળો સરખે ભાગે વાટી પાવાથી પડતું લોહી, ગરમીનો તાવ વગેરે મટે. વાળો,
કમળપુલ, અગર, સુખડ, કાળાવાળાનાં મૂળ, લિબડાની જાલ, આમળાં સરખે ભાગે વાટી
ચોપડવાથી માથામાંથી નાકમાંથી કે બીજે ટેકાણેથી પડતું લોહી અટકે. ઉચ્ચમના પાકેલાં
ફળ અથવા અંજીર તોલા ૫ ના નાના કટકા કરી તેમાં ૩ થી ૪ નોલા સાકર વાટેલાં
ભરભરાવી ખવરાવવાથી મોઢામાંથી પડતું લોહી જન્મ થાય મોળનું પાણી કરી તોલા
૨૫ માં દસ ટીપાં આદુરમનાં મેળવી નાકમાં ટીપા નાખવાથી અથવા થી ઉત્તું કરી તેમાં
જરા સાકરની બારીક લુપ્તી મેળવી તેના ટીપાં નાખવાથી અથવા માથ કે ભેંસના
છાણુને કપડે નિચોવી રસ કાઢવો તેમાં જગ સાકર મેળવી તેનાં ટીપાં નાખવાથી નાકમાંથી
પડતું લોહી જન્મ થાય. અરડૂસીનાં પાન ચાવવાથી નાનમાંથી લોહી પાનો સાથ થતો
હોય તે અટકે. કપુરી મધુરી સાથે ચમેલીનાં પાન ચાવવાથી દાંતનો દુખાવો-ખીડા મટે
ચોખ્ખા સાથે તલ રાંધવા તેમાં ચોડાં પાન તુલગીનાં અને ટોપરાનું ખમણુ મેળવી ખાવાથી
દાંતનો દુખાવો-ખીડા મટે. મુખરોગહર કંચાથ દાઢહળદર, ધરાખ, જવંત્રો, ગળો,
હન્ડે, ઉપલસરી, ગળો, આમળાં સમકાએ ખાંડવાં ૧ તોલા લુકાનો ઉકાળો કરી મધ
નાખી પાવાથી મોતું પાકતું તથા મોતી કે ઇપણુ જાતની ખીડા મટે ગોરખમુડીનું
ચૂણું તોલો ૯ જાસ સાથે અથવા સુરકા સાથે પાવાથી મોતી ખગળ ગંધ મટે.
અર્ધાવલેદકહર લેપ લીડીપીપર, મગી, લોદર, મનગાળ સગમે ભાગે ખાંડવાં મુરકામાં
વાટી અગ્નિપર તપાવી ચોપડવાથી આધારીથી કે અર્ધા માથાનો દુખાવો મટે. તલવણીનાં
બી પાણીમાં વાટી માથે ચોપડવાથી દરંકેન જાતની માથાની ખીડા મટે ચમેલીનાં
પાન વાટી લુપ્તી કરી આંખે મુકવાથી અથવા જુધનાં પુલને વાગી તે ગસનાં આંખમાં
કે નાકમાં ટીપાં નાખવાથી ઉઠેલી આંખ સારી થાય. સાકર ખાપરીયું બેઠને કાંસાની
શાળીપર બારીક વાટી તેમાં દાઢમના હીનો રસ મેળવી આંખવાથી આંખનાં બધાં દરદ

પાર્શ્વ અને આયુર્વેદ અન્થમાળા, માસિક ગોંડળ

તથા રતાધિનાપણું મટે. નયનામયહર અંજન મરી, લીંડીપીપર, બેડાના હળીપાનાં મીઠા સમુદ્રફીણ, ત્રાંખાનો લુદ્ધા, સાકર સરખે ભાગે લેવાં અને બધાંની બરાબર આપરીયું લેવું પછી બહુજ ત્રીક કુંડાવતું અધપણું, પુલું, વેલ, પરવાળાં, મોતીચો, પડળ વગેરે આંખના બધા રોગોમાં અંજન.

આકડાના પાન ઉપર ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર તપાવવું હથેળી ઉપર ચોળી રસ કાઢી કાનમાં નાખવાથી કાનના સજાકા પર દુર્ગંધ વગેરે મટે ગેમ્મૂતમાં જરા સિંધાલુણુ મેળવી કાનમાં નાખવાથી કાનમાં નીકળતું શ્વેત ચસકા મટે લીંબુના રસમાં સિંધાલુણુ, આદુનો રસ અને કાઠીની રાખ મેળવી કાનમાં નાખવાથી પાણુ કાનનું શ્વેત મટે. કુકડવેલના ડોડાને પાણીમાં વાડી તેમાં તલનુ તેલ પકારવું કાનમાં ડીપાં નાખવાથી બેરાપણું મટે. તુંબડીનાં પાનનું ત્રાટી રસ કાઢી તેમાં તેલ પકારવું અથવા કરેલના પુલને વાડી તેલમાં કકડાવ્યાં એ તેલ કાનમાં નાખવાથી પાણુ બેરાપણું મટે.

પીળા પુલની કુકડવેલનાં ડોડાને ઉકાળી તેમાં માણુમનું કે ગાયનું મૂત્ર મેળવી પાવાથી બધાં ઝેર ઉતરે દાડમનું મૂત્ર, બોરડીનું મૂત્ર, વગડાય નયનું મૂત્ર સાથે ખાંડી પાણીમાં વાડી ચોપડાથી ચીછીવું ઝેર ઉતરે. કુકડવેલનું પંચાંગ લંબ ખાંડી તેનો રસ તોણા છુકાની છુલ્હરી કરવી તેમાં ૧૦ તોણા સાકર અને ૮૦ તોણા પાણી મેળવી ચોળી રસ કાઢવો દર દસ દસ મિનીટે પાવાથી અર્પનું ઝેર ઉતરે. ગરમાગાનું મૂત્ર પાણીમાં ધસી નાકમાં ડીપાં નાખવાથી ગરે તે જાતનું ઝેર ઉતરે સર્પ કરડયો હોય તે માણુસને લીંબડાની કાચી લીંબોળા ૨ થી ૪ શેર થોડી થોડી કરીને ખરાબથી તો બંધી નંબ. વિષધની ગુટ્ટી કુદ, વજ, સુંદ, પીપર, મરી, અલુસીયાં સરખે ભાગે ખાંડી વાડી વાલ વાલ વાલની ગોળા કરવી ખાખરાવા મૂળના ઉકાળા સાથે દર દસ દસ મિનીટે ચાર ચાર ગોળા આપવી તો સર્પનું ઝેર ઉતરે. આંકેલના મૂળની જાલને પાણીમાં ત્રાટી પાવાથી ખનિજ અને જંતુરંજન્ય બધાં ઝેર ઉતરે. ૧ થી ૨ શેર ગોળા ખવરાવવાથી તથા કબીજાનાં ફળ ખાવાથી વજનામનું ઝેર ઉતરે રાખાવણીનું પંચાંગ પાણીમાં વાડી પાવાથી ધતુરાનું ઝેર ઉતરે.

ચઉં, દરડે, બેડાં. આમળાનો ડાંડીયા થોરના દુધમાં રોટલો કરી દપડાના બેવનમાં મુકી પેટપર બધાણુ કરવાથી બધાં પેટનાં દરદ મટે. લીંબુનો રસ તોનો વા માં ત્રિકટુનું ચૂર્ણુ લોલો ૦૧ ખાવાથી વાયુનો મોટો મટે. અરણીના મૂળનો વેકળો સાકર સાથે પાવાથી ગુદમ મટે. વજ્રકાર પંચલવણુને ડાંડીયા થોરના અને આકડાના દુધની જ્ઞાન દી ભાવના દેવી પછી ભુગળીયા થોરના કટકામાં એ ભરી દાંડીમાં નાખી ૬ કલાક પકાવવું સ્વાગતથીત થયે બધાને ખાંડી નાંખવા ૩ થી ૬ વાલ દરેકે ઉના પાણીથી

આપતું આર જાનના પેટનાં દરદ, પાચ પ્રકારનાં શુભ, શુભ, કોરોરા, સોમ, પેટની
માર વગેરેમાં કિતમ છે. કાચઆની દાવને જાળી આકાનાં પાનના રસની એક દિવસ
ભાવના દેવી ૨ થી ૪ તાપ હજ પાણી સાથે પાવાથી બધાં પેટનાં દરદ મટે. પાચવર-
જ્ઞાના મૂળને પાણીમાં વાડી ઘી સાથે પાવાથી અને હજવે જોરાક આપવાથી વાસુથી
થયેલું પેટનું દરદ મટે. ઇંડામાખાનાં ફળનો ઘાંટો ગ્લ કપડે માળી સવાર સાંજ પાવાથી
જોરાક ૨૦ દિવસમા મુકાય છે અગેડના પચામની ગખ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો, સાકર
તેટલીજ મેળવી નવશેકા પાણીમાં પાવાથી પરિણામ શુભ (જોરાક પચવા આવે તે વખતે
નિકળતું પેટનું ગળ) મટે પઈ, અડદ, ઘી સાથે જોરાક આપવો. જોગખમુડી, ધોળીમુશળી,
કાળીમુશળી, શતાવરી, ભાગેરો મમભાગે ખાંડવા ૦૧ થી ૧ તોલો ઉના પાણી સાથે
ખવાથી મારણગાર કે વચગાગ મટે દાંડેલુગદરે હળદર, મીઠાપુણ્ય મમભાગે ખાંડવાં
૦૧ થી ૦૧૧ તોલો ગુણુ ઘી સાથે ચટાડવાથી વાયુની સારણુગાંક મટે સાગણુ કે વધગવંજ
ઉપગ ૬૦૦ અને તોરવેવનાં પાન કે ૫૬ વાડી આપવાથી કે ચોપડવાથી આરામ થાય

સ્વર્ણસિદ્ધપર્થદી રસ પારદ તોલા ૪, ગધક તોલા ૮, સુવર્ણભ્રમ તોલો ૧,
મેળવી પર્થંગી દાગવી પડી લુકા કરી અગધિયો, તાંદળજો, ભાગેરો, અરડૂસી, ત્રિકુળા,
અગણી, ત્રિકુટ, ચિત્રો, ગોરખમુડી, કુ'વાર, ભારંગી, નગોડ દરેકના રમ કે ઉકાળામાં
એક એક દિ ભાવના દેવી અને આદુના ગ્લની ૭ દી ભાવના દેવી પડી વજનામ તોલા
૧ તો ઉકાળો કરી ભાવના દેવી પડી અગ્નિ ઉપર થોડો વખત ગેટી ધુંડી શીશો ભરવો
અનુપાનમેદથી બધાં દરદમાં અપાય. વાત પિત્ત કફ બધા દોષમાં ફાયદો કરે. ૨ થી ૬
રતિ માત્રા ગાયનું ઘી અને ૨ થી ૪ ઘનુરાનાં બી સાથે ચટાડવાથી ગાંડમણ મટે આ
આંધર્ધ્યાલતું દેવ ત્યાગે ઘી, દુધ, અડદ જેવી ચીજો અને પૌષ્ટિક વસ્તુઓ ફાયદો કરે
છે. લીલાં શાખની સુકવણી, કોળ, કારેલાં, તેવ વગેરે ચીજો બધ દરવી મદાદેવનું પૂજન.
દાન, જપ, હોમ તથા માહેશ્વર ધુપની ધુંવાડી હમેશાં કરવી કફની લુખડીના મરભમાં
તેવ પકાવતું તેના ટીપાં નાકમાં નાખવા ઉન્માદ-ગાંડપણ મટે આહ્લીધૃત માખણ તોલા
૮૦ આહ્લીનો રસ ગ્લ ૮ વધ તેમાં ગોરખમુડી, વજ, પીપર, કુટ. સુઠ, ચીત્રો, કમળ,
મિઠાપુણ્ય પ્રત્યેક ચાર ચાગ તોલાની લુમદી કરી પકાવતું પાણીનો ભાગ બળી ગખ
એટલે ઘી ગાળી ચેતું. ૨ થી ૨ રતિ ઉપયોગ રસ અને આહ્લીધૃત તોલો ૧ ચટાડી ઉપગ
દુધ પાતું. અપરમાર, વાઘ, ઉન્માદ, મનનો ભ્રમ, વિચારવાણુ વગેરે મટે. એ દરદીને
મુરના કાનના લોલીના ટીપાંનું અથવા વાંઝકટોલીના મૂળ-કંદના રચનાં ટીપાંનું નખ
આપતું રદાક્ષની માળા હમેશાં પહેગવવી ક્ષંતમ શિવાય નો મત્ર દમેશાં જપવો આહ્લ
દેવ ગડ આત્મી બખિ કળી તો અપરમાર મટે.

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રંથમાળા માસિક-ગોંડળ.

શિવભૈરવ રસ પુટ પકવ કાંતવોદભરમ, હરતામ, ગંધક, વૈકાંતભરમ, સુવર્ણ-ભરમ, રોપભરમ, પ્રયાગભરમ, સુરમો, મધરતુ પિત્ત, શંખભરમ, શુક્તિભરમ, પંચલવણ, વરાટિકાભરમ, સમુદ્રીણ દરેક એક એક તોલો અને રસમિંદૂર ૧૨ તોલા સાથે ખાંડી આકડાનું દુધ, ચોરનું દુધ અને ચિત્રાના ઉકાળામાં એક એક દિવસ ઘુમી ગોળો વાળી ત્રાંચાના ચરાવસંપુટમાં મુકી કપડામાંડી કરી લઘુપુટનો અગ્નિ આપવો. ૨ થી ૪ રતિ આદુરસ અને મધમાં આપવાથી ધતુર્ચ, આંચકી, તાણુ મટે. રાળનું તેલ ચોપડું ઉપર દશમૂળનો કાઢો પાવો. દાંતની ડાહુ વળી ગઈ હોય તો મરીનો કે ત્રિકટુનો ભુકા સુંધાડવો. પક્ષાઘાત, અર્ધાંગવાયુ, સ્પર્શાત્તાન વગેરેમાં શિવભૈરવ અથવા સ્વર્ણસિદ્ધપર્પટી રસ ૨ થી ૬ રતિ, લસણ ૮ થી ૧૦ ઠળી સાથે ખચરાવી ઉપર એરડાનું મૂળ, સુંઠ, ચિત્રો, ગોળો, સેરખે ભાગે ખાંડી તેનો ઉકાળો પાવો અને રાળનું તેલ ચોળવું. કડવી તુંબડીનાં બીની તેલથી અથવા લીંબોળીના તેલથી શરીર ચોગવું તો પણ પક્ષાઘાત મટે છે પક્ષાઘાતનાશન શુગળ-લીડીપીપર, ચોપચીની, સુંઠ, અપક, ચિત્રો, કાળીપાઠ, વાવડીંગ, ઇંદ્રજય, દિંગ, વજ, જેડીમધ, નગેડનાં બી, ગજપીપર, અતિવિપ, સરસવ, છક્ર, શાછક્ર, બોડીઅજમોદ, દરેક તોલો એક એક અને હરડે, બેડાં, આંખળાં પ્રત્યેક બે તોલા કદ બાંડવા અર્ધાની બરાબર-શોધેલો શુગળ મેળવી ૪ રતીબારની ગોળી વાળવી. ૪ થી ૮ ગોળી પાંણી સાથે ખચરાવવી. નળિકાપંત્રથી કાઢેલું રાળનું તેલ ચોળવું અથવા શિયાળ પારેવાં કે કુકડાના પિત્તનું મર્દન કરવું તેથી કંમર, સાયળ, જાંગ, ભુગ વગેરે અવધવો તથા સાંધામાં નિકળતા સ્જાઠા તથા વાની ગમે તેવી પીડા રાંજણ વગેરે મટે આશોધનો ભુકા ૧૦ થી ૧૫ તોલો સાકર ઘી સાથે ચટાકવાથી કંમરની પીડા [ટચકીયુ] અને બાવડું બલાઇ ગયું હોય તે [અપખાદુક] મટે. ધતુરનાં બીનું તેલ ચોળવું હોય તો પણ આરામ થાય. સિદ્ધપર્પટી રસ ૨ થી ૪ રતી રાતાવરીના ઉકાળા સાથે અથવા એરડાનાં મૂળ, સુંઠ, પીપર આસોધના ક્વાથ સાથે પાવાથી અર્દિત [અડદીયોવા-અધુ] મોટું ફરી જવું એ વાયુ મટે છે. એરડીનું તથા રાળનું તેલ મોઢે ચોળવું તથા મોઢાને સરગવો અરણી અને એરડાનાં પાનની આદુ આપવી, ત્રિકા, લીંબડાની છાત્ર, અરડુસી, ખડવળ એના ઉકાળામાં શુગળનો ભુકા બે આનાથી-પાવલી ભાર નાખી રાત્રે પાવાથી અર્દિત વાયુ મટે. (૬૬૭).

(ધતિ ૭ સપ્તમઃ સમુદેશઃ.)

[સંવત ૧૯૧૭ અં ૧૪ વર્ષે શકે ૧૭૭૯ના માઘ માસના શુકલ પક્ષની પૂનમ શુક્રવારે આ ગ્રંથ લખાયો.] આ ગ્રંથો ઉપર લખ્યા તિથિ જણાવી છે.

ગ્રંથ પૂર્ણ થયો.

વ્યાસગણપત-યોગસમુચ્ચયમાંના કેટલાક નીચે જાણેલા રસો

રસશાળા ઔપધાત્રમ

માંથી નીચેના ભાવે મળશે.

કીમત.

સર્વજન્યર નિઝહિણી ગાળી (વ્યાસ. યો. ૪૨) તોલા ૧ના	૩૧. ૦-૪-૦.
રસભૈરવ રસ (વ્યાસ. યો. ૪૨) બધા તાવમાં તોલા ૧ના	૦-૧૨-૦.
સન્નિપાત કુલાંતક રસ (વ્યાસ. યો. ૪૨) સન્નિપાત-ચુમેનિયામાં તો. ૧ ના	૧- ૦-૦.
કૃષ્ણભૈરવ રસ (વ્યાસ. યો. ૪૩) સન્નિપાતાદિ તો. ૧ ના	૧- ૮-૦.
સઘોજવરની ગુટી (વ્યાસ. યો. ૪૩) બધા તાવમાં તોલા ૧ ના	૦-૧૨-૦.
સન્નિપાતાશનિવટી (વ્યાસ. યો.) બધા તાવમાં તો. ૧ ના	૦-૧૨-૦.
શાખગર્ભ રસ (વ્યાસ. યો. ૪૬) સમ્રહણી, સોળ, દંમજો તો. ૧ નો	૧- ૦-૦.
અહણીહરીવટી (વ્યાસ. યો. ૫૦) સમ્રહણી મરડો તો. ૧ નો	૧- ૦-૦.
અશાંકરિકેસરી રસ (વ્યાસ. યો. ૫૦) હરસ તો. ૧ ના	૨- ૦-૦.
સિદ્ધરમ (વ્યાસ. યો., ૫૩) બધા પ્રમેદ તો. ૧ ના	૩- ૧-૦.
પ્રમેદારિલોહ (વ્યાસ. યો. ૫૪) પ્રમેદ પ્રદરમાં તો. ૧ તો	૧- ૦-૦.
કામદેવ રસ (વ્યાસ. યો. ૫૫) પિષ્ટિક તો. ૧ ના	૨- ૦-૦.
અરમરીનાશન રસ (વ્યાસ. યો. ૫૬) પચરી-પહ્લવી તો. ૧ નો	૧- ૦-૦.
ભૂંગાસવ (વ્યાસ. યો. ૬૬) પાંડુરોગ તો. ૬૦ ના	૨- ૦-૦.
હાવીર રસ (વ્યાસ. યો. ૬૬) ક્ષયરોગ પાંડુરોગ તો. ૧ નો	૧- ૦-૦.
કુમુદધર રસ (વ્યાસ. યો. ૬૬) ક્ષયરોગ તો. ૧ ના	૧૦- ૦-૦.
ગલિતકુચનાશન રસ (વ્યાસ. યો. ૭૪) ગળતકાઠ લોહીખગાડ તો. ૧ ના	૩- ૦-૦.
નયનામયહરઅંજન (વ્યાસ. યો. ૭૭) આંખના રોગમાં અંજન તો. ૧ ના	૦- ૮-૦.
સ્વર્ણસિદ્ધપર્ધટી રસ (વ્યાસ. યો. ૭૮) ઉન્માદ, અપરમાર, ક્ષય તો. ૧ ના	૫- ૦-૦.
શિવભૈરવ રસ (વ્યાસ. યો. ૭૯) ધનુર્વા વાના દરદ ક્ષયરોગ તો. ૧ ના	૫- ૦-૦.
પક્ષાઘાતનાશન ગુગળ (વ્યાસ. યો. ૭૯) પક્ષાઘાતમાં તો. ૧ ના	૦- ૮-૦.

આ સિવાય ભરમો, રસ રસાયનો, જોળીઓ, ચૂર્ણ, દાર, અંજન, નસ્ય, અપલેહ, આસવ વગેરે એક હજારથી વધુ બનાવટની દેશી દવાઓ જ્યાખંધ તથા છુટક આ રસશાળામાં મળે છે જ્યાખંધ ખરીદનારા વૈદ્ય ઇક્ટરો કે વેપારીઓને સાદે કમીશન મળે છે વધુ વિગત માટે ૧૬ મી આશુતિર્તુ કેટલોગ અંગ્રાવતું બધી ભાષાનું કેટલોગ મળશે

તારવ શિરનાથ.
“રસશાળા ગોંડળી.”

}

પત્રવ્યવહારનું શીરનાથ,
રસશાળા, ઔપધાત્રમ
પો. ગોંડળી-કાઠીઆવાડ

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રન્થમાલાનો

પ્રથમ ૧ ગ્રન્થ.

વ્યાસગણપત અથવા યોગસમુચ્ચય

સંશોધક અને અનુવાદક

રસવૈદ્ય જીવરામ કાલીદાસ, અગ્ર્યક્ષ

સ્વશાલા, ઔષધાશ્રમ; ગોંડલ - કાઠીઆવાડ.

Parada and Ayurveda granthmala

No. 1.

Vyasganpat or Yogasamutchaya

Edited By

Rasavaidya Jivaram Kalidas.

Proprietor the Rasashala Aushadhashram

Po. Gondal-Kathiawar; India.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૬ વૈશાખ માસ

March 1920, A.D

મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ ચાર આના.

Price 0-12-0.

વ્યાસગણપત અને યોગસમુચ્ચય

આ ગ્રન્થ માટે બે શબ્દ.

આ ગ્રન્થની દરત લિખિત એક પ્રત પાંચ વર્ષ પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલી જે ૬૩ વર્ષ પહેલાં લખાયેલી હતી. બીજી દસ્તલિખિત પ્રતો મોકલના એક બે વંશ મિત્રોએ વચન આપેલું તે રજીસ્ટર બુકપોસ્ટથી મોકલવાનું જણાવેલ તે પ્રતો તપાસી મેળવી તુરત પાછી આપી દેવાનું કબુલેલ તેના બદલા તરીકે કાંઈ પેસાની અપેક્ષા હોય તો તે પણ આપવા કહેલ છતાં જુના ગ્રન્થોમાંનાં રત્નો જનસમાજ સામે કેમ મુકી શકાય વગેરે કારણે આદર્શ પુસ્તક તરીકે ઉપયોગ કરવા ઉદારતા બતાવી શક્યા નહીં. મને પ્રાપ્ત થયેલુ પુસ્તક લહીયાના અશાનપણાથી અને ઉત્તરોત્તર અનેક પ્રતો લખાયેલી તે પ્રત્યેકમાં કાંઈને કાંઈ ભુલો રહી જતાં પ્રાપ્ત થયેલી પ્રતનો પ્રત્યેક શ્લોક અશુદ્ધ હતો અને કેટલીક અશુદ્ધિ તો એવી હતી કે તે શ્લોકજ આવી શકે એવો નહોતો એટલે આ ગ્રન્થને પ્રકાશિત કરવો એ ધણો વખત ગાળવાનું અને શ્રમનું કામ હતું તોપણ જુનો અને અપ્રસિદ્ધ થયેલો ગ્રન્થ લોકોપયોગી છે તો પ્રસિદ્ધ કરવોજ એ હેતુથી દરેક અશુદ્ધિ સુધારી અને ધણા શ્લોકો ધડા વિનાના હતા તેનો આશય સમજી નવા શ્લોકો રચી ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

આ ગ્રન્થકાર ક્યારે થઈ ગયો તે બાબતની માહિતી કાંઈ મળી શકતી નથી એટલે તેની સાલ જણી શકાતી નથી પણ ગ્રન્થકારે વર્ણવેલા પોતાના વંશજોમાંના સોદૃષ વંશ ગુજરાતનો રહેવાશી રાયકવાળ સમવાયનો બ્રાહ્મણ હતો તેનું વત્સગોત્ર અને વ્યાસ અવટક હતી તેણે બનાવેલો સોદૃષનિષંદુ અને ગદનિગ્રહ અપૂર્વ ગ્રન્થ છે. તેની જૂઠી પેઢીનો વ્યાસ ગણપત છે. બીજો મદ્વદેવ નામનો વિદ્વાન પોતાના વંશમાં ગણાન્યો છે તે મદ્વદેવ એ બૃહત્ યોગતર ગિણીના કર્તા ત્રિમદ્વ ભટ્ટ કે કાઠ બીજો તે નક્કી કરી શકાતું નથી. કારણ ત્રિમદ્વ ભટ્ટ ગુજરાતના રહેવાશી નહોતા અને પોતે ભટ્ટની અવટક ધરાવતા હતા. પણ ગદનિગ્રહ અને સોદૃષનિષંદુના કર્તા સોદૃષ તો આનાજ વંશનો હતા એમ માની શકાય છે. આથી એટલું જણાય છે કે આ ગ્રન્થકાર ગુજરાતનો રહેવાશી રાયકવાળ બ્રાહ્મણ વત્સગોત્રજ અને વ્યાસ અવટકવાળો હતો તેથી વધુ માહિતી કે સાચ મળી શકતી નથી.

પુરાતન વખતથી વેદોનું, શાસ્ત્રોનું અને અન્ય ગ્રન્થોનું રક્ષણ બ્રાહ્મણોજ કરતા આવ્યા છે; એટલે હાલના વખતમાં ભુદા ભુદા વિષયોના દસ્તલિખિત ગ્રન્થો જે ભાષ્યો પાસે હોય તેઓએ તે ગ્રન્થોને પેટી પટારામાં ખોસી રાખી કંજીસના ધનની પેટે ઉધઈ ખાવા દેવાં નહીં જોઈએ. પણ દેશ અને જગતના દિત માટે પ્રકાશ પાડનાં આગળ વધતું. આ રસશાળા તરફથી તેવા જુના ગ્રન્થો અથવા જુનાં સાહિત્યો બહાર પડ્યા કરે.

વાનાં છે તેમાં એકલે હાથે કામ થઇ શકતાનું નથી. ધણી સાધનો આવશ્યક છે. મુખ્ય મુશ્કેલી હસ્તલિખિત પુસ્તકો મેળવવાની છે તેવાં પુસ્તકો ઘણે ભાગે બ્રાહ્મણોના ઘરમાં, દેશી રજવાડામાં કે તેઓની ખાનગી લાઇબ્રેરીઓમાં, પુરાણાં દેવરથાનોમાં, આચાર્યોના કે સાધુઓના મઠોમાં વગેરે ઠેકાણે હોય છે. અમારાં પુસ્તક લઇ જઇ કિમિયા ગોત્રી મોટા ધનાઢ્ય યશો, ચમત્કારિક મંત્રો તેમાં હશે તેનો લાભ લઇ લેશે, ગુરૂ પરંપરાથી પુસ્તક ખીજીને આપવા મનાઇ છે તે કેમ અપાય, પુસ્તક પાછું ન મળે તો શું થાય, અમે નિર્ધન સ્થિતિમાં રહીએ અને પુસ્તક લઇ જનારો તેમાંથી પૈસાદાર થઇ જાય તો તે કેમ સહન કરી શકીએ વગેરે અનેક કારણોને લીધે લખેલાં પુસ્તકો ત્યાં છે લાંબ સડવા કરે છે, પણ સૂચનો પ્રકાશ દેખવાને પણ તે ભાગ્યશાળી થતાં નથી, એવાં પુસ્તકો મેળવવા મારે પુસ્તકના પ્રમાણમાં જની શકે તેટલો આર્થિક અથવા ખીજે લાભ આપીનેજ પુસ્તક મેળવવાનો મારો યત્ન છે અને કોઇ પુસ્તકથી વધુ લાભ મળી શકે એમ હોય તો તેમાંથી અમુક ફિરસો તેને આપવાની કજીલાત પણ આપું છું અને કેટલાક પરોપકારી વિદ્વાનો કાંઇ પણ આશા વિના પણ મોકલે છે.

નાગાર્જુનકૃત રત્નસાગરમંત્રાંતર્ગત ૧૮૦૧ શ્લોકવાળો ધાતુકલ્પ અને હિંપપર શ્લોકવાળો પારદકલ્પ, પાર્વતીપુત્ર નિત્યનાથ સિદ્ધવિરાયત રસરતનાકરનો ૨૦૦૪, બે હજાર ચોત્રીસ શ્લોકનો અલૌકિક સ્ફુટિખંડ, ભૈરવસિદ્ધિકલ્પ, વંદ્યભારતકરોદય, નાગાર્જુનકૃત રસરતનાકર, પરશુરામકૃત સુવર્ણતંત્ર, મનાહી ધાતુવાદ, જૈન ધાતુવાદ વગેરે હસ્તલિખિત ગ્રંથો એક એક બળે પ્રવો જુદા જુદા મિત્રો અને સાધુ પુરોહો પોસેથી મળેલી છે તે દરેક એક પછી એક પ્રકટ થશે. હાલમાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનાં સાધનો દુર્ભિજ છે. એટલે કાગળ અને છપાઇ પ્રથમની સ્થિતિને કાંઈક મળતા દરના થશે ભારે જરા પણ વિલંબ વિના ઉપરના અને ખીજા જે જે અન્ય મળશે તે પ્રકટ પ્રકટ કરવા ધાતું છે. આ રસશાળા તરફથી પ્રકટ થતા ગ્રંથો પ્રાછળ હું પોતે જે વખત ગાળાસ તેની મહેનતામણુ કે વટાવ કાંઇ પણ લીધા વિના કાગળ છપાઇ અને પોસ્ટેજનું જે ખરચ ઘરે તેટલી (પડતી કીમતે) પ્રત્યેક પુસ્તકો ફેલાવવાનું નકરી કરેલ છે. જે જે સુદ અને શાસ્ત્રપ્રેમી ભાઇઓ તરફથી હસ્તલિખિત ગ્રંથો મળશે તે તેનો આભાર પ્રકટ થતા ગ્રંથ સાથે માનવામાં આવશે. આ ગ્રંથમાળા સંગ્રહ પૌતાથી જનતી કાંઇપણ પ્રકારની મદદ કરવા ઇચ્છતા ભાઇઓને શક્ય, મદદ આપ્યા કરવા વિનંતિ કરું છું.

આ અન્યની અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ અથમ: સમુદેશ:		૧ પંચમ: સમુદેશ:	
અન્યકર્તાના વંશનું વૃણું. ...	... ૨	અહણીહરીવટી ...	...
પાણીના ગુણ ...	... ૫	પર્પટિકા રસ ...	...
દુધના " ...	... ૧૦	અર્ચકરિકેસરી રસ ...	...
દહીના " ...	... ૧૧	પ્રમેદ-પરમીયાના ઉપાય ...	...
જાશના " ...	... ૧૨	પંચમ: સમુદેશ.	...
માખણ ધીના " ...	... ૧૩	સિદ્ધ રસ ...	...
તેલના " ...	...	પ્રમેદધીવટી ...	...
મધ સાકરના " ...	... ૧૪	મેદનાશન ચૂણ. ...	...
લવણ ક્ષારના " ...	... ૧૫	પ્રમેદારિલોહ. ...	...
દાણાના " ...	...	કામદેવ રસ ...	...
અજના " ...	... ૧૬	અશમરીનાશન રસ ...	...
માંસના " ...	... ૧૭	મૂત્રકૂચનાશન ચૂણ. ...	...
ગાકે રૂળ વિગેરેના ગુણ ...	... ૧૮	સ્ત્રીરોગ-બાળરોગ ચિકિત્સા ...	...
૨ દ્વિતિય: સમુદેશ.		૬ પદ્મ: સમુદેશ:	
રસધાતુ શોધન મારણ. ...	... ૨૫	આસ, ઉપરસ, હેડકી, ફવરભ ગ, સધી ...	...
દિનચર્ચા વર્તણુક. ...	... ૨૭	પાંડુ, કમળો, કાષરોગના ઉપાય ...	...
ઋતુચર્ચા ...	... ૩૦	કાસાદિહરીવટી. ...	...
૩ તૃતીય: સમુદેશ.		વિજયાવટી ...	...
જવરના ઉપચાર ...	... ૩૬	કાસાદિહરીવટી ...	...
સર્વજવર નિખલિષ્ટીવટી ...	... ૪૨	વિશ્વાદિગુટી ...	...
રસભેરવ રસ. ...	...	ભંગાસંવ ...	...
સન્નિપાત કુલ્કાતક રસ ...	...	હરવીપ રસ ...	...
કૃષ્ણભેરવ રસ. ...	... ૪૩	આમવાતકરિકેસરીલોહ. ...	...
સલોજવરધીવટી. ...	...	કુમ્ભેશ્વર રસ. ...	...
સન્નિપાતાસનિવટી ...	...	તપહારી ચૂણ ...	...
૪ ચતુર્થ: સમુદેશ:		૭ સપ્ત: સમુદેશ:	
અતિસાર સંઘણી અર્ચ ઉપચાર ...	... ૪૪	ગવિતકૃષ્ણનાશન રસ ...	...
હરીતકપાદિ ચૂણ. ...	... ૪૮	મ્વેતકૃષ્ણી ગોળી ...	...
અમિકર ચૂણ. ...	...	નયનામયહર અન્ન ...	...
જઠરામિવર્ધન ચૂણ. ...	... ૪૯	વિષ્ટી ગુટી. ...	...
મરિચાદિગુટી. ...	...	સ્વચ્છ સિદ્ધપર્પટી રસ. ...	...
શંખગળ રસ. ...	...	સ્વાહી મૂત ...	...
અહણી વિજય અર્ચમેદ ...	... ૫૦	ગિવલેરવ રસ ...	...
		પદ્માધાનનાશન ગુગળ ...	...
		અતિગુણધનમાના રસાયનોની કીમત ...	...

સીંગરેટ જીન પીડી.

વાર્તા ઉમર સુધી તો તેનાં મા આપેલી જાની કિયાં આદે છે; પણ છોકરા કામકામ ઉમરમાં આવતો જાય છે એટલે તેને અટકાવવાનું તેના માનસને અગમ્ય થઈ પડે છે. એ પ્રમાણે 'બાલજી' વિવાહની સામિતી વિદ્યાર્થીઓની ભેટપધારમાં પ્રાથમિકોના છોકરા પણ એ રહે છે એવી જાય છે. કાચુ કે પંદર સત્તર વર્ષની ઉમર સુધી તો તેઓની એવી માન્યતા હોય છે કે ખીડીમાં શું ગરી થયું છે. હિંદુ ધર્મ તો ખોટો છે અથવા તેમાં ઘણી વાતો હસી કહ્યા જેવી છે એવી માન્યતા છોકરાઓની 'બંધામ' જાય છે એટલે ખીડી પીડી, હિંદુ કે હિંદુ સિવાયની હેટલોમા આ પીવા તથા ખીજ કેટલીક સીમે નહીં ખાવાની રીતો કે ધર્મને તેઓ માનતા નથી. કારણ હિંદુ ધર્મનું કે આરોગ્ય વિષયક શિક્ષણ તેઓને મુદ્દસ આપવામાં આવેલું હોતુ નથી આવ્યા; પરિવ્રતા તથા નિર્ભયમિત્તિક ક્રમથી તેઓ જાદિકૃત રહ જાય છે, એ લાવતા વિદ્યાર્થીઓને ઉંડા ખાંડમાં ઉતારે છે, તેમ નાનપણમાં લમ થવાને લીધે અથવા સાંસારિક ત્રી વિષયક વર્તોનો તેઓને પરિચય થતો હોવાથી નાનપણમાં પરણેલ હોય કે ન પે બેલ હોય પણ બ્રહ્મચર્ય ૧૨-૧૫ વર્ષની કાંતી વયમાં અંગિત થાય છે. વૈદો દર્શનો કે પાશ્વિક પેટ દવા વેચનારાઓના ચોપડા તપાસાય તો તેવી દવા લેનારા સેટો ૫૦ રકા તો વિદ્યાર્થીઓ હોય છે એમ જણાશે ૧૮-૨૦ વર્ષની વયે વિદ્યાર્થી સાવચેત થાય છે, કાચુ તે વખતે પોતાની સ્ત્રી માથે ખેંચી સંસાર માટે છે પણ તે વખતે પુરુષ થઈ તો જન્મજ થઈ ગયેલ હોય છે. એવી રીતિમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ આપનાત જન્મ તથા ચંચલાના દાખલો આ શાળામાં ધણા નોંધાયા છે અને ઘણા દાખલામાં તો વિદ્યાર્થી નપુસક જેવી રીતિમાં જેમ તેમ છેદી ગાળે છે અથવા જ્યાં લાથી છાપામાં વાચેલી દવા મંગારી ખાધી છતાં હતાશ થાય છે. ક્યારે છોડી નિદ્રાએ સુતુ એજ માત્ર એક ઉપાય તેને જણાય છે શાળામાં લખતા વિદ્યાર્થીઓના શરીરો નોવાથી કેટલી બધી નિરાશા થયે કે છૂં લાલિષ્યની દેશનો ઉદાર કરનારી આ પ્રજા છે? વિદ્યાર્થીઓના શરીરો નેના કાંઈકુ યથામા નાનપણથી ખીડીની ટેવ તથા તે ટેવને લીધે થયેલી દેહમાની લીજીનું હદગની નિર્મળતા, નચગની બંધણી વગેરે ચિન્હો તેને જણાય છે. તેથીજ લાણી ગાણી રીતી લઈ તૈયાર ચનાગ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઘણા કાપરોગ જેવા દરદમાં ઘેર ઘ જઈ આ લોકને છેલ્લા પ્રજ્ઞામ કરે છે તેમાં હરતંદોષથી કે જ્યાં વયે રિપયોપભોગથી નાશ કરેલ વીર્ય અને તોરેલુ ક્રત્તચર્ય એ મુખ્ય બાબત ઘણે અંશે હોય છે આ નાનકારક પરિણામ લાવતાં નહીં જન્મના વેગ વ્યસન છે કે જે ખીજ દુરવારો તરંગે ખેંચે છે..

વિદ્યાર્થીઓ સિવાય મોટા માણસો અને તેમાં પ્રાથમિકો પણ ખીડીના વ્યસનમાં ફસાએલા હોય છે કેટલાકની માન્યતા હોય છે કે પરદેશનું પાણી ન લાગે, ખોરાક ખસી જાય, જાડો માદ આપે એમ જુદા જુદા માણસો ખીડીની તારીફ કરતાં જુદા જુદા શબ્દોનો અંકાર ખીડીમાં છે, એમ માને છે. પણ તે કવળ બ્રમ છે, ખીડીનું વ્યસન પોતે રાખુ એ જાતની લાલિષ્યની પ્રવૃત્તિ અધો-

ગતિ કરવા જેવું છે એમ દરેકે સમજતું જોઈએ; અને ગામના માન્ય ગણતા પુરૂષા કે જોએ ગમે તે ગતિના હોય તો પણ નેઓએ ખીડીનું વ્યવસ્થા જોડી દેવું પોતાની મોટી ઉમરને લીધે ન જોડી શકાય તો પોતાના જોડકા કે ગામના જોડકા ન દેશે તેમ પોતાની મુશ્કેલી તરફ દેવી પશુ ખીડી ખીડાને ઉત્તેજન મળે તેવી રીતે જાહેરમાં ખીડી ખીડું અટકાવું. હાલમાં તો જોડકા નાનામાં નાના ગામડામાં જન્મી અને ખાનગી રીતે તપાસતું અંધવા યુક્તિથી વાગે દરશુ તો ગામનો મોટો ભાગ ખીડી ખીડો માલમ પાડશે. તેમાં હવેના વખતમાં તો બ્રાહ્મણોને પણ અપવાદ રહ્યો નથી. વખતે ગામડાનાં પાંચ-૬૬ બ્રાહ્મણો, તેના વસતી નહીં હોય પણ સોંકે હા બ્રાહ્મણો તો તેનાં ફસાવેલાજ હશે.

આપણા વૈદ્યશાસ્ત્રમાં ધૃત્રપાતનું વર્ણન છે છુટ્ટ છે પણ તે જુદી જુદી પ્રકૃતિ કે દરદના માણસે જુદાં જુદાં ઓસડીયાની ખીડી ખીડી એવું લખ્યું છે. તેમાં પૌષ્ટિક ખીડી પણ છે પણ તેને તો કાંઈ ઓળખતું નથી માત્ર તંબાકુની જડાણી કે તેવી જેવી ઓળેની ખીડી ખીડી એવોજ ઉત્તેજ આપ દેશમાં ફેલાયો છે તેની અટકાયત જો કે કાયદાથી થશે પણ જાદુ થોડી ખરી રીતે તો ગામના પાંચ અંધવા આગેવાનોએ શાસ્ત્રીય રીતે ખીડી સંબંધે ચર્ચા ચલાવી તેના દોષ જતારી દેશ જોઈએ. તેના હેતુઓ છપાવી નિશાળામાં લાગોતી સંખ્યામાં વેચવા જોઈએ; તથા દરેકે દરેક હોડી કુટુંબે પોતે ગમે તેવી નાતનો હોય તો પોતાને ખીડી ખીડામાં ધર્મનો બાદ ન હોય પણ ખીડીને જો જેવી વસ્તુ ગણી, પોતાની પ્રજામાં આસુરી અરજીઓનું નાનપણથી આચાર્યન કરનારી શક્તિથી ભીજ ગણી ખીડી તરફ સમતમાં સખન મુગ પેટા કરી, નહીં ખીડા બાબતના આકરામાં આકરા ધાર્મિક સોગત લઈ પોતાના કુટુંબમાંથી ખીડીનું વ્યવસ્થા કરી નાખવાની કોશીલ કરવી જોઈએ. દરેક કુટુંબ આ પ્રમાણે કરે તો દિદમાથી આ બધી નિઃશ્વેષ થાય; ખીડી ખીડી એ નવીન પ્રજાનું ભવિષ્ય બચાવ રીતે અગત્યનાં પહેલું પગથીયું છે. તેમાંથી વિદ્યાર્થી બને તો ખીજ અનાચારથી અલગ રહેવાનું તેઓમાં સામર્થ્ય આવે અને ભવિષ્યની છંદગી સફળ કરવાનું તેઓને સહેલું થઈ પડે. મથરના ધરને, કુદરતનો, ભવિષ્યની પ્રજા બનતા વિદ્યાર્થીઓના અંતગત્યઓનો અને તેઓની ભવિષ્યની પત્નીઓ થનારી કુમારિકાઓનો આ કંઈ થોડો આશીર્વાદ છે? એજ આશીર્વાદ દેશનો ઉદ્ધાર કરે. વાંતે સમર્થ થઈ શકે. અમુક !

- રસાયન શાસ્ત્રની પ્રગતિ.

‘પ્રિન્સિપિયા’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેને વાંગભાગ ન્યુટનના મૃત્યુ વખતે ૨૦ વિદ્ય ભાષ્યોમાં પાંચ મંજૂરમાં ન હોતાં ૩૨ સંગ્રહો જ્યોતિષશાસ્ત્રના લખે છે કે “ખુદ હજારો જે મારા સંગ્રહો ઇંગ્લીશ નિઃશિષ્ય કરનારો ૬ હજાર વર્ષો મંગેશે તો મારા ગ્રંથોના વાંચનારા મેળવવા માટે મારે ૧૦૦ મો વર્ષની તો સહ જોવીજ જોવુંજો” આગમના મગધમાં ગ્રાંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા બદલ કાર્નિથ, પ્રસિદ્ધિ અને પેસાતી તો આગમ ન હોતી પણ જનરૂં જિજ્ઞાસા, કેદખાનું, અગ્રિકામગતણુ કલ્યાણિ બહિમ મળતાનીજ આગા હતી.

આગળ દેશમાં આજ એક હજાર વર્ષો જ્યાં આ શાસ્ત્ર બ્યાસ આવતું થોડ અવાનજ છે ‘જગન્નિમિથાવાદી’, શંકરાચાર્ય અને નેના જિયોલે વૈજ્ઞેનિક નવજનના પુરસ્કર્તાઓને તેઓના નિર્મય ખુદિત્ત માટે પરમાલુભક્ષ એવાં મેટાનાં નામ આપેલાં છે. આધ્યાત્મિક નત્તજાન બાળનની આપણા નિર્વાર્થોઓની આદ્યકશક્તિ જગરી છે પણ ‘મંમાર અસાર છે’ એ મનનો પ્રમાર ચવાથી સમારપેયક શબ્દો માટે પ્રયત્નજ થયો નથી. ઉપનિષદ્દિ વેદાંત ગ્રંથોનું પરિચીયન અને પ્રકાશન કરનારા મગ્ન રામમોહનરાયે લોહડે આમદરદીને આ જગન્નિમિથાવાદી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ બંધ કરાવી પાપ્યાસ આપિન્ બાનિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પાપ્યાસ નિદાનો દ્વારો દિન્દુરયાનમાં ગરૂ કરવા માટે પિતનિ કરી હતી; અને આજ પણ તેજ પિતનિ કરવા જેવી આપણી શોગનીય સ્થિતિ હોય એ આપણું દુર્લભ સમજવા.

બંગાળમાં પ્રથમના ૬૦ વર્ષો સુધી તો કેવળ વાદ્મય વિષયક શિક્ષણ આપાનોજ સંપાદો ચાલેો દતે. તે પછી છેતાં ૨૦ વર્ષો થયાંજ રસાયન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ગર થયો છે. પરંતુ એટલા વખતમાં એકલી ગ્રેગીડેન્સી કોલેજની રસાયનશાળા તરફથીજ ૧૩૦ લેખ લખવામાં આવ્યા છે એમ રસિકલાલ દત્તની પાદી ઉપરથી સમજાય છે. ગ્રે. વોટસનની પ્રયોગશાળામાંથી ૨૪-૨૫ નિર્ગંધ લખાયેલા છે. હાલમાં વડન અને અમેરિકાના રસાયનશાસ્ત્ર મંડળના કાર્યક્રમોમાં, ખુદ બંગાળમાં કિંવા અન્ય શિખતા બંગાળી નિર્વાર્થો તરફથી લખાયેલા લેખો જોનામાં આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૦માં લંડનમાં બરાયેલી સર્વે દ્રીય વિશ્વરિવાલ્યની જે મેઝિમ મળી હતી તેમાં અને ડો. સર્વાધિકારી નિમત્રણ ઉપરથી ગયા દના. ત્યાં પ્રો. પીટરમનના આગ્રહ ઉપરથી મે એક બાળક હતું તેમા દિન્દુરયાનની યુનિવર્સિટીએ આપેલી પદવીઓ ‘કોળા આઝી’ ‘પ્રમાણે કમી રજાતની નબલમાં આવે છે એ વાગ સારી નથી એમ મેં જણાવ્યું; કારણ દિન્દુરયાનના લેખોએ કહેવા ગોમ ઉપરથી એમ નથી કહી શકાય કે તે પાપ્યાસ યુનિવર્સિટીની ડોક્ટરની પદવી મેં મરતાને નિઃસંગ પાત છે એક યુનિવર્સિટીના વિદ્વાને મને એમ કહ્યું કે મી. નીનગન્નધાન્ના લખેલા લેખ માટે તે યુનિવર્સિટીની ડોમ્નની પદવી આપવાને તે એક પગે નૈવ છે; તેમજ લંડનની મુદ્રેથી મળતી રી. એમ સી. તી

પારદ અને આયુર્વેદ કથમાળા ગોંડળ.

પદવી લઈ આવેલ ડૉ. વિમાનવિહારી દેવ અને હેમેન્ડ કુંભારસેન ગ્રામ અને પેતાના નિયંધો ઉપરથી લંડન અને એડીનબરોની ડી. એમ. સી. લઈ આવેલા વજેન્ડનાથ અને સુધામય યેસ તેઓ પણ નામાકિંત રસાયનશાસ્ત્ર છે.

બાણુ રસિકલાલ દત્તનો શોધ તો અપૂર્વ છે. પ્રસિદ્ધ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રી કેફેન્ડે શોધ કર્યો તેજ દત્તે તેની પહેલાં આંહી કર્યો હતો એમ લંડન કેમિકલ સોસાયટીના જનલમાં લખ્યું છે. તીલગનધારને ઇંગ્લાંડમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નિયંધમાં તદ્દત (Authentic) ગણ્યા છે. જ્ઞાનચંદ્ર યેસ અને જ્ઞાનેન્દનાથ મુકરજી ઓતા શોધ અમેરિકન કેમિકલ સોસાયટીના જનલમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. પી. કે. દત્તને તેના નિયંધ બદલ લિટ્લસની એમ. એસ. સી. ની પદવી મળી છે, અને લાં સ્કોટક પદાર્થોની કૃતિ માટે શોધ કરે છે. એક વખતે તર્કશાસ્ત્રની માયાકુટ કરનારા પ્રદેશમાં આજ રસાયનશાસ્ત્રનું પુનરુજ્જવન થઈ રહ્યું છે. યેસ સરખા શાસ્ત્ર નિકળવા મંડ્યા એ મોટી અભિમાન લોવા જેવી વાત છે.

ભૌતિક શાસ્ત્રાભ્યાસની કેટલી જરૂરી છે, તે રસ્તે ફરનારા છેકરાને સુધાં સેમજનાં લાભુ છે બંગાળમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ મુજબ કરતાં ઓછી છે એ મોટી શરમની વાત છે; પરંતુ અમે પણ 'બંગાળના રસાયન અને આંધ્રીન કારખાનું' કાઢી અલ્પારંભ કરેલો છે. પ્રથમ આ કારખાનાની મુદી ૮૦૦ રૂ. ની હતી તે આજે ૫ લક્ષ હોઈને તેણે ૮ એકર જમીન રોકી છે અને હજી પણ તે વધશે એમ લાગે છે. એમ. એસ. સી. ની પદવીથી કમી દરજ્જાના તેમાં માણસ નથી. પાથાલ તત્ત્વોની આમાં મદદ લેવી નહીં એવો અમારો નિશ્ચય છે. આમાં હાલ રેયકઝાર (Meq. કાર્બો), ટનો મોટે નિકળે છે અને તે ઇંગ્લાંડમાં પણ મોકલાય છે તેમજ દારૂ ગોળા માટે સરકારને એસીડો પણ પુરું પાડવામાં આવે છે.

આપણામાં કેટલીક અગ્રણ્ય વાતને દેવી સમજવામાં આવે છે તે પૈકી પ્રણીત વાતનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રોએ કરેલ છે. ભૌતિક શાસ્ત્ર પણ આજ 'રાષ્ટ્રસંજ્ઞાની' થઈ ગેલું છે; તેથી આપણે પણ તે સાધ્ય કરવા જરૂરના છે. હાલમાં સરકાર તરફથી જે લોકો તરફથી પુરું ઉત્તેજન મળતું નથી, કેલેન્ડના પ્રોફેસરોને કામ થતું હોય છે એટલે શોધક શુદ્ધિ છતાં તેઓને વખત મળતો નથી એમ એસ. સી. પર્વત શિક્ષણ દેનારી પ્રયોગશાળા માત્ર એકજ છે તેમાં ધણુ મદદવાકાંક્ષી તરફેને જગા મળતી નથી. રીયલ સ્કોલર્શિપ ગવર્નમેંટે એકજ રાખી છે. એ જમી વાત ખ્યાનમાં લેતાં આવી પ્રતિષ્ઠા પરિસ્થિતિમાં આવડું કામ કેમ થયું એજ આશ્ચર્યની વાત છે. એ સ્થિતિ જઈ સારી સ્થિતિ આવે તે માટે 'યુનીવર્સિટી ઓફ સાયન્સ' આ સંસ્થા અસ્થિત્યમાં આવી છે તેમાં પ્રોફેસરોનું મુખ્ય કામ શોધ એજ રહેશે. (ડૉ. પ્રદ્યુમ્નચંદ્ર રાયના એક લાખણનો સારાંશ).

ઈંદોરમાં ૧૨ મું વૈદ્ય સંમેલન.

(૨)

આજ ઉડિયા આયુર્વેદિક કેન્દ્રનસની મેડક ઇંદોરમાં નિર્વિદે સફળતાપૂર્વક સમાપ્ત થઇ ઇંદોરના મોટા મોટા વૈદ્ય ગ્રીષ્મ પ્રાંત અને નગરથી આવેલા પ્રતિનિધિગણ ડા. સંરયુપ્રસાદ વૈદ્ય જ્ઞાણીરામ વગેરે સવારમાં સંભાષિતનું સ્વાગત કરવા રેલ્વેશને ગયા હતા. પ્રમુખ શ્રીયુત મહામહોદયાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથ સેન એમ. એ; એલ. એમ. એસ. પં. ગોપાલાચાર્ય, વૈદ્યનરેશઆયર, વૈદ્યજગન્નાથપ્રસાદ, મુકલ વગેરે સભ્યો સાથે ઉતર્યા. પ્રમુખ અને તેના સાથીઓને પુષ્પના દાર પહેરાવવામાં આવ્યા મોટા સરઘસના આકારમાં ઉતારે સ્વાગત પહોંચી આખા શહેરે સત્કાર કર્યો.

સંમેલનનું કામ રાત્રી વાગે ચાર ચાર પ્રથમ હોદી અને સંસ્કૃત ગીત ગાવામાં આવ્યા પ્રમુખની ચુટણી થયા પછી પત્ર અને તારો વાંચવામાં આવ્યા કે જેઓ આવી શક્યા હોતા. પ્રમુખે સંસ્કૃતમાં લાંબુ ભાષણ આપ્યું; એ સાથે સાથે તે ભાષણના ઉપયોગી ભાગનું હોદીમાં લખાવતર પણ કરતા જતા હતા. પ્રમુખે કહ્યું કે આયુર્વેદિક ચિકિત્સા મે હોદીમાં ઋણ અને જળ વાયુને અનુકૂળ છે અને એ ચિકિત્સામાં આપણને પ્રથમથી જ સફળતા જતી રહી છે. સાંજ સુધી તેઓ લાંબુ ચર્ચા રહ્યું. તેજ દિવસે ઇંદોરના મંત્રીઓ આયુર્વેદિક પ્રદર્શન પણ ખોલ્યું. જેમાં હિમાલયની જડી ભુદ્રીઓ, યત્રો, સિદ્ધ ઔષધો ગેર અસંખ્ય થીજો હતી. રાત્રે વિષય નિર્ણાયક કમીટી નિર્માણી.

બીજે દિવસે જનરલ સેક્રેટરીએ સંમેલનની ઉત્તરિતો રીપોર્ટ રજુ કર્યો. પછી દલાક લેખ વાંચવામાં આવ્યા. ઇન્ડુએ-જાના ઉપચાર સંબંધે લાંબાં વંખત મનોરંજક ભંવાદ ચાલુ રહ્યા. કેટલાક વૈદ્ય ડાક્ટરોએ અનુભવેલી જડી-ભુદ્રીઓનાં વર્ણન કર્યા. પંડીથી કેટલાક દેરાંવ પાસે થયા. તેમાંના થોડાં નિચે પ્રમાણે.

આ સંમેલન યુવરાજ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સનું પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વાગત કરે છે.

આ સંમેલન નમ્રતાપૂર્વક મહારાજા હોડકરને પ્રાર્થના કરે છે કે તેઓએ આયુર્વેદિક ઇસ્પીતાલોની ફરી સ્થાપના કરવી.

આ સંમેલન હિંદતા બધા દેશી રાજ્યોને પ્રાર્થના કરે છે કે તેઓએ પોતાપોતાના રાજ્યમાં દેશી આયુર્વેદિક ઇસ્પીતાલો ખોલવી.

આયુર્વેદ વિદ્યાના અનુભવી અને પાસ થયેલા વૈદ્યો એક રજીસ્ટર બનાવવામાં આવે તે માટે એક સજ કમિટી રચવી. જે તેનાં નિષ્પન્ન વગેરેની રચના કરે.

વૈદ્ય શોકાની એવી એક સચ કનિદિત સંગદન કરવામાં આવે કે જે બન્નરમાં વેચાનાં ઓસડીયાની પરીક્ષા કરવા ૧૯.

તે સિવાય બીજા પણ કરાવે. પાસ કરવામાં આવ્યા છેરટે ઈંદારના મહારાજનો સદેશો વાંચવામાં આવ્યો.

“ ઈંદાર મહારાજની સમ્મેલનના કાર્ય તરફ પૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે અને તેઓ સમ્મેલનની સફળતાની ઇચ્છા રાખે છે ”.

સમ્મેલન એક દિવસ વધુ લંબાયું હતું અલાહાબાદમાં વૈદ્ય મહાવિદ્યાલય ખોલવા માટે શોધો એકદો કરવામાં આવ્યો જેમાં સારી રકમ મળી. પ્રમુખે તેમાં ૫૦૦૦ પાંચ હજાર રૂપિયા લખ્યા.

હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પૌંચ.

ખુંદતયોગાંતરંગિણી—ત્રિમલ્લભટ્ટનો રચેલો આ અપૂર્વ ગ્રંથ છે આ ગ્રંથ આનંદાશ્રમ તરફથી ઉપાયો છે. તે પછી હસ્તલિખિત પ્રદેશમાં કાંઈ કાંઈ તફાવત જણાતો હોવાથી બીજા છપાવનારા તેમાં તુલ્યતા તથા રી રી રી છે. તેમ એક ગ્રંથની પ્રાચીનતા પણ લિખિત કોપી ઉપરથી જણી શકાય છે. આ ગ્રંથ રા. રા. બાહ્યથી મોહનલાલ વલ્લભજી દેસી, રામપુરા બજાર કોટા રાજપુતાના એમના તરફથી ગણેલ છે. એક વૈદ્ય માસિકમાં નિમલ્લ ભટ્ટ સંવત ૧૮૦૩માં રચ ગયા છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું, પણ આ લખેલી પ્રતમાં લખ્યા તિથિ । સંવત ૧૭૯૧ થાવળ શુદિ પૌરનવાસી દિન શની । આ પ્રમાણે જણાવી છે અને તે લખનારે પણ એક લખેલી પોથી ઉપરથી ઉતારી હતી. એક વિદ્વાનનું કહેવું એમ હતું કે ત્રિમલ્લ ભટ્ટ સંવત ૧૨૦૦ના સૈકામાં રચ ગયા છે તે કેટલે અંશે ખરું છે એ શોધકાને જણાશે. આ ગ્રંથ ઉપાધ ગયો છે છતાં પણ જુની પ્રત મોકલવા માટે મોકલનાર ભાદનો ધણો ઉપકાર માનુંં.

વૈદ્યચિંતામણી નામના ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત કોઈ નામ વિનાના ગૃહસ્થ તરફથી મળેલ છે પણ તેમાં પાનાં ધણાં ખંડિત છે. કોઈ ગૃહસ્થની પાસે તેની લખેલી પ્રત હોય તો મોકલવા કૃપા કરશે. તપાસીને તુરત તેમને પાછી મોકલી આપવામાં આવશે તેમાં પ્રારંભનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે. વાર્ગાશાષા મુનમનઃ સર્વાધાંનામુપક્રમે । ચં નત્વા કુનકૃતસ્થાપ્ય તં નમામિ ગજાનનમ્ પછી ગ્રંથકર્તા પોતાની ઓળખાણ આપતાં લખે છે કે શ્રીવત્સોગોવતિલકં જગદ્વેવિપતિમહમ્ । અમરેશ્વરમહાસ્ય પ્રિયસૂત્રે, શુભાન્વિતમ્ । વલ્લભેન્દ્રવિરચિત્તે જનાનાં હિતકારણમ્ । વૈદ્યચિંતામણિ નામ મૈયજ્યવન્ધુત્તમમ્ । વત્સ ગોત્રમાં

જન્મેના, જગતના પેદાશા અમદણી, અમરે ર' મરના પુ। વડમેડ નામના વેલે વળ
વિતામણી નામનો આર મનો અન્ધ ન્યા ૧૧ પ્રથમજ અદ્રાધની બનાવટ સાપે ૭
આ અન્ધની મીડ પ્રત મોનનાગનો ધણા ઉપકાર માનવામાં આવશે અને તે અન્ધ
છાપી પ્રમિદ્ધ થયે પેકા ઉપન ઉપદાન થશે આ ગન્ધના ૨૫૬ પાા મોનનાર શૃદ્ધથે
શા માટે પોતાનું નામ ૧મ નથી જણાવ્યું તે સમજ નહાતું નથી તો પણ મોનનાર
ભાઈનો ઘણો ઉપકાર માનુધુ જે ભાઈનો હૃત્તિસ્થિત અન્ધ છળાય સાર અથવા પોય
સ્વીકારવામાં આવે તે અખતે તેઓની સ્વજ નહીં હને તો અમો તેઓના નામ પ્રદ
નહીં કરીયે પણ અમારી ગણ માટે પોતાનું નામ ૧મ જણાવશે નો મીડ થડો.

૫૩૨.

યત આ ચમ્પ ઉચ્ચારતાજ દામ હાન આ અર્થે લુના વિચારના લોકોના મેનગ
ઉદ્ભવે છે. સારે કેવળા વિદ્વાનો આત્મધર્મ મર્યાદાગ એવો તેનો અર્થ કરે છે યત એ
નમ્હતો વાપક દૃષ્ટિર્થજ અથ કરવો જોઈએ નહીતો આરભજ મળ યતથી છે આગ
રામાં જે પ્રમાણે નયુની નર્ગીઓ ઉત્પલ યાવ તેમ ધૃત્યના મનમાં “ એકાદ ભા. સ્વાન ”
“ હુ એક છુ તે અનેક થાઉ ” એવી રૂપિત થઇ પ્રતિનિતા યોગથી આત્મયન કરી સૃષ્ટિ
નિર્માણ કરી પ્રથમ યત થયા પછી સૃષ્ટિ ઉત્પલ થઈ એમ સન ધર્મોમાં છે. ખનિજ,
ઉદ્ભિજ, અજ, ગરબુજ એ ચાન કાઢીમા યતનુજ તત્ત્વ દૃષ્ટિએ પડે છે ખનિજમાથી
ઉદ્ભિજ ઉત્પલ થાય છે અને ઉદ્ભિજમાથી અજ અને ગરબુજ ઉત્પલ થાય છે અને
વૃદ્ધિ પામે છે “ જીવો જીવ્ય જીવનમ ” એ યતનુજ તત્ત્વ છે આ યતમા એટલોજ દો
છે કે તે અનુમનિથી થતો નથી શુદ્ધિની અનુમનિ નહીં હોનાથી યત એ તત્ત્વ
તે દંડાણ પૂર્ણપણે અનર્થક નથી અનુમોના સબધમાં તો “ મનરાતા જીવોકે ”
એમ ત્રીકૃષ્ણે ક્રતુ છે લાગે જ્યાર પ્રમાણે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી હાય તો પોતાની વાસના
દિકનો યત કરવો જોઈએ હેતુપૂર્વ યત ક્રયાનુ સામર્થ્ય તેમાજ ૭ ત્રીકૃષ્ણ ભગવાને
ગીતાના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોક પ્રમન્નો યત ક્રતા ૭ તેના અનુચની વાવકલ
પ્રમાણે જે જે થન કરવો જોઈએ તે તે દમરા કરા નથી, અનુધે પોતાની શુદ્ધિ ચલાવી
નેનો દમ દમોડથી એવાજ મી, ૧૧ તો વિચાર અને “ ધગ્યાદમમિસહ. ” સમજમ
જુદા જુદા અધિકારના લોકોને બુ। ભુત મારો અનુસંગાનું જે ધર્મમાં ક્રતુ
નથી તેનું તેનું પ્ર. એનું નામ વય પછી તપ નહીં મીકૃષ્ણ પહેલાં થન “ તપ્તા
દાનિસ્યાનન્યે દાનપાશિતુ શુ હનિ કોને ક્રતા ૭ પ્રમાણે રહેના કરતા વિષય મેનનજ
દાનરોચણા પેરે માટે આ યત જે નત્ત ૧૪૭ પ્રમાણે રહેના કરતા વિષય મેનનજ
ક્રો એમ આ યત કરનારે ત્રીકૃષ્ણનો ઉદ્દેશ છે મનમિક શકિતના આ લોકોમાં અજાન

પારદ અને આયુર્વેદ મન્થમાળા ગોંડળ.

જોવાને લીધે તેની ઉત્ક્રાંતિ થયા માટે વિગતસેવન ભગવાને કહ્યું છે. એમ વિષય મેળન કરતાં કરતાં “યે દિ સંસ્પર્શના ગોષ્ઠા દુઃખમેનય એવ ને” એમ તેઓને જાણાવા લાગશે અને “ઓત્રાદીનીન્દ્રિયાવપન્યે સંયમમ્પિયુ શુદ્ધિનિ” એ સંયમરૂપી અગ્નિમાં દંદ્રિય યજ કરવાની તેઓમાં યોગ્યતા આવશે. આ તપોવ્રત દ્રવ્યવ્રત કરતાં વધું મહત્વનો છે. આગળ જતાં એ સંયમ યજની પોતાનું શરીરજ માત્ર સાફ રહેતું જોઈએ, એવી સ્વાર્થ શુદ્ધિ તેને રહેતી નથી. આત્મ-અન્નજ્ઞાનસુખની લાલસા તેને ઉત્પન્ન થશે અને દેહ એ સાધ્ય નહીં હઇને મુખ મેળની લેવાનું એક સાધન છે એવી તેની ખાતરી થાય છે અને “સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણુકર્માણિ ત્યાજ્યે, આન્મસંયમમેગામ્નો લુપ્હતિ રાનદીપિતે” સર્વ ઈંદ્રિયનાં, અને પ્રાણુનાં કાર્યોની જાનથી પ્રકટાવેલા આત્મ સંયમ યોગરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે-આ યજ કરવાનો તેને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. સારે આખા શરીરમાં ક્રિયા રૂપે રહેલી શક્તિનો અધરી કાર્ય માટે ખર્ચ કરવાને તે તૈયાર થાય છે આ યજ ઉપનિષદોમાંનો છે. આપણા સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં ૧ અધ્યાપન-અન્નચર્ય, ૨ તપશ્ચ-પિતૃયજ, ૩ હોમ-દેવયજ, ૪ બધી-બુનયજ, ૫ અતિથિપૂજન-નૃયજ એમ પાંચ મહાયજ કહેતાં છે. અધ્યાપન એટલે વેદ શિખવરા એવો એક અર્થ છે પણ થોડો વ્યાપક અર્થ લક્ષમાં લઈએ તો વેદ એટલે જ્ઞાન અર્થાત્ લેડોને ઉપયોગી જ્ઞાનવાળા અનાયવા એ અધ્યાપન કહેવાય. ઋગ્વેદમાં આયુર્વેદ, યજુર્વેદમાં ધનુર્વેદ, સામવેદમાં ગાંધર્વવેદ અને અથર્વવેદમાં સ્થાપલવેદનો સમાવેશ થાય છે. સારે વૈજ્ઞાનિક, ઇન્ડ્રી શિક્ષણ, સંગીત, ચિત્રા અને કળા કૌશલ્ય વિગેરેનું શિક્ષણ આપવું એને અધ્યાપન કહી શકાય. બીજો પિતૃયજ એટલે પિતૃઓનું તપશ્ચ કરવું આ જાગતમાં મનભેદ છે. પિતૃને નૃમ કરવા તેમાં તજ પાણી શા માટે આપવું? હાલના આ પાણી પીનારા પિતૃઓ ને પિતૃલોકમાં છે તો તેઓ આથીજ તૃપ્તિ પામવા જોઈએ. તેઓ તજ અને પાણીથી કેમ નૃમ થશે? કોઈ સંકેત મનમાં ઉદભાવે છે સારે તે સંકેત મનમાં રાખી પાણી મુકવાને આપણામાં દિવાજ છે આપણા પૂજ્ય પિતૃરાયે ને ને મોટાં મોટાં કામો કર્યા હોય તે મનમાં લાવી તેઓની કીર્તિને પ્રથ ન લાગે તેવાં કાર્યો હું હમેશાં કરીશ એજ સંકેત પિતૃયજ વખતે કરવાનો છે. બુનયજ અને નૃયજ એટલે ઘર, બહાર જઈને જળીદાન નાખી આપવું એ ભૂતયજ કે નૃયજ નથી. પોતાના ગામના અનાયો, અપંગોના પોપણમાં શક્તિ પ્રમાણે લાગ લેવો ગ્રંદાગત મિત્રમાનવી સહારપૂર્વક સુધુષા કરવી અને મનુષ્યોના, સંસ્કૃત્ય માટે કરેલી સંખ્યાઓને ગણ મદદ આપ્યા કરવી તે અનયજ નૃયજ અને અતિથિપૂજન છે.

ઇન્ફ્લુએન્સા.

ઉપર પ્રમાણેના વિવેચનથી વેચિદિન યજ કાર્યને ગૌણ માનવાનો મારો કહે
આવ્ય નથી ત્વ દાવમા યજ નામ વેવાથી એ પદ્ધતિના અર્થ વૈકલ્પિકો નિર્ણયમાં :
છે તેનેજ માત્ર યજ કહેવાતો નથી પણ યજ નિર્ણયનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે આત્મ
પ્રાણી માત્રની મેજ, સ્વાર્થસાગ નજેરે કર્યો પણ યજમાંજ અતર્ભૂત યજ મેજ છે.

અવરમ કાળીદાસ વૈદ્ય.

ઇન્ફ્લુએન્સા—INFLUENZA

ઇન્ફ્લુએન્સાએ મધ માસ ૧૯૧૮માં યજ ચાર મહીના સગત નાસ વરતાયો હતો
યુરોપના સગતા જ મથી અને સુધરવા દેશોમાં ફાગીનીકયો હતો. જે મહિનામાં રસેનમા
ભયંકર નાસ ફેલાયો હતો અને કાન્સમા ૮૦ માસ ફમ થયા હતા સતગમી સર્વિની
આખર પછી ૧૮૮૩ સુધીમા પાંચ માસ વખત આ મેજે યુરોપમાં હમવા કર્યા હતા,
અને પ્રત્યક્ષતા વર્તાયો હતો મશિવન, નુકસાન, ધીનયંત્ર અને કાનકામાં એજ નખને
મધ મધ સને ૧૮૮૮ના ડિસેમ્બર મહીનામાં આખા યુરોપમાં ફેલાય મેજ આ મેજ
જા. એક મહત્તમાં અથવા અમુક જાતની નુસામાં પેલા થાય છે એવુ કાંઈ નથી, પગ
ઉદ્વિગ્ન, અમા કોષ પણ જાતના દવામાનવાળા દેશમાં જુદા જુદા બિન્દો મધ
ઉદ્વિગ્ન ઉપજ આ પાદુસાર થયા પછી જ થી આડ અડવાડીથી વધુ મિલસ આનું
જુદિ પામે છે " અવરમની સાલમા આ રોગ યુરોપમા ફેલાયો ત્યારે તેટલીસજમ
છે કે તે અનુમનિથી ડીસાવમા સેકે ૮૦, મારીશમમેટમાં મે. ૧૭, બર્લિનમાં
તેટલાજે પુણપણે અ-૧૨
એમ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે. ત્યારે મહાજમ આ રોગના બોગ થયા હતા, આ રોગ ફેલાય
વિકનો યજ કરવો જોઈએ. હેલુપુરે દે તેનો એક દાખલો મમ છે, મેટ્રીસજમમાં
ગીતાના ચોધા અખપાવમા જુદા જુદા પ્રમાણના યજાજમેમાં ૨૨૦ માણસો એજ
પ્રમાણે જે જે મન કવો જોઈએ તે તે મમારે કયા
તેનો કમ દગાડંવા એવાજ મીક્રોસુતો ગિયા જે " ૧
જુદા જુદા અધિકારના સેકેને જુદા જુદા મેજે રક અવગ્યાના માણસોને
નથી હોનું તેને જા રોગ નામ યાગ પછી ના નર્દા માઈકેને એવો અનુમ
દાનિયવાન-વે દાન્ય મિષ્ટુ જુદાને એવો દોષ છે પ્રમાણ મા ભયંકર રીતે આ
સગમોવાળા સેકે મારે અ. યજ જે નદન નદ પ્રમાણે : યુરોપનાં મરજુપ્રમાણ
મે એમ એ મધ કહેવાને, મીક્રોસુતો ઉદ્વેગ છે મનમિકા નવળી સમીએ કે દિન્દી

પારદ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા ગોંઠણ.

લોકોનાં શરીરો કેટલાં બધાં બગડી ગયેલાં છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૮૪૭ સાલમાં આ મરજ જોરમાં હતો છતાં એકંદરે મરણ પ્રમાણ ૮ આઠ હજાર ઉપર ગયું નહોતું. ત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં એકલા મુંબઈ શહેરમાં આ રોગ સરૂ થયા પછી માત્ર ૧૫-૨૦ દિવસમાં ૮ આઠ હજારથી વધુ મરણ નોંધાયા હતાં. ૧૮૯૧ સાલમાં લંડન શહેરની વસ્તી ૪૦ લાખની હતી ત્યાં ૧૫ દિવસમાં ૨૩૦૦ જે હજાર ત્રણસો મરણ થયેલાં હતાં, ત્યારે પુનાં શહેરની લોક સંખ્યા સવા લાખની હોવા છતાં ૧૫ દિવસમાં ૨૩૦૦ જે હજાર ત્રણસો મરણ નોંધાયા હતાં. એવીજ રીતે યુરોપના કેાઈ પણ શહેરની કિંવા દેશની મૃત્યુ સંખ્યા હિન્દુસ્થાનના શહેર સાથે અગર ગ્રાંન સાથે સરખાવી જોઈએ તો યુરોપ કરતાં પગીસ નીસગાય મરણ પ્રમાણ માત્ર ૫ હોય. છટાલીમાં ૧૮૯૧ સાલમાં આ મરજ ૬ મહીના થાયુ હતો અને તેટલા વખતમાં ૩ કરોડ લોક સંખ્યામાંથી ૧,૮૪,૦૦૦ એક લાખ ચોરસી હજાર મરણ થયાં. આ પ્રમાણ ૬૦ હજારે ૬ પડ્યું. ત્યારે હિન્દુસ્થાનની ૩૦ કરોડની વસ્તીમાંથી એકંદરે મરણ પ્રમાણ ૬૦થી ૬૨ લાખ સુધી થયાં.

આ રોગ શારીરિક અને માનસિક શ્રમ હદ ઉપરાંત કરવાથી, પૌષ્ટિક અભ્યાન અને સ્નાન કંપડાં લતાં નહીં મળવાથી, સ્વચ્છ ઘર, ખુલી હવા, અજવાળામાં રહેવાના સ્થાનને અભાવે વધે છે; અને તેથી મૃત્યુનું પ્રમાણ વધું વધી પડે છે અને તેથીજ ગરીબ લોકોનો વધુ મરો થયો છે.

આ રોગની ઉત્પત્તિ માટે પાંચાલ વિદ્વાનો એકમત નથી. પણ આર્યવેદકના મત પ્રમાણે હવા અને પાણીના બગાડથીજ આ રોગ થાય છે છટાલીવતોનો આગળ એવો મત હતો કે ગ્રહોની યુતિ અને દૃષ્ટિથી આ રોગ થાય છે અને હિન્દુશાસ્ત્ર પણ એમત. સાથે મંજૂર થાય છે. કેટલાક લોકો આને છે કે તેના રોગ એવી છે અને તે એક ખાણસાથી બીજા માણસને લાગુ પડે છે પણ તે સત્ય નથી. અનેક દરદીઓની સારવાર કરનાર વૈદ્ય ડાક્ટર અને સ્વયંસેવકો બની શક્યા છે એટલી વાત ખરી છે કે દરદીના વધુ સંસર્ગમાં આવ્યાથી આ રોગ બીજાને લાગુ પડે પણ તેમ થાય તેથી એવી છે એમ કહી શકાય નહીં. સાધારણ તાવના પણ દરદીના વધુ સંસર્ગમાં આવવાથી સામા માણસને તાવ લાગુ પડે છે એટલે એ તો નકા છે; કે આ રોગ લાગુ પડ્યો હોય તેવા દરદીનો આસોત્પ્રાસ લેવો નહીં, કે તેનાં કંપડાં પેરવાં ઓઢવાં નહીં કે તેના ઓરડામાં સુવું નહીં; અને તેમ દવાય કરવું પડે તો પણ સુશુભ કરનારો માણસ પોતાના શરીરની સંભાળ રાખે, પોતાનું પેટ સાફ રાખે, હંદવાણી પીતો રહે, ગડાનું ઓસડ લીધાં કરે, ન્દાઈ ધોઈ સ્વચ્છતા જાળવે તો તે માણસ બચી શકે.

આ રોગને ચેપી રોગ કહેવા કે કમ એ પણ સંકાપ્ત વાત છે કારણ જંતુથી કેમના મગ્ગી જેા ચેપી રોગ ચાના જેટલી દુઃખી મુદ્દતમાં એક ગામમાં અને ગામેગામ એકદમ ફેલાતા નથી. પણ દવા અને પાણીમાંજ મુખ્ય અગારો થતો હોય એ સંભવિત છે. કારણ કેટલાક ગામડા એટલા દુર અને જગતમાં હોય છે કે સાંતા માણુમેને શહેરના માણુમેા, માથે કનચિનજ પરિચય થાય છે અને તેથીજ તેવાં પ્રજાનાં ગામડાં ભેગ જેરા દરમિયાન ભેગ થયા નથી. અર્થાત્ રોગના ચેપથી તેઓ બચી શક્યા છે, સારે તેજ લોકો અથવા તો નેદમાં, પાતળી તમેગીમાં કે યુ પડામાં છુટા જવાંવા રહેનાગં લોકો પણ કામના સમયમાં આવતાં નથી ગતા તેરા માણુમેો પણ આ તાવમાં સપડયા. છે સારે આ રોગ ચેપી ન કહેવાય પણ દવામાં અને દવા દાગ પાણીમાં એવો અગાર થતો હોય કે, જેથી મગે તે દુરના ખુણામાં રહેનારાઓને પણ તે અગરેરી દવા સપડાવે અને તેના લોકો કામને આધીન થાય ઋતુ બદલતી વખતે દવાનું ઉપજીતામાન બ્યારે અરિયર હોય છે અને તેને લીધે જેઓની પ્રદુનિ પ્રથમથીજ અમરતી ચાલી આવતી હોય છે; આગ ઉપરસ, બાહી, અજીલું પ્રયાગિ ચિન્હો જણાતા હોય તેમાં માણુમેને અગરેરી દવાની જસદી અમર થાય છે અને મગડવા પાણી તેવા લોકોમાં રોગનો ઉપદ્રવ વધારી કેનામાં મેરુ કુર છે પ્રગે ભાગે આ રોગનુ મુખ્ય કારણ પાણી પણ મળાય. ઉનાળામાં ભેજો થયેને કચરો થોડા મળ્યા વચ્ચાથી નદી નાળમાં જમ લા, અથવા ટેક ટેકાએ તે કચરો સગયાથી નદીના અને તળાવના પાણી અમરવાનો સંભવ હોય છે તેમજ વરસાદના પાણીમાં અનેક પદાર્થ પિગળી જઈ તે મળે પણ પાણી સાથે શરીરમાં દાખલ થાય છે આહાર વિહાર તથા ગહેકાણીની સગરડ ચિનાના અને મોંઘાઇને લીધે પેટપૂર્ણ અન્ન નહીં મેળવી શકનારા માણુમે જ લાચારીયે આ રોગથી મરણું પામ્યા દતા. હિન્દમાં મરણુ પ્રમાણુ ભયંકર રીતે નથી પડવાનું મોંઘાઇ એ પણ એક કારણ હતુ.

તો પણ ન્દી પુકા ગમીમ, શીમત, ટૂલ, બાજક, જુવાન, સગરડ, અશકત, એવાં બધા માણુમેો આ રોગમાં સપડાણા છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે આ રોગ કદાચ ચેપી હોય તો તે ચેપ-સાંમર્ગિક બીજ દતા માત્ર એક ગામથી બીજે ગામ અથવા એક વતમાંથી બીજા વતમાં ફેલાય કે એક વર્તની અંદરના લોકોં પણ આ રોગથી મરણુ પામ્યા છે, એટલે આ રોગ ચાતુ થવા પડી અતુજ સંભાળ ગમે તેજ બચી મગે કે, આ દરમ એક ગામમાં દાખલ થયું એટલે પડી પાય દાખતી કોટડીમાં રહેનાર કે મોટા અંગવામાં રહેનાર દરેક તેમાં સપડાય છે. (આગળ ચાવ).

અવગમ કાળીદાસ વેદ.

પ્રકીર્ણ અને નોંધ.

પ્રકીર્ણ અને નોંધ.

એક સ્ત્રીને ૨૭ છોકરાં—જર્મન રાજધાની અરલીનમાં ૩૮ વર્ષની ઉંમરની એક સ્ત્રીને ૨૭ છોકરાં થયાં છે. તેમાં ત્રણ વખત ૩ ત્રણ આળકાને એક સાથે અને ૪ વખત ૨ બે આળકાને જન્મ આપેલો છે. હાલમાં તે અરલીનમાં રહે છે.

પૃથ્વીની ગાળાઈ—એક માછલે ૭ ઇંચની હોય છે.

ગડો છોકરો—લેનીમેસન નામનો છોકરો ઇંગ્લાંડમાં લીસેસ્ટરમાં રહેતો હતો તે દુનીયાની સમગ્ર છોકરાઓમાં ગડો હતો. તે હાલ ૧૫ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. તેની છાતીનું માપ ૬૪૫ ઇંચ, હાથની ગાંઘ ૨૩ ઇંચ, અને સાથળની ગાંઘ ૩૮ ઇંચની હતી તેને ચિત્ર કામનો શોખ હતો.

મીઠું—એપ્રિલ ૧૯૧૯થી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધીના નવ માસમાં ૧,૮૦,૩૬૦૦૦ એક કરોડ, એશા લાખ, ૭૪૧ હજાર ૩૫૧આનું મીઠું હિન્દમાં આવ્યું. હાલ મોટા ભાગે સમુદ્રથી ઘેરાયેલું છતાં દરવર્ષે કરોડો રૂપિયાનું મીઠું પરદેશથી આવે ત્યારે હિન્દનાં માણસો મીઠું મેળવી શકે એ કેટલી શરમની વાત છે? હિન્દી સરકારની કેટલી બેદરકારી? હિન્દના દરેક સમુદ્ર કાંઠાનાં જાંદરામાં મીઠું પકવનારી રશી કંપનીઓ ઉભી થાય અને તેને સરકાર સદાનુભુતિ જતાવે તો દેશને કેટલો લાભ થાય? પણ મીઠું જાન કરતી પરદેશી કંપનીઓની તારાણ સહન કરવાની શક્તિ હિન્દી સરકારમાં નોંધેલ એ મીઠું એ વેલકલેક્ષિએ એક અમૃત જેવી વીજ છે; તેનો છુટથી ઉપયોગ લોકો કરી શકતાં નથી તેથીજ લોકોનું આરોગ્ય જગડે છે. હિન્દી સરકાર પ્રજાના આરોગ્યને સૌથી રીતે ખીણ જાખતોમાં મુકાદરને મદદ કરે ત્યારે ખરું, પણ વગર ખર્ચે મીઠું જેવી વીજનો છુટથી ઉપયોગ પ્રજા કરી શકે એવી સમ્મત કરી આપે તો પણ પ્રજાના આરોગ્ય માટે સરકારે મોટી મદદ આપેલી પ્રજા-માનસી.

દારૂ—એપ્રિલ ૧૯૧૯થી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધીના નવ માસમાં ૨,૭૪,૬૧,૦૦૦ બે કરોડ, એભેતર લાખ, એકાઈ હજાર રૂપિયાનો દારૂ હિન્દમાં આવ્યો પ્રજાનું આંત્રીએ જાળવવા અને લાયકર દરોથી પ્રજાને બચાવવા સરકાર જે રકમ તેમુરીમાંથી કાઢી શકતી નથી તેની જોગવાઈ માટે આવી નકામી વીજેની એકદમ અટકાયત કરી દેવી

નેષ્ટએ. અથવા આવી ચીજની કુપજ આખી પ્રજાના આરોગ્ય માટે વાપરવાની તજવીજ કરવી નેષ્ટએ, અથવા આ ખાતુ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં સોંપવું નેષ્ટએ કે જેથી વર્ગોત્તર વધતી જતી દારૂની બદીઓ ઓછી થાય આ બદીને લીધે જે દુઃખોનો ફેલાવો અને બીજા અનેક ગુન્હા થાય છે તે અડકે અમેરિકાએ આ બાબતમાં દુનીયાને અનુકરણીય દાખલો બેસાડ્યો છે.

૩૫૦ વર્ષના ચે.ગી--કરીમગંજ ખાતે નેપાલના રાજાઓના શરૂ બહાણીતા યોગી સમ્મિદાનદંડ આવી છે. તેઓ કલબીબાબાના નાગથી દ્વિમાલ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ મહારાષ્ટ્રના વતની છે. તેઓને મળવા માટે લોકોનો મોટો ઘસારો થાય છે. હિન્દી બાપા બોલે છે. ગરીબ તવગર અને રાજાઓ તેઓને ઘણા માન સાથે પૂજે છે. તેઓની ઉંમર હાલ ૩૫૦ વર્ષની છે. માંસ સિવાય બધો આહાર લે છે અને નાતિબેદ ગણતા નથી. ઇ. સ. ૧૫૨૬ની પાણીપતની છેલ્લી લડાઈનું તેઓને તાબું સ્મરણ છે, અને પ્લાસીની લડાઈને તો કાલ સવારની વાત ગણે છે. યોગશાસ્ત્ર, પ્રાણાયામ, આસને, વ્યાયામ-વગેરે નિયમોના પાલનથી આટલું દીર્ઘાયુષ્ય મેળવી શકાય છે એમ તેઓ કહે છે તેમના દિવ્ય વિશુદ્ધાનદંડ ૮૨ વર્ષની ઉંમરના છે તેને સ્વામીશ્રી બચ્ચુ કહે છે.

હાલમાં તો યુરોપ અમેરિકામાં મનાવા લાગ્યું છે કે હજાર પ્રમાણે માણસ દીર્ઘાયુષી મહા શકે. જો કે તે વાત સાબીત કરી બતાવવાઈ નથી. અને ૧૨૦ વર્ષથી વધુ ઉંમરનો એક પણ માણસ દુનીયાપર હયાત નથી. પરંતુ દરિદ્ર આયુષ્ય મેળવવાની આર્યોની પૌરાણિક અને વૈદ્યકીય વાતોને બે દસકા પેલાં તો હસી કાઢવામાં આવતી અને ૫૦૦ કે હજાર વર્ષના આયુષ્ય ભોગવનારા આર્યાવર્તના રાજાઓ અને ઋષિ મુનીઓની વાતો એ એક પ્રકારની કલ્પિત વાતો મનાતી હતી ઉપર જણાવેલા યોગીની હયાતી અને દીર્ઘાયુષ્ય બહાણીતું છે પણ એ દાખલા સિવાય પણ પૌરાણિક અને પ્રાચીન ઐતિહાસિક ભક્તિગંધર્વ અસ્તિત્વ હતું. તેઓએ ભોગવેલું આયુષ્ય મેળવી શકાય એ આર્યોની વાતને ૧૦-૨૦ વર્ષથી દુનિયાની પ્રજા સાર્વી માનવા લાગી છે.

ગોંડળના ડાક્ટર રાજકુમારનું સ્વાગત.

દેશવણી, જાતમહેનાત, સ્વાવલંબન, જમાનાને અનુસરતો સુધારો, સ્વદેશાભિમાન વગેરે ગુણોથી વિભૂષિત વ્યક્તિઓ જગતમાં જોવામાં આવે છે તે ઘણે ભાગે સામાન્ય સ્થિતિમાંથી ઉચ્ચ દરજ્જે ચડેલી હોય છે. હવે શ્રીમાન પંસાવાળા, રાજ્ય રજવાડા કે તેના સુખરૂપ સ્થિતિના મનુષ્યો ઘણે ભાગે વિલાસોપભોગાદિમાંજ પડેલા દેખાય છે. પરંતુ ખાવાં પીવાં પહેરવાં ઓટવાં ગાડીવોડે ફરવાં અને એશઆરામ ભોગવવા એ સુખને ક્ષણિક, નૈમિત્તિક અને નશ્વર સુખ માનનારા તથા પિતા અને તેના આનંદ જન્ય સુખને અનશ્વર, છેલ્લા શ્વાસ સુધી ટકનારૂં અને આ લોક પરલોકનું એક સંપાદન ફરતી આપનારૂં સુખ માની તે પ્રાયે થત ફરનારા પુરૂષો યોગજ નિકળે છે અને તેમાં પશુ શ્રીમંત કે રાજાઓનાં સંતાનો વિદ્યા તરફ પ્રવૃત્ત થાય કે તેમના માતા પિતા પ્રવૃત્ત કરે એ હુલ્લ છે. તેમાં પશુ વધુ હુલ્લ અને અશક્ત જેવું તો એ છે કે પૈસાને કાંકરાની પેઠે ખર્ચી મેળવેલી શીઘ્રીથી વિદ્યાવાળા કહેવરાવવાની હોંસને તિશાંજલી આપી જાત મહેનત કરી, હસકાઓ સુધી વિદ્યા મેળવવા એક સાધારણ સ્થિતિના માણસની પેઠે વર્તન રાખી શ્રમપૂર્વક વિદ્યા મેળવવી કે તેવી રીતે મેળવેલી વિદ્યામાં ખરો આનંદ છે એમ સમજવું રાજકુમારો કે લક્ષ્મીપુત્રો માટે આશા ન રાખી શકાય એવી વાત છે.

આજે અમે જેનું અભિનંદન કરવા હચ્છિએ છીએ તેઓ એક રાજકુમાર છે એમ જાણીને નહીં, તેઓના રાજ્યમાં અમે રહીએ છીએ માટે વખાણ કરવા જોઈએ એમ ધારીને નહીં, તેઓ એક મોટા સંસ્કૃત રાજકુમાર છે તેમ માનીને નહીં પણ તેઓએ એક સામાન્ય સ્થિતિના વિદ્યાર્થીની પેઠે વિદ્યાવતમાં રહી ૨૭ વર્ષોના પરિશ્રમને અંતે જે ઉત્તમ વિદ્યા મેળવી છે તે જલ્દ તેમનું અભિનંદન કરીએ છીએ. સર્વ ક્ષાણ જાણે છે કે ગોંડળના નામદાર ડાક્ટર સાહેબ એમ. ડી. થયેલા ડાક્ટર છે બીજા અનેક ડિગ્રીઓમાં આ ડાક્ટરી ડિગ્રી તેઓને બહુ પ્રિય છે કે જે ડિગ્રી તેઓએ પણ શ્રમપૂર્વક અધ્યાસ કરીને મેળવેલી છે. આજે વંદનની સાથે આર્થવંદન ગાનનું પણ તેઓમાં ઉમેરણ થયું છે અને આર્થવંદનના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક લખી આર્થવંદનની ઉત્તમતા બતાવીને સિદ્ધ પણ કરી આપેલ છે. તેવા ડાક્ટર પિતાના ડાક્ટર પુત્ર પણ તેઓથી વધિક કુશળ થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

આટલી પ્રસ્તાવના અમે જેઓ માટે કરીએ છીએ તે, ગોંડળના દ્વિતીય કુમારશ્રી બૂપતસીંહજીનો જન્મતા ૨૫ મે ૧૮૮૮ના રોજ થયો હતો. પાંચ વર્ષની વયે તેઓને સ્કોટલેન્ડના રાજનગર એ ડિનખરોમાં શિક્ષણ માટે સ્ત્રી શિક્ષકની સંભાળ તળે રાખવામાં આવ્યા હતા. પોતાના માતા પિતા ફરતાં બીજે કોલે સ્વર્ગ જેટલું સુખ હોય પણ પાંચ વર્ષનું બાળક

પારદ અને આયુર્વેદ અધ્યમાળા ગોડળ.

માતા પિતાથી વિરહિત એક દિવસ પણ ગટી શકે ? અનન્ય દેશમાં અનન્ય માણસાં. પોતાનું 'બાળક' સોંપી દેનાર માવનરનું હૃદય કેટલું ગરું દૃઢ તબ્બતું ? અમને ખાતી છે કે ગમે તેવાં દૃઢ મનનાં માળાપ પણ પોતાનાં અવ્યયી વિષ્ણુનાં પડનાં અને હમ્મરો શક્તિ છેટે પોતાના અવ્યયિ મોકલી આપનાં તેમનાં પરચર જેવા દિવસ પણ પિગળ્યા વિનાં રહે નહીં તો પછી રાગ/કુટુંબનાં બાળક કે જેઓ સેંકડો-માણસોથી 'ખમાં ખમાં કરતાં હોય અને પુલની પેટે ઝાલેલાં હોય તેનાં માથાપને પ્રિય શીશુથી ભુલું પડતાં કેટલું કષ્ટ અને દુઃખ થયું હશે એની કલ્પના કરવીજ બસ છે. છતાં તેવાં દુઃખને માથે વહેરી લઇ બાળકથી ભુલાં પડનારાં મા આપનાં અંતઃકરણો કેટલાં દૈવી હોવાં જોઇએ. બાળકનું ભવિષ્ય સુધારવા માટે વિદ્યાદાન અપાવવું એ તેઓને શિશુપ્રેમ કરતાં વધુ મહત્વનું લાગ્યું અને શિશુવિયોગનું અસહ્ય દુઃખ સહન કરી પોતાના બાળકની છાંછી સુધારી. તેઓને ૧૮૯૧માં લાંબી પબ્લીક સ્કુલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. સને ૧૮૯૭માં એડીનબરો નજીક કારગી ગ્રીફની શાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતાં ત્યાં ૧૯૦૦ સુધી રહ્યા હતા. સન ૧૮૯૮માં અગ્યાર વર્ષની 'કુમળી વયે બધા વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવાથી તેમને બે ઇનામ આપવામાં આવ્યા હતાં અને તેઓની વર્તણૂક ધણીજ સતોષકારક જાહેર કરવામાં આવી હતી. અગ્રેજ, અશ્વિત અને લેડીનના વિષયોમાં તેઓ પોતાના વર્ગમાં પહેલે નંબરે હતા. ઇ. ૧૯૦૦ના વર્ષમાં પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થવાથી તેઓ હૈરોની વડી શાળામાં દાખલ થયા. તેઓના શિક્ષકોએ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો. "સાહિત્ય અને બીજા વિષયોમાં કુમારશ્રીનું જ્ઞાન ઘણું સારું છે, અને તેને શિક્ષણ આપવાનું કામ આનંદદાયક લાગે છે આપડી નાની ઉમરનો બીજો છોકરો ધ્યાનશક્તિ અને સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરવામાં વધારે ચતુર અને જોધો નથી લેડીન ગદ્ય અને ઇંગ્રેજીમાં તેમનાં જોડલા વળાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે" આ વર્ષમાં તેઓને 'યુપિત્ર રમ' ઇનામ મળ્યું હતું. તેમના એક શિક્ષક જણાવ્યું હતું કે "હું પશ્ચિમખંડ ઉપર મેળવેલી છત માટે પુર્વખંડને અભિનંદન આપું છું".

સન ૧૯૦૦નાં ડિસેમ્બર માસમાં, ફર્મારશ્રી ગોડળ આવ્યા અને ૧૯૦૧માં હૈરો ગયા. ત્યાં ગયા પછી પરીક્ષાના પરિણામે તેમને બે ધોરણ એક સાથે ગણવામાં આવ્યા. અભ્યાસમાં તેઓ વિચારશીલ અને સાચર્યેત હતા તેમની સમાનવયના શિષ્યો કરતાં આ શુણો તેમનામાં પ્રિય હતા. સન ૧૯૦૮માં હૈરોનો અભ્યાસ પુર્ણ થયો અને કે'બી-૦ની યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયા. ત્યાં વૈદ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સન ૧૯૧૧ના ડિસેમ્બરમાં ઘેર આવ્યા અને દિલ્હીના રાજ્યાભિષેકના લગ્ન મેળાવણમાં પોતાના પિતાશ્રી સાથે દીક્ષી ગયા. અને ત્રણ મહીના રોકાઇ માર્ચ માસમાં વિજાયત ગયા. સન ૧૯૦૬માં વૈદ્યની એમ. આર. સી. પી; (I, R, C, P); Licentiate of the Royal College

of Physician લાઇસેન્સેડ ઓફ ધી રોયલ કોલેજ ઓફ ફીઝીસીયન) અને એમ. આર. સી. એસ; (M. R. C. S; Member of the Royal College of Surgeons મેમ્બર ઓફ ધી રોયલ કોલેજ ઓફ સર્જન્સ) એટલે રોગચિકિત્સક (ફાયરક) અને નસ્ટ્રુક્ટિયાકુશન એ બન્ને પદવીઓ મેળવી. સાર ત્યાં કેશીજ યુનીવર્સિટીની (એમ. બી, Bachelor of Medicine બેચરલ ઓફ મેડીસીન) નામની ઉત્તમ અને માનવંતી ડિગ્રી મેળવી કે જે ડીગ્રી આપદિયામાં નિપુણતા ગતાવે છે. અને M. D; જેટલી મોભાવાળી છે; આ ડીગ્રી ત્યાં માણુમે રોયલ ફીઝીશન એટલે બાદશાહી સીવાલ મેડીકલ સર્વિસ મેળવી શકે છે.

એ પ્રમાણે ના. કુમારશી ૨૭ વર્ષ જેટલો ઉમરનો મોટો બાળ પિત્રાયતમાં અવધા-સમાં ગાળી વિજય મેળવી વૈદક પિતાના દરેકશાસ્ત્રમાં નિપુણતા સંપાદન કરી હાલમાં સ્વદેશ પધાર્યા છે અને ગોંડળ સ્ટેટની પ્રજા દેશી પોષકમાં સન્ન થયેલા પોતાના પિતાના રાજકુમારને જોઇ હર્ષિત થાય છે. અને પોતાના માતા પિતા અને કુટુંબીજનો જેઓએ તેઓનો વિશેષ ઉચ્ચ આગય માટે લાંબો કાળ સહ્યો હતો તેઓ પણ અસારે પોતાને કૃતકૃત માને છે. આ રસશાળાના અને માસિકના દર્મરો ગ્રાહકો તેઓના ભવિષ્યને ઉજવળ કરે છે અને આશા રાખે છે કે તેઓ દીર્ઘયુષી થઈ દેશવંદુઓની અને પ્રાચીન આયુર્વેદશાસ્ત્ર-આયુર્વેદની સેવા કરવામાં પણ સાદ્ય મેળવશે. જે કે પ્રાચીન આયુર્વેદ સંબંધે આજમુખીમાં તેઓને જાણવાનું કે અનુભવવાનું થેડું મર્યું હતો પણ હવે પોતાને જે પોતાના પિતાશ્રીના સદ્વાસમાં રહેતાં આયુર્વેદની ઉત્તમતા માટે વિશેષ જ્ઞાન તેઓ મેળવી શકશે. જે આયુર્વેદ માટે અમેરિકાના અને યુરોપના ડા. વિલસન એમ. ડી; ડા. જ્યોર્જ ક્લાર્ક એમ. એ; એમ ડી; ડા. વામઝ એમ. ડી; વગેરે અનેક વિદ્વાન ડાક્ટરોએ પણ ઉચ્ચ અભિપ્રાયો જણાવ્યા છે અને તેમાંના ઘણા ડાક્ટરો તો આયુર્વેદના અન્યો ચરકસંહિતા વગેરેને આધારે પોતાના દર્દીઓની સારવાર પણ કરે છે અને મુક્ત કરે તેનાં વખાણ કરે છે. ડા. હિપોક્રેટસ જેને દવાઓને લગતા શાસ્ત્રનો પિતા ગણવામાં આવે છે તેણે પોતાની મેડિસિનેડીકાનું મૂળ વસ્તુ આયુર્વેદ-હિન્દુ વૈદનાં પુસ્તકો ઉપરથી લીધું હતું તે જણાવે છે કે “એમાં સૈકામાં જ્યારે ગ્રીક લોકોએ હિન્દની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેઓએ હિન્દના વૈદ્યાને અદ્ભુત રીતે રોગો મટાડવાની શક્તિ ધરાવનારા જોયા હતા જે દરેક ગ્રીક ડાક્ટરો સાજ ન કરી શકતા તે સાજ કરવા માટે અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રે પોતાના રસાલામાં હિન્દના વૈદ્યાને રાખ્યા હતા.” લંડનની કિંગ્સ કોલેજના ડા. રોયલ જણાવે છે કે “આપણે ઇંગ્રેજ વૈદાનાં મૂળ માટે હિન્દુઓના આયુર્વેદીય અધ્યાના આભારી અને ઝહી છીએ” આવા દાખલા ઘણા આપી શકાય એમ છે. અગે કુમારશ્રીને અભિનંદન સાથે જાણમણુ કરીએ છીએ કે આજ જે વૈદ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચાલ્યા છો તેની પરાયરી

પારદ અને આયુર્વેદ મન્થમાળા, ગોંડલ.

કુનાડળ જેથી વૈદાનુ સાત્ર કે જેને અર્ધાએ દર્શાવે ત્યાં થયા આર્ધ પ્રગ્ન પોતાના આગેગળાવતી આવી છે અને મેગેસ્ટ્રી મચતી અર્ધી કે પણ તે સાત્ર થોડાજ નેમ થયા સમગ્ર કુનાડળ વિદ્વાનો અને પોત મહીપાઓને મનાવે ઉચ્ચ ક્ષિતિએ પોતી શમ્યુ નથી, પણ ઉચ્ચારતને નિયમે તેનો પ્રમાણ પણ એ- મગધે જગનો નીપાવશે કે જેને ધનાગિન ધવાનો બોલે અને કુર્ગ આપ જેના વિદ્વાનો અને આપના વિદ્વાન પિતાશા જેના મહીપાઓની ઉપર છે આપની ભરિંચતી નરખાઈ ગોડળની પ્રજાને અને દિન્દી પ્રજાને લાભાદાયક નિર્દે અને યજ્ઞગિની યાજ એમ ધરૂં આપના ચિત્રપ્રયાસના કૃણાએ જે નિર્જય યજ્ઞોપની પ્રગ્ન અમ્ય મેગ થો કે તથા દેગનુ અને તેની મળોનું યજ્ઞ દીપાગ્ન કે તે માટે અભિમાન સાથે ધ યારદ આપીએ છીએ આપના તરુ મખવામા આવતી આયુર્વેદની, દેલી વૈદોતની અને દેગ પ્રેમીઓની આશા પરમેશ્વર સફળ કરે અને આપે વર્ષોના શ્રમને અંત મેગવેતી વિદ્વાનુ સાથે થાઓ દિની પ્રગ્ન આપ કુમારથી પામેથી કે સાર્વજનિક લાભની આશા રાખે છે તે એકાદ મંદ્રેષ્ટ જેથી વૈદાની તુનનાતમક પુરુષ લખી કાટનાથી પૂર્ણ થતી નથી એ સામાન્ય અદરથ કે જે પોતે આલ્લવિદ્ય ચનાસવા કિચ મેગવે છે અથવા ડાગરી કીંગ મેગવેતો વિદ્વાન આર્થિક ઉપાધીથી દલાઈ ગયેનો હાય છે એમ્મે તેમથી મુક્ત થાને જે અવસામા પ્રાગ્ભથી જોડે કે તેમથી આપી હાલી છતી થ નો નથી એમ્મે તેઓ વિનાયતી દના વેચનારી કપતીઓના એજટર અને છે પણ દેગને તેના વેપારી ઇન્ટરેસની થોડી જગ્ગ છે અને તેના હામરેથી અને લાભ પણ થોડો કે જેથી રીને વર્જીન પી કીથી મેગવનારથી દેનને લાભ નરતા દાની વડુ કે પણ તેના રખોગે પણ પોતની જુદિથી દેગને અપુર્ણ નાભ પડોઆડી નક કે તેના લોકમાનવ તિત, પડેન, માગરીઆ, અને મદા મા ગારી જે પ્રયક્ષ નાખના છે તેનીજ રીતે કુર્ગ કે રક્ષયનનાઓ પ્રદુત્યદ્રોષ, ગમિતનાવ ન, નીન નકાર, મે સર્વાધનરી જેવાજ દેશને લાભ પડોઆડી શકે તેના વિદ્વાનો ધણે ભાગે નિર્ધન હોય કે પણ આપની વિના, રચારા, સર્જની વિરોધ શાસ્ત્રોમા નિષ્ફળ થોડા આપ પોતાની મેગ રજને અમર્ષણ કરે તો આપને લાભો રૂપિયાની મુડી મેગવનાતી સચર કે અને તેથી નાખે રૂપીઆની દેશી અને વિગ્ગી દવાઓ જનાવનારા મગ્ગાનાને પાતની જુદિથી હુબા મરી શકે તેમ દેશને મોગે જાભ પોચાડવા સાથે પોતે પણ ના ઝપીયા મેગરી શકે તે સાથે મંદ્રેષ્ટ વૈવમ્ના દરેક શાસ્ત્રેને દેશી લપામા પ્રનન્દિન મ્મી આપ રેન કાદ મોગે હામાર કરી શકે અને આયુર્વેદને પોતાનુ નગાત્ર માતી તે માટે પોતાનો થેડ અમ્ય પણ અર્થાસ મેગા માને તો પ્રેક દિન્દીના અત કરણમા પ્રાનિનું સ્થાન મેગમે

દિન્દી પ્રગ્ન આપ પાસેથી અર્ધિની નોગી મોગી આપી ગમે કે તેમા માફક મેગવનુ એ હાથના જમાનામા લખીઆધ્ય છે, તેની અનન્ગતવાળો માખમ

નવા અન્થનો આરંભ અને હવે પછીનું ધોરણ.

સ્વદેશ પ્રેમી હોય તો ધારે તે કરી શકે. અમે આજા રાખીએ છીએ કે કુમારશ્રી સ્વદેશ પ્રેમી અને સ્વશાસ્ત્ર પ્રેમી યજ્ઞ ધર્મને તેઓને જે શાસ્ત્રમાં નિપુણ બનાવ્યા છે તે દ્વારા દેશને અને શાસ્ત્રને જનતો લાભ આપશે અને તે કામમાં તેઓના વિદ્વાન્ પિતાશ્રીની જોડતી મદદ મેળવશે.

આ વખતે અમે ગોંડળના નામદાર કોકેર સાહેબશ્રીને ધન્યવાદ આપીએ છીએ કે આપે વિદ્યાની પાંસે પુત્રવાત્સલ્યને યોગ્ય શક્તિ જ્યાં સંતતોને વિદ્યાર્જન માટે દરિયાપાર હળવે ગાવને અંતરે મોકલવાનું સાદસ કરેલ છે; તેના કળ તરિકે મર્તિમાન નામદાર કુમારશ્રીને વિવાધર થયેલા આપ બુઝો છે. વગ્રાથ જેવા વિષમ વાતાવરણમાં પણ કુમારશ્રીએ પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરેલ છે તે આપની વિદ્યા દેખી પ્રત્યેની ભક્તિનુંજ ફળ છે. આવીજ રીતે થોડા સમયમાં કુમારશ્રી નટવરસિંહજી, કુમારશ્રી કાચસિંહજી અને કુમારશ્રી તારાબા સાહેબ એ આપનાં પ્રિય શીશુઓ; પણ આપે નિર્મલું લઠવ સફળતા-પૂર્વક વેધી પોતાના માતા પિતાના જોગાને શોભાવશે અને પોતાના દર્શનથી પ્રભને આનંદિત કરશે કે જેઓ ૧૫-૨૦ વર્ષ થયાં સરસ્વતીની સુશ્રુષા માટે દરિયાપાર તપ કરી રહ્યાં છે. અમને ખાતરી છે ગોંડળના રાજકુમારો અને રાજકુંવરીઓ હિન્દી પ્રભને અને હિન્દના રાજાઓને અનુકરણ કરવા લાયક દર્શનરૂપ થશે, તેમ તેઓ પોતાના જ્ઞાનનો લાભ પણ હિન્દી પ્રભને આપશે તથા નામદાર કોકેર સાહેબશ્રી પણ તેઓને આર્થિક અનુકૂળતા કરી આપશે કે જેથી પોતાનું અને પોતાના રાજપત્ન અમર નામ રહી જાય.

છવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

વિશેષ વિજ્ઞાપન.

નવા અન્થનો આરંભ અને હવે પછીનું ધોરણ.

આ અંકથી નવા અન્થનો આરંભ કરતાં આદ્યકથાઓ અને મિત્રોને જણાવવાનું, કે આ વખતે રોગોપચારનો એટલે રસાયનિક ઔષધોનો સારો અન્થ અકટ કરવાનો વિચાર હતો પણ માર્ચ મહિનાના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અપ્રસિદ્ધ અન્થોનાં નામોમાં શ્રીપાર્વતી પુત્ર શ્રીનિત્યનાથ સિદ્ધનો રચેલો રસાયનખંડાંતર્ગત વાદિખંડ-મહાદિખંડનું નામ જણાવવામાં આવ્યું હતું તે નામ વાંચનાં સંખ્યાબંધ આદ્યક અને રસાયન ધાતુવાદ દેહસોદસિદ્ધિના પ્રેમી વૈદ્યો અને ઘણા મિત્રોએ એ અન્થનો આરંભ કરવા આગ્રહ સાથે જાત્રામણ અને વિનંતિઓ કરી, તેથી આ અન્થ મોટે જતાં અને સામાન્ય જનસમાજને કે

પારદાન અને આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળા, ગોંડળ.

માત્ર ઉપચાર કરવાના ઉદ્દેશમાળા વેદ લાક્ષણ્યોને કદાચ પ્રીતિજનક ન જણાય એવો છતાં તે વિદ્યાના જ્ઞાતાઓ અને પ્રેમીજનોને ઉપયોગી અને દુર્લભ હોવાથી તેમ આત્મી શોધમાં હાજરો મનુષ્યો લાગેલા હોવાથી આ ગ્રન્થજ દાલમાં ચાલુ કરવાનું યોગ્ય જણાયું છે એ કે દેહસાદ વદ્ અને બુદ્ધિમાન વિદ્વાનોએ આ ગ્રન્થ નહિ પ્રસિદ્ધ કરવાની ભવામણ કરી હતી અને તે પણ કેટલેક અંગે માનવા જેવી હતી.

શ્રી નિલનાથસિદ્ધનો રચેલો રસરતનાકર પાંચ ખંડાત્મક છે ૧ રસખંડ, ૨ રસેંદ્ર-ખંડ, ૩ વાદિખંડ, ૪ રસાયનખંડ, અને ૫ મંત્રખંડ. રસખંડ વૈદ્યોને મેગોપચાર માટે ઉપયોગી છે. રસેંદ્રખંડ દરદીઓને ઉપયોગી છે. દેહ લોક સિદ્ધિના જ્ઞાતાઓ વાદિખંડ-નકદિખંડ ઉપયોગી છે. ગ્રંથોને કે નિર્વાણુષ્ણ ઇચ્છનારા માટે રસાયનખંડ છે અને નંત્ર ગાત્રપત્ર પ્રીતિવાળાને ઉપયોગનો મંત્રખંડ છે. તેમાં રસખંડ, રસેંદ્રખંડ, અને રસાયનખંડ છપાઈ ગયા છે વાદિખંડ અને મંત્રખંડ હજી સુધી છપાયા નથી. તેની હસ્તવિખિત પ્રત પણ દુર્લભ છે અને આખા હિન્દમાં દસ વિશ લાગેલી પ્રત લાગેજ હશે. આ વાદિખંડની હસ્તવિખિત એક પ્રત અમારા પરમ મિત્ર અને રસશાસ્ત્રના મહાન શોધક ગ. ગ. નારાયણરાવ પ્રભાકર વિનોદ, વિનોદ બાગ વડોદરા એમની પાસેથી મળી હતી અને વાદિખંડની અને મંત્રખંડની એકેક પ્રત મહાત્મા શિવાનંદ સિદ્ધ દિમાયથ નિવાસી પાસેથી મળી હતી તેઓ જનનેતા ઘણો આબાર માનું છું અને આ ગ્રન્થનો લાભ લેના-ગણોએ પણ તેઓને ઉપકાર માનવો. મંત્રખંડ પણ એટલો જયો આકર્ષક અને સિદ્ધ ફળદાયી છે કે તે જાણે મંત્રશાસ્ત્રનો અપૂર્વ લાભ મેળવી શકશે હાલમા તો વાદિખંડ-નકદિખંડ છપાવવાનું શરૂ કરીએ છીએ.

આ ગ્રન્થમાળા મૂળ સંસ્કૃત ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રગટ થાય છે પણ આ માંમિકન ગ્રાહક મરાઠી હોઈ અને બીજી ભાષાવાળા ગ્રાહકો મૂળ ગ્રન્થની મામણી વધુ કરે છે તેથી હવે પછી મૂળ ગ્રન્થ છપાઈ ગયા પછી તેનું ભાષાંતર શરૂ થશે અથવા કીક જણાશે તો એક ફાર્મ મૂળ ગ્રન્થનું અને એક ફાર્મ તેના ભાષાંતરનું એવી રીતે પ્રગટ થશે એટલે મૂળ ગ્રન્થ અને ભાષાંતર ગ્રન્થ બુદ્ધિ જુદાં અર્થવા જનને ગ્રન્થ સાથે ગ્રાહકો અંધારી શકશે. જેવી ગુજરાતી નહીં સમજનારા ગ્રાહકો મૂળ ગ્રન્થ થોડી કોમતે મેળવી શકશે અને ગુજરાતી ભાષાંતર ખરીદનારાઓને પણ સમજડ થશે તેવી રીતે દરેક ગ્રન્થ માટે ધોરણ રખાશે.

જીવરામ કાળીદાસ વેદ.

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળા

દ્વિતીય ૨ ગ્રન્થ:

શ્રી પાર્વતીપુત્ર શ્રી નિલનાથસિદ્ધ વિરચિતા

રસરત્નાકરસંતર્ગતસ્તર્જાન્ય:

વાદિખંડઃ, રૂઢિધિખંડઃ

સંગ્રાહક: પ્રસાદચંદ્ર

રસવૈદ્ય જીવિરામ કાલીદાસ

અધ્યક્ષ રસશાળા, ઔષધાશ્રમ, ગોંડલ-કાઠીઆવાડ.

Parada & Ayurveda Granthamālā;

No. 2

Vadikhanda or Riddhikhanda

Third Part of

Rasaratnakara

By

Shri Pārvatīputra Shri Nityanātha Siddha.

Edited By

Rasavaidya Jivaram Kalidas

Managing proprietor Rasashālā, Aushadhashrama.

Post Gondal, Kāthiāwar, India.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૬ કાલ્પગુણમાસ

April 1920, A. D.

મૂલ્ય ૧-૮-૦

Price 1-8-0

चादिखण्डः-ऋद्धिखण्डः

॥ श्री पार्वतीपुत्र नित्यनाथ विगचिन ॥

॥ २ प्रथमोपदेशः ॥

॥ मगलचरणम् ॥

मृष्ट येन विदा विदात्तजगत्तज्जलभूगुणा
मन्सविच्छिन्नकिमेरवत्लाभीरुणपचाननाः ।
इंदोहदमुत्तरिधातृविबुधाश्चन्द्रार्कितारुगणा.
माय पातु चराचर जगदिद निनांमनामाभिधः ॥
मृत सूनवरा वर च कनक गजा .....
नाभूमाविति तत्प्रणादपहर शंखारसेवायुतः ।
सख्यामर्तुदेकादिलक्ष्मणुन युक्त्या महल शतम्
दत्ते खेगनिमलय शिवपद तन्मै परम्मे नमः ॥

नन्वा श्री भैरवी देवी पार्वती सिद्धमनतिम् । रसरत्नाकर वडये देहलोहशिवकरम् ॥

रसतामानि तन्निदक्तिः एतद्ग्रन्थनिमाणम्

शिवबीज सतराजा पारदथ रसेन्द्रम् । एतानि रमनामानि तथान्यानि शिवामये ॥
दत्ते शिवपद मिद्धि माधकाना मंहात्तमाम् । शिवबीज तदाख्यात मर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
मनपराशिवासुनस्तंन मून सर्वांगितः । मसारस्य पर पार दत्तेर्मा पारदस्ततः ॥
गर्माभवेति नेहानि देहान्यपि सुसेवनात् । रसेन्द्रस्तेन विख्यातोऽवत्त्वाक् रसः स्मृतः ॥
रसशास्त्रेषु सर्वेषु श्रुता सचित पुरा । रसा रसायन दिव्य सूचनायैव बुध्यते ॥
सिद्धिः शिवमुखात्प्राप्त तेषा सिध्यतु साधनात् । सप्रदायकमो युक्तिस्तै स्वशास्त्रेषु गोपितम् ॥
मयापि तन्मुखात्प्राप्त साधित बहुधा ततः । रसशास्त्राणि सर्वाणि समालोक्य यथाक्रमम्
माधकाना हितार्थाय प्रकटीक्रियतेधुना । न कमेण विना शोभ न शास्त्रेण विना क्रमः
शाम् क्रमयुत दृष्ट्वा यः करोति न मिथ्यभाक् ॥

आचार्यः

आचार्यो ज्ञानवान् दक्षो रसशास्त्रविशारदः । मन्त्रसिद्धो महाविरो निखल शिववत्सलः ॥
देवीभक्तः मदार्याः देवतायागतत्परः । गर्वाभ्यायविशेषज्ञ कुरालो मन्त्रमणि
एव लक्षणसुक्तो रसविद्यागुरु भवेत् ॥

शिष्यः

गुह्यमक्ता सदाचाराः मत्स्यतो दृष्टवताः । निरालस्या स्वधर्मज्ञा सन्मगापरिपालना ॥
दमभात्स्यैर्निर्मुक्ताः कुराचारिषु दीक्षिताः । अत्यन्तमाधकाः शाता मन्त्राराधनवत्परा ॥
इत्येव लक्षणैर्मुक्ताः शिष्यैः स्वविधये ॥

अनुचराः

सहायाः शोभनाः सर्वे यथा शिष्यास्ततोधिका । कुलीनाः स्वामिभक्तान् कर्तव्या रमकर्मणि ॥

कुपात्रशिष्याः, गुरुसेवया विद्यासिद्धिः

नास्तिका येदुराचाराभ्युक्ता गुरुतत्पराः । विद्यां गृहीतुमिच्छन्ति ये चौर्येण बलाच्छलात् ॥
न तेभ्यः सिध्यते किञ्चिन्मणिमन्त्रीपथादिकम् । कुर्वन्ति यदि मोहेन नाशयन्ति स्वकं धनम् ॥
इहामुत्र सुखं ते च नाप्नुवन्ति कदाचन । तस्माद्भक्तिबलादेव संतुष्यन्ति यथा गुरुः ॥
तथा शिष्येण संपाद्या रसविद्यात्मसिद्ध्यै । हस्तमस्तकयोगेन वरं लब्ध्वा मुसाधयेत् ॥

रसशाला, रसमंडपः

भार्तृकराहिते देशे धर्मराज्ये मनोरमे । उमामहेश्वरोपेते ससृद्धनगरे शुभे ॥
कर्तव्यं साधनं तत्र रसराजस्य धीमता । अत्यतोपवने रम्ये चतुर्द्वारापशोभितं ॥
तत्र शाला प्रकर्तव्या सुविस्तीर्णा मनोरमा । सम्यग्घातायनोपेता दिव्यचित्रैर्विचित्रिता ॥
तत्समीपे समे दीर्घे कर्तव्यं रसमण्डपम् । अतिगुप्तं सुविस्तीर्णं कपाटाङ्गलभूषितम् ॥
ध्वजच्छत्रवितानाढ्यं पुष्पमालाविलंबितम् । भेरिकाकलघटादिभृङ्गीनादविनादितम्
तन्मध्ये वेदिका रम्या कर्तव्या लक्ष्मणान्विता ॥

रसलिंगं, तत्पूजनफलं, ध्यानम्

निष्कत्रयं हेमपत्रं रसेद्रं नवनिष्ककम् । अम्लेन मर्दयेयामं तेन लिंगं तु कारयेत् ॥
दोलायत्रे सारनाले जंवीरस्थं दिनं पचेत् । तद्विषं पूजयेत्तत्र शोभनेक्षपारकैः ॥
लिंगकोटिसहस्रस्य यत्फलं सम्यगर्चनात् । तत्फलं कोटीगुणितं रसलिंगार्चनाद्भवेत् ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि गोहत्यायास्तथायुतम् । तत्क्षुरणाद्विलयं यांति रसलिंगस्य दर्शनात् ॥
स्पर्शनात्प्राप्यते मुक्तिरिति सत्यं शिवादितम् । वाङ्मायां श्रीं अंधोरणं मंत्रराजेन चार्चयेत् ॥
अष्टादशभुजं शुभ्रं पञ्चवक्त्रं विलोचनम् । प्रेताष्टं नीलरुद्रं रसलिंगं विचिन्तयेत् ॥
वाङ्माया श्रीं चारराजशक्तिवीजरासंकुशम् । दत्तमेन्द्रदद्यात् तेषां कामविद्यासांकुशम् ॥
अन्या पूजयेद्देवीं गंधपुष्पाक्षतान्दिभिः । नंदीमृगामहाकालकुलीगन्धर्वदिक्कृमात् ॥

वादिखण्डः कृद्विखण्डः

रसदीक्षा

रसदीक्षा दिवेनेता दातव्या साधनाय वै । यथाचेन विधानेन गुरुणा मुदितात्मने ॥
 समुद्धर्ते गुनक्षणे चन्द्रताराचलान्निवृत्त । वरुण तोयमर्पण हेमरत्नपरैर्बुधम् ॥
 स्वापवेदसलियाग्रे दिव्यवन्धेन वष्टितम् । गधपुष्पाधतेर्धूपैर्नैवेद्यैश्च प्रपूजयेत् ॥
 प्रजाते हवन कुर्वन्त योनिवृद्ध शुभेहनी । तिलज्यै पायसै पुष्पै धतुपुष्पादिकै वृन् ॥
 अघारेण रसावृद्ध्या हेमात् शिष्यमाबुध्यत् । कालिनीशक्तिगुणै रसतिद्विपरायणम् ॥
 यस्या सद्गुचिता केशा द्यामा वा पद्मलोचना । मुर्या तर्जनी चिता विस्तीर्णजघना शुभा ॥
 सरीर्णदक्षना पीनस्तनवारिण मन्त्रिता । उरगालिगनस्यशंका मला मृदुभाषिणी ॥
 अश्वत्थपत्रसद्व्यायोगिद्वयेन जोगिता । वृष्णश्च तुमती सा गारी कालिनी स्मृता ॥
 रसनधे प्रयोगे च उत्तमा रससाधने । तदभावे गुरुणा तु वाचित्क्यात्तराणां ॥
 तस्या डेय गिनसाह गधा गृह्यतुतम् । वपरी प्रभाते तु या भवेत्कालिनीमया ॥
 एव शक्तियुतो योना दीक्षवत्त गुरुतम । गुणातममिषिचेत मन्त्रित वरुणोदयै ॥
 अघोरामकुशा विना दधाच्छिष्याय सद्गुरु । यथाशक्त्याऽपि शिष्येण दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
 अवातया गुरोर्मा लक्ष लक्ष पुष्पापत् । दक्षादेन हुनेत्सुडे निवेणे हस्तमानके ॥
 कमल चतुरस्र च चतुर्द्वारे मुग्धाभिधम् । जातिपुष्प निमग्नात् पूर्णस्मिन्कन्यकाक्षिणम् ॥
 वृन्दाय प्रविशच्छाला शुभा तिता सप्तदिकाम् । पद्मकाणमण्डल तत्र मिदरेण द्विहस्तकम् ॥
 वेदिसाया लिखत्सम्पद् तद्वद्विधाष्टपदम् । कमल चतुरस्र च चतुर्द्वारेण शोभितम् ॥

संग्रहणीपदार्थाः

कर्मिणाया न्यसेत्तरवर्ण रोहन् स्वर्गरेमितम् । तन्मन्त्रे रगराज तु पलाशा शतमानवम् ॥
 मन्त्राणां पचनिसद्वा पूजयद्रगलिगवत् । वज्रपैरातवज्राभ्रमानपाण्डवम् ॥
 भनागवन्वक्तु चैत पत्रे अजयन्कमात्पद्मनालकासीसालिकाचुम्भूतम् ॥
 राजावतां गैरिद च स्याता उपरसा जनी पद्म्या अष्टदले चैत पूर्वादीशानम क्रमात् ॥
 रसक चिन्ता ताप्य अपरा तुल्यमन्त्रम् । दिगुल सत्यं चैव स्याता चैत महास्या ॥

पूर्वादीज्ञानपर्यंत मंधाद्यैः संप्रपूजयेत् । पूर्वद्वारे स्पर्शरौप्ये दक्षिणे चाग्रमीप्रकी ॥
 सर्वमेददपोरेण पूजयेदं कुशांनवितम् । पश्चिमे वगल्लंती च उत्तरे मुण्डतित्तके ॥
 बिडं कांजिकमंत्राणि क्षाराम्ललघणानि च । कोष्ठी मूपा बंङ्गनाली तुपांगारवनापलाः ॥
 भस्मिका दंशिमनकेका शिला खल्वान्युल्लङ्घ्यम् । स्पर्शक्रोशपङ्कणाः समस्ततुल्लानि च ॥
 मृत्काष्ठताम्रलोहोत्थपात्राणि विविधानि च । दिव्यौषधीनां वर्गाश्च रंजकशोधनानि च ॥
 एतानि द्वारचायेषु मूलमंत्रेण पूजयेत् । काटमार्या ह्रीं क्तः धै च ह्रंश्च पंचाक्षरे मनुः ॥
 अनेन मूलमंत्रेण भैरवं तथ पूजयेत् । सर्वेषां गन्धिद्रव्यानां नाम संकीर्तयित्वा ॥

रत्नसिद्धाः

व्यालाचार्यधर्मसेनैः सुबुद्धिर्नरवाहनः । नागार्जुने स्तनयोपो सुगर्भे यशोधनः ॥
 इन्द्रधुसः समान्द्रम्यधर्मदीप्तौ सुसेनकः । आणमो नागबुद्धिश्च सगडः कापालिका हरः ॥
 कामारिस्तांत्रिकः शंमुखिका लंपटशारदी । बाणसुरो मुनिश्रेष्ठो गोविंदः कपिलोचलिः ॥
 एते सर्वे तु भूपेन्द्रा रत्नसिद्धा मदधराः । विचरंति सर्वलोके नित्यारोग्यपरायणाः ॥
 सप्तविंशति संख्याका रत्नसिद्धिप्रदायकाः । यथाः प्रज्याः प्रयत्नेन ततः कुर्याद् रत्नार्चनम् ॥
 हर्षयन्द्बुद्धदेवार्दीस्तर्पयेदित्यदेवताः । कुमारीदेविनी योगीश्वरानन्यांध साधकान् ॥
 तर्पयेत्पूजयेद्भक्त्या यथाशक्त्याथ तोषयेत् । इत्येवं सर्वसभारयुक्तं कुर्यादसोत्सवम् ॥
 सर्वविघ्नप्रक्षालार्थं सर्वेन्द्रियतारुप्रदम् । अन्यथा ये विमृष्टात्मा मंत्रदीक्षाकमादिना ॥
 कृतमिच्छति सूतस्य साधनं मुष्टयजितम् । नाम्नी सिद्धिमवाप्नोति गन्तव्योदितशरैरपि ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शार्ङ्गोकां कारयेन्ध्यायाम् ॥

मम्यद्गसाधनमोज्ज्वला गुरुमुक्ता राजाज्यालंङ्कता

नानाकर्मपराङ्मुखा रणपराध्याटेर्जनैर्गर्जिताः ।

मात्रायवमुपाकर्ममुशलाः सर्वोपवीक्षाविदा-

स्तेषां निध्न्यति नान्यथा विधिवलच्छ्री पारदः पारदः ॥ २-७६ ॥

इति श्रीपार्वतीपुत्रश्रीनिलनाभमिद्विविचिते रत्नरत्नाकरांतर्गतो

वादिखण्ड-ऋद्धिरांजपरनामकः

चादिखण्ड-ऋद्धिरण्डः

मत्तया ग्रामविनाम्नादनुदिन पञ्चाविधे पालनात्

जान्मानदनिमज्जनात्परहितं कर्तव्यभावात्स्वितान् ॥

नित्यं सदगुरुसेवनादनुभवा सुखस्य गृहभावनात्

दृश्यते रससिद्धये निःशलाहस्यप्रदायात्स्फुटम् ॥ १ ॥

रसादिलोहपर्यंतं सोपाने मारणे हितं । भावनायां क्वचित्चैव नानावर्गो निगद्यते ॥

अग्रे नात्ते भवेन्मूलद्रव्यं सार्वगतो भवेत् । ममां माना च विज्ञेया रमराजस्य रमणि ॥

क्षारा

तिलागामागंरुदलीचित्रमर्दंरुमूलकम् । जिग्रुमोक्षस्वाभावान् सप्तमं पुटं दहेत् ॥

ममालस्य जलेर्दये कृत्वा प्राप्तिमथा जलम् । भावयेन्वाचयदग्ना गृह्णाण्डे चूर्तिकेपरि ॥

प्राप्य क्षारावगव तर्क्षभारमिदं स्मृतम् ॥

श्वेतवर्गः

चूतं टुर्पं क्षां शुक्तिं वराहं शुद्धमर्गम् ॥ रुपोत्पुटप्रप्राणां दितिकुरुद्वयोऽपि ॥

अम्लवर्गः

चांगेरीचणकाम् च मातुटगाम्लवेतनम् । विचानारमन्त्रीरम्लवर्गं इति स्मृतम् ॥

लवणानि

सामुद्रं मैथनं काचं विडलस्य च सुवर्चलम् । चूर्तिफलकमारुह्य पतनपत्रवचम् ॥

क्षारत्रय—स्वर्जिम् च यन्धार टरणं च तुनीयम् । क्षारत्रयमिदं स्यात् ॥

मूत्रवर्गः—अथातो महिषीगन्धी । नारासेयीगोष्णीया मूत्रवर्गोऽयमीरितः ॥

मिश्रपंचकम्—मध्याच्यटरणं गुजा गुडं स्यान्मिश्रपंचकम् ॥

पित्तवर्गः—नगधमिमिमीमन्मयपित्तानि पित्तवर्गे ॥

वसापंचकम्—मन्त्रयाहिनरमेयीणां क्षिमिना च वसा मातः ॥

रक्तवर्गः

मंजिष्टा कुंडुम लाक्षा दाडिमं रक्तचन्दनम् । गडिरं करवीरं च रक्तवर्गमिदं भवेत् ॥

पीतवर्गः

कुंडुमं किंशुकं निशा पतंगं मध्वेतिहा । पीतवर्गो ह्ययं न्यातो ह्ययं दिव्यौषधीगणः

दिव्यौषधीगणः

अजकर्णा शोखपुष्पी रदंती काकतुंडिका । हंमपादी व्याघ्रनग्री चंडाली क्षीरकंदकः ॥
 वंश्याकरोटकी रंभा गोविद्धा कोकिलाक्षकः । शकटलो हेमवती पातालगहडी शमी ॥
 कटुतुर्वी वज्रलता सूरण वनसूरणम् । मेघशृंगी चक्रमर्दो जलकुम्भी शतावरी ॥
 गुंजा कोशातकी नीली आशुर्गुणी विषर्णिका । कुकुटी कृष्णतुलसी पुखा श्वेतापराजिता ॥
 गहडी लांगली ब्राह्मी चांगेरी पद्मचारिणी । अजामारी काकमारी देवदालीन्द्रवाहणी ॥
 कालजेषा शिलिशित्ता सर्पाक्षी नागवल्लीका मत्स्याक्षी कृष्णवस्तूरी बला नागबला जया ॥
 मुण्डो महाबला पूगी विविध चित्रकं निशा । मूर्वा कांपाननं धान्या पेडारी सूर्यवतंकः ॥
 विण्णुकांता कारवर्डी चाकुची लिधुवारिका । शणपुष्पी खण्डकारी मंजिष्टा पीलुकं वचा ॥
 स्तुही रक्तस्तुही विल्वं कार्पासः कुकुणी तथा । पत्तशाकिलपिजवा मेघनादाकंसर्पपाः ॥
 बद्धादंडी महाराष्ट्री श्वेता रक्ता पुनर्नवा । उदुंबरः सोमलता कुंभीपुष्पाकंमूलीरुम ॥
 तिलपर्णी कृष्णजीरं अमरी श्विकालिका । करवीरामिषधनी वृद्धी भूमिपाटली ॥
 बदरी लक्ष्मी लाक्षा कणा वतुलपत्रिका । अपामार्गो भृक्षदेवो विषसुण्टीश्वरीलता ॥
 गोरंभावदरी जाती मुगली सहदेविका । एरंडः सेलवशृंगी पथ्या मण्डूकपर्णिका ॥
 सर्जको बालको दिगु लक्ष्मणा इन्दिमूलिका । क्षीरश्याम्य सर्वे ते तथा नानाविधं विषम् ॥
 दिव्यौषधीगणः त्यातो रसाजस्य साधने । व्यस्तं चायं समस्तं वा यथाशक्तं प्रयोजयेत् ॥

विषवर्गः

तीव्रगंधरसैर्गुणैर्विभिधैस्तु वनोद्भवैः । मर्दनात्स्वेदनात्पूनेन म्रियते वन्धमानुष्यात् ॥
 रक्तशृंगी कालकूट हारिद्र सक्तुकं तथा । मौस्तकं विषवर्गः स्यात् मूपाकरणमुच्यते ॥

मूपाविधिः

तुपं वसं ममं दग्धं तन्पादांशं तु मृत्तिका । कूर्मपाषाणपादं च वज्रवत्यादिवैदिनम् ॥
 मर्दयत्कारयेन्मूपां वज्राख्यां स्पर्शधने । घल्मीकमृत्तिका चैव पुराण लोहकिट्टकम् ॥
 श्वेतपाषाणकं चैव मर्दं चूर्णं ममं समम् । मर्दतुल्यं तुपदग्धं सर्वं तोये मिमर्दयत् ॥
 मूपासंपुटकं कुर्यात्तिलं लिप्याच्च तेनैव । सर्वकार्यकरा होश वज्रमूपा महाबला ॥
 गारा दग्धा तुपा दग्धा दग्धा वल्मिकमृत्तिका । गजाम्बानां मल दग्धं थावत्कृष्णनागम ॥
 पाषाणभेदीयंत्राणि कृष्णा मुच सम समम् । वज्रवत्यादिवैर्गुणैर्दिनंवा शोषयेद्दृढम् ॥
 तेन कोष्ठी घंक्रनाली वज्रमूपाश्च कारयेत् । कुंला गोस्तनाकारा वज्रमूपा प्रकीर्तिता ॥

यादिवर्ष - अदिवर्ष

मूर्च्छने मारणे वधे द्वहमेलापके हिता । सैव छिद्रान्विता पृष्ठगभीरा मारणोचिता ॥
प्रकटा धीचकाकारा बीजनिर्वाहणे हिता ॥

रसशोधनम् १ प्रकार

शुभ्र धान्याम्लस्य तु त्रय दिन पुनर्नैवदधे । मर्दित तप्तस्रवले तु वज्रमृषाघ्नित पचेत् ॥
भूषणस्य पुनैकेन समुष्णस्य विमर्दयेत् । पूर्वद्राघैस्तु समर्थ चारयेत्तत्पुन पुन ॥
सर्प पुन पुन पाच्य दक्षवार तु पूर्ववत् । पातयेत्पातनायने सम्यक् शुष्धो भवेदस ॥

रसशोधनम् २ प्रकार

अथवा पारद मर्ध तप्तस्रवले दिनारधि । कुमारीरजनीचूर्णे पात्य पाननयनेके ॥
पुनर्मर्ध पुन पाच्य सप्तवार त्रिशुधये । सशुक् स्रव सृतेन तप्तस्रवले विमर्दयेत् ॥
शोधने चारणे चैव जारणे च विशेषत । मूर्च्छने मारणे चैव वधने च प्रशस्यते ॥

तप्तस्रव

अनाशक्तु-मिश्र भर्ते त्रितय क्षिपेत् । तस्योपरि स्थित स्रव तप्तस्रवमिदमवेत् ॥
खट्वं लोहमय शस्त्र मर्दक चैव लोहजम् । तदभावे शिलाद्रुत यथायोग्य च मर्दकम् ॥

हिगुलारुष्टपारदः १ प्रकार

अथवा हिगुलात्सूत ग्राहयेत्सप्रिगद्यते । गोमूत्रेर्माहिषैर्मूत्रैस्तिक्तैस्त्वामुराम्लकै ॥
सप्ताह हिगुल पाच्य लोहपात्रे क्रमादिना । चाणयेद्द्रोहदडेन द्रव दत्वा पुन, पुन ॥
सद्वतत् समादाय शिखिक्लिप्त भावयेत् । दिनाते पातनायने पातयेत्तन्मुबन्दिना ॥
चतुर्यामात्समुष्णस्य पारद त नियोजयेत् । सप्तशुक्लनिर्मुक्त ख्यातोय शुद्धपारद ॥

हिगुलारुष्टपारदः २ प्रकार

दिनैक हिगुल स्रवले मर्धमम्लेन केनचित् । पातयेत्पातनायने दिनाते तत्समुद्धरेत् ॥
विना कर्माणकेनैव सुतोय सर्वकार्यकम् ॥

सर्वसिद्धमतमेतदीरित सूतशुद्धिकरमद्भुत परम् ।

अल्पवर्मविधि भूरिसिद्धिद देहलोहकरणे प्रशस्यते ॥

रसशोधन ३ प्रकार

रसस्य दश माघेन गन्धदत्वा विमर्दयेत् । जगत्त्रिन्ध्रद्वैर्याम पात्य पाननयने ॥
पुनर्मर्ध पुन पाच्य सप्तवार विशुद्धये ॥ २ ५२ ॥

इति श्री पार्वतीपुनश्चीनिलनापसिद्धविरचिते

रसतन्त्राररातर्गत यादिवर्षे अदिवर्षे अपरानामके

द्वितीयोपदेश ॥ २ ॥

આ માસિકના ગ્રાહકોને ખબર.

આ માસિક અક્ટોબર મહિનાથી શરૂ થયું છે એટલે તે સાલના ત્રણ અંક ગ્રગટ થયા પછી જાનેવારીથી નવું વર્ષ બેઠું તેનો આ ચોથો અંક છે. કુલ સાત અંક ગ્રાહકોને આજ સુધીમાં પહોંચ્યા એટલે ૧૯૧૯ના ત્રણ અંકના ૦-૮-૦ અને આ સાલનું બાર માસનું લવાજમ ૨-૦-૦ મળી અઢી રૂપિયા ગ્રાહકોને ખાતે રહે છે. ધણા એક ગ્રાહકોનું લવાજમ મળી ગયું છે પણ હજી ધણાનું મંગેલ નથી; તેઓએ હવે પછીનો અંક બહાર પડ્યા સુધીમાં મ. ઓ. થી મોકલી આપવું. તેટલા વખતમાં નહીં આવે તેઓને આવતો અંક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. જેઓ ગ્રાહક રહેવા ન ઇચ્છતા હોય તેઓએ અગાઉ ખબર આપવા અને માસિકના મંગેલા ૭ અંક પાછા મોકલવા.

ગ્રાહકોને એ બાબતનું રમરણ આપીએ છીએ કે ગમે તેવી મુશ્કેલી છતાં આ માસિક હવે કદી પણ બંધ પડશે નહીં. છાપખાનાની પરાધીનતા હોવાથી બહાર પડતાં વિલંબ લાગે છે તે ખામી જેમ બને તેમ દૂર કરવાની દરેક કોશિશ કરીએ છીએ. પણ હજી લગાઇની ઉપાધી ચાલુ હોવાથી નવા છાપખાનાની સગવડ નહીં કરી શકાય ત્યાં સુધી થોડો વિલંબ થાય એ બનવા જોગ છે ગ્રાહકપણુઓએ તે હાલ થોડા માસ દરમિયાન કરવું થોડાજ વખતમાં છાપખાનાની પરાધીનતા દૂર થશે.

ગ્રાહકોએ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ માસિક એ કાંઇ વર્તમાનપત્રોની ખબરો નથી કે સમય ચાલ્યા ગયા પછી નિરૂપયોગી થઇ જાય. વેદ્યક અને સાસ્ત્રીય વિષયોનું સાહિત્ય ૪ ફાત્તેનું પૂર્વ પાડવામાં કાંઇ પણ ખામી આવવા દેશું નહીં એ ખાતરી આપીએ છીએ.

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રંથમાળા ગોંડળા.

કરાચીમાં રાજ્યદારી બાબતેનું પ્રગટ થતું પહેલું ગુજરાતી પુસ્તક
ટુંક સમયમાં છપાઈ બહાર પડશે.

સત્યાગ્રહ અને દેશવટો

રોલેટ કાયદા વિરુદ્ધ કરાચીમાં સત્યાગ્રહની લડત કેમ લડાઈ સનાયગાઓની એ સમયની ધાંધલ, જહેનાતા લોક નાયકોએ પોતાનો ધર્મ કેટલે અંગે બળવો તથા કેટલે અંગે સુખ્યા, લેખકના દેશવટાનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ, સરકાર સાથેનો પત્ર વ્યવહાર, વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ કરેલા તેના લેખો, યગ છડિયા પત્રની મજબુત લડત, મહાત્મા ગાંધીજી સાથેના પ્રસંગો, લેખકના નવ માસના દેશવટામાં પૂર્ણ અભ્યાસને અંતે બધામલા રાજ્યદારી વિચારો વિગેરેનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવશે. અગાઉથી એ હક થનાગ માટે મૂલ્ય રૂ. ૧, પાછળથી રૂ. ૧૧ સવા. ફક્ત બહેરખખર આપનારાઓએ રૂ.૨૨ મળવું.

લેખક તથા પ્રકાશક,

મણીલાલ નદવણ વ્યાસ

રામસ્વામી ગાડીખાતા, સેન્ડ્સ રોડ—કરાચી.

વેપારીભાઈઓને ખાસ સગવડ.

અમે દરેક જાતનો માલ અત્રેથી લુગ્ગ કમીશન વધ મોડેલીએ છીએ.

પત્રવ્યવહાર રહ કરો —

વ્યાસ બ્રધર્સ એન્ડ કંપની

૦/૦૨૬ મરચન્ટ અને કમીશન એજન્ટ

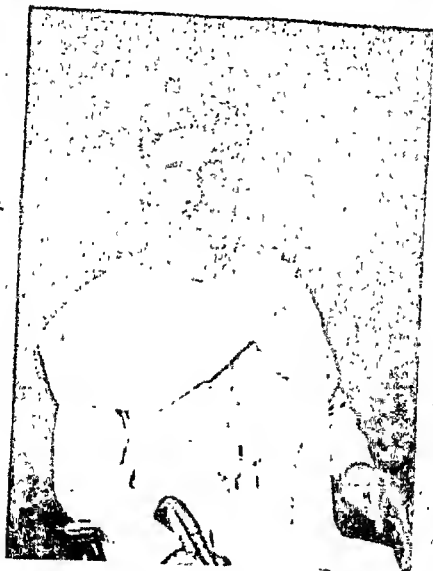
સેન્ડ્સ રોડ—કરાચી.

Sand's Road Karachi.

પારદ-Parada

અને આયુર્વેદ પ્રત્યક્ષમાત્રા, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષામાં.

ભારતના ઉદ્ધારકે લોકમાન્ય
તિલક મહારાજ.

જા. ૨૩ મી જુલાઈ
૧૯૫૬ ઇ. સ.

જા. ૩૧ જુલાઈ/ગાંધી ૧૨-૪૦
૧૯૨૦ મી. સ.

Published under the patronage of—
H. H. the Maharaja Thakore Sahib Sir Bhagvat Simbjee Bahadur;
G.C.I.E; M.D, L.L.B; D.C.I; F.R.C.P; F.R.S.E; F.B.U. &C.

પારદ

અને

આયુર્વેદ ગ્રન્થમાલા

ગુજરાતિ અને સંસ્કૃત માસિક.

Parada & Ayurveda Granthmala monthly magazine
(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit.)

વર્ષ ૨. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૬૬, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ માસ. અંક ૫-૬.

Vo. 2. May June 1920. No 5-6.

Edited & Published by,
Rasavaidya Jivarām Kālidās
Managing proprietor—Rasashālā Aushadāśhrama
Gondal—Kathiawār, India.

પ્રકાશક અને અધિપતિ રસવૈદ્ય જીવરામ કાળીદાસ.
મુદ્રેક—રસશાળા, ઔષધશાસ્ત્રમ; ગોંડલ—કાઠીઆવાડ.

વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે દિવસમાં ૨-૦-૦; પરદેશમાં ૩-૮-૦.

માસિક સંખ્યા પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવેા.
મેનેજર—રસશાળા, ઔષધશાસ્ત્રમ; ગોંડલ—કાઠીઆવાડ.

આ માસિકના નિયમો.

- ૧ આ માસિક હરિજી મહિનાની આખર તારીખે ગદાર પડે છે.
- ૨ વૈદ્યશાસ્ત્રના વિષયોની સાથે સર્સાર, વ્યવહાર, શિક્ષણ, ઉદ્યોગ, કળા કાશલ્ય, તથા ધર્મના લેખો પણ પ્રકટ થશે.
- ૩ ગ્રાહકે યદા ઇચ્છનારે માસિક વાંચી પ્રસંદ પડે તો નામ નોધાવવું. લનાજમ મ. એ. થી મોકલવું. વી. પી કરવામાં આવતું નથી.
- ૪ આ માસિકના ગ્રાહકોને રસતાળા ઓપધાત્રમ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો સરળતાથી મળે છે

પર્ષ ૨, અંક ૫-૬, ૧૯૨૦ મે અને જુનના વિષયો.

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

૧૬ હિંદિયા આયુર્વેદિક કોનફરન્સની ૧૧ મી બેઠક (રીપોર્ટ)	૭૭
કવિરાજ શ્રી ગણનાથસેનજીનાં લાવણ્ય.....	૧૭
આપણી આયુષ્ય મર્યાદા-શ્રી. દા. સાતવજેર આંન અકટોગર ૧૯૧૬ ઉપ.કાળ	૧૦૭
રાજ્યક્રમા અને ક્ષય-અવિપતિ.....	૧૧૪
પોચ અને અભિપ્રાય.....	૧૩૦
હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની પોચ.....	૧૩૨
લોકમાન્ય તિલક મહારાજનો શોક.....	૧૩૩ થી ૧૪૫

॥ ॐ ॥

પારદ

અને

આયુર્વેદ ગ્રન્થમાલા

ગુજરાતી અને સંસ્કૃત માસિક.

Parada & Ayurveda Granth mālā - Monthly.

(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit).

વૈ ૨.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૬ વૈશાક. ૬. સ. ૧૯૨૦ મે.

અંક ૫.

યસ્યાન્નંનવેન મંગલકલાસંભવિતેન સ્ફુર—

ધ્યામ્ના સિદ્ધરસામૃતેન કરુણાધીક્ષાસુધાસિન્ધુનાં ॥

મક્તાનાં પ્રભવપ્રસંહતિજ્જારાગાદિરોગાઃ ક્ષણા—

ચ્છાન્તિ યાંતિ જગત્પ્રધાનભિષજે તસ્મૈ પરસ્મૈ નમઃ ॥ ૧ ॥

ઓલ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક ઓન્ફરન્સની ૧૧ મી બેઠક ઇન્દોર.

(નિમ્નલિખારતબર્ધીય એકાદશમ વૈવસમ્મેલન ઇન્દોર)

(સંપૂર્ણ રીપોર્ટ)

તા. ૩૧-૩-૧૯૨૦ સવારના ૮ા વાગે

આજ ધણી દિવસેથી જેની ચર્ચા થાતી હતી તે ૧૧ માં વૈવસમ્મેલનનો શુભ
૧૫ પ્રાત્ર થઇ ગયો. આજે સવારે સાડા આઠ વાગ્યાની ટેનમાં સમ્મેલનના પ્રમુખ મહોદય
પ્રાર્થના કરીરાજ ગંધુનાથનેન ઓમ, ઓઃ, એલ એમ. એન્ડ એસઃ, પદાર્થો. તેઓનો

આરોગ્યરક્ષાને માટે કોઇએ ઇન્દ્ર પાસે ચિકિત્સાવિજ્ઞાન શીખી લાવવું જોઇએ. તેથી ભરદ્વાજે ઇન્દ્ર પાસેથી ચિકિત્સાવિજ્ઞાન શીખી લાવી ઋષિઓને તે શિખવ્યું. તે ઋષિઓમાંના આત્રેય ઋષિએ પોતાના ધણા શિષ્યોને ચિકિત્સાવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપ્યું અને તે પ્રકારે ક્રમે કરીને ભારતમાં ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો પ્રચાર થયો.

અંધુઓ, આજે પણ દેવોની ઉપમા આપી સદાય તેવા અમોરોને માટે વેંઘ ઠાકરોની કમી નથી, પરંતુ ગામોમાં, ગ્રામીણોમાં રહેવાવાળા ગરીબ લોકોની ચિકિત્સા માટે વેંઘ નથી. ઉપયુક્ત સ્થિતિને અંગે આ વેંઘસમ્બંધને યોગ્ય વેંઘ નૈવાર કરવાની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવો જોઇએ. વેંઘ કેવો હોવો જોઇએ ? સુથુને વેંઘનું લક્ષણ લખ્યું છે. સુથુત કહે છે કે "વેંઘ કુલીન, સ્વચ્છ, સુંદર શુદ્ધ આચારવાળો, બળવાન, ઉદાર, ચતુર, ધર્મશીલ અને શુદ્ધિમાન હોવો જોઇએ. તેને શાસ્ત્ર અને ક્રિયાનું વ્યાવહારિક પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઇએ. જેઓ ક્રિયાનું શિક્ષણ મેળવ્યા વગર ધુણ્ણતાથી ચિકિત્સા કરતા હોય. તેઓને સરકાર તરફથી શિક્ષા મળવી જોઇએ " અથવા એમ પણ કહે છે કે, એક પાંખવાળું પંક્તી જેમ ઉડી શકે નહિ, તેમ વિદ્યા તથા ક્રિયા ન બળજન્યર વેંઘ ઉપયોગી નથી.

ભાંઈઓ, સુથુતના ઉપદેશ પર ધ્યાન દેનાર શાસ્ત્રવિશારદ અને ક્રિયાકુસળ વેંઘો નૈવાર કરો. સમ્બંધને આયુર્વેદની પરીક્ષા તો ચાલુ કરી દીધી છે, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને તેથી અનુભવ અને ક્રિયાત્મક જ્ઞાન મળતાં નથી. આવી સ્થિતિને અંગે પરીક્ષાઓથી વારતવિક્ષે વિશેષ લાભ નથી. નિપુણ વેંઘ નૈવાર કરવા માટે આયુર્વેદિક કોલેજોની આવશ્યકતા જણાતી બધા છે. તે કોલેજો એવી હોવી જોઇએ કે જેમાં વૈદ્યાનિક સિદ્ધાંતાનુસાર શિક્ષણ આપાતું હોય અને જેની સાથે ઈશ્વરભક્તો સંબંધ હોય. દેહલીમાં પણ લાખની પુણ્યથી આયુર્વેદિક-સુનાની કોલેજ ચલાવવામાં આવી છે. પ્રયાગમાં પણ એક આયુર્વેદિક વિદ્યાલય ખોલવાનો વિચાર ચાલે છે. દિન્દુ-વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ આયુર્વેદને સ્થાન મળવાનું છે. આપ સર્વ ભાંઈઓએ પ્રયત્ન કરી વિદ્યાલયોના પાઠ્યક્રમો એવા રખાવવા જોઇએ કે જેથી શાસ્ત્રીય અને ક્રિયાત્મક બંને પ્રકારનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મળી શકે. એટલુંજ નહિ પણ યોગ્ય ચિકિત્સક તૈયાર કરવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે આયુર્વેદ વિદ્યાલય ખોલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, અને સરકારને પ્રાર્થના કરી આવા વિદ્યાલયોનો સરકારી ચિકિત્સા વિભાગ સાથે સંબંધ રખાવવો જોઇએ. આયુર્વેદિક કોલેજોમાંથી નિકળેલા વિદ્યાર્થીઓને ચિકિત્સા કરવાને માટે સરકાર તરફથી (લાયસેન્સ) પરવાનગી આપાવવી જોઇએ, કે જેથી સારા લક્ષીઓ દ્વારા ભારતની રક્ષા થાય. ચોવધિઓ, આપ આયુર્વેદીય લઘુ શોધ પરંતુ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન, પાચાલ શાસ્ત્રમાંથી લીધા સિવાય માટે તેવું નથી. જો કે સુથુત સદિ-તામાં શારીર શાસ્ત્રનું સાદું વર્ણન છે. તો પણ તેમાં ઘણી બાબતો નથી, અને જે છે તેમાંની કેટલીક પ્રમાણુ યોગ્ય નથી.

એકાદશી નિ. ભા. વૈદ્ય સમ્મેલનના સભાપતિનું બાધાનું.

સેતુબંધથી હિમાલય નુથી ખારતવર્ષના ચક્રવર્તી. માગઃ સાધિ - અર્ધી પૃથ્વીના અધિનાય પોતાના પ્રવળ પ્રતાપથી, જેણે ત્રાસુ ડમ્વાળા દુર્ગાંત જર્મન વગેરે અને રાજ્યોનાં પરાક્રમેને જીતી લીધાં છે જમીન ક્ષપતી, પાણીતી અને આકાશતી, સહાધમાં જેણે અપ્રતિહત પગદમ બળવું છે એના, વળી, મૈત્રી, કરુણા, પ્રસન્નતા અને હાસ્યશીલતા જેવાયેલા, અનેક રાજ્યોથી વન્દિત પ્રખરતસક અને મહા ઉદાર હૃદયવાળા શ્રીમાન સમ્રાટ પાંચમાં જ્યોર્જ જેના વિજયથી વિજયી, જેના ગૌરવથી ગૌરવવાળા અને જેના જ્ઞાંતિ સુખથી શાંતિ સુખવાળા અમે આનંદ કરીએ છીએ તે ગાળો વિજય થાઓ વિજય થાઓ વળી હાથ જોડીને ભગવાન ત્રિલોકના નાથને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે રાજાતી, રાજ્યનું ધર્મપૂર્વક શામન કરવાની એવી રાબાતિક સુદ્ધિને વધારે ને વધારે ઉજ્જવળ કરે અને બધા રાજ્યપુરોને ભારતીય પ્રજાના કલ્યાણ માટે એ માર્ગે (ધર્મશાસ્ત્રને માર્ગે) ચાલવાને પ્રેરે.

વળી થોડા વખતમાં ધૂવાના મજરીય સંધાર પ્રમાણે જેના હાથમા અમુક રાજકીય ખાતાઓનું સુધાન આવશે તે ને આપણા ભાવિ મજપુરો પામે આપણે માગણી કરીએ છીએ કે આખી ભારતીય પ્રજાનું રક્ષણ કરવાની જેન મા શક્તિ છે તે ભારતગૌરવરૂપ આણ્વેદને તમે ભારતવાસી તો ન ભૂલી જશો.

અહો આજે સમગ્ર ભારતવર્ષના વૈદ્યોના પ્રાણને સાથે જોડનારા આ વૈદ્ય સમ્મેલનનો નવો યુગ ખેડો જણાય છે. કારણકે બધા ભારતીય મનુષ્યોના મૂલ્યરૂપ, આર્થિકધર્મના રક્ષણ માટે જેણે કમર કરી છે એવા, પ્રાચીન જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ઉદ્ધાર માટે જેઓ એકતાન તાથી પ્રયત્ન કરે છે એવા, મહારાષ્ટ્ર મજનના ગૌરવના મૂલરૂપ પૂજ્ય શ્રી ૧૦૮ મહારાજાધિરાજ રાજગજેશ્વર શ્રી તુકાજીરાય હોંકર મહારાજાતી રાજધાની હોંકર નગરીમાં આજત્રેલી આ મહાસભા કાંઈક નવીન સોના ધારણ કરે છે. આટલા વખત સુધી અમારા મંદ બાગ્યથી, અથવા ભારતીય અતંત્ર રાજ્યોની દુષ્ટા ન હોવાથી, આ વૈદ્ય સમ્મેલન દેશી મજના રાજ્યમાં આજ નિવમ સુધી નહોતુ થયુ, તે પાત રાજ પેરે આણ્વેદના ઉપાસકોના હૃદયમાં ખુચતી હતી તે શય સમતમાં કાઢી નાખનાર તથા વૈદ્યના હૃદયને કરુણરૂપી અમૂતથી તૃપ્ત કરનાર વૈદ્યોના ઉત્તમ વૈદ્ય જેવા આ નરેન્દ્ર ધનવતરિ (હોંકર મહારાજા) ગય પામે છે. જરૂર આ શુભ કાર્યથી હોંકર મહારાજાનું નામ ચિરમ્મણીય રહેશે. પહેલાં શ્રીમાન દેવચીન નરપતિએ સભાપતિપણ સ્વીકારીને આ સમ્મેલનને બહુ માન આપ્યું હતું. પણ હવે શ્રીમાન હોંકરના નરાધીશ પોતાના પડખામાં લીધેલુ આ વૈદ્યસમ્મેલન ધણા વખત સુધી એમની કીર્તિ આરો આપણે આજ રાખીએ છીએ કે પોતાના મજનથી વિચાર મર્યાદામાં વૈદ્ય ચિકિત્સાનો સારી રીતે પ્રચાર કરીને તથા શહેરે શહેરમાં અસુવૈદીય આગેમવાળાઓ સ્થાપિત

તીરોગી થયેલા પ્રાજ્ઞનોના આશીર્વાદથી વધારે માન મેળવતા આ રાજા શંતાયુ થાઓ વળી, આજ પ્રશસ્ય માર્ગે ચાલતા પ્રખ્યાત ભારતીય રાજાઓ નિમળ કીર્તિ અને પુણ્ય રાશિને મેળવશે એમ આપણે વિશ્વાસ રાખીએ છીએ.

હવે તમે પોતાના કામના મોટા નુકસાનને ન ચણીને, તથા મુસાફરીનાં અનેક જાતનાં દુઃખોને સહીને માત્ર આયુર્વેદ ઉપરના પ્રેમથી પોતાના ખર્ચે જીલ્લા ભુદા દેશથી અહીં સુધી આયા છે ને અજ્ઞાનીઓના અને વિરોધીઓના તિરસ્કારથી સમુદ્રમાં કુળી ગયેલ નૈલકરૂપ અમતના કુંભને ઉદ્ધારવાની ઇચ્છાથીજ છે. એ માટે અનેક મહાઓ જીતીને જેણે પુરુષણ વશ મેળવે છે એવા, પરોપકારના મતવાળા, તથા અતિશય ઉદાર ચરિત્રવાળા તમેને પણ માન આપીએ છીએ આપણા પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે એમ ક્ષણ્યાર પશુ શંકા ન કરવી. દાલમાંજ જેની તાજી ઉઘોલી કળીથી દિસાઓ સુગંધિત થઈ રહી છે એવા આપણા મનોરથોને થોડા વખતમાં ફળ આવવાના છે એ જાણનાનો પ્રિય સંદેશો હું આપને છેવટના ભાગમાં મંભળાવીશ.

ગયા વર્ષમાં વૈદિક વિદ્યાકૃપી સમુદ્રના રત્નમૂલ કેટલાક મહાત્માઓ પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કર્યા વગરજ પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતાં લોકમાં સંચરી ગયા છે, એ ઘણા ખેડની વાન છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને આખા ભારતવર્ષમાં જેની ખ્યાતિ છે, એવા પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય બેય ચિકિત્સામાં પંડિત, પુસવન, વિદોષ વિચાર વગેરે અનેક મન્યો ભખનાર કવિરાજ સુરેન્દ્રનાથ ગોસ્વામી તથા સમગ્ર આયુર્વેદ રૂપ સમુદ્રના મન્યાચાર્ય તથા વૈનાયકિ રૂપ પ્રસિદ્ધ મન્યના બનાવનાર રાજાને લાયક બિપજર કવિરાજ વિરજયચણ કવિ બ્રહ્મ તેો ખાસ યાદ આવે છે આ બેય વૈદો કલકત્તા મહાનગરમાં રહેતા હતા, મારા પરમ મિત્ર હતા, તથા તથા આયુર્વેદીય તત્ત્વોને બહાર પાડવામાં કુશળ હતા અને પૈમો મેળવવામાં ઉદારસીન ચિત્ત રહીને શાસ્ત્રની ઉપાસનાનેજ જીવનનું મુખ્ય પ્રયોજન માનતા હતા. આવા શાસ્ત્રોપાસન પરામણ્ય વૈદો પચાસ વર્ષની ઉંમરમાંજ સ્વર્ગે સીધાવ્યા એમાં વૈદોની અદ્ભુત બાબતો ઉપર આક્ષેપ મુકવાનોજ અમારા, એમના વિયોગ વિધુર-હૃદયમાં વિચાર આવે છે.

હે આર્યો, ગયા વર્ષમાં, આયુર્જનવદ્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ઉપદેશક અને સર્વથા માર્ગથી વધારે જીદ્દિશાળી આયુર્વેદચાર્યોએ, અને જે પણ યથામતિ, વૈદકના ધનિકાસનું તથા ત્રિદોષ તત્ત્વો વગેરે વિષયોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. માટે એજ વિષયમાં ફરી પ્રવૃત્તિ કરવાથી કુશાગ્ર જીદ્દિશાળી તથા વિદ્યાળ-મેધાવાળા આપને કદેમ યશે એવી શંકાથી અને આજે કહેવાનો વિષય બહુ ઉપયોગી હવાથી જીંની પદ્ધતિ ઊઠી દઇને કાંઈક સંમયોચિતજ કહીશ. વળી ઓછી વિદ્યાવાળો અને ઓછા વાચ્યભવવાળો હું બધું વક્તવ્ય મધ્ય કહી પણ શકીશ નહિ. પહેલાંના સભાપતિઓએ ન કહ્યું હોય એવું જાણું મારે મારે કહેવાનું રહ્યું. પણ નથી. તો પણ પહેલાંના સભાપતિઓએ જે સ્વરૂપે કહ્યું તેનો ભાગ્યરૂપે હું વિનાશ કરી

એકાદશા'નિ. ભા. વૈદ્ય સમ્બેદનના સભાપતિનું ભાષણ.

હું તેનો આપ સાવધાનતાથી વિચાર ફરી કાંઈક કર્તવ્યનો નિર્ણય કરશે એવી આશા થીજ હું આ બોલું છું.

પહેલાં તો વૈદ્યકના ઉદ્ધારનું પ્રયોજન વિચારીએ, પણ આ બાબતમાંજ કેટલાક તો વાધો લે છે. તેઓ કહે છે કે વૈદ્ય કાંઈ તગિયા વગરના સમુદમાં હુખી ગયેલું નથી. કે એનો ઉદ્ધાર કરવાની જરૂર હોય. કારણ કે હજી હજારો દરદીઓ આયુર્વેદિક ચિકિત્સાના પ્રભાવથી બેઠા થઈને બીજાઓને (પરદેશી ડાક્ટરોને) આશ્રય પમાડે છે. આમ કહેનારોઓને અને કહીએ છીએ કે; ખરી વાત છે, હજારો ઉઠે છે પણ ને આયુર્વેદનું આયુર્વેદિક જ્ઞાન પર્ણુરૂપે પ્રગટ થાય તો લાખો દરદીઓ ઉઠી રહે. ક્યાં ગઈ જતુકણ, પંડગર, ક્ષારપાણિ, ક્રિષિક, ગૌતમ વગેરેની કાર્યચિકિત્સા સંબંધી સહિતાઓ? ક્યાં ગયા આપધેનત્ર, ઐરભ, બોજ, વૈતરણ, પુષ્કલાવત, ગોપુરરક્ષિત વગેરેના શરયતત્રો? ક્યાં ગઈ નિદેહાધિષ, નિમિ, કાંકાપન, ગાત્ર્ય, ગાલવ, સાલકિ, ગૌનક વગેરેની શાસાદય સંહિતાઓ? ક્યાં ગયાં આયર્થશોનાં ભૂત વિદ્યાતત્રો? ક્યાં ગયાં જીવક, પર્વતક, બન્ધક, હિરણ્યાક્ષ વગેરેનાં કૌમારભૂલ તત્રો? ક્યાં છે તે તક્ષના ઈંશના નિયતે પણ દૂર કરનાર અગદતંત્ર સંબંધી કાર્યપસંહિતા અને અપંબાપન, ઉક્ષન, સનક અને લાઘ્યાપન વગેરેયે કરેલાં વિપનત્રો? ક્યાં હુયાઈ ગયાં વસિષ્ઠ, માણ્ડવ્ય, વ્યાકિ, પતંજલિ વગેરેના રસાયનતત્રો? ક્યાં ગયાં કુચુમાર, બાલ્મીકીનાં કર્મો વાજકચુનત્રો? માત્ર તે તે તત્રોજ લુપ્ત થઈ ગયાં છે એટલુંજ નથી પણ તે તે ક્રિયાની કુશળતા પણ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. ક્યાં ગયું સુશ્રુત બોજ વગેરેએ ઉપદેશયુગ્મ ગવચ્છેદ કરીને પ્રસક્ત પરીક્ષા કરીને મેળવેલું શારીરસ્થાન? જે પ્રયક્ષ શારીરસ્થાનની સ્તુતિ કરનાં પ્રાચીનોએ કહ્યું છે કે:—પ્રલયસ્રવણ યદદૃષ્ટ શાસદૃષ્ટ ચ યદ્ભવેત્। મમામતસ્તદુમયે મૂકો જ્ઞાનવિકર્ષનમ્ ॥ જે પ્રસક્ત નેપેલું છે અને જે શાસ્ત્રથી જાણ્યું છે તે એક સાથે લેવાથી જ્ઞાન વધે છે. યંત્રો, શસ્ત્રો અને બન્ધોનો પ્રાચીનોને જે પરિચય હતો તે હવે ક્યાં છે? અથવા યંત્ર વગેરેના પ્રયોગમાં જે કુશળતા હતી તે ક્યાં છે? શાસ્ત્રમાં કહેલું મૂલગર્ભનું જ્ઞાન કેને છે? અથવા મૂલગર્ભને કાઢવાની કળા આજ કાલુ નભે છે? ક્યાં છે સોમલતા, શ્રાવણી, મહાશ્રાવણી, જ્વલસુવર્ચસા વગેરે રસાયન ઔષધિઓ? કાલુ કરે છે જરા મરણ દૂર કરનાર પારા ઉપર ૧૮ સંરકારો? ક્યાં દેખાય છે પંચકર્મ કરાવવાની કુશળતા? અથવા ક્યાં છે નાડીજ્ઞાનની તથા અરિષ્ટ જ્ઞાનની તે કુશળતા? આ રીતે વૈદ્યાનાં સંકટો અગોનો લોપ થઈ ગયેલો દેખાય છે. મારે હાથ જોડીને વિનંતિ કરું છું કે વૈદ્યાનાં ઉદ્ધારનું પ્રયોજનજ નથી એવી મોહ કરનારી ભુદ્ધિ ન થાય.

આ પ્રસંગમાં મેં પહેલાં કહેલું યાદ આપું છું. “આ રીતે ત્યારે મુખ્ય એ આર્થ સહિતાઓનાં અનેક ઋણ નહીં એવાં માણસોએ જે રૂપે ગોઠવેલાં તે રૂપે, જે હજાર વર્ષના લઘીઆઓએ કરેલી જૂલોથી તથા લેપેથી બરેલ બે જીર્ણ જોખાં બાકી

એકાદશ નિ. લા. વૈદ્ય સમ્મેલનના સલાપતિનું બાપણ.

રહ્યાં છે, આ ઉપરાંત આ એ સંહિતાઓ ઉપર આધાર રાખતા અષ્ટાંગ હૃદય, ભાવપ્રકાર, શાંતિ, ધર, સ્વદત્ત, બંગસેન વગેરે સંગ્રહ ગ્રંથો થયા છે ખરા, પણ શારીર, વર્તણૂક વગેરે વૈદ્યાનાં પૂર્વ અંગો અવધારમાં વીંટાઈ ગયાં છે, અને કાયચિકિત્સા સિવાયનાં આયુર્વેદના બીજાં અંગો નહીં થઈ ગયાં છે; ભારે આ ગૂઢ સંક્રિતવાળો, સમગ્ર જગતના આશ્ચર્યરૂપ વૈદ્યકર્ષી વડ સુધારા વધારાથી સર્વથા છવાડવો જોઈએ. એ બાબતમાં કોણ સમજી ઉદાસ રહી શકે ? માત્ર કાયચિકિત્સારૂપ એક અંગથીજ માંડ માંડ જીવંતો છતાં લગભગ સમગ્ર ભારતીય પ્રજાના પ્રાણ બચાવવાને સમર્થ આ આયુર્વેદ પશ્ચિમાયત્ર ઉપરનાં જાંબા કિરણોવાળા સૂર્ય પેઠે હજી પણ પરદેશી ચિકિત્સા સામ્રાજ્ય ચન્દ્રને ઝાંખા પાડી દે છે. પણ નવા તેજથી ઉદય પામે તો દશે દિશાઓને ઉજ્જવલ કરતો તેજ આયુર્વેદ શું શું ન કરે એ અમે રહી શકતા નથી. ” (પ્રસક્ત શારીરનો ઉપેદ્ધાત).

આ પ્રમાણે વૈદ્ય ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કરવો છે, એમ હમાં પછી પણ ક્યો માર્ગ લેવો. એમાં અનેક મતભેદો છે. કેટલાક કહે છે કે વિદ્યુત થયેલા ગ્રંથોને ખોળી કાઢો કેટલાક કહે છે ને ગ્રંથો છે તેનોજ સારીરીતે ઉડા વિચાર કરો; બીજાઓ વળી ઉપદેશ કરે છે કે હિમાલયના શિખરો ઉપર ફરી ફરીને દિવ્ય ઔષધોનો શોધ કરો. આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરનારાઓની મતલબ એ છે કે આથી વધારે કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. આ લોકોને અમારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે-આ કાર્યો જરૂર કરવા જોઈએ. પણ એટલાથી ને જ્ઞાન ક્ષમ થઈ ગયું છે તે પૂરપૂરે હાથ નહિ આવે. વળી આમ કહેનારાઓને અમે પૂછીએ છીએ કે વિદ્યુતગ્રંથો કદાચ ન મળે તો શું નવીન જ્ઞાન મેળવીને નવા ગ્રંથો ન લખવા ? જો બહુ વિચાર કર્યા છતાં પણ વર્તમાન ગ્રંથોમાં જરૂર જણાવા મોગ્ય કેટલાક વિષયો ન મળે તો શું આખા મોંઘાને બેડા રહેવું ? વળી હિમાલયના શિખરોમાં લટક્યાં છતાં કોઈ ઓળખાવનાર ન મળ્યાથી દિવ્યઔષધો ન ઓળખી શકાયાં તો શું પ્રયોગ વગેરે પરીક્ષાઓથી નવી ઔષધોના ગુણોનું નિરૂપણ ન કરવું ? માટે પુરુષ આતોપદેશ હોય કે ન હોય તો પણ અભળ્યા અને બાણીતા વિષયોની પોતાના અનુભવથી પરીક્ષા કરવી, તથા અનેક પરીક્ષા કરનારાઓના મત સાથે સરખાવી પોતાની પરીક્ષાનું ખરાપણ તપાસવું તે વૈદ્યોને હિતકારક છે. માટે નિશ્ચળતાસિદ્ધાંતને વળગી રહેવાની જરૂર નથી. આટલાથી આત્મઉપદેશ ઉપરની ભક્તિને ધક્કો પહોંચશે એવી શંકા ન કરવી. પ્રાચીનોએ કહ્યું છે કે-“વેદ એ આત્માગમ છે. વળી ને કાંઈ બીજું પણ વેદથી અવિરૂદ્ધ, પરીક્ષાએ રમેજું તેમજો સ્વીકારેલું, અને લોકના કસાણુ માટે આવેલું” શાસ્ત્ર હોય તે પણ આત્માગમ છે ” (ચરક સૂ. અ ૧૧) વળી લગવાનું ધન્વંતરિ સુશ્રુતને કહે છે કે-“પ્રસક્ત, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમથી અવિરૂદ્ધ એવું માંડે કહેવું તું સાંભળ.” (સુશ્રુત-સૂત્રધાત). ‘વળી’ ‘માત્ર’ નવીન વસ્તુ ગ્રંથ કરવાથી

પારદઃ અને આયુર્વેદ અન્થમાળા ગોડળ.

આયુર્વેદની ન્યૂનતા કરીએ છીએ એમ પણ કાંઈ કંઈ નથી. કારણ કે મોટે ભાગે પ્રાચીન ગ્રન્થો હ્રુષ્ટ થઈ ગયા છે.

આ વૈદ્ય સમ્મેલનના અગાળની બેઠકના પ્રમુખ કાર્યીનના મહારાજનું મહત્વનું વચન મને આ વખતે વાદ આવે છે તેઓ બોલ્યા હતા કે “જના ગ્રન્થો મેળવ્યા તિના આયુર્વેદનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જાણી શકાય એમ નથી. અને તેનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જ્ઞાન થાય તો ભિન્ન ભિન્ન વિષયોની ન્યૂનાધિકતાની સમીક્ષા કરવાની સરલતા પડે.” અથવા બલે આપણામાં ન્યૂનતા હોય પૂર્ણ બ્રહ્મ જિવાય કાઈ વસ્તુ અગત્યમાં પૂર્ણ નથીજ. ગમે તેમ વિચારીએ પણ આયુર્વેદની કાળે કરીને જે ન્યૂનતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે તે પૂર્ણ કરવી અને તેમાં કરવા બેઠતા દરેક વત્ત કરવામાં આપણે પ્રમાદ રાખવો નહીં જોઈએ (અપૂર્ણ પ્રમુખનું જાણીતું ભાષણ આવતા અંકમાં છપાશે).

તા ૧ એપ્રિલ ૧૯૨૦

આજ સવારે ૮ વાગેથી ફરી વિષયનિર્ણયિક કમિટીનું કામ શરૂ થયું. તે બરાબર ૧૧ા સુધી ચાલુ એ વાદવિવાદનો રંગ ટંગ દેખવાથી જાણી ગયાનું હતું કે આર્યવેદોમાં આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ અને પ્રચારની આખત તીવ્ર મતભેદ હોવા છતાં પણ ઘણી ઉત્સુકતા વધેલી છે. સવારે ૧૧. નિ. કમિટીની બેઠક થવાને લીધે સમ્મેલનનું કાર્ય ૧ ને બદલે ૧૧ વાગે શરૂ થયું આજ પણ બીડ ઘણી હતી સમ્મેલનના ચાલકાએ આજની ટીફીટ મફત પણ તે તીજીથી સમ્મેલનમાં એવો નિસ્સાહ ન જોવામાં આવ્યો કે જેવો બીજા ઉપદેશનું ગરબે છે. દિવસે જોવામાં આવે છે આરભમાં પં. કુળ્યાચાર્યજીએ સંસ્કૃતમાં ગારીગ્ગનની રત્નિ કરનાં પ્રયત્ન કર્યું તેમણે કહ્યું કે હિન્દે તન મન અને ધનનો ખર્ચ મમાત્મન્નદુર્મય મૂલ્યો જ્ઞાનવિવર્ધનમ્ વીનો ગુરુ હતું. જગદ્ગુરુ નામ ધારણ કરી ભૂમંડળને એવ સાથે લેવાથી જ્ઞાન વધે છે. યંત્રા, કુર્ચુણને લઈ આપણને દેશી દવાઓ છોડી પરદેશી ક્યાં છે? અથવા યંત્ર વગેરેના પ્રયોગોમાં નં. સર હુકમચંદ્રજી આવ્યા) આપણે પરમાત્મા પાસે જ્ઞાન કેને છે? અથવા મૂલ્યભર્યા કાઢવાની પ્રચાર માટે પ્રવૃત્તિ શીક બનાવે.

આવણી. મહાઆવણી, બ્રહ્મસુવર્ચના વગેરે રસે દૂર કરનાર પાગ ઉપર ૧૮ સરકારો? ક્યાં પાવત્તાર્થએ આયુર્વેદ મહામંડળનો ૧૯૧૯ અથવા ક્યાં છે નાડીજ્ઞાનની પ્રમા અરિષ્ટ મદ્રાસમાં હિન્દી શાળાનો પ્રચાર ઓછો સેંકડો અંગોનો લોપ થઈ ગયેલો દેખાય છે. હિન્દીમાં લખવાનું સાહસ કરેલ છે. જાપેસો આપની સમક્ષ રજુ કરી નંદાનાં ઉદ્ધારનું પ્રયોજનજ નથી એવી મોહ કરનારે કાપાલ્ય પ્રવાગથી બદલી મદ્રાસ લાવવામાં આ પ્રસંગમાં મેં પહેલાં કહેયું વાદ તોપણ યથાશક્તિ કામ કરવામાં પ્રમાદ આપ સહિતાઓનાં, અનેક ઋણ નહીં એવા વિચરણ તેવાર યથા નથી એટલે તે હમર વર્ષના વહીઆઓએ કરેલી બૂલોથી ત

ઓલ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક કોન્ફરન્સની ૧૧મી બેઠક ઇતર

વર્ષોમાં આયુર્વેદની જે ઉન્નતિ થઇ તે જાણવું કઠણ છે. તોપણ આયુર્વેદ તરફ પ્રગતિ ધ્યાન ખેંચાયું છે એ ચોક્કસ વાત છે. હિન્દના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં તે તે પ્રાંતની ભાષાદ્વારા આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવાની વ્યવસ્થા થઇ રહી છે વખત આવી પહોંચ્યો છે કે આપણે તન, મન, ધન લગાવી તેની વૃદ્ધિ કરવામાં તત્પર થઇએ.

મહામંડળના પ્રાંતીય સભ્યોની સંખ્યા ૨૨૦ છે ૧૪૨ સામાન્ય સભાસદ છે સ્થાયી સાન્તીનાં આખા વર્ષમાં ૬ અધિવેશન થતું કેટલાક પ્રાંતોમાં સારવાર કરવામાં આત્મતા દરદીઓનાં રજીસ્ટર રખવામાં આવ્યાં હતાં આખા હિન્દના વૈદ્યોએ એવાં રજીસ્ટર રખવાની જરૂરી છે. આધુનિક નિષ્કૃષ્ટ બતાવવાનો પ્રસ્તાવ સફળ નથી થયો.

બંગાળ અને મહારાષ્ટ્ર દેશ આયુર્વેદના પ્રચારમાં પાછળ છે તેઓએ તથા ગુજરાતમાં કાઠીઆવાડ વગેરે પ્રાંતોએ પ્રાંતીય મંડળોની સ્થાપના કરવી જોઈએ.

મહાવિદ્યાલયનો આરંભ પાઠશાળાના રૂપમાં થયો હતો રીવાં અને અલ્લવરના રાજ્યોએ દુર્ગરો રૂપિયાની મદદ કરી. ૧૯૧૬માં ૧૨ સંબંધ સંસ્થાઓ હતી. હિન્દી, મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજીમાં એક આયુર્વેદ ડિસ્કટરી તૈયાર કરી હતી પરંતુ પ્રકાશન કરવા માટે વૈદ્યોની સંમતિ મળી નહોતી. હવેની વાત છે કે દેશી રાજ્યોમાં આયુર્વેદનું અધ્યાપન અને સ્વદેશી આયુર્વેદની વ્યવસ્થા થઇ રહી છે. ત્રાવણકોર સ્ટેટમાં આયુર્વેદનું શિક્ષણ આપનારાં ૮૨ વિદ્યાલય, વનસ્પતિના જાગીયા અને દેશી દવાખાનાં છે. તે રાજ્યે એ દામોમાં ૩૫,૨૦૦ રૂપિયા ખર્ચ કરેલા છે અને દિવસે દિવસે તે સ્ટેટમાં આયુર્વેદની ઉન્નતિ થઇ રહી છે. તે માટે ધનવાદ મહીસુર સ્ટેટમાં ૩૨ પાઠશાળા આયુર્વેદના શિક્ષણની છે. અને મકાન વગેરે માટે સહાયતા આપવાનું વચન મળી ચુક્યું છે. તે સિવાય ભરતપુર, વડોદરા, જાલ્દીપર, હૈદરાબાદ, દક્ષીણ વગેરે ઠેકાણે યુનાની વૈદ્ય સાથે આયુર્વેદની ઉન્નતિ પણ થઇ રહી છે. કેન્સીન સ્ટેટમાં વૈદ્યક કળા શાળાઓ, આંતરરાજ્યો અને રજીસ્ટ્રાલયો છે. લાંબા મહારાજ અને યુવરાજ આયુર્વેદના મોટા અભિમાની છે અને રાજકુમાર રામવર્મા તે આયુર્વેદીય ચિકિત્સા-ઉપચારમાં કાબેલ છે. એ પ્રમાણે ભાવણ કર્યા પછી પં. ડી. ગોપાલાચાર્યે શ્રી ધનવંતરી જયેતિની આપસ્વકતાપર ભાર મુક્યો અને તેનું વર્ણન કરતાં તેઓએ બતાવી આપ્યું કે તે દ્વારા આયુર્વેદનો પ્રચાર કેવી રીતે થઈ શકે છે. પછી તેઓએ વૈદ્યસંમ્મેલન પત્રિકાની ચર્ચા કરી પ્રથમ આ ત્રૈમાસિક હતું ૧ વર્ષથી ત્રૈમાસિકના રૂપમાં નીકળે છે તેને માસિકના રૂપમાં કાઢવું જરૂરી છે પૈસાની તંગીને લઇ તેમ થઇ શકતું નથી તોપણ પં. ગોપાલાચાર્યના ઉદ્દેશથી માસિક થવા સંભવ છે ભાર પછી તેઓએ આયુર્વેદ મહામંડળને માટે સહાયતા કરવાની પ્રાર્થના કરી અને બતાવ્યું કે મંડળની કુલ આવક ૨૧૭૨ રૂ. થઇ અને ખર્ચ ૩૬૦૬ રૂ. થયું મંડળનું કામ આમળ ચલાવવા પં. ગોપાલાચાર્યે ૨૦૦૦ પૌતાની ગાંઠના ખર્ચા.

આ વખતે પ્રમુખ ઉડ્યા તેઓએ કહ્યું રીપોર્ટ જાહેર છે. બાબતો ભાગ કાલ સંભળાવવામાં આવશે પં. ડી. ગોપાલાચાર્યુએ જે ૨૦૦૦ અમ્યાં છે તે માટે તેઓને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

તે પછી મુંબઈના ડા. પોપટ પ્રભુરામે 'આયુર્વેદ શિક્ષણ' નામનો ગોતાનો નિબંધ વાંચવા માંડ્યો તેઓએ જણાવ્યું કે મારા ૨૦ વર્ષના અનુભવથી આયુર્વેદ વિદ્યાલયમાં જે અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત થયેલ છે તે હું આપની પાસે રજુ કરું છું પ્રમુખે પોતાના ભાષણમાં જે ક્રમ જતાવ્યો છે તેનાથી મારો નિશ્ચિતક્રમ જુદો નથી. તે પછી ડા. પોપટભાઈએ પોતાનો ગુજરાતી ભાષામાં લખેલો નિબંધ વાંચવા માંડ્યો, તેમાં એમણે નિદાનચિકિત્સા અને સૂતિકાશાસ્ત્ર ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં હોવાથી થોડા માણસો તેનું સ્વરૂપ સમજી શક્યા હતા.

તે પછી પં. બાલુરામ શર્મા M. B સંપાદક આયુર્વેદવર્નાપથી પ્રકાશ જલાલાભાઈ મેરઠ એમનો 'શસ્ત્ર વિના શસ્ત્રસાધ્ય રોગોના ઉપચાર' નામનો લેખ વાંચવા કે રજુ થયો પણ લેખક હાજર નહીં હોવાથી વાંચવામાં આવ્યો નહીં.

તે પછી શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઈ ભાગવત એમણે ઇન્કુએન્સા ઉપરનો પોતાનો નિબંધ સ્ક્રીનમાં લખેલો વાંચવા માંડ્યો તેનો સારાશ એ હતો કે આ રોગની માતૃભૂમિ રશિયા દેશની દેશના ભેડો સમજે છે કે અનિષ્ટ પ્રદેશને લીધે આની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ. હુમાન કરી શકાય કે આ રોગ શીતવિકાર સંભવળ પર છે. જે સ્વભાવથી અસાધ્ય નથી પરંતુ તેનો પ્રચાર અનિ શીઘ્ર થાય છે. ગત વર્ષમાં આખા હિન્દમાં ૬૦ લાખ મરણ થયાં. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ રોગની ઉત્પત્તિ વાયુ, જળ, દેશ અને કાળના અનારોગ્યકર લક્ષણોથી કહેલ છે. એ પછી વિદ્વાની લક્ષ્મીબાઈએ એ લક્ષણોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરી બતાવ્યું કે શુભ્રામાં ૧૮૮૯માં આ રોગની ઉત્પત્તિને વખતે કોઈ યુરોપીયન પડિતે તેની પૂર્વ સ્થિતિનું વર્ણન લખી રાખેલ છે તે આપવેશકના લક્ષણો સાથે મળતું છે. પાશ્ચાત્ય પડિતોમાં કેટલાકનો મત એવો છે કે આ રોગનો સંબંધ દેશકાળ સાથે નહીં પણ મનુષ્ય જાતની રહેણીકરણી ઉપર આધાર રાખે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે આ રોગ જંતુઓથી થાય છે આ તાવની ઉત્પત્તિ દોષત્રયના પ્રકોપથી થાય છે. માટે પ્રથમ લંઘન આપતું ઉચિત છે. પછી દરદીને વમન આદિના ઉપચાર પછી આપધોનું વર્ણન કર્યું.

તે પછી આલીવરના રાજવંશ રામેશ્વર શાસ્ત્રીએ 'આયુર્વેદીય રસ પ્રયોગ અને કાર્મીપથી પ્રયોગ' નામના વિષયપરનો સંસ્કૃત લેખ વાંચ્યો તેમણે જણાવ્યું કે આયુર્વેદમાં એનું લખ્યું છે કે એકજ ઔષધથી અનુપાનભેદથી અનેક રોગ મટી શકે છે

ઓલ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક કોન્ફરન્સની ૧૧મી બેઠક ઇતાર.

તે વાત હાલના વખતમાં અસંભવિત જણાય છે. પરંતુ વેદ જે 'સસ્ય' વદનો ઉપદેશ કરે છે તે પોતે ખોટું ન ગોણે, આપણું અસદાચરણ, અધિકાકુશળતા, ઔપધીઓની અદ્ય વીર્યતા તથા દુષપ્રાપતા વગેરે કારણોને લઈ વેદવચનની સહતા આપણે બતાવી શકતા નથી. આમલક રસાયન, હરીતકી રસાયન આદિ રસાયનોના બળથીજ પ્રાચીન ઋષીઓ હજાર વર્ષ સુધી ગદ્યપણ્ય અને દુર્બળતા વિના જીવી શકતા હાલમાં ધર્મ તરફ ઝઘાનિ થઈ ગઈ છે રસાયન સિદ્ધિમાં સદાચરણની ધણી જરૂરી છે છેવટે તેમણે ઔપધી અદ્યવધીય થવાનાં કારણ બતાવી બહુ સુવચ્છા આદિલપણી અજરૂંબી જેવી દુષપ્રાપ્ય વનોપધીઓનું વર્ણન કર્યું.

તે પછી મુંબઈના કાકર દેશાઈએ ઇન્ડિયન-આ ઉપર હિન્દીમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું તેઓએ કહ્યું કે વિલાયત અને દટાલીમાં આને 'અનિષ્ટ અહજવર' કોકલ્યમાં 'મોડાતાપ' ફ્રાન્સમાં 'લામિપી' કહે છે. આ તાવ રોગીને કમજોર બહુ કરી દે છે માટે નખંગાઈ ન આવવા દેવી જોઈએ. ફેફસાં નાસિકા સ્વચ્છ રાખવાં. દિવ અને કપૂરથી હૃદયની ગતિ સારી રહે છે, ફેફસાને ઉતેજન મળે છે અને શ્વાસનળી શુદ્ધ થાય છે કપૂરથી કદ ઉપર આવે છે એ બંને યીએ એક માસો લઈ મધમાં ગોળા વાળવી અને પાન ખીટી સાથે આપવી કસ્ટૂરી પણ કામ કરે છે તેથી મગજવંતું રક્તાભિસરણ અને ફેફસાને ગતિ મળે છે નવસાર ધણી સારી દવા છે તેની ૧ માસો માત્રા જેડીમધ અને જોરીગણીના રસ સાથે દિવસમાં ૩ વખત આપવો તેથી સેંકડે ૯૭-૯૮ દરદીઓ સારા થયા છે ફેફસામાં મોજો ન આવ્યા હોય તો નગોડવનો શેક કાચો કરશે તેનાં પાનનો આ પણ સારો પ્રયોગ છે. અને ઇન્ડિયન-આના રોગીને બુખો નહીં રાખવો વમન વિરેચન લાંબા સમય માણસો માટે છે. ચોખાનું ઓસામણ, કાળાં મરી, સીંધાલુણ, મીઠા સાથે આપવું એ પણ એક દવા છે સેંકડે ૬૦-૬૫ દરદીઓને શુરદમાં રોષ થાય છે તેને શોરવા-માંસરસ આપવો લાભકારી છે. આ રોગમાં રોગી કોઈ કોઈ વખત રીંછ મરી જાય છે તેના હૃદયમાં લોહી જમી જાય છે. નવસાર લોહી ન જામવા દેનારી દવા છે મારા મત પ્રમાણે આ રોગમાં દારૂ આપવો જોઈએ રોગીને ખુદી હવામાં રાખવો જોઈએ.

પ્રમુખે કહ્યું અમ્રકભરમ, નવસાર, નારદીય લક્ષ્મીનિલાસ, મહાલક્ષ્મીવિલાસ વગેરે દવા અમે આપીએ છીએ તેથી હજારો દરદીઓ બચ્યા છે. લંધન સહન કરવાની શક્તિ દરદીમાં રહેતી નથી. લીંડીપીપર સુઈ દુધમાં પકાવી આપીએ છીએ અમે દારૂ આપ્યો નથી (હીયર હીયર) ધતુરો પણ હૃદયને ઉતેજન આપે છે. તે પછી તરાનાના શેઠ મગનીરામજીએ કહ્યું કે મેં કંગી (અતીબળા) ખરેદીનાં મૂળ કાળાં મરી સાથે આપ્યાં થણા દરદીઓ સારા થયા.

તે પછી કરાવ રજા કરવામાં આવ્યા. પહેલા ત્રણ દિવસ પ્રમુખે રજા કર્યા અને પસાર થયા.

કરાવ ૧ લો—પરમ માનનીય ભાગ્ય સમાહતા યુદ્ધ વિજય માટે આ મહાસભા અત્યંત આનંદ ભરેલ કરે છે અને આજ રાત્રે છે કે દરે શાંતિના વખતમા દિન્દી પ્રજાના રક્ષણ માટે આયુર્વેદીય ચિકિત્સા-ક્રમમાગેનો અધિક પ્રચાર કરી ભાગ્ય સમાહ પ્રજાની કૃતસતીને વધુ પ્રાપ્ત કરે.

કરાવ ૨ જો—ભાગ્ય સમાહના યુવરાજ સાહેબ દિન્દમાં પધારે છે તે માટે આ મહા સમ્મેલન આનંદ સાથે તેઓનું સ્વાગત કરે છે.

કરાવ ૩ જો—ત્રીયે વખેવા આયુર્વેદના પ્રેમી મન્નગનોના સંગવાસ માટે આ મહાસભા અત્યંત અગત્યપૂર્વક ગોઠવે છે અને તેઓના કુટુંબને મહાનુભૂતિ જણાવે છે.

ઐશ્વર્ય પરમેશ્વર પ્રમદ મદાસ, કવલતાના કવિરાજે નગેન્દ્રનાથમેન, સુરેન્દ્રનાથરાયજી, કણ્ણાકુમાર ગમ, વિરભયરણ્યુમે, સુરેન્દ્રાસ જે સ્વામી, પં. કામોદરરાવ દેવાધારજીજલપુર, પં. ધનરવામ બાપુભાઈ વેમણ, પં. ખારીમોદન વેલ અલીગઢ, કૃષ્ણ-શાસ્ત્રી ઝલ્લવંડમ મદાસ, કા. સા અલ્પસ પડિત મદાસ વેલ વિ આર મહાદેવશાસ્ત્રી મદાસ, પી. સુન્દરશાસ્ત્રી મદાસ, કે. એસ નરેશશાસ્ત્રી મદાસ, પં. અયે કામસાદ ચતુર્દી વિહાર, આ. જી. રામચંદ્ર શર્મા અન્નમેર, પ. કુવદીપક મિશ્રાઈ વિહાર, માધવ દિવાકર વડોદરા, પં. ટેકમાય જા, મદાવીગ મિશ્રાઈ વિહાર, યુક્ત પ્રદેશના વૈજે ભાવકૃષ્ણશર્મા, રઘુનંદન શર્મા, રઘુનાથજી, રામનાથજી, ગમજીવનજી, મજવેનજી, રમજીજી, કાન રાખજી, સુન્દરેશજી, રામભલાલ દીક્ષિત, સરવપ્રમાદ, મનીસુરના પ. શીર્ષિભાઈ અ. જી. શાસ્ત્રી, વી. વિ. ટી. એસ. હથર મદાસ, પં. જાજી પ્રભુવાન-પ્રભાશંકર મુખજી

કરાવ ૪ થો—નવા રાજકીય સુધારા પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રાંતો માટે જે જે પ્રધાનો નિમાય તેઓને આ સમ્મેલન અભિનંદન આપવા સાથે પ્રાર્થના કરે છે કે દેશની પ્રજાના પ્રાચુરશ્રણ્ય અયુર્વેદીય ઉપચાર માટે તેઓ અવશ્ય સહાયતા આપશે. અને પ્રધાનોની સુલક્ષ્મીમાં મત આપનારા (વોટર) ભાષ્યોને આગ્રહ સાથે જણાવે છે તેઓ પ્રતિનિધિ સુલ્ભ વખતે એવાજ મહાપુરોને પોતાનો મત (વોટ) આપે કે જેઓ રાજકીય ભયભીત થયેલી દિન્દી પ્રજાના રક્ષણ માટે આયુર્વેદનો ખુબ પ્રચાર કરેલો આવશ્યક છે એ સમજતા હોય અને તે બાબતમાં સહાયતા કરવાનું વચન આપના હોય.

એ કરાવ રજી કરતા પુનાના વી. પં. કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે બી. એ જે કલ્પે કે ભારી નવીન શાસન વ્યવસ્થા પ્રમાણે આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય વિભાગ દેશી દિવાનોના તાબામાં આવવાના છે, કેટલોક વખત પહેલાં ચુનીસીપાલીંગ અને ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડો મરકત આયુ-

ઓલ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક કોન્ફરન્સની ૧૧મી બેઠક ઉદ્ઘાટન.

વૈદીય દવાઓનો દેહાવો કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો હતો પરંતુ મેડીકલ રેજીસ્ટ્રેશન એક્ટને લીધે તે પણ અટકી ગયું. સરકારી ચિકિત્સા (હિપચાર) વિભાગના ધણા મોટા અધિકારી સર પોર્ડ ઇયુડીસી કહ્યું હતું કે આર્ષ અને પશ્ચિમ વૈદ્યકના તત્ત્વોમાં દાંઘ તફાવત નથી. એકની ઉત્પત્તિ અટકી ગઈ છે અને ધીમળતી થઈ રહી છે. એવી રીતિમાં ભવિષ્યના પ્રધાનોએ આયુર્વેદના પ્રચાર માટે અવશ્ય ધ્યાન દેવું જોઈએ; અને મત આપનારાઓએ પણ એવા સન્નતોને પોતાનો મત આપવો કે જેઓ આયુર્વેદના પ્રેમી અને પૃથ્વેપાક હોય. શ્રી પ્રતાપસીંહરામા ઋષિકેશવાળાએ કહ્યું કે પરમપ્રમાણે નિયમ છે કે સર્વ પશ્ચિમમાંથી આવી પૂર્વમાં ઉગે છે એવીજ રીતે અયુર્વિદ્યાનો પુનરુદય દિન્દિમાં થવાનો છે. પં. કિરણચંદ્ર કંઠાભરણે કહ્યું કે આર્ષવૈદ્ય બે રાગી હિપચાર શસ્ત્ર પ્રયોગ કરે તો કાંપદો તેમાં જાધા નાખે છે. તેથી આપણી શસ્ત્ર ચિકિત્સામાં ઉત્પત્તિ થઈ ચકતી નથી આશા છે નવા ભારત મંત્રી આ જાધાને હટાવશે આ હરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

હરાવ પંચા—આ સમગ્રજન મહારાજા ઉદ્ઘાટન નરેશને ભક્તિ અને ગાઢ માનપૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે કે તા. ૨૭-૨-૧૯૫૧ના ઉદ્ઘાટન વૈદ્યપરિષદના સાંવર્ણનિક અધિવેશનમાં સ્વીકૃત્ હરાવ પ્રમાણે શ્રીમંત પેતાની રાજધાનીમાં એક આદર્શરૂપ આયુર્વેદ કોળાશાળા તથા વૈદ્યશાળા સ્થાપન કરવાની કૃપા કરશે અને આપના મન્નપના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં જેવા કે આગળના સમયમાં ટેકાણે ટેકાણે ઔષધાલયો હતા તેવા અલ્પેદ પિદ્યાશાળાઓ અને ઔષધાલયો આયુર્વેદના અધિક પ્રચાર માટે સ્થાપિત કરી પ્રત્યક્ષ અનુપ્રકીર્ણ કરશે.

તેવીજ રીતે આ સમગ્રજન હિન્દના સમગ્ર ગણ મહારાજાઓને પ્રાર્થના કરે છે કે તેઓ પેતાના રાજ્યમાં આયુર્વેદના અધિક પ્રચાર માટે અનુમદપૂર્વક અલ્પેદ આરોગ્ય-શાળા સ્થાપિત કરી પ્રગતી પ્રાપ્તકારી અધિક ઉપયોગ કરશે.

વૈદ્યરાજ ભદ્રવજ્ર ત્રિકમજી આચાર્યે આ હરાવ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે ઓરિષ્ઠીની આર્જસુધીમાં જે ઉત્પત્તિ થઈ છે તે રાજ્યાશ્રયના કારણે જ થયેલી છે. આપણા આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ પણ રાજ્યાશ્રય પર અવલંબિત છે. ગામોગામ આયુર્વેદ આરોગ્યશાળાઓ ખોલવી ધણી જરૂરી છે આ વાત તરફ જધાદેશી રાજ્યોએ ધ્યાન દેવું જોઈએ. આ હરાવને ટેકો આપનાં ડા. લોલજીભાઈએ કહ્યું કે સ્વર્ગસ્થ શ્રીમંત તુકોઠરાવ મહારાજના સમયમાં ઉદ્ઘાટન રાજ્યમાં દેશી દવાખાનાં રાજ્યાશ્રય નીચે હતાં. હાલ અને લોકોને રથાનિક સ્વરાજ્યનો હક મળી ગયેલો છે માટે તેનો ઉપયોગ કરીને આયુર્વેદીય ઔષધાલયોની સ્થાપનામાં કરવો જોઈએ. હરાવને વધુ ટેકો આપનાં નાશિકના પં. વામનરાવ સીંઘાતરે કહ્યું કે દેશી રાજ્ય એ સ્વરાજ્ય છે અને સ્વરાજ્યનું કર્તવ્ય પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ કરવું છે. માટે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવી આપનારા આયુર્વેદની ઉત્પત્તિમાં દેશી રાજ મહારાજાઓએ અગ્રેસર થવું જોઈએ પછી પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લે અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે ભરતપુરના રાજ્ય એ સર્વેરી, સિંચાઈ બીજા કામો માટે આર્ષવૈદ્યનો

ઉપયોગ કરવાની જવરયા કરી છે તેવીજ રીતે ધીમાન ઇદાર નરેશ અને દેશી રાજાઓ પણ આયુર્વિદ્યાના પ્રચારમાં સલાયક થાય. દુનિયાની સર્વ ચિકિત્સા (ઉપચાર) પ્રણાલીમાં આપણી આર્યચિકિત્સાપ્રણાલીજ શ્રેષ્ઠ છે. વિદેશી ચિકિત્સાવિધિ ખરબીલી છે દેશી દવાઓથી એક દરદી એકથી બે આનાને ખરચે નિરાગી ઘણ શકે છે તેનો લાભ સામીત કરવા માટે સાધનભૂત એ ॥ આયુર્વેદીય આરોગ્યાલયો ખોલવાં જરૂરનાં છે તે પછી પં. શિવસેવક તિવારી, પં. આનંદચરણ વેલંતી અને અને બાપુ ગોપાલગંભ મુખોપાધ્યાયના ભાવજો થયા પછી કરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયે.

કરાવ ૭ મે—આ સન્મેલન નિશ્ચિત કરે છે કે આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ અને આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનું કામ ચલાવવા માટે તથા દિવ્દમાં પ્રત્યેક પ્રાંતમાં આયુર્વેદનો પ્રચાર વિશેષ રીતિથી કરવા માટે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં તેજ પ્રાંતના વૈદ્ય મંડળના ખર્ચે ઝોજામાં ઝોજા એક વિદ્વાન વૈદ્યની યોજના કરવી અને તેને ઠેકાણે ઠેકાણે મુસાફરી કરાવી તેના વ્યાખ્યાન વગેરે મારફત આયુર્વેદનો પ્રચાર વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

મહામના પં. વેંકટાચલ શાસ્ત્રીએ 'સંસ્કૃતમાં આ કંગવ રણુ ક્યોં અને પં. નાગયજ્ઞદત્તએ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે આયુષ્યની ઇચ્છા રાખનારા સ્ત્રી પુરોષોએ આયુર્વેદપર શ્રદ્ધા ગખરી જોઇએ અને વૈદ્યમંડળને સહાયતા કરવી જોઇએ. લોકોને ઉપદેશ કરવાનો ભાર તે તે પ્રાંતના વૈદ્યો ઉપર છે તે પછી પ્રમુખે કહ્યું કે લોકોનેજ નહીં પણ સ્વયં વૈદ્યોને પણ ઉપદેશો આપવાની જરૂરી છે અને તે ઉપદેશના ખર્ચ માટે પૈસાની પાળ જરૂરી છે એ બંને નહીં મળે તો આ કરાવ કાગળપરજ રહેશે.

આજ તા ૧-૪-૨૦ને, રોજ સાંજે ૬૫ વાગે સભા ખરખારત થઇ રાત્રે ૮ વાગેથી ૩૫ વાગ્યા સુધી વિ. નિ. સમિતિની બેઠક ચાલુ હતી. ત્રીજ વાદ વિવાદ થયો. ત્રીજ મનભેદ જોવામાં આવતો હતો. કેટલાક એવા કરાવ પણ સ્વીકૃત થયા કે જે સમિતીના કામકાજના રજીસ્ટરમાં તો દાખલ કરવામાં આવ્યા પણ સન્મેલનમાં રજુ કરાયા નહીં. સમિતીની ચર્ચા અને સભાસદોમાં મનભેદના ભાવને જોઇ અનુમાન થતું હતું કે આ ભેદભાવ સન્મેલનમાં દેખાયા વિના રહેશે નહીં અને છેવટે તેનુંજ થયું. સમિતીની બેઠક વધુ વખત ચાલવાથી બીજે દિવસે સવારે સન્મેલનનો કાર્યારંભ ન થઇ શક્યો લગભગ સા વાગે બપોરે કામ શરૂ થયું આજ પણ સભાસદો અને પ્રેક્ષકોની હાજરી ઘણી હતી.

તા. ૨ એપ્રિલ ૧૯૨૦.

શરૂઆતમાં મંગળાચરણ થયા પછી પં. ડી. ગોપાલાચાર્યએ રીપોર્ટનો બાકીનો ભાગ વાંચવો શરૂ કર્યો. ૧૯૧૩ છરવી માં સન્મેલનનું કાર્ય વિવરણ લખવાનું શરૂ કર્યું. સાર પછી આજસુધીનો રીપોર્ટ જોવાથી બધી શકાય છે કે સન્મેલન દિવસે દિવસે

આલ હિન્દ્યા આયુર્વેદિક કો-ફર-સની ૧૧મી બેઠક ઇંદાર.

આગળ વધ્યા કરે છે. સમ્મેલનને આધારેજ આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ નામની સંસ્થા કાર્યમ થઈ છે. આખા હિન્દમાં તેના સભાસદો ફેલાયેલા છે. વિદ્યાપીઠ નરેન્દ્રી ૩ પરીક્ષા નક્કી કરાયેલ છે વૈદ્ય, વિશારદ અને આચાર્ય. ૧૯૧૩માં બધારે એક વિદ્યાર્થી વૈદ્ય પરિક્ષામાં સમ્મિલિત હતો ત્યાં ૧૯૧૬માં ૩૫૦ વિદ્યાર્થી હતા. હાલ પરીક્ષા લેવાનાં ટુકાણાં ૨૯ છે. રીપોર્ટના વર્ષમાં આચાર્યની પરીક્ષામાં ૨૫, આયુર્વેદ વિશારદની પરીક્ષામાં ૧૧૮ અને વૈદ્ય પરીક્ષામાં ૧૦૭ વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા છે. ઠેક કાસ્તોરથી માંડી લાંકા સુધીના પરીક્ષા આપનારાઓ દાખલ થાય છે અને બ્રહ્મદેશમાં પણ એક પરીક્ષાનું કેન્દ્ર છે. આ કામ હજી પણ સારી રીતે કરી શકાય જે એક સ્થાયી સમિતિ આ કામ માટે જોડવામાં આવે. શિક્ષાપદ્ધતિમાં પણ સુધારો કરવાની જરૂરી છે. બંગાળમાં આયુર્વેદની શાળાઓ ઘણી બોલી છે એ બેદની વાત છે.

આ પ્રમાણે લાંબો રીપોર્ટ વંચાઈ રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીના નામ સંભળાવી પ્રમુખને હાથે સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવતાં હતાં. તે સમયનું દશ્ય ધણું ગંભીર, પવિત્ર, હૃદયગ્રાહી અને આર્થજનો માટે આદલાદકારી હતું. પ્રમુખનો ધીર ગંભીર ભાવ, શાંત પ્રસન્ન મુખ-મુદ્રાને, જોઈ પ્રાચીનકુલપતિઓનું સ્મરણ થયું હતું. વિદ્યાર્થીઓ નત્ર ભાવથી સભામંચપર આવતા હતા અને સભાપતિ ઘણા પ્રેમ અને વૃત્તસલ્ય ભાવથી પ્રમાણપત્ર આપતા હતા તે સંસ્કૃતમાં લખેલાં હતા. અને હાલના વખતને અનુસરી ઉપદેશ પૂર્ણ હતા.

આચાર્યાનુશાસન “હે પુત્ર ભગવાન ધન્વંતરિ તારું કલ્યાણ કરો. ગુરૂ પાસે તું આયુર્વેદ ભણ્યો છે તેથી આ મહાસભા તુંને પ્રમાણપત્ર આપે છે તે લાંબા તન, મન, ધનથી તારે દરદીઓના આરોગ્ય માટે યત્ન કરવો. જીવન ચલાવવા માટે પણ દરદીઓ પાસેથી વધુ પડતા પૈસા ન લેવા. દરદીઓની સહાયતા વાતો બહાર પાડવી નહીં. સત્ય વ્રત બ્રહ્મચર્ય અને નમ્રતાનું પાલન કરવું. બ્રાહ્મણ, ગુરૂ, દરિદ્રી, મિત્ર, પ્રમણત, સાધુ, અનાથ, તથા અતિથીનો ઉપચાર થોતાના કુટુંબી માણસો પ્રમાણેજ કરવો.”

શિષ્યપ્રતિજ્ઞા “હું ગુરૂ પાસે આયુર્વેદશાસ્ત્ર ભણ્યો. ક્રિયાકુશળતાનો અભ્યાસ કર્યો અને આ મહાસભાના સભાસદોએ આદર સાથે મારો સ્વીકાર કર્યો અને પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું. હવે પછી હું ઋષિવૈદ્યોના ધર્મોનું ઉદ્ધવન કરીશ નહીં અને ભગવતી આયુર્વેદ વિદ્યાનો અભ્યાસ વગેરેથી યથાશક્તિ વિસ્તાર કરીશ. દરદીઓની પુત્રની પેઠે સારવાર કરીશ અને હમેશાં તન, મન, ધનથી બીજાનું કલ્યાણ કરવામાં મગ્ન રહીશ એવી હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.”

પાર: અને આયુર્વેદ ગ્રંથભાષા, ગાંડળ.

સાર પછી ગ્યાલીયરના પ. રામેશ્વરશાસ્ત્રી આચાર્યને પરીક્ષામાં સર્વ વિષયોમાં અને બધા વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલા કક્ષાસમાં પ્રથમ નજરે પાસ થયેલા હોવાથી સોનાનો ચાંદ અને ફર્ટ ક્લાસ સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યું. તેમજ લદ્દાનાથ ભાગવતને પણ સોનાનો ચાંદ અને સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યું. સાર પછી પ્રમાણપત્રો મેળવનારા બધા વિદ્યાર્થીઓને ગોલાધી પ્રમુખે ઉપદેશ કર્યો કે તમેજે જે ઉંચી પંક્તિ પાસ કરી છે તેનો એવો અર્થ નથી કે તમે આયુર્વેદ પાસ થાવ ત્યજ ગયા છો કિન્તુ એમ નમજે કે તેનું દિગ્વિમાન જ્ઞાન થયું છે. ચિકિત્સા (વિષયાર) નો ઉદ્દેશ ધનોપાર્જન નથી પણ પરદિન કરવું તે છે. શાસ્ત્ર પણ તેવે જ ઉપદેશ કરે. તે પર પ્વાન આપી પ્રમાણપત્રમાં આપેલા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તજે તે પછી પ્રમુખે રીપોર્ટ પર પોતાનો જાણપ્રાય પ્રકટ કરતાં જણાવ્યું કે આપણે ઉત્સાહમાં શિયલતા ન આવવા દેવી જોઈએ પોતાના ઘરનું કામ સમજી વેંદોએ આમાં મદદ કરવી જોઈએ. પરીક્ષાના કેકાયા વધારવાનો અમારો મત નથી કેમકે તેથી નિરીક્ષણ કાર્ય બરાબર થતું નથી નાના પ્રદેશમાં એક અને મોટા પ્રદેશમાં બે સ્થાન બસ ગણાશે. તે પછી કેટલાક વેંદોએ વિવેચન કર્યા પછી રીપોર્ટ સ્વીકૃત કરાયો.

તે પછી ગત ચર્ચના વેંદ સમ્મેલનના પ્રદર્શનના મંત્રી શ્રી લાનીરથજી વેંદે સમ્મેલન સમિતી તરફથી જેઓએ લેખ આપેલ વગેરે મોકલ્યાં હતાં તેઓને ચાંદ અને સર્ટિફિકેટ આપવાની ક્રિયા કરી.

તે પછી બહાવર (ધાર) નિવારણી પં. પદ્માલાલજી શાંતિએ જરીશુદીઓના સંબંધમાં પોતાનો ૧૨-૧૩ વર્ષનો અનુભવ જણાવ્યો તેમજે કેટલીક વર્નાપદીયુત્તં નામ જણાવ્યા કે જેને બહેલે વેંદ અને ગાંધી લોકો કાંઈનું કાંઈ બાંધી દીધે છે અથવા જેની પરીક્ષા વિવાદસ્પત છે. અથવા જે મુસ્કેલીથી મળી શકે એવી કે દુર્લભ છે સર્પવિપને તુટે ઉતારવાવાળી શુદીઓનાં નામ પણ તેમજે જણાવ્યા અને તેના પ્રસક્ત નમુના તથા ચિત્ર પણ પ્રદર્શનમાં જોવાનો આગ્રહ કર્યો. તે પછી આયુર્વેદ વિદ્યાલય સમિતિના સદાપક મંત્રી પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લ ઉભા થયા અને વિદ્યાલય સંબંધી કાર્યક્રમ સંભળાવવા લાગ્યા તેમજે કહ્યું કે સ્વર્ગસ્થ પં. ગંડરદાજીશાસ્ત્રી પદ્યે નાશિકમાં વેંદસમ્મેલનનો આરંભ કર્યો સારથી વિદ્યાલયની સ્થાપનાની ચર્ચા થઈ રહી છે. સ્વર્ગસ્થ રીવા નરેશના સંકેત પ્રમાણે ગળ્ય માન્ય વેંદોનું એક ઉપ્પરેશન ચીફ કોન્ફરન્સ પાસે દીધી ગયું હતું તે વખતે વિદ્યાલયની એક યોજના તૈયાર કરવામાં આવી અને રીવા તથા અલ્પરના મહાસગ્નએ વચન આપ્યું તે પ્રમાણે પ્રયાગમાં વિદ્યાલય સ્થાપવાનો નિશ્ચય બાનો નિશ્ચય થયો. બધા ગયો છે પ્રયાગનું એક મહીસ શરૂઆતમાં મંગળાચરણ હારત મદત બતાવી દેવાનું આશાસન આપ્યું છે અને ભાગ વાંચવો શરૂ કર્યો. ૧૯૧૩ ધનુ દળર રૂપિયા અલાષ્ટક કાઢી રાખ્યા છે. વિદ્યાલયને સાર પછી આજસંધીનો રીપોર્ટ જરૂરી પડશે પૈસા ભેળા કરવા એક ઉપ્પરેશન તુરતમાં

એલ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક કોન્ફરન્સની ૧૧મી બેઠક ઇંદોર.

નિકળવાતું છે. આ ૬૩માં નીચેના વિદ્વાનોએ અને જીજ્ઞાસુઓએ નીચે પ્રમાણે રકમ ભરી છે પ્રમુખ મહારાજ કવિરાજ ગણનાથસેન (૫૦૦૦), પં. રમેશ્વર મિશ્ર કાનપુર ૨૦૦૦), પં. કન્દેઆલાલજી કાનપુર ૨૦૦૦), પં. વ્રજવિહારી (૧૦૦૦), આપણે વૈદ્યોએ આ કામમાં આગળ વધી અન્ય આયુર્વેદ પ્રેમીઓને માટે ઉદાહરણરૂપ થવું જોઈએ. સાદ પછી ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

ઠરાવ ૮ મો—આ સમ્મેલન આ દેશના વૈદ્યોને આમહુપૂર્વક અનુરોધ કરે છે કે તેઓ નિ. ભા. વૈદ્ય સમ્મેલને કરવા ધારેલા આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની રચાપનામાં તન, મન ધનથી મદદ કરે અને પોતાના તરફથી એવું દેખાડે કે જેથી આ કામમાં દેશવાસીઓનો ઉત્સાહ એની મેળેજ વધે. વૈદ્યરાજ ભદ્રવજી ત્રિકમજી આચાર્યે ઠરાવ મુક્યો તથા કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે, કવિરાજ પ્રતાપસિંહ શર્મા, કે. ટી. નરેશશાસ્ત્રી દ્રવિડ મદ્રાસ વગેરેના ટેકાથી પસાર થયો.

ઠરાવ ૯ મો—આ સમ્મેલન નક્કી કરે છે કે વ્યથાશાસ્ત્રજ્ઞ અને ઉપયુક્ત વૈદ્યોનું આયુર્વેદના ગૌરવ અને રક્ષણ માટે મેડીકલ રજીસ્ટ્રેશન જેવું વૈદ્યોની સ્ત્રી (રજીસ્ટ્રેશન વિધિ) પ્રવર્તવામાં આવે અને એ કામ માટે નીચેના ગૃહસ્થોની એક કમિટી નિયમો ઘડી દહાડવા નિમવામાં આવે અને તે કમિટી આવતી સાલના સમ્મેલનમાં નિયમાવલી રજૂ કરે અને તે સ્વીકારાયા પછી આવતું સમ્મેલન તેને અમલમાં મેલે.

કમિટીના સભ્યો નીચે પ્રમાણે છે. કવિરાજ ગણનાથસેનજી એમ. એ. એલ. એમ. એસ. (બંગાળ), પં. ગોપાલાચાર્ય વૈદ્યરત્ન (મદ્રાસ), પં. ભદ્રવજી ત્રિકમજી આચાર્ય (મુંબઈ), કવિરાજ પ્રતાપસિંહજી (કુ. પી.) પં. કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે (દક્ષિણ), પં. લક્ષ્મી-રામજી સ્વામી (રાજપુતાના), પં. ખ્યાલીરામજી (મધ્યભારત), વૈદ્યરાજ ગોવિંદપ્રસાદજી (સી. પી.), બાપુસાહેબ સાકળુ (બરડા), કાકુરદત્તશર્મા (પંજાબ), પં. શિવકુમાર મિશ્ર (બિહાર જીરીલા), શ્રી. સરજા (સીડોન).

આ ઠરાવને પં. ખ્યાલીરામજીએ રજૂ કરતાં કહ્યું કે આ ઠરાવનો ઉદ્દેશ એ છે કે આયુર્વેદના સારા વિદ્વાન અને તેનું શિક્ષણ મેળવેલા વૈદ્યોનાં નામ એક રજીસ્ટરમાં દાખલ કરવામાં આવે અને તે લોકોજ પ્રમાણભૂત મનાય. રજીસ્ટર બનાવવા અને વૈદ્યોનાં નામ દાખલ કરવાના સંબંધમાં નિયમો બાંધવા માટે એક કમિટી નિમવાની જરૂરી છે. આ યોજનાથી કેવળ અમૃતસાગરને આધારે પડીકાં બાંધી દેનારા વૈદ્યોથી વિદ્વાન વૈદ્યોની રક્ષા થશે. ઠરાવને ટેકા આપતાં નાનલદાશાસ્ત્રી તથા પં. પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે આ ઠરાવ જાતીય-ગૌરવનો સચાર કરવાવાળો છે. જેનું માન અને પ્રતિષ્ઠા નથી તે જીવન માટે યોગ્ય નથી. આ ઠરાવથી ઉંડ વૈદ્યો અને વિદ્વાન વૈદ્યોનો બેઠક ખુલે યારે આ કામ માટે નિમેલી

પારદ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા મોડળ.

કર્ષો કે શીમંત હોદાર નરેશને તેમના આયુર્વેદ તરફના પ્રેમને માટે મન્મથાદ આપવામાં આવે છે. પં. ડી. ગોપાલાચાર્યજીએ ટેકા આપ્યો પછી પાપાએ ઉમા મમ મન્મથાદના શ્વનિ સાથે હરાવ પચાડ થયો.

હરાવ ૧૩ મો—તે પછી આયુર્વેદનો અધિક પ્રચાર કરવાનો હરાવ શો સર હુકમગાંધીજીએ રજુ કર્યો રાજા મહારાજાજીએ પાસે ડેપુટીસન લઈ જવાની જરૂરીયત બતાવતાં તેમણે પડિત માળવીવાજીનું અનુકરણ કરવાની સલાહ આપી તે હરાવના ટેકામાં ડા. સરજીપ્રસાદે કહ્યું કે સે કડે ૯૦ લોક આયુર્વેદથી લાભ મેળવે છે છતાં તેને માટે એક પગલું વિવાદી છે ? તે રિતિમાં આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ શકે ? લોક તન. મન, મન આપવાની વાતું તો કહે છે પણ તેમ કરતાં નથી. તેમનું ભાવણ ઉત્સાદવર્ધક થઈ જાય તો વખત આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે અનુકૂળ છે એમ બતાવતાં અને વેદોને શિક્ષણ આપવાની જામતમાં જોર દેતાં તેમણે તે હરાવને ટેકા આપ્યો ફરી શો હુકમગાંધીજીએ ઉઠવા અને જોડવા કે સમજેલા બારી પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જવાથી આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ નહીં થાય આયુર્વેદ એ દિનિદુરધારીની વીજ છે. પૂનામાં નિલક મહારાજાજીએ વિદ્યાની ઉત્પત્તિ કહીને 'પત સ્વામી' લાગ કરી ઉત્પત્તિનો માર્ગ દેખાડી આપ્યો. (દીપક હીવર તાળીઓ)

હરાવ ૧૪ મો—તે પછી પ. લક્ષ્મીરામજીરવાળીએ જોરા આરાપનો હરાવ રજુ કર્યો કે નૃપ લોકોએ પોતે આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ માટે ધન દાન કર્યું જોછે જ્યાંસુધી અ પાછું પોતે આયુર્વેદ નહીં પડીને લાંસુધી બીજા તરફથી લાભની આશા કેમ રખાય ? પં. જગન્નાથપ્રસાદે શરૂ કરે તેને ટેકા આપ્યો અને સહાયતા માટે વેદોને વિનિ ની કરી શ્રી. ગયત્રી જોડવા વેદોને નિશ્ચય કરી રાખવો જોછેએ કે જ્યાંસુધી મન્મથતરી પેરીમાં કાંઈ રકમ ન નાખે લાંસુધી કેડા દરદીની ચિકિત્સા ન કરે જીવનજોતા ટેકાથી હરાવ પચાડ થયો.

તે વખતે વિપતગરના રવામી સિવાન દે એક બે આની વિદ્યાલય માટે આપી જેવી લીલામ કરવામાં આવ્યું ડા. પોપટ પ્રબુરાએ ૧૦૨૫માં ખરીદી તે વખતે પ્રમુખે કહ્યું કે આ સરતામાં ગદ્ય નીચે લખેલા ગૃહસ્થોએ કાળામાં રૂઝો બરાબી ગોર્વીદિપ્રમદાદશાસ્ત્રી જ્યલપુર ૧૦૦૧, રામાવતાર મિશ્ર દાનાપુર ૧૦૦૧, પાંદૂરંગ ગિરરામ સાહે દમોદ ૧૦૦૧, કિરણચંદ્ર કંઠાભરણ દિલી ૧૦૦૧, પં. ગોપીનાથ અ.ચા. ૧૦૦૧, પં. લક્ષ્મીરામ-સાસ્ત્રી ૨૦૦૧, પં. અન્વજ ત્રિવ્રજ ૧૦૦૧, પં. નંદલાલજી વેદ જાળી ૧૦૦૧, પં. ખ્યાલીગમ દિવેદી ૨૦૦૧, પં. ગણેશદત્તજી સો હોદાર ૧૦૦૧, નાનાસાદજ કેળાડ હોદાર ૧૧૦૧, ગંજલકાવ ત્રિબુવન મની મુંગજ ૧૧૦૧, પં. નાગપણ્ડતગારમી ૧૦૦૧

હરાવ ૧૫ મો—કવિ જાનેદ કામએ આયુર્વેદનીય દવાઓનો ગ્રંથમાર કરવાવાળા નેદેડ રોડક કંપનીયનો નિવેદ કરનારો હરાવ રજુ કર્યો અને કહ્યું કે આ મન્મથન તેવી કામ મન્મથ

ગોસ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક કો-કોર્પોરેશનની ૧૨મી બેઠક હિદાર.

સાથે સંબંધ રાખતી નથી. તે બાબતમાં જરૂરી પત્રવ્યવહાર કરવો જોઈએ. પં. રામભગ્વન-શર્માના ટેકાથી હરાવ પસાર થયો.

હરાવ ૧૬ મો-ડો. પોપટ પ્રભુરામે હગવ રજુ કર્યો કે એટી એમ્સફોર્ડની પ્રમુનિસરયામાં આયુર્વેદીય એન્ડ પલ્પ હોવી જોઈએ. તેવી ચોગ્ગતા તૈયાર કરવા માટે એક કમીટી નિમત્રામાં આવે મુંબઇ તરફથી કામ કરવાને હું તૈયાર છું થી નિવાસજી ચતુર્વેદી એમ. એ. ના ટેકાથી હરાવ પસાર થયો.

હરાવ ૧૭ મો-તે પછી ડો. લાલજીએ વિષ તથા ઉપવિષ મળવામાં સરકાર તરફથી સરળતા થવા માટેનો હરાવ રજુ કર્યો ડો. પોપટ, શ્રી. વસંતકર, પં. રામકૃષ્ણ વૈદ્યાના ટેકાથી હરાવ પસાર થયો.

હરાવ ૧૮ મો-તે પછી કાનપુરના પં. કન્દલાલાલ વેદે એવો હરાવ રજુ કર્યો કે ઘી દુધની મોંઘાઇને લાઇ દુધ આપનારા પશુઓના વધ બધ કરવામાં આવ કેમકે દુધને અભાવે રોગીઓને પથ્ય પરજનમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડે છે ડો. સરજુપ્રભાદના ટેકાથી હરાવ પસાર થયો.

હરાવ ૧૯ મો-સરકારી હુકમને લીધે યુ. પી. તથા મદ્રાસ પ્રાંતની લે લે મ્યુની-સીપાનીટી આયુર્વેદનો સ્વીકાર નથી કરતી તેનો ને અટકાયત હર હરવા આગળનો હરાવ પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લે રજુ કર્યો અને પસાર થયો.

હરાવ ૨૦ મો-એક હરાવ એવા આશયનો પસાર થયો કે પરીક્ષા લીધા વગર પદવી ન આપવામાં આવે. પ્રાંતીય મંડળોને પદવી આપવાનો અધિકાર નથી અને વૈદ્ય પરીક્ષાનું નામ ભિષક્ પરીક્ષા રાખવામાં આવે.

હરાવ ૨૧ મો--પછી પરીક્ષાઓની શી વધારવા આગળનો હરાવ પ્રમુખે રજુ કર્યો તેનો ઘણો વિરોધ થયો પણ પછી થોડો ફેરફાર સાથે બહુ મને હરાવ પસાર થયો. વૈદ્ય પરીક્ષાને માટે ૨ ને બદલે ૩, વિશારદ પરીક્ષા માટે ૩ ને બદલે ૫ અને આચાર્ય પરીક્ષા માટે ૫ ને બદલે ૧૦ થી લેવાનો નિશ્ચય થયો.

હરાવ ૨૨ મો--આયુર્વેદ વિદ્યાથીડ અને મદ્રાસ મંડળના કાર્યકર્તાઓની મુદ્દભી અને મદ્રાસ મંડળ તથા વિદ્યાપીઠના નિયમોમાં ફેરફાર કરવા બાબતનો એક હરાવ પસાર થયો.

છેવટે પ્રમુખ ગેનાતું સમારોહનું ભાષણ કરવા ઉભા થયા અને કહ્યું કે દવે બધાને પોતપોતાને દેશ જતું છે. એકબીજાને જુદી જગ્યા નહીં. આપણે મળતું છે અને પરસ્પર

પારદ અને આયુર્વેદ અનુભાષા, ગોંડળી.

પ્રાણોને મેળવવાં છે પ્રયાગ સમ્મેલનના વિસર્જન વખતે મેં વૈદ્યસાધ્યોને પ્રાર્થના કરી હતી. કે અદેખાદ અને ક્ષુદ્રતાને તથા આપણે સગા લાઘ પ્રમાણે વર્તન રાખવું જોઈએ. રોગીયો સમક્ષ કે પરાક્ષ એકબીજાની નિંદા ન કરવી જોઈએ. પ્રયાગમાં બધા વૈદ્યો પરસ્પર બેટ્યા હતા તેજ દૃશ્ય આંહી દેખાડવું જોઈએ. ધણા સભ્યોનો નિષંધ વાંચી શક્યા નથી, કવિતા સંભળાવી શક્યા નથી અને ભાષણ પણ કરી શક્યા નથી તેઓ કૃપા કરી ક્ષમા કરે. આવતું સમ્મેલન બમણા ઉત્સાહથી થાય મુંબઈમાં સમ્મેલનને આમંત્રણ કરવા માટે ડા. પોપટભાઈને ધન્યવાદ આપુ છું. આયુર્વેદની કલ્પતિ કરી શકીએ કે જેને જોઈ આપણે જગત વિરિમત થઈ જાય આયુર્વેદ સમ્મેલન પોતાનું કર્તવ્ય નહીં જુલો એવી પ્રાર્થના કરું છું.

તે પછી ડા. પોપટભાઈ અને શ્રી નિવાસજી એમ. એ. એમજો પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો અને તેમના સુભાગન ક્યાં. ડા વાગે આનંદ, પ્રેમ અને સફળતાપૂર્વક સમ્મેલન સમાપ્ત થયું.

તિ ભા. આયુર્વેદક સમ્મેલનનો પ્રદર્શન વિભાગ.

તા. ૩-૩-૨૦ વૈદ્ય પ્રદર્શન ખોલવાનું કામ છોરના મહારાજને બહારગામ જવાનું પનાં છોરના ગીફ મેનીસ્ટર આશુભવજીને હાથે કરવામાં આવ્યું. દેવપ્રભુમત જૈન દાદરકુજના કુટલાક ભાગોમાં આ પ્રદર્શનની મનોહર સજવટ કરવામાં આવી હતી. એક વિભાગમાં વૈદ્યકશસ્ત્રના ગ્રંથો જેમાં સૂચનનું ઇંગ્લીશ ભાષાંતર, હસ્તલિખિત અને છાપેલા ખીજા ગ્રંથો રાખ્યા હતા ૨ વિભાગમાં નમુનાની વસ્ત્રપતિ સુષી અને લીંતો મેજ ઉપર જવરિયત રીતે રાખવામાં આવી હતી વસ્ત્રપતિના નમુના જગલજ ૧ દાનર હતા આંધીપથેગી ભાન-ભાતનાં ધૂત પ્રાનનાં ચિત્રો કિચાલોપર ટાંગેલા અને ટેબલોપર કુકેલા હતાં તેની સંખ્યા વગલજ ૩૦૬ દાનર જેટલી હતી તેમાં 'સ્વેતપુષ્પની' 'દ્વમજ્જા', 'મદાનિષ', 'મદેદ્રી', 'ભીન્નામાં', 'ભૂમ્યાગયથી', 'વિનોદિની', 'વતસલાલ', 'પદાડી' 'દંસરાજ', 'નાગાજીની', 'ત્રાયમાણ', 'વિદારી' 'દંદપત', 'ગરબ', 'પુત્રાગ', 'દિગ્ધાપત્રી', 'કેયાતકી', 'ઝિગિકા', 'પરુજી', 'ગોપાળકંઠી', 'પાપાજીમંદ', 'કપિકચ્છુ', 'છવંતી', 'કાસ્મીરી', 'પુષ્કરમૂળ', 'વામકંઠક', 'શ્વજ્જા', 'સમુદ્ગળ', 'કોકિયાલ', 'કોકાદુંગ', 'કુજેરાલી', 'ભંડાલ વગેરે આંધીયુ જોવામાં આવી હતી.

૪ ચોથા ફોલમાં સિધ્ધાંધેનો સમ્રાટ કરેલો હતો તેમાં અનેક પ્રકારની ભરમો, ગુટિકા, અપ્લેટ, આમર વગેરે હતાં. ૫ પાંચમા ફોલમાં ક્રીજેજી વૈદ્યના વિભાગની ગીજો રાખેલી હતી શરીર, દંડિઓના ચિત્રો રાખેલાં હતાં આ પ્રદર્શન માટે મુંબઈ, મરાઠા, કપકતા, ટુંગેરી

આપણી આયુષ્ય મર્યાદા.

દેહાત્મા, મધ્યપ્રાંત, કાઠીઆવાડ, સીધ, જરાડ, મદરાસ વગેરે ઠેકણેના વૈદો અને કાર-ખાનાવાળાઓ, આપણો મોકલ્યા હતા. સીતારામ વસાંત માળવણકર, દુર્ગામુલા પાર્થ સારંથી મદરાસ, શેઠ નારણભાઈ કેશવલાલ પેટલાન, એમ એસ. એ.પ્ર.ઇ રાવળપિંડી, ધરણીધરજી સાગર, વૈદ મગધિદારીલાલ ટં ન, હૈરવદત્તશર્મા હુમફા, વૈદ પદ્માલાલશર્મા અજમેર, લોકમણીશર્મા ધારશુલા, પં. કેદારનાથશર્મા કાનપુર, ડૉ. બાઇલાલ શાહ, ઝંડુકામંસી મુંબઇ, વૈદ ખ્યાલીરામશર્મા શ્રેદેર, રસુશાળા ઔપાશ્રમ ગોંડળ, હોલારામ ભુવનેશ્વરીપ્રસાદ જ્યાળામુખી વગેરે ઠેકણેથી વનરપતિજ, રસાયનેક, ભરમ, માત્રા, ગુટિ, તૈલ, આસવ, અવશેદ, વિપ્લવ અમદ વગેરે સિદ્ધ ઔષધીયું આવેલ હતી.

અનેક પદાર્થ પ્રેક્ષકાનાં ચિત્તને આકર્ષિત કરતાં હતાં અને વૈદાનિક શોધમાં પોતાનું બુદ્ધિ સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની સુચના, દેશની ઉન્નતિ ઇચ્છનારાઓ માટે કરતાં હતાં.

આપણી આયુષ્ય મર્યાદા.

(લેખક—શ્રી. દા. સાતવળેકર સ્વાધ્યાય મંડળ, આંધ).

મનુષ્યની આયુષ્ય મર્યાદા—માનવી આયુષ્યની મર્યાદા કેટલી છે આ બાબત કૌણની ગમે તેવી કલ્પના હોય તોપણ સાધારણ રીતે મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું ગણાય છે એ માટે કોણને શંકા નથી શાસ્ત્રદષ્ટિની વાત બાજુએ રાખીએ અને હાલનો અનુભવ સ્વીકારીએ નહીં તો પ્રત્યેક મનુષ્ય એમજ કહેશે કે માનવી આયુષ્યની મર્યાદા ૧૦૦ વર્ષની છે. પણ હાલનો હિન્દુસ્થાનનો અનુભવ કેવો છે વાર ? આપણું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું છે એવી કલ્પના હાલના હિન્દી મનુષ્યને (પછી બલે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તિ ક્રિંવા ગમે તે હોય) નથી. તેને એમ જણાય છે કે આ ભૂમિના માણસો પ્રાચીન કાળમાં દીર્ઘાયુષી હતાં. તોપણ તેમની એવી સમજુતી યથેલી, જણાય છે કે આપણું દીર્ઘાયુષ્ય યતું એ અશક્ય છે. જુની સમજુતીના હિન્દી મનુષ્યો કહેશે કે અહો પ્રાચીનકાળમાં સસ્યુગ હતો તેથી તે વખતે મનુષ્યોનાં આયુષ્ય ઘણાં હતાં હાલમાં છે કળીયુગ તેથી હાલમાં આયુષ્ય ઘટાડાનાંજ હોય અને આગળ આગળ વધુ ઘટાડાનાં થવાનાં. આના પ્રકારનો નિરૂપણ દૈવવાદ જુનાં માણસોમાં ભરાઇ ગયો છે પણ હાલના સુશિક્ષિત માણસો તરફ નજર નાખશું તો તેઓ પોતાના આયુષ્યની બાબતમાં અત્યંત ઉદાસીન થયેલા દેખાય છે. તેઓમાં પૂર્વનો દૈવવાદ નથી પરંતુ તેને ઠેકણે ઉત્સાહી પુરુષાર્થવાદ નવીન શિક્ષિત મનુષ્યોમાં આવ્યો નથી એ અત્યંત ખેદની વાત છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આયુષ્ય મર્યાદા—જુના લોકમાં સસ્યુગ અને કળીયુગની

પારદઃ અને આયુર્વેદ અન્થમાળા ગોડળા.

કંપના જે પ્રચલિત થયેલી છે તે મૂળ પારાશિરકાળમા ઉત્પન્ન થયેલી હમને તે મૂળ સનાતન વૈદિક ધર્મની કંપનાથી વિરુદ્ધ છે તેમા રાકા નથી દૈવવાદ અને ધર્મવાદ એ બન્ને એકજ ઠેકાણે રહેવો શક્ય નથી દૈવવાદ એ એક પ્રકારનો મન અને બુદ્ધિનો રોગ હમને ધર્મવાદ એ પુરુષાર્થનો પ્રેરક છે ધાર્મિકમતુખ્યને પોતાની ઉત્તતિ બદલ શકાજ હોતી નથી મારા પુરુષાર્થના જોર ઉપર હું ઝાંઝપાવન કરીશ, ધનાર્જન કરી આ લોકમા અભ્યુત્થ સ્થાપન કરીશ, સસ માર્ગે ચાલી મારૂ ઉચ્ચ ધ્યેય સફળ કરીશ અને છેવટે સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્તિ કરી શકીશ, આ સતુર્વિધ પુરુષાર્થ વાદિ ધાર્મિક માણસના મનમા આળશી અને નિઃસાહી દૈવવાદ અડકી પણ ગુકતો નથી

જો ખરા ધાર્મિક માણસને કોઇ કહે કે તારી જન્મમુડળી અમે જોઇ છે અને તે કુલ્લી પ્રમાણે તારૂં આયુષ્ય ૪૦ વર્ષનું છે તો તે ખરો ધાર્મિક માણસ કહેશે કે 'હું' આ જન્મપત્રિકાને ફાડી નાખું છું અને હું મારી જન્મપત્રિકા આજરોજથી નવી બનાવવાનો છું' જો કોઇ સત્જનક રીતે તેને મહેતાની રીતિ બદલ કય બતાવશે તો તે કહેશે કે 'તમારા ગ્રહ ગમે ત્યાં હોડું મારા પુરુષાર્થ વડે મારા મહેતાના નવાં રથાન નિશ્ચિત કરીશ' હાલમા દૈવવાદને ધર્મનું રથાન મળેલું છે પણ આપણો સનાતન ધર્મ એવો પાગલો નથી આપણો ધર્મ ઉત્સાહગ્રહ પુરુષાર્થ ધર્મ છે વૈદિક ધર્મ કહે છે કે કુર્વન્નેવહ કર્માણિ જિજીવિષ્ણત સમા શત્રુ ૦ ૧૦-૨ આ જગતમા સત્કર્મ કરતા કરતા સો વર્ષ જીવવાની પ્રયત્નપૂર્વક ઇચ્છા રાખવી એ વૈદિક ધર્મ છે. આ કળિયુગ હો કે સસયુગ હો તે બદલ કોઇએ મનમા ભીતિ કેવા ઉદાસીનતા ધરવાની જરૂરી નથી. હું પ્રયત્ન કરીશ અને મારૂં આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું કરીશ એવી પ્રબળ ઇચ્છા રાખવી એ ધર્મની દૃષ્ટિ છે

પુરુષાર્થી મતુખ્યોનાં આયુષ્ય—૧૦૦ વર્ષ જીવવું એ પ્રત્યેક મતુખ્યને જન્મસિદ્ધ હક છે ઉત્તમ પુરુષાર્થ કરવાથી આપણુ આયુષ્ય વધારી શકીએ છીએ અને ઉચ્ચ ખર્ચ વર્તન રાખવાથી આપણુ આયુષ્ય ઓછું કરી શકીએ છીએ ૧૦૦થી વધુ વર્ષનું આયુષ્ય થઇ શકે છે એમ નીચેના વેદ મંત્રો કહે છે 'પર્યેમ શરદ શત જીવેમ શરદ શત, શૃણુયામ શરદ શત, પ્રનવામ શરદ શત, ગરીના સ્વામ શરદ શત મૂચ્ચ શરદ શતાત્ શત્રુ ૦ ૩૬-૨૪ સો વર્ષ સુધી તેજોથી જોઇ શકીએ, જીવી શકીએ, કાને સાલળી શકીએ, મુખે બોલી શકીએ, દીન થયા વિના રહી શકીએ અને સો વર્ષથી વધુ પણ રહી શકીએ' ઉપરનું વેદવચન-ધર્મવચન સચવે છે કે સો વર્ષથી વધુ જીવવું શક્ય છે, એટલુંજ નહીં પણ કોઇપણ અવયવ-દીર્ઘવૃત્તી ખામી-ખડિતપણુ થયા વિના જીવવું શક્ય છે તેનો અર્થ એ કે પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત કરેલું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષથી અધિક થાય છે જન્મસિદ્ધ હક સો વર્ષનો છે અને દુરાચારથી ૧૦૦ વર્ષથી ઓછું જીવી શકીએ છીએ

આપણી આયુષ્ય મર્યાદા.

આ ઉપરથી આપણા લક્ષમાં આવશે કે હાલમાં જે આપણું આયુષ્ય કમી થઇ ગયું છે તે આપણામાં ૩૬ થયેલા દુરાચારને લધનેજ છે. તેમાં દૈવ-પ્રારબ્ધનો ખીલકુલ સંબંધજ નથી. દૈવ નામનો કાંઈ પદાર્થજ નથી આપણાજ દુરાચારનું ફળ આપણે ભોગવવું પડે છે અને તેનેજ મૂર્ખ લોકો દુર્દૈવ કહે છે. જો એ ખરું છે, તો આપણે આયુષ્ય વધારવાની ખટપટ નહીં કરવી કે ?

આયુષ્ય વધારી શકાય છે—જન્મતંજ બ્રહ્મદેવે આયુષ્ય નિશ્ચિત કરેલું હોય છે એમ ધંજાની સમજ થઇ ગયેલી હોય છે એ સમજ અસત્ તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય અને અધાર્મિક છે. વાગ્તવિક વિષે તો એવો પ્રકાર છેજ નહીં. પુરુષાર્થ કરી અને આરોગ્યના નિયમોનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરી આયુષ્ય વધારવું એ પ્રત્યેક માણસને માટે સકય વાત છે એ નક્કી છે. બ્રહ્મદેવે ભલે તેની મરજી પ્રમાણે લખ્યું હોય પણ આપણે આપણા પુરુષાર્થથી તે ટુંકી માખવા સમર્થ છીએ; પણ ખરી વાત એ છે કે બ્રહ્મદેવે વિધાતાએ કે ખીન્ન કાષ્ટએ કોઈનું પણ આયુષ્ય નક્કી હાવેલજ નથી. વેદ કહે છે કે “મૃત્યોઃ પદં યોગ્યતાં ચૈતદ્રાણીય આયુઃ પ્રતરં દધાનાઃ આપ્યાયમાનાઃ પ્રજયા ધનેન શુદ્ધાઃ પૂતા ભવત યજ્ઞિવાસઃ” ક્રુરવેદ ૧૦-૧૮-૨, અયર્વેદ ૧૨-૨-૨૪ પોતાનાપરથી મૃત્યુનો પગ દૂર ખસેડી જમારે તમે પોતાના વધેલા આયુષ્યને ધારણ કરી પ્રગતિ કરશો, પ્રજા અને ધનના યોગે ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થઇ શુદ્ધ અને પવિત્ર થશો ત્યારેજ પૂજ્ય થશો” આ મંત્રમાં પુરુષાર્થથી મૃત્યુનો પગ દૂર ખસેડી પોતાનું આયુષ્ય વધારી શકાય છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. જો એમ છે તો વિધાતાએ આયુષ્ય નિશ્ચિત કરેલ છે એ વાત તદ્દન ખોટીજ છે; માટે આયુષ્ય નિશ્ચિત છે એવી માન્યતા કોઇએ પોતાના મનમાં ઠસાવવી નહીં; પરંતુ હું મારું આયુષ્ય જરૂરજ જરૂર વધારીશ એવો ઉત્સાહી પુરુષાર્થ ભાવ હમેશો મનમાં રાખવો અને તે પ્રમાણે આચરણ રાખવું.

પૂર્વકાળના લોકોનાં આયુષ્ય—આ ભરતખંડના પ્રાચીનકાળના આર્યોની આયુષ્ય મર્યાદા ૧૦૦ વર્ષ કરતાં વધુ હતી. અરાયન નામના ગ્રીસ ઇતિહાસકારે પોતાના અનુભવથી જે હિન્દી પુરુષોની આયુષ્ય મર્યાદા લખેલી છે તે ૧૪૦ વર્ષની છે. તે લખે છે કે હિન્દુસ્થાનમાં ૧૪૦ વર્ષના મનુષ્યો ધણા દેખાય છે અને સો વર્ષ પછીના મનુષ્યોને એક વિલક્ષણ નામ આપવામાં આવે છે. આ સુમારે જે હજાર વર્ષ પહેલાંની હિન્દી આયુષ્ય મર્યાદાની રિયતિ હતી. હાલમાં હિન્દુસ્થાનમાં ૧૪૦ વર્ષનો કાષ્ઠ પણ મનુષ્ય મળતો નથી. અર્થાત્ આટલી અવનતિ આ જાગૃતમાં આપણી થઇ છે.

સુમારે ૫ હજાર વર્ષ પહેલાં આજ હિન્દુસ્થાનમાં માનવી આયુષ્યની મર્યાદા ‘કોડસો વર્ષથી પણ વધિક હતી. તે વખતે રાષ્ટ્રીય ધડપગાટમાં અગ્રેસરત્વનું માન જે પુરુષોને મળે છે તેના પુરુષો સો વર્ષથી આજુ ઇન્દા ન હોતા. હાલમાં મરણ પામવાની વાત જાણ્યો

પારદઃ અને આયુર્વેદઃ અન્વયાયા મોડળ.

સખીએ તો માત્ર મેતથી અડધાસુ મર્યાની સખ્યા તે વખતે થોડી હતી એમ અનુમાન કરવાના મહાભારતમાં ધણા પુરાવા છે.

‘લગ્યાન શ્રી કૃષ્ણ સરખા લોકોત્તર કાચ’ પુર ધર પુર તે વખતની બધી દિવસ્યાવમાં મુખ્ય લાગ લેનારા હતા વીરોમાં મોટા શૂરવીર, તત્તજાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ યાત્રી, ધાર્મિકોમાં ઉત્તમ ધર્મનિષ્ઠ, યોગીઓમાં યોગેશ્વર, ગજકાન્ધ કુરાગ પુરોમાં ગજનીનિત, રાષ્ટ્ર-લક્ષ્મીમાં મોટા લોકમાન્ય રાષ્ટ્રઅક્ત એવા શ્રી કૃષ્ણ હતા. નટકાલીન રાષ્ટ્રીય ઉચ્ચપાયલમાં તેમના જોટપુ કામ કરનારો કોઈજ ન હતા. દેશસેવામાં તત્પર અને દુર્બળ જતોનું સંરક્ષણ કરી સખળ દુર્જનોનો નાશ કરનારી તે રાષ્ટ્રીય ત્રિવૃન્નિ ^૧ મરણ વખતે ૧૨૫ વર્ષની હતી. શ્રી કૃષ્ણનું મૃત્યુ અકાળ થયું હતું અને તે વખતે તેમના માઆપ ^૨ અવતા હતા. અર્થાત્ માઆપની ઉંમર તેમના કરતા ૩૦ વર્ષની વધુ ગણીએ તો વસુદેવની ઉંમર શ્રી કૃષ્ણના મૃત્યુ વખતે ૧૫૦ કોટસોથી વધુ હોવી જોઈએ અને દેવકીની ઉંમર પાંચ દસ વર્ષ નહાની હોય તો ૧૪૦ વર્ષની હોવી જોઈએ. શ્રી કૃષ્ણના મૃત્યુ વખતે વસુદેવ દેવકી રોહિણી વગેરે ૩૬૦ કરતા હતા તેનું વર્ણન મહાભારતમાં અને ભાગવતમાં છે. રાષ્ટ્રકીય ઉચ્ચપાયલમાં યજ્ઞનારા અને રાત્રિ દિવસ દેશના ઉદ્ધાર માટે શ્રમ કરનારા પુરોમાં આયુષ્ય ઉપાર્થને લઈ ઓઝાં થાય છે એમ કેટલાક સમજે છે તેઓએ આ પુરોમાં આયુષ્ય જોવા.

મહાભારતના યુદ્ધ વખતે તે વખતના યોદ્ધાઓની ઉંમર નીચે પ્રમાણે હતી.

શ્રી કૃષ્ણ ૮૩ વર્ષ, બીષ્માચાર્ય ૧૭૦ વર્ષ, ધર્મરાજ ૭૦ વર્ષ, બીમ અર્જુન ૬૬ થી ૭૦ વર્ષ, ધૃતગદ્ધ ૧૦૫ વર્ષ, દુર્યોધન ૬૯ વર્ષ, દ્રોણાચાર્ય ૯૦ વર્ષ, કૃપાચાર્ય ૯૫ વર્ષ, ઝળું ૮૨ વર્ષ, ગદ્ગની ૮૫ વર્ષ.

એ પ્રમાણે અવસ્થાનાં પ્રમાણ એકજામાં એજાં આપ્યાં છે. બીષ્માચાર્યની ઉંમર ઓછામાં ઓછી છે ઘણે ભાગે તેનાથી વધુ ઉંમર તે વખતે હોવી જોઈએ એમ માનવામાં હરકત મળી. કારણ તેમની જીંદગીમાં નીચેની ઘટનાઓ મળી હતી

બીષ્માચાર્યની ઉંમરના વર્ષ,
કેવડી ઉંમરે અન્યું ૧

૧ બીષ્માચાર્ય (સલનન) નો જન્મ	૧
૨ શુરકુવવાસ સમાપ્તિ યાવરાજ્યાભિષેક	૨૦
૩ આ જન્મ પ્રિયાદ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા	૨૨

^૧ ૧ ભાગવત ૧૧-૬-૨૫.

૨ મહાભારત નોસલપર્ષ તથા ભાગવત ૧૧-૭૧-૧૮

આપણી આયુષ્ય મર્યાદા.

૪ બીજાઆયર્ષનો સાપ્ત અન્ધુ ચિત્રાંગદ વિશ્વ વર્ષે ઉમ્મરમાં આવે છે	
અને ૮ વર્ષ રાજ્ય કરી મરે છે	૫૦
૫ બીજાઆયર્ષનો બીજો સાપ્ત અન્ધુ ત્રિવિત્રવીર્ષ ઉમ્મરમાં આવી	
ગાદીએ બેસી ૭ વર્ષ રાજ્ય કરી મરે છે.	૬૩
૬ ત્રિવિત્રવીર્ષ ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુરની જન્મતિ	૬૫
૭ પાંડુ ઉમ્મરમાં આવી ગાદીએ બેસે છે	૮૩
૮ પાંડુ બાર વર્ષ રાજ્ય કરી રોગી થાય છે	૯૫
૯ દુર્યોધન, પાંડવો અને બીજા ઠેરવેતો જન્મ	૧૦૦
૧૦ પાંડવોનો વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત થાય છે અને ઠેરવે પાંડવને પરરપર	
દેવનો પ્રારંભ	૧૨૦
૧૧ પાંડવોને નાનપણમાં ૭૫ થયે ૫૨૨૨ સલાહ થયે ઇંદ્રપરચનું	
રાજ્ય મળે છે.	૧૩૨
૧૨ પાંડવ ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરી રાજસુય યજ્ઞ કરે છે	૧૫૭
૧૩ પાંડવોનો વનવાસ અઘાતવાસ અને પછી મહાભારતું યુદ્ધ	૧૭૦

આ પ્રમાણે બીજાઆયર્ષની ઉમ્મર યુદ્ધ વખતે ઓછામાં ઓછી ૧૭૦ વર્ષની હતી એમ મહાભારત ઉપરથી જણાય છે અને તે અવસ્થામાં તેમનાં શરીરમાં કેટલું જોર હતું એ તે વખતનો ઇતિહાસ કહે છે. વ્યાસ મહર્ષિએ તે વખતે અથવા તે પછી થોડે વખતે મહાભારત ગ્રંથ લખ્યો અને તે લખવાનું કાર્ય સુમારે ૩ વર્ષ આશુ હતું. 'સાહી ભુદ્ધિ નાહી' એ મૂર્ખતા ભરેલી કહેવત હાલમાં ચાલે છે પણ પૂર્વકાળમાં એવાં વયોવૃદ્ધ માણસો આપણા રાષ્ટ્રમાં દેશસેવાના કામ ઉત્સાદપૂર્વકે કરતાં. પુરુષાર્થથી તે સમય હાલમાં પણ લાવી શકાય એમ છે.

ધરાનમાંના સાદીકવી ૧૦૨ અને અતારકવી ૧૧૪ વર્ષ જીવ્યા હતા. નિમમ ઉચ્ચ ૧૦૫ વર્ષનો થયે મરણ પામ્યો હતો. મલ્હારી ધનગર ઘાંટ આંગણેલી મરણ વખતે ૧૧૫, પંડિત પ્રલાદરાયજી હયાત હાલ ઉમ્મર ૧૦૮ વર્ષની છે, રામશેઠ ભુરજી સોનાર સતારા મરણ વખતે ૧૦૫, સ. મહમદખાન કોહલાપુર ૧૦૩, સ. અદ્દરખાન કોહલાપુર ૧૦૧, મ. રમલાલ કાંગડી ૧૦૪ હયાત છે.

રોમાનીયા, અલ્બેનીયા વગેરે દેશમાં સવાસો વર્ષની ઉમ્મરના માણસો હાલમાં પણ જોવામાં આવે છે. યુરોપના મુસ્લિમી ૮૦-૯૦ વર્ષની ઉમ્મરે રાષ્ટ્રસેવાનાં પ્રયત્ન કરીને જોએ પોતાને માથે ઉઠાવી તેમાં સાદૃશ્ય મેળવે છે. સાદે આપણા દેશમાં જ હાલમાં ઓછાં

આયુષ્ય કેમ છે ? તેનો વિચાર કરેકે કરવો જોઈએ અને જે દોષને લઈ લાલમાં આપણાં આયુષ્ય કમી થતાં ચાલ્યાં છે તે દોષ જલ્દી દૂર કરી આપણાં આયુષ્ય વધારવાં જોઈએ.

યુરોપના કેટલાક મહાત્માનાં આયુષ્ય-એ મસ પાર ૧૫૨ વર્ષ, હેન્રી જેકિન્સ ૧૬૯, મેરિ ત્રિલિન્જ ૧૧૨, હાઉ ટેસ ડેરમાં ૧૮૦, કેથેગ્રાન એ ન ૧૦૧. આપણાંમાંના ધર્માચાર્યોનાં આયુષ્ય અબ્રાહમ ૧૭૫, ઇઝાક ૧૮૦.

ઉત્તમ નિયમોથી રહેનારો માણસ ૧૭૪ વર્ષની ઉંમર સુધી જીવી શકે છે એ વાત નિર્વિવાદ કરવા જેવી છે. એટલું અયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું કમ કષ્ટમાધ્ય છે એ ખરું પણ અસાધ્ય તો નથીજ. આજ પણ યુરોપમાં ૧૨૫ વર્ષથી વધુ ઉંમરનાં માણસો હયાત છે વિશેષે કરી ગાયના દુધની જાસ પીનારા વધુ દીર્ઘાયુતી માય છે એવો સિદ્ધાંત પણ યુરોપીઅન ડોક્ટરોએ ખાંધ્યો છે અને યુરોપના જે પ્રાંતમાં ૧૨૫ વર્ષથી વધુ ઉંમરનાં માણસો છે તે ગયુનાં દુઝાણા માટે પ્રસિદ્ધ છે. તમે તેમ હોય પણ આજસુધીના માનવી આયુષ્યનો ઇતિહાસ જોઈએ તો મનુષ્યની ઐતિહાસીક આયુષ્ય મર્યાદા પોશ્યાનસો વર્ષની છે એમ કહેવામાં મુઝલ હરકત નથી.

શતાયુર્વે પુરૂષ—આ વચન 'મહત્ત્વ મનોમા છે નાગરીકોનું સર્વ સાધારણ આયુર્માન સો વર્ષનું છે એવુંજ આ વચનનું તાત્પર્ય છે. પુરૂષ આ શબ્દનો અર્થ નાગરિક છે. નાગરીકોની સાધારણ આયુષ્ય (Average life) સો વર્ષનું હોવું જોઈએ. નાગરિક જીવનની આ ઉચ્ચતમ અવસ્થા હાલના વખતમાં નીચે પ્રમાણે છે.

યુરોપમાં નાગરીકોનું સાધારણ આયુષ્ય	૫૨
અમેરિકામાં	૫૫
જાપાનમાં	૫૮
ચીનમાં	૪૦
ધરાનમાં	૪૨
હિન્દુસ્થાનમાં	૨૫

આ પ્રમાણે સામાન્ય અયુષ્ય મર્યાદા છે આ ઉપરથી વૈદિક સમયમાંની દીર્ઘાયુષ્યની કસોટીએ પોતેલો એવો એક પણ દેહ આજ પૃથ્વીની પાંચ ઉપરજ નથી એ સદજ લક્ષમાં આવશે. યુરોપ અને જાપાનનું આયુર્માન અધિક છે પણ વૈદિકમાળ પ્રમાણે આયુર્માન કરવા માટે હજી તેઓએ મે ટો માર્ગ જોળાંગવાનો છે. આપણી દિન્દી લોકની સ્થિતિ તો અલંત દીન છે. જે આપણે આપણી ઉત્તિ કરવામાં ગોતાના જોરે કમર બાંધશું નહીં તો આપણા ઉદ્ધારનો ઉપાય ખીજે કાષ કરે એમ નથી અને આપણું

આયુર્માન આથી પણ નીચે જવ તો સંભવ છે. વિશ વર્ષ પહેલાં હિન્દુસ્થાનનું આયુર્માન સરાસરી ૩૩ વર્ષનું હતું તે આજ પચીસ વર્ષથી કાંઈ ઓછું થયું છે આ પ્રમાણે આ પણ અયુષ્યને એક સરખો હાસ થતો જાય છે એ તરણે એ અવરુદ્ધ ત્રિચારનું જોખમે.

૧ આયુષ્ય કેમ વધારવું—હાલમાં આરોગ્યવર્ધક અને શક્તિવર્ધક સંબંધી જે મસિક અને પુરનકો મુરેપ અને અમેરિકામાં નીકળે છે તેમાં એકમને આ, કોફી, કોફો, સીગારેટ, ઈરેટ, 'ત'આકુ કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યસન વગેરેનો સર્વ પ્રકારે નિષેધ કરેલો જણાય છે. દારૂ, ભાંગ, અક્રીય વગેરે પણ સહારક પદાર્થ છે. એ મર્વ માદક પદાર્થોના ધુરેપમાં અટકાવે થવા લાગે છે અને તે તરફ ભેદ સુગ વધતી જાય છે આ, કોફી, સીગારેટ, અને દેર એનું સમાજમાંથી એકદમ ઉત્થાપન થવું જોઈએ તોજ આયુષ્ય વર્ધનના માર્ગમાં પહેલું પગથીયું આગળ વધ્યા એમ ગણાશે એ સિવાય બીજી મદતવની વાત એટલે ટોનિક ઔષધો ઉપરથી લોકોનો વિશ્વાસ ઉઠેલો જોઈએ ઔષધ વેચનારાઓએ કમોત્તેજક જાહેરતો આપી તરણેને મોહિત કરી નાખ્યા છે. તેવાં ઔષધોથી (અને અતિ વિષયથી) શરીરોનો જેટલો નાશ થાય છે તેટલો દુર્ઘ્નસનોએ થયો નહીં હોય. તેવાં ઔષધો ઉપર વધુ પડતો વિશ્વાસ બેઠવાથી માનસિક નિર્બંજના વધે છે રોગવૃદ્ધિ પામે છે પૈસા અને આરોગ્યનો નાશ થાય છે અને અદાળ મૃત્યુને આધિન થઈ છેવટે મૃત્યુવશ થવું પડે છે.

યોગ અને સ્વચ્છ ભોજન, સ્વચ્છ હવા અને પાણી નિયમિત વ્યાયામ પચે તેટલું ખાંવાની ટેવ, 'બ્રહ્મચર્ય', ઉત્સાહી, અને પુરપાર્થી રાષ્ટ્રભક્તોની સંગતિ, ધાર્મિક ગ્રંથોનું વાંચન, ધૃશ્વરભક્તિ વગેરે અનેક બાજતો છે કે જેને યોગે આયુષ્ય અને આરોગ્ય વધે છે. મલીન જોરાક, ટાઢી મીઠાઈ, ખુશી પડે તેમ ખાવાં, ગંદી હવામાં રહેવા, સોડાવાંટર, લેમોનેડ, કાફલીક, બર્બર મલીન આ વગેરે ફેફસે જગાડનારાં પીણાં, વ્યાયામ ન કરવો. આશ્રય કરી કરાવી અજીણ થાય તેટલું ખાવું, બલિચાર, નિરત્સાહી, અંજણ લોકો સાથે હમેશાં રહેવું, નાટક જોવાં, નાટક અને સ્ત્રી વિષયક વાર્તાઓ વાંચવી, નારિતક જનનું એવાં અનેક કારણો છે કે જેને યોગે આયુષ્ય ઓછું થાય છે. આયુષ્ય વધારવાના જે જે ઉપાય હોય તે તે સમજી લઈ તે પ્રમાણે આચરણ કરવું અને આયુષ્ય ક્ષીણ કરનારાં જે જે કારણ હોય તેને દૂર કરવાં એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે અલ્પાયુ માણસ રાષ્ટ્રસેવા કરી શકે નહીં આંપણી માતૃભૂમિને ઉત્સાહી, દીર્ઘાયુઓ અને માતૃભક્ત પુરોગામી હાલમાં આવશ્યકતા છે તરણ પુરોગામી માતૃભૂમિની આશા તરફ લક્ષ્ય આપશે કે ? ઉપકાળ અક્ટોબર ૧૯૧૮.

૧ હવે પછીના અંકમાં આયુષ્યવર્ધક ઔષધોના પ્રયોગો પ્રગટ થશે.

રાજ્યક્ષમા અને ક્ષય

તેનાં કારણ, સપાત્તિ, ઉપચાર અને પશ્યાપથ્ય.

(લેખક—અધિપતિ).

કારણ સંપ્રાપ્તિ—આ રોગ ઘણો ભયંકર છે. આ દરદને હૃદયમાં કન્ઝમ્પશન, અથવા થાય્સિમ્ કહે છે. આ રોગ દરદીઓના કબ્જે કરી રસ રક્ત માંસ મેદા મલ્મલ વીર્ય વગેરે ધાતુઓનો ક્ષય કરી અતે ક્ષય કરે છે; તેથી અન્વર્ધક નામ શાસ્ત્રકારોએ આપ્યું છે. આ દરદમાં શરીરનાં ચરબી અને માંસનો ઘણી ઉતાાળે નાશ થાય છે; અશક્તિ વધે છે; ફેફસાં ખગડી જાય છે; સર્વગતિના અને સ્થિતિના લોક આ રોગના અગિદાનરૂપ થાય છે. તરૂણ અવસ્થામાં આનંદ કરનારા સ્ત્રી પુરુષો ઉપર આ રોગ અચાનક હુલ્લો કરે છે. આ મુંઝા, ઘણાકામાં દર વર્ષે આ એક ક્ષયરોગથીજ ડાહ્ય બે લાખ મરણ નિપજતા હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે; તેથીજ રીતે હિન્દુસ્થાનના ખીજા ભાગમાં પણ ક્ષયરોગથી મરણસંખ્યા દરસામ વધતી જાય છે અને એક દસકામાં પ્રથમ કરતાં ૪-૫ ગણું મરણ પ્રમાણ વધી પડ્યું છે. આ રોગ ઘણો ભયંકર છતાં અને દરેક સ્થિતિના લોકમાં તેનો પ્રચાર છતાં તેની ભયંકરતા તરફ પ્રગ્નનું અને ચાલવનું એણું લક્ષ્ય બેચાણું છે તેનું કારણ આ રોગ નરકાળમારક નથી એજ છે જ્યારે લેગ, કોલેરા જેવા રોગમાં દરદી ત્વરીત મરણ પામે છે પરંતુ ક્ષયરોગમાં સારવાર કરનારાની થતી હાડમારી, કુટુંબીઓની ચિંતા, કામખેલો નહીં કરવાથી ઉભી થતી આર્થિક મુશ્કેલી છેવટે દરદીનું મરણ થતાં તેના કુટુંબનું નિરાધારપણું અને દેશને તેના ઉછરતા શ્રુવાન મનુષ્યોની શ્રદ્ધિ અને સેવાની પડતી ખોટ એ બધા વિચારો મનમાં લાવીએ છીએ ત્યારે વિચારશીલ માણસના મનમાં ખીજા અનેક દરદો કરતાં ક્ષયરોગની ભયંકરતા વધુ ઉદ્ભવજનક લાગે છે. ક્ષયરોગ પોતાના શિકારને ગુપ્ત રીતે એવો મજબુતિથી પકડે છે કે એકદમ તે તેના પંખમાંથી છુટી શકતો નથી. શરીરનું વજન એણું ઘટી મોડે છે, તાવ હમેશાં રહી જાય છે, અંત ઉપર અર્ચિ થાય છે, ઉધરસ આવે છે, શ્વેતની ગતિ વધે છે, મળાવરોષ થાય છે. એવાં પૂર્વ ચિહ્ન જણાતાં તુરં ઉપાય કરવામાં આવે તો દરદ સાધ્ય થઈ શકે છે. પણ વખત લખાતા મરી શકતો નથી.

ક્ષયથી થનારા મૃત્યુ ૨૫ થી ૩૫ વર્ષની ઉંમરનાં દરદીઓનાંજ વધુ હોય છે અને તેજ અવસ્થાનાં મનુષ્યો જગતને ઉપયોગી ગણાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ કુદરતી નિયમોથી અવળું વર્તન રાખવું એજ છે. જાડુ દારૂ પીવો, જાડુ ખીડી સીંગરેટ પીવો, અતિ વિષય, સડેલાં માંસદિને ખોગક, મચીત આ કાશી રેશનો ઉપર કે હોટેલમાં પીવાં, હોટેલું અને વીલીનાં ખાણાં, અસ્વચ્છ માણસોના શ્વેતશ્વેતસઃ ભરાઈ રહે તેવી

જગ્યાએ રહેવાં વગેરે કારણે પણ હાથેલાદક છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થયા પછી યોગ્ય સારવાર મળતી નથી કે યોગ્ય આપણ અને સ્વચ્છ હવા પાણીને લાભ મળતો નથી તો દરદ વધી જમ લયકર નિરતે છે. સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો આ રોગમાં વધુ સમડાય છે. હાલમાં સુધારાના સમયમાં મનુષ્યોનું જીવન એવું કૃત્રિમ અને અસ્વભાવિક થઈ ગયેલું છે અને કુદરતી નિયમોનો ભંગ થઈ ગયો છે કે ક્ષયરોગ જે અટકાવી શકાય એમ છે તેનોથી દુનીયા આખીમાં દરસાલ ૩૦ થી ૪૦ લાખ મરણ નીચળે છે. એ યં અર્વાચીન સુધારાની હિતમતા સાબીત કરે છે? ખરું તો એ છે કે હાલની બનાવરી સુધારણા નૈસર્ગિક નિયમોની વિદ્વજ પોતાની પ્રગતિ કરે છે અને તેથીજ ક્ષયરોગનું પ્રમાણ વધતું આવ્યું છે; અને એજ કારણ છે કે ગામડા કરતાં શહેરોનું મરણ પ્રમાણ વધારે હોય છે ગામડાનાં માણસો આખો દિવસ ખુલ્લી હવામાં મહેનત કરે છે અને રાત્રે ખુલ્લી હવાની આવળવવાળા સાદાં મકાનોમાં સુવે છે, તેમ હરવા ફરવા કે જવા આવવા માટે બધાં ગાડીયું કે રોગ જનુઓવાળી બેટકું દોતી નથી, તેથી તેઓ ખુલ્લી હવાવાળે રહેતે પગે ચાલીને જાય આવે છે; એટલે આયમતો, પણ તેઓને લાભ મળે છે અને સ્થળો તડો પછી તેઓનાં શરીર મેઠે છે. ગામડાનાં લોકો ગરીબ છતાં, પોષક ખોરાક પુરતો નહીં મળવા છતાં, ખુલ્લી હવા, ખુલ્લો પ્રકાશ, મહેનત અને કંકસરપૂર્વક પતવાથી તેઓ સુખી અને નારોગી જીવે ગાળી શકે છે; ત્યારે શહેરની ઘડી વસ્તીમાં રહેનારા, ગાડીધેડે ફરનારા; બંધાઈમાં મુનારા અને મિથાન બોજન કરનારા ગૃહસ્થો રોગાવસ્થામાંજ પોતાનાં આયુષ્ય પોતાને બોજવડે લાસતાં શરીરો સાથે વિતાવે છે. તેમ ગામડાના લોકો દારૂ, માંસ, ચા, બીડી તથા હોટલનાં મસીન ખાણાં પીણાંથી અલગ રહે છે, બધા હવાવાળી નાટકશાળાની કે ગંદા પાકાણાની મજાથી પણ તેઓ અજાણ હોય છે, તેજ કારણ છે કે ગામડાના કરતાં શહેરના લોકો ક્ષયરોગના ભોગ વધુ યાય છે. મુજબ જેવા શહેરમાં કેટલાંક લોકોને દીવસે પણ દીવાં કરવા પડે છે તેવા મકાનમાં રહેનારા માણસો શુદ્ધ હવા અને ખુલ્લો પ્રકાશ ક્યાંથી મેળવી શકે? અને તેનું પરિણામ કેવું આવે? શહેરના મનુરો અથવા કામ કરનારા લોકો હવા વિનાના ઘરોમાં, કેટલીયુંમાં, ઘાંતી દુકાનોમાં અનેક રોગના કુંભ મેળા જેવી નાટકશાળામાં રાત્રીઓ વિતાવે છે અને હિતગરા કરે છે; અને સ્ત્રીઓ દળતું, ખોડતું, વાસણ માંજવા, માથાપર પાણી ભરવાં, કપડાં ધોવાં, રસોઈ કરવી વગેરે કામો કરવાથી, અનેપેશિત કસરત આપનારાં ગૃહસ્થોને પોતાની આબરૂમાં ઉણપ લાવનારા મળે છે. અને ખાતું, પીતું, સડું, ગંધા મારવા અને અનંદ ભોગવવા એ સિવાય તેને કામ હોતું નથી. તેથી ખોરાકનું વિધિવત પાચન થતું નથી, ફેફસાં પ્રકુલિત રહેતાં નથી, આયુ મજબુત થતા નથી, મન ભ્રમિત અને આનિવાજ્ય રહે છે, અને ક્ષય, હિરદીરિયા, પાષ જેવાં કોષ્ટને કોષ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; ઘણી સ્ત્રીઓને મેદ વધી જમ વધાપણું ગ્રાસ્ટ થાય છે, નિવિધને સુવાવડ થતી નથી, સુવાવડમાં અનેક લાધિ યાય છે, શરીર નિર્જળ સુવારોગ અસ્ત થઈ જાય છે અને પક્ક

શાસ્ત્રયુક્તમા અને ક્ષય.

સુંદર તથા કર્મદાયક થશે અને આયુષ્ય લંબાશે. એક મિનીટ મુધી શ્વાસ રોકે તેનાં ફેફસાં નીરોગાવસ્થામાં છે એમ માનવું.

ક્ષયરોગનાં બીજા શરીરમાં દાખલ થયા પછી તેની વૃદ્ધિ ધવાની સ્થિતિના તથા ભાગ કરેલા છે. ઘણાં દરદીઓ તુલ્યાંજ લખકર સ્થિતિમાં આવી પડે છે. એકમાંથી બીજા અવસ્થામાં ક્ષયરોગ ક્યારે જાય છે તે અનુભવિ વિના જાણી શકાતું નથી તેમ દરેક દરદીને એ રોગ એક પછી બીજા અને પછી ત્રીજા સ્થિતિમાં એમ ક્રમે કરીને જાય છે એમ પણ નથી. તો પણ સાધારણ રીતે ક્ષયરોગની ૩ અવસ્થા કહેલી છે.

પહેલી અવસ્થા-શરીરમાં જીલ્લો તાવ જણાય છે. શરીર આખો દિવસ ગરમ રહે છે. માથું વખતોવખત દુઃખે છે. ગળામાં ખરેરી પડે છે. સૂકી ખાંસી આવે છે. સાદા બેરો જાય છે. શ્વાસ નળીમાં કફ અટકી જવાથી થોધરો અવાજ નિકળે છે. થોડો થોડો શીથળાજો કફ પડે છે. થોડો શ્રમ કરતાં શ્વાસ ચડે છે. શરીર હળવે હળવે ક્ષીણ થતું જાય છે. નળ-જાઇ વધે છે. આંખું ઉડી ઉતરવા માંડે છે. રાત દિવસ શ્વાસ અને નાડી ઉતાવળે આવે છે હાય પગમાં બળતરા થાય છે. છાતીનું સ્થિતિસ્થાપકપણું અને પ્રસવાની ગતિ કમી થઇ જઇ છાતી કઠણ લાગે છે. છાતીએ ઠેકતાં લાગેલા હાંડલા જેવો અવાજ થાય છે. ઝાડો કબજ થાય છે. એમાંનાં ઘણા ખરાં ચિન્હો પ્રથમાવસ્થામાં જણાય છે.

બીજા અવસ્થા-કફ યથેલી છાતી જરા નરમ પડે છે. તેમાં પફ અને કફ ઉત્પન્ન થઇ ઉધરસમાં બડખા પડે છે. કફનું પ્રમાણ વધે છે તેમાં કાઠ કાઠ વાર લોહી પણ દેખાય છે. રોગીના કફમાં સ્થિતિસ્થાપક તંતુ બેવામાં આવે તો રોગ લખકરરૂપ લેવાનો છે એમ માનવું. ઉધરસ એકસરખી આવવા લાગે છે તેથી રોગીને એનું પરતું નથી. ઉધ આવતી નથી. તાવ બેરમાં આવે છે સજારે થોડો કમી થઇ બપોર પછી ચડવા માંડે છે. સજારે ૩-૪ ધગાને સુમારે પરસેવો વળે તે કાઠ વખત એટલો બધો આવે છે કે પથારી પણ ભોળાઇ જાય છે. જેમ જેમ પરસેવો વધુ વળે છે તેમ શરીરમાંનું લોહી ઓછું થવા માંડે છે. શરીર અત્યંત ક્ષીણ થતું જાય છે અને અસ્થિ-પંજર જેવું થઇ જાય છે. ક્ષયના વિકાસિનું આખા શરીરમાં ફેલાઇ જઇ આંતરગાત્રી શ્લેષ્મક ત્વચાને ખાઇ જઇ તે ઠેકાણે ક્ષત ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી આંધેલું અજ પચ્યા વિના ઘણાને જેવું ને તેવું ઝાડામાં નીકળે છે. ક્ષયની બીજા અવસ્થામાં આ ક્ષય જન્ય સંક્રમણી રોગ ધણે ભયંકર છે. અને આ ચિન્હ જણાય તો દરદીનો ત્વરિત અંત આવે છે. તે સિવાય જીભ સૂજી લાલ થાય છે. ચાંદાં પડે છે. આ સ્થિતિ થાય તો ફેફસાં એકદમ સડવા માંડે છે. કફ ધણે પડે છે. તેની ગંધ પણ ખરાબ વધે છે અને હાંસડીનો ભાગ બેસી ગયેલો દેખાય છે.

પારદ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા ગોંડળ.

ત્રીજી અને છેવટની અવસ્થા-ફેફસામાં ફાટ અને ત્રણ પડી ઘણો ભાગ સડી બહાર પડે છે અને તેથી ફેફસામાં ખાડા પડે છે. તેમાં કફના બડખા ઘણા દિવસ અટકી જતા છે. ઘણા ખરા બડખા ઉધરસ આવતાં નિકળે છે અને તેમાં ઘણી દુર્ગંધ આવે છે. ફેફસામાંની તંતુ સરખી નાડીઓ સક્રિય પામી તેને સડના અટકાવવાનો યત્ન કરે છે, તેથી ફેફસાં એકદમ સડનાં અટકે છે. એ પ્રમાણે ફેફસાં સક્રિય પામવાથી જાતી ઉપર અને પોસગાતી મધ્યમાં ખાડા પડે છે. જાતી સપાટ તથા આંતર ગોળ થાય છે અને બીજી ફેફસાંના આચ્છાદન પાદ ઉપર મોજો આવવાથી તેમાં યુગ અને પીડા થાય છે તે મોજો વધી સડવા માંડે છે કોષ કોષવાર જાતીમાં છિદ્ર પડી પર બહાર આવવા માંડે છે ક્ષયની રીધતિમાં તાવ ઘણેભાગે બધાર પડી ચડે છે, અને તે ૧૦૨ થી ૧૦૭ સુધી ચડે છે નાડીની ગતિ પણ ઘણી વધે છે. તોરોગી માથુમેનું હૃદય દર મિનિટે ૭૦ થી ૭૫ વખત ચડે છે પરંતુ કાયરોગીને આ અવસ્થામાં ૧૦૦ થી ૧૦૪ વખત ચડે છે. આ અવસ્થામાં ઈંગ્રેજ મન પ્રમણે કોષ પણ આપધથી માઈ થઈ શકે નહીં તેને કુદંતી મદદ આપવી. નિમ્બા દેવતા તે રોગ મટાડવાનો જે યત્ન કરે છે તેમાં આપધથી અડચણ આવે છે એમ ઈંગ્રેજ વૈદનો મત છે પણ આપણા શાસ્ત્રકારોએ તો કહ્યું છે કે ત્યાસુધી કંઠમા પ્રાણ છે અને ત્યાસુધી હૃદિઓ સાંખિત છે સાં સુધી આપધ આપવું.

ક્ષયનાં એકંદ્ર લક્ષણોમા ઉધરસ, કીચવાળા પીંખળા કે બીજાં રંગનાં બડખા, લોહી પડવું, શરીરનું વજન નિરસે નિરસે કમી થવું, તાવ ચોવિઝે કલાક રહેવો અને બપોર પછી ૧૦૨ થી ૧૦૭ સુધી ચડવો, નાડી અને શ્વાસની ગતિ વધવી, હૃદયનો ચડો દર મિનિટે ૧૦૦ થી ૧૪૦ વખત અને શ્વાસોચ્છાસની ગતિ ૧૬ થી ૧૭ ને બદલે ૩૦ થી ૪૦ વખત વધવી, શ્વાસ લેવામાં અને કાઢવામાં થમ પડવો, છત્ર સુકાચેથી સોજેથી લાલ થયેલી અને ચાંચાળી થવી, જડરાએ મંદ પડવો, રાત્રે ખટો ઘણો પરમેણો વળવો, તાવ વખતે મેઠું અને ગાવ લાવ થઈ જવા, ઝાડા થઈ, લુખ ન લાગવી, ગળામાં ખજવાળ આવવી ઉધરસ આવવી, ઉલટી થવી, સાદ બેસી જવો, હાથના તખ ગોળ અને વિકૃત થવા, પગે મોજો ચડવો, ભગંદર થવું. જે ગાળુનું ફેફસુ અગડેલું હોય તે ગાળુનો હાથ અને આંખ વિકૃત થવાં, રાજ્યાતર્થ અભદ્ય પદાર્થ ખાવાની અને સ્ત્રી સંગની તીવ્ર ઇચ્છા થવી વગેરે પેકી ચિન્હો અને ઘણાં જુદા જુદા દરદીઓને જણાય છે.

ઉપર લખવા ચિન્હો પેકી જે ચાર ચિન્હો હોય તેથી તેને ક્ષય ઠરાવી શકાતો નથી; પણ આપણા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે ખંભો પડખાં અને હાથ પગમાં બગતરા થાય અને આખા શરીરમાં તાવ રહે એ ક્ષયનું પ્રારંભિક લક્ષણ અને માંડ બેસી જવો, થળ નીકળવું, ખંભો અને પડખાં સંક્રાંચવાં, તાવ, અગતરા, ઝાડા, લોહી પડવું, મથું ભારે, ખોરાકન અરુચિ, ઉધરસ એટલાં લક્ષણ હોય તે ક્ષયનાં રીધતિ સમજવી કાયરોગીની ત્યાગે ગર્ભધારણ કરે છે ત્યાગે

તે રોગથી મુક્ત થયેલી દેખાય છે પણ પ્રસવ થયા પછી સુગંધમાં ક્ષય બેઠો કરરૂપ પડેલી પ્રાણુધાતક નિવડે છે. ઘેઘેજી ડાકટરો શરીરનું વજન વધવા કે ઘટવા ઉપર રોગનો વધારો કે ઘટારોનો નિર્ણય કરે છે તેમ પાણીમાં કદ તરે તો સારો થશે અને બુડી ભરે તો નારી બધે બાવી પણ સાધ્યાસાધ્યતાની પરીક્ષા છે.

ક્ષયરોગ એ વંશપરંપરા ઉતરનારો (અનુવંશિક) રોગ નથી. ધણી વેદો અને ડાકટરો અનુવંશિક છે એમ કહે છે પણ તે બુદ્ધ છે ઉપદંશ ગમકોઈ પંપન વગેરે દંરેદો માળાપથી છોકરામાં ઉતરે છે તેમ ક્ષયરોગ માટે નથી. જમન ત્રો નીમીપરે એથે. ડી. કે જે ફેફસાના રોગમાં નિપુણ ગણાય છે તેનો એવો મન છે કે “ક્ષયરોગ અથવા તેના જંતુ માતા પિતાથી સંતાનોમાં ઉતરત નથી. પરંતુ જે પ્રમાણે મુખ્યકૃતિ માળાપ પ્રાસેથી મળે છે અને તેના જેવી દેખાય છે તે પ્રમાણે જાતીનો વિશાળ અથવા સંકેતાયેલો આકારજ વંશમાં ઉતરે છે.” બીજા પણ યુરોપના ડાકટરોનો એવો અભિપ્રાય થવા માંડ્યો છે કે ક્ષયરોગ આનુવંશિક નથી, પરંતુ માળાપને ધણેલો ક્ષય સંતાનોને ફાણ પડવાનાં બીજાં કારણો હોય છે. જેમકે જે મકાનમાં માળાપો રહેતા હતાં તે, ભેજવાળાં ગંદાં, હવા પ્રકાર વિનાના મકાનમાં રહેતાં હોય છે, માળાપને જેવા આદાર વિહાર કે વ્યસનની ટેવ હોય તેવી છોકરામાં પડે છે, આરોગ્ય ગળગળામાં તથા ફેફસાને વ્યાયામ આપવામાં છોકરાઓ નિષ્ફળ નિવડે છે, શરીરની કુદરતી શક્તિનો નાશ કરવાની ટેવ તથા બીજા વર્તમાન સુધારાના અનેક હુણ્ણોજ માળાપ પછી છોકરાને ક્ષયરોગમાં સપડાવે છે. ક્ષયરોગી માળાપોનાં બાળકો પ્રથમથીજ સદૃશી અને નિર્સંગ દેવતાને માન આપનારાં નિવડે તો તેઓ જરૂર આ રોગમાં સપડાય નહિ.

સારે ક્ષયનું કારણ તેના જંતુઓ છે કે ? એ વિચારનું જોઈએ. ક્ષયનો સ્પેશિયાલિસ્ટ ડાકટર ડેવિડ વોર્ડ એમ. ડી. કહે છે કે “જ્યારે પ્રો. કોર્કે ક્ષયરોગના જંતુઓ શોધી કાઢ્યા ત્યારે ડાકટર લોકોએ તે ઉપરથી એવું અનુમાન કર્યું કે તે જંતુજ ક્ષયનું મૂળ અને એકલું કારણ છે. પણ એ તેઓની સમજ નિરાધાર છે.” ડો. કોર્કેના ક્ષયરોગ નિવારક ખાતાના મેનેજર અને મેલેક પ્રો. રીચર્ડ હેનેસ કે જેણે ક્ષયરોગનાં કારણો શોધી સારા કર્યા છે તે પોતાના ૪૦ વર્ષના અનુભવથી કહે છે કે “ધણી શોધેલું એમ કહે છે કે ફેફસાનો ક્ષય આનુવંશિક છે, બીજા કુટલાક એમ કહે છે કે ક્ષયની જંતુ શ્વાસ માર્ગે ફેફસામાં જવાથી ક્ષયરોગ લાગુ પડે છે, પરંતુ સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી તેઓનો એ મત સાફ ખોટો છે એમ વારંવાર દેખાડવામાં આવ્યું છે.” ડો. રીચર્ડ ડી. રાબિન્સન એમ. ડી. કહે છે કે “ખટપટી અને હુણ્ણો ડાકટરો જંતુ બાજતમાં જે સાચા ખોટા ગણ્યા મારે છે તેજ જંતુ આપણા મિત્ર છે. તે ગંદકી કાઢી નાખનારાં કુદરતના નોકરો છે. મેલેકસર્ગની તે એક સ્વાભાવિક રીત છે; અને શરીરમાંના સડના અને ગંધાતા

મળને બહાર કાઢી નાખવાનો સ્વભાવિક ઉપાય છે. એ જંતુ રોગનું કારણ નથી પણ પરિણામ છે. (અર્થાત્ વ્યાધિજ શરીરમાં જંતુ ઉત્પન્ન કરે છે પ્રથમ દરદ થઇ પછી જંતુ ઉત્પન્ન થાય છે). શરીરમાંની શિંસ અને સ્નાયુનું ફાંપતર કરી તેમાંના નિર્જીવ અણુને અલગ કરે છે. જેને લીધે તેવા અણુને બહાર કાઢી શકાય છે. સમજી પ્રજા વર્ગને છેતરવા માટે જે જે જંગલી, ખોટા અને અપ્રમદ્ભ સિદ્ધાંત શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે તે બધામાં જંતુ બાબતની વિચારપરંપરા અથવા ચિચરી અસંત ધિક્કારવા યોગ્ય અને ખોટી છે. જે ખરૂં છે અને જે સાબિત કરવાને હું સમર્થ છું તે હું લખું છું.”

આ પ્રમાણે કેટલાક ડાક્ટરોનો ઉપર મુજબનો ક્ષયજ જંતુ સંબંધે અભિપ્રાય છે; ત્યારે કેટલાક તે મતથી વિરુદ્ધમાં છે તેઓ કહે છે કે જંતુથી દૂષિત થયેલાં પદાર્થો પેટમાં જવાથી સ્વાસ્થ્ય માર્ગે તેનો પ્રવેશ થવાથી ક્ષયરોગનો પ્રચાર થાય છે ક્ષયરોગી જનાવર કે માણસોનું દૂધ પાવાથી બાળકોને આ રોગ લાગુ પડે છે. તે પ્રથમ આંતરડામાં અને પછી ફેફસાં અને આખા શરીરમાં થાય છે. તદ્દનુ માણસોને ક્ષયરોગ થવાનું જંતુથી દૂષિત થયેલાં પદાર્થો ખાવાથી અને સ્વાસ્થ્ય માર્ગે શરીરમાં જવાથી થાય છે.

આ પ્રમાણે ડાક્ટરોમાં પરસ્પર વિરોધી વાદ ચાલે છે પણ મુક્તમદ્દિથી વિચારનાં બંને વાદ ખરા છે.

ક્ષય થવાનાં કેટલાંક કારણો ઉપર બતાવ્યાં તે છે તેમજ ક્ષયરોગી માણસના કફનો સંસર્ગ થવાથી એટલે કફવાળાં વાસણુને નરાળર સાફ કરવામાં ન આવે અને તે ફળીમાં ભીંતપર કે સુથાના ઝોરડાની જમીનપર ન્યાં લાં નાખવામાં આવે અગર ભુજથી પણ રેડી જાય તો તેના જંતુઓ સારા માણસના શરીરમાં દાખલ થાય; પણ તે જંતુઓને માટે લાયક માણસ હોય તેનાજ શરીરમાં તે જંતુઓ જીવી કે વધી શકે છે. અર્થાત્ જે માણસનાં ફેફસાં નબળાં તથા વિકૃત હોય છે તેનેજ તે જંતુઓ અસર કરે છે પણ તંદુરસ્ત અને રવચ્છ ફેફસાંવાળા માણસના શરીરમાં જંતુઓ જાય છતાં અમર કરી શકતા નથી; તો પણ ક્ષયરોગી માણસના મહવાસમાં વધુ રહેવું એ જોખમ લરેલું છે. ઘરમાં એક દરદી ક્ષયરોગી યંવાથી ઘરનાં બીજાં માણસોને તે લાગુ પડવાના અનેક દાખલા બન્યા છે પણ તે પણ ક્ષય થાય છે, અને તેના કુધને સેવવાથી નબળા ફેફસાવાળા માણસને દરદ તુરંત લાગુ થઇ જાય છે. ખગાય ખોરાક, ખરાય હવા, પ્રકાશ વિનાનું ઘર, ચીના, કસરતનો અભાવ, પ્રાણાયામ (દીર્ઘશ્વાસોચ્છ્વાસ) સેવાની ટેવ ન રાખવી, શોક, અતિ વ્યાયામ, અતિવિષય, ઉત્તમગરો, હમેશાં અજીર્ણ રહેવું, મળાવરોધ, ચોવાવરણા પ્રાપ્ત થવા પહેલાં ગર્ભાધાન, અતિ લાપણુ વગેરે કારણોએ ફેફસાં નબળાં પડેલાં હોય તેવા માણસપર ક્ષયના જંતુઓ સ્વત્રર કાવી જાય છે.

પ્રાથમિક ઉપાય—ક્ષયરોગવાળા કુટુંબ સાથે લગ્નાદિ વ્યવહાર રાખવો નહીં. જેના કુટુંબમાં ક્ષયરોગ ચાલતો હોય તેવા માણસના ઘરનું પાણી કે ખોરાક લેવા નહીં. ક્ષયરોગ

યથો છે અથવા યવાનો સંભવ છે એવો વહેમ પડે ત્યારથી ઇલાજ લેવા. બુદ્ધી હવા અને સૂચનો પ્રકાશ પુષ્કળ પડતો હોય તેવા મકાનમાં રહેવું. ગરમ કકડાં પહેરવાં, પવન શરીર ઉપર સીધો લાગવા દેવો નહીં. શારીરિક કસરત કરવી નહીં. પ્રાણુયામ પુષ્કળ કરવા. ઉત્તમગરોળીલકુલ કરવો નહીં. દિવસે ઉંઘવું નહીં સ્ત્રી સંગ છોડવો. આરામ થયા પછી ૧ વર્ષ સુધી સ્ત્રી સંગ કરવો નહીં. ભણવું, વાંચવું, ગાવું કે દરવું ફરવું દરેક બાબત મનને ત્રિપ લાગે તેટલીજ કરવી. શરીરને કે મનને શ્રમ પડે તેટલો વખત કાંઈ પણ કામ કરવું નહીં. દરદ મટી ગયા પછી પણ ખડુ મહેનત અને અતિ વિપવથી દૂર રહેવું અને પ્રાણુયામ સવાર સાંજ કરવાની ટેવ હમેશને માટે રાખવી. ક્ષયરોગમાં તાવ, ઉધરસ, ઝાડો, કમજબત કે તેવા જે જે ઉપદ્રવ વધુ જોવામાં આવે તેનું શમન કરનારાં ઔષધની પ્રથમ યોજના કરવી. અર્થાત્ હૃદય કેન્દ્ર સાને બળવાન નીરોગી બનાવનારા ઔષધ સાથે તે તે ઉપદ્રવની દવા પણ પ્રમાણમાં મેળવતું જવું. ક્ષય રોગમાં એ તેનાં બીજાં ચિન્હો સાથે નાવ તો હોય છે. અને તાવ હોય ત્યાંસુધી પ્રથમ ઉપાય તાવનો કરવો. આ તાવ હમેશાં અડ ઉતર થયા કરે છે. જ્યારે તાવ નથી એમ જણાય છે ત્યારે પણ તાવ હોયજ છે. તે સાથે દરદીની ભુખ પણ મરી જાય છે. તાવ કાચુમાં આવે તો બીજા ઉપદ્રવો શાંત કરવાનું રહેલું થઈ પડે છે આપણા શાસ્ત્રકારો લખે છે કે જે ઉપદ્રવ હોય તેનો ઉપચાર તે તે અધિકારમાં કલા પ્રમાણે કરવો. ક્ષયરોગમાં લઘન કરાવવું નિષેધ છે; પણ જો તાવ તથા તે સાથે અશ્મિ અને મંદાશ્મિ હોય તો તેને નિઃસંશય ૮ થી ૧૫ દિવસનું લઘન કરાવવું. અમારા હૃદય નીચેના સંખ્યાબંધ દરદીઓ આવી સારવારથી સારા થયા છે. જ્યાંસુધી દરદીના શરીરમાં તાવ છે અને ભુખ બીજાકુલ નથી, ત્યાંસુધી દુધ અને ખોરાક આપવાં તે ક્ષયના જંતુઓની વૃદ્ધિ કરવા જેવું અર્થાત્ રોગને ઉતોજન આપવા જેવું છે. દુધ તો બીજાકુલ આપવુંજ નહીં. ભુખ લાગવા માટે અને તાવ ઓછો થયા માટે ત્યારે મગનું ઓસામણ અને ગાજેત્રો થોડો ભાત અથવા તેવો સાદો ખોરાક થોડો થોડો વણ ચાર વખત આપવો. ૧૦ થી ૧૫ લાંબુ બળગર થશે તો તાનતદવ મટી જઈ ભુખ ઉધડશે. ત્યારે દુધ ભાત અને તે દરદીને શ્મિ પડે તેવો ત્રિશેષ દુધ સાથે ખોરાક થોડો થોડો શરૂ કરવો; તથા ક્રમે કરી વધારવો. એટલે લોહી વધવા માડશે. થોડા વખતમાં બીજા ઉપદ્રવો પણ શમી જશે.

તાવ ઉતારવા માટે ઔષધમાં રત્નાગિરી રતિ ૩, અમૃતાશ્લવ વાલ ૪, વગટિકાભરમ રતિ ૧૨ સાથે મેળવી ૮ ભાગ કરી દર બપો કલાકે આપવા. તાવ અટકાવવા આ પ્રયોગ સાથે ત્રિભુવનશર્તિ ૩ થી ૬ ગોળી, મહાજવરાંકુશ ૨ થી ૪ ગોળી અથવા આરોગ્યવર્ધની ૩ થી ૬ ગોળી મેળવવી. તાવ સાથે ઝાડા હોય તો ઉપલા પ્રયોગ સાથે કપૂર્સુંદરી ૪ થી ૮ ગોળી મેળવવી.

ક્ષયરોગમાં ઇંચિય દવા—વાપરનારાઓ કોડલીઅર ઓમલ, સીરપ ફેરી આયોડાઇડ,

ઉપર મુજબ બતાવેલી માત્રાથી આ દરદમાં દરકોષ એક ઔષધ પણ આપી શકાય છે. દાપરોગ માટે મે કહ્યો ઔષધો બતાવેલ છે પણ જે જે ઔષધ વાપરવાથી વધુ ગુણકાર્ય જણાયાં છે, જે જે ઔષધના પ્રયોગથી દરદીઓ સારા થયા છે તેજ ઔષધો રસસાગમાં બનતી ક્રિયા સાથે જણાવેલાં છે. એકજ ઔષધની બનાવટ શુદ્ધ શુદ્ધ અન્ધમાં મિશ્ર હોવાથી માત્ર દરેક ઔષધનાં નામ માત્ર જણાવવાથી કમ કૃતિ પ્રમાણેનું ઔષધ અમે મૂલવીએ છીએ એ વાપરનારાઓના ખ્યાલમાં આવે નહીં; તેમજ એકજ ઔષધ બીજાઓ શુદ્ધિ કૃતિથી કરતા હોય એમ જાણી આમાં જણાવેલાં ઔષધો પરિમિત હોવા છતાં દરેકની કૃતિ લખવાનું જરૂરનું જણાયું છે આમાં બતાવેલી માત્રા પુખ્ત ઉમ્મરના માણસની સમજની. સ્ત્રીઓ બાળકો કે નાશુક પ્રકૃતિના માણસોને માટે પ્રકૃતિ પ્રમાણે માત્રા ઓછી અદ્યી કરવી.

ઉપર કહેલી દાપરોગમાં વપરાનારી દવાઓ નીચે પ્રમાણે બને છે. બનાવટમાં અન્યકતાના લખાણથી કોષ કોષ દેકાણે અમારા અગુભવને લીધે ફેરફાર કર્યો છે.

૧ શિલાજતુ પ્રયોગ--(યો. ૨. ૧૭૧) સુવર્ણ માદિકભરમ, વાવડીમ, શિલાજત, લોહભરમ, દરડે, રસસિદ્ધ સમલાગે મેળવવાં. માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

૨ ચતુર્ભુજ રસ--(યો. ૨. ૧૭૭) પારદ, અંધક, લોહભરમ, અભ્રકભરમ પ્રત્યેક અષ્ટક તેલો, સ્વર્ણભરમ તેલો ૧૧ એક દિવસ બધાને સાથે ઘુટંગાં. કુંવાર, ત્રિવર, ત્રિકુળા, સારેડી કે આ, લવંગ, ચિત્રો, કમળ પ્રત્યેકના રસના લાવના દસ ગોળો વળી રસવસ પુરમાં પેક કરી ધાન્યતા દળલામાં ૩ દિવસ રાખી મુકવું. પછી ઘુટી તૈયાર કે કું. કાય તથા તેને અંગ થતા બધા ઉપદ્રવમાં માત્રા ૧ થી ૩ રતિ

૩ રાજમૃગાંક--(ભા. ૭૧) રમ્મિદ્ધ તેલો ૧, સુવર્ણભરમ તેલો ૧, તામ્રભરમ તેલો ૧, મનઝીંગ, ગપક, ટંકણ પ્રત્યેક બને તેલા લઘ સાથે ઘુટી પીળી કોડીકું (૧૦ટી) માં તે ભુકો ભગ્વો પછી કોડીના મોં બકરીના દુધમાં ઘુટેલા ટંકણખાર વડે છાંદવાં પછી તે કોડીયુને એક હાંડલામાં ભરી તેજ મોં છાંદી લઘ ગજપુટનો આગે આપવો. ઘુટી નાંખવું. વાયુ અને કફ પ્રધાન દાપરોગ તરન્તિ શમે છે મરી ૨ વ લ, લોડીપીપર ૧ વ લ, મખ ઘી સાથે માત્રા ૨ થી ૫ રતિ ચટાડવું.

૪ કનકમુદર--(યો. ૨) પારદ, સુવર્ણભરમ, સુવર્ણ માદિકભરમ, શુદ્ધ દરદાંગ, શુદ્ધ મનઝીંગ, રાતું ખાપગીધું, અંધક, શુદ્ધ મોરચુપ્રત્યેક એક એક તેલો લઘ સાથે ઘુટી આકડાનું દુધ, અરણી, ગેડાં, ચિત્રો, ભાંગેરો, અન્ડસી પ્રત્યેકની એક એક લવના દસ, ગોળો વાળી, કપડામાં વીટી, તેના ઉપર બને આંગિય ધોળી ધુળો થર દસ, સુકવી, ૧૦ રતમ જાણમાં પકાવી, પછી દવા બહાર કઢી ઘુટી, અદુના રસની ૧ લાવના અને ત્રિકુટના ઉકાળાની ૧ લાવના આપી તૈયાર કરવે. અમે તે પ્રકારના દાપમાં તથા તેના ઉપદ્રવોમાં આપવો માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

૫ સુવર્ણભૂપતિ--(પા. ૨. ૧૮૦) શુદ્ધ પારદ તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, તામ્રભસ્મ તોલો ૨, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, કાંતલોહભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, રૌપ્યભસ્મ, વજનાગ પ્રત્યેક એકેક તોલો, કાળા હંસરાજના રસમાં એક દિવસ બધાને સાથે ઘુંટી વાલ વાલની ગોળાધું વાળી સુકાવી કપડામાડી કરેલી ચંદ્રોદય પકાવવાની અમિશીશીમાં ભરી વાલુકા-યંત્રમાં ૮ કલાક ધીમા અમિથી પકાવવું. સ્વાંગરીત થયે બધી દવા કાઢી લઇ ઘુંટી રાખવી. વાયુ, કફ, પિત્તના ઉપદ્રવથી થયેલો ક્ષય, વ્યામહોષ, મંદાગ્નિ, શ્વેત, મરડો, ઝાડા, શ્વાસ, ખાંસી, મળબંધ વગેરે દરદમાં તથા ક્ષયના બધા ઉપદ્રવોમાં મધ પીપર સાથે આપવો. માત્રા ૧ થી ૩ રતિ.

૬ પ્રાણુદા પર્પટી--(પા. ૨. ૧૮૨) પારદ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, જંગભસ્મ, મરી, વજનાગ પ્રત્યેક એકેક તોલો, ગંધક ૬ તોલો કાવલાના અગ્નિમાં લોઢાના કડાયામાં પકાવી પર્પટી ઢાળવી. માત્રા ૨ થી ૩ રતિ.

૭ કુમુદેન્દ્ર--(રસાય.) શુદ્ધ પારદ, ગંધક, અભ્રકભસ્મ પ્રત્યેક એક એક તોલો, દિગ્બો ૧૧૧ તોલો, મનશીળ ૧૧૧૧ તોલો, લોહભસ્મ ૨૧૧૧ તોલો શતાવરીના રસની ૧૪ બાવના દેવી. ૨ વાલ મરીતો છોકો, અને ૧૧ તોલો સાકર સાથે આપવો. ભયંકર ક્ષય તથા તાવ, ખાંસી, ઝાડા, મળબંધ વગેરે ક્ષયના ઉપદ્રવોને મટાડે છે. માત્રા ૨ થી ૩ રતિ.

૮ સુવર્ણ પર્પટી--(પા. ૨. ૧૮૩) સોનાનો વરખ અથવા ભસ્મ તોલો ૧, શુદ્ધ પારો તોલો ૮ માં સોનાનો વરખ અથવા ભસ્મને ઘુંટી નાખવી. પછી તેમાં ૮ તોલો ગંધક મેળવી પર્પટી ઢાળવી. પછી ખરલ કરવી. પિત્તપ્રધાન ક્ષયરોગમાં સાકર તોલો ૧૧ અને વંશલોચન વાલ ૪ સાથે અને વાયુ કફ પ્રધાન ક્ષયરોગમાં વંશલોચન વાલ ૪, લીંદીપીપર વાલ ૨ અને મધ સાથે માત્રા ૨ થી ૪ રતિ આપવી.

૯ મહાલક્ષ્મી વિલાસ--(ભિ. ૨. ૯૨૦) અભ્રકભસ્મ તોલો ૧૬, રસસિંદૂર તો. ૧૬, જંગભસ્મ તો. ૪, રૌપ્યભસ્મ તો. ૨, સુવર્ણભક્ષિકભસ્મ તો. ૨, તામ્રભસ્મ તો. ૧, સુવર્ણભસ્મ તો. ૨, ભીમસેની કપૂર તો. ૮, બપરૂળ, ભવંત્રી, વરધારાનાં ખી, કનકખીજ પ્રત્યેક તોલો ૪ સાથે મેળવવાં. માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

૧૦ વસંતકુસુમાકર--(ભિ. ૨. ૯૧૭) પ્રવાળભસ્મ, રસસિંદૂર, મોતીભસ્મ, અભ્રક-ભસ્મ પ્રત્યેક ૪ તોલા, રૌપ્યભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ પ્રત્યેક બન્ને તોલા, લોહભસ્મ, નાગભસ્મ, જંગભસ્મ પ્રત્યેક એક એક તોલો બધાને સાથે મેળવી અરડૂતી, હળદર, શેરડી, કમળ-પુષ્પ, અમેલીના ફુલ, દુધ, કેળો કંદ, સુખા પ્રત્યેકની સાત સાત બાવના દદ કરેલી તોલો ૧ મેળવી ઘુંટવું. માત્રા ૨ થી ૬ રતિ.

૧૧ મહાલોકનાંથ રસ—(લે. ૨. ૧૭૬) શુદ્ધ પારદ તો. ૧, ગંધક તો. ૨. સાથે ધુંટી તેમાં અઘ્રકભરમ તોલો ૧ મેળવી કુંવારના રસમાં ધુંટી સુકાવવું. પછી તામ્રભરમ અને લોહભરમ પ્રત્યેક બન્ને તોલા અને કોડીભરમ તોલા ૯ મેળવી પીપુરીના રસમાં ધુંટી ગોળો વાળી હાંડલીમાં નાખી ગળપુટનો અગ્નિ દેવો. મધ, પીપર અને વંશ-લોચન સાથે માત્રા ૨ થી ૪ રતિ આપવી.

૧૨ અપ્રામૃત પર્પટી—(ગોંડળ રસશાળાની બનાવટ) સુવર્ણભરમ તોલો ૦.૫, રાપ્પ-ભરમ તોલો ૧, તામ્રભરમ તોલા ૨, લોહભરમ તોલા ૨, અઘ્રકભરમ તોલા ૨, શુક્રિતભરમ તોલા ૩, પારદ તોલા ૬, ગંધક તોલા ૧૨ બધાં સાથે મેળવી પર્પટી ઢાળવી. માત્રા ૨ થી ૬ રતિ.

૧૩ સુવર્ણ વસંતમાલતી—(યો. ૨. ૧૬૪) સુવર્ણભરમ અથવા વરખ તોલો ૧, મોતી તોલા ૨, કાળાં મરી તોલા ૪, રાતું ખાપરીયું તો. ૮ માખણમાં દાલવી લીંણના રસથી ઔષધમાં ખટાઇ આવી જલ સાંકુધી ૧ ધુંટવું. મધ પીપર સાથે માત્રા ૨ થી ૩ રતિ.

૧૪ દયકેસરીલોહ—(લે. ૨. ૨૪૨) સુંદ, પીપર, મરી, હરડે, બેડાં, આમળાં, એલમી, જાયફળ, લવીંગ પ્રત્યેક એક એક તોલો લાલરંગની લોહભરમ તોલા ૯ બધાં સાથે મેળવી બકરીના દુધની લાવના વદ્ધ સુકાવી તૈયાર કરવું. મધ સાથે માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

૧૫ કલ્યાણસુંદરાભ્ર—(લે. ૨. ૨૪૫) અઘ્રકભરમને આમળાં, મોચ, ઉલી ભોરીગણી, શતાવરી, શેરડી, બીલીનો ગર્ભ, અરણી, વાળો, અરુસો, કાંકય, જળદાણના મૂળ પ્રત્યેકના રસની અંકેક લાવના ઇંઈ સુકાવવું. ક્ષય, શેષ, આસ, કૃશતા, સોમ, સ્વરભંગ, શૂળ, નળગાદ, અગ્નિપિત્ત, આમરોપ, સંત્રહણી, ઉલટી, અરચિ વગેરેમાં અપાય. માત્રા ૧ થી ૩ રતિ.

૧૬ કાંચનાભ્ર—(લે. ૨. ૨૪૬) સુવર્ણભરમ, રસસિંદૂર, લોહભરમ, અઘ્રકભરમ, પ્રવાળભરમ, હરડે, રાપ્પભરમ, કરતૂરી, શુદ્ધ મનશીજ બધાં સરખે ભાગે લઈ ધુંટવાં ક્ષયમાં તથા ક્ષયના હરકાઇ ઉપદ્રવમાં અપાય છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતિ.

૧૭ હરનેત્ર રસ—(ર. રત્ના. ૩૨૬) શુદ્ધ પારદ તોલા ૫, સુવર્ણ માક્ષિકભરમ તોલા ૪, ગંધક તો. ૩, ટંકલુ તો. ૨ સાથે મેળવી ખાંડી લુણીના રસમાં એક દી ધુંટી ગોળો વાળી સુકાવવો. પછી ૧૪ તોલા ગંધકને ખાંડી લુણીના રસમાં ધુંટી તે ગોળા ઉપર ચોપાડવો પછી તે ઉપર કપડું વીંટી દોશ બાંધી વાસુકાચનમાં પકાવવી સ્વાંગ-શીત થયે કાઢી ધુંટવું. માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

પારક અને આયુર્વેદ મધ્યમાળા, ગોંડલ

૧૮ અર્કવટી—(ગોંડલ રસશાળા ઓ.) આકાશનાં પુલના રવાણાં તોલા ૨૦, લવંગ તોલા ૧૦, અરીણુ ચોથેલું તો. ૫ સાથે ઘુંટી ગોળા બે રતિની વાળવી માત્રા ૪ થી ૮ રતિ.

૧૯ બૃહત્ વાસાવલેહ—(બે. ૨. ૨૩૬) અરુણીનું પંચાંગ તોલા ૪૦૦ લાક ૬ ગણું પાણી સુકી ઉકાળવું: ચતુર્થાંશ પાણી રહે એટલે ગાળી લેવું. પછી તે ઉકાળામાં સાકર તોલા ૪૦૦ નાખી ધીમે નાપે પકાવવું. ઘાટું ચક્ર બધ એટલે સુંક, પીપર, મરી, તજ, તમાકુ, એલચી, કામદળ, જોય, ફર, કપીચો, ધાણુંજરૂં, કસોંજરૂં, નસોતર, પીપરીમૂળ, ચવક, કકુ, હરકે, તાલીસપત્ર, ધાણા પ્રત્યેક બધે તોલા લાક ખાંડી કરેલું ચૂર્ણ નાખી ચાટવા જેવું થનાં સુધી પકાવવું. ઠંડું ચક્ર મધા પછી મધ તોલા ૩૨ નાખી દલાવવું. આ ચાટણુ ચટાડી ઉપર રહેજ ગરમ પાણી પાવું. બધી જગતની ખાંસી રવરભંગ, અસાધ્ય વાત કફપ્રધાન ક્ષય, આફરો, મંદાગ્નિ હૃદયરોગ, છાતીમાં ક્ષત થવાને લીધે થયેલો ક્ષય તથા મૂત્રરોગમાં અપાય છે. માત્રા ૧ થી ૨ તોલા.

૨૦ દ્રાક્ષાસવ—(યો. ૨. ૧૩૩) કાળી દ્રાક્ષ તોલા ૪૦૦, લાક દસગણા પાણીમાં ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી રહે એટલે ગાળી લાક તેમાં ૨૦૦ તોલા મધ, ૨૦૦ તોલા સાકર, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૬૪, ચલુકમાળ, લવંગ, ભરંગી, મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લીડીપીપર, ચીત્રા. ચવક, પીપરીમૂળ, નગોડનાં બી, કુખા, અજર, કપૂર પ્રત્યેક ૪ ચાર તોલા લાક ખાંડી તેમાં નાખી ચીનાઈ બરણીમાં નાખી પેક કરી છાંદી લાક ૧ મહીતો રહેવા દેવું: પછીથી ગાળી લાક વાપરવું. હરસ, ક્ષય, ગુસ્મ, હૃદયરોગ, નેત્રરોગ, મગજના ગળાના હૃદયના રોગમાં અપાય છે. તથા પેષ્ટિક છે. માત્રા ૧ થી ૨ ઓંસ.

૨૧ તાલીસાદિ ચૂર્ણ—(બે. યો. ૪૮૦) તાલીસપત્ર તોલા ૧, મરી તોલા ૨; સુંક તોલા ૩, પીપર તોલા ૪, વંશલોચન તોલા ૫, તજ તોલા ૧૧, એલચી તોલા ૧૧, સાકર તોલા ૩૨ સાથે ખાંડવાં ક્ષય, આફરો, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, ઉલટી, ઝાડા, રોષ, ઉપરસ, ખરલ, તાવ એટલાં દરદમાં અપાય. માત્રા ૧ થી ૧૧ તોલા.

૨૨ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ—(યો. ૨. ૧૭૦) સાકર તોલા ૧૬, વંશલોચન તોલા ૮,

લીડીપીપર તોલા ૪, એલચી તોલા ૨, તગ તોલો ૧ સાથે ખાંડવાં. ખાંસી, શાસ, ક્ષય, હાય પગ શરીરમાં બળતરા, મેદાસિ, પડખાનું શૂળ, અરૂચિ, તાવ, ગોમાંથી પડતું લોહી એટલા દરદમાં અપાય. માત્રા ૦૧ થી ૦૩ તોલો.

૨૩ લવંગાદિ ચૂર્ણ—(યો. ૨. ૧૭૦) લવંગ, ચણકનાબ, વાળો, સુખક, તડસળ, કમળપુષ્પ, કાળું છૂંદ, એલચી, લીડીપીપર, અગર, ભાંગેરો, નાગકેસર, સુંદ, મોથ, કપુર, જાયફળ, વંશલોચન દરેક એક એક તોલો અને બપાંથી અર્ધે વજને સાકર લાઇ સાથે ખાંડવાં. રૂચિકર, જઠરામિત્વર્ધક, બળપ્રદ-વૃદ્ધ, ખાંસી, હેડા, સળખમ, મરડો, ગાડા વગેરેમાં હિતકર માત્રા ૦૧ થી ૦૩ તોલો.

૨૪ એલાદિ ચૂર્ણ—(યો. ૨. ૧૭૦) એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવંગ પ્રત્યેક એક એક તોલો, ખારેક ૨ તોલા, કાઠ, જેડીમધ, સાકર અને પીપર પ્રત્યેક અર્ધેક તોલો સાથે ખાંડવું. માત્રા ૦૧ થી ૦૩ તોલો.

૨૫ કપૂરશય ચૂર્ણ—(યો. ૨. ૧૭૦) કપૂર ૧, ચણકનાબ ૨, જાયફળ ૩, તમાલપત્ર ૪, લવંગ ૫, ગજો ૬, કાળાં મરી ૭, લીડીપીપર ૮, સુંદ ૯ તોલા તથા બધાંની બરાબર સાકર મેળવી ખાંડવાં. બળતરા, ક્ષય, ઉપરસ, સાદ એસીજ્વો, સળખમ, શાસ, હિસ્ટી, અરૂચિ એટલાં દરદમાં વાપરવું. માત્રા ૦૧ થી ૦૩ તોલો.

ક્ષયમાં આપવાના ઉકાળા. દરેકની માત્રા ૧ થી ૨ તોલા.

(રસશાળા ઔષધાશ્રમ ગોંડળની બનાવટ)

૨૬ ઉકાળો ૧—ખરખોડીનાં મૂળ, જેડીમધ, ધરાખ, કડાઝાલ, કચુરો, એરડાનાં મૂળ, અરડૂસી, ગોખર, બોઆંબલી, ધમાસો સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૨૭ ઉકાળો ૨—લીડીપીપર, અરડૂસી, અરળીનાં મૂળ, બળદાળાનાં મૂળ, ધમાસો, જેડીમોરીગળીનાં ડોડવાં, પડવળ, ખારેક, ખંડસલીઓ પિત્તપાપડો, આખરાનાં મૂળની જાલ સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૨૮ ઉકાળો ૩—સારના, શતાવરી, આસોંધ, અરડૂસી, મેદો સમેરવો, જેડીમધ, સુંદ, દરડો, ખારેક, મરડાશીંગી, કાળીપાક સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૨૯ ઉકાળો ૪—અજમા, જોડીઅજમોદ, વાવડીંગ, ધમાસો, સુંદ, કાળીપાક, વવડીનાં મૂળ, કુધેલી, મોથ, અરડૂસી, એલચી, ધાણા સમભાગે ખાંડવાં.

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળા ગોડળ.

૩૦ ઉકાળો ૫--તજ, મોથ, આમળાં, દારૂદળદર, દળદર, અજમોદ, હરડે. લીંડીપીપર, અરડૂસી, સાકર, સાટોડીનાં મૂળ, શતાવરી, વિદારીકંદ, બેડીભોરીગણીનાં મૂળ, બોંબાંબલી સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૩૧ ઉકાળો ૬--ભારંગી, કુકુ, હરડે, અરણીમૂળ, કાંકરીઆ, મરાખ, કમળકંદ, અરડૂસી, સુંઠ, શતાવરી, ઉદરકની, જાવંત્રી સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૩૨ ઉકાળો ૭--તજ, તમાસ, એલચી, શતાવરી, સુંઠ, પીપર, મરી, મેથી, વંશલોચન, ખેરસાર, પીપરીમૂળ, લવંગ, આકડાનાં સુકાં રવાઇડાં, જેડીમધ, સાકર સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૩૩ ઉકાળો ૮--ક્યુરો, વાળો, ઉભી ભોંરીગણીના ડાંડવાં, સાકર, સુંઠ, લીંડીપીપર, અરડૂસી, ખારેક, કુણી વડવામ, અતિવિપની કળી, મોથ, કાકડાસીંગી, દળદર સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૩૪ ઉકાળો ૯--ચિત્રો, પીપરીમૂળ, મોથ, અરડૂસી, પુષ્કળમૂળ, બેટો સમેરવો, તુળથી, કુધીઆ વજ, ગળો, રાસના, બેડી ભોંરીગણીમૂળ, સાકર, ભારંગી, સુંઠ, કાપદળ, દેવદાર સરખે ભાગે ખાંડવાં.

માંસ અપત્તુ હોય તેએએ ઉપલા દરકોષ ઉકાળા સાથે મોર, તેતર, કુકડાં, સુવર, ઉટ, જકરાં મેંકું, સાંસલાં, મિંદ, વાધ, રીજ, રીવાળ, ગીચ એમાંનાં દરકોષ જનાવરનું તાજું માંસ ઉપરના દરકોષ ઉકાળા સાથે અથવા ખોરાકની ઝીજ સાથે ૧૬ ગણા પાણીમાં ઉકાળી અષ્ટમાંસ રહે એટલે ગાળી સુગંધી ઝીજે અથવા તેજનાનો છુકો નાખી યથારસિ પીવું. અમુક એક જનાવરનું અથવા વધુનું મળી આખા દિવસમાં માંસનું પ્રમાણ ૫ થી ૧૦ તોલા પ્રારંભમાં લેવું. જકરાંજિ પ્રહીમ થયા પછી પ્રમાણ વધારવું.

પથ્યાપથ્ય--અપરોગવાળાને પથ્ય (હિતકારક) ચોખ્ખા, ઘઉં, મગ, ચણા, જકરીનું દૂધ, ઘી, દહીં, માખણ, માંસભક્ષિ જનાવરોનું માંસ, મૂયનો તડકો, ખુફી દવા નમંદા, ગંગા જેવી મહા નદીનાં જળ, મધ, સાકર, કેળાં, ફલુસ, આમળાં, ખજૂર, તાળીએર, સરગવો, દ્રાક્ષ, સીંધાલુણ, મધ, આસવ, સુવણ્, મોતી, તરૂણી સ્ત્રીઓનો રૂપશ, (સુંગ નહીં) તાંદળાને, બડેલો, રીંગણાં, દીડારાં, લસણ, સુગંધી માલીસ, કપૂર, કરતૂરી, શ્વેતચંદન, ઉજ્જ જળથી સ્નાન, ગરમ કપડાં અને હમેશાં ખુફી દવામાં પ્રાણાયામ (દીર્ઘ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા) કરવા.

પૅંચ અને અભિપ્રાય.

કુપચ (હાનિકારક)—જુવાન, મળ મૂલાદિનો વેગ રોકવો, મહેનત, સ્ત્રીસંગ, આફ લેડી, અજન, ઉભાગરો, સાહમ કર્મ, કમગત, ડેક્ષ અન, તાંજુન, તરજુન, કળથી, અડદ, વચાન, દોંગ, ખટાઇ, કડવાં તુરાં તીખા પદાર્થ, પનશાક, દાર, કટોલા, દાદ કગારી ચીજી, બધેજ હવા, સૂર્ય પ્રગટ પિનાનું મકાન, ખગળ પાણી, ભાખા, ચિંતા, ગોક વગેરે વચર્થ છે.

પૅંચ અને અભિપ્રાય

આરોગ્યદર્પણ-ભોળપેણ ૧:૦ પાતાનુ પુસ્તક કીમત ૧-૦-૦ લેખક વૈદ્ય કાળીદાસ રત્નછેડાભામ વીજાપુર ગુજરાત આ પુસ્તકમા હવા, પાણી, ખોરાક, વનસ્પતિજનર્થ, પ્રાણિજવર્ગ, ઋતુચર્ચા, દિનચર્ચા, નિદ્રા, દેખાતા રોગ, બસન વગેરે લેકિને હમેશાં સહવાસની અને પરચિન મળતેનુ આવહાનિ દૃષ્ટિએ વિવેચન કરવામાં આયું છે, જેથી પ્રામાન્ય વેદોને પોતાના હમેશના વર્તનને સુધારવાના માર્ગો જડે એમ છે. અન્ય રોગપ્રયોગી છે.

નહાનાં ગામોની આરોગ્યતા--લ ધનજી ધ હો. મહેતા L. M. S. જેલ સુધી-ટેન્ટ વડોદરા કીમત ૦-૧-૦ એક આતો. આ નાનકડું પુસ્તક મુખ્યત્વે નહાનાં ગામડાઓ માટે લખાયેલું છે જે કે ગામડા અવ્યવસ્થિત અને અસ્વચ્છ હોય છે પણ સહેળના કરતા ગામડામા હવા પાણીની નિપુવતાને લીધે આરોગ્ય જળવાય છે. આ પુસ્તક ગણેર સુધારણા માટે અને સહેલીઓ માટે પણ ઉપયોગી છે ખાળ, ખોરી, ખોરાક, ઘરની આધળી, કચરો, ઉકડા, પીવાનુ પાણી એવી દરદો વગેરે બાબતો ઉપર હુંકું પણ ઉપયોગી વિવેચન કરનામા આવલ છે જીટીસ અને વડોદરા લોકલ બોર્ડોએ આ પુસ્તક મોટી સંખ્યામા ખરીદેલ છે.

ગુજરાતી પચ--(અવધિક) રાજદારી વિષયનું ઉત્તમ જ્ઞાન, ગરીબ લોકો પણ મેળવી શકે એવુ આ પત્ર એ સગ્ગ સાધન છે. મુખ્યત્વે કરી રાજદારી અને તેમાં પણ આખા દિનદે ગિવકારેય કાએમપક્ષનું અનુયાયી છે દેવનો મત સલ રીતે જગત સમક્ષ મુદ્રાવનાર કાએમપક્ષજ છે અને દુનીઆયે સિન્દુરધાન તરફથી બોવનાર તરિકે કાએમપક્ષનેજ સ્વીકાર કરેલ છે, એટલે કાએસ અને તેના અગ્રણી પુરોગો શું કહે છે તે સ્પિટિશ દિન્દની અને દેશી રાજ્યની પ્રગ્નએ હમેશાં જાણતુ રહેવાની જરૂરી છે

પારદઃ અને આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળા ગોઠવણ.

ધનાત્મ લોકો ઉઘડી પેપરો મંગાવી જગત્ જ્ઞાન મેળવવા સમર્થ હોય છે પણ સામાન્ય સ્થિતિના માણસો વધુ કિંમતના ન્યુસપેપરો મંગાવી રાકના નથી; તેઓ માટે રાજદ્વારી સાથે સાંસારિક વ્યાવહારિક ઔદ્યોગિક અને સાવદૈશિક ટુંકા સમાચારો પુરા પાડનારે આ એક અદ્ય મૂલ્યનું પેપર છે. તેના અધિષ્ઠિત વિદ્વાન્ અને ધર્મનિષ્ઠ છે વા લ. ૩-૦-૦ ત્રણ રૂપીયા.

ઉદ્યોગી ભારતમાળા—(મરાઠી માસિક) સંપાદક રા. રા. જનાર્દન નરસિંહ દત્તે વા. લ. રાખ-છ. સ. ૧૯૧૮થી આ માસિક ચાલુ થયેલ છે. તેમાં ઇંગ્લીશ હિન્દી અને મરાઠી ભાષામાં ઔદ્યોગિક લેખો પ્રગટ થાય છે. હિન્દુસ્થાનને ઉપયોગની હમેશની વપરાતી ચીજો સંબંધે માહિતીપૂર્ણ લેખો અને સમજૂતી આપવામાં આવે છે. મરાઠી ભાષા સંમજનારાને ઉદ્યોગ સંબંધી માહિતી મેળવવા માટે ઉપયોગી છે. સંપાદક વિદ્વાન્ હૃદય આ માત્રા ચાલુ રહેશે તો દેશોપકાર થશે.

ખડેલવાલ જૈન—(હિન્દી માસિક) ખડેલવાલ જાતિને કેળવવા ખરાબ રિવાજો દૂર કરવા, જમાનાને અનુસરતા પોતાના જુના ધર્મના અવિરોધી સુધારા દાખલ કરવા આ માસિક ધત્ત કરે છે; લેખો મનનીય હોય છે. સંપાદક રા. રા. જવરચંદ શેઠી ઉત્સાહી વ્યુત્પન્ન શુદ્ધ વર્તનના માણસ છે. જાતિ તરફથી ઉત્તેજન મળશે તો માસિક પોતાની જાતિનું શ્રેય સાચવી શકશે હાલમાં ઘણા માસિકો અનિયમિત વખતે પ્રગટ થાય છે તેમ આ માસિક સંબંધે પણ બને છે પરંતુ ઘણી વખત મહીનાઓ સુધી દેખાતું નથી વા. મૂ. ૧૧ ગાંતમપુરા માળવા.

ઉપકાળમાળા—(મરાઠી માસિક) કાદિવારી મુળજ ૪. વા. લ. રાખ) ઉમી કદમાં ૩૨ પૈજનો એક અંક નિકળે છે રાજદ્વારી તથા ખીજા વિષયના લેખો પ્રગટ થાય છે. કેસિસપક્ષનું હોવાથી એજ નીતિ હમેશાં ચાલુ રાખશે તો લોકોની વધુ પ્રીતિ મેળવશે. સાંસારિક વ્યાવહારિક અને ઇતર વિષયના લેખો પણ પ્રગટ થાય છે “આમચ્યાં તિલ-વિવાહસ્થિતિ” “સ્ત્રી ધર્મ” “આમચી આયુષ્ય મર્યાદા” “અપરુત્યુલ્લા દૂર કરા” “રાષ્ટ્રોત્પત્ત વ તરુણપિઠી” વગેરે લેખો મનનીય છે. આ માસિકની સફળતા મંચીએ છીએ.

વિશેષ હુવે પછી.

હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની પૌંચ.

રસાદિજટિલ પ્રયોગ સંગ્રહ--આ ગ્રન્થ રા. રા. આર્યવૈદ્ય મયારામ મુ'દરજી જેતપુરના પ્રપિતામહ અને અમારા પિતૃકુટુંબ (ભાષાત) કૌઘમીશાખીય વત્સગૌત્ર વ્યાસથી નયુરામ દામનો બનાવેલો અને સંગ્રહીત છે. આ ગ્રન્થ જામકડોરડા પાસેના મેવાસા ગામમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૮૨૫માં એટલે લગભગ ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં લખાયેલો હતો મૂળ શ્લોક ઉપર રા. રા. મયારામભાઈએ ગુજરાતી ભાષાંતર કરીને મોકલેલ છે. મૂળ ગ્રન્થની સંસ્કૃત ભાષા સરલ છતાં સુધારવી પડે તેવી છે અને શ્લોક રચના પણ બરાબર નથી તોપણ ગ્રન્થનું હાઈ ધણું ઉત્તમ છે. ભરમ રસાયન શુદ્ધ શુદ્ધ દરદો ઉપર વાપરવાના રસો વગેરે ઘણાજ અનુભવ સિદ્ધ થયેલાં છે એટલે ઉપચાર કરનારા વૈદ્યોને આ ગ્રન્થ ઘણો ઉપકારક થશે આ ગ્રન્થનું પ્રથમ ભાષાંતર હાપવામાં આવશે અને પછીથી મૂળ ગ્રન્થ પ્રગટ થશે કારણકે મૂળ શ્લોકમાં ઘણીજ સુધારણા કરવાની જરૂર છે આ જુનેા અને લોહાપયોગી ગ્રન્થ મોકલવા માટે વૈદ્યરાજ મયારામભાઈનો ઘણો ઉપકાર માનું છું.

રસરતનાકરાંતગંત વાદિખંડ (ઋદ્ધિખંડ).

મોકલનાર--રા. રા. વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય મોરા બનર સ્ટ્રીટ મુખ્ય ડોટ. આ ગ્રન્થ કે જે આ માસિકમાં ગયા એપ્રિલ મહીનાના અંકથી સંગ્રહમાં હાપવો શરૂ કર્યો છે તેની હસ્તલિખિત પ્રત છે. શ્રી નિલનાથસિદ્ધ વિરચિત આ ગ્રન્થ એટલો બધો ગહન, ગંભીર અને આર્થ રસાયનશાસ્ત્રને પ્રકાશિત કરનારો છે કે તેનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં જોઈ ગણાય. આ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત પ્રત મને મળી છે અને રા. રા. જાદવજીભાઈ તરફથી આ ત્રીજી પ્રત મળે છે તે માટે ઘણો ઉપકાર માનું છું. ત્રણ પ્રતોમાં ન્યૂનાધિકતા જણાય છે પણ પ્રથમની અને પ્રતો કરતાં આ પ્રત વધુ શુદ્ધ હોવાથી મૂળ હાપવામાં અને ભાષાંતર કરવામાં ઘણી સરજતા પડશે. રા. રા. જાદવજીભાઈના નામથી હિન્દના વૈદ્યો અને આર્થ વૈદ્યકક્ષેત્રમાં વિચરનારાઓ સુપરિચિત છે અને તેઓનું નામ મુખ્યત્વે કરી પ્રાચીન ગ્રન્થોનો સંગ્રહ કરી હાપવી જીર્ણોદ્ધાર કરનારા તરિકે વધુ પ્રખ્યાત છે. તેઓ તરફથી આયુર્વેદીય ગ્રન્થમાળા નામના માસિકપત્રનું કામ હૃદયંગમ થઈ પડ્યું હતું. પણ અનેક આવરણો, ઉત્તેજન ન મળવાની ખામી તથા યુદ્ધને લીધે ઉપજેલી મુશ્કેલીઓને લઈ તે માસિક પંથ પડ્યું. જે તે ચાલુ રહ્યું હત તો જુના ઘણા ગ્રન્થોનો લાભ પ્રમણે લીધો હોત. પણ હું ઘણી વખત લખી ચુક્યો છું તે પ્રમાણે વિદ્વાનો ધનહીન હોય છે અને લક્ષ્યાધીશોનાં દ્રવ્યોના કિચિન્માત્ર પણ લાભ તેઓ મેળવી શકતા નથી તેથી વિદ્વાનોએ આરંભેલા અનેક કાર્યો પૂર્તિ પામી શકતા નથી. રા. રા. જાદવજીભાઈએ પ્રસ્તુત ગ્રન્થ આ માસિકમાં શરૂ થયેલો જોઈ વગર માથે આ ગ્રન્થની પ્રત મોકલી આપી એ તેઓની ઉદાર વૃત્તિને માટે ઘણો આનંદ ઉપજે છે. ત્યારે ઘણા ભાઈઓ પાસે જામિનગીરી આપવા તૈયાર થયા છતાં પણ લિખિત પ્રતો મળતી નથી. રા. રા. જાદવજીભાઈનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની વિનંતિ કરું છું કે આવીજ રીતે તેઓ પાસેના સંગ્રહ ગ્રન્થોનો લાભ આ માસિકના વાંચનારાઓને આપતા રહેશે.

પારદ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા, ગોંડળ.

શોક ! મહાશોક !!

લોકમાન્ય ગયા !!!

હિન્દ દેવીના તિલક, ભારતના ઉદ્ધારક પિતા, હિન્દના કરોડો આખ્યાન-વૃદ્ધ મનુષ્યોને રોતાં મુકી ફેલાસ તરફ ગયા !!!

“ લોકમાન્ય આળંગાધર તિલક તા. ૩૧ શનિવારે રાત્રે ૧૨ ઉપર ૪૦ મિનિટે ફેલાસવાસી થયા ” આ ભયંકર શબ્દો હિન્દના પ્રત્યેક ખુણામાં હિન્દના તેત્રીસ કરોડ મનુષ્યોના હૃદયમાં વળ પેટે અથડાયા. હિન્દી પ્રજા પોતાના શરીરનું ભાન ભુલી ગઈ. આ અમે શું સાંભળીએ છીએ, શું વાંચીએ છીએ એ વિચારે દરેકનાં અંતઃકરણ વિદ્વળ કરી નાંખ્યા. હિન્દી પ્રજાનો જે ઇતિહાસ આજ સુધીમાં અવગત છે પ્રજાના જાણવામાં છે તેમાં તથા અંતિહાસિક કાળ પહેલાં પણ લોકમાન્યના મરણ જોડેલો વળાંકાત આયર્ષ પ્રજાના હૃદયને ધથેાળ નહોં હોય એમ કહેવું એ સલ વાત છે. પોતાના નજીકના કુટુંબીના મરણ કરનાં પણ અનેક ગણો અધિક શોક લોકમાન્યના ફેલાસવાસથી પ્રજાને થયો છે. એનો પુરાવો લોકમાન્યના ફેલાસવાસના ખબર વિજળી વેગે હિન્દની દશે દિશામાં તથા મોટા ચહેરો ઉપરાંતના નાના ગામડામાં બે દિવસની અંદર ફેલાઈ જતાંજ મહાસાગરના ભયંકર ખડભડટની પેઠે આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો. આખા દેશમાં હાહાકાર વરતી રહ્યો. આખા દેશનાં આખ્યાન વનિતા વૃદ્ધ યુવાન દરેક મુક્તકંઠે રૂદન કરવા લાગ્યાં. દરેક ધર અમિશન્ય થઈ ગયું. દરેક માણસની છુદ્ધ તૃપા નષ્ટ થઈ ગઈ. આખો દેશ બે દિવસ તો ચેતન્યશન્ય જડ જેવો થઈ ગયો. હા હતવિધે તેત્રીસ કરોડ મનુષ્યોમાં જે પ્રકાશક એકજ રત્ન હતું તે તે નષ્ટ કર્યું.

વર્ષો થયાં લોકમાન્ય તિલક સાર્વજનિક (દિશહિતક) કાર્યોમાં અહોરાત્ર શરીરના સંરક્ષણની દરકાર કર્યા વિના મંડ્યા રહેતા હતા. ઉત્તરાવસ્થાની નખળી શરીર સ્થિતિમાં એ અહોનિશ કરવામાં આવતા શ્રમે તેઓના શરીરને વધુ ક્ષીણ કર્યું. તા. ૧૨ જુલાઈ રોજ લો. તિલક મુંબઈ ગયા સારે તાવની અડકતર થતી હતી વળી ઔષધો-પચારથી તાવ અટકી જતો હતો પરંતુ તા. ૨૦ જુલાઈ સુધી તો લોકમાન્ય હમેશ મુજબ પોતાનું કામકાજ ક્યેજ નતા હતા. મંગળવાર તા. ૨૦ જુલાઈ રોજ સાંજે હવા ખાવા મોટરમાં બેસી છેટે ફરી આવ્યા તેમાં પવન લાગ્યો તેજ રાત્રે તેઓને તાવ આગ્યો આ છેવટનો મંદવાડ હતો અને તેમાંથી સાજા થયા નહિ. તેઓને મધુમેહનો વ્યાધિ ૧૨-૧૫ વર્ષથી હતો. પણ પથ્ય અને ઔષધોપચારથી તે રોગ ખીલકૂલ દેખાતો નહોતો; પણ અચાનક આ વ્યાધિયે તેઓનાં પ્રાણ કીધા. મુંબઈ શહેર તેઓને પુના

લોકમાય ગયા ! ! !

જેટલું જ પ્રિય હતું અને મુબ્બકાંતેઓના રનેહી મિત્રો હજારોની સખ્યામાં હતા એટલે
 આપધાપચાર તથા સુશ્રુષા પુતામાં ન થઈ શકત તેવી મુબ્બકાંતે યથા તેઓના ગ્નેહી મિત્રો અને
 સેવકોએ જે સેવા સાગવાર કરી તે એકાદા મોખા રાગને પણ ન મળી શકે એવી હતી
 પૈસાને બળે રાખી સેકડો ડાંગર વૈદને લગા કરી શકે અથવા સેકડો નોકરોને પોતા
 પાસે હાજર રાખી શકે પણ લો નિલગની મેવા જે પ્રેમ અને ભક્તિથી ચર્ચ શકી તે
 હકમ કે પૈસાથી થઈ શકે નહીં લોકમાન્યને તાર આવ્યાના ખજાને તેઓના ગ્નેહી ડાંગરોને
 મળતા તેઓએ જે એક વખત સરદારગૃહમાં પગ મૂક્યો તે છેવટ સુધી કાઢ્યો
 નહીં અઠવાડીયા સુધી દવાખાતાના ખર્ચ, ધધો બુઝારી દબારો રૂપિયાના અગણિત તુમ્સાન
 ભોગવી, મેકડો રોગીઓ માટે દુકોર હૃદયે આખા આડા કાન કરી એ કાકરો રાત દિવસ
 ઉભે પગે હોંદપિતાની સેવા એક નિઠાઈ કરતા હો. દેશમુખ, હો રાવ હો ગોપાળરાવ
 દેશમુખ, હો લંકામકર, હો એરલમર, હો આદમને હો વેલણકર, હો વેલકર, હો
 સહે, હો વળે હો પુરોહિત, હો દેશમ, હો બખસે, હો ગડબોલે, હો ખર હો
 સારંગર વગેરે પચીસ કાકરોની નગર આગળ એ આદ દિવસમાં ખજાનું કામ નહોતું જે વાત
 ડાંગરોની તેજ લોકમાન્યના સેવકોની હતી એલા દસ દિવસમાં એવો એક કાણુ કે
 એક નિમેષ માન પણ ગયો નથી કે જ્યારે જમન બાધી ઉભા રહેલા, સર્વ પ્રકાર
 ની સેના કરવા તૈયાર થયેલા સેવકોની દૃષ્ટિ તિન ઉપર લગી નહીં ન હોય
 તિનકની સેવનું માન મને મળશે કે જેવી આશા રાખનારા અને તે ન મળવાથી
 પોતાને હતભાગી સમજનારા અસખ્ય સેવકવર્ગ સરદારગૃહમાં ઉભાજ રહેતા તિનકને
 ઉપયોગી થનાર એકાદુ કામ લુપ્ત થઈ પછી કોઈ આપણને ચિધશે જેવી આશા
 રાખનારા અનેક વેલગીયરોની તિનકના ઓરડાના બારણા પાસેથી આગ માળા ઉતરી
 રસ્તા ઉપરના દરવાજા સુધી અખડ લાઈન ટ દી સુધી થઈ ગઈ હતી સગદારગૃહના માનેક પણ
 તિલકન પોતાને ધેર ન થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી હતી અર્થાત્ આ મદદમાં તિન ન
 પોતાના આયુષ્ય ચિનાવ દરેક વસ્તુ સુલભ થ હતી

લોકમાન્યના મદવાગના વત માનથી આજુ મુબ્બકાંતે શહેર તથા આખો હિંદુસ્તાન
 ખંજલજળા ગયો હતો એટલે હિંદમાં મદવાગના ખગર પડતા તમીયતના ખગર
 પુછનારા અને સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા અસખ્ય તાર ઉપર તાર આનના લાગ્યા તા. ૨૭
 પછી ૪ દિવસમાં સેકડો તાર આવ્યા અને તેના ઉત્તર અપાયા નહોતા ત્યાં તો પાછા
 સેકડો તાર આવી પડ્યા પણ તાર મોકલનાથી કે તારનો જવાબ મળનાથી સમાધાન
 થતું નહોતું તેવા અસખ્ય રનેહીમિત્રો છેલ્લા એક બે દિવસમાં આવ્યા તેમાં શીમત
 દાદાસાહેબ ખાપડે, રા દાદાસાહેબ ઝરડીકર, હો મુન્ડે, રા ગગાધર રાવ દેશપાડે, રા
 વિદ્યાસ, રા કેલકર, ગ ગોખલે, રા ખાડીલકર, શિવગમપત પગેજ પગેરે હતા મહા
 આ ગાધી અને શ્રીમતી સરલાદેવી હમેશા એ વખત આવતા તેમજ સરનારાવજી રાવ

પાર્શ્વ: અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા ગોડળ.

ચંદાવરકર એરિસ્ટર જીણા, મૈલાના શોકતઅલી, ના. રેંગલર પરાંજપે, ના. કામન, રા. કિંચલુ, મી. જોડાની, મી. દળવી, મી. જમનાદાસ દ્વારદાસ, રા. બ. પી.મી. જોડી. શેઠ હંસરાજ પ્રાગજી, શેઠ લક્ષ્મીદાસ તેરડી, મી. શંકરદાસ બેંકર, રા. અ. બ. કોદલ-ટકર, રા. તુળાપુરકર વગેરે સેંકડો ગણમાન્ય પુરોએ અને સ્ત્રીઓ તેઓનાં ખખર પુછવા આવતા. મુંબઈમાં અને ઘણેભાગે આખા દિંદમાં તિલકના મંદવાડના ચિંતાજનક ખખર ફેલાતાં દેવપૂજ, રૂદ્રાભિકે, શાંતિપાદ, જપ, પ્રાર્થના વગેરે ચાલુ થયાં હતાં. અને દરેક જાતિનાં માણસ પોતપોતાના ઇષ્ટદેવ પાસે તિલકને સાંતિ થવાની માગણી કરતા હતા; તથા તિલકને આરામ થવા માટે દળવેરો રૂપિયાના દાન ધર્મો. પ્રભુએ કયાં હતો પંથુ કાંઈ કામ આવ્યું નહીં. આખર તારીખ ૩૧ મધ્યસત્રે ૧૨-૪૦ વાગે તેઓનું પ્રાણોદ્ગમ્ય થયું. તે વખતે તેઓની પુત્રીઓ, પુત્રો, જમાઈ અને મુંબઈ પુત્રના અનેક રોહિણીઓ તેઓ પાસે હતા. આ શોક સમાચાર સરદારગૃહ પાસે ઉભેલાં માણસોને જણાવતાં દળવેરો 'માણસો' મુક્તકંઠે રૂદન અને શોક કરવા લાગ્યા. આખા શહેરમાં રાત્રે વર્તમાન ફેલાઈ ગયા. નાટકશાળાઓમાં આ ખખર પડતાં તેના મેનેજરોએ પ્રેક્ષકોને આ ઠરણજનક બનાવ સંભળાવી અધુરાં નાટકો બંધ રાખ્યાં. સવારના વર્તમાનપત્રોદ્વારા આ ખખર મુંબઈના દરેક ખુણામાં પ્રસરી ગઈ અને લાખો માણસો તેઓનાં દર્શન કરવા સરદારગૃહ તરફ એકઠાં થવા લાગ્યાં. ૮ વાગતામાં ધોળી તળાવથી ક્રાઉડ મારફીટ સુધીના તમામ માર્ગો બંધ થઈ ગયા. લોકમાન્યના દર્શનનો છેલ્લો લાભ દરેક લઈ શકે એવા હેતુથી સરદાર-ગૃહના પહેલા માળના કોઠાની બારીમાં એક મુખાસન ઉપર શયને પધરાવ્યું હતું. દળવેરો સ્ત્રીઓ તે મહાપુરુષનાં ઉવટનાં દર્શન અને પૂજા કરવા આવતી હતી. સ્ત્રીઓ લોકમાન્યના સ્થાને પુષ્પ ચંદનથી વધારી તેઓના ચરણમાં બેટ ધરતી, અને તેઓને ચરણે પડી નંમસ્કાર કરતી હતી. તેઓનું પ્રતાપી વદન કરમાયું નહોતું, ઉલટું અધિક તેજસ્વી દેખાતું હતું. સરદારગૃહના દરવાજા ઉપર શોક દર્શક કાળી વાવટા લટકાવા હતા. રસ્તે ઉભેલા લોક શોકસાગરમાં ડુબી ગયેલાં દેખાતાં હતા. મનુષ્યસાગરના ઉછા-ળાથી ટ્રામ અને ગાડીઓએ કે મોટરોનો વ્યસ્તાર અટકી પડ્યો હતો. પહેલાં ચાલનારાઓ પણ એ રસ્તા ઉપર મુશ્કેલીથી પસાર થઈ શકતા હતા. મુંબઈના અને આખા દિવસના ઇતિહાસમાં આ બનાવ નોંધવા જેવો ગણાયો.

લોકમાન્યની રમણાન્યાયામાં લાગ લેવા તથા તેઓનાં ઉવટનાં દર્શન કરવા આસ-પાસના ગામોમાંથી દળવેરો માણસો આવી પહોંચ્યાં હતાં. અને પુનેથી એક વધુ રોશીઅલ ટ્રેન પણ આવી હતી. ભજન ગાનરી ટાળીયો પણ લોકોને વધુ શોકાતુર કરતી હતી. લોકમાન્ય ઉપર પુષ્પોનો વરસાદ થઈ રહ્યા હતા, અને તેઓના વદનનું દર્શન મુશ્કેલીથી થતું હતું. આખા શહેરમાં બે દિવસ હડતાળ પડી હતી. મીસો પણ બંધ થઈ ગઈ, લાખો મજુરો તિલક મદારાજનાં દર્શન કરવા ઉતરી પડ્યા હતા.

લોકમાન્ય ગયા ! ! !

લોકમાન્યના રાજને પોણા બે વાગતાં પાલખીમાં પધરાવું અને પાલખી બહાર નીકળતાં મનુષ્યોના મરતોનો જાણે સમુદ્ર ઉછળે તો હોય તેવો દેખાવ થઈ રહેલો લોકમાન્યનું સરથસ અખંડુલરહેમાન રટ્ટીટમાંથી શરૂ થયું માર્ગમાં સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો સેંકડો ઠેકાણે પુષ્પથી વધાવતા નેત્રોમાં અંશુ ધારી પ્રણામ કરતા અને નિવૃત્ત મહારાજનો જયજયકાર બોલાવતા પોતાનો શોક પ્રકટ કરતા હતા. જુમ્મા મંદિર નજીક સેંકડો મુસલમાન સ્ત્રી પુરૂષો દર્શન માટે બેઠાં હતાં તેઓએ પુષ્પની રજી કરી. જવેરી બજાર, મારવાડી બજાર, બુલેશ્વર રસ્તો, કાવસજી પટેલ તળાવ, મીરગામ બેક રોડ સેંકડો દરદાર રોડ એ મોટા દરનાઓમાં થઈ હેવટે ચોપારીના મેદાનમાં સરથસ પોંચ્યું સરદારશ્રદ્ધમાંથી નિકળી ચોપારીએ ચોંચનાં ૫ કલાક લાગ્યા. સરથસમાં સર્વ જનિતા સર્વ દરજ્જાના નાના મોટા આજ્ઞા સુધીમાં ક્યાંય નહિ દેખાતા લોક નેત્રોમાં આગ્યા. સરથસમાં ૫ થી ૬ લાખ માણસો દતાં અને તેટલાજ માણસોં ઘરબાર શેરી વગેરે ઠેકાણે દર્શન કરવા ઉભેલાં હતાં. મહાત્મા ગાંધી, મી. જમનાદાસ, મી. શંકરજીવશી, ડૉ. કિમ્સલુ, મી. છોટાપુરી વગેરે શ્રદ્ધાર્થે પણ લોકમાન્યની પાલખીને ખાંધ આપી. ચોપારી ઉપર પુષ્કળ મેદાન છતાં બેઠક ગરદી થઈ. શ્રી કાવસજી જહાંગીર, વસંતરાવ દામોદર, શેઠ જમનાદાસ વગેરેની ખટપટથી ચોપારીના મેદાનમાં ગણપતિ પિસજન કરવાની પરિવ્રજાએ લોકમાન્યના રાજનો દહનવિધિ થયો. એ મુંબઈના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ બનાવ છે. એક પારસી શ્રદ્ધાર્થે ચિતા માટે એક ખાંડી મુખડનાં લાકડાં તથા ખીજા દિન્દુઓએ મુખડનાં લાકડાં મોકલ્યાં હતાં. મુખડના લાકડાની ચિતામાં રાજને પધરાવી દહનવિધિ શરૂ થતાં લોકોનો આદર્શ નવ દસ્ય ફાટી નાખે તેવો થયો ત્યાંપણ દિન્દુ મુસલમાન પારસી સ્ત્રી પુરૂષો તેઓની ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરતાં હતાં. આજ્ઞાએ મંત્રો બોલવા હતા. સમુદ્ર કિનારે પાલખી પહોંચ્યા પહેલાં લાલ્લા લજ્જપતરાય આગ્યા અને ખાંધ આપી હતી લોકમાન્યના રાજને ગદગદ કંઠે નમસ્કાર કર્યા. ત્યાર પછી દહનવિધિ ચાલુ થઈ તે વખતે એક યુવાને ઘાકલા આવેશમાં હાથ દિન્દુનો હીરો ગયો હાથ દિન્દુનો પિતા ગયો એ ન કહી ચિતામાં કુદકો માર્યો ત્યારે તેને ઘણી મુશ્કેલીથી બહાર કાઢ્યામાં આગ્યો. તે શરીરે પાણું દાઝી ગયેલો હોવાથી હાથ ધરપીતાસમાં છે. એ પ્રમાણે લોકમાન્યની સ્મરણા ગાત્રોનો સમારંભ કંઈવનાતીન થયો મુંબઈ શહેરમાં અથવા દિન્દુના કોઈ પણ શહેરમાં આવી રીને સર્વ જનીનો શોક સમુદાય એકત્ર થઈ પોતાના નેતાને છેવટનું માન આપ્યું હોય એવો આ પહેલો બનાવ છે.

લોકમાન્ય તિવ્રકનું જીવન ખાનગી કરતાં સાર્વજનિક વધુ છે. લોકોના જાણવામાં નહીં હોય એવી કોઈ વાત બાળેજ તેઓના જીવન ચરિત્રમાંથી કાઢી શકાશે. લોકમાન્યના જીવનમાં જે જે બાબત બનતી તે ઘણેભાગે પ્રાંત માથે સંબંધવાળીજ હતી અને તે દરેક વખતે પ્રગટ થતી એટલે આખા દિંદમાં લોકમાન્યના જીવન ચરિત્રનો ઘણો ભાગ તો અગવતજ છે.

પારદ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા ગોંડળ.

તેઓનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૧ સાલમાં જુલાઈની ૨૩ મી તારીખે (શકે ૧૭૭૮ અશાઢ વદ છઠ રોજ) થયો છે. ઇંગ્રેજ તિથી પ્રમાણે પાંસદમું વર્ષ ઉતરી જાંસદમું વર્ષ બેસતાં તેઓ કૈલાસવાસી થયા. તેઓની જન્મભૂમિ રત્નાગિરી શહેરમાં ચિત્પાવન બ્રાહ્મણ વર્ગમાં તેઓનો જન્મ થયો. ઇંગ્રેજ અને ચિત્પાવન બ્રાહ્મણ એ બંનેમાં પ્રણેતાએ દેવધુદ્ધિ ચાલી આવે છે મહારાષ્ટ્રમાં આજ ઇંગ્રેજ રાજ્ય છે, ત્યાં તેઓની પહેલાં ચિત્પાવન બ્રાહ્મણ રાજ્ય હતા. ઇંગ્રેજોએ ચિત્પાવનનું રાજ્ય લીધું. એટલે ચિત્પાવનો ઇંગ્રેજોનું રાજ્ય લેવાના છે, એવા સંશયને લઈ પરસ્પર વેરભાવ ચાલ્યો. આવનો હોય એમ જણાય છે. લોકમાન્યનું મૂળ ગામ દાપોલી તાલુકામાં ચિખળમાંવ નામનું ગામ છે. ત્યાં તેમની ઝેડ છે, તોપણ. તેઓના વડિલો વિદ્યાવ્યાસંગી હતા. ગણિત અને સંસ્કૃત એ બે વિષયમાં પ્રવીણતા તેઓએ પોતાના પિતા પાસેથી મેળવેલી હતી. તેઓના પિતા ગંગાધરનો ધર્મો શિક્ષણનો અને પોતે વૈષ્ણવકર્ણી હોવાથી લોકમાન્યે ન્દનપણમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જુની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે કરેલો હોવાથી તેઓનું સંસ્કૃત જ્ઞાન ધણું ઉચું થયું. પોતાની ૧૦ વર્ષની ઉંમરે તેઓ પુનામાં આવ્યા. તે પછી તેઓનું આખું જીવન પુનામાં ગયું. ૧૧ મે વર્ષે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપ્યા પછી ૧૮૭૩ની સાલમાં તેઓ ડેક્કન કોલેજમાં ગયા. ત્યાં તેઓએ વિદ્યા સાથે શરીર સંપત્તિ પણ ઉત્તમ મેળવી. બી.એ થયા પછી એલ.એલ. બી.ના અભ્યાસ તરફ વળ્યા. તેઓના પિતા વમેરેની ઇચ્છા તિલક મુનસફ થાય એમ હતી, પણ તેઓના મનમાં સરકારી નોકરી કરવાનું કદિપણ આવ્યું નહીં. તે અરસામાં તેઓના પિતા મૃત્યુ પામવાથી પૈસા કમાવાનું દબાણ કાઢ કરે એમ રહ્યું નહીં એટલે ચિવલુગુ કરનું ઉત્તરવળ અને નવીન ધ્યેય લોકમાન્યે સ્વીકાર્યું.

લોકમાન્ય કહેતા કે “જુઓ પ્રારબ્ધથી મનુષ્યનું ચરિત્ર ફેરું બને છે તે મારે શિક્ષક પ્રેફેસર થવું, વિશેષ કરી કોઈ પણ બાબતમાં સંશોધન કરી નવીન મત પ્રતિપાદન કરનારા અન્ય લખવા એમ મને લાગતું પણ છેવટે જોઈ હું તો મેં પોતે કોલેજી શાળા અને કોલેજ છોડી દઈ રાજકારણમાં હું પડ્યો. મને લખવાનો અતઃકરણ પૂર્વક કંટાળો, એમ છતાં મારું આખું જીવન વર્તમાનપત્રોના સંપાદકના ધધામાં ગયું” પણ આ બધો એલ પ્રારબ્ધનો કહી શકાય નહીં. કારણ લોકમાન્યને અન્યકાર કે પ્રેફેસર થવું હું શા માટે ? અને તેઓએ વર્તમાનપત્રો દ્વારામાં લીધાં અને પોતાને તહીં ફેરનાઈ લખવાનું કામ પોતાપર એટલું તે શા માટે ? એનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી મૂળ હેતુ અને પ્રત્યક્ષ દ્વિયા એમાં ઝાઝો અંતર પડતો નથી એમ દેખાશે. તિલકને પ્રેફેસર થઈ અન્ધો લખવાતા તે એટલા માટે કે જે પરકીય વિચારોના દબાણ નીચે આપણી ધુદ્ધિ દબાઈ ગઈ છે તે વજન બતી શકે તેટલું દૂર ફેંકી દેવું તેઓને જણાતું ? આપણા લોકોની ધુદ્ધિ કાંઈ કમી નથી. આપણી સંસ્કૃતિ અને વિદ્યા અને ઓળખની જનાં કોઈ પણ વિષયમાં જોયું તો આપણે ઇંગ્રેજ પ્રેફેસર અગ્રેસર. તેનેજ સર્વ

લોકમાન્ય ગયા !!!

પ્રકારનું માન તેનેજ બધા મુજે મોટે વ્યાપ્ત આપે તેનીજ સ્તુતિ ગાય; અને તેઓના સિદ્ધાંતકી હુકમ ગમે તેના ખોટા સાચા, તર્કમાં ન ઉતરે તેવા અને હોદ્દો પોકાને અપમાન કરનારા હોય તોપણ માથે ચળવનામાં આવે એવી બાજતોની ચીડ લોકમાન્યને વિદ્યાર્થી દશામાજ આવી હતી એક વડમ્બર્ય સિવાય ખીજા કોઇ પણ પ્રેદેસરને માટે તેઓ લેશ પણ માન ધરાવના નહીં. તેઓનો અધ્યયનનો વિષય ગણિત હતો અને તે વિષયના તેઓને મળેના જન્મે પ્રેદેસરે જુદા સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ તુરંત અને તિરસ્કરણીય છતાં એ પ્રેદેસર દગના મોટે પગાર હોય છે એટલુજ નહીં પણ ઉવડુ પોતાનું બેઠકાણુ બતાવે છે એ વાત તિવડ જેના તેજરી અને માનધન પુરવને કેમ રહે ? આના અબુધ ઇંગ્લેન્ડે હિંદમાં પ્રત્યક્ષર અને શિક્ષક તરિકે આવી શકે જે, તેનું મૂળ કારણ વિદેશી રાજ્ય અને વિશેષતઃ ઇંગ્લેન્ડની રસાર્થી રાજ્યપદ્ધતિ એ તેઓને વિદ્યાર્થી દશામાજ માહિત હતું.

ઇ સ ૧૮૭૬ને મુમારે એટલે તિવડ એચ. એચ. ખીનો અભ્યાસ કરતા હતા, અને હમિયના પોતાના આયુષ્યકામ માત્ર પોતાનો વિચાર અલવતા હતા, તે અરસામાં કે રિજીસ્ટ્રારી ટિપણુકર સરકારી નોટરીનું રાજનામું દઇ પુને આવ્યા. અને તા ૨ જાનેવારી ૧૮૮૦ રોજ મોરારા દાદાના વાડામાં ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કૂલની સ્થાપના કરી તેમાં લો. તિવડ જોડાણા પણ યુરોપીયન પ્રેદેસર પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં વિદ્યાર્થીઓને અવળો ઉપદેશ આપે છે, અને આપણાજ પૂર્વજોની નિંદા શિખવે છે, એવું જણાતાં તેના ઉપાય તરીકે અને તે માત્રમાં બધામ ગયેલા લોકમતને કેળવવા માટે તેઓને જાપનાનું અને વર્તમાનપત્રની જરૂરી જણાઈ કોઇપણ ઉદ્યોગ-મુખ્ય રાષ્ટ્રને રાજઆતની ચળવળમાં જાપાનાના બેખનકળા અને વફાવત એનીજ જરૂર વિશેષ હોય છે. એમ વિચારી કેસરી એ મરાઠી અને મરાઠા એ ઇંગ્લેન્ડ એ જે પત્ર કાઢવાનું નહીં થયું તે પત્રો પોતાની માલિકીના જાપાનામાં સને ૧૮૮૧ના જાનેવારી મહીનાથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા શરૂઆતમાં કોલ્હાપુર પ્રકરણ ઉપર કડકલેખ આવ્યા તેનું છેવટ એમ આવ્યું કે ૪ મહિનાની સાદી કેદની શિક્ષા તેઓને યદ્ય ૧૮૮૧ સાવથી જે હથિયાર સરકારે લો તિવડપર ઉપાડ્યું તે ૧૯૧૬ સાલ સુધી નીચે મુકકુ નહીં તે મુક્ત દરમ્યાન લોકમાન્ય ઉદર ૩ રાજદ્રોહના ગુન્હા કરવાનો આરોપ આગ્યો અને જે ગુન્હા મળી ૭ વર્ષની કેદ તેઓએ ભોગવી.

ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ અને ફર્ગ્યુસન કોલેજ સાથેનો સંબંધ ૧૮૯૦ સાલમાં તેઓને છોડવો પડ્યો, પણ શાળામાં જન્મેલા 'કેસરી' 'મરાઠા' પત્રો સાથે તેઓનો પ્રથમનો સંબંધ સન ૧૮૯૧ સાવથી વધુ નિકટનો જન્મે. કેસરી અને મરાઠા પોતાના હાથમાં લેવાની ઇચ્છા થવાનું કારણ, પોતાનું ગુજરાત ચલાવવું એ નહોતું પણ સાવજનિક ચળવળનું એક જોગવાર સાધન પોતાના હાથમાં લેવું એ હતું. ૧૮૯૧ સાલમાં કેસરી અને મરાઠા માયેટીલકથી સાત હજાર રૂપિયાના કરજના ભોગ સાથે ખરીદા.

તે ૬૪ પાછાનાં ૧૦ વર્ષ સુધી લેા. નિકક ભરી રાક્યા ન હોતા. ૧૮૯૭ સાલમાં તેઓપર રાજદ્રોહની પહેલી ફરીયાદ થઇ સારે લોકમાન્યની પાસે ૧ રૂપિયા પશુ સીસક ન હોતો અને વર્તમાનપત્ર ઉપર કરજ હતું ! ૧૮૯૧ સાલમાં કેસરીના આદક ૪ હજાર હતાં તે ૧૮૯૭માં ૭ હજાર થયાં. ૧૮૯૮ સાલમાં લેા. નિકક તુરંગમાંથી છુટી આવ્યા સારે વર્તમાનપત્ર ઉપરનું કરજ ઉતર્યું હતું અને વડિલેન ૩ પોજવાનું કારખાનું પડી ભાંગ્યું હતું પુનાના પ્લેગને લીધે વધીલી અજ્ઞાસ કરાવવાનો વર્ગ પશુ બંધ થયો એટલે તે પછી લોકમાન્યને નિર્વાહનું સાધન “કેસરી” જ એકલું રહ્યું તે પછી તેઓની લેખનીના પ્રભાવે કેસરીના હબ્બો આદક વધી પડ્યાં. શ્રી ગાકડવાડ સરકાર પાંસેથી ખરીદેલી એક વિશાળ જગમાં નવી ઇમારતો તથા યંત્રો વગેરે સુધારણા થઇ તેમાં હજી પશુ ટેટલીક અધુરી છે. લોકમાન્ય વિલાવતથી એક નવીન છાપવાનું યંત્ર લઇ આવ્યા છે તેમાં દર કલાકે ૬૦૦૦ કોપી છપાઇ જાય છે; તે હમણાંજ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. અને તે યંત્ર ચાલુ થયે આવતી સાલથી કેસરી દર આવાડીયામાં બે વખત છાપવાની તેઓએ યોજના કરી હતી એ યોજના સફળ થઇ નવા યંત્રથી કેસરીને નવા રૂપમાં નિકળેલું લોકમાન્યે નજરે જોયું નહીં એ બાબતનું મોટું દુઃખ ઉપજે છે.

કેસરીપત્ર મરાઠી ભાષામાં હોવાથી એક પ્રાંતમાં તેનો પ્રચાર છે તો પશુ તેના વાંચનારાઓની સંખ્યા હિન્દુસ્થાનના કોઇપણ વર્તમાનપત્રના વાંચનારાઓ કરતાં અધિક (પ્રાયઃ ૫૦ હજાર) છે એ નિર્વાહ છે અને કેસરીની હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષામાં આવૃત્તિ નીકળે તો તે તે ભાષાના કોઇ પશુ વર્તમાનપત્ર કરતાં તેના વાંચનારા અધિક મળે એ પશુ નિઃસંશય વાત છે. અથાત્ લોકમાન્યે જે હેતુથી કેસરી હાથમાં લીધું તે તેઓએ કેસરી હાથમાં લીધા પછી ૨૦ વર્ષમાં પશુપશુ યશસ્વી કરી દેખાડ્યું અને તે હેતુ એ કે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને સાવજનિક ચળવળ. “આખા અઢવાડીયા સુધી કેસરીમાં લખવાનો વિષય મારા મગજમાં ઘોળાયા કરતો” એમ લેા. તિલક કહેતા પશુ લખવાનું કામ તો એક કે બે દિવસમાંજ પુરું કરી, બાકીના જયતા વખતમાં તેઓ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને અર્વાંતર ઉદ્દોગ ચલાવ્યે રાખતા. અને તેનુંજ કૃણ કેસરીની લોકપ્રિયતા છે; અને તેથીજ જન્મારામાં કેસરી કોઇ દી વાંચ્યું નથી એવા પરપ્રાંતીય લોકોના મનનું પશુ કેસરી આકર્ષણ કરે છે. લેખ લખવા સાથે તેઓમાં જે ઉત્તમ ગુણ હતા તેથીજ હિન્દુસ્થાનના સર્વ આખાલવૃધ્ધોને તેઓનું નામ પરિચિત થઇ ગયું છે; એટલુંજ નહીં પશુ પ્રિય પશુ થઇ પડ્યું છે. તે ગુણ એટલે મુખ્યત્વે કરી દેશભક્તિ, ધૈર્ય, એકનિશ્ચયપણ, સ્વાયત્તાય.

લોકમાન્યના લેખમાં ચિતાકર્ષકપણું, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ અને મર્મમાન એ એટલું બધું પરાકાષ્ટાએ પહેચિલું દેખાય છે કે તેથી તેઓના મિત્રોમાંજ નહીં પણ તેઓના શત્રુઓમાં પણ વાહ વાહ કહેવાય છે. સરકારી અધિકારી સરકારી નોકર તરીકે તેઓની સ્તુતિ કરી

લોકમાન્ય ગયા ! ! !

શક્તિ નથી પણ ખાનગી રીતે મોક્ષવાનો પ્રસંગ આવતા અનેક પ્રસંગે અધિકારીઓ પણ મહાન આદર બતાવે છે. મુખ્યમંત્રી ટાઇમ્સપત્રે લેા તિલકના મૃત્યુની નોંધ લેના તેમાં એક લાયક પત્રને ન શોભે તેનું લખ્યું છે પણ ટાઇમ્સને તેઓ પોતાના કદા ચતુર્હતાં લોકમાન્યના કેટલાક ગુણ તેનાથી નાકેજીલ કરી રાકાયા નથી ટાઇમ્સ કહે છે ' મી. નિલકુની શુદ્ધિ શક્તિ વખાણવા જેવી હતી. તેઓના અશોષક અન્યોની મોટા મોટા પ્રતિદ્ધ નિદાન પંડિતોએ માન્યતાદર્શકે સ્તુતિનિજ કરેલી છે. જે ચળવળનું કામ તેઓએ આપી જીંદગી કયું તેમાં તેઓનું ધૈર્ય, સાહસ અને અખંડ ઉત્સાહ દેખાતા હતા. તેનાં ભાષણો અને લેખ સાંભળનારા અને વાંચનારાઓને પણ તેની ફરી આવૃત્તિ કિવાં રૂપાંતર થયા છતાં તેઓના મન ઉપર તેનું પરિણામ કેટલું થાય છે એનું કાંઈને પણ આશ્ચર્ય લાગે છે. તેઓની ભાષા પદ્ધતિ અનુકંસીય છે. " આવા કર્તૃત્વવાન ધૈર્યશીલ અને ઉદ્દેગી પુરુષને હાથે કશી જીલ્લ ચઇ છે એમ કહેનારા ટાઇમ્સ જેવા તેઓના શત્રુઓ પણ લોકમાન્યના અમૂલ્ય ગુણોની સ્તુતિ કર્યાં શિવાય નિંદા કરી શકે એમ નથી.

સરકારને લાગતું કે આવેા શુદ્ધિમાન સાહસી કર્તૃત્વવાન પુરુષ આપણને મળ્યો હોય તો કેટલી મળ આવત સરકાર અને તિલક એ બન્ને વચ્ચે કવચિત્ કોઇ આખતમાં મતૈક્ય થતાંજ સરકારે તે મતૈક્યને અમૂલ્ય ગણી તેના પ્રલક્ષ ઉપયોગ કરી લેવાનીજ હચ્છા દેખાડી. સમાજ સુધારકોને સમાજ સુધારણ એજ વિષય પ્રિય હોવાને લીધે તેઓને એમ લાગતું કે આવેા કર્તૃત્વપરાયણ ભ્રા પુરુષે સમાજ સુધારણાનો પ્રયત્ન હાથમાં લીધો હોય તો અપૂર્વ પ્રગતિ કરી શકત. તિલકની કોઇ પણ પ્રકારની સહાનુમતિ મેળવવા માટે તેઓ આતુર રહેતા તેમજ જે જે સહાનુમતિ સચક વાકયો તિલકના મુખમાથી નિકળતા તેનો તુરત ઉપયોગ કરતા. પણ તિલકે પોતાનું આયુષ્ય દેશભક્તિ દેશની રાજદ્વારી પ્રગતિ કરવામાંજ ખર્ચવાનો સકલ્પ કરેલો એટલે જુદા જુદા વર્ગના લોકોને તેઓ સતોષ ન આપી શકે એ બનવા જોગ છે. તેથી જુદા જુદા સમાજ સાથે તેઓ નિકટ સંબંધ ન જાળવી શક્યા હોવાથી તેઓ અસંતુષ્ટ થાય એમાં શક નથી. તથાપિ લોકમાન્યે જે વિષય પોતાનો કર્યો તેમા તેમણે અલૌકિક ગુણ અને શુદ્ધિ પ્રગટ કરી એમ તેઓના પ્રતિસ્પર્ધિઓ પણ કબુલ કરે છે. સર ચંદાવરકર અને લોકમાન્યનો એકમત મળવાનો યોગ આખી જીંદગીમાં કવચિનજ આવ્યો હશે તો પણ હાલમાં તેમના મુખમાંથી તિલક સંબંધે 'ગ્રેટ' એટલે મહાનુભાવ એનું વ્યક્તિત્વનું નિકળે છે. સરકાર સાથે વ્યવહારમાં આવતાં પ્રસંગોનું નિર્ભયપણ એ એક અલૌકિક ગુણ તિલકમાં હતો સરકાર સંબંધે પ્રજાજનના મનમાં અનેક વર્ષોની ટેવને લીધે થયેલી વધુ પડતી નમ્રતા ઉમેરી નાખી રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાન લોકોના મનમાં પ્રકટાણું એ તેઓની કામગીરી અમૂલ્ય અને નિશ્ચિત હતી. લોકમાન્ય સરકાર સંબંધે લેખ અને વાખ્યાનદ્વારા પ્રજા સમક્ષ આક્ષેપ કરતા હારે લોકોને કદી પણ એમ લાગ્યું નથી કે તે અગોચર છે પણ તેઓને

પારદ અને આયુર્વેદ ગ્રંથભાષા, ગોંડલ.

એજ આશ્વર્પ લાગતું કે આગસુધીમાં અનેક વિદ્વાન, પંડિત, વ્યવહારસ, સમયસ અને દેશભક્ત યથ ગયા પણ સરકારને નિર્ભયપણે સ્પષ્ટ બોલવાનો માણસ તો આજ પહેલો. સરકાર વિરૂદ્ધ સ્પષ્ટ બોલવાનું યત લોકમાન્યે પ્રથમથીજ લીધું તે આખર સુધી પાળ્યું. તેઓની રાજદારી ચળવળમાં નિર્ભયતા, સાહસિકપણું વગેરે ગુણો સાથે કાયદાની દૃષ્ટિમાં પણ ઉત્તમ કૌશલ્ય જણાવું હોવાથી સરકારને તેઓની રાજકીય હિલચાલમાં ખોટી બીતિ લાગતી. સરકારની પાસે સર્વ સાધનો ભરપૂર, પૈસા જોઇએ તેટલા, પૈસાથી વશ થનારા બુદ્ધિમાન માણસો જોઇએ તેટલાં, અધિકારનો શત્રુભંડાર ભરેલો, ખીટીસ સાધાજયના અહુ ઉંચના વગેરે. લારેખીચારા તિલક પાસે કાંઈ નહીં; માત્ર હરીદરી મગજ, જીભ અને લેખણ. એમ છતાં આ નિર્ધન, નિઃશત્રુ, નિઃસૈનિક યોદ્ધાનો ચડાઇનો ભય કોઈને શા માટે લાગવો જોઈએ? પણ ટાઇમસના કહેવા અમાણે તે ભય લાગતો હતો ખરો. ચિરોલ સાહેબે “હિન્દુસ્થાનમાં અસતોષ” નામના પુસ્તકમાં લો. તિલકને “એકંદર હિન્દુસ્થાનમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરનાર” એવી અને રૈનેટ કમીટીના રીપોર્ટમાં પણ તેવી પદવી આપી છે. તેઓએ લો. તિલકને કલકિત કરવાના હેતુથી ભલે તેવી પદવી કે વિશેષણ આપ્યાં હોય પણ લો. તિલકના અભિમાની ભકતોની નજરમાં તો તે વધુન તેઓ માટે ખુદ માનારપદ છે. સરકાર તરફથી આવી નીંદા મેળવવાનું ભાગ્ય સેંકડોમાં એકાદાનુંજ હોય છે. જે લો. તિલકે પોતાના ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરી સરકાર સાથે અને ખીજા અનેક શત્રુ સાથે આખી જીંદગી યુદ્ધ કરી “રાષ્ટ્રીય પ્રક્ષોભનો આઘચુર” એ પદવી સરકાર તરફથી મેળવી મરણ પર્વત ટકાવી તેઓની સ્તુતિ કરવા માટે તેઓના મિત્રોએ જુદા શબ્દ વાપરવાની જરૂરી નથી. લોકમાન્ય એ પદવી એકંદર સ્પૃહણીય છે. પણ “રાષ્ટ્રીય ચળવળના આઘચુર” એ પદવી તેના કરતાં પણ સ્પૃહણીય નથી કે? તિલક મહારાજે ચિરોલ સાહેબ ઉપર ફરીવાર માંડી હતી. તે “ફાદર ઓફ ઇડિયન અનરેસ્ટ” એ શબ્દ માટે નહોતી. કેવળ ખાનગી ચારિત્ર્ય ઉપર પ્રહાર કરવા સરખી અને તે પણ ખોટી એવી જાણતો ચિરોલ સાહેબની જુકમાં હતી. તે માટેજ ફરીવાર કરેલી. “ફાદર ઓફ ઇડિયન અનરેસ્ટ” એ શબ્દ ગમે તેવા ભાષ્ય સાથે કોઇ ઉચ્ચારે તેમાં નિંદાનો સ્વલેશ પણ નિકળી શકતો નથી. ‘લોકમાન્ય’ આ શબ્દ પાઠ છે, પણ “ફાદર ઓફ ઇડિયન અનરેસ્ટ” એ શબ્દમાં લો. તિલકના પરાક્રમનું મહન ગંભીર ગુણવર્ણન છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ની સાલમાં કોલ્હાપુર પ્રકરણ વખતે લોકમાન્યની ઉંમર ૨૬ વર્ષની હતી. તે દસમાં તેઓએ કાયદાનું જ્ઞાન અને શિક્ષા બોવવાનું અપૂર્વ ધૈર્ય દેખાડ્યું હતું. ૧૮૮૮-૮૯ના વર્ષમાં લો. તિલકે કાફર્સ મામલતદાર પ્રકરણમાં જે ચાતુર્ય બતાવ્યું તેથી તેઓની ઉદ્યોગશીલતાનો પુરાવો પુનાની પ્રજાને મળ્યો. ૧૮૯૧ની સાલમાં સમ્મતિબિલના પ્રસંગે લો. તિલકે ડો. લાંડારકર વગેરે પંડિતો સાથે શસ્ત્રાર્થ કર્યો; તેમાં તેઓની કુશાહ

લોકમાન્ય ગયા ! ! !

બુદ્ધિ, સંસ્કૃત ગ્રન્થોનું ગાદ પરિશીલન, વાદનિપટ્ટની ઉત્તમ દ્વાયેદી લોકોના જીવામાં આવી. 'સમ્મતિનું વર્ણ' વધારવા માટે તાર્કિક કે નૈતિક દૃષ્ટિએ લે. તિલકની સમ્મતિજ દત્તી. માત્ર મુખ્ય મુદ્દા એજ દત્તો કે ધાર્મિક વિષયમાં સરકારે હાથ ધાલવો નહીં. ૧૮૨૨ની સુધારણા લોકમતથી કરી. એ વાદ પછીજ લે. તિલકનું નામ મુંબઈ છલાશમાં પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૮૯૨-૯૪ સાલમાં હિંદુ મુસલમાનનો કળયો બબંકર થયો. તેમાં ખરો દોષ સરકારી અધિકારીઓનો હતો, એમ જણાવી આપ્યું ત્યારે હિંદુઓને જણાયું કે આપણો કામ એક રક્ષણકર્તા છે ખરો. ૧૮૯૪ સાલમાં બાપટ કમીશન પ્રકરણમાં લે. તિલકે અપૂર્વ બુદ્ધિ બળ દેખાડ્યું. પ્રતિપક્ષી શ્રેયજ્ઞશાહ મેતા વગેરેને દત્તવી પરીક્ષા રીતે વડોદરા સરકારને મોટી મદદ કરી, મિત્ર માટે પોતાનું સર્વસ્વ ખર્ચી નાખવાનો લે. તિલકનો શુભ બાબો મહારાજ પ્રકરણ પહેલાં બાપટ કમીશનના દત્તિહાસમાં મનોરંજક રીતે મળી શકે છે. ૧૮૯૫ સાલ પહેલાં લે. તિલકની કામગીરી મહારાજને એટલી બધી પસંદ પડી હતી કે મળા ભાગને કાપડા કંઈસીલની સુટથીની એક જગા મળતાંજ તે મતદારોએ લે. તિલકને આપી. ૧૮૯૭ સાલમાં પ્લેગને લીધે તથા પ્લેગ નિવારક જુલમી ઉપાયોને લીધે લોક અને સરકાર વચ્ચે જે ખટપટ થઈ તેમાં તકારીપણાનું પ્રથમ માન પુના શહેર મેળવ્યું. એ વખતે લે. તિલકે કરેલી લેકસેવા ઘણીજ વિધાયક હતી. તેઓના પ્રયત્નથી ખાનગી દરિપતાળું નીકળી, જલ્દી લેવા વગેરેની હેરાનગતિ એટલી ઘટ. દા. તિલકે કરેલી લેકસેવા વિદ્યુત કરી દેખાડવા માટે રેડસાહેબના ખુનની જવાબદારી લે. તિલકની ચળવળ ઉપર નાખવાનો ચત્ર થયો. - યોગ્ય વખતમાં સરકારને પોતાના કારભારની જુલ કણુલ કરવી પડી અને તે બધી પ્લેગપ્રતિબંધક ઉપાયો નામે જે જુલમી કૃત્યો ચના તે અટક્યાં, પણ ૧૮૯૭ સાલમાં લે. તિલક ઉપર ઘણી ફરી. વાદનં લઈ નહક એક વર્ષ તુરંગવાસ તેઓને ભોગવવો પડ્યો. આખર પ્રે. મેક્સ મુલર વગેરેની લલામણોથી તેઓનો છુટકો થયો. હિંદુસ્થાનમાં રાજદ્રોહનો એ મહત્વનો પહેલોજ કેસ હતો એ કેસે લે. તિલક ઉપર આખા હિંદુસ્થાનની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરી તેઓ માટે ફેડ જમા થયાં, મુંબઈના વેપારીઓ તેઓના જામીન પડવા, કલકત્તામાં ભેળા થયેલા પંસા વંડ મોકલાવેલા ખેરીરટરોએ તેઓને મદદ કરી. આખર નૈતિક વિજય લે. તિલકનોજ થયો.

૧૯૦૧ સાલમાં તાઇ મહારાજના દત્તક પ્રકરણની શરૂઆત થઈ. આ કેસમાં હાઇ કોર્ટના એક નિકાલ સિવાય લે. તિલકને અપવસ મંજુ નહીં. તથા ઇસ્ટેટના કારભારપર નજર રાખવાના કામમાં તેઓનો અમૂલ્ય વખત રોકાતાં વર્ષોનાં વર્ષો નકામાં ગયાં. તે સિવાય પોતાની ગાંઠના ૩૦-૩૫ હજાર રૂપિયા આ કેસમાં અગાઉ ખર્ચવા પડ્યા. પણ એક મિત્ર માટે. મિત્રની કેવી ફરજ છે, તેનો મુતિમાન રાખવો તેઓએ જગતને દેખાડી આપ્યો. ૧૯૦૫ સાલમાં ર્જનશાહીના જુલમથી સ્વદેશી, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય સંસ્થા વગેરે

ચળવળ શરૂ થઈ અને તે બાબતમાં લો. તિલકે જે કામગીરી કરી તે અર્થ દિવસના ગાળે છે. એ ચળવળનું પ્રાયશ્ચિત્ત લો. તિલકને આપવા માટે દિવસનામાં કોઈ દેકાણે અસાચાર થવાની રાહ સરકાર જોતી હતી. દરમ્યાન સુરતની કોંગ્રેસ લાંગવાથી લો. તિલકની જાણમાં પ્રભુનું કેવું મોટું બળ છે તે જણાવથી સરકારને વધુ દુઃખ થયું. ૧૯૦૮ સાલના એપ્રિલ મહિનામાં બોંબેના અસાચાર બંગાળમાં શરૂ થતાંજ સરકારે લે. તિલક ઉપર ખટલો કેમ કર્યો, તેમાં તિલકે એકાદ બેરિસ્ટર પ્રમાણે પોતાનો બચાવ કેમ કર્યો, ન્યા. કાવરે વર્નન કેવું રાખ્યું, માંડલેમાં કેમ રહી જ્યાં આચાર્યોના લાગ્યોને ઢાંકી દેતાં ગીતા ભાષ્ય (ગીતા રહસ્ય) કેવું રચાયું, દિવસનામાં રાજકીય પક્ષભેદ તીવ્ર થવાથી આ ખટલામાં મદદ કેવી થઈ, રાષ્ટ્રીયપક્ષ કેટલાંક વર્ષ કોંગ્રેસથી અલગ કેમ રહ્યો અને આખર ૧૯૧૪ની સાલમાં લો. તિલક કેદમાંથી છુટી આવ્યા પછી ફરી કોંગ્રેસમાં રાષ્ટ્રીયપક્ષ સામેલ થઈ તે પક્ષ મંદા બળવાન બની પોતાના પક્ષની કોંગ્રેસ કેમ કરી લીધી, તેમાં યુદ્ધની મદદ મળવાથી રવ. રાજની ચળવળને અનુપેક્ષિત બળ કેમ આવ્યું, સ્વરાજ્ય સંઘ કેમ સ્થાપવામાં આવ્યો, તેના અધ્યક્ષ ઉપાધ્યક્ષ તરીકે લો. તિલકે સર્વ પ્રાંતમાં ચળવળ કેવી કરી, ચિરોક્ષ કેમ અને હોમરૂલ લીગ ડેપુટેશન એ બંને કામ માટે મહાયુદ્ધ આતુ છતાં વિલાપત કેમ ગયા, લાં પ્રેમંડ રાજકીય ચળવળ કરી મજુર પક્ષ અને છાત્રાંડની પ્રજાને મોટો ભાગ પોતા તરફ કેમ વળા લીધો વગેરે જાણતો હાલ તુર્કની બનેલી કષ્ટ લોકોના સ્મરણમાં હોવાથી તેનું સંવિરતર વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. પણ તે પ્રત્યેક કાર્ય ઉપરથી લોકમાન્યની દેશ-ભક્તિ, ધૈર્ય, નિઃશયીપણું, અને સ્વાર્થલાગ વગેરે ગુણ ભૂતિમાનનજરે પડે છે. લો. તિલક એ અસાધિક પુરૂષ હતા એ બાબતનો કોઈનો મતભેદ નથી. આપણે દિવસો જે અર્થાચિન કે પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણીએ છીએ તેમાં તો લો. તિલક જેવો એક પુરૂષ પુરૂષ થયો નથી કે જેણે આખા દિવસનો લોકપ્રિયતા તેઓના જોડથી મેળવી હોય, કે લો. તિલકના જોડનું તેનું નામ લોકોની જીભે ચડ્યું હોય. બ્રિટિશરમની યાત્રામાં મળનારા દિવાલયના પદાડના વનચર જે કાંતકથી યાત્રાળુઓ પાસે લો. તિલકની માહિતી પુછે છે તેજ કાંતુકપૂર્વક કોલબો અને કંડી સહેરના સિંદલી લોક તેઓની પુછવાજ કરે છે. જંગલમાંના થોડી માણસાઇવાળા ભિક્ષુ અને કાળા લોકો લો. તિલકનું નામ કાને પડતાંજ પરપર હાથ જોડી તિલકને નમસ્કાર કરતા લોકોએ દેખ્યા છે. તેવીજ રીતે શ્રીમંત જોડ શાહુકાર રાજા અધિકારી અને કેળવણેલા લોકો પણ લોકમાન્યને એક અસાધિક વિભૂતિ તરિકેજ માને છે અને પૂજે છે. પ્રથમ રાજેશ્વી પછી નામદાર પછી લોકમાન્ય એ પ્રમાણે ચડતી પાય-રીથી તેઓને પ્રજા તરફથી પદવી મળતી રહી અને તેઓના પરમબક્ષો ભગવદવતાર તરીકે પણ પૂજે છે. કેટલાક વિદ્વાન-માન્ય કેટલાક ધર્મિય કિંવા મહાનુભાવ વગેરે વિશેષણો પણ રૂચિ પ્રમાણે આપે છે. પણ “લોકમાન્ય” એ પદવી આખા દિવસ માન્ય કરેલી અને તે તિલક માટેજ જાણે નિર્મલ્ય થઈ હોય તેમ બન્યું છે, તિલક જેવો મહાપુરૂષ એકાદી સદીમાં કવચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા પુરૂષના મૃત્યુથી દેશને કેટલી હાની

લોકમાય ગયા ! ! !

પહોંચી સમજવી ? એની પ્રપના સાચનારને તુર્ત આવી શકે નહીં લો તિનકનું સન્માન કરવું, લો તિનકને પ્રિય વસ્તુ સમર્પિત કરવી, તેનો આનંદ મેળવવો તેઓના ગ્રામ્ય મય ગુણ વર્ણન કરતા આપણા શબ્દોજ અપૂર્ણ છે એમ લાગતું તથા તેઓની આજ્ઞા એજ ઇશ્વરાજ્ઞા ગણી એમ માનનારા વામો માણસો અજ્ઞ દિદમા બધા પ્રાતોમા છે રામના શબ્દનું જે માન નથી તે આજ લો તિનકના શબ્દનું છે વિદ્વાન્ લોકો પણ જેઓને મુગટ વિનાનો રામ ગણે છે તેઓની હયાતીમા પ્રત્યેક પ્રાતમા થયેનો અનુતૂર્ત સત્કર જેઓએ નમરે જોયો છે તેઓને આ વર્ણન અતિસરોક્ષિતરાળ જરા પણ લાસશે નહિ ઉપદ્રુ રામના સત્કાર સમારભમા જે કૃત્રિમપણ જોવામા આવે છે તે નો તિનક માટે કયાય પણ જોવામા આવતું નહોતું લો તિલકને રામના કુલ પ્રમાણે મુગટ નહોતો તેમ રામના કુલ પ્રમાણે સિદ્ધાસન પણ નહોતું તિનક સરખા રામનું સિદ્ધાસન ને કોના મનોમદીરમા અશ્વયરીતે રથાનેલુંજ છે લો તિલક ઉપર લોકોનો જે પરિત્ર, શુદ્ધ અને દૃઢ પ્રેમ હોય તો લોમાય એ પંચી તેઓએ હવે પછી અનતકાળપર્વત તિલક માટેજ રાખી મુકી જોમએ લોમાન્ય' આ શબ્દ હવે પછીના હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમા કોઇ પણ ગમે તેવા મોટા માણસ માટે પણ વાપરવો નહીં જોમએ 'લોકમાન્ય' એટલે બાળ ગગાધર તિનક એ સમીકરણ હિદની પ્રત્યેક લાસા હયાત હોય લાસુધી અભાષિત રહેવો જોમએ લોકમાને પોતાના આયુષ્યનો પ્રત્યેક ક્ષણ દેશ મેરામા કાળો તેઓ ૬૪ વર્ષ જીવ્યા પણ હીંદી પ્રજા જાણે એક નવયુગક ધુરધર નેતા કે કટુગી ગરો હોય તેમજ માને છે, અને હજી તેઓ મો નાનું આયુષ્ય જોગનત તોપણ લોકોની માન્યતા તેવીજ રહેત જો પોતાનું આયુષ્ય આખી શખતું હોત તો હિદના સેકડો માણસો તિનક માટે પોતાનો દેહ છોડી દેતા તાર યાત પણ કાળની ગતિ અત્યંત છે ભવિતબ્યતાને ઝાઝ મટાડી શખતુ નથી આપણુ જોજ કર્તવ્ય છે કે તેઓની છળી આપણા અત કરજમા દૃઢ કરી તેઓએ બતાવેલે રથને પહોંચીએ તથા અહોનિશ પ્રાર્થના કરીએ કે લો તિલકનો જન્મ દિદમા યમ દેશનો પૂર્ણ ઉદ્ધાર થાય

હિંદી પ્રજા લોમાન્યની વર્ણી મહાન્ નડણી ગરી છે આપણે તેઓને કેમનું ગર્નાકિક રાજ બાદશાહને ન મજો તેનું માન આખી કમ્પક અશે નડણમુક્ત થયા છીએ પણ તેઓની હયાતીમા આપણાથી ગક્ય હવું તેનું મજાન માન કે જે કોએસના પ્રમુખ તરિકે વધુ વખત ચુટવાનું હતું તે ન આખી શકતા જો કે તેઓ વિદાયત જવાને રસ્તે પકયા પછી આપણે એ- વખત કોએસના પ્રમુખ તરીકે ચુટયા પણ તોજ લાભ તેઓ લાભ શકયા નહીં અને આપણે તેઓના પ્રમુખ તરીકેના હિંદી પ્રજાસત્તા શબ્દો સાલગવા અને જગતને સજાનાવા લાગ્યશાળી દયા નહીં તેઓને આટલા વર્ષ પ્રમુખ તરિકે નહીં ચુટવાનું કારણ તેઓની ચુરત રસદેશભક્તિજ હવું મીમના જેવી દુધમા અને દલીમા પગ રાખવા જેવી તેઓની દેશભક્તિ નહોતી તેથીજ તેઓ ઉચ્ચ નેસનેરીટ કહેવાયા અને

પારદ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા ગાંડળ.

તેજ કારણે હોંદી પ્રળ તેઓને પ્રમુખ તરીકે ચુંટતી અટકી હતી. પણ હવે દુનિયાનો ઉચ્ચ-પાંચલે આપણને જણાવ્યું છે કે લોકમાન્ય આપણે ધારતા હતા તેવા ઉચ ન હતા પણ તેઓની પ્રળકીય દેશની માગણીયણી મુદ્દ જતી અને સારે આપણને વધુ પશ્ચાતાપ થશે કે તેના મહાપુરુષને એક વખત કેંગ્રેસના વાસપીઠપર બેસાડવા આપણે કમભાગ્ય રહ્યા. જેઓની યોગ્યતા એટલી બધી હતી કે કેંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેનું માન આપવું એ અધિક ન હતું ભવિષ્યમાં હિન્દ સ્વરાજ્ય ભોગવતું થાય અને તે વખતે લોકમાન્ય હયાત હોય તો પહેલાં પ્રેસીડેન્ટ થવાનું માન મેળવવા તેઓજ લાયક અને દક્ષ હતા. તેના સમર્થ દુરંધર પુરુષ વૃદ્ધાવરથાએ પહેલેઆ સુધી આપણે કેંગ્રેસ જેવી દેશનો અત્રાજ દુનિયાને સંભળાવનારી સંસ્થાના પ્રમુખ બનાવી તેઓને માનવંતા કરી આપણે કૃતજ્ઞ ન થયા. હવે આપણું તેઓ પ્રતિ શું કર્તવ્ય છે અને કયા ઉપાયો વડે આપણે ઝલમુક્ત થઈએ એ બાબતનો વિચાર દેશના મહાત્મ વિચારકો કરશેજ પણ જે બાબતમાં આખો દેશ એકમતજ હોઈ શકે તેવું માન તો હજી આપણું નેપ્રયે અને તે એ કે આવતી કેંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે લોકમાન્યની ચુંટણી કરી તેઓની જગ્યા કેંગ્રેસના પ્રમુખના વાસ-પીઠપર અધરાવવી અને પ્રમુખનું કામકાજ કરનારા ઉપપ્રમુખ તરીકે લોકમાન્યના વિચારોની સાથે સર્વથા સમ્મત હોય તેવા ના. આપડે, રા. કેજકરમાંના કોઈ પુરુષની ચુંટણી કરવી. અથવા તો આવતી કેંગ્રેસના જે પ્રમુખ ચુંટાય તેમણે કેંગ્રેસના પ્રમુખના આસન ઉપર લોકમાન્યની જગ્યા પધરાવી પોને ઉપપ્રમુખ તરીકે કામ કરશે એમ જાહેર કરવું. આમ થાય તો આપણે દુનિયાને બતાવી શકીએ કે લોકમાન્યના વિચારો સાથે આખો દેશ સહમત છે. આજસુધીમાં કેંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે ચુંટાયેલા કેટલાક પ્રમુખો માટે આપણને એવો અનુભવ મળ્યો છે કે જેથી આપણે તે તે કેંગ્રેસ નિષ્ફળ ગયેલી માનીએ છીએ, શું તિલકમાં સુરેન્દ્રનાથ જેવી શોધક બુદ્ધિ ન હોતી? શું સર સોદા જેવું રાજદારી સામ ન હતું? શું મીસીસ બેસન્ટ જેવી દેશભક્તિ ન હોતી? બહુ હવું છતાં આપણે આજ મહાત્મ નાયકને અસૌકિક બુદ્ધિ અને સામર્થ્યવાળા મહાપુરુષને આટલું માન ન આપી શક્યા. તેઓના મૃત્યુ પછી અસૌકિક માન આપી આપણે કદ અંશે ઝલમુક્ત થયા છીએ, પણ કેંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે ઉપર પ્રમાણેનું માન આપવાથી આપણે વધુ ઝલમુક્ત થઈ શકીએ. અને એગ્રોઈડિયનેને, લોકમાન્યના ચતુર્યોને તથા જગત આખાને બતાવી શકીએ કે લોકમાન્ય એ હિંદમાતાના પવિત્ર પુત્ર, હિંદીઓના પવિત્ર પિતા અને ઉદ્ધારક હતા એમ હિંદના તેત્રીશ કરોડ માણસો માને છે અને તેઓના રાજદારી વિચારો સાથે આખો હિંદ સહમત છે. સારેજ આપણે તેઓ ઉપર પવિત્ર પ્રેમ રાખનારા ગણાઈએ જગન્નિયંતા તેઓમાં આપણો અવિચળ પ્રેમ નભાવી રાખે.

Published under the patronage of—
H. H. the Maharaja Takore Sahib Sir Bhagvat Singhji Bahadar;
O.C.I.E; M.D., L.L.D., D.C.L. F.R.C.P; F.R.S.E; F.R.V. &c.

પારદ

અને

આયુર્વેદ ગ્રંથમાલા

ગુજરાતિ અને સંસ્કૃત માસિક.

Parada & Ayurveda Granthamala monthly magazine
(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit.)

વર્ષ ૨.	વિક્રમ સંવત ૧૯૭૬, અશાઠ માસ.	અંક ૭.
Vo. 2.	July 1920.	No. 7.

Edited & Published by,
Rasavaidya Jivarām Kalidās
Managing proprietor—Rasashālī Aushadīśhrama
Gondal—Kathiawār, India.

પ્રકાશક અને અધિપતિ રસવૈદ્ય જીવરામ કાળીદાસ.
માસિક—રસશાળા, ઔષધાશ્રમ; ગોંડલ—કાઠીઆવાડ.

માસિક વેતન ૪૫૦ રૂપા. અર્થ સાથે હિન્દમાં ૨-૦-૦; પચ્છેશમાં ૩-૮-૦.

માસિક સંચયી પત્રવ્યવહાર નીચેના ધિરનાને કરવો:
રસશાળા, ઔષધાશ્રમ; ગોંડલ—કાઠીઆવાડ.

આ માસિકના નિયમો.

- ૧ આ માસિક કિંછ મદિનાની આખર તારીખે મહાર પડે છે.
- ૨ '૧૯૬૬'ના સેમોની સાથે ચમાર, ચવદાર, શિક્ષણ, ઉદ્યોગ, કળા કૌશલ્ય, નવા ધર્મના લેખો પણ પ્રકટ થાય છે.
- ૩ પ્રાદેશિક યથા સ્થાને માસિક વાંચી પ્રસંદ પડે તો નામ નોંધાવવું. લવાજમ મ. ઓ. થી મોકલવું ત્રી. ચી કરાગા આવડુ નથી.
- ૪ આ માસિકના પ્રાદેશને સ્વચાલુ નોંધાવજમ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો સંગ્રહાથી મળે છે
- ૫ રમસાગા નોંધાવજમથી ૨૫ રૂપિયાની દવા ખરીદનારને ૧ વર્ષ સુધી આ માસિક મફત મળે છે

ધર્મ ૨, ચાંક ૯, ૧૯૨૦ જીસાધના વિષયો.

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

અક્ષય મરમુ દૂર કંગે	...ચીં દા સાતરજેકર	૧૪૧
મીઠાનો નોંધધીય શુભુ.....	...ડા સામનદાશ.....	૧૫૧
શુક્ર ગર્ભા	...વેધ ઉમાનંદ પીતામર.....	૧૫૨
કવિગર મણુનાથમેતનુ વાલા.....	.....	૧૬૨
ધનુષ્યોન્ના-હેમી સાનનો છત્રા.....	...રા. ચોપટયાવ મેનદ.....	૧૬૬
રમાદિ તટિલ પ્રયોગ સંપદ.....	...આર્ષી '૧૯ મધારામ સુદર.....	૧૬૭
પોષ અતે સ્વમિત્રા.....	...અધિપતિ.....	૧૬૮
વાદિગંડ-પ્રાદિખડ ૩ કેપ્ટન.....	.....	૧૬૯

પારદ

અને

આયુર્વેદ ગ્રંથમાલા

ગુજરાતી અને સંસ્કૃત માસિક.

Parada & Ayurveda Granthamālā—Mont

(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit).

ધર્મ ૨. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૬ અસાદ. ૬. સ. ૧૯૨૦ જુલાઈ. મંક ૭.

યસ્યાત્મભવેત મંગલકલ્પાસંભાવિતેત સ્ફુર—

ધ્યાન્ના સિદ્ધરસાનૃતેન કરુણાબોધાસુધાસિન્ધુના ॥

મક્તાનાં પ્રભવપ્રસંહવિજરાણાદિરોગાઃ સ્થળા—

દ્દ્યન્તિ યાંતિ જગત્પ્રધાનભિષજે તસ્મૈ પરસ્મૈ નમઃ ॥ ૧ ॥

અકાળ મરણને દૂર કરો.

(લેખક—શ્રી. દા. સાતવળેકર સ્વાધ્યાયમંડળ ઝોધો).

વાલ્મિકી રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં એક વાન છે તે એ કે એક બ્રાહ્મણનો છે. આશ્વાવર્યામાં મરણ પામ્યો. મા આપ બેઠાં હોદ્દારનું મરણ પામવાની પાત તે વખતે લોકોના જાણવામાં નહોતી કારણ તે કાળ હાલના જેવો સુધરેલો નહોતો! એટલે અધિકાજનનાં લોકોને માઆપ બેઠાં હોદ્દાર મરી ગયેલો જોઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેઓ કહેવા લાગ્યાં, અહો નાનપણમાં આ હોદ્દાર કેમ મરી ગયો? કાલ પણ પ્રકારનું પાપ રાહમાં થયું હોતું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય પાપથીજ અકાળ મરણ થાય છે એ એમ નહીં કરી તે વખતના ઓગેવાન માણસો થી રામચંદ્ર પાસે ગયાં અને તે લોકપ્રિય શ્રેષ્ઠ રાજધિકારીને થયેલી હકીકત જણાવી કહેના લાગ્યાં કે “હું રાજન આશ્વાવર્યામાં આજ પર્વત હોદ્દાર કહી પણ

મર્્યા નથી કાઇ પણ પ્રકારનું ગરીબ પાન-થપા મિના અમાગ મ ભુ આનવ નથી જવી
ગીતે ગરીબ પુત્ર તો ભાગ મળતે મને કે નેમ રટીર પાતે માટે પણ રાગ જગાવે
છે માટે ને કાઇ ગરીબ પાતક થતુ દોષ તેનું નિમિત્ત કરે અને તમારી પ્રજામાનુ અમાગ
મ ભુ દુઃ કરો "

શ્રી ગમચદ્રુને એ કહેતુ ખર વાચુ ગરીબ પાપ મદ્ય , જના હાથ પુ અર્ધ
તે પાપને કીધે ને પ્રજામા અકાળ મ ભુ પ્રસરેલુ દોષ તો તે બદલ પણ , જવાગત
પુ એમ તેમણે મા યુ અને દુઃખારનો મોધ કરી પેતાની પ્રજાનુ અકાળ મ ભુના
ભયથી સન્દાયુ કર્યુ

'દેસમા યનાગ અકાળ મરણ માટે અત્યંત જવાબદાર છે' એ સમજણ પ્રાચીન
કામના આર્યોમા વસતી હતી તેમા નકા નથી દાનના વિલમીસદીના સુધાદલાને શિખરે
ચઢેના લોકો આર્યોની એ માન્યતાને જગલી સમજશે એમા ઇંકા નથી પણ દાન
આપણે આર્યોની એની મમજણ કેમ થઇ તેનો આકી વિચાર કરીએ એ પ્રાચીનમજમા
આર્યોમા વેદે નુ જાન દતુ વેદોમા એનુ કહ્યુ છે કે છોદગનુ મૃયુ તેના માપની પછીજ
થવુ જોઇએ ચણાજન્યુર્વ મયતિ ચણા જાતવ જનુનિર્વાનિત તથા ચણા ન જવમજ
જહાતચણાતરાવૃષિ વસ્તવેવામ્ ॥ ૧૦-૧૮ 'જે પ્રમાણે એક દિવસ પુરો થયા પછી
બીજે દિવસ આવે છે, જે પ્રમાણે એકની પછી બીજી મૃતુ આવે છે તેમ વર્ષોની
પીઠ ડાકરાઓ ડોહતા નથી તે પ્રમાણે હે દેશ આ બધાને આધુષ આપ' વર્ષોની
પીઠ ડાકરા છોડતા નથી અથવા નહિ પહુના છોડરા પરનોકપાગી યના નથી આ
વેદકામની સમજણ નમના સમય સુધી ચાનતી આવેતી આપણે નેત્રએ છીએ વર્ષોની
પહુના છોડના અમનુ એ ગરીબ આર્પિત છે અને તે આપણે મદન મજસતોજ
જવાગતાર છ એમ ગમચદ્રુના કામ સુધી આવે લોક સમજતા હતા અકાળ મ ભુ
થયુ તો તે બદલ તે નખત ॥ લોક રાગને જવાગતાર મળુનો અને રાગ પણ જોનાનો
દોષ કમલ કરી પુન દોર ન થયાની ખાતરી રાખતા એ પ્રાચીન આર્યોની વત
છાડી આપણ જેમ જેમ હાલના નખત નમ્ આચીએ છીએ તેમ તેમ ગરીબ પાતક
અધિક વિક થતા જાન્યા છે કે શુ એવો લાસ થાય છે કાલજ હાલમા આધુષી ભારત
શ્રીમા અમાગ મ ભુનુ સામાજ્યજ દનાઇ ગયેલુ છે

દાનમા આપણા હિન્દુધર્મ દેસમા "૫૦ પચાસ વાપ છોડરા દર વૉ મૃતુના
મેમા પડે છે એનો વિચાર દા ના લોકોએ નથી કરાના કે ? દર વર આપણા
આજમા બાગકા ભાઇ મહેનો મજી મતુના મોદમા નથી કેવો આ સદાર અને
કેવી હાલમા આગોતી રોચર્વિય દશા ?

આટલો અનર્થ માનુ તા તેનો ઉપાય નેત્રએ તેવો જવામા નથી આવતા એ
માટે નેત્રુ આપણે અત્યંતજ તેનુ થાજ છે કાઇ કહેને કે એની સર્વ જવાગતરી

રાજસતાપર છે અને તે સતાએ આ આપત્તિનો ઉપાય કરવો. તે વાન ખરી હોય તો પણ આપણે પોતે જે કાંઈ કરી શકાય એમ છે તેટલું તો આપણે પ્રયત્ન કરવું જોઈએ અને આપણે હાથે જે જાળત બની શકે એમ ન હોય તે માટે બીજાની મદદ માગવી એ ફીક કહેવાય પણ અમારે માટે બીજાએ આમ કરવું કે સર્વ કરવું એમ તો જિમાર કે પાંગળા લોકજ્ઞ બોલી શકે.

હિન્દુસ્થાનના લોક જિમાર નથી કે પાંગળા નથી જગતના બીજા દેશના લોકો જેવાંજ કર્તવ્યક્ષમ છે તેથી મને ખાતરી થાય છે કે જે આ હિંદ માતાના પુત્રો મનપર હોય તો તેઓ આખા જગતની આગળ જશે એજ સ્થિતિ અકાળ મરણ દૂર કરવા બાબત પણ છે, જે આપણે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્ન કરવા માંડીએ તો નહીં આપણાંમાં અકાળ મરણનું પ્રમાણ કમી થશે. અને જે તેઓ મનજીન પ્રયત્ન થયો તો વૈદિકકાળની અકાળ મરણ રહિત સમાજ સ્થિતિ પણ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એ વાત કટુમાધ્ય હશે પણ અસાધ્ય (અશક્ય) તો સુદૃઢ નથી.

હાલમાં આપણામાં જોરદાર વૈદિકધર્મનો જીવન પ્રવાહ કમી થતો જાય તે ઠેકાણે મહિન વિચારોનું ડાણું પાણીજ માન વધી પડ્યું છે કાંઈ અકાળ મરણથી મર્યાદા તો કહે છે કે તેના કપાળમાં ઇશ્વરે તેટલુંજ આયુષ્ય લખ્યું હતું એવી આ મદા મૂર્ખપણાની સમજણ આપણામાં પ્રચલિત છે, ખરી રીતે તો પ્રત્યેક માણસને ઇશ્વરે મો વર્ષની આયુષ્ય મર્યાદા એ હકનું આયુષ્ય ગણીને આપેલી છે જુઓ હમ જાત્રેન્નયઃ પરિધિ રુષામિ મૈવાં નુગાદરો અયમેતમ્ । શતં જીર્ણુ ઘરદઃ પુરુષો અન્તર્મૃત્યું દયતાં પરિતન ॥ ઋ. ૧૦-૧૮-૧૬ ઇશ્વર કહે છે “ સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીને મેં આ આયુષ્યની મર્યાદા આપેલી છે એ સર્વ મનુષ્યમાંના કોઈ પણ માણસ આ આયુષ્ય રૂપી ધનને વચમાંજ છોડી ન જાય સર્વ મનુષ્ય દીર્ઘ એવું સૌ વર્ષનું આયુર્માન પૂર્ણ પતાં સુધી જીવતાં રહે અને પર્વત નીચે અકાળ મરણને દયાવી ધે ” જર્વત તીચે અકાળ મરણને કચરી નાખી શકાય છે અને દરેક-સૌ વર્ષ સુધી તો હજી તરીકે જીવી શકાય છે આ વેદોનો ધર્મ છે અને હાલની આપણી મહીન અને અધાર્મિક એવી સમજણ છે કે ઇશ્વરે આપણા કપાળમાં આયુષ્ય લખી રાખેલ છે ! અહો ! આયુ પુત્રો ઉઠો ! આવા નામદે જેવા આત્મધાનથી વિચાર છોડીશો અને આપણો ઉદ્ધાર આપણે હાથે કરો જે બીજા ઉપર અવલગ્યો તેનું બધું છુટી ગયું સમજો આ કદી પણ જુઓ નહીં.

આપણા શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર વૈદિક ધર્મ પ્રમાણે આ કેવળ નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાંત છે કે ‘ પ્રત્યેક પુરુષાર્થ માણસને સૌ વર્ષ સુધી જીવવાનો જન્મ સિદ્ધ હક છે ’ અધિક પુરુષાર્થ કરી તે પોણાજસો વર્ષ સુધી જેમ જીવી શકે છે તેમ ધાનક અન્નચક્ષતથી આયુષ્યનો નાશ કરી શકે છે. આપણાં હાલનાં આયુષ્ય, આપણા નાશકારક વિચાર અને નાશકારક રીતભાતથીજ કમી થતા લાગ્યાં છે માટે તે બદલ આપણેજ જવાબદાર છીએ.

તો તે આપણી બુદ્ધ છે નો તેને સુધારવાને પણ આપણે ઉડતું તોલએ ને દવાપૂ કરેવાય.

કેટલાક લોક આ અકાળ મરણનું કારણ આંત્રિયોગિક અવનતિને કહે છે તેઓનું કહેવું એમ છે કે આંત્રિયોગિક ઉત્તતિ થવાથી આપણી પામે પુષ્ટિ પેસા થશે અને તેથી આપણે પેટપૂર્ણ અન્નપાન ખાઈ શરીરનું કે જેથી અકાળ મરણથી બચી શકશે એ વિચાર એક રીતે ખરો છે એ દેશિક ઉત્તતિ થવાથી આપણે પેસાદાર થઈએ અને તેથી દીર્ઘાયુની થવાનાં અધિક સાધન આપણી પામે થશે એ ખરું પણ દાવમાં જે સાધનો આપણી પામે છે તે ખર્ચાં આપણે અપણું આયુષ્ય વધારવા માટે ખર્ચીએ છીએ કે આપણાં શરીર બાળી નાંખવા ખર્ચીએ છીએ. તેનો વિચાર દરેક માણસે પ્રમાણિકપણે કરવાની જરૂરી છે. ઉપરનું વિધાન બિનચુક ખરું હોત તો આવજાખાનાં મીમાન્ લોક દીર્ઘાયુની બન્યા હોત; પરંતુ વારતિક નોયું તો જ્યાં જ્યાં મીમંતા છે ત્યાં ત્યાં અપમૃત્યુ અધિકશ્ચ દેશાયેનું દેશાય છે. ભારે નેરીજ મીમંતાઈ શ્રીજ્ઞો પામે વધે તો તેથી તેઓનો અકાળ મરણમાંથી બચાવ કેમ થશે? બીજી વાત એ છે કે જે કાંઈ મીમંતાઈ આપણી પામે છે તેનો ઉપયોગ આપણે આપણા નાશને માટે શા માટે ખર્ચી? એકલા મુંઝમ શહેરમાં ચિરટ, મીઠારેટ, બીડી, તમાકુ વગેરેમાં મળી ૧ કાષ રૂપિયા દરરોજ દિવસ ઉગ્ધે ખર્ચ થાય છે ને પૈસો જર્થ નાશ પામે છે એટલુંજ નહીં પણ તે ખર્ચ કરનારાનો પ્રથમ નાશ કરી પછી પેને નાશ પામે છે. જે મનુષ્ય સત્ સાત વર્ષ તમાકુનું મેવન કરે છે તેની વીજ તદ્દન ખગડી જાય છે અને લાંબ પછી લેની જે સંતતિ થાય છે તેમાં હુલ્લની અચકિત અને જોત્તી બિંગાડ એ જન્મસિદ્ધ દરદ થાય છે. એટલે પુરું આયુષ્ય બોલવવા માટે ને જન્મથીજ નાશયક હોય છે તે બાજકની પાની સંતતિ તેનાથી પણ નજળી થાય છે ગયા ઇન્દ્રિયોન્નજાના ઉપદ્રવ વખતે અમેરિકામાં એક જન્મભવ મળ્યો છે કે નમાકુ નદી પિનાગ નદીનાં તમાકુ પિનાગની મનુ સંખ્યા બૃમિમાં અકાળ મરણનું સાક્ષાત્કર્ય દેખાઈ ગયેલું છે.

વાર્ષિક હેતુકમાં નવ વર્ષ દાવમાં આપણા દિન્દુરયાન દેશમાં “૪૦ પચાસ લાખ પીતાનાનાં કોઠામાં ૧૫ મોમાં પડે છે” એનો વિચાર દાવના લોકોએ નથી કરવાનાં તો અર્થાત્ શરીરમાંની આંત્રિયો બાજકો બાધ બહેનો મળી મનુના મોતમાં જાય ! કેરવામાં આવે છે તે માટે કેવી દાવના આયોગી દોષનર્થ દશા !

આટલો અનર્થ આપુ છતાં નેનો ઉપાય લેનહએ તેવો કરવામાં પણ કરવા આવે છે માટે જટલું આયર્ષ બનાવએ તેટલું આપુંજ છે. કાલ કહેશે કે એ .

શ્રી શ્રી મજાવેશ.

પાવે છે પણ કંઈ

જોડેમાં આ

પારદ અને આયુર્વેદ અન્ધમાળા ગોંટળા.

ધાતક પેય માટે અઢી લાખ રૂપિયા દરરોજના ખર્ચાપ છે તે સિવાય શ્રીમતી મદિરા-
બાઇ પોતાના સાથીદારો સાથે આપણી છાતી ઉપર નૃસ કરી રહી છે તે તો જુદુંજ.
તાત્પર્ય કહેવાનું એટલું કે જમતના ધનર રાષ્ટ્રો કરતાં આપણે ઔદ્યોગિક ક્ષાસને લીધે
મરી જ છીએ પણ જે કાંઈ આપણી પાસે છે તે પણ આપણે આપણા નાશને માટે
સુધારાની હોંસથી ખરચી નાખીએ છીએ પણ આપણને દીર્ઘાયુષની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ?
અને અકાળ મરણનો ભય આપણી પાછળથી કેમ એછો થાય ? હંડા દેશમાં બહુી ભુખ
લાગે છે તેથી તેઓનાં આંતરડાં થોડા ધણાં ખરાબ થાય તો પણ હવાને ત્રેરે તે પોતાની
મેજે સુધરી જાય છે પણ ઉપ્પુ દેશના લોકોને પોતાનાં આંતરડાંની ખરાબી કરવી કેમ
પોસાય ? જે વૈદિકકાળમાં અપમૃત્યુ મુક્ત નહોતું તે વખતનું પેય 'ગોદુગ્ધ' એજ હતું
જુઓ પ્રજ્ઞે કૃણુષ્વં મ દિ વો નૃવાણઃ ॥ ઋ ૧-૧૦-૧૮ " ગાયુનાં ટેળાં નભાડા તમે
સર્વનું રક્ષણ કરનાર પેય તે તમેને આપશે " પ્રત્યેક ઘરમાં ગાયનાં ટેળાં (ગર) હોવાં
જોઈએ અને પ્રત્યેક ઘર ગાયથી શોભિત રહેવું જોઈએ દરેક માણસે ધારૈયુ દુધ આ
કાશીને બદલે પીવું જોઈએ. વૈદિકકાળમાં ગાયનું તાણુ દુધ પીવાનો રિવાજ હતો તેથી તે
કાળના લોકો દીર્ઘાયુષી થતાં અને તે વખતે મા આપની પહેલાં આજેકા મરતાં નહીં.
હમેશાં કાંઈ પેય પીવું જોઈએ એમ જણાય તો આ, કાશી, દારૂ વગેરે ધાતક પેય નહીં
પીતાં ગાયના દુધ પીવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. દરેક માણસ ગાય ન રાખી સહે પણ દરેક
કોઈ પણ ઠેકાણે તાણુ ગાયનું દુધ પીવાની વ્યવસ્થા તો જરૂર કરી શકે માત્ર ધાતક
વ્યસનમાં ખર્ચનારાં નાણાં પૌષક પદાર્થમાં ખર્ચવાનો નિશ્ચય સંકલ્પ તા પ્રતિષ્ઠા આપ-
ભૂમિનાં ઉત્સાહી પુત્રોએ કરવી જોઈએ નિશ્ચય કરવામાં આવે તો શું અશક્ય છે ?

તે સિવાય ઉચિત વ્યાયામ, શુદ્ધ હવાનું સંપર્ક, પ્રથમ વયમાં અખંડિત શ્રદ્ધાચર્યનું
પાલન, દુષ્ટ ત્રિચારો દૂર કરી ઉત્સાહી પુરોના વિચાર હમેશાં મનમાં દહ કરવા વગેરે
આખતો તરફ લક્ષ્ય આપવામાં આવે તો અકાળ મરણનો ભય દૂર થયા વિના રહે નહીં
વ્યાયામ ન કરવાથી આધેતુ અન્ન રોગરૂપ થઈ ખાનારાનોજ નાશ કરે છે શરીરમાંથી
પરસેવો નિકળે તેટલો વ્યાયામ તો પ્રત્યેક હમેશાં કરવે જ જોઈએ.

યોગતા આસન અને પ્રાણાયામ એ મોત્ર સાધનામાંના એ ઉપાય ખાત્રીપૂર્વક
આયુષ્યવર્ધક છે જે લોકો જુવાનીમાં વૃદ્ધ જેવાં દેખાતા હતા તેઓ આ એ ઉપાયોનું
અવલંબન કરવાથી પચાસી વય પછીની ઉંમરે પણ જુવાન જેવા થયેલા છે આ વાતનો
કેટલાકની પ્રજ્ઞાત ઉપર અનુભવ જોયેલો હોવાથી 'ખાત્રીના નિશ્ચય' પૂર્વક આ વાત આંદો

મીઠાનો ઔષધીય ગુણ.

જાણતું છે આપણા ઝડપી મુનીઓએ હાલશે વર્ષ પૂર્વે આ યોગ સાધનાનો શોધ કરી અમરપણાની વધી પ્રયોગને માટે સાધ્ય કરી ચુકી છે. પછી તેઓનાજ વગરને તેને ન અનુસરે અને અકાળ મરણને વ્યાપીન થાય તે સરખી તે ઝડપીઓના આત્માએને દુઃખજનક શીજ કમ વાત થાય ?

આપણી આગમ કેવડુ મોટું રાષ્ટ્રકર્મ આની પડ્યું છે તે કગવા માટે આપણાં શરીર જળવાન, આપણાં મન ઓજરવી, આપણી બુદ્ધિ વિશાળ અને આપણો આત્મા તેજસ્વી બનવાની ધણી જરૂરી છે, અને તેવડુ ક્યાં છતાં આપણુ આયુષ્ય દીર્ઘ અમર થવું જોમએ બીજા દેશેમા નેતુ નેતુ વર્ષની ઉમરે ગટ્ટ સખામાં આવેશપૂર્વક કામ કરી શકે છે અને આપણે ત્યાં પચામ પુરા થયા પહેલાં તો 'હું' હવે મરદો થયો ' એવું અમર બાપણુ ડરવાની ધાતક આવ શર થમ છે તે ઊંડી દેવી જોમએ અને કલ્પદયુતક દુ કદી પણ જુદા થવાનો નથી પણ હુ ખરો તરણુજ છુ ' એવો મનનો નિશ્ચય રહે જોમએ વા-વાતન ઝડપ કહે છે કે આયોજનાત્મકતિર્વર્ગવન યોજનમ । મોળથી પીતેર વર્ષ સુધી યોવારયા છે આવી વાતરવાયન મુનિના સમય સુધી સમજણુ હતી એ જુઓ અને પોતાનુ મન ઓજરવી કરે ને આર્થોનો કદી પરાજય થયોજ નથી તેનાજ બાપણે વગજ છીએ આપણી માતૃભૂમિની છત્રછા છે કે તેના પ્રત્યેક બચ્ચાંએ અકાળ મરણને દૂર દાડી દાડવું અને પુરપાર્યાં જની પોતાનું અભિનવ દિવ્ય બનાવી આપણી માતૃભૂમિને તેજ વધવડુ માતૃભૂમિની આ હાલને કાણુ ઉત્તર દે છે તે જોવાનું છે

મીઠાનો ઔષધીય ગુણ.

(ડા વામન યાજ્ઞ એલ. એમ. એસ; પુણા)

કાલેગના આખરથી અપગ્રયેવા માણસના રૂધિરસ્રોતમાંની એકાદી નાડી બોલી મીઠાનું ખાડું પાણી મેળવું હોય તો ટ્રિવેદ્ય ચિતામણીની માત્રા પ્રમાણે અથવા તેથી પણ વધારે સારો ગુણ આવે છે આ મોષ સગ લેનાડું ગા-રસે કરી છે. મીઠાનો બીજો ઉપયોગ છે-કુચ્ચેન્ડ અટકાવવા માટે લવણામ્બુનગ છે પિત્તનો બુલાવ થયો હોય તેમાં પણ ૧ દામ મીઠુ ખરાવડુ જાનું એમ લાડર એટનના ગ્રંથમાં લખ્યું છે. કાલેરામાં

મીઠું, પાણી સાથે ઉઠાળી દેવું એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. ડાક્ટર કે વૈદ્યોને અન્યોની પરવા હોયતોજ આ વાત થશે, પરંતુ અ વણી ચિકિત્સા મુળમુળાત વધેતી હોવાથી ભયંકર પ્રાણહાનિ થાય છે દુધમાં મીઠું નાખવાથી દુધ બગડે છે એ જેમ બ્રામક કદવના છે તેમજ દરદમાં મીઠાને કૃપ્ય કહેવું બરોગર છે ઉલ્લટું જે નસતુમાં દુધ બગડે છે તે વખતે થોડું મીઠું નાખી દુધ ગરમ કરવું એટલે દુધ બગડશે નહીં તેમજ રોગીને પુષ્કળ મીઠું આપવાથી ફાયદો થાય છે શરીરમાં પુષ્કળ મીઠું હોય તો લોહી ઉપર જતુંની અસર થતી નથી એ તત્વ સરકારી ડાક્ટર વર્ગના જાણુવામાં ન હોવાથી મીઠાનો વાર્ષિક ખર્ચ દર માણસે ૨૦ રતલથી ઓછો થતાં સાવજનિક આરોગ્ય બગડે છે એ તરફ ડોક્ટરનું લક્ષ જાતું નથી. મીઠા ઉપરનો કર ઓછો થવાં કેટલોક વખત થશે પણ તેનો ખર્ચ ૧૧૧૧ રતલ ઉપરથી ૧૩ રતલ મુધી વધ્યો. મીઠું પાણી પીવાનો રીવાજ પડે તો જમતા વખતે પણ માણસ મીઠું જરા વધુ ખાય છે અને ઘરમાં બમણું મીઠું વેરે છે આખો દેશ જો બમણું મીઠું ખાશે તો સરકારને પણ ૧૨ કરોડ રૂપિયા મેળશે અને મીઠા ઉપરનો કર હજી વધુ ઓછો કરી શકશે. મીઠાનો ઉપયોગ ડોક્ટરોએ ઇન્જેક્શનથી કરવા કરતાં લોકોએ જ અમૃતજળ પીવાથી મૃત્યુવૃત્ત પ્રમાણ ધણું ઓછું આવશે રોગપીજ દવામાં અને પાણીમાં હોવા છતાં હવવાનો નૈસર્ગિક હક માનવજાતિને છે અને તે હક લોહીમાં મીઠાના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે એ જર્મન તત્વ છે.

શુષ્ક ગર્ભ.

(લેખક—વૈદ્ય ઉમાશંકર પીતાંબર પેટસાદ).

ઇદાર વૈદ્યસંમેલનમાં વાંચેલો લેખ.

રાગાદિરાગાન્તત્તાલુપકાનરોપક્ષયપ્રમુતાનરોવાન્ ।

ઔત્મક્યમોદારતિદાગ્ન્યાન ચોડ્યવૈવાય દ્વેષોઽસ્તુ તસ્મેઃ ॥ ૧ ॥

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના ૧ પુસ્તકના ૫ માં અંકમાં સુરત વૈદ્યસભાના મંત્રી વૈદ્ય ધીરજલાલ દક્ષપંતરામે સ્વર્ણપત્રમાં જણાવ્યું છે જે સ્ત્રીઓને ગર્ભાધાન થવા પછી મિથ્યા આહાર વિહારથી અથવા ઠાક પણ કારણે વાતપ્રકોપથી ગર્ભ શુષ્ક થઈ જાય છે તે ગર્ભને લૌકિકમાં છોડી પડ્યું છે એમ કહેવામાં આવે છે એને સાત્ત્વકારો નારોદર ઉપવિષ્ટ

અને વાયુથી રૂઢ થયેલા ગર્ભ એના નામથી જણાવે છે આવો ગર્ભ ઔષધોપચાર કરવાથી અથવા કુદરતથી બે ચાર છ અથવા એથી પણ વધારે વર્ષે લીધો થઈ પુછ થઈ છવતું બાળક જન્મે છે એવો લોકોમાં અનુભવ છે અને આયુર્વેદના મુખ્ય ગ્રંથોમાં પણ એ બાબત લખવામાં આયુર્વેદ પરંતુ દુઃકાલમાં તેનાં કારણો અને ઉપાયો માત્ર વેદ આયુર્વેદશાસ્ત્રને આધારે અથવા ઇત્રેણ ગ્રંથોને આધારે લખી મોકલશે તો આયુર્વેદ વેદોને મોટો લાભ થશે ”.

તેના જવાબમાં આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના ૧ પુરતકના ૯ મા અંકમાં આ. વિ ના તંત્રીએ ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રીનો અભિપ્રાય લખી જણાવ્યો છે- જે “ છોડ બંધાવું એ ખરો ગર્ભ નથી અથવા તો મૃત્યુ પામ્યા પછી છોડ બંધાય છે આવો મૃત્યુ પામેલો ગર્ભ ફરી છવતો થાય એમ માનવું હાલના વિદ્વાનોના મતથી વિરૂદ્ધ છે એથી છોડ પાલવે છે એ માન્યતા જૂલ ભરેલી છે ” તથા “ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના તંત્રી પોતાના મત પણ જાહેર કરતાં જણાવે છે કે “ ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રીનો આ અભિપ્રાય ‘પાશ્ચાત્ય વેદકશાસ્ત્રને અનુસરતો છે ને એજ વધાર્થ છે એમ અમારો મત છે. ”

ઉપરના પ્રથમના સુરત વેદ સભાના મંત્રીએ લખેલ ચર્યાપત્રના જવ બમાં ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રીએ તથા આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના તંત્રીએ આપેલો અભિપ્રાય આયુર્વેદશાસ્ત્રના વચ્ચેના પ્રમાણ સાથે અને પોતાના અનુભવ સાથે જે આપવામાં આવ્યો હોત તો આયુર્વેદશાસ્ત્રને સતોપ થાત તેમજ લોકોમાં આલતી પ્રસિદ્ધિ અને ચર્યાપત્રમાં લખેલ મુદ્દો પણ સમૂળ છે કે નિર્મૂળ છે તે પણ નિશ્ચિત થાત પરંતુ તેમ દરવામાં આયુર્વેદ નથી વળી શાસ્ત્ર પ્રમાણ રહિત અને અનુભવ રહિત જણાવેલો મત પંડિતમાન્ય હોઈ શકે નહીં. માટે આયુર્વેદ વિદ્વાનોના સંતોષાર્થ નીચેના લેખ પ્રગટ કરીએ છીએ કે જે શાસ્ત્રનાં પ્રમાણોથી તથા સર્વોચ્ચના અનુભવથી યુક્ત છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતાં ચર્યાપત્ર લખનાર વેદશાસ્ત્રે ચર્યાપત્રમાં છોડના સંબંધમાં પ્રાચીન આયુર્વેદશાસ્ત્રનાં જે દુઃકાલનાં વર્ણન કરેલું છે તેને વિસ્તારથી ઝાઝા વેદને વિવેચન કરવા વિગતિ કરેલી છેતાં તેમ નહીં કરતાં માત્ર પોતાના તર્ક બજાવી તે પ્રશ્નને ઉડાવ્યો છે અને શાસ્ત્રનો આધાર આપ્યા સિવાય વિવેચકોએ પોતાનોજ મત જાહેર કર્યો છે અને આયુર્વેદશાસ્ત્રનો આમાં શું મત છે તે બીલકુલ જણાવ્યું નથી એ યોગ્ય થયું નથી વળી ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રી વિશેષ ખુલાસામાં એમ જણાવે છે કે “ છોડ બંધાવું એ ખરો ગર્ભ નથી અથવા ગર્ભ મૃત્યુ પામ્યા પછી છોડ બંધાય છે આવો મૃત્યુ પામેલો ગર્ભ ફરી છવતો થાય એમ માનવું હાલના વિદ્વાનોના મતથી વિરૂદ્ધ છે એથી છોડ પાલવે છે એ માન્યતા ઠીક નથી. આ લખાણ આયુર્વેદશાસ્ત્રના મતથી વિરૂદ્ધ છે ” ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રીએ પ્રથમ ધન્વન્તરી મતનું અવલોકન દરવાની જરૂર

હતી કે જેથી પ્રાચીન ધન્યવતરી મતની વિરૂદ્ધ પોતાનો મત જાહેર કરત નહીં. તેમજ ચરક સુશ્રુત અને વાગ્ભટમાં લખેલ 'છોડ' સંબંધી લેખને જોવાની જરૂર હતી કે જેથી પ્રથમ યોગ્ય રીતે ગર્ભ ધરણ થયેલા હોવા છતાં તે શ કારણથી છોડ થાય છે અને થયેલું છોડ કેવા ઉપયોગથી પાછું વૃદ્ધિ પામી શકે. આથી જ સ્વતંત્ર થઈને રહે છે કે છતાંયુક્ત રહે છે એ સવારસ પૂછવાનું હતું. તેમજ તેના કારણનો કારણનો અને તેની ચિકિત્સાના પચાસ કર્યા નહીં. તેના "ગર્ભ મૃત્યુ પામ્યા પછી છોડ બંધાય છે એથી છોડ પાલવે છે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે" એમ પોતાનો મત જાહેર કર્યો છે. પરંતુ એ માન્યતા ભ્રમિત છે એમ પ્રાચીન આયુર્વેદશાસ્ત્રનાં મતપ્રમાણોથી વિદ્વાન આયુર્વેદના મહાશયો સહજ સમજી શકશે.

સુશ્રુત શારીર સ્થાનના અધ્યાય ૧૦ માં અલ્પ સ્વપ્ન રક્તિ એ મૂળથી સગર્ભાં બીને રક્તોદ્દર્શન થાય તો તેની ચિકિત્સા કહી છે. એ રક્તસ્રાવ થવાથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો અટકે છે અને તેને જીવન આપાથી "ઉપવિષ્ટક" કહે છે. એમ હસ્તલ (ડીકાકાર) કહે છે. અને તેમાં ચરકના શારીરસ્થાનના ૮ માં અધ્યાયના પ્રમાણથી જણાવે છે કે યસ્યા: પુનરુત્પત્તિશ્ચોપયોગાગ્નિર્મિયા મહતિ જાતસારે ગર્ભે પુણ્યદર્શનં અન્યો વા યોનિસ્રાવ: તસ્યા ગર્ભે વૃદ્ધિ ન પ્રાપ્નોતિ નિઃસ્રુત્વાત સકાલંતરમવતિષ્ઠતે સસંકલ્પ ભવતિ તપુપવિષ્ટકમિલાચયતે । જે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ગર્ભ પુષ્ટિ અથવા બળવાન થવા છતાં ગરમ અને તીવ્રથી પદાર્થોના ઉપયોગથી રક્તોદ્દર્શન થાય છે અથવા બીજો કાષ્ઠ યોનિસ્રાવ થાય છે તેનો ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો નથી એટલું જ નહીં પણ એ સાવથી ઘણા કાળ સુધી ઉદરમાં જ રહે છે અને ફરક્યા કરે છે તેને "ઉપવિષ્ટક" એમ કહે છે. વાગ્ભટ પણ એજ અર્થને અનુસરીને શારીરસ્થાનના અધ્યાય ૨ નામાં જણાવે છે કે સંજાતસારે મહતિ ગર્ભે યોનિપરિસ્થિત્વાત ॥ વૃદ્ધિમપ્રાપ્તુવન્ ગર્ભ: કોષ્ઠે તિષ્ઠતિ સસ્ફુર: ॥ ઉપવિષ્ટકનાહુસ્તં વર્ધતે તેન નોદરમ્ ॥ ગર્ભ બળવાન પુષ્ટ અને મોટો થવા છતાં યોનિસ્રાવ થવાથી વૃદ્ધિ નહીં પામતાં કાષ્ઠ (ગર્ભાઘવ) માં જ રહીને ફરકે છે. અને તેનાથી ઉદરની વૃદ્ધિ થતી નથી. કારણકે અંદરનો ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો નથી પણ સુકાય છે. તેને "ઉપવિષ્ટક" કહે છે. તેની ચિકિત્સાને માટે પ્રથમ તો ઉપવિષ્ટકનું કારણ ઝટપટ સાવ છે માટે પ્રથમ ઝટપટ સાવ બંધ થવા માટે સુશ્રુતમાં વિસ્તારથી ચિકિત્સા લખી છે તથા અષ્ટાંગહૃદયના શારીરસ્થાનના ૨ ના અધ્યાયમાં પ્રારંભમાં સેવ્યાંમોજહિમક્ષીરીવલ્લકલ્લાન્યલેપિતાન્ ॥ ધારવેયોનિવસ્તિમ્યામાર્દ્રાદિન્ પિચુનકકાન્ ॥

વાળા, કમળા, અંદા અને વડ વગેરે કીચ્છીની છાંલના કુટકપરે લેપ કરેલાં અને અલંકાર દંડા રૂનાં પોસ અથવા કપડાના કુટકા થે નિમાં અથવા બદર અગ્નિસ્થાન ઉપર મુકવા વગેરે ચિકિત્સા વિરતાદથી કહેલ છે. તેમજ સુદૃઢમાં પણ શારીરસ્થાનના ૧૦ માં અધ્યાયમાં જણાવેલ છે તે છતાંનુએ વાંચી જોતા અહીં વિસ્તાર થવાના અર્થથી કપ્પા નથી. એ પ્રમાણે રક્તઆવ અથ ધરને ગર્ભ જે ઉદરમાં રહેા હોય તો તેને રક્તસ્રાવથી જે દાની પહેાંચી હોય તે નિવૃત્ત થઈ પુષ્ટ થવા માટે કહ્યું છે અવસ્થિતે ચ ગર્ભે ગર્ભ્યે નાદુસ્વ-શ્વાદુસિદ્ધેન પચસા મોજયં ॥ ઉપરાંત કાચાં રૂંધાં વડે ક્ષીરપાકની રીતિએ પાક કરીને એટલે દુધને પકવીને તે આપવું અને દુધ બાત જમવા આપવું વગેરે ઉપાય કરવા અને જો રક્તસ્રાવથી ગર્ભ પડી જાય તો તેને માટે કહ્યું છે કે ભર્તાતિ સ્વગર્ભેદ-વજ્યાંભિર્વાગૂનિરક્ષાલ્લાઢીના પાચર્નાયોપસમૃદ્ધાનિરક્ષકંત યાવન્તો માયા ગર્ભસ્ય તાવન્ત્યદાનિ ॥ ગર્ભ પડી જાય તો ડાદરા, બટી, જાવરા, સાગો વગેરે છુદ્ધ ધાંયોની પેલા (કાંઈ) કરી તેમાં પાચન ચૂર્ણ નાખી મીઠું નથા ધી નાખ્યા સીંચાય મોળી આપવી. અને તે જંદજા માસ ગર્ભને થયા હોય તેટલા દાવસ આપવી. અણાંમ હરવાના શારીરસ્થાનના ૨ જ અધ્યાયમાં પણ તેની ચિકિત્સા વિરતાદથી કહેલ છે. વળી તેમાં અછછૂંચ સાથે ગર્ભપાન થયો હોય તે તેની ચિકિત્સા જિન કપ્પા છે તેમાં જેને ૩ માસ પહેલાં રક્તસ્રાવ થાય છે તથા જ અછછૂંચ સાથે ગર્ભસ્રાવ અથવા પત થાય છે તે દુશ્વિત્વ છે માટે પ્રત્યાખ્યાય પ્રગાધયં એમ વાચસદ જણાવે છે. અને તેની ચિકિત્સા વિરતાદથી કપ્પા છે તે અણાંમ દુગ્ધ શારીરસ્થાનના ૨ જ અધ્યાયમાં જોઈ લેતા વિનિ છે

છાંડોના પાંતે સ્તદ “લીન” એના નામથી કહેલ છે તેને મટે સુદૃઢ કહે છે જે વાનાપદવશ્ચહીન્વાન ક્રાંતસાં લીયંતે ગર્ભઃ સોઢનિશ્ચાન્મવનિષ્ક્રમાનો આપયંતે તાં મૃતુના મ્નેદાદિ-ક્રમેનાપચરંતુ ડન્કોઢરમમેગિદામત્તન્મેદાં યદાગ્ પાચયેતુ । માપનિર્લવિલ્લશલાદુમિદાગુલ્મા-વાન્નમશ્વેન મધુમાર્ષ્યકિ જાતુપિચ્ચ મમગમ્ ॥ રોગ વાતોપદય શ્રીની હોય તો ત્રાતમાં ગર્ભ સુકાકને એટી જાય છે અને નિકૃતિ કરે છે. તેને બુદ્ધમેદપ્રધાન ચિકિત્સા કરવી. અને તે એા રીતે કે ડીઝેડીના મંસરસ નંડે જનાવેલી અને ‘સા’ વી નિંમી વચાટ રાનાનીને આપવી. વળી ગાંઢેડા અડદ, તાપ અથવા બીટીનાં કુણા રૂંધાને ગાંઢેડા નથા આપવાં અને તે ઉપર મધ નાખીને મહાગું મલ આપવું અહીં કાઈ કહ્યું મધ પાત્રને

કહે છે. એમ સાત દિવસ પોતું. અષ્ટાંગ પ્રગટમાં કહ્યું છે કે ચમ્યાઃ પુનઃત્રિપદમૃદ્ધોત્તમો
 લીનો ગર્ભઃ પ્રમુખો ન અંદનં ન લીનમિત્યાહુઃ ॥ જે ગર્ભાંશી સ્ત્રીનાં માતો પાતોપવ્યુદ્ધનં
 થાય છે તેનો ગર્ભ મુકાઈ ગય છે પ્રમુખની પેઠે જાન જન થાય છે અને જડાં પણ
 ફરકતો નથી તેને “લીન” કહે છે. અષ્ટાંગ દરવમાં પણ કહ્યું છે જે લીનાલ્યે નિરુક્તે
 રચેનમોમન્સ્યોત્ક્રોધવર્તિવાઃ ॥ ત્યાં વહુજીવા દેવા માપમલકજા અપિ ॥ વાન્દબિન્દ્ય નિલગ્નમાવા
 ન્યક્તુંથ પચમા પિવેત્ ॥ મયેશમાંમમયુતા કટ્યમ્ભંગં ન ક્ષીન્દ્યેત્ ॥ જેમાં જડાં પણ શુદ્ધરણ
 થતું નથી એવા “લીન” નામના ગર્ભમાં ગાજ, ગો, મન્થ, કીકાદી અને મોરના
 માંસનો રસ પહુ ઘી નાખીને આપવો. નથા અંદા અને મુકાના કાંદાને ગાકીને તેનું
 પાણી ઘી નાખીને પીતા આપવું કાંઈ ગીકાં આપીને આપવાં તેમજ તણ તથા અંદા
 આપીને આપવા. સાન્ધ્ય હોય તો અધાં સાથે દધમાં આપવાં તથા જવનો સાથેના ફક્
 સાથે આપવો. કહેલા માંસમાં પણ મેદરથી માંસનું ભજાય ફરવું અને સાથે દ્રાક્ષનો
 દારૂ આપવો. કમ્બર ઉપર પાતણ તેજ અથવા તણનું તેજ મોખવું. વળી દરેક ઊંચાંશી
 જાતે હર્ષધુક્ત રાખવી એમ કરવાથી શુષ્ક થયેલો ગર્ભ વૃદ્ધિ પામે છે પણ શુદ્ધ અને
 હુખો ખોરાક ખાવાથી તથા શેક, ભય કે ક્રોધનું સેવન કરવાથી ધણે વર્ષે કષ્ટથી તે
 પ્રસવે છે અથવા હાંદગી સુધી તેનો પ્રસવ થતો નથી. માટે વાગ્મદ કહે છે કે હર્ષયન્
 મત્તં જૈનામેવં ગર્ભઃ પ્રવર્ધેતે ॥ પુન્ટાડન્યથા વર્ષગ્નઃ કૃષ્ણાજાવેત જૈવ વા ॥ માટે દરેક શુષ્ક
 થયેલા ગર્ભને વૃદ્ધિ પમાડવા માટે જાતેકાકા ઉપાય કરીને પડી તેનો પ્રસવ કરવો જોઈએ.
 નહીં તો શુષ્ક થયેલા અને ગભાંશવમાં એટી થયેલો ગર્ભ તેની માતાને દુઃખ દીધા કહે
 છે અને બીજા પ્રગતિનો અટકાવ કરે છે પડી તે પ્રસૂતી કુચ્છતી તે અથવા પ્રતિભા દે.

ઊડતો ત્રીજો બેઠ નાગોઃ નામનો માથ જે અને તેને દેરડાએક આનાર્થો
 “નંમગેપામલુ” પણ કહે છે તેને મટે સુંકુલ કહે છે કે કુકડાણિતં વાયુનાડિતિપ્રાપ્તમવ-
 ક્રાંતજીવમાધ્માપયત્યુદરં તત્કદાચિયદન્ધદોષદાન્તં મેગમેદાપદનમિતિ માવન્તે તમેવં કદાચિત્પ્રલીય-
 માતં નાગોદરમિત્યાહુઃ તત્રાપિ લીનવન્ પ્રતિવાત્ હવન જેમાં રહેલું છે એવું શુક્રોક્ષિત
 ન્યારે વાયુથી મિશ્ર થાય છે સારે તે ઉદરને ધ્રુવાવે છે અને તે દેવેગાએ પાકું શાન્ત
 થઈ જાય છે સારે તેને “નંમગેપામલુ” કહે છે ને કાંઈ વખતે અત્યંત શુષ્ક થઈ
 ગયેલું હોય સારે તેને “નાગોદર” પણ કહે છે. અને તેમાં પણ “લીન” નામનો
 ઊડતો જેવીજ ચિકિત્સા કરવી. અષ્ટાંગદરવમાં પણ શારીર આ ૨ માં કહ્યું છે કે

શોકાપવાસસ્થાયેયવા યોન્યતિવચાત ॥ વાતે કુદે કૃશ. શુન્યેર્ધ્વેર્ધ્વો નાગોદર તુ તત્ ॥ વદર વૃદ-
 મવ્યવ હીયતે સ્ફુરણ ચિરાત્ ॥ તથોર્વૃદ્ધગ્નવાતમ્મધુરદ્રવ્યમસ્ફુટતે ॥ ઘૃતધીરારમેસ્તુતિરામગર્ભોમ
 વ્યાદયેત્ ॥ તૈરેવ ચ સુતૃસાયાઃ ક્ષોભજ યાતવાદ્યૈ. ॥ શોક, ઉપવાસ અથવા રક્ષાંઃ અથ
 પાનના સેવન વડે અથવા ચેતીમાંથી થનાં અનિસ્તાર વડે વાતપ્રકાપ થવાથી ત્રીએને
 ગર્ભ સુકાષ્ઠને કૃશ થઇ જાય છે આવા પ્રકારમાં સ્ત્રીનું ઉદર વૃદ્ધિ પામેનું હોય તે પણ
 પાછું કૃશ થઇ જાય છે અને લાંબે વખતે ગર્ભનું સ્ફુટન થાય છે પ્રથમ કહેવા ઉપવિષ્ટકર્મા
 ગર્ભ કેવળ પશુતો નથી તેમ કૃશ પણ થતો નથી ભારે નાગોદરમાં તે વૃદ્ધિ નહીં પામનાં
 કૃશ થઇ જાય છે એટલે જન્મેમાં તકાવન છે, એ પ્રમાણે લક્ષણ આપીને તેની ચિકિ-
 ત્સા માટે કહે છે કે એ ઉપવિષ્ટક અને નાગોદરમાં બૃંદણ ગુણવાળાં વાતક અને મધુર
 રસવાળાં ઔષધ વડે સંસ્કાર કરેલ હી દૂધ અથવા માંસરસ વડે તૃપ્તિપર્વત ભોજન કરાવવું
 અને પશુઓના જે ત્રણ માસના આમ ગર્ભ ખવરાવવા તે ખોરાક વડે તૃપ્ત થયેલી ગર્ભિણી
 સ્ત્રીને અથ, દાથી કે ઉંડ ઉપર ભેસ રીંત અથવા બળદના ગાડામાં કે ઘોડામાંથી માંસાદીને ખાડા
 ટેકરાવાળા વિષમ રસતામાં લઇ જવી જેથી વાતનના વિષમ ચલનને દાંધે અંદરનો ગર્ભ
 ગર્ભાશયથી છુટો પડી જાય છે અને સહેલાઈથી પ્રસૂતી થઇ શકે છે એજ પ્રમાણે ચરક શાસ્ત્રીરચના
 અ. ૮ માં કહ્યું છે કે ડરસાવતાર્થે પરાયા પુનઃ વદાદરશ્યાઃ સ્નેહકેવલિયાઃ વાતપ્રકોપનો-
 જ્ઞાન્યાસેવમાતાયા ગર્ભો વૃદ્ધિ ન શાન્નોતિ પરિશુન્નસ્થાત્ ૮ વાતિરાત્રિ નિષ્ક્રાંતિમાનસ્પદનથ
 ભવતિ તપાગોદરમિલ્યાશ્નતે ॥ તથોર્વૃદ્ધગ્નવાતમ્મધુરદ્રવ્યમ ॥ મૌનિરજીવનીય
 વૃદ્ધનોયમધુરવાતદરસિદ્ધાના સર્વિ ત્સુપયોગ પચ્યમામગર્ભાણાં ચ ગર્ભવૃદ્ધિવરમ્નયાતમોજૈર્ગૈરેવ
 ન ઘૃતાદિભિઃ સુમર્યાયા અભિદ્યૈ યાતવાદ્યત્ત્વમાર્જિત્વજૈરપાદનમિતિ ॥ ચરક શા. અ. ૧
 એકાદશી વગેરે ઉપવાસ, જાનિનત્રાદિવ્રત અને વ્યવહારિક કર્મોમાં અત્યંત પ્રગત રૂંડનાર,
 રક્ષ, પશુપિત અને હલકા ખોરાક ખાનાર, હી, દૂધમાં ફેંપ ગળનાર એટલે નહીં
 ખાનાર અને વાતપ્રકાપ કરનારા કારણેનું સેવન કરનાર સ્ત્રીના ગર્ભ વૃદ્ધિ પામેતો
 નથી એટલુંજ નહીં પણ ઉલટો સુકાય છે. અને એ સુકાવાથી પેતાના પ્રસન્ન થવાના
 સમયથી અધિક સમય ઉદરમાં રહે છે અને તે અધિક ફૂટે છે તેને “નાગોદર”
 કહે છે એ ઉપવિષ્ટક અને નાગોદરમાં ચિકિત્સા વિરોધ જનાવીએ છીએ લૌતિક, છાત્રીય
 બૃંદણીય અને મધુર રસવાળાં તેમજ વાતદર, ઔષધોમાં સિદ્ધ કરેલ હીને ઉપયોગ કરવો.
 (ખાવામાં) તથા દૂધ સથે પશુઓના આમ ગર્ભનો ઉપયોગ કરવો એટલે તેનો રસ કરી

દુધ સાથે આપવો અથવા તેનો દીરપાક કરવો અથવા તેને તાંધીને દુધ સાથે અપવો એ ગર્ભને વૃદ્ધિ કરનારા ઉપાયો છે. અને તેથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામી પ્રસૂત થાય છે. અથવા તેમ ન થાય તો ઉપર જત વેણી ફિલા વડે જેને ગર્ભ પુષ્ટ થયો હોય તેની અને ઉપર કહેલા જોરાક વડે વૃક્ષ થયેલી સ્ત્રીને વારંવાર અશ્વદિ યાન ઉપર અથવા રથાદિ વાહનમાં બેસાડીને વિષમમાર્ગમાં ફેરવવી જેથી પુષ્ટ થત્ર ગર્ભાશયથી છુટો પડેલો ગર્ભ તુરંત બહાર પ્રસૂત થાય છે.

સુશ્રુતમાં “શુક્ર” એવા નામનો યોથો બેઠ કહેલો છે. પણ તે અન્ય અન્ધકારોના મત પ્રમાણે નાગોદરમાંજ અંતરભાવ પામે છે માટે બીજા અન્ધકારોએ આ બેઠ લખ્યો નથી. શુક્રનું લક્ષણ આપતાં ધનવંતરી જણાવે છે કે વાતામિત્ર એ શુભ્યનિ ગર્ભઃ સ માતુઃ કુક્ષિ ન પુર્યતિ મન્દં સ્વંદતે ચ તં વૃદ્ધીયૈઃ પયોમિર્માસૈન્વેપવરેદિતિ । પાપુથી મળેલો ગર્ભજ સુકાય છે અને તે માતાના ઉદરને પુરેલો નથી એટલે તેમાં ઉદર વધતું નથી અને મંદ મંદ ફરે છે તેને ખુંદણીય ઔષધોમાં સિદ્ધ કરેલ દુધ વડે અથવા માંસરસ વડે ઉપચાર કરવો. એ બેઠને વધારે સ્પષ્ટ કરતા સુશ્રુતના ટીકાકાર કલ્હણાચાર્ય કશ્વરે સંજિતાનું પ્રમાણ આપીને જણાવે છે કે ગર્ભનાદ્યાસ્ત્વજ્ઞનાદભત્વાદ્વા વલસ્ય ચ ॥ ચિરેણાપ્યાઘ્યતે ગર્ભસ્તથેવાકાલમેજનાત્ ॥ મકુક્ષિર્પૂર્ણે ગર્ભે શુબ્દચ મન્દ એ ચ ॥ ગર્ભને પોપણ મળવાની નાડીનું વદન બંધ થયતી અથવા પોપક રસની અપવનને લીધે તથા અંસમયમાં બોજન કરવાથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતાં લગ્નો સમય લાગે છે અને ગર્ભ સુકાય છે. તેથી માતાનું ઉદર પુરાતું નથી અને મંદ સ્પુરણ થાય છે. ૧

એ પ્રમાણે ઉપવિષ્ટક, લીન, નાગોદર અથવા નૈયમેયાપહન અને શુક્ર એમ ચાર બેઠ છેડના કલા છે, તેનાં લક્ષણો પણ થોડા થોડા તદ્વાવનવાળા કલાં છે અને તેની ચિકિત્સા પણ કહી છે. વળી તે છેડ મૃત પતું નથી પણ જીવનયુક્ત રહે છે એમ સુશ્રુતમાં ધનવંતરી સુકત કહે કહે છે અને તે વાગળીજ છે. કારણકે બધા શુક્રગર્ભોમા વાત પ્રકાશથી ગર્ભનાડી કે જે યાદે માતાના આહારરસમાંથી ગર્ભનું પોષણ થાય છે તે

૧ આ અણંગહૃદયના લેખ ઉપરથી તથા ચરકના વચન ઉપરથી શુક્ર થયેલ ગર્ભની ચિકિત્સા એ પ્રકારે થાય છે. એક તો ગર્ભને પ્રથમ ખુંદણુ ઉપાયો વડે પુષ્ટ કરીને પછી તેને ગર્ભપતન માટે ઉપાય કરી ગર્ભ પાડી નાખવો. બીજો ઉપાય એ છે કે શુક્ર થએલા ગર્ભને ખુંદણુ ઉપાયો વડે પુષ્ટ કરી તેને કુદરત વપર રહેવા દેવો જેથી કુદરતી પ્રસૂતી થાય છે. એ જન્ને પ્રકારમાં શુક્ર થએલા ગર્ભને પ્રથમ વૃદ્ધિ પમાડતા સિવાય તેની પ્રસૂતી કરવી નહીં કેમકે નહીં તો ગર્ભાશ્ત્રી સ્ત્રીનો નાશ થતા સંભવ છે એમ અન્ધકાર માને છે પરંતુ હાલમાં ડાક્ટરો શુક્રગર્ભને ધણું કરીને વૃદ્ધિ કર્યા સિવાયજ ગર્ભનો પાત કરાવે છે.

સુકાન જગતી ગર્ભને પોતુ મળતુ અથ યદ્ય જાય છે તેથી ગર્ભની વૃદ્ધિ થતી અગ્રી
 જાય છે તેથી તે કાન મત થતો નથી પણ જેમ કોષને બાહ્યોષ નામનો વાતવાયિ
 થયો હોય તેના બહુમા વાતપ્રમાયથી અગ્રી સિરાઓની શુક્રતાને લીધે રમતુ વહન
 થતું અટકનાથી તેને મળતુ પોતણુ બધ થઇને બાહુ કેવળ સુકાને વડમટે છે અને
 કાર્યાત્મક થઇ જાય છે પણ તેથી તેમાં જીવન જતુ મહેતુ નથી એજ પ્રમાણે ગર્ભને
 મળતુ પોતણુ અગ્રીથી તેની વૃદ્ધિ થતી અટકે છે અને તેથી હિતરકાળમા થનારી પ્રમતી
 થતી નથી પરતુ તેથી તે મૃત્યુજ પામે છે એમ કહેવામા આવ્યું નથી અને મત ગર્ભને
 ચિન્હો તો જુગ આ ગિરય પુરે કરીને ચરક તથા સુશ્રુતમાં કહેલાં છે, માટે મતગર્ભથી
 આ શુક્રગર્ભ ભિન્ન છે અને તેમા શાસ્ત્રેષ્ટ ચિકિત્સા કરવાથી વાતની નિવૃત્તિ થાય છે
 તેથી ગર્ભનાડી પાછી શુક્ર મળીને વિકાસ પામે છે અને તેથી ગર્ભને માનાના આહાર
 રસનુ પોષણ મળા માટે છે અને તેથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામે છે. એ વાત શસ્ત્રથી, અતુ
 ભવથી અને તન્થી તો સિદ્ધ છે પરંતુ તે શાસ્ત્રીય વિચારને નહીં અમળનારાઓ જેઓ
 ગર્ભને મત પામેલો અમળે છે તે તેઓની ગેરસમજ છે માટે તેમને સવિનય પ્રાર્થના
 કરવા માગે છે કે તેમણે એક અખત હાથ કહેવો બધો નિયમ ઉક્તગ્રન્થોમા જોઇ
 જવો અને પછી જે નિયમ પાય તે લોકોમા પ્રસિદ્ધ કરવો આ લેખ કોષના મતનું અંકન
 કરવા લખાયેન નથી પરંતુ પ્રાચીન આયુર્વેદીય મનનું અંકન થતુ અટકાવવાને અને તેનું
 ગૌરવ સાચવી રાખવાને લખાયેન છે માટે તે પ્રાચીન મતમા કોષને જોષોદ્ધ કરવા
 મરજી હોય તો તેમણે ખુશીથી કરવો નરબુદે તેમ યવાયોજ સય શુ છે તે જણાઇ
 આવે છે.

પાશ્ચાત્ય પડિનોના અનુભવમા ઉપરના વિચારો આપા ન હોય તેથી કરીને પ્રાચીન
 શોધકોનો મત જોગો જે એ માનતુ એ પણ બનમરેશુ છે. કારણકે આ સિરાયના ખીમ
 રાખા એક વિચારે નરીન શોધકોના કરતા પ્રાચીન શોધકોના ભિન્ન છે અને તેથી પ્રાચીન
 વિચારે અમલ્ય છે એમ માનતુ એ જોડુ છે કારણકે નરીન શોધકો પોતાની શોધક
 બુદ્ધિથી સત્યને જોવે છે તેથી તેમને જ્યારે તે તે વસ્તુનો અનુભવ થયે સારે તેઓ પણ
 ને તે વસ્તુનો જરૂર સિંકાર કરશે પણ જ્યાસુધી તેમને તે વસ્તુનો પ્રસક્ત અનુભવ
 થયો નથી ત્યાસુધી તેઓ કશુવ ન કરે તેથી તેમનો દોષ નથી જો કે તેઓ હમણા સુધી
 અનુભવ ન થયેથી અમલ ન કરતા હોય પણ અનુભવ થયે જરૂર કમલ કરશે કારણકે

તેઓ સહના શોધક છે. અને એ પ્રમાણે તેમણે ઘણાએક નવાં જણાએલાં સત્યોને સ્વીકાર્યાં છે. અને સ્વીકારતા જાય છે

પ્રાચીન આયુર્વેદસ પુરુષોના કેટલાએક વિચારો હમણાં સુધી નવીન પાશ્ચાત્ય શોધ-
કાના અનુભવમાં આવ્યા નથી તેનાં ચોડાંએક ઉદાહરણો અમે નીચે આપીએ છીએ.

સુદૃઢ શારીરસ્થાન અધ્યાય ૨ જમાં જણાવ્યું છે કે કતુસ્માતા તુ યા નારી સ્વપ્ન
મૈથુનમાવહેત્ । અર્તવં વાયુરાદાય કુશ્મૌ ગર્ભ ક્રોગતિ દિ ॥ ઋતુરનાતા યએલી સ્ત્રીને સ્વપ્નમાં
પુરૂષ સંયોગ થાય તો વાયુ તેના રજને ગ્રહણ કરીને ગર્ભાશયમાં ગર્ભ કરે છે. વળી
યદા નાર્યાવુપેયાતાં શુપ્સ્યન્ત્યૌ કલ્પન ॥ મુન્ચન્ત્યૌ શુકમન્યોઽન્યમનસ્થિસ્ત્ર જાયતે ॥
સ્ત્રીઓની એ સ્ત્રીઓ પરસ્પર જ્યારે સંયોગ કરે અને પરસ્પર એકબીજામાં પોતાના શુક્રનો
પ્રવેશ કરે ત્યારે તે પિતૃજન્ય અસ્થિદિરહિત ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. સુદૃઢમાં નિદાન-
સ્થાનના ૩ જ અધ્યાયમાં અશ્મરી નિદાનમાં ચલ્લોડ્દમયો ભવન્તિ સ્લેષ્માધિષ્ઠાનાઃ તથા
સ્લેષ્મણા વાતેન પિત્તેન શુક્રેણ ચેતિ । ક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થનારી ચાર અશ્મરી થાય છે.
૧ ક્ષ વડે, ૨ વાયુ વડે, ૩ પિત્ત વડે, ૪ શુક્ર વડે પ્રથમની ત્રણ બરિત મુખમાં થાય છે
અને શુક્રાશ્મરી મેદુ અને ટપણના મધ્યમાં શુક્ર વડે ઉત્પન્ન થાય છે એમ પ્રાચીન
આયુર્વેદસાધ્યોનું માનવું છે તેનો હાલના નવીન શોધકોને અનુભવ ન હોવાથી રિપકાર કરે
નહીં તેથી 'શુક્રાશ્મરી થતી નથી એમ મનાય નહીં કારણકે પ્રાચીન વિદ્વાનોને તેનો અનુ-
ભવ થયા પછીજ તેમણે અંધમાં લખેલું હોતું જોયું. તેજ પ્રમાણે નવીન શોધકો સમગ્ર
વ્યાધ્યુત્પત્તિનું મુજબત વાતાદિ દોષોનેજ કબુલ કરતા નથી તેથી દોષોની કલ્પના મિથ્યા
છે એમ કોઈ પણ આયુર્વેદસ વિદ્વાન કબુલ કરશે નહીં. માટે પાશ્ચાત્ય શોધકો છોડ પાલવે
છે એ વાતને કબુલ ન કરે તેથી આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં એ વાત નથી તથા છોડ પાલવતું
નથી એ વાત સિદ્ધ થતી નથી. કારણકે આયુર્વેદના પ્રસિદ્ધ ત્રણે અંધોમાં શુક્ર ગર્ભને
પુષ્ટ કરવાના ઉપાયો લખ્યા છે અને તેથી શુક્ર ચએલો ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે એમ શાસ્ત્રથી
સિદ્ધ છે એટલુંજ નહીં પણ લાવનગરના વિદ્વાન અને અનુભવી ઘણા વૈદ્યોને તેનો
બહુ અનુભવ છે માટે તે અનુભવ આયુર્વેદસ વિદ્વાનોની જાણને માટે નીચે આપીએ છીએ
જેથી તેમનો સંશય દૂર થાય અને આયુર્વેદોક્ત ચિકિત્સામાં પ્રયત્ન થાય અને તેથી પ્રજાને
લાભ થાય.

દાખલો ૧—આજથી ૧૭ વર્ષ પહેલાં લાવનગરના રહીશ વડનગરા નાગર શૃદ્ધરથ
સવાસત્રાલ ગીરઅંશકરની દીકરી સા. વીજળી બેનને પ્રથમ એક પ્રગ્ન થઈ ગયા બાદ
૧૮ વર્ષે ગર્ભધાન થયું હતું તેને ૭ માસ થતાં સુક્રાશ્મને છોડ થઈ ગયું હતું તેણે ઈંગ્રેજ
અબ્બાસ દરેલી ડાક્ટર સ્ત્રીઓને અને દેશી સુમાણીઓને બતાવી ખાત્રી કરી હતી કે
અંદર છોડ થઈ ગયું છે તેને ઈંગ્રેજ દવા કરી હતી તેથી તે નીકળી ગયું નહોતું તેમ

વૃદ્ધિ પણ પામ્યું નહોતું દેશી સુપાણીઓએ દવા કરી હતી તેથી પણ કાંઈ લાભ થયો નહોતો. પછીથી લાવનગરના વિદ્વાન્ વૈદ્ય લક્ષ્મીશંકર નરોત્તમને ખતાવનાથી તેમણે અશ્વગંધા ચૂર્ણ તોલો ૦૧ એ પ્રમાણથી બે વખત દુધ સાથે ઘોડી સાકર નાખીને બે માસ સુધી આપ્યું હતું તેથી બીજે મહીનેથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો હતો ને પ્રસવી થતા સુધીના બે વર્ષ થયા હતા પ્રથમ ગર્ભધાન થયા પછી ગર્ભધાન થયો નહોતો તેથી અહીં નવન ગર્ભધાનની શકા નહોતી.

દાખલો ૨—લાવનગરના જુના પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર મહીપતરામ ગોવીંદરામ એલ. એમ. એન્ડ એસના ધર્મપત્નીનો છે તેમને ૧૪ મે વર્ષે શ્રીમત આત્મ્ય હતું તેમાથી શ્રીમત ક્યાં પછી ગર્ભ સુકાવાથી જોડ થઈ ગયું હતું તેને માટે લાવનગરના પ્રસિદ્ધ અને વૃદ્ધ ડોક્ટર બરજેરજીએ ઇલાજ કર્યો હતો મીઠાઈના દાવથી ઇલાજ કર્યો હતો પોતે જાતે પણ દવા આપી હતી અને દેશી સુપાણીઓએ ઉપાય કર્યા છતાં ગર્ભ પડી ગયો નહોતો તેમ વૃદ્ધિ પણ પામ્યો નહોતો. તેથી ઉપાયો બધા કર્યા હતા પછી કુદરતથી પોતાની મેળેજ એ ગર્ભ પુષ્ટ થયો અને ૨૭ મા વર્ષના કન્યાનો પ્રસવ થયો જે હાલ હયાત છે ગર્ભધાન થયા પછી આ ગર્ભને પ્રસવ થતા ૧૩ વર્ષ થયા હતા અને લામુખી રકુરજી વગેરે ગર્ભના ચિન્હો જણાતા હતા.

દાખલો ૩—લાખણકા ગામના ખાસ મેધાની દોકરીનો છે તેને બારીસ વર્ષની ઉંમરે ગર્ભધાન થયા પછી ૭ માસે ગર્ભ સુકાઈ જવાથી જોડ થઈ ગયું હતું પછી લાવનગરના વિદ્વાન્ વૃદ્ધ વૈદ્ય શુક્ય હરીશંકર ગીરજશંકરે તેને અશ્વગંધા વરધારો અને મોચરસ એ નળુનું ચૂર્ણ દુધ સાથે આપ્યું હતું તેથી તેને આશરે બે વર્ષે પુત્ર પ્રસવ થયો હતો.

દાખલો ૪—લાવનગરના પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ ભટ્ટ લાઇશંકર કલ્યાણજીના દાવથી બનેલ છે તેમના મોટા ભાઈ યજ્ઞેશ્વરના વહુને ૭ મહીને ગર્ભ સુકાઈ ગયો હતો તેની ચિકિત્સા વૃદ્ધ વૈદ્યરાજ લાઇશંકર ભટ્ટજીએ કરી હતી તેથી બે વર્ષે પુત્ર પ્રસવ થયો હતો જે હાલ હયાત છે કે જેની ઉંમર અસારે ૫૫ વર્ષની છે આ સિવાય બીજા પણ ઘણા દાખલાઓ છે પરંતુ વિસ્તારના ભયથી લખ્યા નથી ॥ इति शिवम् ॥

કવિરાજ ગણનાથસેનનું ભાષણ.

(ગયા અંકના દર પાનાથી આગળ ચાલુ).

માટે વિશુદ્ધ યોગેશ્વર ગ્રન્થો બની શકતા દરેક પ્રયાસે જોળા અને પ્રકાશક કરો. હૃદયપ્રાપ્ત કે હૃલ્લ આયુધો બહો અને ઉપયોગ કરો, પ્રાચીન મદન ગ્રન્થોના મૂલ્ય પ્રકાશિત કરો, પરંતુ એટલું ભૂલશોમાં કે આભાગમથી વિશુદ્ધ યોગેશ્વર સુદ્ધિ વડે નવું નવું જ્ઞાન મેળવવા અને પોતાના પ્રયત્નો વડે લોકોમાં આયુર્વેદનો ઉત્કર્ષ રચાવવાનો આ સમય છે.

પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાન જોડેને જોતી આંખો મમટી મધ છે એવા આજના લોકો માત્ર પ્રાચીન વૈદ્યકના ઉત્કર્ષની વાતો કરવાથીજ વર્તમાન વૈદ્યના ઉત્કર્ષમાં વિશ્વાસ નહીં રાખે માત્ર મહારાજાધિરાજના વંશમાં હું જન્મ્યો છું એમ કહેવા માગથી કાદલ કપડાં પહેરેલા મનુષ્યને, શ્રીમન્તો માન આપતા નથી. અરેખર પોતાના પૂર્વજોના ઉત્કર્ષના જ્ઞાનથી અભિમાન વધે છે પણ તરત ગુણો નથી આવી જતા. માટે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરું છું કે ભલે પ્રાચીન ગૌરવોને યાદ કરો પણ જાતે ગુણ મેળવવાનો પ્રયાસ કરો. જેથી શાસ્ત્રશાસ્ત્રકર્મ વગેરે કર્મમાં દુશીઆર આપણા વિરોધીઓ (કાકટરો) 'તે પૂર્વજોના આ વંશજો તો આવા છે' એમ હસે નહીં.

હજી આપણી ગુણસંપત્તિ માટે ધણું કરવાનું છે. ઔષધોનો પરિચય થવા માટે ભેષજ સંગ્રહો (Drug museums) અને ઔષધોદ્યાનો (Botanical gardens); ઔષધોના ગુણોની પરીક્ષા કરવા માટે અને ઔષધોના ગુણોના સંસ્કારો દ્રઢ કરવા માટે ભેષજગુણ પરીક્ષાલયો (Pharmacological Laboratories); રોગનાં સ્વરૂપને બરાબર જોળખવા માટે, ચિકિત્સામાં કુશળતા મેળવવા માટે, દરેક રોગ માટે ઔષધની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે, રોગીઓની રક્ષા માટે અને શિષ્યોને ભણાવવા માટે આરોગ્યશાળાઓ અને ધર્માદા દવાખાનાઓ (Indoor Hospitals and out door Dispensaries); શરીરના અવયવો જોવા માટે સવચ્છદાગારો અને શારીર વસ્તુઓના સંગ્રહો (Dissection rooms and Anatomical Museums), વિકૃત શારીર જાણવા માટે વૈકૃતશારીર વસ્તુ ગૃહો (Pathological Museums); રસાદિના સંસ્કાર માટે પ્રાચીન પદ્ધતિની રસશાળા અને એની બાહ્યમાંજ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણવા માટે નવીન પદ્ધતિની રસશાળા (Chemical and Pharmaceutical Laboratories) સ્થાપવાની અતિશય જરૂર છે. જીજ્ઞા વિજ્ઞાનાલયો પણ બની શકે તેમ ઉભાં કરવાં જોઈએ.

રસાદિ જટિલ પ્રયોગ સંગ્રહ.

અને દરેક વસ્તુ મળી શકે. તેમ હોવાથી તેમજ જીવર બતાવેલી તાવની દવા દરેક જાતનો તાવ તથા દિવસમાં મટાડે છે. જેથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

રસાદિ જટિલ પ્રયોગ સંગ્રહ. ૧

અન્યકર્તા—વ્યાસ દામસુત નથુરામ શર્મા મુ. જામ મેવાસા, વિ. સં. ૧૮૨૫, મેવાસા.

ભાષાંતરકાર—આચાર્ય વૈદ્ય મયારામ સુંદરજી જેતપુર.

ધૈર્યસ્તુતિ.

મનુષ્યોના રોગરૂપ દુઃખનો નાશ થવાને માટે રસાયનરૂપ રસાદિ પ્રયોગ સિદ્ધિ સાથે આ અન્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ મમ હૃદયમાં પરમાત્માનું ધ્યાન ધરું છું કે જે આ અન્યરૂપી મનુષ્ય લોકકલ્યાણી કાર્ય સફળ થવામાં સહાય કરે.

અન્ય પ્રયોજન.

વિવિધ પ્રાણ વૈદ્યોના સ્વાનુભવના જટિલ રસાદિ ઔષધ પ્રયોગ જણાવેલ છે. તે આ વૈદ્યક અન્યમાં મનુષ્યના રોગોની શાંતિ થવાના હેતુથી તે વિવિધ ગુણ વળન અનુપાન વગેરે માલીતી સહિત સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે.

રસજન્ય રસાયનના મુખ્ય ગુણ.

રસ-રસાયન યોગવાહિ, જરા તથા રોગનો નાશ કરનાર, વિકૃતિ પામેલા વાયુ પિત્ત ને કફને શુદ્ધ કરનાર, પૌષ્ટિક, આયુષ્ય દદ કરનાર એવા મુખ્ય ગુણ રસાદિ ઔષધોમાં બનાવનાર રસજન્યમાં પ્રમાણે છે.

પારદના પ્રયોગ નામો વિષે.

રસેન્દ્ર. પારદ, સૂત, હરજ, સંતક અને રસ એટલાં શુદ્ધિવાને પારાનાં યથાર્થ નામ રસકર્મને વિષે હોય ત્યાં જાણવાં.

પારદ શોધન ગુણાદિ વિષે.

પારદ (રસાયધરૂપે) સર્વ રોગને મટાડનાર તથા પુષ્ટ બનાવનાર છે. જેથી સૂત વૈદ્યોએ તેના ઔષધ કલ્પોમાં સાધિત થતું. એથી શરીરની તથા સ્તનાદિ ધાતુઓની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

૧ આ અન્ય મૂળ ઋષોકમાં છે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર રા. રા. મયારામજીએ કર્યું છે. હાલમાં ભાષાંતર આપીએ છીએ તે પુરૂં થયે મૂળ ઋષોકો છપાશે. અન્યકર્તા ઔદીચ્ય ખરેડી સમવાય, આગાવલા (ભાષાણી) વ્યાસ, વતસગોત્ર જામ કંડારણ તાપુકે, મેવાસા ગામમાં વિક્રમ સંવત ૧૮૨૫ માં થઈ ગયા.

પારદ યોગના કરવા વિશે.

શોષિલો શુદ્ધ પારદ અથવા દ્વિત્રગામાંથી કાઢેલો પારદ રસ પ્રયોગોમાં યોગ્યવાથી રોગોનો નાશ કરે છે. તથા કાંતિ પુષ્ટિ અને જળને આપે છે.

રસૌષધ પ્રયોગ ગુણાદિ.

પારદવાળાં ઔષધો રોગહર, યોગવાદિ (જેવી ઔષધી કે જેવા અનુપાન સાથે યોગ્યવામાં આવે તે પ્રમાણે ગુણ કરતાર) અમૃત સમાન, શરીર મધ્યેના રસની વૃદ્ધિ કરી દરદરે જામેલા (શીથરૂપી) રસ વડે થયેલા રોગોને ગાળી કમ કરી સુકવી મટાડે છે. જેથી તે રસશોષક પણ કહેવાય છે. વળી તે કૃમીદ્ર હોવાથી દૃશ્ય અને અદૃશ્ય કૃમી (જંતુ) નો નાશ કરે છે. અને આમનાશક હોવાથી કાયા આમરસ વડે શરીરમાં થયેલા સંધીવાયુ શરદી, સસણી, કફ, પિત્ત વગેરે રોગોને મટાડે છે. તે રક્ત શોષક હોવાથી લોહીને વિકૃત મટાડી શુદ્ધ બનાવે છે. તથા યકૃત (કાળજી) ના રોગ અને શોથ (સોજા) ને મટાડે છે અને યકૃતમાં પિત્તના થએલા જમાવને નીચેથી આમરસને નીચે લાવી દરતરે નિકાલ કરે છે. તથા કુષ્ઠ રોગ અને ત્વચા રોગને મટાડે છે.

પારદ શોધન સંસ્કારાદિ.

આખો આખો હાંમેલો લઘુ ખરલમાં ખંતી તે સાથે અષ્ટાંશ લોહચૂર્ણ મેળવીને પછી લીંચુ રસ વડે વાટી સુકવીને પછી કપડમટ કરેલ કપડામાં પેક કરી ઘુસે ચઘાવી તે નીચે બે પ્રહર સુધી તીવ્ર અગ્નિ આપી પકવવાથી અને પાકતી વખતે યંત્રને ઉપલે મથાળે. (જળપોત મુકવું.) જારી રાખવાથી યંત્રમાં તેમના ઉપલા પાત્રમાં પારદ વરાળ જમીને એકઠી થાય છે તે શીતળ થએ નીચે ઉતારી યંત્ર આડો કરી યંત્રનું કપડમટ ત્રોડી ઉપલા પાત્ર મધ્યે જામેલ, પારદને વાળા પીછી વળે ધરવડી એકત્ર કરી તેમાંથી કાઢી લઘુ-શીશી કે શીશામાં; લરી છુચ દધ સાવવવો. આમ મેળવેલો પારદ શુદ્ધ હોવાથી તેનું શોધન કરવું પડતું નથી અને તે દરેક રસાદિ ઔષધ પ્રયોગોમાં વાપરવો નિર્ભય છે. તે ઘટતા વજને ઔષધ સાથે સુદૃઢરૂપે મેળવીને વાપરવાથી અનેક રોગને મટાડવાને સમર્થ નિવડે છે.

પારદની કંજની અને પર્પટિની કૃતિ.

પારદને ગંધક સમલાળે લઈને ખરલમાં મર્દન કરવાથી કાળજી પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ કાળા રંગની કંજની નામધારી રસ બને છે તે ઘી લગાવેલ લોહપાત્રમાં નાખી સુન્નાપર મુકી ભોરડીના લાકડાના તાપ વડે ઉજી કરવાથી તેનો રસ થાય છે તેને ગંધનુ-છાણુ જમીન ઉપર માગડી તે ઉપર કેળવું પાન બેસવું કરી તે ઉપર તરત ઘાળી તે ઉપર તરત બીલું કેળવું પાન મુકી તે ઉપર ગાળનું છાણુ ઘાળવું. દારવાથી સુદૃઢપારદ નામનો શ્રેષ્ઠ પર્પટી રસ બને છે. તેનેજ રસપર્પટી કહેવામાં આવે છે. (અપૂર્ણ).

પૌંચ અને અસિપ્રાય.

૭ ચેરાગ (ગુજરાતી)—પારસી કામનું ધાર્મિક જ્ઞાન ફલાવેનારું આ ધણું ઉત્તમ માસિક છે દરેક માણસે પોતાનો પરંપરાનો કે પોતાના શાસ્ત્રમાં નિર્માણ કરેલો ધર્મ પાળવો જોઈએ અને તે ધર્મનું અર્થ રહસ્ય સમજવું જોઈએ. પારસી કામ એ વેપારી અને રાજ-કર્તા કામ સાથે વધુ પરિચયમાં આવતાં ધણે ભાગે પોતાનો ધર્મ જીલતી જાય છે એમ જણાય છે તેઓને પોતાના ધર્મને પવિત્ર માગે દોરવવા માટે આ માસિક ધણું ઉપયોગી છે દરેક ધર્મના અનુયાયીએ એટલે પોતાના ધર્મના રક્ષણ માટે આનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. વાર્ષિક લગ્નગમ ૩. ૩, તથા દરતુર કોટેજ હુનરી કુદ નવસારી.

૮ ચિત્રમય જગત (ગુજરાતી)—આ માસિક ત્રણ ભાષામાં પ્રગટે છે મરાઠીમાં તેના ૧૫ હજાર લગભગ વાંચનારા છે એજ તેની ઉપયોગિતા અને પ્રજાપ્રિયતા બતાવે છે. મરાઠીને ધોરણેજ તેની ગુજરાતી આદિ પ્રકટ કરવામાં આવે છે સાહિત્ય, ધાર્મિક, ઇતિ-હાસ, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, જુગોળ, રાજદ્વારી વગેરે વિષયોના તેના લેખો એટલા બધા મોટક અને જનમનઃકર્ષક છે કે એક વખત હાથમાં લેનાર પુરું વાંચી લીધા પહેલાં છોડી શકતો નથી. લગાઇ શરૂ થયા પછી થોડાજ વખતમાં આ માસિક શરૂ થયું હતું તેમાં લગાઇ સંબંધી લેખ કેમરીના સ સંપાદક રા. રા. ખાડિ-કન્ની કલમથી લખાયેલા આવે છે અને તે એટલા બધા સાર્વદેશિક યુદ્ધ રિયલિટી ફર્શક આવે છે કે એ લેખ વાંચનાર માણસ આખા મહિનામાં થયેલી કુદતી દિલચાલ અને યુદ્ધને લીધે થયેલું જગતનું પરિવર્તન સમજી જાય છે. ધાર્મિક લેખો સનાતન ધર્મને અનુસરતાં છતાં નવીન પરિચિતિને ધટે તેવા આવે છે અને ખીજા દરેક લેખ અથવા લેખની પ્રત્યેક લાઇન સાહિત્ય પ્રેમી વિદ્વાનોને આનંદ આપે તેવી અને નવયુવનોને બોધ સાથે જ્ઞાન આપે તેવી હોય છે. સ્ત્રી-પુરૂષો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમજ દરેક ધંધાદારી માણસે મગજને એક પ્રકારનો આનંદ આપવા અને સાર્વદેશિક જ્ઞાન મેળવવા આ માસિક વાંચવા લલામણુ છે. તે સાથે દરેક લેખનું ૩૫ અંતઃકરણમાં ઉતારનારું ચિત્ર પણ હોય છે. આવા ઉપયોગી માસિક રાજદ્વારી નીતિમાં લોકમાન્ય તિલકને અનુસરતું છે એ વધુ આનંદ આપનારી બાબત છે આ માસિકનું વા. લ. જ્વેજ કોપીના ૫-૮-૦ સાદી કોપીના ૩ ૮-૦ છે. ચિત્રશાળા પ્રેસ પુના સીટી.

૯ આત્માનંદ પ્રકાશ (ગુજરાતી માસિક)—જૈનધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારું અને તે તે ધર્મના રહસ્યો સમજાવનારું આ માસિક તેના અનુયાયીઓને માટે ઉત્તમ કામ કરે છે તેના લેખક ધણા મુનિઓ અને સાધુઓ છે. સિવાય ખીજા વિદ્વાનોના લેખો પણ આવે છે. આ માસિક જૈનધર્મ પ્રતિપાદક છતાં દરેક ધર્મ સાથે સ્નાતૃભાવથી વર્તવાની જરૂરી પિંજને છે તેમ તેના લેખો અન્ય ધર્મો માટે પણ ઉપયોગી જણાય છે. (વિશેષ હવે પછી.)